De laars op de nek

Roman 1939-1944

Maurits Dekker

bron
Maurits Dekker, *De laars op de nek. Roman 1939-1944*. A.W. Sijthoff, Leiden 1945

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/dekk007laar01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

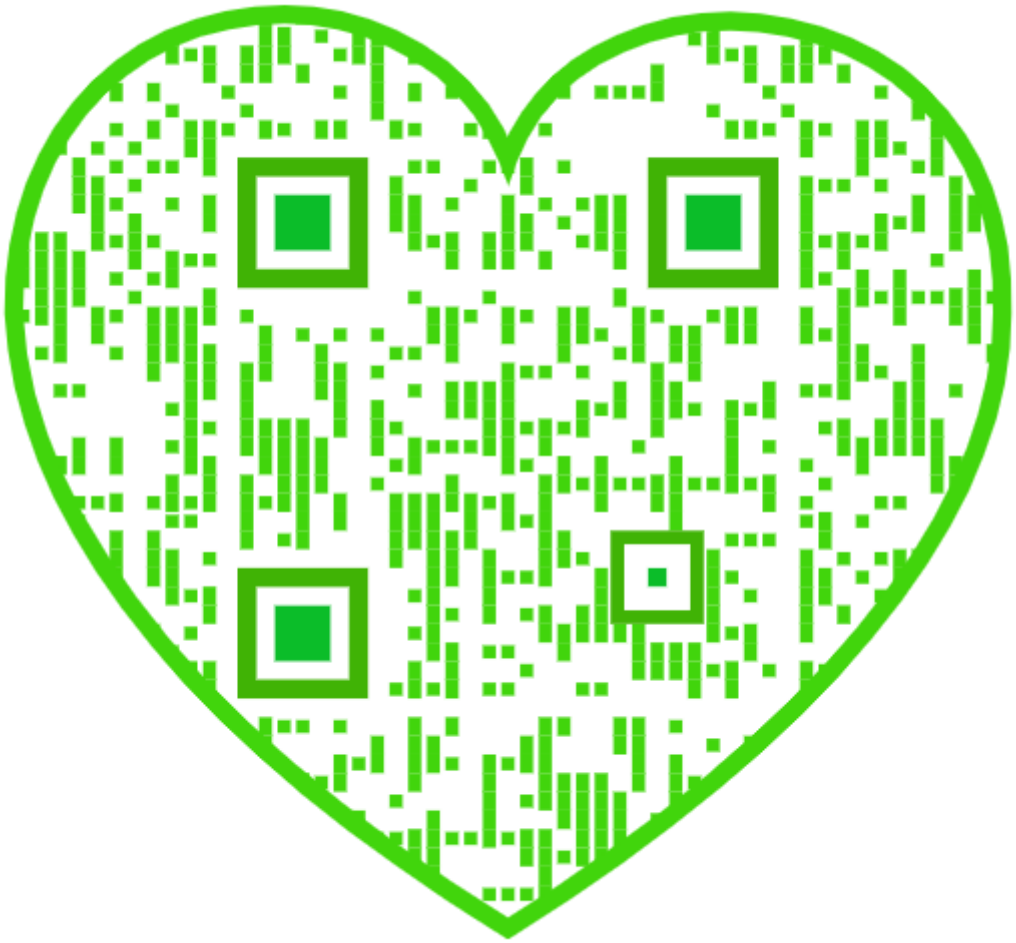

[I]

De opzichter veegde een laagje stof en kalkpoeder van het marmeren blad, draaide zich om en keek, met zijn ellebogen op de schoorsteenmantel steunend, de beide bezoekers aan.

‘Het is wel krap,’ zei hij, ‘maar als je niet te dik in de kinderen zit, dan kun je het er best mee doen.’

‘Eén zoon hebben we maar,’ antwoordde Daniel Degen, ‘een jongen van vijftien jaar.’

‘Dan is deze woning voor u als geknipt. Er komen hier soms menschen met een heel opvoedingsgesticht, maar die zijn hier aan het verkeerde adres. In kleine woningen zooals deze moeten de menschen zuinig met hun liefde omspringen.’

Daniel Degen keek even zijn vrouw aan. Bertha glimlachte; zij kon wel tegen een grapje. Anders een zonderlinge kerel, deze opzichter, een die geen blad voor zijn mond nam en die dus wel eens moeilijkheden hebben zou met huurders die gauw op hun teenen getrapt waren. Wat hij gezegd had was waar: de woning was niet groot, maar frisch, goed afgewerkt en practisch ingedeeld. Tegels in de keuken en in de badcel, die juist groot genoeg was om een douche te nemen. De kamers waren klein en de schuifdeuren met glas in lood tusschen de woonkamer en het zijkamertje, deden een beetje pompeus aan in de bekrompen ruimten, waartusschen zij de afscheiding vormden. Ook de slaapkamers en het popperige keukentje schenen gemaakt voor menschen beneden de maat. De huur was niet hoog en daarom meende hij, dat zij de woning maar moesten nemen. Bertha vond het straatje wel een beetje triest met al die gevels, die er precies hetzelfde uitzagen.

‘Dat hebben alle nieuwe straten, mevrouw,’ antwoordde de opzichter, ‘architectuur aan de loopende band, je kunt in die nieuwe buurten niet zien of je in oost, in zuid of buiten de Haarlemmerpoort staat. Echt iets voor menschen, die hun buik vol hebben van oud-Amsterdam.’

‘Vindt u dit dan mooier?’

‘Mooier zal ik niet zeggen. Er zit wel iets aardigs in dat verzakte gammele goedje en zoo'n monumentale stoep voor je deur is ook niet gek, vooral als je een borrel op hebt. Alleen geloof ik niet, dat die voorouders van ons begrepen, dat een huis een ding is om in te wonen. Keukens in de kelder, op een mijl afstand

van de woonkamer; de sla was al verdord als ze op tafel kwam. Warmwaterleiding bestond er niet, alleen koud uit de put of de pomp en dat smaakte dan soms nog naar turf, om van erger maar te zwijgen. Deze huizen zijn modern, van alles voorzien, tot een ingebouwde antenne of een aansluiting op de radiocentrale toe. Het zijn juweeltjes van huizen.'

'U doet wel uw best, de eigenaar zou moeilijk een beteren opzichter hebben kunnen vinden.'

'Opzichter? Ernaast, meneer.'

Hij verliet zijn plaats bij de schoorsteen en ging op de stoffige vensterbank zitten.

'Ik ben maar amateur en verhuur alleen de huizen voor den bouwer. Stevens is een kennis van mij en het is blind toeval dat ik dit werk doe. Ik kom hier drie hoog te wonen en als u huurt, worden wij buren. Wat denkt u?'

'Wij moesten het maar doen, niet?'

Bertha knikte.

'Verstandig besluit. Zoo'n tweede woning krijgt u in heel nieuw zuid voor dit geld niet. Even uw naam en adres voor de informatie. En wat mij betreft: Gerard van Tuin, vrijgezel, oud zeeman, hier aangespoeld en per ongeluk tijdelijk opzichter, woonplaats hierboven.'

Hij wees met zijn duim naar het plafond.

Later, in het benedenhuis, dat met behulp van een wrak tafeltje, drie verschillende stoelen en een roestige kachel tot kantoor was ingericht, liet van Tuin de bezoekers op een plattegrond zien, hoeveel woningen reeds verhuurd waren. Ruim tachtig van de honderdentwintig en voor een tiental stond men nog in besprek.

'Het zit zoo, buurman,' legde hij uit, 'de een bouwt huizen, heele straten en de ander is blij dat hij voor goed geld zijn lijf in zoo'n kubus opbergen mag. Die Stevens was een paar jaar geleden nog een arme scheepstimmerman, even gesjochten als ik, kaal als een kikker. Nu stampt hij maar straten uit de grond of het niks is; vandaag of morgen is hij failliet of hij heeft een eigen tramhalte of een stadhuis.'

'Je moet geluk hebben.'

'Geluk of lef of allebei. Ik heb er geen kaas van gegeten. Aan lef heeft het mij nooit ontbroken, maar ik heb er nooit meer dan een blauw oog of een bekeuring van overgehouden. Van bekeuring gesproken; mag ik uw naam en adres hebben?'

Van Tuin vulde alle gegevens in op een gedrukte vragenlijst: uit hoeveel leden het gezin bestond, waar de huurder thans woonde en hoe lang, wie de eigenaar van zijn huis was, waar

naar hem geïnformeerd kon worden. Die Stevens mocht dan een waaghals zijn die iets aandurfde, met het kiezen van zijn huurders bleek hij voorzichtig genoeg te zijn, dacht Degen. Maar alleen dergelijke menschen werden rijk; vlot en gemakkelijk als het om het geld van anderen ging, maar oppassen als je eigen duiten op het spel stonden. Hij had het met al zijn eerlijkheid en ijver nooit verder dan chef op een reclamebureautje kunnen brengen. En waar was hij nòg aan toe? Niet de minste bestaanszekerheid, kon ieder oogenblik met een paar maanden salaris de laan uitgestuurd worden. Niet voor niets klaagde Brand dat de crisis zoo lang duurde en dat hij nog meer bezuinigen moest. Was het wel verantwoord om onder deze omstandigheden te verhuizen? Maar het ging in de oude woning niet langer. Rudolf moest eindelijk een eigen kamer hebben, waar hij kon studeeren en oost was ook te ver afgelegen. Vergeleken bij zijn verwaarloosde woning was dit huis een paleisje. Het moest dan maar.

Toen zij klaar waren, namen zij nog even een kop koffie in een café aan de Amstellaan. Het was onstuimig voorjaarsweer en de spichtige, nog bladerlooze takken der boomen bogen en trilden in de vlagen van de kille wind; fietsers kwamen met veel inspanning slechts langzaam vooruit, over de plassen langs de trottoirranden trokken fijne rimpeltjes, die de oppervlakte verdoften, als damp op spiegelglas, een stoet van kleine grijze wolken joeg voorbij en verdween achter de borstweringen der daken.

Behaaglijk, zoo achter het venster in een goed verwarmd lokaal. Degen voelde zich hier al een beetje thuis, de buurt was hem reeds bekender, kwam hem vertrouwder voor dan vroeger, als hij hier een enkele maal op Zondag wandelde. Hij kwam wel wat meer achteraf te wonen, in een huis van een lagere klasse dan aan deze deftige Amstellaan stonden, maar de nieuwe straat behoorde toch ook tot deze buurt.

‘Wij zullen veel nieuw moeten koopen,’ hoorde hij Bertha zeggen.

‘Dat zal wel. Het is deze zomer al tien jaar geleden, dat wij onze woning inrichtten. Waar blijft de tijd?’

Zij knikte en in gedachten verzonken keek zij hem afwezig glimlachend aan. Naast haar oogen zag hij waaiervormige bundels van fijne rimpeltjes en aan weerszijden van haar neus een mesdunne, diepe groef. Tien jaar. Waar bleef de tijd? Een jaar moest hij er nog bijtellen om terug te gaan tot het oogenblik, waarop hij haar voor het eerst op die zoele zomeravond op de Zaandammerboot had ontmoet. Zij hadden elkaar toevallig even

aangekeken en toen hij, na zijn schroom en onzekerheid overwonnen te hebben, opnieuw haar blik gezocht en gevonden had en het tot hem doordrong, dat zij het niet onprettig vond door hem aangekeken te worden, had het nog een heele poos geduurd, voordat hij voldoende moed verzameld had om haar aan te spreken. Pas toen de boot langs de tanks van de oliehaven voer - hij wist het nog precies - was hij zoover, dat hij een opmerking over het mooie weer had durven maken. Toen zij achter het station aankwamen, had hij reeds het gevoel dat zij elkander al jaren lang kenden en toen zij later in een lunchroom aan het Damrak zaten, ook met een kop koffie, zooals nu, was het hem geweest alsof hij haar zachte klankvolle stem, die Nederlandsch met een sterk Duitsch accent sprak, zijn leven lang had gehoord. Het was alles als op rolletjes gegaan, alsof deze heele ontmoeting voorbereid was geweest. Eigenlijk te gemakkelijk, te gevaarlijk vlug voor een getrouwden kerel van over de dertig. Een paar dagen later had hij haar opgezocht op de trieste armoedige kamer in de staatsliedenbuurt, waar zij met haar jongen woonde. Het bedompte kamertje met de breimachine, de knotten wol en katoen en het stinkende petroleum-comfoor was meer werkplaats dan woonvertrek. Zij had hem haar jongen laten zien, Rudolf, die vier jaar geleden geboren was onder de rook der Osnabrücksche hoogovens, waar zijn vader als opzichter werkte. Ik heb ook een kind, maar ik ben getrouwd, had hij gezegd. Dat maar had zij begrepen en zij had hem zwijgend aangekeken. Toen waren er nog geen rimpeltjes naast haar oogen, ofschoon zij het als arme ongehuwde moeder in een vreemd land lang niet gemakkelijk had. Hij had haar verteld van zijn leven, van de ellende met zijn vrouw, die nooit uitkwam met zijn salaris en hem met anderen bedroog. Als het kind er niet geweest was... Maar die avond was beslissend geweest voor zijn verder leven en ondanks het kind ging hij nog geen half jaar later van Anne af. Haar Rudolf was hun beider jongen, was zijn zoon geworden. Nu was de jongen vijftien en nog altijd wist hij niet, dat Degen zijn vader niet was en toen hij onlangs gevraagd had waarom hij de naam van zijn moeder droeg, hadden zij niets anders weten te antwoorden, dan dat zij hem later wel eens zouden uitleggen hoe het daarmee precies zat. Dat moest dan ook maar gebeuren, ofschoon het moeilijk was en hem zwaar viel. Maar de jongen was geen kind meer en keek zelf al naar de meisjes.

‘Dolf zal in zijn schik zijn met zijn kamer,’ zei hij.

Zij knikte dankbaar.

‘Tien jaar hebben we daar gewoond. Waar blijft de tijd?’

De tijd stond niet stil. Dat was, laat eens kijken, nu zeker al een kleine vijf en twintig jaar geleden, zoo ongeveer tegen het einde van de wereldoorlog, dat ze hier in Zuid begonnen te bouwen. De van Woustraat eindigde toen bij de Lutmastraat en als je een stap te ver deed, tuimelde je naar beneden en kwam in het weiland in de koeien-omeletten terecht. Nu was het hier heelemaal vol gebouwd, bijna tot aan het kanaal van Zorgvliet en de bewoners van de uiterste rand hadden de dooden die daar lagen tot buren. Gezellig was het niet, maar rustig, en 's zomers bedekte het gebladerte het naargeestige toekomstbeeld.

‘Weet u,’ zei Isidoor Gompertz, ‘van vader op zoon hebben we in de oude stad gewoond, op Marken en Uilenburg. Op de markt kan ik niet langer staan, daar ben ik in eer en deugd en dalles krom geworden van de rheumatiek en daarom zal ik het nu maar eens zoo, met een winkeltje, probeeren. Nu zijn boeken niks voor de hoek, ziet u, de menschen daar koopen liever boterkoek en kippen voor hun geld. Weten ze veel van boeken.’

‘Een winkeltje?’ Van Tuin kneep nadenkend zijn onderlip tusschen duim en wijsvinger samen. ‘Ik geloof niet dat ze van Bouw- en Woningtoezicht toestaan winkels in de benedenhuizen te vestigen.’

‘Nou ja, een bibliotheek is ook eigenlijk geen winkel.’

‘Misschien wel, misschien niet, maar dat moet Stevens maar zelf uitzoeken. Ik zit hier ook niet om raadseltjes of juridische vraagstukken op te lossen.’

‘In een bibliotheek,’ legde Gompertz uit, ‘wordt iets uitgeleend, verhuurd en in een winkel wordt iets verkocht. Een reusachtig verschil...’

Van Tuin glimlachte.

‘Zeker, daar is geen speld tusschen te krijgen en een krentenweger die daarover valt, maar je hebt van die ambtenaren. Enfin, ik zal het wel invullen. Hebt u een paar referenties?’

‘Als ik de Nederlandsche bank opgaf, zou u me niet gelooven en andere bankiers hou ik er niet op na. Ik doe altijd contant zaken, weet u, schulden heb ik niet en mijn begrafenisfonds heb ik al langer dan dertig jaar iedere week prompt betaald. Waarmee ik maar zeggen wil, dat ik goed van vertrouwen ben. Weet ik veel of die menschen hun verplichtingen zullen nakomen als het zoover is?’

‘Maar behalve die doodgravers is er toch nog wel iemand anders, bij wien wij naar u kunnen informeeren?’

‘Ziet u het nut in van al die informaties? Als ik Moos Zadoks opgeef uit de Zwanenburgerstraat en u belt hem op, zult u niks

anders dan goeds over mij hooren. En toch ben ik hem, zoowaar als ik voor u sta, nog meer dan honderd gulden schuldig. Wat zeggen nou die informaties? Van een vriend lof en van een vijand sof! Ik zeg maar zoo: een mensch z'n gezicht is een mensch z'n getuigschrift.'

'Geef me dan maar je portret, zal ik het op het invulformulier plakken. Vooruit, laat ik dan alleen maar noteeren wie je huisbaas is.'

'Wie is dat anders dan Moos Zadoks, mijn beste vriend?'

'En bij hem heb je schuld?'

'Bij wie kan men beter schuld hebben dan bij een vriend? Maar het is van een leening, niet van de huur, god zal me bewaren.'

'In orde; dat moet Stevens dan ook maar uitzoeken.'

'Heel goed,' prees Gompertz, 'die Stevens moet een kop als een ijzeren pot hebben.'

Terwijl de opzichter het formulier invulde, snoot Isidoor zijn neus in een groote roode zakdoek en droogde meteen zijn ooghoeken. Als er zoo'n harde wind stond, had hij last van zijn verstopte traanbuizen en werden zijn oogen nat.

Eigenlijk geen bewoner voor dit nette gepolitoerde straatje, dacht van Tuin, toen hij het joodje met zijn fel-roode buskruitvlag zag zwaaien. Maar daarover te beslissen was het werk van Stevens. Zijn belang was het alleen de woningen zoo vlug mogelijk te verhuren en de provisie op te strijken.

Toen hij weer alleen was, keek hij de lijsten nog eens door. Als die boekenman en die lui van zooeven hun woningen kregen, was perceel 22 nu ook heelemaal verhuurd. Het liep hard en dat voor zoo'n serie konijnenhokken. Een beste flikkerij, bouwer en huisbaas; Stevens maakte een aardige rente van zijn kapitaal. Zijn kapitaal? Van Tuin lachte hardop. Moest je net Toontje Stevens hebben, om er centen van zichzelf in te steken.

Hij gooide zijn potlood neer, stak een nieuwe sigaret aan en begon door het holle vertrek heen en weer te loopen, waarbij zand en kalk onder zijn zolen knarsten. Ze doen het allemaal heel wat beter dan jij, Ger, verweet hij zichzelf, jij bezit geen bliksem, behalve dat magere pensioentje, waarvoor je de rest van je leven met een piepende borstkas rondloopen moet. Van heel het technische personeel van de Java - China - Japanlijn was jij een van de pientersten en je hebt het er het beroerdst afgebracht. Hij schopte een stuk kalk weg, dat botste tegen een nog niet behangen muur, waarop werklieden met een grove kwast een vrouwenkop hadden geschilderd.

Altijd de wijven, mompelde hij. Sorry, aardig goedje, in 't wit,

in 't bruin, of geel, hij kende ze in alle kleuren en soorten, was er gek op, maar had zich toch nooit aan de haak laten slaan. Eenmaal was het op het kantje af geweest met die Amerikaansche in Singapore, een pracht-Griet, body als een wolkenkrabber en een fideele meid. Hij had haar nooit terug gezien. Hij had trouwens niemand terug gezien, zij waren allen voorbij gegaan als passeerende schepen op zee, schepen met onbekende bestemming. En zoo was het maar goed ook. Hij kon het alleen bescharrelen en als het in het najaar mis was met zijn blaasbalg, had hij Corrie om vetlappen op zijn borst te leggen en hem de koortsthermometer aan te geven. Voor de rest liep zijn karretje wel, als hij er maar voor zorgde, dat er van tijd tot tijd wat olie in kwam. Donders knap wijf stond daar aan de overkant de ruiten te lappen. Hij had alleen nog maar haar achterwerk en haar kuiten gezien, maar dat waren dan ook een paar drijfstangen. Kwam, als hij zich niet vergiste, hier heel aardig in de buurvrouwtjes te zitten. Aan de overkant, waar men een maand eerder met bouwen begonnen was, stond niets meer te huur, namen de eerste bewoners al hun intrek. Bouwmaatschappij Miaconda III. Mooie naam, goed voor een tankschip. De zwendel lag er drie duim dik op. Miaconda I was op de flesch en nummer II was failliet. Nu was drie aan de beurt en weer hadden die stomme leveranciers van baksteenen, closetpotten en hout gehapt en de vaders van al die Miaconda's zoomaar een halve straat cadeau gegeven. De andere kant had Stevens voor zijn rekening genomen met nog twee stukken zijstraat erbij. Zoo waren de bouwers rijk en was Amsterdam groot geworden. Hoe flikte je zooiets? Niet gemakkelijk, viel tegen, zooals zooveel in het leven. Daar had je nou die meid aan de overkant, mooie beenen, maar er had een andere kop op moeten zitten.

Een rookgolf sloeg uit het vulgat van het kacheltje, toen hij er een paar stukken hout ingooide en hoestend wendde van Tuin het hoofd af. Tegen zooiets was zijn borst niet bestand en toch rookte hij van de ochtend tot de avond sigaretten, om de bronchitis te onderhouden. Hij schoof een stoel bij de kachel, greep een groezelig stuk krant dat op de grond lag en las: Duitschland verlangt verbindingswegen door de Poolsche corridor.

Anton Stevens stelde minder eischen aan de solvabiliteit zijner huurders dan de uitvoerige van vragen overladen informatielijsten deden vermoeden. Als het geval er niet al te onbetrouwbaar uitzag en het telefoontje met den laatsten huiseigenaar niet

alarmeerend was, nam hij de maand huur in ontvangst en werden de contracten geteekend. Het kwam erop aan de zaak vlot af te werken, de huizen te verhuren en dan zoo vlug mogelijk, nog voordat de schuldeischers lastig begonnen te worden, te verkoopen. De meest dringende vorderingen en het loon van de laatste arbeiders moesten van de nieuwe huren betaald worden en als hij ervoor zorgen kon dat er geen kink in de kabel kwam totdat hij het geld in handen had, kozen de schuldeischers wel eieren voor hun geld en accepteerden een niet al te gek accoord. Maar om dit klaar te spelen moest de zaak gesmeerd loopen, mocht er geen stagnatie ontstaan en moest hij voorkomen dat iemand lont rook. Hij wist dus wel dat er kaf onder het koren schuilde, dat in de optocht van burgers die straks zijn solide middenstandswoningen zou binnentrekken, enkelen meeliepen die niet op hun plaats waren. Maar hij deed een oogje dicht, schoof hun contracten in de lade bij die der soliden en berustte erin, dat na hem de zondvloed komen zou.

Toen de arbeiders van het electrische net en de gas- en waterleiding met de aansluitingen gereed waren, kwamen die van de publieke werken en maakten nette tegeltrottoirs voor de huizen. Het straatje kreeg zes moderne lantaarns, drie aan weerskanten, ijzeren sigaren bekroond met een Engelsche soldatenhelm. Er kwam ook een grasperk, althans een hoop zwarte teelaarde met een ijzeren hekje er omheen. Toen alles zoover gereed was, werd puin en bouwafval uit de huizen verwijderd en smeerden de schilders een laatste kwast verf op raamkozijnen en architraven. De stadsreiniging maakte de trottoirs schoon en veegde het zand uit de goten. En toen dit gebeurd was, zag het nieuwe straatje er blinkend proper uit, als een Zondagsch opgepoetste burgerjongen, in afwachting van zijn geliefde.

Pand nummer twee en twintig lag ongeveer in het midden van de straat. Het verschilde in niets van de overige twintig huizen aan de even genummerde zijde, het had dezelfde monotone, fantasielooze, vlakke baksteenen gevel, het lag onder dezelfde liniaalrechte daklijst, die, strak als een op de fraisbank gegroefd profiel, van hoek tot hoek over alle gevels heen liep. In een enkel opzicht, doch maar tijdelijk, onderscheidde nummer twee en twintig zich van de overige huizen: het was bewoond. De ruiten op de derde verdieping waren reeds gelapt en weerspiegelden de beweeglijke wolkenhemel, toen overal elders nog witte kalkvlekken met of zonder teekeningen en obscene woorden te zien waren. Gerard van Tuin had zelf de oude vitragegordijnen opgehangen, die zijn zuster had gewasschen, hersteld en

gestreken en Corrie meende, dat de gordijnen er, vanaf de straat gezien, nog als nieuw uitzagen, wat door Gerard, die nog nooit naar boven gekeken had, werd beaamd. Op aandringen van zijn zuster had hij zich belast met allerlei werkjes, die, door vreemden verricht, handen vol geld zouden hebben gekost. Hij zou het oude vloerzeil leggen, de gascomforen aansluiten, de lampen en overgordijnen ophangen en een paar meubelen opknappen. Maar toen hij met de vitragegordijnen gereed was, had hij een kramperig gevoel in zijn nekspieren en toen hij daarna de jongens, die het linoleum overbrachten, had zien sjouwen, was hem de schrik op het lijf gevallen. Zeil leggen ging gepaard met kniebuigingen en hij had nooit iets aan gymnastiek gedaan, het beteekende bukken en kruipen op een paar oude knieën, waar niet veel beweging meer in zat, het was een dom, afmattend werkje, waarbij je een jaap in je vinger gaf, of het mes de verkeerde kant uitschoot en je de boel verknoeide. Het kostte hem weliswaar een paar gulden, maar de jongens die het zeil gebracht hadden legden het keurig en voor nog een gulden erbij hing de man, die de meter kwam aansluiten, de lampen op. Om vier uur zat hij al in een café achter een oude klare, doodmoe van al dat gezwoeg. Corrie vond later, dat hij het buitengewoon vlug gedaan had en zoo keurig! Niks te beteekenen, antwoordde hij, met een beetje handigheid en inzicht speelde je om zoo te zeggen met dergelijke karweitjes. Als het je zoo weinig moeite kost, help mij dan ook een beetje met mijn kamertje, Ger, had Carla gezegd. En weiger jij zoo'n nest nou maar eens iets... Na de dood van zijn zwager, die jaren lang t.b. had gehad, was hij bij zijn zuster komen inwonen en vanaf dat oogenblik was hij voor Carla, die toen veertien was, zoo'n beetje een tweede vader geworden. Zij mocht oom Ger best en er ontstond tusschen hen een kameraadschappelijke verhouding, welke Corrie in het begin met voldoening en later, toen haar dochter ouder werd, zoo nu en dan ook met eenige zorg had gadegeslagen. Ger was een gezellige, goedhartige kerel, die veel voor een ander over had, maar hij hield er wat de liefde betrof eigenaardige opvattingen op na, had als zeeman een wonderlijk leventje geleid en in zijn aderen klopte het onstuimige bloed van de van Tuins. Ger was het evenbeeld van vader, hetzelfde ruw-gulhartige en spot-lustige, dat niets en niemand ernstig nam, maar hij bezat ook het opvliegende en onberekenbare van den ouden smid, die de beste echtgenoot en liefste vader van de wereld was, maar die er desondanks diep in de zestig nog twee vriendinnen op na gehouden had. De oude en de jonge waren in de liefde even vlot als in het uitgeven van geld en gewetensbezwaren schenen zij

niet te kennen, als het erop aan kwam een vrouw te veroveren. Zoo was, ondanks al zijn goede eigenschappen, haar vader iemand geweest, dien je voortdurend in de gaten moest houden en haar beide broers hadden voor den oude niet ondergedaan. Zij was anders, had meer de kalme, begrijpende en berustende natuur van haar moeder, maar in Carla scheen het bloed der van Tuins zich weer te roeren. En die twee, oom en nicht, verstonden elkander te goed, waren van een vertrouwelijkheid, die haar achterdochtig maakte en keken elkaar soms aan met blikken, die haar het ergste deden vreezen. Haal geen muizenissen in je hoofd, had Ger gezegd, toen zij eens op een voorzichtige manier een toespeling had gemaakt, Carla is een kind, ik ben een oud roestig barkas en bovendien zooveel als haar vader. Thans, met haar achttien jaar, was haar dochter geen kind meer, maar een volwassen vrouw, een frissche, struische blondine, die wist wat er in de wereld te koop was en die - daarvoor was zij een van Tuin - van koopen ook niet afkeerig was. En wat Ger's oud en roestig barkas betrof, dat kon nog best dienst doen en behoefde voorloopig nog niet naar den slooper. Haar kind mocht er een vriend op na houden, dat wilde de jeugd tegenwoordig en voor een meisje dat vrij opgevoed was en dat in de A.J.C. altijd kameraadschappelijk met jongens had omgegaan stak daar ook geen kwaad in. Maar haar eigen broer, een kerel van zes en veertig, een ouwe snoeper, die van jongs af de bloemetjes had buiten gezet... Zij ging te ver in haar wantrouwen, verdacht dien besten braven Ger van voornemens, die misschien nooit bij hem waren opgekomen. Maar waren er geen vaders, die met hun eigen dochters leefden? Daarom was het toch wel geruststellend, dat Ger in de nieuwe woning afzonderlijk op de zolderverdieping sliep.

Men was bijna klaar en van Tuin had met pijnlijke vingertoppen de laatste twee, contractueel voorgeschreven, roedeoogen in de trap gedraaid, toen de verhuiswagen met de inboedel van de familie Degen voor de deur stilhield. Een geschikte aanleiding om het vervelende werkje te staken en het leggen van de looper uit te stellen, totdat de andere bewoners klaar zouden zijn. Corrie was het gelukkig met hem eens, dat je zoo'n nieuwe looper het langst mooi hield door er zoo weinig mogelijk op te loopen en dat men dus maar wachten moest totdat er geen kruiers meer verwacht konden worden. Ger dronk met smaak zijn koffie uit een nieuwe kop in het van versche verf glanzende keukentje en ging toen naar boven om na te kijken, wat hij voor een krats op het Amstelveld had gekocht: natuurwetenschappelijke werken, boeken over astronomie en aardrijkskunde en

een splinternieuw prachtwerk met platen over atomen en moleculen. Dit, de wereld van het onmeetbare, van het verbijsterend kleine en groote, was het eenige, dat, naast de liefde en een goed glas, het leven de moeite waard maakte. Och neen, niet het eenige, er was meer, dingen die je weliswaar minder interesseerden en je niet zoo vast te grazen namen, maar die toch wel waard waren je er mede bezig te houden. Eigenlijk had alles, het heele leven, recht op je belangstelling, maar je kon nu eenmaal niet voor alles evenveel voelen. Zoo was geld verdienen een leuke liefhebberij, vooral als het een beetje veel was en je er niet al te veel moeite voor behoefde te doen. Er zat meestal te veel rompslomp, te veel gedonder aan vast, wat eigenlijk wel jammer was, want er zat toch verduveld aardige muziek in die dikke ronde rijksdaalders. En dan de politiek, ook leuk en buitengewoon smerig, een stinkzwam die je het best op een afstand en met een zakdoek met eau de cologne voor je neus kon bekijken. Politici waren vaak menschen van hetzelfde slag als eigenbouwers en autohandelaren; het kwam alles op lef en bluf aan, vooral in de tegenwoordige tijd. Hij hield zich maar bij een goed boek, een aardig wijf en een pittig glas. Zoo, en een sigaret. En wat hebben we daar? Het bombardeeren van stikstofatomen met alphadeeltjes. Kranige kerels, die zooiets in hun laboratorium voor elkaar boksen: electronen-kanonnen. Oppassen dat Goering die dingen niet in handen krijgt. Iets over Hormonen; griezelig. Dat is dat nieuwe gevaarlijke goedje, waarmee de knoeiers straks alle plezier van een mensch gaan vergallen, waarmee ze, tot op zekere hoogte, mannelijke dieren in vrouwelijke kunnen veranderen en omgekeerd. Ik ben een oprecht tegenstander van de doodstraf, maar op dat gefrunnik moest de strop staan. Stel je voor, dat ze je een spuit of een pil geven en je begint als gezonde kerel na een poosje borsten te krijgen, je huid wordt zacht, je gaat griezelen van het scheermes en inplaats van naar je sigarenbaas, stap je naar een corsetten-winkel. Proeven met een bok. Arme bok, ben je nog bok of ben je al een geit? Knap gevonden, maar gevaarlijk en vuil, het is bijna zoo erg als de politiek.

De nieuwe buurjongen van de eerste etage kwam boven, beladen met eenige pakken en een globe.

‘Hallo,’ zei van Tuin, ‘wacht maar even, ik zal de deur voor je open maken. Mooie globe!’

‘Heb ik zelf geplakt van een bouwplaat, maar de segmenten komen niet heelemaal uit. Kijk, er loopt een gleuf door het Amerikaansche continent.’

‘Klopt. Door alle Amerikanen loopt een gleuf.’

Zij lachten beiden.

‘Bent u in Amerika geweest?’

‘Zou ik denken! Daar, in New York en aan de andere kant, in Prisco en hier, een beetje verder op Hawai, dat inktspatje in de Groote Oceaan en nog wat verder deze kant uit, Japan en, zakken, Singapore, Java en Sumatra. Overal waar water is en daarvan hebben we nogal een beetje. Rook je al?’

‘Natuurlijk.’

‘Ik heet van Tuin, Ger.’

‘Ik Dolf.’

‘Goed zoo. Als dit je kamer is, dan worden wij buren. Niet te hard snorken, want dat muurtje is maar een vinger dik.’

Bertha Eichner moest het uitpakken van het aardewerk even onderbreken om haar zoon aan te hooren, die vertelde, dat er boven een reuzenknul woonde, die zoowat de heele wereld gezien had.

‘Dat is die opzichter,’ legde Daniel uit, ‘je weet wel.’

‘Waar mot dat kassie staan, mevrouw?’ vroeg een verhuizer.

‘Opschieten Willem,’ riep de man die beneden de meubelen aansloeg, ‘er benne hier afschrijvers.’

Degen keek door het venstergat en zag naast het troittoir een tweede verhuiswagen staan. De meubelen van de bewoners der tweede etage waren aangekomen.

Dat was wel een naar toeval, dat juist nu er voor haar geheschen moest worden, de balk in gebruik was. Mevrouw Beumer werd er een beetje verdrietig van. De geheele dag was de lucht al betrokken geweest en nu zou je zien, dat het juist zou gaan regenen, als straks haar meubeltjes naar boven gingen.

‘Frits,’ zei ze tot haar jongsten zoon, ‘vraag jij die menschen maar of ze alvast het beddegoed naar boven kunnen brengen.’

De jongen maakte een beweging van onwil met zijn schouder.

‘Gaat niet, de bedden zitten voor in de wagen.’

‘Dan maar beginnen met de kleine stukken, die gedragen kunnen worden. Toe, help nu even een handje.’

Langzaam en met kennelijke weerzin, alsof hem bevolen was in een mestput af te dalen, ging Prits naar beneden. Wat schoot hij op met die lol? Voor hem waren altijd die rotwerkjes, hij was duvelstoejager omdat hij zonder werk was. Henri liet hel afweten, dat was zoo'n man van beteekenis, dat hij geen halve dag van zijn kantoor gemist kon worden en vader, die verlof had zullen nemen, kwam ook niet opdagen. Maar hulp of geen hulp: om vier uur nokte hij af, ging hij met Leo naar het kringhuis, waar iemand voor werklooze kameraden over joodsche arbeidsdieven zou spreken. Die kerel van een hoog scheen ook

een jood te zijn, zwart haar en een kanjer van een neus, een echte synagogesleutel. Leuke buren, die konden het goed bij hem hebben. Nu moest hij ook nog helpen sjouwen, omdat die smousen beslag op het hijschblok gelegd hadden.

Jan Beumer had een hartklopping van het vlugge loopen toen hij bij zijn nieuwe woning aankwam en hij bleef even staan om op adem te komen, voordat hij naar boven ging. Van zijn maag had hij ook weer last, altijd als hij zich opwond of haastte. Dat eeuwige gezeur ook met die extra werkjes. Stond net op het punt weg te gaan, toen er opeens nog een doorverbinding gemaakt moest worden van de politieke politie met Den Haag. Hij was weer het kind van de rekening geweest en het had hem de helft van zijn vrije middag gekost, maar ze hadden hun geheime lijn gekregen en de heeren konden nu, zooals rechercheur Rauwens had gezegd, vrij uit met Den Haag over spionnagezaken spreken. Alsof hier in Nederland iets te spionneeren viel!

‘Gelukkig, daar is vader,’ riep mevrouw Beumer.

Ja, ja, hij kwam al. An stond op het portaal, de haren verward, het gezicht rood van opwinding en in haar armen, alsof het een kind was, het groote Heilige Hartbeeld, dat zij van tante Kootje op hun koperen bruiloft hadden gekregen. Zij deed hem denken aan hun eerste verhuizing, toen zij naar de da Costakade waren gegaan. Toen stond zij ook middenin de rommel op het portaal met Henri op haar arm; Prits was er toen nog niet. Hij nam het beeld van haar over en zette het in de huiskamer middenop de schoorsteenmantel, hoog boven de rommel van pakjes en huisraad, potten en pannen. Eenzaam stond Christus daar, zooals hij op aarde verkeerd had, rustig en verheven boven het gewroet der menschen en toch vol deernis en begaan met het lot der zondaren, die hij was komen verlossen. Heer, fluisterde Jan, schenk dit huis uw zegen en geef ons vrede. Amen. En hij sloeg een kruis.

Achter zijn rug klonk een zware vloek, die Jan Beumer een koude rilling en kippenvel bezorgde.

‘Zoo'n kever!’ schold een der kruiers en drukte zijn hand tegen zijn mond. ‘Kijk toch uit wat je doet, je knelt me ongeveer een poot af.’

De kist werd weer opgetild en naar binnen gebracht. Maar nu had de kever genoeg van dat gesjouw en zei, dat men maar wachten moest totdat de hijschbalk vrij was. Die andere verhuiswagen was bijna leeg.

‘Maar mijn beddegoed,’ zei mevrouw Beumer verdrietig. ‘Het regent al een beetje.’

‘Wees maar niet bang, moeder,’ kalmeerde Jan, ‘het komt allemaal droog boven.’

‘Die verdomde rot joden ook,’ schold Frits. ‘Als wij de balk hadden kunnen gebruiken, waren wij al zoowat klaar geweest.’

Beumer keek zijn zoon aan en hield vermanend zijn wijsvinger in de hoogte.

‘Er wordt hier niet gevloekt en in mijn huis wordt ook niet gescholden. Je weel Frils, dat wij dergelijke taal niet willen hooren.’

De jongen wilde antwoorden, had een stekelige, minachtende opmerking op de tong, maar hij hield zich in en alleen een fijn, nauwelijks zichtbaar glimlachje trok om zijn gesloten mond. Achler zijn vader zag hij het religieuze beeld. Jodenknechten aanbidden jodenkinderen, dacht hij. Nog een paar maanden, dan was hij een en twintig, trok hij er tusschenuit en dan mochten ze hier naar hartelust verder knoeien in hun politiek katholicisme en jodenvriendschap. Hij had genoeg, dik genoeg van dit muffe vermolmde zoodje, verlangde naar vrijheid, naar een leven van daden en kameraadschap met kerels. Er waren meer roomschen lid van de N.S.B., ondanks de vuile tegenwerking van de priesters, die bang waren voor het verlies van hun macht en dreigden met hel en verdoemenis. Ook Leo was roomsch en zijn ouders namen het niet zoo zwaar, dat hun jongen lid van de N.S.B, en zelfs bij de W.A. was.

‘Hou zee!’ zei hij, toen hij de trap af ging, ‘weg met de Joden en de plutocraten.’

Het was bijna vijf uur, toen het laatste stuk huisraad van de Beumers, een standaard voor een kanariekooi, de woning werd binnengebracht. In de keuken had moeder al heete koffie voor de verhuizers klaar gezet. De drie zware kerels in hun dikke manchester broeken en mouwvesten, vulden het heele keukentje en nu zag zij pas goed hoe klein het was. Alles was gelukkig kurkdroog over gekomen en het ergste leed was nu geleden. Straks, als de mannen weg waren, met vader samen die vieze vingerafdrukken van de meubels wrijven en alles meteen zooveel mogelijk op z'n plaats zetten. Als Henri dan thuis kwam, waren zij zoover klaar en zouden zij vanavond toch in de woonkamer kunnen eten, gewoon maar, brood met koffie. Dat was nu precies de derde keer in haar heele huwelijk, dat er bij haar 's avonds geen warm eten op tafel was gekomen. De eerste keer was ook met een verhuizing en daarna met de dood van tante Kootje, toen zij 's avonds tot tien uur aan hel sterfbed gestaan had. Ja, een mensen kon wat meemaken.

Toen de verhuizers vertrokken waren, stond Frits' koffie nog

onaangeroerd op de aanrecht. Nu herinnerde zij zich ook, dat zij hem al eerder gemist had. Waar zat de jongen toch? Beumer kneep nadenkend zijn oogen dicht en snoof argwanend boven zijn koffiekop. Waar zou zoo'n jongen zitten? Zeker niet op een plaats, waar hij iets goeds leerde. Bij de dag werd hij onhandelbaarder. Dat ellendige leegloopen ook. Maar Prits wilde niet, was eigenzinnig en verlangde het altijd precies anders dan zijn ouders. Al twee maal had hij hem een betrekking bezorgd en beide keeren was het mis gegaan. Studeeren wilde hij niet en het geld dat je voor avondcursussen uitgaf, was weggegooid, omdát hij na korten tijd de boel er toch weer bij neer gooide. Neen, dan Henri, die jarenlang iedere avond hard gewerkt en zich door zelfstudie van timmermansknecht tot bouwkundig opzichter opgewerkt had. En zoo'n niksnut was dan nog afgunstig op zijn broer en zei, da't Henri voorgetrokken werd.

De Westminsterpendule, die op de schoorsteen naast het beeld van den Verlosser een plaatsje had gevonden, sloeg vijf uur. Een vertrouwde en bekende klank in de nog vreemde omgeving.

'Ik weet niet wat er van dien jongen terecht moet komen.' Beumer zuchtte. Hij voelde zich lusteloos en afgemat.

Om vijf uur stonden de jongens, die zijn boeltje zouden overbrengen, bij hem voor de deur. Twee flinke handkarren en een bakfiets waren naar meening van Moos Saltiël, die zich vrijwillig en zonder dat iemand hem daarom had gevraagd met de leiding belast had, voldoende om alles in twee keer over te brengen. De verhuizersploeg, acht man, de twaalfjarige tweeling van Saltiël inbegrepen, bestond met uitzondering van Max Polak, die op het abattoir werkte, uit marktkooplieden, jongens van het plein, die vandaag een uurtje vroeger hadden ingestald om Ies te kunnen helpen. Flip Content, de man had altijd iets bijzonders, kwam in zijn kar met een touw en blok aanzetten. Stapelmesjokke, vond Saltiël, touw en blok voor een gelijkvloelrsche verhuizing. Wist hij veel, hoe hoog Ies wonen ging en trouwens, een touw was altijd goed, als er eens iets naar de zolder geheschen moest worden, meende Flip. Gelijk heb je, de magazijnen van de firma Gompertz komen op zolder, antwoordde Moos. Waarom zou Ies minder zijn dan de Vries en van Buren? Allen lachten en aten met smaak de bolussen, groote van drie stuiver, die Mirjam voor de speciale gelegenheid expres bij van Praag op de gracht gehaald had. Toen de vingers afgelikt waren, namen de beraadslagingen een aanvang. Dat de lichte boel en de breekbare stukken in de bakfiets en dat de zware meubelen op de handkarren moesten worden vervoerd, daarover was men het vlug eens. Lastiger was het uit te maken, wie de bakfiets zou moeten rijden.

Moos meende dat dit zijn werk was, want de jongens mochten meerijden op de driewieler en als vader kon men hem niet kwalijk nemen, dat hij de zorg voor zijn kinderen niet aan anderen toevertrouwde. Joop Blits vond het een pracht van een uitvlucht. Hij was ook vader en als hij een gemakkelijke lijn had willen hebben, had hij zijn Sientje wel kunnen meenemen. Content loste de moeilijkheid op door voor te stellen, dat wie de bak-fiets reed en dus de afstand het vlugst kon afleggen, de laatste vracht moest halen. Daartegen kon Saltiël niets inbrengen en Blits gaf Content lachend een por in de lenden, toen Moos meesmui-lend het voorstel aannam.

Veel huisraad had Gompertz niet, maar de voorraad boeken was groot en papier is zwaar, loodzwaar.

‘Een hard stuk brood hebben die verhuizers,’ vond Levie Kannegieter, toen hij samen met Max een groote kist naar buiten had gebracht.

‘Ga van de kruk af, Izak,’ schreeuwde Saltiël tot een van zijn jongens, ‘moet je soms een ongeluk krijgen?’

‘Van de boeken afblijven, Bram,’ waarschuwde Ies den anderen jongen, ‘boeken zijn handelswaar en niks voor kinderen.’

Maar Bram had een fijn boek met prachtige platen ontdekt en zooiets moois liet hij zich maar maar niet weer ontnemen.

‘Toe oom Ies, even kijken,’ bedelde hij, ‘ik zal er niks aan stuk maken.’ ‘Izak,’ schreeuwde hij, ‘kom eens hier, een boek vol apen. Reuze rot-ponems, zal ik stikken als 't niet waar is, sprekend het smoel van meester Smit.’

Bij elkaar in een hoekje zittend, bogen de jongens zich over het apenboek en verkneuterden zich met het maken van vergelijkingen. Alle bekenden vonden zij hier terug: den meester, oome Max en oome Flip en zelfs den dokter, die op school de tanden en kiezen nakeek.

‘Een gein hoe zoet die kinderen spelen,’ vond Mirjam.

‘Kijk eens oome Joop,’ riep Izak, zijn koolzwarte vinger op del afbeelding van een ouden chimpansee leggend, ‘Daaf Komkommer van de Markengracht.’

‘Zal ik geluk hebben en jullie ook,’ lachte Blits, ‘treifen Jaap in het fatsoenlijke. Kom eens kijken. Kom dan!’

Lachend stonden zij om de kinderen heen.

‘Alle menschen staan er in,’ zei Izak.

‘Zooiets mag men niet zeggen,’ onderwees de vader.

‘Of die kinderen maar een goeie opvoeding krijgen,’ plaagde Max.

‘Help even jongens,’ riep Flip, die trachtte een gehavende penantkast van haar plaats te krijgen. ‘Zit daar je kleingeld in, Ies? Wat een zwaarte! Wie betaalt mijn breukband?’

Buiten werd geschreeuwd: Simon had hulp noodig, kon de kar alleen niet houden.

‘Ga even helpen, jongens, vlug,’ zei Saltiël.

‘De generaal commandeert!’

Op straat klonk een slag, gevolgd door een vloek van Simon. De kar was gedompt, de kisten waren eraf gegleden en de boeken lagen op straat.

‘Mooie verhuizers,’ misprees Gompertz.

‘Had je maar het Amsterdamsch goederenvervoer moeten nemen.’

Toen de boeken waren opgeraapt en de kisten, nu beter verdeeld, weder op de wagen stonden, moesten allen even uitpuffen en een sigaret rooken. Mirjam schonk nog een kop koffie in en toen er geen bolussen meer bleken te zijn, ontdekte Max Polak dat hij honger als een paard had. Fr waren meer die hongerig bleken te zijn en omdat de niet hongerigen toch ook wel een beetje eetlust hadden, werd er geld bijeen gebracht en werden de jongens er op uitgestuurd om op de Breestraat broodjes met pekelvleesch te halen.

‘Maar vlug terug komen,’ waarschuwde de vader, ‘anders mogen jullie straks niet met de bakfiets mee.’

Toen de drie voertuigen volgeladen waren, namen zij de rest van goederen en meubelen eens op en kwamen tot de ontdekking, dat zij de helft er nog lang niet hadden uitgesjouwd.

‘Dat worden minstens drie ritten,’ voorspelde Content.

‘Wat doet iemand ook met zooveel meubelen?’ vroeg Polak. ‘Je lijkt wel een baron of iemand van de bocht.’

‘Voortmaken, jongens,’ waarschuwde Moos, ‘anders wordt het nachtwerk.’

‘Maar de broodjes met vleesch!’

Dat was waar ook: de jongens moesten nog terug komen. Zij gingen in de voorkamer in een kring zitten, rookten nog een sigaret en wachtten. Flip, die altijd iets bizonders had, stelde voor dat men zoolang een partijtje zou klaverjassen. Geen sprake van, vonden de anderen, er moest voortgemaakt worden. Alleen Max, die zich geen gelegenheid om te gokken ontgaan liet, ging met Flip aan het keukentafeltje zitten een-en-twintigen. Na een kwartier waren de jongens nog niet terug.

‘Als zij de centen maar niet versnoept hebben,’ zei Levie bezorgd.

Max keek hem nijdig aan.

‘Mijn kinderen,’ zei hij, met de nadruk op mijn, ‘mijn kinderen gappen niet.’

Er viel even een pijnlijke stilte, waarin zij allen dachten aan Levie's jongsten broer, die voor diefstal in de gevangenis zat.

Gompertz verbrak de stilte met de mededeeling, dat hij wel eens even zou gaan kijken waar de jongens bleven. Nauwelijks was hij de deur uit, of de jongens kwamen binnen. Met smaak aten de mannen hun dik belegde broodjes en toen was eindelijk 't oogenblik van vertrek aangebroken.

‘Het huisnummer,’ informeerde Moos bij Mirjam.

‘Twee en twintig. Maar Ies heeft de sleutels bij zich.’

Nu kon men nog niet weggaan, omdat Gompertz de sleutels in zijn zak had. Waar bleef iemand zoo lang?

‘Wat ik je besmoes, wij komen vannacht niet op ons bed,’ voorspelde Max.

‘Dan maar zonder Ies,’ besloot Moos. ‘Laat hem maar dadelijk met de tram komen.’

Om zeven uur was de eerste vracht overgebracht en de klok van de Zandstraattoren sloeg elf, toen de laatste kist het huis uitgedragen werd en Isidoor Gompertz de deur achter zich in het slot trok. Voor het laatst; toch een eigenaardige gewaarwording, dacht hij. Bijna twintig jaar heb ik hier gewoond, of het maar niks is. Peinzend liep hij achter de bakfiets aan, die reeds een heel eind voor was. Op de hoek van de straat bleef hij nog even staan en keek naar de oude, zwart-bruine voorover hangende gevels, die bultig als een verbrande matze waren in het gele licht der lantaarns. Hij was neerslachtig, voelde zich verdrietig en hij wist niet waarom.

Hans Redens opende geen leenbibliotheek, zooals zijn buurman Gompertz, hoewel hij een vracht boeken meegebracht had, die waarschijnlijk wel toereikend geweest zou zijn om een dergelijk zaakje te beginnen. Zoowel uiterlijk als innerlijk was er echter nogal verschil tusschen de boeken, die in de voorkamers van de perceelen twee en twintig en vier en twintig in stapels op de grond lagen. De collectie van Gompertz bestond grootendeels uit beduimelde en gehavende exemplaren en scheen eigenlijk alleen nog maar voor de papiermolen geschikt, de boeken van zijn buurman echter waren proper en keurig gebonden en zagen er voor het meerendeel uit alsof zij zooeven van den uitgever gekomen waren. De voorkamer van twee en twintig lag vol afdankertjes, gehavende, uitgeschoten exemplaren, afkomstig uit groote bibliotheken, maar Gompertz, die er kijk op had, zei dat het broodcourant goed was. Alles wat je voor een goeie bibliotheek noodig had, zat er bij: spannende cowboy- en wildwest-verhalen, detectiveromans met veel verwikkelingen, en volkomen onverwachte en vaak onmogelijke ontknoopingen, ontroerend teedere liefdesromans met schatrijke graven, onberaden weesmeisjes en onschuldige modistetjes en slanke moedige officieren en verder een hoop

realisme. Het mocht dan een beetje afgelezen goed zijn, het was een pracht-collectie. Redens bezat, behalve een paar goede romans, alleen werken van politieke en economische aard, boeken die in kwaliteit hoog uitstaken boven die van zijn buurman, maar die desondanks vaak niet minder vervelend waren. Vrijwel alle beschouwers, beschrijvers en verbeteraars van het heterogene conglomeraat, dat meer vriendelijk en welwillend dan juist, de samenleving genoemd wordt, waren min of meer compleet in zijn bibliotheek vertegenwoordigd. Redens had de meeste, ofschoon lang niet al zijn boeken gelezen en dat was ook niet noodzakelijk, omdat hij langzamerhand tot de conclusie gekomen was, dat het werk dat de uitweg uit de maatschappelijke chaos wees, nog geschreven moest worden. Zelfs aan de juistheid van de historisch-materialistische maatschappij-beschouwing, vroeger zijn evangelie, was hij met het klimmen der jaren gaan twijfelen. Misschien met uitzondering van zijn arbeiderstijd, was Redens nooit de overtuigde socialist geweest, dien hij, niet in de laatste plaats tegenover zich zelf, had willen schijnen. Als eerste boekhouder van een groote handelsonderneming, in welker winst hij, zij het op bescheiden wijze deelde, dacht en handelde hij als een kapitalist en als hij de moed tot een zoo scherpe zelfcritiek had kunnen opbrengen, zouden de woorden waarmede hij vroeger op vergaderingen de bourgeoisie had gehekeld, hem als een tegen zichzelf gericht requisitoir hebben moeten klinken. Maar ondanks zijn staat van kleinen burger en in weerwil van zijn tweeslachtige houding en zijn geschonden geloof in het socialisme, zou Redens onmiddellijk de kant van de rebellen gekozen hebben, als de arbeiders tegen hun overheerschers in verzet zouden zijn gekomen, zelfs op dit oogenblik nog, nu hij de vijftig een eind gepasseerd was en langzamerhand wel begrepen had, dat de menschheid een lange, oneindig lange! weg zou hebben af te leggen, voordat zij, zooals het op vergaderingen en Mei-feesten werd gezongen, het licht der opgaande zon van het socialisme zou zien gloren.

Redens had een dag vrij genomen, om zijn vrouw een handje te helpen bij het in orde brengen van de woning. Erg handig was hij niet en zij was al tevreden, als hij zijn eigen rommel een beetje aan kant maakte. Op het oogenblik, nadat hij reeds eenige uren op zijn manier druk bezig was geweest, viel er van een vermindering van de chaos nog niet veel te bespeuren. In de gang, in woon- en slaapkamer stonden geopende en ten deele uitgepakte kisten en overal, tot in de keuken en de badcel, lagen boeken, brochures en vergeelde kranten. Van zijn plannen om flink aan te pakken was niet veel terecht gekomen, omdat hij opeens zooveel oude bekenden ontmoet had, die hij jaren geleden uit het

oog had verloren. Hij had de kennismaking hernieuwd en een taal beluisterd, waarmede hij vroeger vertrouwd geweest was, maar die hem nu eenigszins vreemd in de ooren klonk. Wat was er terecht gekomen van deze beloften van naderende overwinning. wat was er overgebleven van al die plannen, wat restte er van deze schoone illusie? Het waren hoofdzakelijk de tijdschriften, brochures en kranten, producten van snel doorleefde momenten, tot geschiedenis geworden gebeurtenissen en vergeten conflicten, die hem het meest boeiden en zijn lust tot een nuttelooze critiek op een onherroepelijk voorbij verleden het scherpst prikkelden. Wat hadden die lui het allemaal goed geweten en misschien ook goed gemeend, maar hoe bitter weinig was er van alles terecht gekomen. Toen Gien hem riep om te komen eten, schoof hij de vergeelde papieren terzijde en keerde terug tot het heden met het gevoel van op een buiten getbruik gestelde begraafplaats te hebben gedwaald, tusschen verweerde scheefgezakte grafzerken, waarop hij alleen maar namen van oude bekenden gelezen had. In deze stemming had hij het besluit genomen, die heele verzameling oud papier op te ruimen, deze doopceelen van socialisme en klassenstrijd aan den vuilnisman mede te geven, maar nadat hij twee sneetjes brood met ham en spiegeleieren genuttigd had, was zijn hoop op de toekomst weder zoover hersteld, dat hij het beter vond deze historische documenten toch maar te bewaren. Je kon niet weten. Een goed gedocumenteerd politicus telde, ondanks alle in het verleden gemaakte fouten em misslagen, nog altijd voor twee.

Hij zat nog aan tafel, toen er gebeld werd. De opzichter kwam even kijken naar een raamspanjolet, waarvan de greep gebroken was.

‘Een kleinigheid,’ zei van Tuin, die vanaf zijn plaats bij de deur wel zien kon wat er aan de hand was en liever niet tusschen de rommel door wilde laveeren. ‘U hebt er nogal een stuk of wat,’ vervolgde hij, op de boeken wijzend.

‘Dit hier is nog geen derde.’

Redens zei het met de trots van den half-intellectueel die, omdat hij zijn hersenpan niet kan leegschudden teneinde te laten zien wat daarin zooal opgefcameld is, maar met zijn boeken pronkt.

‘'s Jonge,’ deed van Tuin verbaasd, het aardige kereltje met zijn verkreukeld smoel het succes van zijn opschepperijtje gunnend. ‘Ik heb ook wel wat boeken, maar lang niet zoo veel en heel ander spul.’

‘Romans?’

Van Tuin keek verongelijkt en zed dat het leven hem voldoende roman was.

Redens glimlachte begrijpend.

‘Er zijn ook wel goede romans, al zijn ze schaarsch,’ zei hij geruststellend. ‘Maar ja, zooiets als dit, lees ik toch ook liever.’ Hij greep een boek van een stapeltje, het was Engels' ‘De oorsprong der familie, het privaat-eigendom en de staat’.

‘Tja, dat kan wel wat zijn,’ beaamde van Tuin, die bij het lezen van de titel een koude rilling langs zijn rug voelde gaan. Jaren geleden, toen het zeemansleven hem de keel uithing, hij de reeders vervloekte en hij meende dat hij ook eens iets ter verbetering van deze beroerde maatschappij moest ondernemen, had hij Marx's ‘Kapitaal’ getracht te lezen. Razend knap en misschien ook wel interessant voor menschen die het begrepen, maar hem had het voorgoed de hoop om door lezen de wereld te veranderen ontnomen. Hij voelde meer voor werken op natuurwetenschappelijk gebied.

‘Als u van exacte wetenschappen houdt, moeten boeken als deze u toch ook interesseeren.’

‘Ik houd niet in de eerste plaats om het exacte van boeken over de natuur, maar omdat de natuur zelf mij interesseert. Eerlijk gezegd, kunnen boeken als deze mij gestolen worden.’

‘Nou, nou,’ zei Redens, een beetje geraakt, het deel Engels met zijn lange dunne vingers streelend, alsof hij het schadeloos moest stellen voor deze beleediging. ‘Dus het socialisme, een maatschappelijk stelsel, waaronder ieder een behoorlijk bestaan zou hebben, interesseert u niet. Vindt u deze chaos beter?’

‘Om de bliksem niet. Ik kom zelf uit een arm gezin, mijn vader was een klein smidsbaasje en ik weet wat armoede beteekent. Maar een mensch is geen cel, die zich splitsen kan in twee afzonderlijke, zelfstandige deelen; je kunt niet tegelijk naar stuur- en bakboord draaien.’

‘Waarvoor zou dat noodig zijn?’

‘Dat is onvermijdelijk voor menschen zooals ik, die niet weten welke kant zij op moeten. Ik vind het socialisme prachtig en deze maatschappij een groote smerige bende. Een beroerdere verdeeling van de wereld dan de tegenwoordige is haast niet denkbaar en toch weet ik geen betere.’

‘En nu zijn het juist boeken zooals deze, die de weg wijzen naar deze betere verdeeling.’

‘Mis meneer, mooie hersenschimmen, die niet te verwezenlijken zijn, althans voorloopig niet. Maar zoo'n rekening op de toekomst is niet mijn grootste bezwaar tegen dergelijke boeken. Ik ben ik mijn hart zelf een kapitalist, ik wil verduveld graag een goed leventje leiden, zonder er al te veel voor te doen en ik ben van meening, dat alle menschen, behoudens een stuk of wat idealisten, dat willen. Ik houd het op de kapitalisten, die schurken zijn, maar ik ben liever een schurk met een dikke plat-

vink op zak, dan iemand die fatsoenlijk is en geen brood op de plank heeft.'

Redens keek hem onderzoekend aan en zijn kleine donkere oogen fonkelden expressief, zooals vroeger, wanneer hij op vergaderingen luisterde naar een tegenstander en ongeduldig het oogenblik afwachtte om tot de aanval over te gaan.

'Zegt u eens ronduit,' sprak hij langzaam, 'bent u soms nationaal-socialist?'

'Nazi?' Ger barstte in een schaterlach los. 'Menschenkennis schijn je ook al niet uit die boeken te leeren,' zei hij eindelijk. 'Ik een nazi, stel je voor! Als ik dan met alle geweld iets moet zijn - wij schijnen nu eenmaal allen in een of ander vakje te moeten worden gestopt - noem mij dan maar een anarchist of nihilist.'

'Het was maar een vraag.'

'Maar wat voor een! Wees maar blij dat het duelleeren hier verboden is, anders had ik mijn veiligheidsscheermes van boven gehaald. En voor de rest, meneer Redens, over het andere praten wij nog wel eens.'

In gepeins bleef Redens bij zijn stapels boeken achter. Hij bladerde nog zoo'n beetje, zonder te lezen. Onverwacht, toen hij weer een lijvig deel open sloeg, keek Karl Marx hem aan: twee pientere oogen in een wollige massa haar. Het maatschappelijk denken wordt bepaald door het maatschappelijk zijn, zei Marx. Natuurlijk, antwoordde Redens, maar dat is nu juist de oorzaak van alle ellende. Er zijn trouwens nog andere punten, waarop je je vergist hebt, Marx. Ik ben ook maar een mensch, antwoordde Karl, maar jij en zooveel anderen hebben de vergissing begaan je Marxist te noemen. Zooiets als Marxisme bestaat niet. Mijn leer is veranderlijk en beweeglijk als de maatschappij, die zij tot onderwerp heeft. Ik ben dood, Hans, maar jij leeft nog, jij hebt dus nog gelegenheid het beter te doen. Probeer het; de tijd begint langzamerhand rijp te worden voor het socialisme.

'Schiet je al op?' riep Gien uit de keuken.

'Was het maar waar,' mompelde Redens en met een zucht zette hij Marx in zijn boekenkast, het mausoleum zijner jeugdillusies.

'Ik schiet al heel aardig op.'

Peter Verheul zat op de vensterbank van zijn zolderkamer en leunde een weinig naar achteren om zijn buurjongen, die op het dakplat stond, een blik naar binnen te laten werpen. Dolf zag een ledikant en daarboven, tegen de muur, een roode vlag gedrapeerd achter een plaat met optrekkende revolutionnairen en een vlag dragende Marianne.

'Ben jij socialist?' vroeg Dolf.

‘Wat anders? Jij niet?’

‘Ik voetbal.’

‘Wat is dat nou voor een antwoord. Ben je verder niks?’

‘Ik ben nog op school, op de H.B.S. Van politiek heb ik geen verstand.’

‘Dan ben jij dus een bourgeois.’

‘Dat zal wel. Alle menschen zijn immers bourgeois?’

‘Ik ben geen bourgeois, maar een proletariër. De meeste menschen zijn proletariërs, arbeiders, die van het loon dat zij met hun handen verdienen moeten leven.’

‘Wat doe je van je vak?’ vroeg Dolf.

‘Bankwerker.’

‘Wat is dat eigenlijk?’

‘Nou, iemand die aan een bank werkt, aan een bankschroef; metaalbewerker. Een bankwerker is eigenlijk nog de eenige handwerker in de machine-industrie, waar verder alles machinaal gaat, zooals draaien, fraisen en slijpen. Het is een mooi vak, zie je, je bent zooiets als timmerman in ijzer en staal. Ik wil machinist op de groote vaart worden, maar daarvoor moet je eerst het metaalbewerkersvak leeren.’

‘Meneer van Tuin was dat ook, niet?’

‘Ja,’ knikte Peter, ‘van Tuin ook.’ En als hij nu eens iets meer van het socialisme weten wilde, moest hij op een Zondagmorgen maar eens meegaan naar hun ontwikkelingsclub. Als alle boeken uitgepakt waren, kon Dolf ook wel eens een paar boeken of brochures van hem te leen krijgen.

Peter ging naar beneden, waar zijn vader, die wagenbestuurder was bij de tram en die deze week de vroege dienst had, in zijn overhemd voor het raam ‘Het Volk’ zat te lezen. Toen zijn zoon binnen kwam, vouwde Verheul het rose blad dicht, zette zijn bril af en wreef met de vingertoppen over zijn gesloten oogen.

‘Slecht geslapen, Peter, ik moet nog wennen aan de nieuwe omgeving, kon geen oog dicht doen.’

‘Ik heb best gemaft, ben hier al heelemaal thuis.’

‘De jeugd is overal thuis,’ lachte Verheul. ‘Heb je het ochtendblad gelezen? Dat gaat mis tusschen Duitschland en Polen. Engeland durft ook niet van zich af te bijten of misschien lijkt het alleen maar zoo en spelen ze met de nazi's één spel.’

‘Waarom Engeland niet, als het communistische Rusland het doet?’

‘Dat zie je heusch verkeerd, jongen. Rusland kon niet anders en moet trachten met Duitschland zoo lang mogelijk goeie vrienden te blijven.’

‘Dat kan het kapitalistische Engeland ook zeggen. Die vriendschap van Rusland gaat mij een beetje te ver. In Duitschland

zitten de communisten in de concentratiekampen, maar de regeering van de Unie der Socialistische Republieken papt met Hitler aan, alsof er geen vuiltje aan de lucht is en levert de grondstoffen, die Duitschland straks in staat zullen stellen oorlog te voeren, misschien wel tegen Rusland.'

Verheul schudde het hoofd, doch ging niet verder op de beweringen van zijn zoon in. Jong en heethoofdig, wilde dwars door roeden en ruiten heen, kon er met zijn verstand niet bij, dat ook de menschen die het voor het zeggen hadden, wel eens water in hun wijn moeten doen. Niet dat hij communist was en door dik en dun met de Stalinisten meeging, daarvoor was hij een te overtuigd sociaal democraat en had hij te veel critiek op de Sowjet Unie, vooral wat haar binnenlandsche politiek en haar houding tegenover de sociaal democratie betrof. Maar de Bolsjewiki hadden het kapitalisme in hun land ten val gebracht en daarom kon hij niet veel kwaad van de Russen hooren. Hij mocht blij zijn, dat en althans één land in de wereld was, waar de arbeider uit zijn slavernij verlost was. Maar zelfs dat wilde zijn zoon niet erkennen.

'Bij Klein hebben ze een emigrant in huis, die pas een paar dagen geleden uit een concentratiekamp gevlucht is,' hoorde hij Peter zeggen.

'Weer één. En is Klein nog werkloos?'

'Nog altijd. Hij moest naar de werkverschaffing, maar hij is afgekeurd op zijn hart.'

'En nu ook nog een emigrant in huis.'

'Bij wie?' vroeg moeder, die met de thee binnen kwam. 'Bij Klein? Hoe spelen ze het klaar! De comité's keeren ook al bijna niks meer uit. Het duurt te lang, de menschen kunnen niet blijven steunen. En dan die werkloosheid, waar geen eind aan komt.'

'Die man bij Klein is natuurlijk illegaal hier.'

'En hoe! Geen papieren, alleen litteekens. Nog wel een oud-communist.'

'Laat ze maar voorzichtig zijn,' waarschuwde moeder Verheul. 'Ze hebben bij Klein al eens huiszoeking gehad. Dat met Heinz moet ook verraden werk geweest zijn.'

'Nooit meer iets van den kerel gehoord.'

'Dood natuurlijk,' zei Peter. 'De vluchtelingen die het ongeluk hebben dat zij terug worden gestuurd, overleven het meestal niet. En dan beweert onze schijnheilige christelijke regeering nog, dat er voor de teruggezonden emigranten geen levensgevaar bestaat.'

'Wij moeten dien man ook maar één of twee keer per week te eten nemen,' meende Verheul. 'Bij Klein is het toch ook geen

vetpot. Maar zouden wij het wel doen, een communist?' vervolghij tot zijn zoon.

Peter trok lachend zijn schouders op.

'Juist daarom, vader. Dan kan hij nagaan of hij hier bij zijn vijanden toch niet beter kan eten, dan zich door de vrienden van Rusland in het concentratiekamp te laten mishandelen.'

[II]

Het voorjaar was kil en de zomer kwam laat.

Wij hebben dit jaar een koude zomer, zeiden de menschen, zooals zij het van generatie op generatie hadden gezegd. Maar opeens werd het dan toch mooi weer, was het na enkele bleekzonnige en winderige dagen plotseling warm. Doorgloeid van het warme zonlicht, zag de stad eruit alsof zij nimmer door sneeuw, ijs en regen geteisterd was, alsof het hier, in deze oostersch-broeiige straten nimmer weer winter worden zou. De vrouwen droegen spinrag-dunne jurken die armen en hals bloot lieten, in de volksbuurten speelden de kinderen op straat in hun hemd of in badpakjes. In de Amstel, binnen en buiten de bebouwde kom, zwommen honderden jongens en meisjes, onder de oogen der in hun dikke tunieken zweetende politie-agenten, die te loom waren om de overtreders het water uit te jagen. Zelfs de gevaarlijke bacil van Weill, waarmede ratten het water besmet hadden, weerhield de menschen er niet van verkoeling in het groezelige en hier en daar met een olielaag bedekte Amstel-water te zoeken. Slanke, met vier of zes roeiers bemande gieken, schoten als torpedo's tusschen de zwemmers door, van de Nieuwe Brug naar het Kalfje en weer terug. De cano's, voortbewogen door een dubbele houten lepel, welke om beurten aan stuur- en bakboord werd ingedoopt, waren minder gracieus en kwamen langzamer vooruit; het waren zwervers zonder bestemming die doelloos ronddreven, telkens van richting veranderden of stuurloos op het nauwelijks gerimpelde water lagen, aan hun lot overgelaten door de inzittenden, die hun naakte lichamen door de zon lieten roosteren. De grootere vaartuigen vermeden de overbevolkte Amstel en koersten door de Schinkel naar de Nieuwe Meer of voeren op het breede en ruime IJ, het voorportaal der oceanen. Hier, tusschen het stadssilhouet met zijn slanke torens aan de eene en de fabrieksschoorsteenen en scheepshellingen aan de andere kant, was de toegangspoort tot de wereldzeeën, ving de weg naar Indië aan, hier was in de zeventiende eeuw de jacht begonnen naar rijkdom en roem, die voortduurde tot op de huidige dag. Waar eens de ranke schepen der Oost-Indische Compagnie met klapperende zeilen en wapperende wimpels voorbij voeren, lagen thans onder een strak blauwe hemel, de machtige stalen stoomers, die groot

genoeg waren om een dozijn of meer van die houten notedoppen uit de gouden eeuw als deklast mee te nemen. Laadkranen en bokken, hoog als torens, geconstrueerd uit smalle ijzeren balken en spanten, die filigraanijl tegen de lucht stonden, hieven tonnenzware lasten aan onzichtbaar dunne staaldraden uit de diepe ruimen en brachten deze in een enkele elegante zwaai op spoorwegwagons en lichters over. Loodrecht en daarna, als in water geworpen kleurstof, langzaam in de warme lucht vervloeiend, stegen rookkolommen uit de korte pijpen der schepen, uit de hooge gemetselde schoorsteenen van fabrieken en scheepswerven, uit het rookorgel met tallooze pijpen der centrale Noord, waar het huisvuil der driekwart millioen inwoners van Amsterdam in electrische energie werd omgezet. Verder naar het oosten, waar de schoorsteenen der zwavelzuurfabriek hun giftig bruine rook uitwalmden over de arbeidersdorpen en het IJ-bosch, waar in de schaduw van het jonge geboomte moeders met hun kinderen verkoeling zochten, lagen in een doode hoek van het vaarwater de tijdelijk buiten dienst gestelde vrachtschepen. Het waren tien of twaalf of nog meer, de pijpen afgedekt met witte slaapmutsen van zeildoek. Zon blakerde de door schurftige roestvlekken geschonden verflaag der rompen, doorgloeide de alleen nog door eenzame wachtlieden betreden bruggen en trappen en smolt het pek, dat omhoog werkte en als donker glanzend malachiet op de breeuwnaden der dekken stond. De navigatie-instrumenten op de bruggen waren aangevreten door koper-oxyde, beneden in de koele machinekamers, verdroogde de olie in de lagers der assen en in de duistere holle ruimen vraten ratten het afval van copra en rijst, achtergebleven van de lading der laatste reis, reeds vele maanden geleden. Deze schepen, die in met kopergroen bedekte letters de namen van Nederlandsche stroomen en steden droegen, wachtten op nieuwe lading, op het einde van de crisis die de wereld teisterde...

In de binnenstad, met uitzondering van de grachten, waar het gebladerte van eeuwenoude boomen een dichte schaduw wierp op het naar veen en riolen stinkende water, was het drukkend heet. Het dof bestoven loover der boomen stond roerloos, alsof het van plaatijzer was gemaakt en boven het week geworden asphalt, waarin zwaar beladen vrachtauto's een afdruk van hun banden achterlieten, trilde de lucht als boven een vuur. Velen ontvluchtten de benauwde stad, zochten een koel plaatsje aan de waterkant, op een caféterras aan Amstel of Schinkel, in een van de parken of in de volkstuinen, buiten de van hitte verzadigde steenmassa.

In het nieuwe straatje, dat uitliep op een der dorre grasvelden, die de stad omgaven, was het druk.

‘Het is hier gewoonweg Zandvoort of Scheveningen,’ zei Isidoor Gompertz, ‘ze loopen er bij alsof het hier het strand is. Ik mag dat wel zien.’ Glimlachend keek hij de vrouwen na, die zich in peignoir of badmantel, waaronder zij een badcostuum droegen, naar het Amstelparkbad begaven.

‘Zoo'n ouwe gek,’ smaalde zijn vrouw.

Zij stonden in het portiek voor de bibliotheek, samen met mevrouw Garf van vier en twintig, die een mapje postpapier bij hem gekocht had. Het was al twee uur en tot nu toe had hij vandaag op de kop af drie klanten gehad. De menschen hadden bij deze warmte geen lol in lezen en kochten liever ijs voor hun centen. Hij kon de zaak net zoo goed dicht gooien. In ijs had ik moeten beginnen, dacht hij spijtig, daar zit in deze buurt meer in dan in boeken en als het koud is, verkoop je chocola. Die Duitsche joden in de Rijnstraat hadden een moordzaak; zes man personeel en nog kwamen zij handen te kort.

‘Ik heb zin in ijs. Hebt u dat ijs van Napoli in de Rijnstraat al geproefd?’ vroeg hij mevrouw Garf.

Afwezig knikte zij. Zij sloeg weinig acht op Gompertz, was hier niet blijven staan om met hem te praten en ook niet om naar de voorbijgangers te kijken. Haar interesseerde alleen de postbode, die nu ongeveer komen moest. In langer dan veertien dagen had zij geen bericht van haar man gehad. Zij begreep niet waarom Tom niets van zich liet hooren.

De postbode was de hoek om gekomen, kwam van portiek tot portiek dichter bij en naarmate de afstand korter werd, begon haar hart heftiger te kloppen. Een vrouw van een en veertig; zij leek wel een schoolmeisje!

Van Tuin, zijn overhemd aan de hals losgeknoopt, kwam bij hen staan, zei iets over de warmte en vroeg of zij geen zin had met hem naar het Amstelbad te gaan. Zij gaf geen antwoord, had nu geen lust in zijn kletspraatjes. Och, hij was niet onaardig deze schuinsmarcheerder, dom was hij ook niet en grofheden had zij eigenlijk nog nooit van hem gehoord. Nu was de post op nummer twaalf. Of hij nooit uit dat portiek kwam!

‘Ik heb mijn tropenhelm gewit,’ hoorde zij van Tuin zeggen.

Nu nog vier huizen, nu nog maar twee, nu was hij in het portiek van de Duitschers. Toen hij naar buiten kwam, zag zij met een schok van vreugde reeds de rechthoekige lichtblauwe zegel van de Amerikaansche luchtpost op de bovenste envelop van het stapeltje.

‘Voor Garf? Ja, twee stuks.’

Zij wuifde zich koelte toe met de beide brieven, had het gevoel dat zij onvriendelijk tegen den opzichter geweest was en vond het nu niet eens zoo gek, als zij zijn uitnoodiging aannam en eens lekker ging zwemmen.

‘Ik zwem alleen maar in verticale richting,’ zei van Tuin, ‘mijn ademhaling is te beroerd om het horizontaal vol te houden.’

‘Een zeeman, die niet zwemmen kan,’ spotte zij.

‘Ja, 't is erg, maar ik ben ook maar aan land en zonder zwemvliezen geboren. Het is nog een wonder, dat ik mijn kop zoo lang boven water heb kunnen houden. U wordt toch maar niet vergeten,’ zei hij met een blik op de twee brieven.

Zij bloosde, dwaas genoeg.

Een auto zwenkte het straatje in en stopte voor nummer twee en twintig.

‘De dokter voor Beumer,’ zei Mirjam.

Dokter Berger, zonder hoed en met verwarde haren, stapte uit en keek even in zijn notitieboekje.

‘Goeiendag. Woont hier Beumer?’

‘Dag Jacques.’

Berger lachte verrast en drukte mevrouw Garf de hand.

‘Truus! Sterk, nog geen vijf minuten geleden zat ik in de wagen aan je te denken. Maar zoo heel merkwaardig was het nu ook weer niet; ik wist dat je verhuisd was en dat je ergens hier in de buurt moest wonen. En hoe gaat het met Tom, nog nieuws?’

‘Kijk maar, juist twee brieven ontvangen.’

‘Ik kom straks even bij je. Eerst hier even naar een patiënt.’

De dokter rende de trap op, alsof het een wedstrijd gold. Zoo'n trapje nam hij in enkele stappen, bij drie, vier treden tegelijk. Hij was nog fit voor een kerel van zeven en veertig, was twaalf uur per dag en soms nog langer voor zijn praktijk in het touw en vond daarnaast nog tijd voor allerlei andere bezigheden. Toch moest hij oppassen, zichzelf een beetje sparen en zijn hart ontzien. Dat krampgevoel soms in zijn linkerborst was niet zoo mooi, kon wel eens op angina pectoris uitdraaien. Enfin, het eeuwige leven had niemand en zoo veel aardigheid was er ook niet meer aan.

Beumer lag op bed in het smalle slaapkamertje, dat nauwelijks plaats liet voor een stoel naast het ledikant.

‘Is het mis Jan?’ vroeg Berger, de pols van zijn patiënt nemend. ‘Vertel het maar eens.’

Beumer had hoofdpijn, was moe, doodmoe en kon 's nachts niet slapen.

Erg verouderd in de laatste tijd, dacht Berger, terwijl hij zijn blik op de bleeke anemische kop gevestigd hield. Onregelmatige pols, nogal slap. ‘Zeker 's nachts zweten en niet veel eetlust?’

‘Heelemaal niet dokter. Ook zoo nu en dan weer last van mijn maag.’

‘Laat je borst maar eens zien. Da's voor de eerste maal dat ik in jullie nieuwe woning kom, Ans. Hoe oud is Frits nu?’

‘Wordt deze zomer een en twintig, dokter.’

‘Waar blijft de tijd!’

De Beumers beboorden tot zijn oudste patiënten; zijn eerste verlossing, al twintig jaar geleden. Hoeveel had hij daarna in de wereld geholpen en hoeveel had hij van hier zien vertrekken?

‘Er is wel het een en ander in die twintig jaar veranderd, maar niet veel verbeterd. Toen hadden we pas een oorlog achter de rug, dachten we dat dergelijke krankzinnigheden voorgoed tot het verleden behoorden en nu staan we alweer voor een nieuwe oorlog. Laat maar eens kijken.’

Hij drukte zijn stethoscoop in zijn ooren en luisterde.

‘'t Loopt nogal los,’ besloot hij, zich oprichtend. ‘Je bent wat overspannen, nogal nerveus. Daar komen die maagklachten ook vandaan. Beetje rust nemen, je niet te druk maken. Pieker je ergens over Jan, zit je iets dwars?’

‘Dat niet bepaald, dokter...’

‘Jawel,’ viel zijn vrouw hem in de rede. ‘Frits, onze jongen.’

‘Nee, daarvan wordt een mensch niet ziek.’

‘Met Frits wil het niet al te best,’ ging Ans verder. ‘Dat laat Jan geen rust.’

‘Och, het is geen prettige tijd voor de jeugd, de jonge menschen worden er een beetje onverschillig onder. Jan moet zich dergelijke dingen niet te veel aantrekken. Er was toch niets bizonders met Frits, hij had toch niets verkeerds gedaan?’

‘Nog niet. Maar dokter, die jongen gaat het verkeerde pad op. Slechte vrienden, leden van de N.S.B., die den jongen totaal bederven. Kan niet in een betrekking blijven, komt 's avonds laat thuis en slaat een taal uit, waarnaar het luisteren alleen al zonde is.’

‘Je niet te schrap zetten,’ zei Berger, ‘vooral kalm blijven en op een vriendschappelijke manier hem van zijn ongelijk trachten te overtuigen. Die jongens weten vaak niet wat ze willen, zijn de kluts kwijt en moeten leiding hebben.’

‘Ja, ja!’ Beumer glimlachte bitter. Al honderd keer had hij rustig met Frits gesproken. Vroeger luisterde de jongen tenminste nog, maar tegenwoordig lachte hij hem gewoonweg in zijn

gezicht uit of liet hem met de woorden in de mond staan. Er viel niets met hem te beginnen. Naar de kerk ging hij niet meer en den pastoor had hij een huichelachtigen kletsmeier genoemd. En zoo was er meer. De dokter, die zelf een Israëliet was, wist wel, dat hij en zijn vrouw geen antisemieten waren en dat hij zijn kinderen nooit zooiets geleerd had. Maar wat die jongen soms van de Joden zei, daar tuitten een mensch zijn ooren van.

‘En hij meent het niet eens zoo kwaad, dokter,’ vergoelijkte Ans. ‘Het zijn alleen de menschen met wie hij omgaat.’

Beumer was overeind gaan zitten en streek zijn vingers door het klamme, grijze haar. Zijn mondhoeken trokken nerveus en een congestie kleurde zijn zooeven nog bleek gelaat.

‘Ik kan het niet langer verdragen,’ zei hij driftig. ‘Mijn kind zal niet ondergaan in deze poel van haat en ongerechtigheid. Ik weet wat ze daar in Duitschland gedaan hebben, wat deze aanbidders van den nieuwen Antichrist op hun geweten hebben. Al is het mijn eigen jongen, daar moet een eind aan komen, dokter, hoe dan ook!’

Vermoeid viel hij in de kussens terug en bleef met gesloten oogen liggen.

Berger klopte zacht op zijn hand en zei nog een paar woorden, die hem zelf belachelijk voorkwamen. Wat moest hij, jood, die zelf door dit probleem werd verontrust, die dit onheil al zoo lang zag naderen, hier zeggen? Wrang, juist deze jongen, de eerste mensch dien hij ter wereld had helpen brengen, een jodenhater.

Hij schreef een kalmeerend poedertje voor, zei dat hij weer terug zou komen en liep toen peinzend de trap af, langzamer dan hij naar boven gegaan was. Toen hij de kruk van het portier in zijn hand had, herinnerde hij zich, dat hij afgesproken had nog even bij Truus Garf te zullen komen.

Zij had thee gezet en wachtte hem reeds.

‘Maar een paar minuten,’ zei hij. ‘Ik heb niet veel tijd.’

‘Wat heb je? Is er iets gebeurd?’

‘Met mij? Niets. Vertel eens van Tom,’ ontweek hij. ‘Ik heb een briefkaart uit New York van hem gehad.’

‘Heb je zijn artikelen over Amerika gelezen?’

‘Een paar. Een paradijs schijnt hij het ook niet te vinden. In ieder geval zal het daar wel beter dan hier zijn. Als ik hem was, bleef ik er maar.’

‘Hij schrijft juist in zijn laatste brief, dat hij nog niet weet wat hij doen zal. Als het hem gelukt iets te krijgen en hij krijgt verlof tot vestiging, laat hij mij overkomen. In ieder geval wil hij daar niet alleen blijven zitten, als er hier oorlog zou komen.’

‘Als ik met mijn familie naar Amerika kon, deed ik het onmiddellijk.’

‘Dus zou je hier alles opgeven, je praktijk, je huis, je vrienden, om daar een onzekere toekomst tegemoet te gaan?’

‘Beter dan de zekere toekomst, die ons Joden hier te wachten staat.’

‘Het is hier Duitschland niet, de nationaal socialisten hebben hier niets in te brengen.’

‘Het kan hier Duitschland worden.’

‘Je overdrijft, Jacques. Wat moet Mussert met dat handjevol menschen beginnen?’

‘Dat heer heeft machtige vrienden.’

‘Denk je dan dat Duitschland...’

‘Ja, dat denk ik, daarvan ben ik bijna overtuigd. Als Hitler het noodig vindt om Nederland nationaal-socialistisch te maken, dan zal hij dat eenvoudig doen en zich daarbij van de hulp van zijn volgelingen in dit land bedienen.’

‘Dat zou oorlog beteekenen.’

‘Misschien en misschien niet. Maar zelfs als wij de zaak van de gunstigste kant bekijken en aannemen dat wij met Duitschland in oorlog zouden komen, wat kunnen wij dan nog tegen zoo'n machtig land uitrichten?’

‘Dan zal Nederland niet alleen staan, dan zullen Frankrijk en Engeland helpen.’

‘Dat is dan ook onze eenige kans op redding. Niettemin, aan de overkant van de oceaan zit je veiliger.

‘Je praat alsof de oorlog onvermijdelijk geworden is.’

‘Erger nog, ik meen dat een oorlog tegen Duitschland onze eenige kans op uitkomst is. Als ik jou was, dan ging ik maar, als Tom schrijft dat het in orde is.’

‘Als ik mijn kind zou kunnen meenemen.’

‘Bertha is getrouwd en kan op haar eigen beenen staan.’

‘Ik zou haar hier toch niet kunnen achterlaten.’

‘Denk je dat kinderen uit een gemengd huwelijk moeilijkheden zouden hebben als...’

‘Krankzinnig,’ onderbrak dokter Berger zichzelf, ‘dat wij ons ernstig met dergelijke dwaasheden moeten bezighouden. Langer dan tien jaar heb ik niet geweten of jij Jodin of Christin was, nooit heb ik mij afgevraagd welke godsdienst mijn vrienden er op nahielden en de kwestie van ras en afstamming had ik overgelaten aan mijn collega's, die paarden en honden behandelen. En nu dreigt deze ellendige humbug niets minder dan een levenskwestie te zullen worden. Wat een wereld! Ik moet weg Truus, heb al te lang gepraat. Kom je eens aanloopen?’

Berger startte zijn nieuwe wagen te ruw; op deze manier vernielde hij de motor. Was met zijn gedachten ergens anders, staarde zich blind op een toekomst, die er wellicht toch nog anders zou uitzien dan hij vreesde. Daar zat een maniacaal tintje aan, een beetje hysterisch. Om de bliksem niet, mompelde hij, het gaspedaal diep indrukkend, zoodat de wagen met een ruk vooruit schoot. Zoo, regelrecht naar het andere eind van de wereld. Nu genoeg, aan iets anders denken. Een beetje muziek. Hij draaide een knop op het dashbord om en na verloop van enkele seconden kwamen er klanken uit de luidspreker. Veel storing, electriciteit in de lucht. Maar dat waren geen storingen, dat was lawaai van een menschenmenigte, geschreeuw, getier... Sieg Heil, Sieg Heil... der Führer spricht! Berger gaf de knop een duw. Nu was het stil, klonk alleen de door de tram veroorzaakte storing, knetterend als een mitrailleur...

Het was vijf minuten voor half vier, toen dokter Berger achter het stuur van zijn wagen plaats nam en te bruusk startte. Heinrich Stampfer, bewoner van het benedenhuis nummer twintig, Rijksduitscher en brouwmeester op een Nederlandsche bierbrouwerij, keek op de klok en schreef de tijd en het nummer van de wagen op. Waarom? Eigenlijk zonder bizondere bedoeling, meer om zich een beetje te oefenen en ook omdat men nooit kon weten hoe zooiets te pas kwam. Er woonden hiernaast immers Joden en Marxisten? De volksgenooten, met wie hij iedere week in het Duitsche huis samenkwam hadden op deze manier al vaak waardevolle gegevens verzameld. Men kon het vaderland op velerlei manier dienen en de herrijzenis van Duitschland was zeker wel waard dat hij de moeite nam het autonummer van een Jood op te schrijven. Voor de grootheid van zijn land was hem niets te veel en al besteedde hij nu reeds bijna al zijn vrije tijd aan de organisatie van volksgenooten, die hier in Nederland woonden, een man die zijn taak verstond en die begreep om welke hooge belangen het ging, kon altijd nog meer doen. In zijn bedrijf, waar hij samen met ingenieur Mayer en met den expediteur Grosz de vertrouwensraad van de partij vormde, had hij reeds veel goed werk gedaan. Bijna alle leden van het personeel waren geregistreerd in een kaartsysteem, dat waardevolle gegevens betreffende hun politieke overtuiging, hun gezindheid jegens Duitschland, hun familieleden en relaties bevatte. Zelfs de directeuren ontbraken niet en dank zij de medewerking der Duitsche dienstmeisjes, die de particuliere correspondentie van hun patroons onderschepten, wisten de leden van de vertrouwensraad meer van het doen en laten dezer heeren dan hun eigen vrouwen. Maar Heinrich Stampfer deed meer voor de toekomst

en de grootheid van zijn land en volk. Sedert eenige weken was hij thans de verbindingsman tusschen de in Nederland gevestigde afdeeling van de geheime staatspolitie en de Duitsche dienstmeisjes, die in Amsterdam zuid in betrekking waren. Ilse was er eerst tegen geweest, dat hij zich belasten zou met deze nieuwe functie, waardoor hij nog minder tijd voor zijn gezin zou vinden. Wat gezin, had hij gevraagd, het vaderland gaat voor alles en de Duitsche vrouw zal zwaardere offers moeten weten te brengen, dan het gemis van haar man, gedurende een paar avonden per week. Ilse had tenslotte toegestemd, maar ook zonder haar verlof zou hij de nieuwe taak op zich genomen hebben, niet uitsluitend terwille van het vaderland, hij was breed genoeg om zijn Volksgenossinnen niet alleen te zien als bruikbare spionnen voor de Gestapo. Maar Führer, partij en vaderland gingen bij hem toch voor alles en pas daarna kwamen het bier en de Sauerkraut mit Eisbein en de meisjes aan de beurt. Het dwong je anders respect af als je zag, wat die lieve kinderen wisten klaar te spelen. Niet alleen dat zij de informatielijsten, die het hun heusch niet gemakkelijk maakten, tot in de puntjes invulden, maar zij kwamen ook aanzetten met uitgewerkte rapporten, verslagen van familiebijeenkomsten en zakengesprekken van hun patroons en afschriften van brieven en telegrammen. Met zooveel zorgvuldigheid en toewijding konden alleen Duitsche vrouwen werken. Al heel wat deviezensmokkelaars en Joodsche Schieber, die nog familie in Duitschland hadden, waren door haar oplettendheid tegen de lamp geloopen. En van nog hoeveel meer waarde zouden haar inlichtingen blijken te zijn, als het nationaal socialisme straks zijn zegevierende opmarsch ook door dit vervloekte kaaslandje begon.

Stampfer stak het notitieboekje in zijn portefeuille bij zijn partijkaart en gaf de kostbare papieren een veilig en warm plaatsje op zijn hart. Zijn oog viel op het nieuwe portret van den Führer, dat hij enkele dagen geleden, samen met een hakenkruisvlag, uit Duitschland ontvangen had. De partij vergat de kameraden in de vreemde niet. De prachtige kleurenfoto van Adolf Hit-ler had hij een goed plaatsje gegeven boven de sofa, naast de foto van de leden der Münchener-bierbrouwers-mannen-zangvereeniging. Fijne jongens, kranige Draufgänger, bijna allen lid van de partij, behalve die idioot van een Stefan, die sociaal democraat gebleven en in het concentratiekamp aan zijn eind gekomen was. De vlag bleef opgevouwen, totdat hij haar hangen kon op de plaats waar zij behoorde: uit het venster. Dit zou gebeuren zoodra de Duitschers hier te bevelen hadden, zoodra dit kikkerlandje de Westgau van Grosz Deutschland zou zijn. Heinrich Stampfer

richtte devoot zijn blik op het portret van zijn Führer, klakte zijn hakken tegen elkaar, bracht met opgeheven hand de Deutsche groet en zei: Heil Hitler!

Acht en twintig jongens richtten eerbiedig hun blikken op den binnentreden den W.A. hopman, klakten hun hakken tegen elkaar, brachten met opgeheven hand de Nederlandsche groet en zeiden: Hou zee!

Frits Beumer maakte de ceremonie voor de eerste maal mee, hief voor het eerst van zijn leven zijn uitgestrekte arm op voor een geuniformeerden chef, wiens bevelen hij van nu af onvoorwaardelijk zou hebben te gehoorzamen.

'Hou zee, mannen!' zei de hopman op een mannelijke barsche, met een spoortje vriendelijkheid verzachte toon.

Frits kreeg er kippenvel van. Tot nu toe had hij de Beweging alleen aan de buitenkant bekeken, had hij niet behoord tot de ingewijden, die het recht hebben hun arm op te heffen en de groet te brengen. Maar nu werd het ernst, had hij zijn stamboek-nummer en maakte hij deel uit van het leger der zwarte soldaten, dat den Leider en alle onderleiders trouw zou zijn tot in de dood. Thans voor het eerst keurde een geuniformeerde die een rang bekleedde hem de eer waardig, zich door hem te laten groeten, terug te groeten en hem man te noemen. Dat klonk anders dan het gefemel van vader en heeroom, die hem als een snotneus behandelden en hem beste jongen noemden. Hij was nu een nationaal socialist, een kerel met merg in zijn botten, een Nederlander van het zuiverste bloed, een strijder voor de vrijheid, die alle soorten craten, de Joden inbegrepen, mores zou leeren. Stuk voor stuk staan de makkers van de W.A. hun mannetje, had Leo gezegd, onze jongens zijn voor geen dood of duivel bang, wij zijn afstammelingen van de oude Geuzen. Geus, kan dat, als je Roomsch bent? had Frits in zijn onkunde gevraagd. Het kan niet alleen, het is zoo. Of dacht je soms, dat de Joden van de Geuzen afstammen? Praatjes van politieke priesters, om de Katholieken van de Beweging af te houden. Maar het is afgeloopen met de macht van de zwartrokken en kruismollen.

Zij waren tegelijk beangstigend en bemoedigend geweest, deze oneerbiedige woorden van den vriend, die met hem op dezelfde dag de eerste communie gedaan had. Orde moet er komen, discipline, had Leo gezegd, vrede tusschen arbeid en kapitaal en geen klassenhaat. De wereld is door en door verrot, de Joden en de vrijmetselaars spelen overal de baas, het is de hoogste tijd, dat ook hier een Leider de zaak in handen neemt. Wij hebben mannen noodig, kerels met vuisten, die weten te gehoorzamen en

er op in te hakken. Slapend Nederland moet wakker geranseld worden.

Zoo had hij gesproken, dezelfde Leo, die nu in een prachtige zwarte uniform met kaplaarzen en zware lederen riemen naast hem stond. Hij en die bleeke jongen in de hoek, waren de eenigen, die een armzalig colbertje droegen. De overigen waren met een regenjas over hun uniform heen hier gekomen of hadden zich in de keuken verkleed, omdat het verboden was in een W.A.-costuum op straat te loopen.

‘Zitten!’ commandeerde de hopman.

En zij zaten, als één man. Leo glimlachte goedkeurend. Alleen dat zitten gaan was reeds een prachtig staaltje van discipline. Hij zou wel eens een troep Joden of democraten willen zien, die dat konden nadoen.

Zijn naam werd afgeroepen en Frits moest naar voren komen, tot bij het tafeltje van den aanvoerder, waar hij weer de groet mocht brengen. Jammer dat het klappen met de hakken van die burgerlijke rotschoenen nog niet goed ging. Zoo lang hij nog geen kaplaarzen had, zou hij het met zwaar zoolbeslag kunnen doen. Zijn naam en stamboeknummer werden genoteerd en toen mocht hij, na nogmaals de groet gebracht te hebben, weer gaan zitten. Er volgde een korte toespraak van den voorman, waarin deze weer iets zei van gehoorzaamheid en discipline, van taaie heldenmoed en stalen wilskracht, van zuiver bloed en verbondenheid met bodems, van de erfenis der vaderen en de reuzen van morgen, van geborgenheid in het volk, van trouw aan het Huis van Oranje en de Koningin, van volksch bewustzijn, van lichtende voorbeelden en groote leiders, van arbeidseer en nog heel veel andere zaken, die op een of andere manier iets met het nationaal socialisme te maken schenen te hebben. Toen de toespraak geëindigd was, stonden allen weder op commando op en brachten in stramme houding opnieuw de groet. Onderwijl gingen de twee schuifdeuren van de alkoof open en trad een W.A. man, dien Frits tot nu toe nog niet gezien had, naar voren met een zwart-roode vlag, die aan een stok met een koperen speerpunt er op bevestigd was. De stok werd horizontaal gehouden, omdat de betimmering der schuifdeuren te laag was om hem rechtop te dragen. Zoodra de vaandeldrager echter in de kamer was, hief hij het vaandel op, waarbij hij het ongeluk had met de speerpunt een stuk kalk uit het plafond te steken. De hopman maakte de vaandrig met zijn linkerhand, welke hij niet voor de groet behoefde te gebruiken, duidelijk, dat hij de vlaggestok op de grond moest laten steunen. Toen dit gebeurd was en de vaandeldrager een houding had aangenomen, welke Frits

deed denken aan den vergulden soldaat op de pendule van zijn tante Bep, zongen allen op commando het lied van den Zwarten Soldaat en gingen tenslotte weder op commando zitten. Het vaandel verdween weder in de alkoof en hiermede was de plechtigheid geëindigd. Frits Beumer was thans kompaan, lid van het vendel Zuid der Amsterdamsche W.A. In de pauze, die thans volgde, kreeg hij gelegenheid zijn zweet af te vegen en de sigaret te rooken, welke Leo zijn nieuwen wapenbroeder gegeven had.

Inmiddels bracht Dolf, de buurjongen van een hoog, omdat Frits niet thuis kwam het recept voor vader Beumer even naar de apotheek. Hij had vrij van school en beschikte over een zee van vrije tijd, waarmee hij geen raad wist. Van een vacantiereis zou dit jaar niets komen en ook de nieuwe fiets, welke vader hem half en half beloofd had, zou nog wel even op zich laten wachten, omdat de verhuizing te veel geld gekost had. Woensdag mocht hij mee naar Utrecht, waar vader voor de zaak naar toe moest. Als vader vroeg genoeg klaar was, zouden zij dan nog naar Zeist of Soesterberg gaan en een flinke wandeling maken. Dat was althans iets, al had het niet veel te beteekenen, vergeleken bij de genoegens welke andere jongens van zijn school nu hadden. Gunning zat op het oogenblik in Zwitserland en Bert Bruinisse zwalkte met zijn boot op de Friesche meren. De wereld is er voor de rijken, had Peter Verheul gezegd, en hij had gelijk. En toch was hij er nog goed aan toe, vergeleken met jongens zooals dezen Peter, die de heele dag in een warme smerige fabriek moesten staan. Eigenlijk had hij ook in een fabriek moeten werken of op een kantoor moeten zitten, maar vader, die het in zijn jeugd hard te verantwoorden had gehad, wilde dat hij iets leerde. Zelfs als je iets presteerde, was het tegenwoordig al moeilijk genoeg je brood te verdienen, meende hij. Maar waren de menschen, die zich met kennis volgepropt hadden, er dan beter aan toe dan arbeiders, die alleen een ambacht kenden? Hoeveel afgestudeerden liepen niet zonder werk? Toch leeren, zei vader, de tijden zullen wel beter worden en kennis is een kostelijk bezit voor je heele leven. Vader meende het goed, maar als je het hem vroeg geloofde hij dat je met kennis even weinig klaarspeelde als er zonder. Geld, dat was het eenige. En dat bezat vader niet, och hemel, neen! Wat was het bij hen eigenlijk een schrale armoedige boel. Gisteren nog was hem gebleken, dat het vader en moeder de grootste moeite kostte om hem straks, als de vacantie voorbij was, aan een nieuw pak te helpen. En dan hadden zij er zelfs nog over gedacht, om een fiets op afbetaling voor hem te koopen. Eerlijk gezegd was het wel een beetje beschamend en begon het

hem te vervelen. Hij was toch geen kind meer, werd straks zestien en behoefde anderen niet altijd voor zich te laten zorgen. Maar zij wilden het niet anders en hij had niets in te brengen. Hij was en bleef de baby, omdat hij eenigst kindje was.

Dolf ging zitten op een zandbult in het grasveldje bij de Rivierenlaan en trok verveeld met een stokje figuren in het rulle zand. Eerst een cirkel en toen een zeilschip, waarvan de lijnen ineenvloeiden, omdat de teekening te fijn was. Hij streek het zand met zijn voet glad, teekende een letter E, toen een I en vervolgens zijn heele naam: EICHNER. Een Duitsche naam; zijn voorouders hadden zeker iets met eiken te doen gehad. In ieder geval waren het moffen geweest, tenminste van moeders kant. Ja, hoe zat dat nu eigenlijk, hij was nu waarachtig toch wel oud genoeg om eindelijk eens te hooren, waarom hij de naam van zijn vader niet droeg. Toen hij er eens naar gevraagd had, was hij met een kluitje in het riet gestuurd geworden, had men hem gezegd, dat hij later alles wel zou hooren, dat hij nog te jong was om zooiets te begrijpen. Te jong, om de bliksem niet, hij snapte het best, een liefdesavontuurtje van de oude lui, voordat zij getrouwd waren. Hij lachte ondeugend, alsof hij vader en moeder op heeterdaad had betrapt. Zoo heel gek was dat niet eens; hij was er immers zelf bij tegenwoordig geweest? Goed, maar daarna waren zij getrouwd en toen had dat met die naam toch wel in orde gebracht kunnen worden. Zooiets was mogelijk, natuurlijk ging dat. Maar waarom was het dan niet gebeurd, waarom moest hij een andere naam hebben dan zijn vader, zoodat iedereen meteen kon begrijpen, dat er met zijn afkomst iets niet in de haak was? Maar wat was er dan mis? Hij teekende de D van Degen en kraste er een vraagteeken achter. Als eens; neen, dat was te gek. Waar haalde hij de krankzinnigheid vandaan? Stel je voor! Hij gooide zijn stokje weg en maakte de boord van zijn overhemd open, omdat hij het zoo warm had. Neen, dat kon niet, dat zou al lang aan het licht gekomen moeten zijn. Zooiets voelde je, dat wist je, zonder dat iemand het je vertelde. Een betere vader dan de zijne bestond er niet, zij waren vrienden en bespraken samen alles. Iets dergelijks kon je voor een goeden vriend niet verborgen houden, dat was verraad. Neen Dolf, zei hij luid, je bent een gek mannetje, een kletskous. Maar niettemin heet je Eichner en ben jij blond, terwijl vader donker, bij zwart af is. Moeder is ook blond. Dat is zoo, maar jij bent een lang eind, terwijl je vader en moeder klein zijn. Neen, besloot hij driftig en hij gaf zijn D een schop, zoodat een stofwolk omhoog dwarrelde.

Een paar dagen later rustten zij 's middags na een lange wandeling op de heide bij Soest. Degen lag lui op zijn rug een sigaar

te rooken en Dolf zat op een kei en teekende met een takje in het zand. Opnieuw kwam de letter D te voorschijn.

‘De d van doorzetten,’ mompelde Dolf.

‘Zei je iets?’ vroeg vader.

Neen, hij zei niets, maar hij wilde graag iets vragen. De woorden brandden in zijn droge dorstige mond, maar zij kwamen er niet uit. Als hij nu eens gewoon langs zijn neus weg rustig vroeg, hoe het eigenlijk zat met die geschiedenis met zijn naam. Gewoonweg, ja, maar zoo eenvoudig was het niet. Een dergelijke vraag was niets meer of minder dan een beleediging of een bewijs van wantrouwen. Dus hij moest maar berusten, onwetend blijven en er naar raden? Hij had toch wel het recht te weten wie hij was? En als hij nu eens gelijk had, verdomme nog aan toe, dat zou nog beroerder zijn...

‘Vader,’ zei hij opeens en het klonk alsof een ander het woord uitgesproken had.

‘Ja Dolf.’

‘Wat zegt u?’

‘Jij zei iets.’

‘Ja, of wij gauw iets gaan drinken. Ik stik van de dorst.’

‘Best jongen. Willen wij dan maar opstappen?’

Vader kwam overeind, wilde meteen al opstaan. Als hij nu niets zei, dan was zijn kans voorloopig verkeken. Straks, als er andere menschen bij, als zij niet meer vertrouwelijk samen in de stilte waren, durfde hij niet meer.

‘Vader, vertel mij nu eens. Hoe zit dat nu eigenlijk met mijn naam?’

Degen deed een krachtige trek aan zijn sigaar en moest hoesten, omdat hij rook binnen kreeg.

‘Die rook! Ja, met die naam, weet je. Heb je daarover zitten piekeren?’

‘Het zit mij, eerlijk gezegd, al lang dwars. Er steekt toch niets achter om het mij te vertellen?’

‘Welnee jongen; wat zou er achter steken?’

Degen zweeg, deed weder een forsche trek en had opnieuw last van de rook.

‘Och,’ begon hij eindelijk, ‘je bent nu oud en verstandig genoeg om het te begrijpen. Je hebt de naam van moeder, omdat je geboren werd, toen ik nog met mijn eerste vrouw getrouwd was. De wet verbiedt dat kinderen, die uit een dergelijke verhouding - overspel noemen ze dat - geboren worden, de naam van den vader krijgen. Begrijp je dat?’

‘Ja best.’

‘Nou enne.... zie je, dat is natuurlijk voor jou een beetje

vervelend, zoolang je nog bij ons thuis bent, maar later heeft niemand daar meer erg op, dan weet niemand dat je vader Degen heette. Vind je dat erg, Dolf?'

'Neen hoor, niks. Ik ben blij dat ik het weet. Ja vader, 't is krankzinnig,' ging hij zenuwachtig lachend verder, 'begrijp eens dat ik, neen, nou moet je me niet uitlachen, maar van de week dacht ik, dat je misschien mijn vader niet eens was.'

'Waarachtig?'

'Verdomd! Idioot hé?'

'Nou ja, als je naar de waarheid moet raden, krijg je soms gekke invallen.'

'Juist, meneer Degen,' riep Dolf en van louter pret en baldadigheid gaf hij zijn kleinen vader een stevige klap op zijn schouder.

Toen zij op de straatweg gekomen waren, noemde Dolf hem opnieuw meneer Degen en weer lachte de vader, omdat hij zijn zoon niet alleen wilde laten lachen.

Gedurende de terugreis, in de trein, moest Degen herhaaldelijk tersluiks naar zijn jongen kijken. Had zijn verklaring Dolf tevreden gesteld en geloofde hij hem? Misschien zou het beter geweest zijn, als hij hem alles gezegd had, inplaats van hem met een halve waarheid af te schepen. Eens zou hij hem toch moeten zeggen, dat hij zijn zoon niet was. Jonge menschen zijn niet zwaar-tillend, nemen alles minder ernstig dan ouderen en daarom was het waarschijnlijk beter geweest, als hij hem nu meteen maar van alles op de hoogte had gesteld. Maar hoe ouder een kind wordt, hoe minder zijn ouders voor hem gaan beteekenen en daarom was het misschien juist weer goed, dat hij Dolf niet alles verteld had. De jongen was innig aan hem gehecht, maar niettemin zou hij van den man, die hem misleid had en die alleen maar zijn opvoeder bleek te zijn, wel eens minder kunnen houden dan van zijn vader. Erger nog: Dolf zou hem zelfs kunnen gaan haten. Neen, dat niet, dacht Degen, daarvoor waren zij altijd te goede kameraden geweest. Een dergelijk vermoeden was belachelijk, onredelijk. Toch kwam het tegenwoordig maar al te vaak voor, dat haat en verblindheid het van de rede wonnen en dat oude vriendschappen door een waan in vijandschap veranderden. Zijn jongen was het kind van een Duitscher en hij, de man die zich het vaderschap had toegeëigend, was een Jood. Dolf wist ternauwernood het onderscheid tusschen Jood en Christ, nog minder kende hij jodenhaat. Maar wat viel er te zeggen van overgeërfde, nu nog verborgen eigenschappen, die zich onverwacht zouden kunnen openbaren? En zijn moeder dan? Die was ook een Duitsche en toch zeker geen jodenhater. Neen, niet te ver gaan, besloot Degen, voorloopig weet hij genoeg en de rest komt later wel.

Het schemerde al, toen de electrische trein onder de lage overkapping van het Amstelstation stopte. De avond had de stad maar weinig verkoeling gebracht en tusschen de huizen, die de in hun steenen opgeslorpte hitte thans uitstraalden, was het benauwd. De menschen hadden hun woningen verlaten, slenterden luchtig gekleed door de breede Amstellaan, zaten dicht opeengepakt op de kleine caféterrassen en keken op de Berlagebrug naar de zwemmers, wier hoofden boven de donkere waterspiegel nog maar nauwelijks zichbaar waren.

‘Tot besluit nog maar even een frissche portie ijs en meteen een voor moeder meenemen,’ stelde Degen voor.

In Napoli, de door Duitsche emigranten gedreven ijssalon in de Rijnstraat, werden vandaag goede zaken gedaan. Dat was al vanochtend in de vroegte begonnen; nog maar nauwelijks had men de deur open, of de eerste klanten waren verschenen. Daarna was het steeds drukker geworden, in de middaguren was men handen te kort gekomen en hadden de drie ijsmachines de vraag niet meer kunnen bijhouden. De dikke gebroeders Cohn, de eigenaren, zwoegden en glimlachten met van zweet glimmende gezichten. Een juweeltje van een zaak hadden zij hier in een paar jaar tijd opgebouwd; natuurlijk geleek deze ijssalon nog niet in de verste verte op de eerste klas Konditorei, welke zij in Berlijn hadden moeten achterlaten, maar zij mochten toch tevreden zijn. Toen zij hier opgejaagd en bijna zonder geld waren aangekomen, hadden zij niet durven hopen, dat alles nog weer zoo vlug in orde zou komen. Geschonken was het hun niet, zij hadden er voor moeten werken als paarden, zware kopzorg gehad en vooral gedurende het eerste jaar uiterst zuinig moeten leven, om de dure installatie af te betalen. Maar het was gaan loopen en zij waren de eersten in de buurt geworden, omdat zij de zaak goed hadden aangepakt. Groote porties, prima kwaliteit, keurig geserveerd en volop keus. Twaalf soorten ijs maakten zij iedere dag, namen waarvan niemand hier nog had gehoord: Pistache, Coupe-Brazilien, Crème d'Amande, Pèche Fantastique. Napoli werd beroemd tot in de Haringvlietstraat en zelfs tot in de Apollobuurt, waar de menschen hun ijs thuis bezorgd wilden hebben. Prima bediening, kittige meisjes in aardige kleeding in het buffet, geen Jodinnetjes, dat wekte te veel afgunst. Men kon nooit weten.

De machines met gekleurde spiralen op de vliegwielen draaiden van vroeg tot laat, feestelijke draaimolens, die ijs maalden in alle kleuren: rose, geel, rood, bruin, groen en wit. Bij liters tegelijk haalden de menschen het weg: de bel van het kasregister stond niet stil en het stempeltje noteerde trouw de ontvangen bedragen op de papierstrook, die 's nachts laat, nadat de

laatste portie ijs bijeengeschraapt was, door de gebroeders Cohn werd gecontroleerd. Dan lieten zij de smalle papierstrook door hun dikke behaarde vingers glijden en vergeleken, op de natte kwasten van hun reeds lang uitgedoofde sigaren sabbelend, de afgestempelde bedragen met de ontvangen bonnen. Lange reeksen kleine getallen, stuivers en dubbeltjes, alles wafeltjes en bekertjes, waarvan je duizenden verkoopen moest om de eerste onkosten te dekken. Zoo was het in de ochtenduren, aan het begin van de strook, maar een eindje verderop, tegen de middag, kwamen de betere klanten, bleven de schoolkinderen weg en verschenen de snoepende dames, die het niet zonder een sorbet, plombière of Coupe Napoli konden doen. Dan verdwenen de nulletjes voor de komma's, om voor eentjes en zelfs voor tweetjes en drietjes plaats te maken. Een weelde voor de oogen was het, zoo'n heele serie van vette getallen voor de komma's. Heb je het gezien? vroeg de oudste dan. Of ik het gezien heb, antwoordde de jongste. Maar de avond zette de kroon op het werk, dan kwamen de haalklanten, die bekers van een liter en heele ijstaarten meenamen. Het gaat prima, zei de jongste, als hij 's nachts de zware met kleingeld gevulde linnen zak dichtbond. Prima? Reusachtig gaat het, antwoordde de oudste.

Bij die Duitsche Joden loopt het geweldig, mokte een concurrent aan de overkant van de straat, een bleeke Ariër met maar één ijsmachine en een maagkwaal. Het wilde bij hem niet, hij pakte de zaak te degelijk aan, sloeg de menschen niet met vreemde woorden om de ooren, maar zorgde voor prima waar. Bij hem geen tien soorten ijs, waarvan het verschil alleen maar in de kleur, zat, doch twee eerlijke van ouds bekende soorten: roomijs en vanille-ijs. Bij hem stonden geen hoeren in tooneeljurken achter de toonbank, maar hij bediende zelf met een groenig, doch goud-eerlijk gezicht boven een kraakzindelijke, hagelwitte jas. Bij hem geen bombarie met gekleurde lampjes en papieren vlaggetjes, maar zuiver, nuchter en ijskoud Nederlandsch ijs. Hier geen bedrog maar kwaliteit, schreef hij in groote letters met witkalk op zijn raam. Doch de menschen lieten zich liever bedriegen en kochten gekleurd water met een mooie naam bij de Joden met de hoeren en de drie draaimolens. Maak een Coupe Nationaal in drie kleuren, adviseerde hem een neef, die lid van de N.S.B. was. Met zooiets trek je in ieder geval de behoorlijke volksgenooten, die zin in ijs hebben. De drie kleuren werden gemaakt: het rood met grenadine, het wit met melk en het blauw met pistache-groen, omdat hij geen eetbare blauwe kleurstof krijgen kon. De kleuren zijn een beetje anders dan van onze vlag, zei de volksche neef, maar dat steekt zoo nauw niet. De naam doet het toch. Doch ook de Coupe Nationaal liep niet, of het ijs liep eigenlijk wel,

omdat het niet ging, drab werd en weer tot water versmolt. De Joden, zuchtte de ijsman. Ja, de Joden zijn ons ongeluk, antwoordde de neef.

Het geval werd besproken in het Kringhuis op de Ceintuurbaan, waar men het besluit nam de mislukte Coupe Nationaal te wreken, met de Joden af te rekenen en een afschrikwekkend voorbeeld te stellen. Hou zee! Men had toch van de Duitsche kameraden geleerd hoe men in dergelijke gevallen van Joodsch parasitisme en verraad optreden moest?

Vijf en twintig man, vond de Hopman, meer kompanen zijn voor dit werkje niet noodig. Joden zijn laf en wij hebben het voordeel van de discipline en het initiatief. Vlug handelen, geen seconde verliezen, buiten en binnen tegelijk. Wachtwoord: Trouw. Verzamelplaats na afloop: Berlagebrug. Hou zee! De hakken klakten, de handen gingen omhoog, de ploertendooders en boksbeugels werden opgeborgen.

Toen Degen en zijn zoon de lunchroom betraden, keek de Hopman, die onder de boomen op de hoek van de Amstellaan stond, op zijn polshorloge en zei tot zijn Kompanen: nog vijf minuten. Zoo had hij het gezien in een oorlogsfilm en hij voelde zich op de plaats van dien officier, die, als de vijf laatste minuten verstreken waren, met zijn mannen tot de stormloop zou overgaan.

Dolf kreeg een groot glas vol ijs met spuitwater en slagroom; vader had voldoende aan een klein papieren bekertje. Het bonnetje voor moeder's portie zouden zij straks, als zij weggingen, wel inwisselen, anders smolt het ijs in de warmte.

‘t Is hier om te stikken,’ zei Degen.

‘Een crème d'Amande, zes sorbets Annanas, vier Coupes Braziliens,’ bestelde de kleinste Cohn en veegde met de mouw van zijn witte jas het zweet van zijn gelaat, dat echter dadelijk weer bedekt was met fijne zweetpareltjes, als de cylinder van een filtreertoestel, waar het vocht wordt doorheen geperst. Twaalf van tien ingepakt. Geen vanille meer! Wat, geen vanille? Draaien, meer maken, de avond is nog lang. Er is aanstonds weer versch vanille-ijs. Niet zoo lachen, meisjes, voortmaken, de klanten wachten. De geheele dag hadden de klanten al gewacht en hij was er zelfs zijn avondeten bij ingeschoten. Kopzorg; hij zou zijn schade later wel inhalen. Het gaat weer prima, zei zijn broer. Prima? Reusachtig gaat het!

Een vrouw gilde en op hetzelfde oogenblik klonk het gerinkel van brekend glas en gekraak van hout. De ijslepel ontviel Cohn's hand. Sjemabenie, dit geluid, deze bekende noodlottige klanken... Berlin, pogrom...

‘Weg met de Joden!’

Een steen vloog door de tweede spiegelruit en viel in een pyramide van gespoelde glazen, welker wegspringende fijne scherven het licht van de lampen even in regenboogkleuren weerkaatsten. De menschen gilden, wilden er uit; een blok lichamen schoof naar de uitgang, golfde terug, alsof het naar binnen gespoeld werd en botste tegen tafels en stoelen, die omver gegooid en kapot getrapt werden. Een stuk van een stoel vloog over de hoofden heen, vernielde een ballon, die oploste in een hagel van witte glassplinters. Bij de deur werd gevochten, heel even maar, daar maakten de Kompanen een deskundig gebruik van hun ploertendooders en hun boksijzers. De hopman had gelijk: de Joden waren laf. Bijna zonder tegenstand bereikten zij het buffet, waar alles kort en klein ging. Er werd om politie geroepen en op hetzelfde oogenblik ging het licht uit. Even hielden de breekgeluiden nog aan, totdat een commando klonk en het opeens stil werd, een adembenemende, dreigende stilte, waarin alleen het huilen van een kind klonk.

Het duurde nog tientallen seconden, voordat men begreep, dat de indringers waren beengegaan, maar pas toen de politie verschenen was, durfde Cohn het nauwe hok onder de trap te verlaten en de schakelaar bij de meter in te zetten. Het gele licht bestraalde een ruïne, en chaos, als na een bominslag. Berlin, dacht Cohn en beet op de toppen van zijn dikke vingertjes.

Degen nam een zakdoek en trachtte het bloed te stelpen dat traag uit zijn neus druppelde. Dolf hield hem vast bij zijn pols, kneep en keek hem met starre oogen aan.

‘Vader,’ zei hij dof, ‘ze hebben je geslagen.’

Jan te Slaa, die gedetacheerd was aan het politiebureau Pieter Aertszstraat en wiens dienst om tien uur eindigde, kwam die avond bijna een uur te laat thuis. Zijn vrouw had zitten wachten met het avondbrood en toen de klok elf geslagen had, was zij ongerust geworden en had zich afgevraagd, of zij het bureau maar niet even zou opbellen. Men kon niet weten; een politieagent was ook maar een mensch. Moeder zat in haar stoel te dommelen, hief even slaperig het hoofd op, toen haar schoondochter iets over Jan's wegblijven zei en begon toen weer te knikkebollen. Even later kwam Jan binnen en ging met zijn uniformpet achterop zijn hoofd bij de tafel zitten, inplaats zooals hij gewoonlijk deed, zich eerst bij de kapstok uit te kleeden.

‘Dat is me wat fraais,’ zei hij, ‘een uur te laat voor een troep geboefte van de N.S.B., dat in de Rijnstraat in een lunchroom alles kort en klein geslagen heeft. Een overval, wild west!’

Moeder boog zich voorover in haar stoel en hield de hand achter het oor, om het verhaal van haar zoon beter te kunnen volgen.

‘Een georganiseerde overval,’ vertelde hij, ‘de menschen wisten van den prins geen kwaad, waren rustig een portie ijs aan het eten. Toen de politie kwam, waren de helden er al vandoor. Nog een enkele belhamel gegrepen, maar het bleef te bezien, of er iets bewezen zou kunnen worden. Een paar menschen licht gewond, ook nog iemand van hiernaast op twee en twintig.’

‘Dat tuig wordt bij de dag brutaler,’ zei hij, in zijn koffie roerend.

Zijn moeder knikte: dat was allemaal geen nieuws voor haar. Zoolang er vlekken op de zon waren, zou het wel zoo blijven. Het stond van a tot z in de almanak, niet van die jongens die winkels vernielden, maar van de zonnevlekken, die de menschen ontevreden, opstandig en oorlogszuchtig maakten. Oorlog was er al en het overige was nu ook begonnen. Het kwam allemaal uit.

‘Als de overheid die bengels maar een beetje harder aanpakte,’ zuchtte Jan, ‘die heele beweging verbood. Soms denk je, dat de hooge heeren uit hetzelfde hout gesneden zijn en met de fascisten heulen.’

Hij legde zijn pet naast zich op een stoel en trok een bordje met visch naar zich toe. Hij ging maar eten, had geen zin om zich thuis ook nog de kop over die rommel te breken. De boel liep toch mis, of hij er zich druk om maakte of niet. Moeder's almanak zou nog wel eens gelijk kunnen krijgen. Een bende was het, ook met die buitenlanders, tegen wie zij niets konden beginnen, omdat de regeering moeilijkheden wilde vermijden. Van buitenlanders gesproken; wat had inspecteur Riemersma ook weer gezegd? Och ja, die kerel uit het benedenhuis.

‘Met dien Duitscher hier beneden moet het ook niet pluis zijn,’ zei hij.

‘Heb ik al gedacht,’ antwoordde moeder, ‘die man z'n oogen bevallen mij niet.’

‘Riemersma liet zooiets uit, vroeg of ik iets van dien kerel wist. Waarom eigenlijk? Ingegrepen wordt er toch niet, da's te gevaarlijk voor de neutraliteit.’ Ja, ja, laten we maar een boterhammetje eten. Dikke, goudbruin gebakken schol met versch, knappend wittebrood; zooiets deed je alle lawaaischoppers en spionnen vergeten.

Moeder at niet mee, kon niet slapen als zij zoo kort voor het naar bed gaan nog iets gebruikte. Zij dacht nog na over de mededeelingen van haar zoon, trachtte zich het gezicht voor de geest te halen van dien Duitscher uit het huis, wiens oogen haar niet aanstonden. Die vrouw was haar ook te vriendelijk en zoetsappig, een mooi valsch poppetje, een echte Mata Hari. Dat was in de wereldoorlog, toen er ook vlekken op de zon waren, toen een stukje zeep een rijksdaalder kostte en het brood zoo zwart als

turf was. Als zij er over sprak, geloofden de kinderen haar niet, lachten haar uit, als zij het over de voorspellingen kreeg. Dan verzon zij maar iets van de almanak, omdat zij er niet voor durfde uitkomen, dat zij zoo maar, door niets en niemand wist, dat er vreemde dingen zouden gaan gebeuren, waarvan zij zelf ook niet veel meer zeggen kon, dan dat zij vreeselijk zouden zijn. Dat droomde zij niet en dat bedacht zij niet, maar zij zag het met open oogen, als 's avonds het zware zwarte, dat er als een hond uitzag, achter haar zat of haar volgde. Soms was het zware zwarte klein, als een echte hond, maar het was ook wel eens groot, grooter dan de stad, dan het heele land. Dan was het bij alle menschen, dan omhulde het hen als een donkere mist of als een laken, dat een lijk bedekt. Het zware zwarte verscheen altijd als er vreeselijke gebeurtenissen op komst waren, het ging de ongelukken vooraf, zooals een aanspreker voor een lijkstoet gaat; het was er geweest toen de ‘Berlin’ verging, toen Jan onder de locomotief kwam, bij het uitbreken van de wereldoorlog en voor de groote overstrooming in zestien. En nu was het er weer, dreigender en angstwekkender dan ooit tevoren en het keerde ook vaker en regelmatiger terug. Dat en de zonnevlekken.... er stond de wereld niet veel moois te wachten.

Van Tuin mikte een peukje sigaret in het nog maar mager begroeide bloembed en strekte zijn lange beenen uit. Hij zat in het tuintje bij Redens, lui in een spichtige met een lap looper bespijkerde confectiestoel, die gevaarlijk kraakte en zwiepte bij elke beweging van zijn zwaar lichaam.

‘Zoo'n stoel nou,’ zei hij, op het oranje gesopte hout kloppend, ‘ik hoop dat ik je niet beleedig, maar het moest verboden zijn dergelijke prullen te maken en te koopen.’

‘Mijn vrouw kocht ze, voor in de tuin, het moest een sinaas-appelenkist worden, maar het werd een stoel. Vraag niet wat voor een! Kapitalistische productie, concurrentie, winstbejag. Nu hebben niet veel menschen zoo'n corpus als jij. Maar wat zei je zooeven: ben je binnenkort opzichter af?’

‘Waarschijnlijk wel. Als de laatste huizen verhuurd zijn, dan wil Stevens de heele zaak verkoopen. Ik geloof, dat hij al onderhandelingen voert.’

‘Dan kunnen wij samen stempelen gaan,’ zei Redens. ‘Ik sta nog wel niet op straat, maar ze draaien mij er vandaag of morgen toch uit. Er is iets van mijn verleden uitgelekt, ik heb destijds aan de communistische revolutie in Hongarije deelgenomen, was daar zooiets als volkscommissaris.’

‘Verrek!’ Van Tuin kwam een weinig overeind. ‘Ik heb nooit kunnen denken, dat in mijn straatje nog eens een volkscommis-

saris zou komen wonen. Laat mij je eens wat beter bekijken. Al toen ik je voor de eerste maal zag, heb ik gedacht: die vent heeft iets geks in zijn verkreukelde kop, dat smoel zit vol litteekentjes uit het verleden. Maar dat je een soort van Robespierre of Lenin zou zijn...'

'Dus je vertrouwde mij niet?'

'Ik vertrouw niemand, te beginnen met mezelf. Dus voelen die heeren bij wie je nu werkt niets voor een boekhouder, die handig met de guillotine kan omgaan?'

'Dat schijnt zoo, ofschoon ik de guillotine alleen maar ken uit een Parijsch museum. Maar een van onze directeuren, een Nazi, schijnt den man te kennen, die tijdens de revolutie Nederlandsch consul in Budapest was. Dat heer heeft destijds alle mogelijke moeite gedaan, om mij in handen te spelen van Horty, die mij, als de toeleg van mijn landgenoot gelukt was, zeker wel beter met de guillotine bekend zou hebben gemaakt.'

'Er wordt wel eens beweerd, dat zeeman een gevaarlijk beroep is, maar ik geloof dat je nog heel wat minder zorg voor je oude dag behoeft te hebben, als je in de politiek zit. Dat is tegenwoordig een ziekte met een hoog sterftecijfer.'

'In Hongarije zijn toen heel wat van mijn kameraden door de contra-revolutie omgebracht.'

'En kijk nu maar eens naar andere landen, waar een nieuwe politiek in de maak is. Europa dampt van het bloed.'

'Het zal nog wel erger worden. Er komen, hoe dan ook, groote veranderingen en deze kunnen niet anders dan met conflicten, onlusten en oorlogen gepaard gaan. Wat Duitschland daar in Oost-Europa doet, is nog maar een begin, een voorspel. Het particuliere kapitalisme nadert zijn einde en waarschijnlijk zullen wij nog wel zijn ondergang meemaken.'

'En wat dan, daarna?'

Redens trok zijn schouders op en zweeg.

De zon was achter de wolken schuil gegaan en een windvlaag viel tusschen de huizen.

'Wij krijgen onweer,' zei van Tuin.

Een stuk papier dwarrelde omlaag en bleef voor zijn voeten liggen. Hij raapte het op en zag dat het een gefrankeerde lucht-postbrief voor Amerika was.

'Absolute luchtpost, maar verkeerd besteld,' lachte hij, naar boven kijkend.

'Van mij,' zei mevrouw Garf, die in een dunne kimono op de veranda stond.

Van Tuin was de revolutie en de herverdeeling van de aarde vergeten en werd op slag imperialist, toen hij de lijnen van haar

goed gevormd lichaam onder het soepele zijden kleed zag. Aardig wijf, maar taboe voor Ger.

‘Ik zal u de brief wel even aanreiken,’ bood hij aan. ‘Ik sta toch op het punt weg te gaan.’

‘Erg vriendelijk, maar doet u geen moeite. De brief moet toch dadelijk gepost worden, want hij moet morgenochtend met de luchtmail mee.’

‘Kan ik ook voor u doen,’ antwoordde Ger. ‘Ik moet toch nog even een boodschap.’

‘Als u wilt? Maar vergeet u het vooral niet, anders krijg ik last met mijn man, die op tijd antwoord hebben moet.’

‘Hij krijgt zijn antwoord, zonder mankeeren.’

Wat deed zoo'n vent in Amerika, als hij hier zoo'n aardig wijf had zitten, dacht van Tuin, toen hij op straat liep. Nou ja, een kerel moest er eens uit, al was het bij moeder ook nog zoo goed. New York, een heel aardig dorp; in Manhattan woonden meer dan drie buren op een trap en loopers werden daar ook niet door de huisbazen voorgeschreven. Even in de Rijnstraat een klein bittertje pikken, om dat doffe gevoel uit zijn hoofd weg te spoelen. Beste kerel, die Redens, maar hij maakte van zijn tuintje toch te veel parlement. De gebeurtenissen namen haar onvermijdelijke loop, daaraan werd door alle boeken en al het gepraat niets veranderd.

Ontmoette hij toch waarachtig Bert, zijn ouden olieman, hier in een onbekend kroegje in zuid. Dien knaap hadden de grijze haren het likken ook niet kunnen afleeren. ‘Meester,’ zei Bert, ‘op je gezondheid.’ Het deed hem goed, die oude vertrouwde machinekamertaal weer eens te hooren. Dat waren goeie dagen op de oude ‘Aruba’, een schuitje van twee duizend ton en zoo lek als een mandje. En toch loopen als een mailboot en lekker vast dat dat kleine ding lag. Die schuit dook er letterlijk doorheen. ‘Weet je nog, meester, dat feest aan boord in Dakar, toen de ouwe jarig was, en later die Arak-fuif met de jongens van de marine in Soerabaja en die vechtpartij in Hongkong?’ Nou, en of de meester het nog wist! Wij pakken er nog een, olieman. Maatje, ouwe schuinsmarscheerder, toen waren wij allebei een paar weken jonger, zat er nog geen speling in onze lagers en keken de meisjes nog onze kant uit. Nog altijd olieman, roest of geen roest. Bliksems, hij moest om die brief denken. Bert had nu een rijwielstalling met zijn zoon samen. Drie honderd maandstallingen, dik zijn brood. Waar? Nou daar! Hoe bestond het, dat was precies bij hem op de hoek. Ja, een dobbelsteen en een zeeman konden raar rollen. Nou eentje voor Bert z'n rekening, meester; drie honderd fietsen, plus reparatie, plus de dagstallingen, daar kon een borrel van af. Santjes dan, op de behouden thuisreis. Maar zij

gingen nog niet naar huis, nog lang niet en lang niet. Roestig schoelje zijn we, Bert, ouwe zwervers, maar we hebben toch het een en ander gezien en weten zoo'n beetje wat er in de wereld te koop is. En als 't niet anders kan, voor grof geld; wij zijn Hollandsche zeelui en wij kijken niet op een daalder. Al vaar je naar Oost en al vaar je naar West, overal vindt de zeeman zijn nest; al vaar je naar Noord en al vaar je naar Zuid, overal vindt de zeeman een bruid. Een klein scheutje olie moet er in die stem van jou, meester, anders loopt de zaak warm. Kom maar op met de oliekan, Bert. Twee catz voor de heeren.

Het was al laat, toen zij gearmd huiswaarts keerden. De zee stond een beetje ruig, maar slingeren deden zij niet, daarvoor waren zij te zeevast. Dat kleine ding daar, meester, da's een wilde, die smokkelt rum van Jamaica. Een paar streken bijdraaien, roerganger. Verdomd, dat scheelde geen haar, hadden zij bijna een aanvaring. Hier is Bert's thuishaven, meester. Voorspoedige reis!

Ger at die avond niet, liep regelrecht de trap van de machinekamer op en liet zich in zijn hut gekleed op zijn kooi vallen. 's Jonge jonge, dat was een zware wacht geweest. Nu alleen maar pitten en die schuit lekker laten slingeren.

Drie dagen later, ongeveer op het oogenblik dat de Clipper in Amerika aankwam, vond hij mevrouw Garf's brief verkreukeld in zijn binnenzak.

[III]

Tom was thuis gebleven, om de komst van de post af te wachten. Gewoonlijk kreeg hij de luchtmail uit Europa 's ochtends, een enkele keer kwamen de brieven ook wel in de tweede bestelling mee, maar nu was er weer een dag voorbij gegaan, zonder dat de negerportier hem iets gebracht had. Totdat het donker begon te worden, had hij op zijn kamer zitten werken, de laatste drie artikelen over New York voor verzending gereed gemaakt. Tegen etenstijd was hij de straat opgegaan, een beetje mismoedig en ook geërgerd, omdat Truus weer eens nagelaten had hem op tijd te schrijven. Hij had dit contact noodig, om zich niet al te eenzaam te voelen.

Na in een automatiek wat gegeten te hebben, had hij een beetje gezworven en was tenslotte in een kroeg in de nabijheid van zijn woning terecht gekomen. Hier stond hij nu voor de hooge chroomnikkelen bar en verveelde zich.

'Eén voor mijn rekening, old man!'

Zonder op het antwoord van zijn gast te wachten, dat na een op zoo gulle toon gedaan en bijna hartelijk gemeend aanbod, moeilijk anders dan bevestigend had kunnen zijn, nam de waard het glas van zijn bezoeker en vulde het opnieuw met bier. Zij klonken als vrienden of als kooplieden, die een handeltje gedaan hadden. Terwijl hij dronk, keek Tom Garf langs de rij koppen der bezoekers, die naast hem voor de lange bar zaten of stonden en zijn oogen vingen even het licht op der plafondlampjes, dat reflecteerde op de buik van zijn ballonvormig bierglas. Tusschen de eerste en de laatste slok ging een reeks gedachten door zijn hoofd, onderging hij verschillende indrukken en deed hij een aantal waarnemingen, die maar voor een deel tot zijn bewustzijn doordrongen. De koppen naast hem stonden in een rij, als poppen in een schiettent, witte gezichten en roode, tot paars toe, goede en slechte, meest stomme smoelen en maar enkele intelligente koppen, zooals overal op de wereld. Wat was overigens slecht? Leeg waren de gezichten, verworden, afgetakeld maar niet doorleefd; heel gewone menschen, zooals je ze in alle kroegen aantrof. Common people; dat was Engelsch. Herhaaldelijk moest hij zoeken naar de eenvoudigste woorden of brak hij zijn tong over onmogelijke letterreeksen. Hij mocht zichzelf dit geknoei wel vergeven, omdat hij al een klein beetje dronken was. De waard verstond hem in ieder geval nog goed, deed tenminste alsof. Linke jon-

gen, die de kunst verstond zijn klanten te lijmen. De neger met de guitaar zong ‘Tiger Rag,’ alsof hij tijgers vrat met zijn breede witte tanden tusschen dikke kwijlnatte lippen. Bloeddoorloopen oogen in van zweet glimmend gezicht; misschien een zuiplap, in ieder geval te hooge bloeddruk. Zijn rhythme was perfect, ondanks of dank zij gin en bloeddruk, maar zijn stem was naar de bliksem, versleten en verzopen, rauw als het tijgergebrul, dat zij nabootste. De waard glimlachte en keek goedkeurend naar zijn bijna opgebruikten neger, terwijl hij een groen Rijnwijnglas beademde en het daarna met een doek zorgvuldig wreef. Een Duitscher, vertroetelde de huisbakken romantiek uit de Heimat. In Europa was het nu een uur of zes, zeven, vroeger - of later? - daar sliepen de menschen nu al. Heel even, ver weg, zoo ongeveer achter zijn maag vol bier, een zacht knagend gevoel, misschien heimwee, verlangen naar vertrouwelijkheid of nog iets anders, waarvoor een vrouw noodig was, een zachte lieve vrouw, als er zoo een te vinden was en anders was een beetje minder lieve ook goed. Maar in geen geval een menscheneetster, zooals dat dronken roode lel, dat over de bar hing en zoop als een matroos. Verlangen om terug te keeren en toch tegelijk vreugde, een beetje vermaak om zijn eigen dwaas en onbeteekenend leed, voldoening ook omdat hij nu eindelijk hier was in Amerika, in het hartje van New York, de stad die zoolang onbereikbaar voor hem geweest was. Manhattan, vier en dertigste straat bij Lexington Avenue. Klonk niet kwaad, zat iets in van een film of een detectiveroman, van kauwgom en gangsters. Hij had het dan toch klaargespeeld, stond hier midden in New York, zoo maar een gekregen biertje te drinken, luisterend naar luidruchtige Yankee's, wier gelal even saai en vermoeiend was als dat van dronken Nederlanders of Franschen. En toch klonk het een tikje anders in deze kroeg, die in de schaduw lag van Empire State Building, het hoogste gebouw van de wereld. Achter hem, slechts een paar honderd meter verwijderd van zijn rug, met een klein beetje ischias er in, lag de Fifth Avenue, de rijkste, en een weinig verder, Broadway, de drukste straat ter wereld. En hij zelf, Tom Garf, de grootste idioot, de stumperigste avonturier en eenzaamste would be wereldreiziger op deze aardbol. Sentimenteel? Maar waarom niet? Hij was het voor eigen rekening, tot eigen vermaak of kwelling - wat op hetzelfde neerkwam - en hij hinderde niemand met zijn sentimentaliteit. De neger zong ‘Sunrise serenade’, op verzoek van het roode loeder, dat met haar hoofd tegen het zoet-rose overhemd en haar arm om de hals van haar vriend, zich beklaagde over de harteloosheid van sommige mannen, die niet begrepen, dat een fatsoenlijke vrouw voor minder dan tien dollar niet bij een wild-vreemden man slapen kon.

‘Als zij zoo doorgaat, wordt die meid nog dronken,’ zei de waard. ‘Maar als je 't mij vraagt, geloof ik, dat er een hoop aanstellerij bij komt.’

‘Ja,’ antwoordde Tom, ‘die raakt vandaag of morgen nog eens van het goeie pad af. Vraag den zanger maar wat hij van mij drinken wil.’

‘Joe drinkt alles, dat niet met water bedorven is. Ik heb hem al drie jaar, hij komt uit Georgië, uit de katoenvelden. Ik houd hem nu maar,’ vervolgde de kastelein, alsof hij het had over een gebruiksvoorwerp dat versleten was, maar dat nog wel een poosje mee kon. ‘Ik kom zelf uit Duitschland, Keulen, maar ik ben al langer dan twintig jaar Amerikaansch staatsburger.’

‘Ik ben Nederlander, Holland Dutch,’ verduidelijkte Tom. Ging het dien kerel eigenlijk aan? Een verontschuldiging voor zijn slecht Amerikaansch of om zich interessant te maken? Alles overbodig. Iedereen hier sprak slecht Amerikaansch en niemand interesseerde het waar je vandaan kwam. Holland, de Noordpool of de Sing Sing, als je eenmaal meedraaide in deze molen, voortdreef door de menschenriolen van Brooklyn en Manhattan, dan was je deel geworden van een substantie, die door niemand meer op haar samenstelling werd onderzocht. De groote meltingpot nam alles op. Als je het passenonderzoek der Immigrant Inspectors doorstaan had en Staten Island ontgaan was, dan keek geen mensch meer naar je om, behoudens misschien zoo'n rood loeder, dat minstens tien dollar voor haar belangstelling moest hebben. Snollen en kasteleins; vriendschap met kasregisters. Holland Dutch dus, niet alleen Dutch, als je dat zegt, denken ze dat je een mof bent.

Enkele bezoekers spraken soms Duitsch, vergaten de vreemde taal, waarvan zij zich reeds jaren lang hadden bediend en gebruikten woorden welke zij als kind hadden geleerd. Het verleden, de jeugd, hernam zijn rechten in oogenblikken als deze, als de waakzaamheid door het gebruik van alcohol verslapte.

‘Holland,’ hoorde hij den waard zeggen, ‘daar ben ik ook geweest, dertig jaar geleden, op de doorreis, Rotterdam, mooie stad.’

Heelemaal niet mooi, beslist een rotstad, dacht Tom. Hij herinnerde zich de miezerige Jonker Fransstraat, de lange leelijke en troostelooze slurven bij de Coolsingel. Maar de havens, de oude straatjes bij de Sint Laurenskerk...

‘Ja, een mooie stad,’ zei hij.

‘En gezellig!’

Tom knikte, ofschoon die bijzondere gezelligheid hem nooit opgevallen was. Een stuk of wat kroegen en danskitten op de Schiedamsche dijk en een paar dozijn bordeelen, zooals in alle

havenplaatsen. Dat was alles, maar het was voldoende om de primitieve verlangens naar vermaak en liefde van zeelieden en doortrekkende landverhuizers te kunnen bevredigen. Maar goed, de meid die dezen kastelein een jaar of dertig geleden een plezierige nacht bezorgd had, had haar deel bijgedragen tot de verbreiding van Rotterdam's reputatie als mooie en gezellige stad. Waarschijnlijk lag zij al eenige jaren op de goedkoope afdeeling van Crooswijk en het gemeentebestuur van haar stad zou van zijn dankbaarheid jegens deze verdienstelijke burgeres wel geen blijk gegeven hebben door het oprichten van een grafmonument. Mannen die hun landgenooten bij duizenden de dood injoegen, die de staatskas plunderden of het maatschappelijk leven in de war stuurden, werden geëerd met monumenten en standbeelden, maar voor een brave hoer, die het leven van eenzame zwervers opvroolijkte en bovendien het vreemdelingenverkeer onschatbare diensten bewees, schoot nog geen grafplankje over. Zoo was het overal in de wereld: paarden die het verdienden kregen de haver niet. Ook mij hebben ze de haver onthouden, dacht Tom, maar desondanks zijn wij toch niet van de honger omgekomen. Niettemin zou hij er niets tegen hebben gehad, als zijn havertrog wat beter gevuld zou zijn geweest. Maar je kon niet gelijktijdig vreten en praten, of het een of het ander. En als je dan beslist niet zwijgen kan en met alle geweld praten wil, dan moet je je later er niet over beklagen dat anderen, die fatsoenlijk hun mond weten te houden, het beste hebben ingepikt, terwijl jij het woord voerde. Als free-lance journalist had hij voor zoover de redacties het toestonden, steeds gezegd wat hij op het hart had en als de heeren vonden dat hij te ver ging of te brutaal was en zijn kopij weigerden, had hij toch de publicatie doorgezet in voor eigen rekening uitgegeven brochures, die meestal verlies opleverden. Een massa vijanden had hij zich gemaakt, die geen gelegenheid voorbij lieten gaan om hem aan te vallen, maar daartegenover hadden zijn publicaties hem ook vrienden bezorgd, die, op een enkele uitzondering na, hem in zijn hemd lieten staan, als het scheef ging. Behalve een paar vrienden, wier borrels hij had moeten betalen en die het ontbrekende voor de terugreis van hem hadden geleend, was er niemand naar Rotterdam gekomen om afscheid van hem te nemen. Zijn vertrek was als de begrafenis van een vergeten verpleegde uit een oudemannenhuis geweest. Een trieste avond was het geweest, maar toch had de melancholie, die hem gegrepen had toen de lichten van Rotterdam langzaam in de duisternis weggleden, snel plaats gemaakt voor een gevoel van bevrijding, toen hij, langs de slapende stadjes aan de Nieuwe Waterweg naar zee afzakkend, zich er van bewust

was geworden, dat hij de ruime oceaan en de vrijheid tegemoet ging en hij het benauwde, bedreigde Europa ontvluchtte, waar morgen, over een week of over een jaar de oorlog zou uitbreken. Het oude werelddeel liep gevaar in bezit genomen te worden door de horden der ontgoochelden, der wraaklustigen en minder dan middelmatigen; met gepantserde vuist sloeg het fascisme zich een weg door de chaos eener maatschappelijke orde die onderging, alles vernietigend wat het in de weg kwam. De groote catastrophe liet nog op zich wachten, maar Europa was reeds onbewoonbaar geworden voor hen, die vrij ademen wilden, die weigerden mee te huilen met de wanhopigen, de misleiden, de bezetenen en bedriegers, die niet wilden meedoen aan de grootste menschenmisleiding en -vernedering, die ooit was voorgekomen. Ook hem was het te benauwd geworden in het verstikkend kleine Nederland, welks regeering, blind voor de werkelijkheid en bang voor den machtigen nabuur, een kortzichtige en fatale neutraliteitspolitiek voerde. Het was hem gelukt een paar contracten voor artikelen over Amerika af te sluiten en het voor zijn reis benoodigde geld bijeen te brengen. Een paar maanden zou hij het hier wel kunnen uithouden, had hij gelegenheid een beetje op adem te komen en de ontwikkeling der gebeurtenissen in Europa op een afstand te volgen. Zekerheid had niemand en het was geen wet van Meden en Perzen, dat er beslist oorlog zou moeten komen. Zoo dacht je een enkele maal in een optimistische bui, maar innerlijk bleef je er van overtuigd, dat de uitbarsting onvermijdelijk geworden was. Europa was uitgeput, verteerd door geldkoorts en egoïsme, ontkracht door wanbeheer. Het had bloed noodig om weer op krachten te komen, veel bloed van zielige machtelooze menschen. Reeds werd het bloedoffer voorbereid in verschillende Europeesche landen, waar de weerlooze slachtoffers eener dwaze en misdadige samenleving, de ongenoemden, die nimmer invloed op het gebeuren hadden kunnen uitoefenen en wier lot steeds door anderen, machtiger dan zij, bepaald geworden was, helden en bevrijders werden genoemd. Dit beteekende, dat hun ondergang nabij was. Deze versche helden van vandaag en morgen wisten niet, dat zij voor valsche idealen zouden worden opgeofferd en dat het oude egoïstische Europa hun bloed alleen maar voor een verjongingskuur noodig had. Aangevuurd door hen, die zich als hun leiders hadden opgeworpen, marcheerden zij thans in paradepas achter vlaggen en vaandels, beneveld door de machtswaan van het in de horde opgenomen individu, door de armzalige trots en het valsche zelfrespect van genummerden in uniform. Ze zouden opgedroogd en verschrompeld zijn achter hun lessenaars en toonbanken,

versuft bij hun eentonig stampende machines, verworden in stempellokalen en weggekwijnd in armoedige woonkamers, als de nieuwe heerschers hen niet tot de vooze waardigheid van geregistreerde helden verheven zouden hebben. Men had hen gevleid met waardeerende woorden, beneveld met onbegrepen phrases, hun begeerte geprikkeld, hun smeulende wraakzucht aangeblazen en de machtshonger in hun slavenzielen aangewakkerd. Eerst hadden zij niet begrijpend en verdoofd gezwegen, maar langzamerhand waren zij verbaasd zichzelf gaan zien, waren zij zich bewust geworden van hun macht en brulden zij steeds luider na wat werd voorgebruld, schreeuwden zij dat zij jodendom, plutocraten, vrijmetselaars, liberalen, marxisten en andere werkelijke of denkbeeldige vijanden vernietigen zouden. En omdat zij hun leven lang zwijgend gehoorzaamd hadden, werden zij van eerbied vervuld voor de kracht van hun gebrul en meenden zij bij het hooren van hun eigen stem, dat zij macht hadden en bevalen. Zij waren slechts de werktuigen der machtigen en de echo van een bevel. Met de overmatige zorg van den kleinen man voor het onbelangrijke, borstelden deze nieuwe helden hun uniformen en poetsten zij hun laarzen, het indrukwekkendst attribuut van hun macht, dat op het plaveisel van steden en dorpen de doodenmarsch van de naderende ondergang sloeg. Het waren de bijtijds ontwaakten, de tot bewustzijn gekomen leden der fascistische horden, die klaar stonden om te dooden en gedood te worden. De anderen, de helden van morgen, die straks geroepen zouden worden, marcheerden nog niet en dronken zorgeloos hun vin blanc of Fine à l'eau voor de zinken comptoirs van Parijsche kroegen of hun Geuze-lambic in een Antwerpsche estaminet, dobberden in visschersschuiten op het grijze water van de Noordzee, kookten traan in Narvik, aten ham en eggs in Londen en Sydney, persten druiven uit in de Kaapkolonie of zwoegden in de kolenmijnen van Wales. En misschien zaten zij ook hier in de bar, was die door dat roode loeder bedrogen knaap zoo'n held van morgen of de neger, die zijn heele leven katoen geplukt had en nu zijn stembanden kapotschreeuwde voor een slok whisky en een hap eten. Zou ook Amerika straks zijn deel kanonnenvleesch aan Europa moeten leveren? De meeste Amerikanen schenen te denken, dat hun land buiten de oorlog blijven zou, hadden niet meer dan een matige belangstelling voor de gebeurtenissen in Europa en deelden de opvattingen van zijn buurman, den detective, die een oorlog alleen maar goed vond om er geld aan te verdienen. Voor Harry ging het alleen maar om het merk van de auto, welke hij zich zoo gauw mogelijk van de winst op zijn aandeelen in de oorlogs-

industrie hoopte aan te schaffen. Take it easy! Cynisch, maar verstandig en eerlijk.

Naast hem, op het glanzende mahoniehouten blad van de bar, lag een groote grove hand met knoestige vingers, die een stompje sigaret fijn wreven. De hand was dor, als gemummificeerd, en hard, als een houten of ijzeren werktuig. Een menschenhand in zware arbeid tot klauw misvormd. Tom's blik gleed omhoog, langs een verkreukelde verkleurde mouw van goedkoope katoenen stof, tot aan een groezelig overhemd, welks openstaande boord een magere hals vrijliet met een ruime, door zon en wind gebruinde en gerimpelde huid. Uit de verweerde, van ontelbare fijne groefjes dooraderde kop keken hem onzeker een paar lichtblauwe waterige dronkemansoogen aan. Toen hun blikken elkander ontmoetten, glimlachte de man als een kind, maar om zijn mond lag een pijnlijke trek.

‘Well, have a drink.’

Tom voelde een hand, ruw en hard als boomschors.

‘Whisky met suiker,’ vervolgde hij, ‘dat is geen drank voor een behoorlijk mensch. Zoo gaat het hier met alles; een vervloekte rotzooi. Geen beter land dan Schotland, jongen. Ook een vuile bende. Geloof mij maar: het is een groote smerige zwijnenstal, de heele wereld. Denk je soms dat ik niet weet wat ik zeg, dat ik dronken ben?’

‘Mike is nooit dronken,’ zei de waard.

‘Iedere kroegbaas is een huichelaar, een duitendief. En als ik spreek, heb jij alleen maar je bek te houden. Daarvoor betaal ik je trouwens. Geef mij nog maar zoo'n misselijke zoete whisky en meneer ook. Goeie whisky krijg je alleen maar bij ons. Maar ik zal Schotland nooit terug zien en dat is maar goed ook. Mijn moeder zou er iets van krijgen, als ze mij zoo terug zag. Wat dat betreft, is het maar gelukkig dat zij dood is. Jammer,’ vervolgde hij zacht, ‘want Schotland is het mooiste land van de wereld. We hebben daar honger geleden, maar er was meer dan genoeg en de beken zaten vol visch, forellen. Soms sprong er een uit het water en kwam op het gras terecht. Aanraken mocht je zoo'n visch niet, al blafte je ook van de honger. Die forel was van den landheer en de beek ook en de boomen en de hemel. Verdomd!’

Mike lachte weer, kinderlijk en verdrietig. Hij hief zijn glas op.

‘Op je gezondheid, Jood! Je bent een beste kerel.’

Tom keek hem verwonderd aan. Hoe zag deze beschonkene dat hij, blond en lang, van joodsche afkomst was?

‘De Joden hebben het hard,’ zei Mike, ‘nog erger dan de armen in Schotland. Verdomd kameraad, ik wou dat ik een

droppel joodsch bloed in mijn donder had, al was het alleen maar om die beroerling van een Hansen te pesten.'

'Wie is dat?'

'Mijn voorman, een dikke mof, die bier zuipt en ons het leven zuur maakt. Een verdomde nazi, zooals hij,' vervolgde hij, op den waard wijzend.

Hij spoog verachtend op de grond, en legde toen zijn hand op Tom's arm.

'You're a good fellow. Des te erger, want de bloedhonden zijn overal de baas.'

Hij diepte wat geld uit zijn broekzak, gooide een halve dollar op de toonbank en draaide zich om.

'Zoete whisky en nazi's,' mompelde hij, 'de heele boel gaat naar de bliksem.'

Zonder om te kijken liep hij de kroeg uit.

Tom keek hem verwonderd na. Die kerel moest zich diep ongelukkig voelen. Dronken, maar een behoorlijke vent. Merkwaardig hoe scherp deze waterige oogen keken. Nog maar zelden was het hem overkomen, dat iemand den Jood in hem ontdekte. Hij was dus toch duidelijker geteekend dan hij altijd gemeend had. Een goeie kerel, had de Schot hem genoemd. Zooiets zouden de nazi's nooit van een Jood zeggen; hun bodemverbonden blik was minder scherp, hun door haat vertroebelde oogen konden nergens doorheen kijken, zooals die van dezen dronkaard.

Er kwamen zeelieden binnen, een stoet van tien of twaalf man, matrozen van de Fransche marine, slordig gekleed met verkreukelde kragen en verfomfaaide mutsen met verkleurde roode balletjes er boven op. Voorafgegaan door een paar vrouwen, die hier blijkbaar bekend waren, liepen zij door tot achter in het lokaal, waar maar weinig bezoekers zaten. De mannen voor de bar zwegen, de neger legde zijn handen plat op zijn guitaar en even hoorde men alleen het luide en snelle gepraat der Franschen. Een paar gasten stonden op en slenterden naar achter, waar zij besluiteloos bij het gezelschap bleven staan, wachtend op een teeken van toenadering. Er werd onderhandeld met den waard. De vrouwen wilden iets eten, maar de mannen verlangden drank, whisky, veel whisky. De mannen voor de bar, die dichter bij elkander waren gekropen, thans Duitsch spraken en telkens weer naar de Franschen loerden, deden Tom denken aan een groep samenzweerders. Verbeeldde hij het zich, of hadden een paar van die gezichten werkelijk een vijandige uitdrukking? Na de komst der Franschen scheen het publiek zich in twee groepen te hebben verdeeld; de Amerikanen hadden

zich bij de matrozen gevoegd, de Duitschers zochten het bij elkander. Hij was alleen op de hoek van de bar overgebleven. Nederland is neutraal, zooals in de wereldoorlog, dacht hij.

Een lange Amerikaan, die een rondje whisky weggegeven had, hief zijn glas op, zei dat hij lang in Vlaanderen gevochten, maar nog langer in de modder gelegen had en dronk op Frankrijk.

'Vive l'Amérique!' riep een der matrozen en opeens stonden allen met het glas in hun hand en zongen de Marseillaise.

Zij zongen geestdriftig en ondanks het rumoer dat zij maakten, was er niets uitdagends in het gedrag der Franschen, die niet schenen te weten, dat er Duitschers in het lokaal waren. Hun patriottische gevoelens, gevoed door Amerikaansche alcohol, vlamden plotseling op, nu zij hier, aan de overkant van de oceaan, een oud medestrijder ontmoetten, die trakteerde en hun volkslied bleek te kennen. Maar de Duitschers ondergingen dit zingen als een provocatie, een uitdaging van den vijandigen indringer, welke niet onbeantwoord blijven mocht. Hun gesprekken stokten en terwijl zij onafgebroken naar de Franschen keken, bliezen zij energisch de diep geïnhaleerde rook van hun sigaretten uit. Plots stond een der mannen op, vloekte in het Duitsch en gaf een vuistslag op de barleuning.

Tom voelde een koude rilling langs zijn rug gaan. Hij huiverde, niet om hetgeen hier te gebeuren stond - hoogstens een vechtpartij - maar om de dreiging die in dit voorval lag, om de naderende oorlog, waarvan deze onbelangrijke gebeurtenis een veelbeteekenende voorbode was.

Nauwelijks zwegen de Franschen, of de anderen zetten als één man het 'Deutschland über alles' in. Even keken de matrozen verrast, maar al gauw stonden een paar geërgerd op. Zij zouden naar voren gekomen zijn, als de vrouwen hen niet hadden tegengehouden. De Duitschers, in de minderheid, schreeuwden zoo hard mogelijk, zongen met verbetenheid, ieder woord een bajonetsteek. Hun lied was een oorlogsverklaring, doch na het eerste moment van verbazing en ergernis, werd het geval aan Fransche zijde nogal gemoedelijk opgenomen. De vijand was thans in de aanval, doch zorgeloos als altijd lachte Frankrijk en dronk zijn whisky, in afwachting van de verdere ontwikkeling. De Amerikanen echter namen het ernstig, keken strak en bleven op hun hoede. Vervloekt, hadden zij soms in Frankrijk gevochten en in de drek gelegen, om den vroegeren vijand thans hier, middenin Manhattan, den baas te laten spelen? Dat nam een vrije zoon van Uncle Sam niet! Zoodra de Duitschers hun mond hielden, zetten zij het Amerikaansche volkslied in. Zij

waren maar met een man of vier en ofschoon zij hard genoeg schreeuwden, klonk hun gezang nogal mager. Middenin gleed het lied weg, versmolt het koor tot een enkele stem die, na met begeleiding van de guitaar nog een paar woorden onzeker te hebben gezongen, eveneens zweeg.

'De Marseillaise!' riep de oud-strijder.

Tegelijk, alsof deze uitroep het sein geweest was tot een algemeene aanval, waarop iedereen gewacht had, begonnen allen te zingen: de matrozen en Amerikanen de Marseillaise en de Duitschers het Horst Wessellied. De zangers vormden twee groepen, twee fronten met vooruitgeschoven voorposten, die elkander de woorden in het gelaat schenen te spuwen. Ieder oogenblik kon het thans tot daden komen, zou een der door drank en haat opgewonden mannen de eerste klap kunnen geven. Zoo vond dan in deze kroeg, op Amerikaansche bodem, het eerste treffen tusschen de vijanden plaats. Krankzinnige haat van menschen die elkaar niet kenden; stumpers, die solidair moesten zijn in vijandige opstandigheid tegen een samenleving waarvan zij allen, zonder uitzondering, het slachtoffer waren, stonden klaar om elkander naar de strot te vliegen en te vernietigen. De ondergang was nabij, de oorlog naderde met zijn gevolg van ellende en armoede, van degeneratie en ziekte. Hij, Tom Garf, zag het in, begreep hoe zinneloos iedere oorlog was, wist dat de strijd met de wapenen de menschheid nimmer zou kunnen verlossen van de plagen en problemen die haar verstikten. Vernietigingsdrang, machtshonger, wreedheid, terugval der beschaving. Allons, enfants de la Patrie... arme opgejaagde verdwaasde menschen trokken op, hun ondergang tegemoet. Maar reeds had hij partij gekozen. Hij stond niet meer aan de kant, was genoodzaakt mee te doen, mee te trekken, te haten en te strijden, zooals de anderen. Contre nous de la tyrannie... S.A. marschiert. Te wapen, tegen de tyrannie van het Teutoonsche beest, tegen de horden die zijn land bedreigden, die cultuur en vrijheid belaagden, die Joden vervolgden, hun vijanden folterden. L'étendard sanglant est levé... Hier hielpen geen verstandelijke overwegingen, hier moest gevochten worden voor het naakte zelfbehoud. Formez vos bataillons! Daar, aan de overkant, bij de matrozen en Amerikanen was zijn plaats, want zij, deze dwaze helden van morgen, zouden de wereld van ondergang in barbarij en tyrannie moeten redden. En reeds zong hij, zong hij voor zijn bedreigd land, voor de vervolgde Joden, voor zijn vrienden en voor zichzelf, zong hij, terwijl hem de tranen in de oogen sprongen, het lied van het Republikeinsche leger en van de Fransche revolutie.

Marchons! Marchons!

Op dit oogenblik ving de oorlog van 1939 voor Tom Garf aan.

Het was even na middernacht, toen hij naar huis ging. De straten van New York, de hoofdstad van de wereld, waren, als die van andere groote steden, op dit oogenblik reeds vrijwel verlaten. Een paar wandelaars, eenige in razende vaart langs stoplichten en kruisingen voorbijsuizende auto's, een enkele politieman en hier en daar een zwerver, zooals in andere groote steden. De straatspleten tusschen de wolkenkrabbers waren blauw duister, als ravijnen. Alleen over Broadway en omgeving hing een wolk van licht die, tengevolge der kleurenwisseling en het dooven en aangloeien der electrische reclames, als de hemel boven een groote brand voortdurend in beweging scheen te zijn. In dit centrum van vermaak, evenals in de bars en eethuizen, werd het nimmer stil. Op Broadway kon men 's nachts om een uur een auto koopen, om twee uur naar de bioscoop gaan, zich om drie uur laten scheren en om vier uur het souper gebruiken. In de kleine restaurants en luncheons werd de geheele nacht door spijs en drank geserveerd. Deze zaken waren nooit gesloten en alleen de verder van het centrum gelegen bars en eethuizen, zooals dat van den Griek Simos, waarboven Tom zijn kamer had, sloten tegen het aanbreken van den dag gedurende een half uur hun deuren, om schoonmaak te houden. Toen hij thuis kwam, zat de verchroomde geëmailleerde pijpenla nog vol etende en pratende menschen. In Nederland zou niemand er aan gedacht hebben in zoo'n enge bedompte koker, waarin de walm van vet en olie bleef hangen en waar zelfs op zonnige dagen lampen moesten branden, zijn maaltijden te gebruiken, maar in Manhattan was de grond duur, iedere vierkante centimeter moest dollars opbrengen en dus lieten de menschen zich gedwee in de nauwste hokjes stoppen en zaten zij op krukken zonder leuningen met zittingen zoo groot als gramofoonplaten.

Ruth Stone kwam juist naar buiten, toen hij Simos' luncheon passeerde. Zij gebruikte 's nachts haar ontbijt om tijd te winnen en de volgende dag een paar minuten langer te kunnen blijven liggen en dronk 's morgens alleen een glas vruchtensap. Dit scheen de eenige bijzondere gewoonte te zijn van dit meisje, dat de verstandigste en evenwichtigste was van de mede-bewoners, die hij tot nu toe had leeren kennen. De negerportier overhandigde haar een brief, welke zij, na er een blik op geworpen te hebben, aan Tom liet zien. Op de envelop zat een Poolsche postzegel en het adres was geschreven in groote onbeholpen letters.

‘Van mijn moeder,’ zei Ruth glimlachtend. ‘Het heeft ditmaal lang geduurd.’

Pas de vorige dag had ze hem verteld, dat haar moeder en jongste broer nog in Polen waren, waar haar vader, toen zij een kind was, bij een pogrom was vermoord. Zij was naar Amerika gevlucht om nieuwe Jodenvervolgingen te ontgaan en had hier zuinig geleefd en gespaard om de overtocht voor haar achtergebleven familieleden te kunnen betalen. Toen ze eindelijk het benoodigde ongeveer bijeen had, waren de immigratie-bepalingen, tengevolge van de groote toevlucht van vluchtelingen uit Duitschland, zoo zeer verscherpt geworden, dat er voorloopig niet veel kans meer bestond, dat zij haar moeder en broer zou kunnen laten overkomen. Ik heb nu eigenlijk geen doel meer, Mr. Garf, had Ruth gezegd, nu Amerika voor menschen zonder geld gesloten is, voel ik mij hier als in een gevangenis. Waar is op deze groote wereld eigenlijk plaats voor ons, Joden? Daarbij had ze hem aangekeken met groote vermoeide oogen, die veel te ernstig keken voor een meisje van vijf en twintig jaar. Hij kende deze heldere blik vol onrust en melancholie, het kenmerk van hen op wie de vloek rust meer te kunnen zien dan de menigte. Waar de meesten nog blind waren voor het heden, hadden deze oogen reeds een toekomst gezien, waarvan het verstand zei, dat zij ontzettend zijn moest. Ruth wist wat den Joden te wachten stond in het Europa, waar zij haar familie had moeten achterlaten.

Mrs. West zat in haar rommelige vieze keuken te knikkebollen en schrok wakker, toen haar beide huurders binnenkwamen. Moe en hoofdpijn, 't is ook zoo warm en zooveel werk, klaagde zij en maakte een trage handbeweging in de richting van een stapeltje groezelig linnengoed, dat zij gestreken had. Alsof zij de heele boel vannacht nog moest opruimen en zich voor een taak geplaatst zag, welke zij niet aankon, liet zij hoofdschuddend haar blik door de keuken gaan, een groot hol vertrek, vol overbodige oude meubelen, kisten, roestige pannen, stapels kranten, een enorm hotelfornuis met slechts één bruikbare brander en een gootsteen vol smerig vaatwerk. In het midden, tusschen met vliegenlijken bespikkelde lijmstrooken, hing een rossig gloeiende kooldraadlamp, in een net van bestoven spinneweb. Een keuken uit een Russische roman van voor de revolutie, zooals dit heele huis met zijn vijftien of twintig kamerbewoners iets van een Russisch asyl had. Een stukje verworden, verbruikt Europa, overgebracht naar het jonge levenskrachtige Amerika. Hij had altijd een verkeerde voorstelling van dit land gehad, alleen het Amerika gekend van de film,

waarop geen drek, armoe en ellende te zien is of uit reisbeschrijvingen, welker auteurs zich niet bezighouden met de hoofdpijn en de zorgen van sloven zooals Mrs. West of de teleurstellingen van de immigrante Ruth Stone. Zelfs de goede moderne Amerikaansche romanciers hadden hem geen juiste voorstelling van dit land kunnen bijbrengen.

Mrs. West verschoof even de slappe pafferige massa, die haar vereenzaamde ziel tot woning diende, welke beweging gepaard ging met een scherp en gevaarlijk kraken van het wit gelakte stoeltje.

‘Ja, vandaag was het weer heelemaal mis, John was stomdronken,’ zei zij, alsof iemand haar gevraagd had, hoe het nu met haar zoon ging. ‘Aan mij ligt het niet, hoor, want van mij krijgt hij geen cent meer. Als de menschen hier maar een beetje om een ander dachten, dan zouden zij geen drank op hun kamer laten staan. Harry Miller heeft een nieuw slot op zijn deur laten maken, maar John weet toch wel binnen te komen, al zou hij ook door het raam moeten klimmen. U moet toch ook uw flesch whisky beter wegbergen, Mr. Garf.’

‘U zegt zelf, dat John toch alle sloten open peutert.’

‘Ja, hij is verbazend handig,’ antwoordde de moeder. ‘Hij zou misschien een goed ingenieur geworden zijn als zijn vader niet zooveel gedronken en het geld met vreemde vrouwen opgemaakt had. Nu heeft hij niets anders geleerd dan zijn moeder te bestelen, te drinken en te dobbelen.’

‘Hij zou moeten werken.’

‘Hij kan niet, er is geen werk en ik geloof ook niet, dat hij nu nog werken wil. Al in vier jaar heeft hij niets gedaan.’

De oude vrouw stond moeizaam op, waggelde in zijn richting en kwam zoo dicht bij hem, dat hij de zure zweetlucht, waarmede zij omgeven was, ruiken kon.

‘Zijn vrienden zijn de pest voor hem, precies zooals voor zijn vader.’

‘Het zal wel beter met hem gaan, als hij eerst maar weer werken kan,’ zei Tom, over de drempel terugwijkend. ‘Wel te rusten, Mrs. West. Kom,’ ging hij tot Miss Stone verder, ‘laten we nog een half uurtje praten. Ik heb nog een paar blikjes lauw bier, als John ze tenminste niet leeg gedronken heeft.

‘Het is zoo laat,’ antwoordde Ruth, hem volgend.

De deur van Miss McHenry's kamer stond, als gewoonlijk, wijd open. Voor twee of drie uur ging zij niet naar bed, maar desondanks kwam zij zelden te laat op haar kantoor, waar zij om half negen moest beginnen. Miss McHenry was lang en mager, haar huid was dof en droog als oud perkament en zij

zag er zoo verdord uit, dat men zich even teleurgesteld of bedrogen voelde, haar niet zacht te hooren ritselen of kraken, als zij zich bewoog. Haar stem, die altijd te luid was, had iets mechanisch en deed den toehoorder denken aan het eten van zand. Bij het spreken voor zich uitstarend, alsof de menschen tot wie zij het woord richtte zich op groote afstand bevonden, dwaalde zij telkens af, gaf antwoorden waaruit bleek dat zij niet luisterde en stelde vragen, die met het gesprokene geen voor anderen naspeurbaar verband hielden. Tegen middernacht kreeg zij vaak aanvallen van muzikaliteit en maakte zich schuldig aan burengerucht, door het zingen van kerkelijke liederen met latijnsche tekst. Woorden en melodie kende zij niet en zij zong valsch en agressief, alsof zij zich zingend op iets wilde wreken.

Een man die het aandurft, kan hier wonderen doen, maar ik beklaag den stakker, had Tom's buurman, de dronken detective, gezegd.

‘Kom toch binnen,’ zei Miss McHenry, op een toon alsof ze nu lang genoeg op de visite gewacht had.

Het was bedompt in het kleine met ouderwetsche meubelen en bazarprullen overvulde kamertje, dat slechts door een klein vensterraam en een nauwe koker, welks wanden met een vuilkorst bedekt waren, in verbinding met de buitenlucht stond. Langs dertien verdiepingen met hetzelfde aantal kamertjes, die hun geuren naar deze schacht afvoerden, moesten licht en lucht omlaag komen, voordat zij eindelijk dit vertrekje bereikten. Men kon in dit hok asperges of champignons kweeken of het voor een fotografische donkere kamer gebruiken, maar als verblijfplaats voor levende wezens van een hoogere orde dan die der kakkerlakken was het onbruikbaar. Maar Miss McHenry scheen zich hier op haar gemak te gevoelen en even weinig van haar omgeving te zien als van de menschen met wie ze sprak en dus zong zij iedere nacht, alsof haar spelonk een kathedraal was. Terwijl zij Ruth en Tom trachtte over te halen om binnen te komen en koffie met toast en gebakken spek in het vooruitzicht stelde, keek zij onafgebroken in een kleine ovale spiegel, die boven een ladekastje hing.

‘Kom binnen, Mr. Garf, alstublieft en zingt u nog eens Ave Maria.’

‘Vanavond niet, Miss McHenry.’ Tom wilde zijn weigering nog door een verontschuldiging verzachten, maar het was al niet meer noodig. De typiste zong reeds, dapper worstelend met woorden en klanken, waarbij zij, als zij dreigde onder te gaan in haar eigen chaos van geluiden, telkens opnieuw weer naar de woorden Ave Maria gratia plena, als naar een reddingsboei

greep. Opeens hield zij op, nam een beduimeld vel muziekpapier van haar bed en hield het Tom voor. Het was een gedeelte van Schubert's Litanei.

‘Kent u dat?’

Zonder zijn antwoord af te wachten, begon zij te zingen, met haar harde vinger gebiedend op het papier tikkend, alsof zij een gerechtelijk vonnis voorlas. Het kon Mood Indigo, een Abessijnsch slaapliedje of een Arabische klaagzang zijn, alleen geleek het niets op Litanei.

‘Het is heel erg mooi,’ onderbrak zij zichzelf opnieuw. ‘Zal ik nu koffie zetten of zullen wij beneden ijs halen?’

De deur, die de lange gang waarop de kamers uitkwamen van het trappenhuis scheidde, zwaaide open en viel met een dreunende slag dicht. Onder het saffraangele licht van het met vliegendrek bespikkelde lampje, stond Harry Miller, de detective. Zijn achterovergeschoven grijze bolhoed stak als een exotisch woekergewas boven zijn rood bezweet hoofd uit, zijn colbertje droeg hij over zijn bloote behaarde arm en de Schillerkraag van zijn overhemd stond wijd open. Even bleef hij wijdbeens staan, blies hard met gespitste lippen, alsof er een spin voor zijn gezicht hing, groette met een hoekige hoofdbuiging en gooide toen jas en hoed op de grond.

‘Toe, mister Garf, zingt u nog eens Ave Maria.’

Miss McHenry staarde weder in de spiegel en haar blik was extatisch, alsof zij, omgeven door de gouden ovale lijst, niet het roode hoofd van den investigator, maar het gelaat van de Madonna zag.

‘The hell, bitch!’ riep Miller, ‘we zijn hier niet in de kerk.’ En alsof hij zijn bewering bewijzen wilde, zong hij zijn lijflied: Take me out to the ballgame.

‘Ik ga maar slapen,’ zei Ruth.

‘Is mister Miller daar ook?’ vroeg de typiste, alsof zij er niet zeker van was, dat het de stem van haar buurman was die door het huis daverde.

Mrs. West had haar keuken verlaten en schommelde langzaam de gang door, als een stuk drijfhout, dat de oever nadert.

‘Hello mam!’ riep de detective.

‘John heeft weer uit uw flesschen gedronken, mister Miller,’ klaagde de hospita. ‘Het is ook een schande, zooveel drank als u altijd in huis heeft.’

‘Son of a gun!’ schreeuwde Miller. ‘Ik zal vitriool in de flesschen doen. Er wordt hier in huis meer gestolen dan in Wallstreet. Kom binnen, mister Garf en drink een borrel, als die boef tenminste nog iets voor ons overgelaten heeft. Hij

schopte hoed en jas in de richting van zijn kamerdeur en haalde een bos sleutels uit zijn zak. Toen hij zich omdraaide zag Tom het lederen foudraal van de revolver, welke hij op zijn heup droeg. Zoo heel erg ver was de wild-west toch niet van de hoofdstad der wereld verwijderd. Nog voordat Miller de deur geopend had, keerde hij zich om, stak zijn wijsvinger in de hoogte en zei plechtig, alsof hij een tooverformule uitsprak:

‘Extra bulletin! De Duitschers trekken troepen samen bij hun oostgrens. Polen mobiliseert.’

‘Polen?’

Ruth keek Miller en Garf om beurten aan en toen bleef haar oog rusten op de brief, die uit het land kwam dat thans mobiliseerde, Polen, ondanks Jodenvervolgingen en pogroms haar vaderland, het land waar zij geboren en opgegroeid was, welks taal zij sprak en waar haar familie woonde.

‘Als de Duitschers binnen vallen, groote hemel, dat wordt een Jodenslachting,’ fluisterde zij.

‘Polen is ver,’ zei Miller. ‘Maar oorlog komt er beslist. Ditmaal zullen Frankrijk en Engeland het niet over hun kant laten gaan.’

‘Verschrikkelijk.’

‘Betrekkelijk, hangt er van af hoe je het bekijkt,’ meende de detective. ‘Het is niet leuk als je er in zit en mee moet doen. Europa gaat er aan, maar wij spinnen er zij bij. De papiertjes van de wapenindustrie gaan stijgen. Kom binnen, mister Garf, en drink een glas op de nieuwe groote wagen, die Harry Miller zich het volgend jaar koopt.’

Zonder nog iets te zeggen, verdween Ruth en Tom volgde den detective naar diens kamer.

‘Verstandig dat je meegaat,’ zei Miller. ‘Een geweigerde borrel kun je nooit meer inhalen.’

‘Hoe kom je aan dat bericht over Polen?’

‘Times-building, van de lichtkrant. Op Broadway is gevochten met Duitschers. Hier!’

Miller overhandigde hem een half met gin gevuld limonadeglas en zonder op zijn gast te wachten, dronk de detective het zijne leeg. Met dichtgeknepen oogen en een pijnlijk vertrokken gezicht, slikte hij even krampachtig na en liet zich in een stoel vallen.

‘Al meer dan vijftien jaar drink ik dit bocht en toch rijden de treinen nog altijd,’ zei hij met een zucht.

Dergelijke uitingen van zelfspot en verkapte zelfbeschuldiging, waarmede hij een beroep deed op de toegeeflijkheid en die hem tegelijk wat milder tegenover zijn zwakheden moesten stemmen,

deed Miller dikwijls als hij aangeschoten was. Het leven ging zijn gang, zonder of met den investigator Harry Miller en de wereld zou er geen zier door veranderen, als hij door de drank naar de kelder ging of als hij deze liet staan en fatsoenlijk aan zijn eind kwam. Zelfs zooiets onbelangrijks als het treinverkeer had geen invloed van zijn langdurig drankmisbruik ondervonden. Menschen zooals Miller werden niet meer dronken, die kwamen niet verder dan de lichte schemertoestand, waarin zij de contrôle op hun woorden en daden slechts gedeeltelijk verloren. Maar juist voldoende om ongelukken te maken, dacht Tom, toen de detective de riem, waaraan zijn revolver bevestigd was, in een hoek slingerde. Als hij een agressieve bui heeft en cowboy-allures krijgt, schiet hij nog eens door het dunne houten wandje heen, waarachter ik lig te slapen.

De drank smaakte hem niet en Tom vergat te drinken.

‘Drink en pieker niet,’ riep Miller. ‘Het leven is te kort; wij zullen het nog korter maken!’

Opnieuw nam hij een paar flinke teugen.

‘Ga jij naar Denemarken terug, als er oorlog komt?’

Als hij Denemarken zei, bedoelde hij Nederland.

‘Waarschijnlijk wel.’

‘Waarom eigenlijk? Blijf hier, verdien geld en koop een auto, zooals ik. Zoek je hier een vriendin of neem er tien, drink een borrel en eet lekker, maar voer geen oorlog. Life is too short.’

Hij stond plotseling op, trok de deur van zijn kamer open en riep luid: ‘Miss McHenry!’ En zonder op haar antwoord te hebben gewacht, vervolgde hij:

‘Hier, nog een beetje, old man. Ik ben net zoo'n zelfmoordenaar als jullie Europeanen, maar ik heb er tenminste plezier van.’

‘Niet meer,’ weerde Tom af, het glas met zijn hand bedekkend.

Miller schudde medelijdend het hoofd en slikte opnieuw een hoeveelheid drank, die voldoende was om een matiger drinker dronken te maken. Zijn toestand onderging echter geen merkbare verandering en hij hervatte het gesprek op het punt waar hij het had onderbroken om de drankflesch te grijpen.

‘Op Times-square hebben ze gevochten met Duitschers. Een voorschotje op de groote knokpartij, die straks in Europa beginnen zal. Ze zijn gek.’

‘Wie?’

‘Allemaal. Geen land is waard, dat het je een pink kost, laat staan een heele hand of een been. Sterf aan een jeneverberoerte, door een auto-ongeluk of desnoods door een ongelooflijk mooi en

gemeen loeder van een wijf, maar haal je de dood niet op je hals voor een land.'

'Vroeger heb ik ongeveer ook zoo gedacht, al voelde ik dan niet veel voor de andere doodsoorzaken, die jij voor me hebt uitgezocht. Maar zoo eenvoudig is het niet. Je gaat niet alleen maar stomweg voor je land in de oorlog, omdat je niet alleen voor, maar ook tegen iets vecht. De nazibende, aan de andere kant van onze grens, waardoor wij ons al sedert jaren bedreigd voelen, heeft onze opvattingen en wereldbeschouwing wel een beetje veranderd.'

Miller schraapte zijn keel en spuwde geërgerd in een bloempot.

'De menschen hebben nooit oorlog gevoerd, zonder het goed te praten. Best mogelijk dat de nazi's de wereld bedreigen, maar vroeger waren het de Engelschen of de Turken of het ging om olie, om een haven, om een duur bordeel of om een partij kauwgom. Er is altijd wel een aanleiding om herrie te maken.'

'Wij maken geen herrie, maar ons bestaan wordt bedreigd.'

'Natuurlijk, waar de een dreigt, is de ander de bedreigde. Maar wat helpt het, je er tegen te verzetten? Langzaam aan is het afgeloopen met de onafhankelijkheid van de kleine staten. En wat maakt het ook uit? Over vijftig jaar weten de menschen niet beter. Duurt niet eens vijftig jaar. Take it easy. Het is allemaal eenvoudig genoeg. Kijk, zoo!'

Hij nam een groote koperen bloempot en zette deze midden op tafel.

'Da's de Vereenigde Staten.'

Daarna legde hij een telefoonboek naast de Vereenigde Staten en verklaarde dat dit Duitschland was. Een drankflesch stelde Engeland voor en een schemerlampje Frankrijk. Tenslotte legde hij een stukje papier van een sigarettenpakje bij de verzameling landen.

'Kijk,' besloot hij, 'en dit is Denemarken.'

'Je bedoelt Nederland.'

'Dat komt op hetzelfde neer, ook zoo'n provincie. O.K., dan hebben we hier Holland. Nu krijgt een van de grooten het in zijn zin om te blazen. Waarom blaast hij? Dat weet niemand en dat zal misschien nooit iemand weten. Hij mag doen wat hij wil, omdat hij groot is. Misschien blaast hij zich op omdat hij grond noodig heeft, omdat hij toevallig een paar prima kanonnen op zolder heeft staan, of omdat er een fout in het telefoonboek staat. Dondert niks; laten we dus zeggen dat hij alleen maar blaast omdat hij er zin in heeft. Let op: de aanval.'

Hij blies het papiertje weg en keek Tom zegevierend aan, alsof hij het hoofd van de overwinnende blazende staat was.

'Daar gaat je vaderland. De groote vijand blaast Denemarken

weg en alle anderen blijven rustig staan. Nu krijg je misschien nog kans om een paar duizend van die blazers dood te schieten, maar het helpt je niks. Wees dus verstandig, blijf hier en koop het volgend jaar een auto. Mijn vriend is agent van de Chrysler, je krijgt dus korting en ik verdien ook nog wat.'

Nog voordat Tom antwoord had kunnen geven, sloeg hij met een klap zijn hand tegen zijn voorhoofd.

'Waar blijft de zingende kapstok? Miss McHenry!'

De typiste verscheen in de gang. Zoo, tusschen de loodrechte, dicht bijeenstaande muren, van boven af beschenen door het kwijnende lichtje, zag zij er nog langer en magerder uit. Als een slaapwandelaar kwam zij naderbij en bleef in de deuropening staan.

'Ja, mister Miller?'

De detective grinnikte en draaide de schakelaar van het kleine radiotoestel om.

'Neem een borrel, baby!'

'Neen, dank u. U weet dat ik nooit drink.'

'Maar je eet ook niet en dat is erger,' zei Miller.

Het bleef even stil en in een van de kamers hoorde Tom een klok slaan. Het was half twee. Miller vulde zijn glas nog eens.

Hier is New York's eigen radio-station, dat dag en nacht de bevolking van grooter New York ten dienste staat. Zeven millioen menschen, die de zegeningen van vrede en democratie genieten, klonk het nasaal uit de luidspreker. Mister Laguardia, burgemeester van New York zal voor u spreken....

Harry Miller draaide de knop om.

'Zijn aan mij niet besteed, die zegeningen. We nemen Jersey of Radio City, dansmuziek zonder democratie. Kom!'

Hij sloeg zijn arm om Miss McHenry's middel en begon te dansen. Zij verzette zich niet en liet zich passief door hem leiden. Als een mannequin lag zij in zijn armen, haar lichaam stijf gestrekt en recht haar beenen, die alleen scharnierden in de heupgewrichten. Reeds na enkele passen trapte Miller op haar voet en struikelde. Op het punt te vallen, drukten zij zich vaster tegen elkander aan, maar alsof deze nauwere aanraking hem had doen schrikken, liet hij haar los en viel op zijn bed, waar hij haar bleef liggen aanstaren.

Miss McHenry streek een strooblonde haarlok van haar voorhoofd weg en bleef bij de deur staan.

'Toe, mister Garf, zingt u nog eens Ave Maria.'

Uit de radio klonk de Beerbarrel polka.

'Jou,' riep Miller, 'jou heeft je vader niet gemaakt en de ooievaar heeft er ook geen schuld aan; jij komt regelrecht van den

timmerman. Probeer het goed te maken en bel mijn meisje, want ik wil vannacht bij een vrouw slapen.'

'Welk meisje moet ik opbellen?' vroeg zij, zonder verwondering, verontwaardiging of nieuwsgierigheid, alsof een chef haar om een brievenmap had gevraagd.

'The hell! De goeie natuurlijk, de laatste: Betty. Hier is geld voor de telefoon.'

Hij deed een greep in zijn broekzak, bracht een handvol kleingeld te voorschijn en smeet het op de grond.

'Varkensvoer.'

Zonder een woord te zeggen, begon miss McHenry de muntstukjes op te rapen.

'Eerst telefoneeren,' commandeerde Miller. 'Heb maar geen zorg voor andermans geld.'

Toen zij de kamer verlaten had, dronk hij opnieuw.

'Als ik vannacht geen echte vrouw heb, kom ik die schok niet meer te boven,' zei hij. 'Hoe houdt zoo'n geraamte zich nog overeind!'

Hij scheen thans de grens overschreden te hebben en dronken te worden, kreeg het te kwaad in het bedompte vertrek, trok zijn hemd uit en veegde daarmee zijn van zweet glimmend gezicht af. Na het raam nog hooger te hebben opgeschoven, ging hij op de vensterbank zitten en boog zijn naakt lichaam naar buiten. Beneden, voor Simos' lunchroom, stonden een paar vrouwen.

'Hello kinderen,' riep hij, 'kom boven, ik heb hier volop drank en een paar aardige vrienden uit Denemarken. Daar in, neen daar, langs den portier, eerste gang rechts, laatste trap. Wacht, ik kom wel even bij jullie.'

Tom wilde weggaan, hij moest morgenochtend bijtijds op.

'Wees geen spelbreker,' zei Miller. 'Een heel stel lieve meiden en de dunste is minstens tweemaal zoo dik als McHenry.'

Toen Harry naar beneden was, ging Tom naar zijn kamer en sloot de deur. Even later vulde het vertrek van zijn buurman zich met menschen. Door de radiomuziek heen hoorde hij ook mannenstemmen.

'Hello Bill, waar zijn nou die vrienden uit Denemarken?' vroeg iemand.

Miller vloekte en dadelijk daarna hoorde Tom hem tegen de deur van zijn kamer schoppen. Toen hij geen antwoord kreeg, schold hij nog even en keerde toen naar zijn kamer terug.

Glazen rinkelden, flesschen werden ontkurkt, de radio speelde 'What did she mean by that?' In de verte gaf miss McHenry antwoord met een mislukt 'Ave Maria'.

Geheel ontkleed ging Tom liggen en dekte zich alleen met een laken toe. Het katoen kleefde op zijn zweetnatte borst.

Polen mobiliseert, Europa staat voor de afgrond van de oorlog, dacht hij. In negentien veertien waren wij jonge menschen, geloofden wij niet meer aan de mogelijkheid van een oorlog, in achttien meenden wij, dat het de laatste oorlog geweest zou zijn. En nu? Twee van deze menschenslachtingen is te veel voor één generatie.... De menschen hebben nooit een oorlog gevoerd, zonder deze goed te praten; dat had zooeven zijn dronken buurman gezegd. Tom zuchtte. Aan de andere kant van de dunne wand zong Harry Miller: ‘Take me out to the ballgame’...

[IV]

De zomer naderde de herfst.

Nog was het loof der boomen groen, maar de bladeren vertoonden reeds de bronzen tint van het rijpen, die het bruin der verdorring vooraf gaat. Boven het donkere water van Amsterdam's grachten vormden de zware takken der oude boomen een poort, versierd met de witte en blauwe arabesken der bewolkte lucht. De gevels der zeventiende-eeuwsche huizen, in nuancen van kastanjebruin tot grijzig zwart, met stoepen van loodblauwe en metaalgrijze natuursteen, wierpen tusschen de gaten van het gebladerte door, het groen en wit van raamkozijnen en deurposten op het even bewogen water, waarin een enkel, reeds losgelaten boomblad dreef, tusschen de steile met reliëfs van opgedroogde modder bedekte walmuren. Bij de bruggen, waar grachten grachten kruisten, bogen de gemetselde muren zich als bastions, omsloten bassins met waterpoorten, welker einden door het fijne grijs van verre luchten als met gordijnen van teere transparante stof schenen afgesloten. Een enkel vaartuig, beladen met koopwaar, dreef langzaam over de waterbaan, geluidloos voortgeboomd door langs de boorden loopende schuitenvoerders. In de deftige grachten met haar voorname huizen en vlak geplaveide wegen, was maar weinig scheepsverkeer, doch in de Singel, het binnenste en kleinste der half-cirkelvormige kanalen, werd het water vrijwel onafgebroken in beroering gehouden, door de malende schroeven van motorbooten en vrachtschuiten. Hier lag de bultige keienbestrating aan weerszijden vol met pakken en kisten, bundels ijzerwaren, machines, vaten, landbouwwerktuigen, gereedschappen, bossen draad en andere goederen, hier hadden beurtschippers en vrachtvaarders, die geheel Nederland doorkruisten, hun aanlegplaatsen, waren in kelders en benedenhuizen expeditiekantoren en bergplaatsen gevestigd, waar zakkendragers en sjouwerlieden met steekwagens in en uit gingen en waarvoor vrachtauto's en sleeperswagens, bakfietsen en handkarren afgeladen werden. Maar Amsterdam had te weinig aan deze kilometers lange binnenhaven, voor het ontvangen en verzenden van de goederen welke het noodig had, die zijn industrie produceerde, of zijn handel doorstuurde. Langs de stadszijde van het IJ was geen meter wal meer vrij en zoo was het aan de Prins Hendrikkade, de Binnen Amstel en andere kanalen. En nog altijd kwam men, in weerwil van crisis en achteruitgang in handel en

industrie, ruimte te kort. Overigens ging langs deze weg maar een klein deel van de goederen, welke de hoofdstad verzond of ontving. In de Rietlanden en aan de Doklaan, in de Watergraafsmeer en langs de kaden, waar de oceaanschepen gemeerd lagen, stonden eindelooze reeksen spoorwegwagons, die dag en nacht door werden geladen, gelost en gerangeerd. Loodsen, pakhuizen en betonnen silo's lagen vol met goederen, aangebracht uit alle deelen van de wereld. Hier rook het naar tabak uit Indië en Macedonië, hier hing de prikkelende geur van specerijen, de ranzige rottingslucht van copra, het zoete aroma van Spaansche sinaasappelen en van Jamaïca-bananen, de stank van ongelooide huiden en de wrange lucht van ijzerroest. Hier spreidde de aarde de gansche gamma van geuren harer producten uit, hier rook het naar welvaart, rijkdom en overvloed. De gebouwen der veemen waren tot aan de dakspanten gevuld met rubber en katoen, de silo's lagen tot aan hun nokken vol met graan uit Canada, de pak huizen met rijst van Java, met thee en koffie uit China, Sumatra en Brazilië, met tin van Banka en Billiton, met salpeter, edelhout, erts, papier en zijde. Producten van Nederlandsche oorsprong, zooals kaas, jenever, sigaren, conserven, bloembollen, electrische apparaten, vaartuigen, instrumenten, glas- en aardewerk, verlieten hier de bodem waarop zij waren ontstaan. Verder naar het Westen, waar de stalen rasters der scheepshellingen tegen de wijde hemel stonden, lagen batterijen van zilverkleurige ketels, waarin de kostbare olie, geweld uit de aarde van Sumatra en Borneo, bewaard werd. Daar ook dreven in ruime bassins boomstammen uit de wouden van Noord-Europa, die de stad voor de fundeering van haar huizen en fabrieken noodig had.

Dit havengebied, met zijn pakhuizen en tanks, zijn hefkranen en rookende schoorsteenen, zijn driftige sleepbootjes en zelfverzekerde zeeschepen, zijn werkplaatsen, garages, sluizen, bruggen, aanlegsteigers, spoorwegemplacementen met locomotieven, goederenwagens, seinhuizen en semaphoren, was een der poorten van Holland's welvaart.

De hoofdstad, met haar heldere goed onderhouden huizen, breede zindelijke straten, haar feestelijke van goederen overvulde warenhuizen en winkels, scheen door het openlijk tentoonstellen van haar rijkdommen te willen bewijzen, dat zij de gunsten, haar geschonken door een immer zwoegende en scheppende wereld, ten volle waard was. Er was niets uitbundigs, geen praal en protsigheid in de wijze waarop de stad haar rijkdom liet zien, zij was geen parvenu, die aanstoot geeft door verkwisting en overdaad, maar een zelfbewuste ernstige werker, die een gepast gebruik maakt van door eigen arbeid en overleg verworven schatten. Bij de bouw van haar baksteenen en betonnen huizen en kan-

toren, was maar weinig kostbaar exotisch materiaal gebruikt en geen pompeuze paleizen verstoorden haar harmonische sfeer van eenvoud, voornaamheid en rust. De stad, ofschoon gebouwd op weeke en wankele veenbodem, maakte een indruk van hechtheid en ingetogen kracht. Haar bouwers, vanaf het oogenblik van haar ontstaan tot op den dag van heden, hadden maar weinig marmer en porfier of ander kostbaar materiaal gebruikt om haar op te sieren en alleen haar hoogste toren, die van de Westerkerk, droeg een vergulde keizerskroon, als symbool van haar macht.

Amsterdam's welvaart, in tegenstelling tot die van vele andere groote steden in het buitenland, was geen volstrekt eenzijdige, geen decoratief maar broos omhulsel, dat veel armoede en ellende verborgen moest houden. Dit beteekende niet, dat de stad geen armen kende, dat zij naast een betrekkelijk kleine groep van rijken en de groote massa der middenstanders en arbeiders, niet haar behoeftigen en werkloozen had, die van overheidswege ondersteund moesten worden, dat al haar burgers zoo goed en ruim waren gehuisvest als degenen die aan de stille grachten of in de nieuwe villawijken woonden en dat er geen krot- en kelderwoningen te vinden waren. Het was echter zoo, dat haar geheele bevolking in de algemeene welvaart deelde, dat het welstandspeil van de armere volksklassen hooger was dan dat van dezelfde bevolkingsgroepen in andere wereldsteden, dat tegenstellingen tusschen arm en rijk hier minder schrijnend aan het licht traden. Ook hier was, zooals overal elders in deze om winst en bezit worstelende wereld, de arme misdeeld, kreeg de werker het kleinste en zijn exploitant het leeuwenaandeel van de welvaart, maar het bestaan, zelfs van de armsten, bereikte zelden de grens van pauperisme, terwijl de arbeider zich meestal een zekere mate van luxe veroorloven kon. Vooral in de nieuwe volkswijken en in de tuindorpen aan de rand van de stad, woonde men in comfortabele frissche huizen, overal vond men ruime zindelijke badhuizen en zwembaden, die een vergelijking met die der luxe badplaatsen konden doorstaan. De gezondheidsdienst was uitmuntend georganiseerd en ook den armsten stonden moderne hospitalen, klinieken, consultatiebureau's en apotheken ter beschikking. Een democratisch bestuur had gezorgd voor goedvoorziene en veelzijdige openbare bibliotheken en leeszalen, die, evenals de musea, gratis of tegen een kleine vergoeding, voor iedereen toegankelijk waren. De stad bezat ruime sportterreinen, vele plantsoenen en breed aangelegde parken.

Wat landbouw, veeteelt en industrie aan de markt brachten, was goed; de vruchtbare Nederlandsche bodem leverde producten op, welke door geen buitenlandsche te overtreffen waren. Het vleesch van het vee, dat het malsche gras der sappige weiden

graasde, behoorde tot het beste ter wereld; de zee, die de geheele Noord- en Westkust bespoelde, schonk volop visch. Een overvloed van producten kwam sedert eeuwen uit de koloniën en het buitenland zond zijn beste artikelen naar het rijke Holland, dat betalen kon.

Aldus leefde men, althans stoffelijk, in het jaar 1939, in Amsterdam en in geheel Nederland zoo goed, als onder de op dat tijdstip in vrijwel de geheele wereld bestaande kapitalistische orde slechts mogelijk was.

Na een paar warme zonnige dagen, keerde het weer plotseling om; de lucht betrok, de temperatuur daalde, plasregens waschten de straten schoon en herschiepen de goten langs de voetpaden in kleine snelstroomende beekjes.

Ger van Tuin lag op bed met een aanval van bronchitis, de oude vijand, die ieder najaar een aanval op zijn ademhalingsorganen deed. De eene keer kwam het laat en hoopte hij reeds de droge winter zonder aanval door te komen, tot hij plotseling begon te hoesten en hem de koorts overviel, maar meestal was hij reeds bij de eerste herfststormen genoodzaakt thuis te blijven en onder de wol te kruipen. Na iedere doorstane aanval kwam het hem voor, alsof hij de dood weer eens netjes om de tuin geleid had en bekeek hij de wereld met nieuwe oogen. Ditmaal was hij er wel erg vroeg bij geweest en eigenlijk was het nog volop zomer, toen hij het te pakken kreeg. De aanval had gelukkig maar kort geduurd en na vijf dagen met lichte koorts in bed doorgebracht te hebben, voelde hij zich alweer zoover opgeknapt, dat hij graag naar buiten gegaan zou zijn. Maar dergelijke voorbarige uitstapjes waren hem al een paar keer duur te staan gekomen en daarom was het beter nog maar even geduld te hebben en op honk te blijven. Zoo erg prettig was het trouwens buiten op het oogenblik ook niet. De wind gierde langs de antennedraden op de daken, floot door deur- en vensterreten en dikke regendroppels kletterden tegen de ramen. Vanuit zijn bed zag hij de zware laaghangende wolken, die langs een loodgrijze hemel snel voorbij joegen. Elf uur; hij had een heele lap slaap achter de rug.

Dieper onder de dekens kruipend, draaide hij zich om, keerde zijn gezicht naar de wand, waarin zich de eenige deur van zijn kamer bevond. Achter dit dunne muurtje, dat trilde als een trommelvel, als je er met je vuist op sloeg, bevond zich het portaal, waarop de andere zolderkamers uitkwamen. Huizen als bouwplaten, alles even licht en dun. Twee-steens bouwmuren, daartusschen, op balken die juist nog zwaar genoeg waren om niet door de bouwpolitie te worden afgekeurd, de dunne vloeren en verticaal daarop de tusschenmuurtjes van tufsteen en cementplaten. Een kwast verf en een papiertje er overheen en de zaak

was klaar. Veel moois had Stevens hier ook niet op de muren laten plakken: een geel met bruin bloemetje, iets voor de kamer van een opoe uit negentien honderd. En dat nog wel voor het slaapvertrek van meneer den opzichter! Nog maar een paar maanden en dan was hij opzichter af, want de huizen moesten beslist vóór nieuwjaar verkocht zijn. Misschien kun je er een opzichter bij leveren, had hij hem een wenk gegeven, maar Stevens was daar niet op ingegaan. Alweer een levensperiode afgesloten, dacht van Tuin, maar voordat het zoo ver is, zal ik hier eerst toch nog een ander papiertje op de muren laten plakken. Ik snapte al niet, wat mij hier in dit hok zoo verveelde, maar nu weet ik, dat het dit rijst met kerry behang is.

De deur ging langzaam open en Carla trad met een kop thee binnen.

‘Jij,’ vroeg hij verrast, ‘nu thuis?’

‘Waarom niet, 'k heb toch vacantie?’

Dat was hem heelemaal ontgaan, omdat het al najaar in zijn gedachten was. Hoe het nu met hem ging, vroeg zij, op de stoel naast het bed plaatsnemend. Patent, hij had zich in jaren zoo goed niet gevoeld, lekker, als een visch in het water. Maar niet zoo glad; kijk maar. Zij hield hem het handspiegeltje voor. Hij schrok van de vloermat, die hij in de spiegel zag: een baard van een week en leelijk grijs doorspikkeld. Zijn oogen stonden hol en langs mond- en neushoeken lagen een paar diepe trekken. Die kop was een stuk leelijker dan zijn baas dacht.

‘Heb ik met dien aap in bed gelegen?’

‘En hoe lang al,’ plaagde Carla.

Meisje, dacht hij, terg en tart me niet, want al ben ik zoo grijs als een duif, mijn hart is nog jong genoeg om gekke dingen te doen. Maar hij zei niets en hief alleen maar dreigend en waarschuwend zijn wijsvinger op.

‘We zullen even een eitje en een paar beschuiten voor den zieke halen.’

‘Fijn, over een half uurtje dan.’

Zij stond al bij de deur, rank en slank in haar kort wit boezelaar. Zonde dat zoo'n meid oom tegen hem zeggen moest. Wat hem betrof, kon zij met alle liefde van die verplichting ontslagen worden. Hij scheen toch alweer aardig op te knappen.

Toen de thee op was, nam hij wat lectuur van het plankje boven zijn bed. Om de bliksem niet! Hij sloeg het boek weer dicht en gooide de dekens van zich af. Al was hij dan haar oom, dan behoefde hij er toch niet als een vogelverschrikker bij te liggen. Je kon van zoo'n kind niet verwachten, dat zij mageren Hein een zoen gaf om hem met zijn herstel te feliciteeren. Toch nog wat licht in zijn hoofd en zijn gewrichten schenen in schuurpapier

te draaien. Dat kwam ook wel weer in orde. Kwestie van een paar uur. Op zijn leeftijd en met zoo'n krakende blaasbalg, kon je niet zoo veeleischend tegenover jezelf zijn. Maar wat een kop, Ger, mompelde hij, zich in de spiegel bekijkend, het zou werkelijk niet eens heelemaal onverdiend geweest zijn, als je ditmaal op Zorgvlied terecht was gekomen; daar zijn er heen gegaan, die heel wat frisscher en gaver waren. Dat koele water deed goed, knapte het gammele zaakje al een heel eind op. Verder deden scheermes en kam wonderen. Hoe stond het nu met de groeven en stoppeltjes? De scherpe trekken waren verdwenen en de grijze haren reisden voor rekening van de stadsreiniging door de riolen naar de Zuiderzee. Ger is herboren; maar vroeger had je daar maling aan, loerde je niet in de spiegel, als een dokter die een patiënt bekijkt en ging je met een verzopen gezicht en een baard van een paar dagen rustig op stap.

‘Oom Ger wordt oud,’ zei hij, toen hij weer in bed lag.

Carla vond hem werkelijk mooi, keurig opgeknapt, klaar om damesvitite te ontvangen. Dat nest had hem in de gaten, nam een loopje met hem. Ouwe gek, dacht ze, of misschien ook niet. Zij mocht oom Ger immers wel. Had hem nu weer een paar zacht gekookte eitjes gebracht, verwende hem met beschuitjes met rookvleesch.

‘Wordt ons jongetje gauw weer flink?’ zei ze.

Ja ja, ons jongetje, het kereltje met een grijze baard en zakken onder z'n oogjes.

‘Neem je ouwe oom niet in de maling,’ antwoordde hij.

‘Laat eens voelen, hoe glad je wang nu is?’

Hij greep haar pols, toen zij uitdagend haar hand uitstak, drukte haar omlaag, zoodat zij zich diep voorover buigen moest. Even bedekten haar volle blonde krullen zijn gelaat, rook hij de frissche geur van haar jong, pas gewasschen lichaam. Niet doen, dacht hij, maar op hetzelfde oogenblik zoende hij haar, drukte hij zijn mond op haar lippen.

‘Doe niet zoo gek,’ deed zij verontwaardigd.

Hij zei niets, lachte alleen maar. Zij had even te lang gewacht met zich los te rukken, te weinig moeite gedaan, om zich uit zijn niet al te vaste greep te bevrijden.

‘Dat ontbrak aan mijn ontbijt,’ zei hij.

‘Je bent een ouwe gek.’

‘Dat weet ik al veel langer dan jij.’

‘Eet je eieren nu maar op, anders worden ze koud.’

‘Dank je Carla, je bent een zoete meid, het liefste nichtje van je oom.

De eieren waren verrukkelijk; ze smaakten naar vroeger.

's Middags kreeg hij bezoek van Dolf, die een doosje sigaretten voor hem meebracht, omdat Corrie en Carla ze niet voor hem wilden halen, zoolang hij ziek was. Hij moest zich een klein beetje leeren beheerschen, zijn zwakke borst door die ellendige dingen niet nog meer verknoeien. Aan die borst van hem viel niets meer te verknoeien en oefeningen in zelfbeheersching waren beter besteed aan leerlingen van het Dalmeijerinstituut en andere idealisten, die het nog ver in de wereld hoopten te brengen. Of Dolf ook wilde opsteken. De eerste sigaret smaakte bitter, als gewoonlijk, na een paar dagen onthouding.

Of meneer van Tuin ook dacht, dat er gauw oorlog komen zou, vroeg Dolf. De menschen waren er bang voor en zeiden, dat het in Oost-Europa wel mis zou gaan.

‘Ben er ook bang voor. Een beroerde tijd, jongen. In de wereldoorlog voer ik als derde machinist op een vrachtboot. Toen zat de zee vol voetangels en klemmen en kon je 's avonds, voordat je naar kooi ging, wel eerst je doodshemd aantrekken. Eenmaal hebben wij op een mijn gezeten, onder de Fransche kust. Drie man en de schuit verloren; ik ben er toen nog goed afgekomen. Maar de aardigheid was er bij mij van af en ik ben maar aan wal gebleven, totdat de oorlog voorbij was en die menschenvallen weer waren opgeruimd.’

‘Denkt u dat er hier ook oorlog komen zal?’

‘Oorlog is even onberekenbaar als de bliksem; je weet niet waar hij zal inslaan. Hopelijk blijven wij er buiten, zooals de vorige keer.’

‘Maar als wij er in zouden komen, zouden wij dan tegen of met Duitschland vechten?’

‘Ook daar kun je weinig van zeggen. Wat zou jij willen, voor of tegen?’

‘Ik? Tegen!’

‘Je schijnt niet veel met Duitschland op te hebben.’

‘Mijn vader is een Jood.’

‘Ja,’ zei van Tuin, ‘het is erg, wat ze daar met de Joden uithalen.’

Ergens in huis klonk een slag, gevolgd door een gil.

‘Da's twee hoog,’ zei Dolf, ‘die twee broers hadden gisteren ook ruzie. De jongste is bij de N.S.B. en dat willen zijn ouders niet hebben.’

Er werd opnieuw gegild, een vrouw schreeuwde om hulp.

‘Ga jij eens kijken,’ zei van Tuin. ‘Ik zal even wat kleeren aanschieten.’

Op het trapportaal van de tweede verdieping, stond vrouw

Beumer en vroeg Degen, die naar boven gehold was, binnen te komen en haar vechtende jongens te scheiden.

‘Zij slaan elkaar nog dood!’ riep zij.

Degen en de vrouwen van de derde étage volgden haar naar de woonkamer, waar zij haar twee zoons vonden met van opwinding verhitte gezichten, verwarde haren en losgerukte kleeren, klaar om elkander opnieuw te lijf te gaan. Op de grond, naast een omgevallen tafeltje, lagen scherven van borden en koppen.

‘Ik zal jou leeren, niksnut,’ zei de oudste, zijn jas recht trekkend.

‘Van zoo'n smiecht als jij, heb ik geen les noodig. Bemoe jij je maar met je meid, dat opgedirkte del.’

Henri hield op met zijn kleeren te ordenen en balde opnieuw zijn vuisten, maar toen hij zijn moeder en de buren zag, beheerschte hij zich en draaide zich om.

‘Niks te beteekenen,’ zei hij met een zenuwachtig glimlachje van verontschuldiging, ‘een beetje ruzie om niks. 't Is alweer goed.’

Frits had een sigaret genomen en klopte mechanisch de tabak vast op de nagel van zijn duim. Hij keek naar de deur, waar de lange van Tuin achter de anderen zichtbaar was en zei, dat de dames en heeren wel weer konden gaan. Aan nieuwsgierigen had men geen gebrek.

‘Uw moeder had het gevraagd,’ zei Degen.

‘Met Joden heb ik heelemaal niets te maken, die behooren in de woestijn.’

‘Wat Joden!’

Voordat zijn vader hem kon grijpen, was Dolf naar voren gesprongen en hij zou zich op Frits geworpen hebben als diens broer hem niet had opgevangen.

‘Laat maar gaan, Dolf,’ zei Henri, ‘de vlerk weet niet wat hij zegt. Dergelijke dingen leert hij van het schorum waarmee hij omgaat.’

‘Ik laat mijn vader niet uitschelden.’

‘Je hebt gelijk, maar dat snapt hij toch niet; hij scheldt zijn eigen vader uit.’

Moeder Beumer was op een stoel neergevallen en zat stil te huilen. Carla gaf haar een glas water en trachtte haar te kalmeeren.

‘'t Is schande,’ snikte ze, ‘wat moet ik met zoo'n jongen beginnen? Meneer Degen, wij zijn zoo niet...’

‘Zij zijn zoo niet,’ herhaalde Frits met een spottend lachje. ‘Zij zijn fatsoenlijke stompzinnige Jodenvrienden.’

‘Nog één woord!’ waarschuwde Henri.

Van Tuin kwam naar voren en ging tusschen de twee broers staan.

‘Niet doen,’ zei hij. ‘En jij, mannetje,’ vervolgde hij tot Frits, ‘jij bent nog jong, te jong om te lachen, tenminste op deze manier. Er valt in het leven veel meer te huilen dan te lachen, misschien begrijp je dat later nog wel eens. Wees tenminste zooveel kerel, dat je je moeder niet pest en geen schandaal maakt.’

‘Laat mij maar gerust lachen, dominee,’ zei Frits.

‘Doe dat, jongen, maar een beetje echter en minder stom dan zooeven.’

Frits wees met zijn wijsvinger op zijn voorhoofd, liep toen het vertrek uit en gooide de deur van de slaapkamer met een slag achter zich dicht.

‘En uw man?’ vroeg Corrie.

‘Is gelukkig niet thuis. Hij knapt juist weer een beetje op.’

‘Laten we maar vlug de boel even opruimen; hij behoeft niets te zien als hij terug komt.’

Van Tuin keek de kamer eens rond, zag het groote Christusbeeld en vroeg zich af, of Hitler over een paar duizend jaar misschien ook zoo bij de Duitschers op de kast zou staan. Wat deed hij hier eigenlijk nog langer, waarmee had hij zich bemoeid? Die snotneus had nog gelijk ook, toen hij hem zooeven een dominee had genoemd.

‘Ik dank u nog wel voor de moeite.’

‘Moeite?’ Vragend keek hij Henri aan.

‘Die herrie; vervelend om de buren last te bezorgen.’

‘Och, dat beetje ruzie; met schoone roosters trekt het vuur beter. Er zit trouwens oorlogsstemming in de lucht, de menschen zijn prikkelbaar.’

‘Vooral mijn broer, er valt geen land met hem te bezeilen. Hij doet op zijn manier aan politiek: N.S.B. Dat was ook de oorzaak van onze ruzie. Vader en moeder zijn er tegen en ik ook, maar hij wil toch doorzetten.’

‘En mijn man zal het nooit goedvinden,’ zei vrouw Beumer. ‘Meneer van een hoog, die altijd even geschikt is, heeft hij ook zoo beleedigd.’

Nu pas miste van Tuin Degen, die blijkbaar alweer met zijn zoon naar beneden gegaan was.

‘Ga jij nu ook maar naar boven,’ zei Corrie, ‘je vat zoo nog opnieuw kou.’

Hij was blij dat hij een aanleiding had om weg te gaan. Boven gekomen ging hij niet meer naar bed, maar bleef in de huiskamer voor het raam zitten. Het had opgehouden met regenen, de zon

was doorgebroken en het weer scheen veel zachter te zijn dan hij gedacht had. Door zijn ziekte was hij de kluts kwijt geraakt, had hij gemeend dat men al middenin de herfst zat. Maar als deze depressie voorbij trok, konden er nog best een paar mooie zomersche weken komen.

Hij nam het ochtendblad, maar hij had nog geen tien regels gelezen, toen er geklopt werd en Dolf, nog hijgend van het harde loopen, binnen kwam.

'Mobilisatie,' riep hij, 'de soldaten worden opgeroepen!'

'Is het waar? Hoe weet je het?'

'De menschen op straat zeiden het; het moet zooeven door de radio zijn omgeroepen.'

'Donders, daar heb je de poppen aan het dansen,' mompelde Ger.

Dolf was alweer weg, maar even later kwamen Corrie en Carla, die het ook al wisten.

'Henri van twee hoog ook, de zielepoot,' zei Corrie. 'Hij moet meteen weg.'

Het was dus waar, maar hij kon het nog niet verwerken, omdat het te plotseling gekomen en hij te weinig voorbereid geweest was. In een week ook geen krant gezien. Was de toestand dan plotseling zoo ernstig geworden?

'Ik snap er nog niets van,' zei hij. 'Beroerd, dat we nu geen radio hebben.'

Niemand lette meer op het gebroken porselein of dacht nog aan de ruzie, nadat vader met de slechte boodschap thuis gekomen was. Henri was maar meteen zijn militaire spullen gaan zoeken, die in de gangkast moesten liggen. Zijn uniform vond hij in een bundel met een touw er omheen, zijn kepi was onder een stapel oud papier terecht gekomen en zag er uit, alsof er voetbal mee gespeeld was en zijn soldatenschoenen, welke hij met de verhuizing nog in handen had gehad, kon hij nergens vinden. Maar eindelijk had hij de heele zaak toch bijeen en kon hij zich gaan aankleeden. Dat had hij vanochtend, toen hij opstond, ook niet kunnen denken, dat hij nu opeens weer soldaat zou zijn. Zag er leelijk genoeg uit, dat zou best eens op knokken kunnen uitdraaien. In zijn zakboekje vond hij het gewichtige rose blaadje papier waarop het bevel was afgedrukt, om zich ingeval van mobilisatie per eerste gelegenheid naar zijn troependeel te begeven, waarbij hij van elk beschikbaar vervoermiddel, hetzij trein, tram, auto of wagen, gebruik zou moeten maken. Deze mededeeling had hem altijd even vreemd en onwezenlijk toegeschenen als bijvoorbeeld een bevel om op een bepaald oogenblik in een raket te stappen en zich naar een andere planeet te laten schieten.

En nu gebeurde het schijnbaar onmogelijke toch, was opeens het oogenblik gekomen, dat hij alles in de steek moest laten en ieder beschikbaar vervoermiddel zou moeten gebruiken om naar Utrecht te gaan. Zouden de treinen dan nu al niet meer rijden? In ieder geval ging hij eerst nog even naar Agnes - dat opgedirkte del, had die aap zooeven gezegd - om afscheid te nemen. Hij wist immers niet wanneer, zelfs of hij ooit nog terug zou komen?

Moeder had een paar eieren met ham voor hem gebakken en vader stopte hem een handvol van zijn beste sigaren toe. Hij werd vertroeteld, alsof hij heel lang ziek geweest was en er nu voor het eerst eens uit mocht. Het was ook geen kleinigheid en het gekste was, dat je het niet eens heelemaal gelooven kon. Jammer, dat Frits er nu juist weer niet was. Hij moest het maar weer met hem bijleggen, hem zeggen, dat hij vader en moeder als hij weg was niet zoo moest pesten. Zij waren nu eenmaal broers en in zijn hart was Frits toch geen kwaje kerel. Zoo, de kistjes aan, puttees om en daar stond meneer gepakt en gezakt voor de spiegel, daar was weer de soldaat van vroeger, een beetje dikker en een beetje slordiger. Dezelfde man en hetzelfde pakje, maar toch was alles nu anders, ernstiger en dreigender. Je was nu geen big, geen kankeraar, die dat heele soldaatjes-gedoe niet ernstig nam, maar een gemobiliseerde, die misschien straks het vuur in moest. Zou het werkelijk zoo ver komen? Niet te hopen!

Moeder stond te huilen, toen hij afscheid nam, vader hield zich goed, was alleen doodsbleek en legde even de handen op zijn schouder. ‘God beware je, jongen. Hou je goed en schrijf gauw.’ Toen stond hij buiten in het stille, door regen gewasschen straatje. Een beetje onwennig nog, deze bijna vergeten uniform, die opeens een ander mensch van je maakte, vreemd stevig, die puttees, alsof je een paar nieuwe, harde soldatenbeenen gekregen had. Meneer Gompertz stond aan de deur, keek hem met groote oogen aan en knikte alleen maar even, alsof hij zeggen wilde: Daar ga je; zie dat je het klaarspeelt. Iets dergelijks schenen alle menschen te denken. Zij keken hem heel even aan, zonder dat zij het hem lieten merken en hun gezichten stonden ernstig. Bij de tramhalte ontmoette hij een paar andere soldaten, een grenadier en nog iemand van de genietroepen.

‘'t Is raak,’ zei de genieman. ‘Ga je ook naar Utrecht?’

‘Ja, maar eerst nog even afscheid nemen van mijn meisje.’

‘Gelijk heb je, kerel. Je komt er vroeg genoeg en het kan lang genoeg duren. De vorige mobilisatie heeft ook vier jaar geduurd.’

‘Zouden we oorlog krijgen?’

‘Geen sprake van. Nederland vecht niet.’

Op de Amsteldijk, bij de Nieuwe brug, gingen de eerste kanonnen voorbij. Dat zag er dreigend genoeg uit.

‘Die ouwe spuiten zijn gevaarlijk als je ze bedienen moet,’ zei de grenadier, ‘die dingen schieten de verkeerde kant uit.’

Het was al laat in de middag, toen hij aan het station kwam. Eerst op Agnes gewacht en daarna moest hij nog blijven eten. Nu was zij met hem mee gegaan, bracht hem naar de trein, zooals zoovele andere vrouwen en meisjes het haar mannen deden. Er werden alleen maar militairen vervoerd, maar niettemin was het druk op perrons, in gangen en wachtkamers. Elk oogenblik vertrokken treinen vol soldaten. Het station geleek een geweldig groote sorteermachine, waarin geuniformeerden van burgers werden afgescheiden, de soldaten in de treinen en op de perrons de achterblijvende vrouwen en kinderen. Ook hij moest eindelijk in zoo'n trein en ook Agnes bleef achter, zooals de anderen, huilend en met haar zakdoek wuivend, zooals de anderen het deden...

Isidoor Gompertz had zijn buurjongen nagekeken, totdat deze om de hoek verdween. Toen was hij naar binnen gegaan met een gevoel van opstandigheid, verbitterd op de sinistere en meedoogenlooze machten die dit leven beheerschten. Daar ging nou zoo'n jongen, zoo'n Henri, een stuk goeds, die geen vlieg dood zou kunnen maken. Henri moest naar de oorlog en die broer van hem, dat stuk vergif, waarvan geen mensch voor een halve stuiver plezier had, kon thuis blijven. Zooiets was onrechtvaardig, een schandaal was het en nu zag je weer eens wat voor een bende, een stinkrommel het in deze wereld was. En God mocht weten, wat hun nog boven het hoofd hing. Hij slofte naar de achterkamer, waar niemand was, ging toen naar de keuken, waar de kat juist bezig was de gekookte schelvischlever, die koud moest worden, op te vreten. Mirjam had hem gevraagd er even op te letten, zoolang zij weg was. Alsof een mensch nog aan levertjes en kuitjes kon denken, als er oorlog uitgebroken was. En zijn vrouw had ook geen andere kopzorg dan nu, juist nu, naar Saar te gaan. Alsof dat niet tot vanavond had kunnen wachten. Als hij haar noodig had, dan was zij er nooit; zoo was het nu al dertig jaar lang gegaan. Hij zette de rest van de lever op de plank boven de kraan en ging terug naar zijn winkel. Mirakel stil was het de heele zomer geweest en nu zou het nog wel slechter worden. De menschen hun hoofden stonden niet naar lezen. Hij schoof een stapeltje groezelige, uit de band hangende boeken terzijde en ging op het krukje achter de toonbank zitten. Als God nu maar tenminste zoo verstandig was om Nederland buiten de oorlog te

houden en als het heelemaal niet anders kon, als hij er dan maar voor zorgde, dat het land niet met Duitschland meeging. Want als dat gebeurt, zei hij hardop met iets dreigends in zijn stem, als dat gebeurt is onze ellende niet te overzien, dan gaat Haman van twee hoog de baas spelen, dan worden wij uitgeschud, in een hoek getrapt, uitgemoord.

Isidoor liet zijn blik langs de rijen boeken glijden en glimlachte bitter. Misschien ja stond daar, niet te veel gezegd, voor een dikke duizend gulden boeken. Dat was zijn eigendom, dat had hij eerlijk verdiend, daarvoor had hij hard gesappeld, in weer en wind op de markt gestaan en, misschien ja, een millioen maal heibel met Mirjam gehad. Daarin zat zijn zweet en zijn bloed. Wat zouden die smeerlappen hem de heele boel graag afgappen, hem zoo maar zijn huis uitschoppen, zooals ze het de Joden in Duitschland gedaan hadden. Al liep die zaak dan niet zoo hard, er zat toch een boterham voor twee menschen in. Zonde, dat die rotkat de levertjes opgevreten had. Waar bleef dat mensch? Voor die bestond er geen mobilisatie, maakte er een uitgaansdag van.

De deur ging open en de kleine Heinrich van den Duitschen buurman kwam binnen. Precies zoo'n pestgezicht als z'n vader, daar lag de risjes een duim dik op. Een postzegel moest ie hebben, een van twaalf en een halve cent, om naar de gezegende Heimat te schrijven. Postzegels, waarop niks verdiend werd, daarvoor was ie goed, iets anders haalden ze bij den Jood niet. Toch niks laten merken, juist niet.

‘Hier ventje, heb jij een postzegel voor je pappie. Niet verliezen, hoor!’

Drukwerkpostzegels konden ze van hem krijgen, cadeau, zooveel ze wilden, als zij doodsbrieven moesten rondsturen!

Eindelijk kwam mevrouw de barones aanwandelen. Dat ging maar uit en liet alles aan hem over. Viel hem nog mee, dat ze al zoo gauw terug was, zei hij bits.

Hoe lang was ze heelemaal weg geweest? Misschien ja, een uur. Had Saar nog even aan een rok geholpen.

‘Jij helpt maar en onderhand is het mobilisatie,’ zei hij.

‘Is het wat?’

‘Mobilisatie!’

‘Ik dacht ook al, ik zag zooveel soldaten op straat.’

‘Zij dacht al. Wat een kop! Heb je dan niks gehoord?’

‘Weet ik veel van mobilisatie.’

Met schuin gehouden hoofd keek hij haar medelijdend aan. En met zooiets zat hij, een man met hersens, nu al dertig jaar opgescheept. Wat een gochme!

‘De kat heeft de levertjes opgevreten,’ zei hij met een klank van leedvermaak in zijn stem.

Opeens was ze klaar wakker en keek hem met opengesperde oogen aan.

‘De levertjes. En ik heb je toch gevraagd op te letten’

Geen andere kopzorg, dacht hij, toen hij haar vlug naar de keuken zag gaan. Nou ja, zonde was het toch van die fijne versche levertjes.

De krantenbezorgster kwam, legde het avondblad op de toonbank. Daar stond het op de eerste pagina met groote letters: Mobilisatie!

Mobilisatie.

Mevrouw Garf las en herlas dit eene woord, zonder kennis te nemen van de rest van het bericht. Het was haar, alsof zij een langverwacht doodsbericht ontvangen had. De oorlog was er nog wel niet, maar nu de regeering het bevel tot mobilisatie gegeven had, kon hij toch elk oogenblik uitbreken. Verschrikkelijk! Haar eerste opwelling was het huis uit te loopen, ergens heen te gaan, er met iemand over te praten en haar hart uit te storten. Maar wat konden anderen er aan doen? Iedereen was hierbij betrokken en niemand kon iets aan de feiten veranderen. Niettemin had zij er behoefte aan met iemand te praten. Voor het eerst sedert Tom's vertrek voelde ze zich verlaten, realiseerde zij zich de afstand die hen scheidde. Hij zou nog verder gaan, schreef hij in zijn laatste brief, naar de westkust van Amerika, waar hij eens zoo ver als in New York van Europa verwijderd zou zijn. Zij zocht de dunne luchtpostbrief op en herlas nog eens de met fijn machineschrift dicht gevulde bladzijden. Waarschijnlijk was hij nu al onderweg en zou een brief hem niet eerder dan in Los Angeles, ongeveer aan de andere kant van de wereld, bereiken. Daar, zoo ver van Nederland verwijderd, was hij in ieder geval onbereikbaar voor zijn politieke vijanden. Maar nog in een van zijn laatste brieven had hij geschreven, dat hij terug zou keeren als er oorlog uitbrak en het hem voor die tijd niet gelukt zou zijn haar te laten overkomen. Zij wist dat hij woord zou houden. Tot nu toe was hem nog niets gelukt, had hij alleen maar zijn kosten kunnen dekken met het schrijven van artikelen, maar een mogelijkheid om daar te kunnen bestaan, had hij niet gevonden. Dan zal het niet lang meer duren, of hij staat voor mij, mompelde ze. Zooeven had het haar blij gemaakt, dat hij veilig in Amerika zat en nu, een paar seconden later, verheugde zij zich op zijn terugkeer. Als ik hem alleen maar zie, dacht zij, als wij maar even met elkaar kunnen praten. Dit was een van de verschrik-

kelijkste kanten van de oorlog, dat hij gezinnen uiteensloeg en menschen voor altijd van elkander wegrukte. Niettemin, op het gevaar af dat zij hem nooit terug zou zien, zou zij hem moeten schrijven, dat hij in ieder geval daar in dat verre veilige land blijven moest, als er hier oorlog kwam. Zij staarde op de vreemde onpersoonlijke brief in machineschrift, waarvan het eenige levende en sprekende de bekende krachtige onderteekening was. Werktuiglijk streek zij de scherpe vouw van het papier glad en zij voelde zich eenzamer dan ooit.

‘En als er nu eens oorlog komt,’ zei Dolf, ‘en wij moeten met de Duitschers meevechten?’

‘Ja, als!’

‘Daar denk ik niet aan, dan weiger ik.’

Degen gaf geen antwoord en keek even zijn vrouw aan. De jongen zei het in zijn onwetendheid, had er geen flauw vermoeden van, dat hij werkelijk nog wel eens gedwongen zou kunnen worden om voor Duitschland te vechten. Hij was immers Duitscher gebleven?

‘Zoover zal het wel niet komen,’ zei hij eindelijk. ‘Mobilisatie is nog geen oorlog en het is best mogelijk, dat er niets gebeurt.’

‘Iedereen verwacht dat er oorlog komt: meneer van Tuin, de leeraren op school en de vader van Otto Berens, die consul geweest is. Hij zegt, dat Duitschland een oorlog noodig heeft, dat de moffen altijd vechtjassen geweest zijn die de vrede hebben verstoord, een soldatenvolk, dat voor alle oorlogen huurlingen geleverd heeft.’

‘Berens overdrijft. Alle Duitschers verlangen heusch de oorlog niet. Is je moeder soms zoo oorlogszuchtig?’ vroeg Degen lachend.

‘Och, moeder heeft daar natuurlijk niets mee te maken. Bovendien is moeder geen Duitsche meer. De vrouw krijgt toch de nationaliteit van den man?’

‘Goed, goed, maar zij is toch Duitsche van geboorte,’ antwoordde Degen onzeker.

‘Dat moet zij dan maar vergeten. Je kunt je alleen maar voor zoo'n afkomst schamen. Peter van hiernaast heeft mij verteld van de martelingen in de concentratiekampen. Het is bijna niet te gelooven, dat zooiets werkelijk bestaat.’

‘Ik weet het, 't is verschrikkelijk. En, zie je Dolf, de menschen die in die kampen opgesloten zijn en daar gemarteld worden, zijn ook Duitschers.’

‘Waarom dulden zij zooiets dan, waarom komen zij niet in verzet?’

‘Waarschijnlijk kunnen ze niet.’

‘Omdat de meerderheid voor Hitler is. Ik las laatst ergens, dat ieder volk de regeering heeft, die het verdient.’

‘Dat is een heel bekende uitspraak, meer aardig en spitsvondig dan waar. Een goed volk kan slecht geregeerd worden, zonder dat het in staat is daaraan iets te veranderen.’

‘Een volk dat verdraagt wat in Duitschland op het oogenblik gebeurt, dat bestaat uit slappelingen of uit menschen, die niet veel beter dan hun leiders zijn. En als Nederland met Duitschland meevecht, dan verdient de regeering de Noordzee in gejaagd te worden. Ik zal eens gaan kijken of Peter er is en dat boek over de concentratiekampen voor u halen.’

‘En stel je nu eens voor,’ zei Degen toen Dolf de kamer verlaten had, ‘stel je nu eens voor, dat de jongen werkelijk in Duitsche krijgsdienst zou moeten.’

‘Dat zal niet gebeuren.’

‘Wie kan daarvan iets zeggen? Wie kan zeggen wat onze regeering doet, voorspellen wat er gebeuren zal? Duitschland kan hier binnen vallen en het land bezetten. Zou het niet beter zijn, hem alles maar te vertellen?’

‘Later. Dat kan altijd nog.’

‘Niet altijd. Er kan een oogenblik komen, dat het daarvoor te laat is.’

‘Voorloopig toch nog maar wachten.’

‘Goed, dan wachten we, niet omdat ik er zoo zeker van ben dat het goed is, maar omdat ik niet weet hoe ik er mee aan moet, omdat mij, eerlijk gezegd, de moed ontbreekt. Het zal een zware klap voor hem zijn, want hij heeft een gloeiende haat aan de Duitschers.’

Over het dak heen, was Dolf naar zijn buurjongen gegaan. Hij was al lang geen vreemde meer in het kamertje met de Marianneplaat en de technische teekeningen. 's Avonds, als Peter van de machinistenschool terug was en Dolf zijn huiswerk klaar had, zochten zij elkander dikwijls op, zaten zij te praten bij het kleine tafeltje met teekengereedschap of rookten zij op het dakplat een sigaret. Peter was niet sterk in talen en daarom hielp Dolf hem wel eens met zijn Engelsch, in ruil waarvoor hij politiek onderricht kreeg. Veel eer viel er voor den jongen socialist in dit opzicht aan den hoogerburgerschool-jongen niet te behalen, want hij dacht als een echte kleine burger. Toch imponeerden hem de radicale opvattingen van zijn vriend en koesterde Dolf bewondering voor Peter, die het aandurfde zich tot vijand van zoo ongeveer de heele rest der menschheid te verklaren. Alleen bewuste revolutionnaire arbeiders, die bereid waren te vechten

voor een betere toekomst en heel deze rotte samenleving als een emmer vol vuilnis om te keeren, beschouwde hij als volwaardige medestanders. Als hij, van de Fransche commune of de Russische revolutie sprekend, geestdriftig werd en zijn rustige verteltoon in een hartstochtelijke betoogtrant overging, scheen hij opeens te groeien, werd hij groot en indrukwekkend en dan voelde Dolf, dat daar een kerel stond, die de wereld nog eens verbaasd zou doen staan. Om Peter heen was een sfeer van samenzwering en terrorisme en het zou Dolf niet verbaasd hebben, als hij hem zou hebben uitgenoodigd lid te worden van een geheime politieke organisatie of als hij onverwacht een kist vol revolvers of dynamiet onder zijn bed vandaan zou hebben gehaald. Peter wist, welke zonderlinge gedachten zijn buurjongen over hem had en welke merkwaardige opvattingen hij over revolutionnairen koesterde. Dergelijke dwaasheden konden alleen opkomen in de kop van een burgerjongen, die van toeten noch blazen wist, zei hij, maar desondanks voelde hij zich gestreeld door Dolf's bewondering en deed hij niet al te veel moeite om de sfeer van romantiek die hem omgaf te verbreken.

‘Dus jij,’ vroeg Peter, ‘jij zoudt je leven willen wagen om tegen Duitschland te vechten? Je bent fout.’

‘Jij dan niet?’

‘Wat een vraag! Ik ken maar één soort oorlog: die van de uitgebuitenen tegen hun uitbuiters.’

‘En je zegt, dat de nazi's je doodsvijanden zijn?’

‘Vast en zeker, maar de Duitschers niet. Het nationaal socialisme is een gevaarlijke reactionnaire beweging en de proleten die er achteraan loopen zijn stakkers, ezels, maar ze zijn mijn vijanden niet.’

‘Ik heb het je wel eens anders hooren zeggen, als je over je vrienden sprak, die in de concentratiekampen zitten.’

‘Dan heb je goed geluisterd, Dolf, maar ik wil geen oorlog tegen ze voeren. Wij moeten die kerels tot andere inzichten brengen of ze desnoods, als ze niet anders willen, tegen de muur zetten, maar geen oorlog van het eene land tegen het andere. De Nederlandsche kapitalisten zijn net zulke vijanden van mij als de Duitsche nazi's. Oorlog is een kapitalistische smeerlapperij en ik voel er niks voor den eenen kapitalist tegen den anderen te helpen.’

‘Flauwekul, dat is allemaal theorie. Als de Duitschers hier binnen zouden vallen en het land bezetten, zou je wel anders praten.’

‘Neen! De Duitsche arbeiders zullen eens wel in de gaten

krijgen, dat ze bedonderd zijn. Als socialist moet ik er aan meehelpen, dat dit zoo gauw mogelijk gebeurt, maar het is mijn werk niet op hen te schieten. Het stelsel moeten wij kapot maken, we moeten de zaak uithollen, zoodat de heele boel vandaag of morgen in elkaar dondert. Maar ik ga niet vechten voor een zoodje kapitalisten, dat zich democraten noemt omdat het in hun kraam te pas komt, maar dat in de grond geen haar beter is dan het fascisme, dat zij beweren te bestrijden.'

'Dat lijkt allemaal heel mooi, maar toch ben ik het niet met je eens.'

'Dat weet ik wel. Jij bent een burger en bij een burger hoort het nationalisme.'

'Je hebt het mis. Maar laten wij eens even aannemen dat je gelijk hebt, waarom is mijn nationalisme dan niet Duitsch? Mijn moeder is een Duitsche en ik ben zelf een halve Duitscher.'

'Je bent natuurlijk meer Nederlander! Je bent hier geboren en opgevoed.'

'Toch is dat geen verklaring,' hernam Dolf, 'want ik ben geen nationalist. Ik heb alleen maar gloeiend de pest aan Duitschland en alles wat Duitsch is, minstens zoo erg als jij aan de nazi's. Jouw brave arbeiders, die alleen maar uit onwetendheid achter Hitler aanloopen, kunnen voor mijn part doodvallen. Het zijn allemaal Jodenbeulen en mijn vader is een Jood.'

'Ik begrijp dat je zoo denkt, maar het is natuurlijk geen politiek argument. Als de arbeiders zich tegen elkaar laten ophitsen en oorlog voeren, komt er nooit een eind aan de ellende. Alleen het internationale socialisme, dat de verbroedering van alle menschen wil, kan daar een eind aan maken. Jij wilt nu tegen de moffen vechten, omdat ze de joden vervolgen. Maar de Joden zijn al zoo lang vervolgd. Vandaag zijn het de Duitschers, gisteren deden het de Russen, morgen doen de Franschen het misschien.'

'Dat is ook niet waar. Neem Nederland nu eens. Waarom zijn hier de Joden nooit vervolgd?'

'Omdat ze het hier niet noodig hadden, omdat hier welvaart was.'

'Dat is eenzijdig. Ik zou ook kunnen zeggen, dat de Nederlanders te beschaafd, te verdraagzaam en te verstandig voor zooiets zijn.'

'En de Nederlandsche nazi's dan?'

'Een handjevol menschen!'

'Ze zijn er vandaag en gisteren waren ze er niet. Ook Nederland kan antisemietisch worden, als de omstandigheden er maar naar

zijn, als de ellende maar groot genoeg is. Alleen in een socialistische maatschappij krijgt de rassenhaat geen kans meer.'

'Eenzijdig!'

'Iedere opvatting is eenzijdig, maar dat hindert niks, als er maar een eerlijke overtuiging achter staat.'

Peter hurkte voor zijn kastje en liet zijn vinger langs de boekenruggen glijden.

'Hier heb je De Gele Vlek,' zei hij. 'Ook dit boek over de concentratiekampen en de misdaden der nazi's is eenzijdig, maar het is daarom niet minder waar. Eigenlijk moest ik het je niet eens leenen, want het zal je haat tegen de Duitschers alleen maar grooter maken.'

'Die kan niet grooter gemaakt worden.'

'Misschien leer je die haat nog eens op een goeie manier te gebruiken. Wij leven in een tijd, waarin van alles kan gebeuren.

'Best, als het maar tegen de nazi's gaat.'

'Tegen de nazi's en tegen iedere reactionnaire beweging. Maar je moet inzien waarom het gaat, anders luis je er in, dan maken anderen misbruik van je goede bedoelingen en dan gaat het je net zooals de proleten, die achter Hitler en Mussolini aanloopen of die in Engeland en Frankrijk de brandkasten van hun uitbuiters verdedigen.'

Het was al donker, toen Dolf zijn vriend verliet. De oude mevrouw te Slaa schrok, toen zij boven haar hoofd iemand op het dak hoorde loopen. Nu was zij opeens weer klaar wakker en zou zij voorloopig wel geen oog meer dicht kunnen doen. Al weken lang had zij slecht geslapen, was zij verontrust geworden door het donkere groote dreigende, dat laag over de grond om haar heen sloop, als een kruipend dier. Soms was het buiten, soms lag het bovenop alle huizen, hing het over de dakgoten heen en stak het zijn kronkelende zeesterrenarmen door de vensters naar binnen. Zij wist dat het er was, ofschoon zij het nooit duidelijk te zien kreeg, zij was er ook zeker van, dat het haar voor iets waarschuwde, hoewel zij het nimmer hoorde. Het was er alleen maar, zooals de vrees voor hetgeen te gebeuren stond er steeds was. En zooeven had zij gemeend, dat het stampend over de daken ging, had het haar wakker gerukt uit haar halfslaap, uit een droom, waarin zij de aarde in vuur en vlam gezien had. Het komt, dacht zij huiverend, het kan niet meer tegengehouden worden, want vandaag is het begonnen. Door de vlammen heen, had zij doodkisten uit de huizen zien dragen, lange rijen houten grafkruizen en radelooze menschen, die wezen naar het groote

en zwarte, dat ergens over de aarde kruipen moest. Er zal moord komen en doodslag, honger, pest en vuur en de menschen zullen geen plaats vinden, waar zij rustig het hoofd kunnen neerleggen. Was dit een zin, die zij eens in het lange leven dat achter haar lag, ergens had gelezen of waren de woorden haar toegefluisterd, door een stem die zij niet hooren kon? Vrouw te Slaa keerde zich om in haar krakend ledikant en rilde.

Voor Hans Redens zou deze dag in meer dan een opzicht een onvergetelijke blijven. 's Middags drong de tijding van de mobilisatie tot hun kantoor door en zij zaten nog onder de indruk van het bericht over de toestand te praten, toen hij door de huistelefoon op het directiekantoor ontboden werd. Waarschijnlijk voor instructies in verband met de mobilisatie, had hij tot den tweeden boekhouder gezegd. Geen flauw vermoeden gehad van hetgeen hem te wachten stond. Nu had hij zijn ooren en oogen niet in zijn zak gehad, had hij het al maanden van tevoren zien aankomen, geweten dat hij zijn ontslag krijgen zou, maar dat het zoo vlug en juist op deze ongeluksdag komen zou, had hij niet verwacht. De directeur had niet eens moeite gedaan om de bittere pil een beetje te vergulden, hem met een enkel woord te bedanken, voor alles wat hij in die twaalf lange jaren voor de zaak gedaan had. Rauwweg had hij zijn ontslag gekregen en als hij niet gevraagd had waarom hij er uit moest, zou hij het nu nog niet weten. Alsof hij het niet al lang door had gehad! Onze opvattingen loopen te ver uiteen, had de directeur zich voorzichtig uitgedrukt, de tijden zijn er thans niet meer naar, dat wij op een verantwoordelijke plaats in onze zaak menschen kunnen handhaven, die onder bepaalde omstandigheden een gevaar zouden kunnen worden. Toen hij op meer duidelijkheid aangedrongen had, was de directeur opgestaan en had getracht hem met een hautain gebaar het zwijgen op te leggen. Maar dit optreden had zijn reeds gekwetst gevoel van eigenwaarde niet meer kunnen verdragen en zijn moeilijk bedwongen verontwaardiging tot uitbarsting gebracht. Hij was opgesprongen, had met zijn vuist op het bureau geslagen en den directeur een klungel en een praatjesmaker genoemd. Hij had deze smerige zaak groot gemaakt, had voor een ongelukkige hap vreten dit woekerbedrijf twaalf jaar lang gediend en eigen levensopvatting en overtuiging geweld aangedaan. Ja, hij was een socialist, nog altijd en ondanks alles, niet zoo een van de soort die bij de heeren in een goed blaadje stonden, maar een van die gehate marxisten, die niet de schijnvrede tusschen kapitaal en arbeid predikten, maar de liquidatie van het kapitalisme verlangden. Hij was blij, dat er

eindelijk een eind aan zijn ondraaglijke positie kwam en hij gunde den N.S.B.-vriend van de directie van harte de plaats, die door zijn heengaan vrij kwam.

De directeur had geen woord meer gezegd, maar een kwartier later waren hem twee maanden salaris ter hand gesteld geworden met de mededeeling, dat hij onmiddellijk het kantoor te verlaten had. En hij was gegaan, zonder een minuut te verliezen, de straat op gehold als een schooljongen op de laatste schooldag, blij dat het einde nu gekomen was, het einde en het begin van een nieuw leven. Deze dag zou hij niet gemakkelijk vergeten.

Een onvergetelijke dag. Prosit und Sieg Heil!

Heinrich Stampfer hief zijn bierpul op en klonk met ingenieur Mayer op de toekomst van het groote Duitsche vaderland. Heil Hitler, zei Mayer. Nu was het zaak op te passen en dubbel voorzichtig te zijn. Erg snugger was de Hollandsche politie niet en, vergeleken bij hun onvolprezen Gestapo, was de Nederlandsche recherche een zielig zootje. Maar je moest een vijand nooit onderschatten en dus de voorzichtigheid niet uit het oog verliezen. Nu de mobilisatie afgekondigd was, zouden vreemdelingen wel onder bizondere contrôle komen, ofschoon men de Rijksduitschers hier toch niet te hardhandig durfde aanpakken.

‘Wij zijn immers broeders,’ lachte Heinrich, ‘bloed- en bodemverbonden Germanen!’

‘Selbstverständlich en de verhouding zal nog inniger worden, als dit landje deel van ons rijk geworden zal zijn.’

Of het nu gauw zoover zou zijn? vroeg Stampfer.

De ingenieur blies met een uitdrukking van geheimzinnigheid in het schuim van zijn bier. Er was alle aanleiding om te verwachten, dat er nu spoedig grootsche dingen zouden gaan gebeuren, maar waar en op welk moment de bom barsten zou, kon niemand zeggen. Dat wist alleen de Führer. Maar kameraad Stampfer kon gerust zijn, ook dit rijke kaaslandje zou aan de beurt komen en zij zouden volop gelegenheid krijgen om door daden te toonen wat zij waard waren voor het groote vaderland.

Prosit en Heil Hitler!

[V]

Toen hij de drukke lounge van Saint Moritzhotel betrad, voelde Tom zich even verlegen, moest hij zich verzetten tegen dat hinderlijke, uit een proletarische jeugd overgebleven gevoel van minderwaardigheid, dat altijd weer de kop opstak als hij in gezelschap kwam van menschen uit kringen, waartegen hij als jongen hoog had opgezien. Hij had geleerd zijn verlegenheid te verbergen achter een stuursch-onverschillige houding, die soms, zonder dat hij het wilde, demonstratief vijandig was. Zoodra hij echter contact met de menschen had, herstelde hij zich en verdween dit gevoel, dan was een beetje toeschietelijkheid voldoende om zijn innerlijk verzet te breken en zijn scherpe critiek op de rijken tot zwijgen te brengen.

Voorloopig, geïsoleerd in deze vreemde omgeving, bleef hij critisch en na even bij de deur geaarzeld te hebben, betrad hij de hall met gestrekte rug en de handen tot vuisten gebald in de zakken van zijn colbertje, alsof hij een onverhoedsche aanval te duchten had. De menschen hier, die in groote gemakkelijke stoelen zaten, in dure goed onderhouden schoenen over de dikke tapijten drentelden of voor het bureau en bij het loket van de post stonden, waren op het oogenblik voor hem nog nutteloozen, die op deze wereld vol moeilijkheden en zorgen, niets anders te doen hadden dan hun leege uren te vullen en hun geld op te maken. Dat liep gejaagd naar liften, alsof het wonderwat te doen had, dat telefoneerde, gaf aanwijzingen aan portiers en opdrachten aan hotelknechten en chauffeurs, alsof de maatschappij zonder hen geen uur meer stand zou houden.

Hij bleef middenin de hall bij een dwergpalm staan, vond een stukje kauwgom in zijn zak en stak het in zijn mond. Kamer vier honderd twaalf, mompelde hij. Als hij nu maar wist, hoe hij van Santen te pakken kon krijgen. Bij nadere beschouwing was deze hall toch minder deftig, dan zij bij de eerste indruk scheen. Het tapijt vertoonde kale plekken, de kussens in de rieten stoelen waren van gewoon bedrukt katoen en ook de kleeding van sommige bezoekers was niet beter dan de zijne. Klatergoud, zooals overal, maar het moest nu toch eindelijk eens uit zijn met die kinderachtige verlegenheid. Een wereldreiziger, een man met een zending, een journalist, die ambtshalve brutaal behoorde te

zijn als de beul, maar die de moed miste om iemand in een hotel op te zoeken. De provinciaal zal maar even gaan zitten, dacht hij, daarvoor zijn tenslotte die ordinaire stoelen.

Nu hij niet meer als een pilaar in het midden stond, hij door plaats te nemen iets gedaan had om zijn rechten als bezoeker te laten gelden en zich met de anderen op één lijn te stellen, voelde hij zich wat meer op zijn gemak. Het kunstje om van Santen te pakken te krijgen, zonder de hulp van deftige, op fooien loerende portiers, had hij nu ook door. Op een marmeren toonbank stond een dozijn telefoontoestellen, waarvan het grootste deel voortdurend gebruikt werd door bezoekers, die met in het hotel aanwezige gasten spraken. Tom nam een van de telefoons, noemde het kamernummer, dat door de telefoniste gelukkig juist verstaan werd en hoorde even later van Santen's geaffecteerde stem, die hem als muziek in de ooren klonk. Vierde verdieping, mooi, ben zoo bij je!

Van Santen's kamer was ruim en licht en had breede openslaande ramen, met uitzicht op Centralpark, een groene kom met grijze wegen, bruine rotspartijen en vijvertjes, waarin de blauwe hemel weerspiegelde, links en rechts begrensd door de hooge flatgebouwen van Centralpark west en Fifth Avenue en in het noorden de huizenmassa's van Harlem, die verzonken in een grijze nevel. Een mild windje bewoog de tule gordijnen en Tom zoog zijn longen vol lucht, die hier nog frisch, maar die verontreinigd was en naar bederf rook in het lagere deel van de stad, waar hij woonde. Zoo scheen New York beter bewoonbaar dan gezien door het raam van zijn kamer, waar, over karren en vrachtwagens heen, de blik stuitte op de leelijke verwaarloosde gevels aan de overkant van de straat. Hier was het verblijf aangenaam en als de menschen beneden dood vielen van de hitte, dan was het hier nog best uit te houden. Maar het goedkoopste kamertje in dit hotel kostte vijf dollar per nacht, dat was ongeveer evenveel als hij per week betalen moest. En dan was zijn hok nog een luxe verblijf, vergeleken bij de krotten, waarin de menschen down-town, in de buurt van Chatham Square woonden. Joden en Joden, dacht hij, en toch zijn de krotbewoners van East Broadway net zulke wereldoverheerschers als de geldbaronnen van Park Avenue.

Van Santen, een paar dagen geleden aangekomen, ontving hem hartelijk en stelde voor, dat zij samen zouden gaan lunchen. Er waren pas enkele maanden voorbij gegaan, sedert zij in de gezellige spreekkamer van den advocaat afscheid van elkander namen, maar het scheen Tom al jaren geleden.

‘Bevalt New York je?’ vroeg hij.

‘Ten deele: veel rottigheid, maar machtig interessant. Het is wel een stad waarin je wonen kunt, zonder het leven al te vervelend te vinden.’

‘Wij komen uit een dorp,’ zei van Santen, ‘zelfs een Parijze-naar moet zich hier een boertje voelen.’

‘Hoe meer steden ik zie, hoe mooier ik ons dorp Amsterdam vind.’

‘Lokaal patriottisme,’ lachte de advocaat, ‘maar je hebt gelijk. In ieder geval is het hier een vluchtoord, waar het best uit te houden is. Ik zal mijn eerste immigratie-papieren in orde laten maken, dan kan ik er tusschenuit als het aan de overkant mis mocht gaan.’

‘Ben je daarvoor dan hier gekomen?’

‘Onder andere. Jij dan niet?’

‘Misschien. Maar ik zal het nooit klaarspelen. Ik dek precies mijn onkosten. Voor de rest weet ik nog niets. Je krijgt geen vergunning zonder een bom duiten.’

‘Of relaties. Maar het geld is er. Het staat hier op de bank veiliger dan in Nederland.’

Tom zweeg en staarde uit het venster naar beneden, waar een vierdubbele rij voertuigen over het asphalt rolde. Geld, altijd dat verdomde geld. De armen kunnen in Nederland blijven en straks de klappen opvangen, de rijken trekken er tusschenuit. En toch, van Santen had gelijk. Geen sterveling had er nut van, als je jezelf slachtoffer maakte. Als hij het doen kon, bracht hij de zaak in orde en liet Truus overkomen.

‘In orde,’ zei van Santen, die voor de spiegel bezig geweest was met het leggen van een keurige knoop in zijn das. ‘Kom, we gaan naar beneden. Ik heb nog een afspraak met de familie Hartog, een bankier uit den Haag, dik geld en een huwbare dochter, niet kwaad.’

Alweer een, dacht Tom. Bankiers en advocaten schijnen hier meer in trek te zijn dan marktkooplieden en venters.

Beneden wachtte de familie reeds. Pa met een blonde Hollandsche sigaar tusschen beringde vingers, ma met breede billen ongemakkelijk zittend op een te klein metalen stoeltje, waarvan er juist twee naast elkaar op het smalle terras konden staan. De dochter, nog niet tot vol volume gekomen, kon het nog juist met haar stoeltje doen. Zij maakte een minder benauwende indruk dan haar ouders, die in wankel evenwicht op hun stoelzittingen balanceerden, als op de kop van een ducdalf. Ook het ronde tafeltje was niet groot genoeg en bood maar nauwelijks ruimte voor de koppen en schotels, die een bont en rommelig mozaïek

vormden met andere voorwerpen, zooals een sigarettenkoker, een paar perziken en een poederdoosje. Merkwaardig met hoe weinig ruimte de menschen zich in dit groote New York tevreden moesten stellen. Tom kreeg, eenigszins naar achteren, een tweederangs plaats, tusschen ma's billen en de balustrade en zoo dicht zat hij bij mevrouw Hartog, dat hij de poriën en de haartjes kon tellen in en op de vetheuvel, die zich zonder charme boven de halsuitsnijding van haar japon welfde. Na eenig voorzichtig tasten en wroeten, gelukte het hem zijn voeten voorloopig te bergen. Het was warm en hij zweette alweer.

'Hoe vind je die bonbons, Sonja?' vroeg ma.

'Haalt niet bij Droste.'

De bonbons waren veroordeeld en Sonja sloot haar mond met een eenigszins omlaag krullende onderlip, die haar gelaat een uitdrukking van misnoegdheid en teleurgesteldheid gaf. Amerika bleek ook maar zoo zoo, la la te zijn. De oogen, te bol zooals haar neus te forsch was, waren intelligent en verleenden het gezicht, ondanks hun hardheid, iets levendigs. Nog een paar jaar en Sonja zou het evenbeeld van haar mama zijn: een volumineuze vetmassa met een dure lap zijde er omheen. Dit was dus de huwbare dochter, die van Santen niet kwaad vond. Emile had andere schoonheidsopvattingen dan hij of, wat waarschijnlijker was, hij hield er een andere waardeering van geld en bezit op na. Overigens kon hij, omdat hij getrouwd was en dus niet mededingen kon, zich de weelde veroorloven objectiever te zijn. Mijnheer Hartog's korte vingers met de blikvangende briljanten speelden met een gouden horlogeketting. De bankier had volop aanleiding om zenuwachtig te zijn en zijn ongeduldige vingers een beetje afleiding toe te staan. Daar was in de eerste plaats het gezeur met zijn auto, welke hij voor duur geld meegenomen had en die hij nu niet krijgen kon, voordat het schip gedeeltelijk uitgeladen was. Daarbij kwam nog, dat de invoerrechten schandalig hoog waren. En hij had al een klein vermogen voor mama's juweelen moeten betalen. Voor het bedrag dat hij voor een safe, om de juweelen te bewaren, had moeten neerleggen, huurde men in Nederland een aardig huisje.

'Alles is hier schandalig duur.'

'En de menschen zijn hier zoo grof,' vond mama.

Tom keek naar de vetlaag, die even een lichte golfbeweging maakte toen ma, haar opmerking onderstrepend, met het hoofd knikte. Voorzichtig, om geen ongelukken te maken, ging hij verzitten en verschoof hij zijn beenen, die reeds stram waren en pijn deden. Hij had de zon in zijn rug en zweette, duldzaam en zwijgend.

‘De menschen hier zijn anders,’ merkte van Santen wijsgeerig op.

‘Ja,’ zei Hartog, ‘het zijn menschen van de nieuwe wereld, echte Amerikanen. Het is hier alles ruwer dan bij ons, de bediening, de prijzen en zelfs het klimaat.’

‘Spreek me niet van het klimaat,’ zei ma, ‘dat is moordend, daartegen zijn bij ons de polderjongens zelfs niet bestand. Gisteravond werd het opeens ijskoud.’

‘Dat gebeurt overdag ook,’ meende Sonja. ‘Plotseling waait er een kille wind. Ik heb het nu ook weer een beetje koud.’

‘Sla dan je shawltje om, kind!’

Tom zuchtte en zweette.

‘Wat denkt u,’ vroeg Hartog, ‘zou men op den duur aan dit klimaat wennen?’

‘Ik weet het niet, ik ben ook nog niet zoo lang hier,’ antwoordde Tom. ‘Het schijnt dat menschen die verweekelijkt zijn, wel moeten oppassen, terwijl arme menschen, die tegen een stootje bestand zijn, geen hinder ondervinden en hier gauw wennen.’

‘Er zijn inderdaad Europeanen, die het klimaat aan de oostkust niet verdragen,’ vulde van Santen aan. ‘Heete zomers, ontzettend koude winters en zeer snelle overgangen.’

‘Wat een land!’ zuchtte mama. ‘En dat klimaat houdt het heele jaar door aan.’

Zij trok huiverend de schouders op en tusschen de rand van haar japon en haar achterhoofd, ontstond een miniatuur spoorwegemplacement van rimpels.

‘Californië moet veel beter zijn,’ meende pa.

‘De heele westkust is beter.’

‘Dan gaan we naar Californië.’

‘Nog verder? En dat is het land, waarvan meneer Verhoef op de boot zei, dat er altijd aardbevingen zijn. Hoe heb je het zoo uitgezocht? Geef mij den Haag maar.’

‘We zijn nu eenmaal niet voor ons genoegen weggegaan,’ zei de bankier.

Het heele gezelschap zweeg. De Hartogs voelden zich ongelukkige, verongelijkte menschen, landverhuizers.

‘Het heeft mij ongeveer een ton gekost,’ zuchtte pa. ‘En waar zijn wij nòg aan toe? Een café met een behoorlijk terras heb je hier niet en alles is peperduur als je het in guldens omrekent.’

Het verkeer langs Centralpark scheen even door een nevel heen te trekken. Tom kreeg het benauwd, alsof hij een congestie had. Een ton verloren en nog stinkend rijk, dacht hij. En dat gepeupel klaagt nog. Niets deugt, omdat zij verwend zijn, het altijd te goed hebben gehad. Het booze Amerika doet den stakkers de

dampen aan. Mevrouw haar juweelen, de dochter haar bonbons, papa zijn auto en het slechte klimaat voor de heele familie. Zouden deze ellendelingen wel eens denken aan de arme sloebers van Marken en Uilenburg, die niet weten hoe zij iedere dag aan brood kunnen komen en maar moeten afwachten, wat er morgen met hen gebeurt? Verdomme, waar had van Santen hem ingehaald, wat had hij met deze protsen te maken?'

'Die honderd duizend gulden,' vroeg hij langzaam, 'hebt u die in Holland voor de arme Joden achtergelaten?'

'Wat, welke arme Joden?'

Pa keek verschrikt, ma keek verontwaardigd en de dochter keek hem nijdig aan.

'U schijnt niet te weten, dat er in Nederland nog een stuk of wat arme Joden zitten. Dat verwondert me niet. U zit met uw familie veilig in Amerika, u hebt uw huid, uw vermogen, uw auto en uw juweelen gered. Niettemin beklaagt u zich en zet een gezicht, alsof u het ongelukkigste en meest verongelijkte wezen op de wereld bent. U denkt alleen maar om uzelf, voor u bestaat alleen de familie Hartog en de rest van de wereld kan doodvallen. Als de nazi's alleen met menschen van uw soort te doen hadden, egoïsten, die geen hand voor een ander willen uitsteken, zouden ze gauw de heele wereld in hun macht hebben.'

Van Santen trachtte zijn blik te ontmoeten, om hem te beduiden, dat hij zich beheerschen moest en probeerde hem onder het tafeltje door aan te stooten, waarbij hij het ongeluk had ma te trappen. Waarom herrie te maken met deze menschen, die er toch niets van begrepen?'

Tom was opgestaan en zocht een doorgang tusschen de tafeltjes.

Mijnheer Hartog was sprakeloos, keek beurtelings van Santen en zijn vrouw aan en vervolgde toen het spel met zijn horlogeketting. Wat wilde deze man, welke reden kon hij hebben om woorden met hem te zoeken en hem te beleedigen? Misschien een socialist of een ander soort idealistische gek, aan wie men alle ellende die thans in de wereld was te danken had.

Met opeengeperste weggetrokken lippen staarde mevrouw Garf na en pas toen hij door de ingang van de bar verdwenen was, opende zij haar mond en zei langzaam in ronde syllaben: 'an-ti-se-miet!'

'Niet waar,' weersprak van Santen, 'hij is zelf een Jood of tenminste drie kwart.'

'Dat zijn de ergsten.'

'Toch niet. Ik begrijp dat beter.'

'Er valt niets aan te begrijpen,' zei Hartog bitter. 'Menschen

in onze toestand op een dergelijke manier aan te vallen en te beleedigen. Alsof het zoo nog niet erg genoeg is.'

'Zeker,' draaide van Santen bij, 'het is onbehoorlijk en mijn excuus voor dit incident, waarvan ik de oorzaak ben. Ik zal hem wel eens even op zijn nummer zetten. Een oogenblik, ik ben zoo terug.'

Door de bar heen was Tom naar de Sixth Avenue gegaan, waar hij nog besluiteloos voor de etalage van een comestibleswinkel stond, toen van Santen hem vond.

'Hoe kom je nou zoo stom, om zoo tegen die menschen te keer te gaan? Begrijpen doen ze je toch niet, hoogstens denken ze, dat je afgunstig bent.'

'Voor mijn part. Ze ergerden mij, ik kon mijn mond niet langer houden en ik wilde het ook niet. Dat ze er tusschenuit trekken, is hun zaak, maar die tentoonstelling van sentimenteel zelfbeklag.'

'Ze meenen het zoo kwaad niet.'

'Wat dergelijke lui meenen, is nog beroerder dan wat ze zeggen. Wij zijn allen egoïsten, maar wij moeten toch minstens de goede smaak hebben ervoor te zorgen, dat wij anderen daarmee niet onnoodig hinderen. Het genre bevalt me niet.'

'Ik ken deze soort menschen minstens zoo goed als jij, maar ik maak mij niet kwaad om hen.'

'Dat begrijp ik: de huwbare dochter.'

'Een beetje primitief. Je bent een romanticus, die er eenigszins kinderlijke opvattingen van het leven op na houdt. Ik taxeer die menschen heusch wel op hun juiste waarde.'

'Ja, in dollars!'

'Men kan een vrij behoorlijk mensch zijn en toch het land aan armoe hebben. Maar daarover spreken wij nog wel eens. Ik moet nu terug naar de beleedigden, om te bewijzen, dat ik tenslotte toch de fatsoenlijke man ben, waarvoor zij mij, totdat ik in jouw gezelschap verscheen, gehouden hebben. Laten wij het nu maar vergeten en afspreken, dat wij elkander hier over een uur weer ontmoeten.'

Tom slenterde de Avenue af naar een klein Italiaansch restaurant, dat recht tegenover de achterkant van Rockefeller Center gelegen was. Het deed goed even alleen te zijn, na deze ontmoeting met de familie Hartog. Van Santen had natuurlijk gelijk: hij moest zich om dergelijke menschen niet boos maken. Hij had niet eens het recht van critiek, omdat hij, op de keper beschouwd, geen haar beter was dan deze menschen, die alleen maar om zichzelf dachten. Iedereen die zich handhaven wilde, moest voor zijn belangen waken en dus egoïst zijn. Hij kon zich op een

koopje een andere wereldbeschouwing dan dezen Hartog veroorloven, omdat hij nu eenmaal geen rooie cent bezat en niets te verliezen had.

Hij bleef staan bij een bouwput, waarin op de rotsbodem de fundamenten voor de Holland-building van Rockefeller Center werden gelegd. Zoo is het, dacht hij, en toch is het zoo niet. Als ik en die bankier beiden egoïsten zijn, dan bestaat er tusschen ons toch dit groote verschil, dat hij in zijn botheid anderen hindert, iets wat ik altijd zooveel mogelijk tracht te voorkomen, dat ik mij nog wel om anderen bekommer, terwijl dergelijke Hartogs alleen maar om zichzelf denken. Menschen als deze bankier met zijn knollen van diamanten, mevrouw die jammert omdat zij geen klimaat op maat kan krijgen, zijn de beste propagandisten voor het antisemietisme. In het algemeen behoef je je aan de protsigheid van dergelijke domme vlerken niet te ergeren; je maakt je ook niet kwaad omdat een ezel balkt en omdat een bunzing stinkt. Iedere domoor heeft het recht om zich belachelijk aan te stellen en zich bloot te geven, mits hij niet het ongeluk heeft een Jood te zijn, want dan wordt hij in deze tijd van vervolging een gevaar voor zijn geloofsgenooten. Van Santen is ook op de dubbeltjes en als hij er zijn huid mee redden kan, zal hij zeker alle Joden aan hun lot overlaten. Niet heldhaftig of nobel, maar iedere sterveling is nu eenmaal geen SA-man of een martelaar. Hij heeft tenminste hersenen en fatsoen genoeg, om geen aanstoot te geven en de Joden niet in opspraak te brengen.

In de wijde bouwput en onder de houten steiger waarop hij stond, werkten een honderdtal arbeiders aan het stalen vlechtwerk der fundeering, waarop straks de zooveel verdiepingen hooge kubus zou steunen. Zoo lang hij hier stond, had hij omlaag gestaard, zonder iets van het werk te zien. En toch wist hij precies wat er gebeurde, zou hij zich later tot in kleinigheden alles kunnen herinneren, niet alleen van dit werk, maar ook van de omgeving. Achter en naast hem joeg het verkeer onafgebroken door, trokken ontelbare voetgangers, personenauto's en vrachtwagens voorbij. In de put ratelden pneumatische hamers en drukten stalen beitels in de harde rotsbodem, boven zijn hoofd zweefden bundels staafijzer en andere bouwmaterialen aan ragfijne staaldraden, op een hooge stellage boven het trottoir knalden en knetterden als machinegeweren de pompen, die de voor de werktuigen benoodigde lucht in ketels samenpersten. Een paar politieauto's, welker scherp loeiende sirenes het lawaai voor enkele seconden overstemden, schoten weg in een dwarsstraat. Tom's blik volgde de skyline der wolkenkrabbers, gleed omlaag langs eindelooze rijen vensters, welker dorpels, als de sporten

van een ladder, tusschen de smalle betonnen dammen der gevels lagen, en bleef rusten op de onderpuien, waar kleine propvolle winkels achter met bonte biljetten beplakte vensterruiten schuil gingen. New York was niet zoo leelijk, als hij vroeger verondersteld had. De wolkenkrabbers, die strakke als met een trekpen geteekende schaduwen over de lagere gebouwen wierpen, maakten haar indrukwekkender dan menige om haar schoonheid beroemde Europeesche stad. De atmosfeer was hier geladen met energie, er zat ‘pep’ in de lucht en ondanks crisis en werkloosheid bood dit land mogelijkheden voor een verdere ontwikkeling, die in de oude wereld al lang tot stilstand gekomen was. Het scheen dat Europa afgedaan had en dat Amerika thans aan de beurt was.

Toen hij op het afgesproken punt terug keerde, stond van Santen al op hem te wachten. Hij had zich verkleed, een keurig flanellen zomercostuum met een vest van parelgrijze zijde aangetrokken. Tusschen een zacht paarse das en een nieuwe panamahoed van Amerikaansch model, stond een voldaan glimlachend gelaat, dat weerkaatste in de etalagespiegel, die boven een rij dikke worsten uitstak. Bij de vijftig en trotsch als een jongen, die voor het eerst een lange broek aan heeft. Het verbaasde hem dat een gezeten burger, die in Amsterdam was vastgeroest en die nu bezig was om niets minder dan zijn vlucht voor te bereiden, met zijn vroeger leven te breken en een onzekere toekomst tegemoet te gaan, zooveel plezier in dergelijke kleinigheden vinden kon. Van Santen moest een kinderlijk mensch zijn, om zoo met zichzelf te kunnen spelen en zich in argelooze ijdelheid bloot te geven.

‘Je bent onweerstaanbaar,’ lachte hij, ‘de Amerikanen mogen op hun vrouwen passen.’

‘Schatten van meisjes zijn hier,’ antwoordde de advocaat, dadelijk geestdriftig, ‘en ze zijn prima gekleed. Parijs kan hier een lesje nemen. Wat zeg je van mijn hoed? Vier dollar; zooiets kost in Holland een paar tientjes.’

‘Dat zal de familie Hartog nooit gelooven.’

Tom zag hen beider spiegelbeeld in een vensterglas en constateerde, dat hij er naast zijn keurig gekleeden vriend als een schooier uitzag. Zijn broekspijpen hadden bol uitstaande knieën als wilgeknoesten, zijn colbert hing als een zak om zijn lichaam.

‘Je ziet er uit als een heer, neen, je bent een heer. Ik zal het nooit verder brengen dan tot den man in confectie op maat.’

‘Kleeren zijn gereedschap, mijn jongen, zoowel in de handel als in de liefde,’ antwoordde van Santen, vaderlijk welwillend. ‘Een genie met gerafelde broekspijpen is maatschappelijk een

vagebond en bij de vrouwen brengt hij het, als zij hem niet uitlachen, hoogstens tot een beetje medelijden. Maar een leeghoofd met een eerste klas costuum aan, is maatschappelijk al voor de helft geslaagd en komt tijd te kort voor de vele vrouwen, die zich door hem willen laten verleiden. Ik ben als jurist niet beter dan dozijnen van mijn confrères, die niets te doen hebben en toch zit mijn wachtkamer altijd stampvol, omdat het meubilair van mijn kantoor de helft van mijn vermogen en mijn garderobe de andere helft gekost heeft. Bluf, beste jongen, en toch weer niet heelemaal, want ik houd van mooie kleeren en van vrouwen. En zullen we nu samen ergens gaan eten?'

'Straks liever. Ik moet eerst naar East Broadway, naar de redactie van een Jiddische krant. Heb een afspraak met den hoofdredacteur, die over de toestand in Nederland wil worden ingelicht. Je kunt meegaan, als je lust hebt.'

'Graag. East Broadway, is dat niet down-town in de Jodenbuurt?'

'Ja, dat is de oudste van de twee Jodenwijken. Er is nog een andere in de omgeving van de negentigste straat. Alleen daar wonen al meer Joden dan in heel Nederland. De buurt rondom East Broadway is het interessantst, ofschoon al die Jodenbuurten over de geheele wereld op elkaar gelijken.'

'Moet daarin een bewijs worden gezien van de bewering der antisemieten, dat de Jood niet assimileert?'

'Geen sprake van. De Joden die hierheen komen, zijn na één generatie niet minder Amerikaan dan andere immigranten. Dat samenkruipen in bepaalde buurten en het vasthouden aan gewoonten, doen ook de Franschen, Polen of Italianen. Het zijn de armere bevolkingsgroepen, die zich het langzaamst aanpassen, omdat zij zich de weelde van een andere levenswijs niet kunnen permitteeren. Kijk maar eens naar de Duitschers, die ook in dit opzicht zooveel op Joden aan te merken hebben. Nergens, zelfs niet bij de Chineezen, die er gedeeltelijk hun brood mee moeten verdienen, is zooveel uit het vaderland geïmporteerde kitsch te vinden als bij hen. Yorktown is een Duitsche stad en in de Vier en tachtigste straat, met zijn bierkneipen, waar Beiersche muzikanten in geborduurde vesten en kniebroekjes rondloopen, Gretchens met blonde vlechten in nagemaakte prieeltjes met papieren klimop zitten, en waar tot laat in de nacht sentimenteele liedjes worden gezongen, kunnen deze wereldburgers een surrogaat Heimat vinden. En als de Joden nu eens werkelijk niet assimileerden, wat zou dit dan nog aan hun menschelijke waarde of maatschappelijke bruikbaarheid afdoen? De grootste vloek van deze tijd is, dat wij gedwongen worden ons in alle ernst bezig

te houden met kletspraatjes, onbenullige beuzelarijen, door platvloersche politici uitgevonden om de menigte te bedriegen. Hoeveel behoorlijke kerels met een goed verstand hebben hun tijd niet verknoeid om al deze propaganda-humbug te weerleggen?'

'Omdat zij er het gevaar van begrepen.'

'Helaas ja, maar daarom was hun moeite niet minder nutteloos. Je kunt de waanzin niet op zijn eigen terrein bestrijden. Doe je het toch, dan loop je gevaar er zelf het slachtoffer van te worden. Wat hebben ze hier in Amerika de negers niet aangewreven en wat hebben alle protesten en weerleggingen uitgewerkt?'

'Toch heeft die bestrijding wel haar nut gehad, want de positie van den neger is hier de laatste jaren veel verbeterd. Als iedereen gezwegen zou hebben, zou alles waarschijnlijk bij het oude gebleven zijn.'

'Misschien. Maar aan iedere ontwikkeling ligt een zeker automatisme ten grondslag, waardoor de dingen in gunstige zin veranderen, zonder dat de mensch er zijn invloed op kan uitoefenen. Dat noemen wij dan de omstandigheden. In tijden zooals deze, nu de massa gevangen is in een waan, waaruit zij niet bevrijd kan worden, kan het individu geen invloed op de ontwikkeling uitoefenen, staat hij machteloos tegenover alle dwalingen en leugens. Dit, het erkennen van zijn onmacht, knauwt den mensch, het verlamt hem en beneemt hem soms bijna de lust om verder te leven.'

'En toch moeten wij ons tegen dit gevoel van verlamming verzetten, Tom. Wij moeten verder leven, omdat wij niet anders kunnen en ook omdat straks de menigte, die nu verdoofd is en niet begrijpen kan, weer luisteren zal.'

'Voor velen zal dat straks te laat komen, voor de duizenden die in de concentratiekampen en gevangenissen sterven en voor de millioenen, die aanstonds in de oorlog zullen vallen.'

'De dooden behooren tot het verleden, ook de dooden van morgen. Het klinkt hard, maar het is niet anders. Wij moeten alleen aan de toekomst denken, ons niet blind staren op het oogenblik van nu en vooral oppassen met het gebruik van ethische maatstaven. De wereld wordt geregeerd door belangen.'

'Belangen zijn geen betrouwbare waarden, zij wisselen bij het uur en kunnen geen basis voor een wereldbeschouwing vormen.'

'Ze zijn altijd de stuwende kracht geweest van maatschappelijke stroomingen, die iets te beteekenen hebben gehad, zij vormen de grondslag van alle macht.'

'Ik heb een hekel aan macht. Macht is steeds de uitdrukking

van een of andere vorm van onrecht. Vooruitgang, cultuur, is alleen mogelijk waar vrijheid is.'

'Vooruitgang is het eindresultaat van iedere ontwikkeling,' viel van Santen hem in de rede, 'onverschillig de stuwende kracht die achter deze ontwikkeling staat. De menschheid moet nu eenmaal vooruit, ondanks zichzelf.'

'Denk je? Er zou dus geen terugval mogelijk zijn. Zijn er dan geen culturen onder gegaan, toen hun ethische bases waren weggevallen en zij geen steun meer vonden in de samenleving?'

'Zoo'n terugval is tijdelijk. Na een dieptepunt, wordt steeds een nieuw en hooger niveau bereikt.'

'Een troostprijs voor ontgoochelden! Wie het ongeluk heeft in zoo'n afgrond terecht te zijn gekomen, verliest zijn vertrouwen en gelooft niet meer dat de top nog eens bereikt zal worden.'

Zij moesten uitstappen en verlieten de ondergrondsche in de nabijheid van Wallstreet, waar de nauwe kronkelige straatjes nog namen dragen, die herinneren aan de Nederlandsche stichters van New York. Tom kende de weg en na verloop van vijf minuten waren zij verdwaald.

'Hopeloos,' spotte van Santen, 'nu bedoelden wij het zoo goed en toch dwalen we.'

Zij stonden in een steeg met lage oude huisjes, waar donkere zwervertjes, die een onverstaanbare Oostersche taal spraken, in de goot aan het spelen waren. Uit bedompte winkeltjes met rommelige etalages, waarin doffe koperen kannetjes, verkleurde sigarettendoosjes en stoffige nargileh's stonden, kwam de prikkelende pittige geur van versche koffie. Een oude Arabier in een gore boernoes, zat suffend op een sinaasappelenkist en deed zelfs geen moeite om de vliegen weg te jagen, die in klonten op zijn op stokjes geprikte gesuikerde dadels zaten. Uit een geopend raam klonk monotoon Oostersch gezang. Het New York van Rockefeller Center en Empire State scheen wel heel ver van dit exotische buurtje verwijderd en toch waren het de schaduwen der torenhooge wolkenkrabbers, die deze straatjes zoo duister maakten.

Een politieagent met een Iersche tongval wees hun de weg en spoedig hadden zij, via Chinatown, Chatham Square, het centrum van de Jodenbuurt bereikt. Na Arabië, China en daarna Oost Europa. Hier spraken de menschen Jiddisj, droegen kranten en vensterramen opschriften in Hebreeuwsche letters, hier vonden zij Lodz en Warschau, de Berlijnsche Invalidenstrasse, de Antwerpsche Pelikaanstraat en de Amsterdamsche Jodenbreestraat. Hier, aan de andere kant van de oceaan, hadden de eeuwige zwervers een nieuw vaderland gevonden.

In het gebouw, waar de redactie gevestigd was, een klein oud

wolkenkrabbertje van een verdieping of twintig, waren ook de zetels van verschillende Joodsche organisaties en vereenigingen ondergebracht. Gangen, trappenhuizen en liften waren vol pratende menschen en niemand scheen de weg te kennen of te weten waar hij zich vervoegen moest. Nadat de lift hen eenige verdiepingen te hoog gebracht had en nadat zij daarna weer te ver naar beneden gegaan waren, bereikten zij tenslotte langs de trap het redactiebureau: ruime zalen, de aanblik biedend van alle redactielokalen, lessenaars met schrijfmachines, overvulde papiermanden en met knipsels en kranten bedekte tafels. Een beweeglijk mannetje met opgestroopte overhemdsmouwen en tegen zijn voorhoofd een groen celluloid lichtscherm, waar zijn kale schedel als een halve Edammerkaas bovenuit stak, beloofde dat hij mr. Samuels, den hoofdredacteur, zou gaan zoeken en verzocht hun even te willen wachten.

Nauwelijks was hij echter achter een deur met een matglazen ruit verdwenen, of achter dezelfde deur kwam een ander klein mannetje vandaan, dat recht op hen toeliep en vroeg, of zij de heeren van de verbindingscommissie uit Chicago waren. Op Tom's ontkennend antwoord bleef de man hen met een potlood tegen zijn lippen gedrukt onderzoekend aankijken, alsof hij ernstige redenen had om aan de juistheid dezer mededeeling te twijfelen. Hij scheen nog iets te willen vragen, maar werd hierin verhinderd door twee vrouwen, die juist binnengekomen waren en op luide toon van hem eischten, dat er een stuk in de krant kwam over het optreden van een huiseigenaar in Brooklyn, die gezegd had, dat hij aan Joden niet wilde verhuren. Dan moesten zij bij den redacteur voor de bestrijding van het antisemietisme zijn, zei hij, en verwees de vrouwen naar een grijsaard met een Mozaïsche baard, die schuil ging achter een met boeken overladen schrijftafel. ‘Alweer een ander,’ mopperde een der vrouwen, ‘ik zoek hier al een half uur; bij president Roosevelt wordt een mensch gemakkelijker toegelaten dan hier.’ ‘Dat was hier vroeger ook zoo,’ antwoordde de grijsaard, ‘maar de tegenwoordige directeur is een vrouwenhater.’ Hij verschoof zijn bril en bood den bezoeksters een stoel aan. ‘Een schandaal is het,’ riep de oudste der beide vrouwen, ‘geen huis is er bij ons in de buurt te krijgen, dat tuig van father Coughlin stookt de menschen tegen de Joden op!’

‘Coughlin is een priester,’ verklaarde Tom, ‘dat is hier de filiaalhouder van Hitler, zooiets als Mussert in Nederland.’

‘Juffrouw Cohen!’

Een jongmensch, dat knipsels aan het opplakken was, klopte met een groote schaar op de tafel en wenkte juffrouw Cohen,

die met een dienblad vol dampende koppen koffie was binnen gekomen.

‘Juffrouw Cohen, hebt u gemberkoek?’

Een telefoonschel rinkelde doordringend. Een dikke man met een zwart petje op luisterde en begon te lachen. Met een slag hing hij de telefoon op de haak en gaf daarna een harde klap op de tafel.

‘Gemberkoek voor de heele redactie,’ riep hij. ‘Kunz is zooeven gearresteerd!’

‘Kunz?’

Alle redacteuren verlieten hun plaatsen, kwamen naar den man met het petje toe om meer van het geval te hooren.

‘Ik weet niks,’ zei hij. ‘De hoofdzaak is, dat hij vast zit en voor de commissie ter bescherming van Amerikaansche belangen verschijnen moet.’

‘Weet jij wie die Kunz is?’ vroeg van Santen.

‘De voorzitter van de Duitsch-Amerikaansche bond, een naziorganisatie.’

‘Wat zegt u van zooiets?’ vroeg het mannetje, dat hen voor de heeren van de verbindingscommissie gehouden had. ‘Dat is tenminste een begin. Het wordt tijd, maar ik verzeker u, dat Roosevelt ze allemaal te pakken krijgt.’

‘Zou u denken?’

‘Twijfelt u daar nog aan?’

‘Wij kennen de toestanden hier niet zoo goed, wij zijn pas uit Holland gekomen.’

‘Holland?’ Het mannetje draaide zich om en riep een jongen. ‘Geef de heeren een stoel,’ vervolgde hij. ‘Drinkt u een kop koffie? Juffrouw Cohen! Een best land, dat Holland, goed land voor de Joden, mijn broer is er vier jaar geweest. Weinig risjes. Maar vertel eens, hoe is de toestand daar nu?’

‘De nazi's hebben geen schijn van kans,’ zei Tom, ‘tenzij de Duitschers zich met ons zouden bemoeien.’

‘Zoo is het hier ook, maar wij hebben gelukkig zulke fijne buren niet.’

De man met het groene lichtscherm keerde terug met de boodschap, dat de hoofdredacteur wegens ziekte in zijn familie niet gekomen was.

‘Dat had ik u dadelijk wel kunnen zeggen,’ zei het kleine mannetje. ‘Mr. Samuels' dochter wordt vandaag geopereerd, iets in de buik. Morgen zal hij weer hier zijn. Waarom,’ vervolgde hij, ‘komen er nu al zooveel Joden uit Holland en België hierheen? Dreigt er dan al gevaar?’

‘De voorzichtigsten en de rijksten,’ antwoordde Tom.

Het mannetje knikte bezorgd en zweeg.

‘Uit Nederland ook al,’ ging hij na eenige tijd verder. ‘Wie had zooiets kunnen denken; een land waar nooit Jodenvervolgingen geweest zijn. Het Huis van Oranje, Spinoza, Multatuli, ja, ik ken de geschiedenis van Holland. Blijft u nu ook hier?’

‘Waarschijnlijk niet.’

‘Dan ziet u de toekomst dus niet zoo donker in.’

Hij keek Tom gespannen aan en toen deze ontkennend het hoofd schudde, veranderde de zorgvolle trek om zijn mond in een onzeker glimlachje.

‘Wij moeten het beste maar hopen, kunnen alleen maar afwachten. En toch,’ besloot hij, ‘hebben de Joden nog altijd aan de graven van hun vervolgers gestaan.’

‘Tenminste degenen die het overleefden,’ antwoordde van Santen.

Toen zij uit de lift kwamen, bleek het onmogelijk het gebouw te verlaten. In de hall en op straat stonden honderden arbeiders te wachten op de terugkomst van een delegatie, die in conferentie was met het bestuur van de bond van Joodsche arbeiders in de bontindustrie. De wachtenden waren opgewonden, spraken er over, dat de looneischen nu dadelijk ingewilligd moesten worden en dat men anders het werk zou neerleggen.

‘Gelukkig land,’ zei van Santen, ‘waar het Joden nog geoorloofd is het werk neer te leggen.’

‘Niet alleen de Joden,’ antwoordde Tom. ‘In de totalitaire staten, waar hypocrieten iets hebben uitgevonden, dat arbeidsvrede heet, is het allen arbeiders verboden te staken. Vroeger was het zoo, dat de arme, om niet te verhongeren, genoodzaakt was zijn arbeidskracht te verkoopen, nu wordt hij, door menschen die zich socialisten noemen, verplicht te werken en moet bovendien nog honger lijden. De staking, vroeger een strijdmiddel, is nu een onbereikbaar recht geworden, erger nog, een misdrijf, waarop de doodstraf staat. De oudheid heeft vormen van slavernij gekend, die heel wat gemakkelijker te dragen waren dan het heldendom van de arbeid in de totalitaire staten. Dat is nu de vooruitgang ondanks alles, waarover jij het zooeven had!’

Zij gebruikten de lunch in een klein Joodsch restaurant, een berookt lokaal met vettige wanden, waar het plafond schuil ging achter ontelbare bossen worstjes, als dadeltrossen, die een scherpe knoflookgeur verspreidden.

‘Niet om de Hartogs bij te vallen,’ zei van Santen lachend, ‘maar de broodjes met pekelvleesch bij ons zijn lekkerder. Hoe lang denk je hier nog te blijven?’

naar het westen, als er tenminste geen oorlog komt.'

'Over een paar dagen vertrek ik naar het zuiden en dan ga ik

'Ik blijf nog een week of wat, maak mijn papieren in orde, zoodat ik hier, als het noodig mocht zijn, weer binnen kan komen. Dan ga ik weer naar Amsterdam.'

'Als ik jouw centen had, dan bleef ik hier. Maar laten wij hopen, dat je die papieren nooit noodig zult hebben.'

'Je mond zal koek eten,' lachte van Santen, zijn bierglas opheffend. 'Op hun ondergang.'

'Ik breng je wel even weg met mijn wagen,' had Harry Miller gezegd en ofschoon hij die nacht laat en dronken thuis was gekomen, klopte hij 's ochtends om zeven uur al op Tom's kamerdeur en deelde hem vloekend mede, dat de wagen voor stond. Geeuwend ging hij op bed zitten en keek hoofdschuddend naar de gereedstaande bagage.

'Je zou mij wel een sigaret kunnen geven,' zei hij. 'Ik heb een smaak in mijn mond alsof ik melk gedronken heb.'

Tom gaf hem zijn pakje Lucky, zette de koffers die achterbleven in een hoek en keek het vertrek rond om na te gaan of hij iets vergeten had.

'Allemaal moeite voor niks,' zei Miller, 'maar daarin schijnen jullie Europeanen nu eenmaal plezier te hebben. Wat doe je verderop, als je New York gezien hebt? Ik ben gek op mijn vaderland en daarom gaat het mij aan mijn hart, als vreemdelingen het te zien krijgen.'

'Is het dan zoo erg?'

'Het is vervelend, Tom, een verveling waaraan geen eind schijnt te komen, omdat het zoo liederlijk groot is. In Denemarken ben je in een paar uur met de heele zaak klaar, maar hier zit je dagen en weken in je wagen en telkens opnieuw weer kom je aan op het punt van vertrek, omdat het overal hetzelfde en even vervelend is. Met zoo'n bus, die niet opschiet, is het nog veel erger.'

'Het zal wel meevallen. Ik ben nieuwsgierig en bovendien ben ik hier gekomen om brieven over Amerika te schrijven en niet om bij Harry Miller te zitten drinken.'

'Waarom niet? Wij nemen een atlas en een paar boeken; ik was op school goed in aardrijkskunde en kan je vertellen, dat overal houten huizen staan, dat wij meer staal, ijzer, lippenstift en kauwgom maken dan de rest van de wereld, dat wij de langste bruggen en de grootste stuwdammen hebben gebouwd, dat katoen in Georgië en graan in Iowa groeit en als wij over al die geleerdheid nu een flinke scheut gin heengooien, krijgen wij de mooiste reis-

brieven, die ooit geschreven zijn. Neem een borrel, wees verstandig en blijf hier.'

'Voor je borrel is het nog een beetje te vroeg en ook voor de rest zit er niets anders voor mij op dan verstandig te blijven, Harry.'

'In helsnaam, laat mij dan maar je koffer nemen, want over een minuut of twintig vertrekt je bus. Moet je Miss McHenry nog wekken voor een afscheidszoentje?'

'Laat haar maar slapen. Het is nog te vroeg voor gebakken spek en ik heb ook nog geen zin om Ave Maria te zingen.'

'Zij zal je missen, je mooie stem bedoel ik.'

Groote bedrijvigheid heerschte in het Greyhound busstation, dat dag en nacht geopend was. In het midden van de hall, een dozijn lange dubbele banken vol wachtenden en in de open ruimte daarvoor, een dichte menigte van reizigers, krantenjongens, controleurs, chauffeurs en schoenpoetsers. Neger-kruiers met vuur-roode petten op, die met riemen tot bossen samengebonden bagage op hun gebogen ruggen droegen, baanden zich met moeite een weg naar de uitgangen. Uit krachtige luidsprekers schetterden de namen van steden van heel het Noord-Amerikaansche continent, van Winnipeg tot Mexico City en van Philadelphia tot San Francisco. Buiten, tusschen lage betonnen perrons, wachtten met gonzende motoren de zware bussen, gereed voor hun tocht door het uitgestrekte land. Zooals voor de afvaart van mailschepen de bagage der passagiers aan boord wordt gebracht, zoo werden hier koffers en pakken geladen in de bunkers, die zich onder de zitplaatsen bevonden. Chauffeurs knipten de reisbiljetten, die uit trajectcoupons tot strooken van soms meer dan twee meter lengte waren samengevoegd. Mechaniciens inspecteerden motoren, banden en koelmachines en inspecteurs vulden wagennummers en andere gegevens op tabellen in. Alles hier maakte de indruk van een groot belangrijk bedrijf, van hier uit werd een werelddeel omspannen, werden verbindingen onderhouden over afstanden, waarvan men zich in Europa nauwelijks een voorstelling kon vormen.

De metalen stem uit de luidsprekers riep: 'Passagiers voor Philadelphia, Baltimore, Washington, Richmond, Jacksonville, Miami.'

'Jouw beurt,' zei Miller. 'Stuur mij zoo nu en dan eens een kaart, dan weet ik welk deel van de lijdensweg je achter de rug hebt.'

De cynicus wil een paar prentjes van mij hebben, dacht Tom.

Sentimenteel, ondanks al zijn dikke woorden.

De passagiers zochten hun plaatsen op en de breede deur viel zacht dicht. De claxon loeide en langzaam gleed de wagen achteruit. Een korte draai, een snel voorbij zwaaien van de bonte menschenmenigte op de perrons, van fel-roode petten, van ruiten glimmend als gepolijst metaal en even nog het gelaat van Harry, die met energieke kaakbewegingen zijn kauwgom kneedde. Het was voorbij, reeds weerkaatsten de motorexplosies ratelend tegen de glanzende betegelde wanden van Holland tunnel en zag hij buiten, inplaats van het daglicht, het phosphorbleeke schijnsel van kwikdamplampen. Hij bevond zich thans onder de Hudson en New York lag achter hem. Waarschijnlijk kom ik hier nooit weer terug, dacht hij.

Jersey City, Newark, Trenton: verzamelingen smerige leelijke huizen, donkere fabrieken, tanks, stapels industrie-afval en oudroest, vuilnisbakken van de Wonder-City, een troostelooze woestenij, onder dictatuur van techniek en industrie. Ofschoon de zon nog laag stond en de koelinstallatie werkte, was het in de bus om te stikken. Niemand sprak, iedereen zweette en alleen de chauffeur in zijn betongrijs hemd scheen nergens hinder van te hebben en zat fluitend achter zijn stuurwiel. Swing around America. De reclamefolders van de Greyhound-lines waren aanlokkelijk genoeg, maar zij hadden gelogen, zooals iedere reclame liegt. Ondanks air-conditioning en veerende fauteuils, reisde je in zoo'n bus niet voor je genoegen. Toch maakten millioenen van dit vervoermiddel gebruik en waren de bussen beter bezet dan de treinen. Het waren niet alleen millionnairs, die het land van de dollar bevolkten.

In Philadelphia een rustpoos van twintig minuten, een lunch van warme broodjes met Hamburger Steak en een kop geurige koffie in een warm benauwd zaaltje vol vliegen, die een gevaarlijk bestaan leidden tusschen trossen vettig kleverige vliegenvangers en maaiende ventilatoren. Achter de toonbank een aardig pittig meisje, dat haar klanten kwiek en met een glimlach bediende. Haar glanzend blond haar, dat zacht bewoog in de luchtstroom der ventilatoren, was als lichtend schuim tegen het zonbeschenen venster. Bibby, noemde haar de baas, een man met armen als behaarde palmstammen, die steaks bakte met de plechtigheid van een priester, die een gewijde handeling verricht. Nog vijf maal zestig seconden zou Bibby haar kleine rol spelen in Tom Garf's levensdrama, om dan voor altijd te verdwijnen. Morgen, misschien reeds over een uur, zou hij zich niet meer kunnen voorstellen hoe zij er uit zag, herinnerde hij zich hoogstens nog een stuk of wat vliegenvangers met wat schuimig haar en een wipneus

er onder. Bibby zou trouwen met een jongen die steaks bakte op een vette plaat of met een soort Harry, die zijn loon verzoop of misschien met een van de Greyhound-chauffeurs. Bibby kreeg kinderen, zij werd oud, nog ouder en de laatste minuut was verstreken...

De bus rolde alweer verder, zacht schommelend over breede, rechte asphaltwegen, die onder de wielen doortrokken als een grauwe eindelooze transportband. Het landschap, dat weinig afwisseling bood, schoof voorbij als een zonder selectie opgenomen amateurfilm. Langs de wegen en in de dorpen houten huizen, van het type dat eens de kolonisten bouwden: een verhoogde veranda aan de voorkant, onder een op witte pilaartjes steunend afdak en in het midden de ingang. Soms waren de huizen wat grooter, uitgegroeid tot villa's van twee verdiepingen, soms waren zij zoo klein als een directiekeet, maar steeds waren zij gebouwd naar hetzelfde oer-voorbeeld en bijna altijd waren zij van hout. Amerika, buiten de groote steden, scheen alleen door maniacale timmerlieden gemaakt te zijn. In de nabijheid van steden veranderde het landschap plotseling en nam de auto en alles wat daarmee verband hield, bezit van het terrein. Benzinestations, gasaltaren met glanzend rood of geel gelakte heiligenbeelden, die een wijzerplaat of meetcylinder op de plaats van het gelaat hadden, reclameplaten met reusachtige blonde Bibby's achter een autostuur, die lachend verkondigden, dat de Amerikaansche wegen de beste van de wereld waren, gigolo's in keurige costuums, die een Chevrolet met een enkele beringde vinger bestuurden of drie maal levensgroote Harry Millers, die, een paar jaar voordat zij aan de drank verslaafd raakten, het menschdom er van in kennis stelden, dat alleen Firestone banden een waarborg voor een veilige reis door het leven boden. Elke mijl gaf eenige keeren het leven van de auto in verkort perspectief te zien: de reclameplaat van de fabriek, de garage van den dealer, de handel in tweede handsch wagens en het autokerkhof. De verkoopers van gebruikte wagens trokken het meest de aandacht. De hekken rondom hun terreinen waren in felle kleuren geschilderd, de toegangen overkoepeld door eerepoorten, versierd met gekleurde lampjes, stars and stripes en wimpels van de Shell en de Standard Oil. Groote borden waarschuwden den passant, dat er in de autohandel veel bedrog was, maar dat John of Jack fatsoenlijke kerels waren, bij wie men veilig een wagentje voor een zeer zacht prijsje en onder volle garantie kon koopen. De buspassagier ving niet meer dan een glimp op van het fatsoenlijke leven, dat zich aan weerszijden van de weg afspeelde. Hij zag slechts de reflectie der

gloeiende zonnestralen op lakwerk en nikkelen lantaarns en kwam niets te weten van levensgevaarlijke framebreuken, uitgeloopen lagers, gescheurde assen en lekkende cylinders, die in het duistere binnenste der wagens verborgen waren. Hij hoorde niets van de beloften, de stellige verzekeringen, de eeden en eerewoorden der verkoopers en werd niet verontrust door de klachten en vloeken van menschen, die de slagzinnen van John en Jack als een evangelie hadden aanvaard. Tom zag een gasboy - misschien de vijfhonderdste - in een gele overall met een rood reclameopschrift op zijn rug, dommelde een beetje, mijmerde over vlaggen en slagzinnen, die het overal en onder alle omstandigheden blijken te doen en de bus rolde verder...

In Washington bleef hij eenige dagen. In de tuin van het Witte Huis voerden wandelaars tamme eekhoorns met nootjes, speelden kinderen en wandelden verliefde paartjes, door de gangen en vertrekken bewogen zich bezoekers uit de provincie, bekeken de blauwe zaal en de roode en bleven eerbiedig zwijgend staan voor de breede deuren, waarachter hun president zijn maaltijden gebruikt en in zijn hoekje bij de haard de wereld waarschuwt voor het nazi-gevaar. Hij zag het Capitol, waar een deel van de afgevaardigden verveeld bezig was honderd en dertig millioen Amerikanen te regeeren, terwijl de overigen in de koffiekamer Coca Cola en malted milk dronken. En de bus rolde verder....

Langs houten huizen met witte veranda's, langs benzinetanks, chickendinners, fruit-automaten en reclameborden, rolde de bus de tabaksvelden van Virginia in. ‘Weet gij,’ vroeg een reusachtige bookmaker, wiens arm met opgestoken wijsvinger een meter boven het reclamebord uitstak.... Dat hangt er van af, je raakt soms de kluts kwijt, dacht Tom. Een paar duizend tabaksplanten verder gaf de bookmaker zichzelf antwoord en deelde mede, dat in Richmond 's werelds beste sigaret, de Lucky Strike, gemaakt wordt. Vroeger deden ze het met harmonica's, hoorde Tom een boer met bellen in zijn ooren zeggen, maar de menschen zijn te lui geworden en laten alles door machines doen. En dat is ons ongeluk, yes Sir! Zij reden langs plaatijzeren schuren, zoo groot als spoorwegstations en de zoete geur van fermenteerende tabak vulde de bus. Een paar dagen lang niets anders dan tabaksvelden en zoo nu en dan kleine stadjes, waar alles naar de zoetige Virginiatabak stonk. Na twee of drie dagen ging 's avonds de zon rood onder in het katoenveld. 's Nachts streek het witte licht der koplampen over katoenstruiken en 's morgens steeg de zon op uit het katoenveld. Houten huizen met witte veranda's, bouwvallige krotten waarin de negers woonden en verder alleen

katoenstruiken. Steeds dieper Zuidwaarts ging het, 's middags stond de zon bijna loodrecht boven de droge gebarsten aarde en wentelden de breede banden knetterend over het heete en weeke asphalt der wegen. Carolina, Georgia, de bus rolde verder. Eindeloos scheen dit land, groot en rijk. Na de katoen kwam de suiker, na de suiker de olie, daarna de prairiën met groote kudden vee, tenslotte dadels en sinaasappelen, het weelderige sappige fruit van het Westen. In de grootere steden bleef hij enkele dagen, rustte hij uit van de lange vermoeiende tochten, schreef zijn reportages en een prentbriefkaart aan Harry. De Greyhound snelde door een wereld, welke nieuw voor hem was, een land van onuitputtelijke overvloed, hij ijlde van indruk tot indruk, bezeten door een gevoel van dwingende haast. 's Ochtends liep hij door de oude Fransche straatjes van New Orleans en 's avonds stond hij, honderden kilometers verder, in een trillende en schokkende boortoren op een olieveld. Voortdurend maakte hij zijn rustpoozen korter en versnelde hij het tempo van zijn reis. In Houston bereikte hem het bericht, dat Nederland mobiliseerde. Nu was het misschien nog maar een kwestie van dagen, van uren. Hij gunde zich nauwelijks tijd om te luisteren naar den verdroogden kweeker, die grapefruits verbouwde in de gloeiende bodem van de Yuma-woestijn, hij haastte zich door de filmstudio's van Hollywood. De spanning bleef toenemen. In Los Angeles verdrongen de menschen zich voor de vitrines der dagbladen, in San Francisco sloegen Polen ruiten bij Duitsche winkeliers in. Het kan nu ieder oogenblik gebeuren, zeiden de Amerikanen, maar Europa is ver en wij zullen zoo gek niet zijn als in de vorige oorlog. Hopelijk vergissen zij zich en zullen zij toch zoo gek zijn, dacht Tom.

Het eerstvolgende doel was Salt Lake City, de Mormonenstad aan het Zoutmeer. Het was ochtend toen hij hier aankwam en hij achter de blinkende witte vlakte, waarop de zoutkristallen in het zonlicht schitterden, de stad tegen de rood-bruine wand van het Wasatch-gebergte zag liggen. Een uur later wandelde hij door de breede, zindelijke en, voor een Amerikaansche stad, ongewoon rustige straten. Op het kruispunt der hoofdstraten, een met zwaar geboomte omzoomd plein, stond het standbeeld van Brigham Young, stichter van de stad en hier was ook het door een monumentaal hek omgeven park met het museum, de administratie-gebouwen en de tempel van de Heiligen der Laatste Dagen. Wandelaars bewogen zich geluidloos over de breede trottoirs en auto's gleden voorbij zonder gerucht van claxons en motoren, alsof hun bestuurders begrepen, dat zij met hun machines in deze klooster-

tuin niet op hun plaats waren en zoo vlug mogelijk moesten verdwijnen. Winkels en magazijnen, wel voorzien en goed verzorgd, misten de opdringerige business-sfeer en waren van een sombere bescheidenheid, als de toonkamers van doodkistenfabrieken en grafsteenleveranciers. Over deze Mormonenstad, nog maar weinige tientallen jaren geleden het centrum van georganiseerde veelwijverij en blijmoedige levenslust, hing een sfeer van doodsche stilte en kil puritanisme. Dit oord was in tegenspraak met zichzelf, met zijn reputatie en historie, zooals deze kerkhofrust in tegenspraak was met het autoverkeer, de moderne zaken en het stralende zonlicht. Deze deftige propere huizen, die decorbouwsels hadden kunnen zijn, waartegen gestalten van voorbijgangers geprojecteerd werden, hadden iets onwezenlijks. Salk Lake City was een museumstad, waar voor latere geslachten het verstarde beeld bewaard werd van de toestand op dit punt van de aarde, op de derde September van het jaar 1939, des morgens om elf uur.

Op dit oogenblik - hij wist het zich later goed te herinneren, omdat de klok van de kathedraal juist sloeg - betrad Tom het park van de Mormoonsche gemeenschap. Groepjes pelgrims wandelden over de grintpaden, langs keurig geschoren grasperken, voorafgegaan door gidsen, die wezen op bezienswaardigheden, met stemmen waaruit, ondanks de sleur, alle devotie nog niet verdwenen was. Tom maakte een paar opnamen en noteerde eenige wetenswaardigheden. Hierbij zou hij het voor vandaag maar laten, want hij had behoefte aan rust, na een rit van meer dan twintig uur. Zijn gedachten waren ijl, de warmte maakte hem duizelig en hij had een gevoel, alsof hij de vorige dag teveel gedronken had. In de schaduw van een kapel ging hij op een koele kei zitten en stak, het rookverbod overtredend, een sigaret op. Hij zat nog maar nauwelijks, toen naast hem het grint kraakte en hij zijn sigaret in de holte van zijn hand moest verbergen. Een man in een grijs flanel costuum stond naast hem en keek hem glimlachend aan.

‘U bent te laat, maar blijft u rustig rooken,’ zei hij, een straaltje rook uitblazend. ‘Ik ben, zooals u ziet, ook in overtreding.’

Hij ging naast Tom zitten en gooide kiezelsteentjes in het bloembed aan de overzijde van het pad. Uit een zijdeur van de kathedraal kwam een troepje vrouwelijke pelgrims naar buiten.

‘Als je zoo'n verzameling ziet, behoef je niet naar polygamie te verlangen. Smith en Young moeten er zeker een betere collectie op na gehouden hebben. U bent, hoop ik, toch geen Mormoon?

Mooi, dan heb ik me ditmaal tenminste eens niet versproken. Komt er overigens niet op aan wat je bent; het gaat toch allemaal om de dollars. Hebt u het standbeeld van Young goed bekeken? Hij staat met uitgestoken hand naar de bank op de hoek en met zijn achterste naar de kerk. Knappe jongen, heeft goed begrepen, dat alles om de vrouwen en de centen draait.'

'Voor de meesten wel,' antwoordde Tom.

'Voor allen die iets te vertellen hebben; de massa telt niet mee. Kijk maar naar Duitschland. Tusschen twee haakjes: wat bent u voor een landsman, waar komt u vandaan? Nederland? Ken ik niet. Ben in de wereldoorlog aan de overkant geweest, in Vlaanderen en Frankrijk. Even voorstellen: captain Brown, uit Lexington, Kentucky. Wij hebben daarginds gevochten voor de democratie, maar uit dat eitje is een verdomd leelijk vogeltje te voorschijn gekomen.'

'Wat denkt u van de toestand?'

'Dat met Polen? Ik denk,' vervolgde Brown, steentjes gooiend, 'ik denk.... kijk, meneer, tot drie keer toe dezelfde bloem geraakt. Niet slecht. Ik ben namelijk professional cricketspeler, instructeur. Ja, wat zal ik zeggen? Engeland en Frankrijk laten Duitschland rustig zijn gang gaan, ondanks al hun dreigementen. Polen wordt ingepikt, zooals Oostenrijk en Slowakije. Zonde, dat daarvoor zooveel van onze jongens in de Vlaamsche modder begraven moesten worden.'

Captain Brown zweeg en gooide weer met steentjes. Hij raakte niets meer.

'Oorlog is gekkenwerk,' zei hij eindelijk, 'dat zie ik telkens opnieuw weer in, als ik bij vochtig weer lig te krimpen van de pijn. Ik heb in Noord-Frankrijk een granaatscherf in mijn heup gehad.'

'Dat heb ik ook altijd gedacht, maar het is niet heelemaal juist.'

'Het is voor honderd procent juist. Liever word ik Mormoon en zit mijn heele leven opgescheept met een stuk of wat van die geplukte kippen, dan nog weer eens aan een oorlog mee te doen.'

'Niemand, die het meegemaakt heeft of begrijpt hoe ontzettend het is, wil oorlog en toch moeten wij er telkens opnieuw weer aan gelooven.'

'Oorlogen kunnen evenmin voorkomen worden als stormen of aardbevingen, maar wie er vrijwillig aan deelneemt, is een gek. Maar, nogmaals, ik geloof niet dat het nu tot een wereldoorlog komen zal. Duitschland pikt wat het hebben wil, Chamberlain

confereert en dreigt een beetje met zijn paraplu en daarmee is de kous af. Wat denkt u van een kop koffie?'

Zij verlieten het park en wandelden de hoofdstraat in, waar voor een der grootste gebouwen een paar honderd menschen stonden, die met achterovergebogen hoofd een biljet lazen, dat voor een der ramen was opgehangen. Ter weerszijden van het gebouw, waarin de redactie van een dagblad gevestigd was, stonden groepjes menschen, die opgewonden met elkaar praatten.

'Verdomme,' zei Brown, toen zij naderbij gekomen waren. 'Kijk daar eens!' Hij wees naar een biljet, waarvan de bovenste met vette letters gedrukte regels boven de hoofden der menschen zichtbaar waren:

EUROPA IN OORLOG.

Oorlogsverklaring van Engeland aan Duitschland.

Europa in oorlog. Daar waren dan eindelijk de drie fatale woorden, waarop de wereld zoo lang in angstige spanning gewacht had. Tom keek even versuft naar den Amerikaan, die zich door de menigte naar voren drong, om de geheele tekst van het bericht te lezen. Hij behoefde voor het oogenblik niets meer te weten, had voldoende aan het opschrift, draaide zich om en liep langzaam naar zijn hotel. Het is dus zoo ver, dacht hij, nu moet ik iets doen, een beslissing nemen. Nog diezelfde avond nam hij de trein naar Chicago.

Alle menschen, met wie hij onderweg in gesprek kwam, spraken over de oorlog en berekenden de kansen. De meeningen over de duur van de oorlog liepen uiteen, van enkele weken tot vijf of zes jaar, maar iedereen was er vast van overtuigd, dat Amerika er ditmaal buiten zou blijven.

In New York aangekomen, liet hij zijn bagage aan het station staan en begaf zich rechtstreeks naar het passagebureau van de Holland-Amerika lijn. Hier hoorde hij weder Nederlandsch, dat hem in de ooren klonk als de bekende stem van een vriend. Het gevaar, waarin het land verkeerde, scheen de menschen dichter tot elkander te brengen en de moedertaal werd in tijden als deze tot een wapen, waarvan vreemden zich niet konden bedienen. Hij bleek toch meer om dat landje aan de overkant van de oceaan te geven, dan hij altijd had gedacht en hij voelde zich meer Nederlander dan ooit. Maar een oogenblik later, toen hij, tourist-class passagier, nauwelijks behoorlijk antwoord kreeg van denzelfden landgenoot vlerk van een kantoorbediende, die zooeven een landgenoot cabin-class passagier met overdreven beleefdheid

had behandeld, begreep hij, dat er zelfs in benauwde tijden als deze, toch altijd nog wel eenig onderscheid tusschen Nederlanders bestond en dat hij wel iets te voorbarig met zijn patriottische geestdrift geweest was.

Voor de eerstvolgende boot, de groote ‘Nieuw Amsterdam’, bleken nog maar weinig passagiers geboekt te zijn; er was maar een handvol gekken zooals hij, die haast hadden om naar Europa terug te keeren. Maar zijn besluit stond vast en hij voelde zich pas tevreden toen hij, met het passagebiljet in zijn zak, over Broadway naar Mrs West's asyl wandelde. Nog vier dagen scheidden hem van de dag van vertrek.

's Avonds zat hij weder met Ruth Stone in de kamer van Harry Miller bij het kleine radiotoestel. Er was nieuws uit Polen, maar van 't Westelijke front alleen berichten over onbeteekenende schermutselingen in Niemandsland tusschen de Maginot- en Siegfriedlinie.

‘Daar in het Westen wil het nog niet vlotten,’ zei Harry, ‘daar draaien ze nog met hooge ruggen en dikke staarten als katten om elkaar heen.’

Hierna viel een stilte, waarin men in de verte de stem kon hooren van Mrs West, die ruzie met haar zoon had.

‘Wat denk je,’ vroeg Ruth, ‘zouden de Polen het verliezen?’

‘Het ziet er naar uit. Ze schijnen tegen de Duitschers niet veel in te brengen te hebben.’

‘Mijn arme moeder en al die Poolsche Joden! Vreeselijk, dat je niets en niets kunt doen.’

‘Aan dingen die erg zijn, kun je nooit iets doen,’ meende Harry.

‘Toch wel,’ antwoordde Tom, ‘erger dan alles is dat machtelooze toekijken. Vechtend onder te gaan is minder erg dan weerloos overgeleverd te zijn.’

‘Uit de brand ben je ermee,’ zei Harry. ‘De man die op de electrische stoel moet, kan den beul op het laatste oogenblik nog in z'n pooten bijten.’

‘Dat is een wanhoopsdaad, geen verzet, want hij heeft geen schijn van kans, dat hij daardoor iets bereiken zal.’

‘De Joden ook niet,’ zei Ruth.

‘De Jood niet, de Joden wel,’ verbeterde Tom. ‘Het Jodendom had veel kunnen voorkomen. Met geld krijg je alles gedaan. Iemand die in tijd van oorlog den vijand helpt, door hem als mensch te behandelen, hem bijvoorbeeld onderdak en een stuk brood te verschaffen, krijgt de kogel. Maar Krupp, die in de wereldoorlog aan Engeland handgranaten leverde, waardoor on-

telbare Duitsche soldaten werden gedood, verdiende niet alleen millioenen, maar kreeg bovendien nog een onderscheiding van den keizer.'

'Dus de Joden hadden Hitler moeten koopen?' viel Harry hem in de rede.

'Zij zouden waarschijnlijk in staat geweest zijn Hitler's opkomst onmogelijk te maken, als zij daarvoor een kwart of misschien een tiende deel vrijwillig zouden hebben gegeven, van hetgeen hun nu ontroofd is geworden. De Franschen, maar in de eerste plaats de Fransche Joden, hadden de Spaansche regeeringstroepen met wapenen en geld tegen Franco moeten helpen, om een overwinning van het Spaansche fascisme, die ook een overwinning van Hitler was, te voorkomen.'

'Je verlangt het onmogelijke, Tom. Alleen avonturiers steken geld in een zaak, waaraan een idealistisch luchtje zit. Behoorlijke menschen doen eerder afstand van hun kinderen dan van hun geld.'

'En toch zijn er rijke Joden geweest, die hun geld in zoo'n zaak zonder winstkans gestoken hebben, die duizenden gegeven hebben aan de nazi's, in de hoop dat zij zichzelf daardoor zouden redden. Anderen, die even kortzichtig maar nog gemeener waren, hebben er schatten aan verdiend. In Nederland was een schoft, die voor dik geld wapens aan de regeeringstroepen verkocht, alles bij vooruitbetaling. Het transport ging per schip en de lading werd hoog verzekerd. De wapens kwamen nooit in Spanje aan, omdat de in het complot betrokken kapitein zijn schip onderweg tot zinken bracht. Zoo werd een paar millioen verdiend aan deze zending, die inplaats van wapenen, uit netjes in kisten verpakt oud ijzer bestond.'

'Ontzettend. Weet je dat nou zeker, Tom?' vroeg Ruth.

'Ik weet het zeker, want die ellendige hond was ijdel genoeg, om er tegenover anderen op te pochen.'

'Het is heel erg,' zei Harry, 'niet die wapenzwendel, want een zaak van zoo groote omvang is geen misdaad meer, maar dat die kerel het later verteld heeft. Dergelijke menschen zijn niet te vertrouwen. Maar erger is dat er, naar Tom's meening, door al deze dingen oorlog is gekomen en Hitler nu de baas zal worden.'

'Schei nou uit met die nonsens,' zei Tom geërgerd. 'Je kunt toch wel eens even ernstig zijn!'

'Dat ben ik langer dan een half uur. Ik heb niet gedronken om in een beroerde bui te blijven en de ernst van het oogenblik niet te verstoren. Maar nu heb ik er genoeg van. Ook een borrel?'

'Neen, dank je!'

‘Je bent toch niet kwaad? Maak je niet druk om al die kleinigheden. Wat helpt het den man op de electrische stoel, als hij dein beul kwaad aankijkt?’

‘Jij hebt gemakkelijk praten, jij zit hier veilig in Amerika.’

‘Jij toch ook?’

‘Ik heb je uitgelegd, waarom ik niet kan, niet wil blijven.’

‘Dus je gaat terug?’ vroeg Ruth.

‘Over vier dagen vertrekt mijn boot.’

‘Het is mijn noodlot, dat ik alleen maar Europeanen ontmoet, die ezels blijken te zijn,’ zei Harry.

‘Denk je dat jouw land ook in oorlog komt?’

‘Daar ben ik vrijwel zeker van.’

‘Dan drinken we een borrel op jullie overwinning,’ zei Miller. ‘Je bent een goeie buurman geweest, al blijk je dan van de ernst van het leven niet veel te snappen. Cheerio!’

Op de morgen van zijn vertrek, toen hij in Simos' lunchroom een kop koffie zat te drinken, kwam Ruth naar hem toe en drukte hem iets in de hand. Het was een Chineesch houten poppetje, een lachend kereltje met een naakt dik buikje, een massa-artikel, dat in de warenhuizen van Fifth Avenue voor een paar centen te koop was.

‘Een talisman,’ fluisterde zij met tranen in haar oogen, ‘je moet het in je hand nemen als je in gevaar komt.’

Hij kreeg even elen visioen van een brandende stad onder een bombardement en zag zichzelf tusschen de instortende huizen staan met het poppetje in zijn hand. Sentimenteel, maar toch lief.

‘Dank je,’ zei hij, haar hand drukkend. ‘Ik zal er om denken.’

Harry, die voor een taxi gezorgd had, omdat zijn wagen defect was, bracht hem weg. De negerportier hielp bij het afdragen van de koffers, gaf hem een hand en wenschte hem all the best. Mrs West en haar zoon stonden in de ingang en wuifden, toen hij in de stroomende regen wegreed. Hij was wel wat zenuwachtig en voelde de bekende prop in zijn keel, maar de gedachte dat al deze menschen hem een held vonden, iemand die naar de onbekende hel aan de overkant vertrok, gaf hem de houding van vastberadenheid en luchthartigheid, die bij zijn rol paste. Tenslotte is toch ook niet alles comedie, dacht hij, toen hij met een schok op de bank naast Harry viel, ik ga dan toch maar.

Vanaf de pont zagen zij, door een grijs gordijn van regen heen, de ‘Nieuw Amsterdam’ liggen. Op de romp van het schip waren de driekleur en het woord Nederland geschilderd. Harry stootte hem aan en maakte hem erop opmerkzaam.

‘Voor de duikbooten,’ zei hij, ‘om vervelende vergissingen te voorkomen. Geef mij maar een gewoon klein visitekaartje.’

Toen zij aan boord kwamen, had het opgehouden met regenen. Aan de overkant van de Hudson, boven het Wallstreet district, was in het wolkendek een gat ontstaan, waardoor een breede kegel zonlicht op de grijze en ivoorkleurige wolkenkrabbers viel.

Een steward bracht zijn koffers naar een groote drie persoons hut, onderin het achterste gedeelte van het schip.

‘U hebt hier het rijk alleen,’ zei hij. ‘Er zijn maar weinig passagiers.’

‘Danish, funny language,’ mompelde Harry. Maar de hut vond hij keurig, alles proper, mooi afgewerkt.

‘En dit is nog maar de tourist class,’ antwoordde Tom. ‘Wij gaan straks even boven, in de luxe afdeeling kijken.’

Krankzinnig! Vroeger had hij gescholden op de rijke slampampers voor wie deze drijvende paleizen gebouwd werden en nu, tegenover een vreemdeling, was hij trotsch op een schip, waarvan hem geen klinknagel toebehoorde en waarop hij, al was hij dan Nederlander die naar zijn land terugkeeren wilde, zeker geen passage gekregen zou hebben, als hij niet de noodige dollars had kunnen neerleggen. Chauvinisme heeft je te pakken voordat je het weet, dacht hij, toen zij door de social-hall wandelden en hij Harry opmerkzaam maakte op de kostbare houtsoort, die voor de betimmering was gebruikt.

‘De Nederlandsche passagiersschepen behooren tot de beste van de wereld,’ zei hij. ‘Dit hout, zie je...’

Harry zag het.

De etagewoning, waar ik als kind woonde, had tusschen achterkamer en keuken een leelijk geel geschilderd schotje, zoo dun, dat het doorboog, als je er met je vinger tegen drukte. Hij sprak er maar niet met Harry over, die de betimmering prachtig vond. Hij zou zich zooiets voor zijn slaapkamer bestellen, als hij ooit nog eens trouwde en of zij nu maar niet eens zouden gaan onderzoeken of er een borrel aan boord van dit mooie schip te krijgen was.

In het trappenhuis botste hij tegen een dikken heer aan, die een bolstaande actentasch en een bundel tijdschriften onder zijn arm droeg en wiens gelaat voor drie kwart schuil ging achter een bonte shawl, over de rand waarvan hem een paar bekende oogen aankeken.

‘Tom!’

De stem was even bekend als de oogen, maar pas toen de ander zijn Schotsche lap omlaag getrokken en zijn gelaat ontbloot had, zag Tom, dat het zijn schoolmakker Lex de Jong was.

‘Als je met je strafregels klaar bent, mag je meevaren,’ zei Lex. ‘Of blijf je liever hier?’

‘Neen, ik ga mee.’

‘Geweldig. We zien elkaar straks wel; moet even voor mijn bagage zorgen.’

De Jong was maar een oogenblik blijven staan en volgde alweer den bediende, die zijn koffers droeg. Tom herinnerde zich hoe Lex vroeger, precies op dezelfde manier, op zijn korte beentjes achter de klas had gedribbeld. Het propje was een prop geworden, maar overigens scheen de Jong maar weinig veranderd te zijn. Zijn ietwat loenschende oogen hadden nog altijd de misleidend droomerige uitdrukking, die het Lex, een doortrapte maar goedhartige deugniet, zoo gemakkelijk had gemaakt, het brave argelooze kereltje te spelen. Hij had een zeer gecompliceerd, maar voor degenen die zijn trouwhartige leugenachtigheid doorzagen, gemakkelijk te doorgronden karakter, paarde een soms verrassende intelligentie aan ergerlijke domheid en speelsch vernuft aan traagheid van begrip. Hij was een type, dat weinig houvast bood, iemand die de mensenen telkens weer voor verrassingen - onaangename en aangename - plaatste, een charmante charlatan van wien een even vermoeiende als opwekkende invloed uitging. Het paste bij dit type, dat ergens vadsig achter een schrijfbureau op een kantoor behoorde te zitten, dat het plotseling op een punt, waar men het nooit verwacht zou hebben, opdook. Als Tom hem ergens in Amerika als bordenwasscher of bankdirecteur ontmoet zou hebben, zou hem dit evenmin hebben verbaasd. Na hun schooltijd hadden zij elkander nog herhaaldelijk ontmoet, maar in de laatste jaren hadden zij elkaar uit het oog verloren. Lex reisde eerste klas; het was hem dus waarschijnlijk niet slecht gegaan.

Hoewel de boot al over een paar uur zou moeten vertrekken, was het nog stil aan boord. Van het innemen van lading, dat gewoonlijk pas eindigde, als de verbindingen met de wal al waren verbroken, viel niets te bespeuren en behalve een paar dozijn koffers, die op een hoopje naast de op het achterdek geschilderde Nederlandsche vlag lagen, was er geen groote bagage. Het was een doodsche boel en de weinige passagiers, die hier en daar in groepjes met verwanten en vrienden stonden te praten, accentueerden eerder de verlatenheid, dan dat zij het beeld verlevendigden. Er werd op gedempte toon gesproken en zelfs ontbrak de geforceerde vroolijkheid, waarachter zoo vaak getracht wordt de smart van het afscheid te verbergen.

Zij rookten beiden een sigaret en keken, tegen de verschansing leunend, naar de kleine snelle bootjes, die beneden voorbij voeren.

‘Probeer in Engeland aan wal te gaan, misschien kun je dan wel een boot naar Calais of Boulogne krijgen,’ zei iemand in het Fransch.

‘Goeie reis en wel thuis. Heil Hitler.’

Tom keek om en zag twee Duitschers, die elkander met opgeheven hand groetten. De menschen, die zooeven Fransch gesproken hadden, zwegen; het waren Joden.

Een matroos, die in hun nabijheid stond, nam een sigaret uit zijn muts en vroeg hem om vuur. Tom informeerde, of men op tijd zou vertrekken.

‘Geen denken aan, meneer. We mogen blij zijn, als het voor middernacht gebeurt. Kijk,’ onderbrak de matroos zichzelf, ‘daar komt het motorjacht van Fopma aan.’

Een staalgrijze torpedo-vormige boot, die een lange schuimbaan op het water achterliet, naderde met groote snelheid, een wijde boog beschrijvend.

‘Er breekt een goeie tijd voor de Fopma's aan,’ vervolgde de zeeman. ‘Die kerel heeft in de wereldoorlog met zijn vliegtuigen aan de moffen kapitalen verdiend. Dat tuig koopt jachten en een ander kan zijn leven wagen.’

‘Wat zegt hij?’ vroeg Harry.

De matroos herhaalde zijn opmerking in het Engelsch. De Amerikaan glimlachte en keek, goedkeurend knikkend, naar het jacht, dat langszij gekomen was.

‘Een mooi bootje,’ vond hij, ‘een ding dat waard is, dat een ander zijn leven waagt.’

‘Maar de eigenaar is een smeerlap.’

‘Best mogelijk,’ antwoordde Harry, ‘maar zoolang je je daaraan ergert, zul je het niet veel verder dan matroos brengen. De kapitein en de aandeelhouders hebben waarschijnlijk een betere dunk van die Fopma's.’

‘Zij kunnen doodvallen.’

‘Okee boy, maar dat laten ze anderen doen.’

Na nog een uur gewacht te hebben, moest Harry weg. Hij moest er nog op uit, zou die middag waarschijnlijk de kans krijgen om de bewijzen bijeen te brengen, die een spijkerfabrikant in Albany in staat moesten stellen van zijn vrouw te scheiden.

‘Zij houdt het met een violist,’ verklaarde hij, ‘maar ze had beter in de spijkers kunnen blijven, daar zit meer muziek in. Oorlog of geen oorlog, de andere viezigheidjes gaan gewoon door. Hoe zouden de investigators anders aan de kost kunnen komen? Doe de groeten aan Hitler en als je het gewonnen hebt, stuur mij dan een briefkaart.’

Op de kade, voordat hij om de hoek van de loods zou verdwijnen, keek hij nog even met schuin gehouden hoofd naar boven en wuifde met zijn bolhoed. Zooals hij daar stond had hij iets onbeholpens, zag hij eruit als een oude vermoeide man. Toch niet alleen maar een type, dacht Tom, er zit toch ook wel een mensch achter die cynische kop, een die niet alleen klappen heeft gehad, maar ze ook gevoeld moet hebben. Toen Harry de hoek was omgegaan, was het leeg op de kade. Zooals hij daar zooeven gestaan had, klein, onaanzienlijk en een beetje zielig, zou hij hem in zijn herinnering bewaren.

Na de lunch zat de Jong reeds op het achterdek op hem te wachten. Naast hem, op de bank, stond een geopende doos bonbons, waarvan hij de inhoud deelde met een terrier, die met de pooten op zijn knie voor hem stond.

'Ik heb je al gezocht,' begroette hij Tom, 'ga zitten en snoep mee, want met die hond alleen red ik het niet. Heerlijke bonbons, van de dochter van een oliekoning gekregen, schat van een meid. Waarom ben je hier,' vervolgde hij, 'of, wat eigenlijk belangrijker is, waarom ga je hier vandaan?'

Tom stelde hem met een paar woorden op de hoogte.

'Ik sta er min of meer voor zooals jij,' zei Lex. 'Ik ga deels gedwongen terug, omdat ik geen visum heb en deels vrijwillig, omdat ik mijn familie niet in Nederland wil laten zitten. We zullen binnenkort wel zien, of we verstandig handelen, maar ik ben er bang voor, dat wij groote ezels zullen blijken te zijn.'

'Afwachten. Wat heb je hier uitgevoerd?'

'Zaken geregeld voor mijn baas, een Duitschen vluchteling, die nog in Amsterdam zit, maar die zijn vertrek naar Amerika aan het voorbereiden is. Stern was in Duitschland directeur van een flinke olie-importmaatschappij, maar moest ongeveer alles in de steek laten. Een paar jaar geleden is hij in Nederland opnieuw begonnen en nu het ook daar mis dreigt te gaan, wil hij de zaak, voor zoover mogelijk, naar hier overbrengen. Ik ben drie maanden in Texas geweest en heb daar het een en ander in orde gemaakt. Tot nu toe was ik zijn accountant, maar als hij er vandoor gaat, word ik directeur van de ruïne. Je ziet het: men kan tegenwoordig vlug carrière maken.'

'Buitengewoon, vooral als Jood!'

'Merkwaardig anders, hoeveel Joden nog naar Europa terug gaan,' vervolgde de Jong. 'Ik heb er hier aan boord al een stuk of twaalf geteld, dat is bijna een tiende van het aantal passagiers. Die Française daar is ook een Jodin. Haar beide zoons zijn soldaat. Bij mij in de eerste klas is ook een Fransche Jood, een ingenieur, die hier bij de General Motors heeft gewerkt. Hij is reserve-

officier en is er vast van overtuigd, dat de oorlog in een paar maanden door Frankrijk en Engeland gewonnen zal zijn.'

'Ik hoop dat hij gelijk heeft, maar ik ben er hard bang voor, dat het anders zal uitkomen. Het voorspel heeft te lang geduurd voor een zoo vlugge ontknooping, er zijn te veel problemen, die op een oplossing wachten.'

De stoomfluit dreunde, een bellboy riep, dat de bezoekers van boord moesten. Het duurde echter nog uren, voordat de kabels werden losgemaakt. Toen het schip eindelijk met langzaam draaiende machines langs het Vrijheidsbeeld naar zee afzakte, gloeiden in de wolkenkrabbers de eerste lichtjes aan...

[VI]

De eetzaal van de tourist-class, een groote, van de buitenwereld afgesloten ruimte, zonder patrijspoorten, was maar voor een klein gedeelte bezet. Om de leege met witte lakens overdekte tafels hing een sfeer van naargeestige verlatenheid, als in een restaurant op sluitingsuur. De stilte, onafgebroken gevuld met het gedreun der malende schroeven, was hier onder het lage plafond nog drukkender dan op andere plaatsen van het schip.

Tom zag zich een plaats toegewezen aan een groote ronde tafel voor zes personen. Links van hem zat de vrouw van een Duitschen officier, rechts de Joodsche Française, die in Engeland van boord zou trachten te gaan. De eenige Nederlander in zijn gezelschap was de achttienjarige zoon van een scheepskapitein, die een jaar in Canada op de boerderij van zijn oom had doorgebracht. Hij zat naast een Tsjechische, die haar kind in Europa ging halen en die bang was terug gezonden te zullen worden, omdat haar papieren niet in orde waren. De zesde was een Duitscher, Herr Ullrich, de eenige in dit kleine gezelschap, die om redenen welke geen verband met de oorlog hielden, Amerika verliet. Hij dreef zaken in de Middle-West en ging nu, zooals ieder jaar, naar Europa om inkoopen te doen. Hij was de vriendelijkste, de spraakzaamste en meest opgewekte der aanzittenden en zoo goedmoedig en onschuldig twinkelden zijn pientere oogen in het blozende, bolronde gezicht, dat Tom hem vanaf het eerste oogenblik wantrouwde. Ullrich deelde zijn hut met Adriaan, den jongen Hollander en Tom gaf den jongen den raad voorzichtig te zijn en zijn hutgenoot in de gaten te houden. Zoolang het schip de Nieuwe Waterweg niet bereikt had, bleef er kans bestaan, dat men door een Duitsche duikboot werd aangehouden en dan zou een onvoorzichtige anti-Duitsche uitlating kwade gevolgen kunnen hebben.

Het hagelwitte tafellaken lag tusschen de partijen als een Niemandsland, waarboven de wantrouwige onderzoekende blikken der vijanden elkander kruisten. Gedurende de eerste maaltijden werden de vijandelijkheden nog niet geopend en bewaarden allen een stilzwijgen, dat slechts door onbeteekenende opmerkingen van algemeene aard werd onderbroken. Pas op de tweede dag, toen Frau Günther iets over het mijnengevaar zei en Herr Ullrich antwoordde, dat hij daardoor zijn eetlust niet zou laten bederven, kwam een indirect contact tusschen de voorposten tot stand. Madame Cherson, die maar een paar woorden

Duitsch verstond en in het geheel geen Engelsch sprak, vroeg Tom wat die boche over mijnen had gezegd. Ullrich verstond het scheldwoord, maar bleef goedmoedig glimlachen en wendde zich eveneens tot Tom met het verzoek, de opmerking van de Française te vertalen. Hij redde zich uit de impasse door te zeggen, dat het, nu de oorlog nog maar pas begonnen was, met het mijnengevaar wel zou losloopen. Moeilijker werd het, toen hij de laatste oorlogsberichten uit de scheepskrant voor madame Cherson en de Tsjechische moest vertalen. Om complicaties te vermijden, wachtte hij hiermede de eerste maal, totdat de Duitschers de tafel hadden verlaten, maar de volgende dag bleven zij zitten en konden zij het commentaar der Française hooren. Veel verstaan konden zij niet, maar madame Cherson's oogen fonkelden expressief genoeg om iedere onzekerheid inzake haar meening over de Duitschers bij hen weg te nemen.

‘Ik begrijp,’ zei Frau Günther vredelievend, ‘als je twee zoons aan het front hebt. Mijn man is ook in dienst.’

‘Wat zegt ze?’ vroeg madame Cherson.

Tom vertaalde, maar inplaats van haar milder te stemmen, versterkten de woorden van de Duitsche haar haatgevoelens.

‘Zeg haar dan, dat ze niet zoo met dien naarling van een nazi-agent moet flirten, als zij zooveel van haar man houdt.’

‘Dat is onvertaalbaar, madame. Ook in de politiek is de liefde blind. Laat ons trachten de vrede te bewaren.’

‘Ach ja,’ zuchtte de Duitsche, ‘op ons moeders en vrouwen komt alle ellende neer.’

Tom bracht haar woorden over en opeens brak madame Cherson's verzet, ontspanden de scherpe trekken om haar mond en begon zij te huilen.

‘Wij behoeven hier toch geen vijanden te zijn,’ zei Ullrich.

‘Misschien is hij toch niet zoo kwaad als wij denken,’ zei Tom later tot de Tsjechische.

‘Ook de goeie Duitschers kan ik niet uitstaan. Die menschen zijn vriendelijk, zoolang ze rekening met je moeten houden.’

‘Vriendelijkheid is het eenige wapen van de zwakke.’

‘De Duitschers verstaan de kunst, om van dit wapen een uitstekend en voor anderen zeer gevaarlijk gebruik te maken. In mijn land weet men, wat een overheersching van deze vriendelijke menschen beteekent.’

‘Ullrich zegt, dat Hitler de heele wereld aan Duitschland onderwerpen zal,’ zei Adriaan.

‘Dat is nu die vriendelijke vredelievende man,’ merkte de Tsjechische op.

‘En wat heb jij geantwoord?’

‘Dat wij dat eerst nog zullen moeten zien. Ik heb aan uw

waarschuwing gedacht. Ook meneer Richter, de eerste machinist, die een kennis is van mijn vader, heeft mij gezegd, dat ik Ullrich in de gaten houden moet.'

'In orde. Alleen maar laten praten en zelf mondje dicht.'

Zij stonden op het achterdek, dicht bij eenige matrozen, die groote kurkvlotten, waaraan guirlandes van touw bevestigd waren, tegen de verschansing plaatsten.

'We schijnen de gevaarlijke zone te naderen,' zei de Jong, die met een bootsman had staan praten. 'Nare dingen,' vervolgde hij, het ruwe zeildoek van een vlot betastend, 'ik zit toch nog liever in de vervelende eerste klas, dan op zoo'n vlotje. Er is niet veel aardigheid aan de oorlog en nu zitten wij er nog niet eens in.'

'Bij ons zijn de gevechten al begonnen,' zei Tom en hij vertelde hem van zijn ervaringen aan tafel.

'Mag ik eens bij jullie komen eten?' vroeg Lex. 'Bij ons zijn de menschen te goed opgevoed om elkaar kwaad aan te kijken.'

Herr Ullrich kwam bij hen staan en maakte een opmerking over de kurkvlotten.

'Die dingen helpen maar half,' plaagde Lex. 'Je kunt je eraan vasthouden en trachten je kop boven water te houden, totdat een Engelschman je oppikt. Gered te worden beteekent voor u krijgsgevangenschap.'

'No Sir. I am an American citizen.'

'Nou ja, je kunt toch nooit weten. Die Engelschen zijn voorzichtige menschen, vooral als het Amerikaansche staatsburgers van Duitsche afkomst betreft. Dat hebben ze nog onthouden van de vorige oorlog.'

'De Engelschen?' Ullrich trok zijn schouders op, maar zei verder niets.

Toen het schip Europa naderde, en men zich begon af te vragen, of een Engelsche haven zou worden aangedaan, werden de Duitschers onrustig en informeerden bij den purser, wat de internationale krijgswetten inzake de burgeronderdanen van een vijandelijke staat aan boord van een neutraal schip bepaalden. Niemand wist een bevredigend antwoord te geven, behalve madame Cherson, die met stelligheid verklaarde, dat alle Duitschers zouden worden geïnterneerd. Frau Günther werd er zenuwachtig van, maar Ullrich, die zijn kalmte bewaarde, zei dat zij zich niet ongerust behoefde te maken.

'Madame Cherson vergist zich, wij zijn hier op een neutraal schip,' zei hij in het Engelsch, minzaam glimlachend, maar in zijn vriendelijke oogjes flikkerde even de haat. In Duitschland zou hij zoo'n smerige Jodin anders behandeld hebben, maar hier moest hij zich beheerschen.

De grijze kust van Engeland kwam in zicht, de sloepen werden

buiten boord gedraaid, het schip minderde vaart en op de voorplecht vatten twee matrozen post, die naar mijnen moesten uitkijken. In de bar werd die avond meer gedronken en de passagiers waren opgewekter, althans luidruchtiger, dan de vorige dagen. Over het mijnengevaar werd bijna niet gesproken, maar iedereen dacht eraan. Men aarzelde met naar bed gaan, bleef langer op dan gewoonlijk en voor het eerst werd er die avond bij gramophoonmuziek gedanst.

‘Heb jij nog bizondere wenschen, een laatste wilsbeschikking, die ik je nabestaanden moet overbrengen?’ vroeg Lex, toen zij op het verduisterde dek afscheid van elkander namen.

‘Ja,’ antwoordde Tom, ‘ik zou graag zien, dat men voor een krans op je begrafenis zorgt.’

‘Wat ben je toch altijd goed voor mij geweest en wat heb ik het weinig gewaardeerd. Toch maar een naar ding, Tom, zoo'n verduisterd schip en wij stoomen maar door in de pikzwarte nacht, alsof de drijvende mijn nog moet worden uitgevonden. We varen wel langzaam, maar een klein stootje is voldoende. Ik ben de moedigste in mijn familie, die als eenigszins dapper bekend staat, maar dat kriebelige gevoel in de buurt van mijn maag zal ik toch waarschijnlijk pas kwijt raken, als wij in Rotterdam zijn.’

Tom's hut was onderin het schip, op dek D, ongeveer ter hoogte van de waterlijn. Met uitzondering van de hut van Miss Brol, drie deuren verder, was rondom alles onbezet. Pas aan het einde van de gang, achter de zware deur die het waterdichte schot afsloot, waren andere bewoonde hutten. Tom bleef gekleed op zijn bed zitten, luisterend naar het draaien van de schroeven en het klotsen van de golven tegen de scheepswand. Hij zat hier als een kluizenaar, een verlatene in een mijnenveld. Nu moest hij zichzelf niet hinderen met dergelijke dwaasheden; die verdomde Lex met zijn lugubere grappen had hem toch een beetje van streek gebracht. Hoe groot zou het gat zijn, dat zoo'n mijn in de scheepswand slaat? Hij herinnerde zich uit de wereldoorlog foto's van getroffen schepen, die nog een haven hadden kunnen bereiken. De huidplaten hingen als verscheurde lappen langs de romp en in de gapende wond van een paar vierkante meter was niets anders dan een ravage van verbogen staal en versplinterd hout te zien. Niettemin bleek er een kans te zijn, de ramp te overleven, mits men zich niet te dicht bij de plaats bevond, waar de bom explodeerde. Dergelijke plaatsen waren er genoeg, bijvoorbeeld op de brug bij den kapitein of op de hoog gelegen dekken, waar zich de luxe hutten bevonden. Maar hier op de waterlijn en nog wel vlak bij de schroeven, die een gevaarlijke zuiging veroorzaakten? Hij zat hier achter het waterdichte schot als een rat in de val. Daarom was het een nuttelooze voorzorgs-

maatregel zich gekleed op bed te leggen en een paar onontbeerlijke zaken, zooals een wollen trui en schoenen, bij de hand te houden. Onder de wol kruipen, gewoon gaan slapen en desnoods wakker worden in det hemel. Dat was nu niet zoo heel erg, tenzij de klap niet heelemaal raak was en je gewond of tusschen ijzeren spanten beklemd de verdrinkingsdood moest sterven. En nu had hij genoeg van dat stomme gezanik.

Hij stond op en schakelde de ventilator in, ofschoon hij niet de minste behoefte aan afkoeling had. Zonderling, zoo gehecht als een mensch was aan dit complex van moeilijkheden, teleurstellingen en bedrog, dat leven heette. De ventilator zoemde: in het magnetisch veld van de motor draaide een zingend anker door energiebanen. Niet onmogelijk, dat op dit oogenblik, op een paar decimeter afstand, een met chemische energie geladen mijn voorbij dreef. Blind toeval, dat de energiecomplexen elkander passeerden zonder een catastrophe te veroorzaken; of was ook dit krankzinnige bedrijf van vernuftige dwazen aan wetten onderworpen?

Er werd op de deur van zijn hut geklopt en Tom schrok.

‘Ik stoor U toch niet?’ vroeg miss Broll.

‘Heelemaal niet, komt u gerust binnen.’

‘Ik kon niet slapen; we zitten hier in zoo'n uithoek.’

Zij nam plaats op de stoel, over welks leuning zijn trui klaar hing. Onder haar zijden peignoir droeg zij alleen ondergoed en even zag Tom de mollige ronding van haar strak door zijden kousen omspannen dijen. Een nieuw energieveld dus, waarachtig, hij had zooeven het leven toch wel wat te pessimistisch beoordeeld. Ook kon iemand wiens hart, onder deze omstandigheden, bij het zien van een vrouwenbeen sneller begon te kloppen, toch ook weer niet zoo'n heel erge lafaard zijn. Toen hij haar een sigaret gaf, vingen hun blikken elkaar en begreep hij, dat het ook haar niet aan optimisme en moed ontbrak.

‘Morgen zijn we in Rotterdam,’ zei hij en hij vond deze woorden even onnoozel als dubbelzinnig.

Zij rookten zonder iets te zeggen en het was weer stil, maar anders dan zooeven. In de hut scheen iets veranderd, de ventilator zoemde luider en het monotone geluid van de schroeven ontbrak.

‘De machines draaien niet meer, wij liggen stil. Er is iets niet in orde. Gaat u mee naar boven?’

Hij hielp haar in zijn overjas en trok zelf de trui aan.

‘Foolish,’ zei ze lachend.

In het trappenhuis ontmoetten zij andere passagiers en op het dek, in de koolzwarte duisternis, stond het vol menschen, botsten zij tegen onzichtbaren aan, die vroegen wat er gebeurd was. Krachtige windvlagen joegen over het water en een scherpe ijskoude

stofregen sloeg hen in het gelaat. Ondoordringbare nacht lag over de wereld, als een tastbare, alles omvangende massa, waarin men zich nauwelijks durfde bewegen. Pas na eenige tijd, toen zijn oogen wat aan de duisternis gewend waren, ontdekte hij aan bakboordzijde in de verte een zwak lichtje. Hij wilde een sigaret aansteken, maar drie maal blies de wind het vlammetje uit.

‘Geen vuur daar,’ riep iemand, ‘het is verboden licht te maken.’

Hij begaf zich naar de kant waar het geluid vandaan kwam en betastte een natte oliejas. Er bleken hier meer leden van de bemanning te staan.

‘Dat lichtje moet Engeland zijn,’ hoorde hij iemand met een Amsterdamsch accent zeggen.

‘Waarom mag er niet gerookt worden?’

‘Er is hier in de buurt een klein beetje oorlog, meneer,’ antwoordde een matroos. ‘Bevel van de Engelschen, alles moet donker blijven. Zelfs de navigatielichten mogen niet branden.’

‘Ben jij daar, Tom?’ vroeg Lex. ‘Ik ben zooeven boven geweest, bij den marconist. De radio mag alleen gebruikt worden voor het ontvangen van bevelen van de Engelsche marine. We liggen hier ergens voor de Zuid-Oost kust en moeten wachten op toestemming om verder te varen. Ga mee naar binnen. Het is hier koud en er valt geen bliksem te zien.’

Boven de wind uit klonk het geronk van vliegtuigmotoren. Even was het dichtbij, alsof de machines recht boven het schip waren, daarna verdween het geluid en kwam later uit een andere richting terug.

‘Curieus, dat het luchtafweergeschut toch wel eens zoo'n ding raakt,’ zei Lex.

In de nauwelijks verlichte salon van de tourist-class waren eenige passagiers, die het op dek te koud gekregen hadden. Zij zaten op een rij op een lange bank, huiverend en slaperig en gekleed in mantels en jassen, welke zij over hun ondergoed heen hadden aangetrokken. Onder het zwakke gele licht van een enkele plafondlamp zagen zij eruit als patiënten in de wachtkamer van een specialist voor ingewandsziekten.

‘Als die Rotterdam nog maar halen,’ fluisterde Lex.

Een nachtsteward kwam bij hen zitten en stak de sigaret aan, welke Tom hem gegeven had. Hij kon onder deze bizondere omstandigheden een beetje meer vrijheid nemen dan gewoonlijk en zich de weelde veroorloven een mensch onder menschen te zijn.

‘Schuif maar bij,’ zei Lex. ‘Het is nog wel geen scheepsramp,

maar dat kan het toch ieder oogenblik worden. Weet u, wat er eigenlijk aan de hand is?'

'Zoo ongeveer. Er zijn hier mijnenvelden en wij moeten op instructies wachten om op te stoomen.'

'Kan dat lang duren?' vroeg een magere juffrouw, die huiverend de staart van haar vos liefkoosde.

'Misschien houden ze ons vast voor onderzoek. In de wereldoorlog hebben we wel eens drie weken voor de Engelsche kust gelegen.'

'I see,' zei een Amerikaansche en zij sloot haar oogen.

'Wat voor een onderzoek?' vroeg haar buurman op uitdagende toon, alsof hij er ernstig over dacht, den steward voor dit oponthoud aansprakelijk te stellen. Hij boog zich voorover, stak zijn spitse ongeschoren kin vooruit, die scheen te steunen op twee consoles, gevormd door het diep en scherp geplooide halsvel.

De steward zei, dat er wel een onderzoek ingesteld zou worden naar contrabande en dat de Duitschers gevangen genomen zouden worden.

'Wat zegt hij van de Duitschers?' vroeg Frau Günther.

'Dat zij van boord gehaald worden door de Engelschen,' zei Lex in het Duitsch.

De Duitsche drukte haar tanden in haar onderlip en keek hem met starende oogen aan.

'Ik moet naar mijn kinderen, mijn man is opgeroepen,' zei ze zacht.

'Waarom zei je dat?' vroeg Tom. 'Je maakt die vrouw voor niks bang. Alleen weerbare mannen worden krijgsgevangen gemaakt.'

'Iedereen, die verdacht is.'

'Geen vrouwen.'

'Dat zijn vaak de gevaarlijkste spionnen.'

'Deze vrouw een spion?'

'Waarom niet? Ook vrouwenkransjes en moederclubs zijn bij de Duitschers afdeelingen van de Gestapo en de vijfde kolonne.'

Tom voelde een hand op zijn schouder en keek om. Miss Broll, die nog steeds zijn overjas droeg, stond voor hem. Hij was haar op het dek in de duisternis kwijt geraakt en had haar vergeten.

'Ik ga maar weer naar beneden, Mr. Garf. Zal ik de jas maar in uw hut leggen?'

Toen zij wegging, keek Lex haar na en gaf Tom een knipoogje.

'Liefde in een mijnenveld,' zei hij. 'Ze ziet er niet kwaad uit, een beetje schipbreukerig, zooals wij allen trouwens.'

Zijn woorden werden onderbroken door iemand die riep, dat

hij er niet aan dacht zich van een neutraal schip af te laten halen.

‘Er zijn er beneden bij ons ook, die dat beweren,’ antwoordde de steward, ‘maar als ze je komen halen, doe je er niet veel tegen. Wij hebben hier twee bedienden, die in Nederland geboren zijn, nooit in Duitschland waren en die geen woord Duitsch spreken. Het zijn papieren Duitschers, maar daarnaar wordt niet gevraagd.’

‘Zooiets heet staatsburgerschap,’ zei de Jong. ‘Den een maakt men ongelukkig door het af te nemen en de ander wordt er tegen wil en dank mee opgescheept. De bureaucratie is de eenige werkelijke macht op deze wereld.’

Een lichte trilling voer door het schip. De gesprekken werden gestaakt en men kon het draaien van de machines hooren.

‘Wij varen weer!’

Zij begaven zich naar het dek, waar het nog steeds duister, koud en onherbergzaam was.

‘Op drie mijl aan bakboordzijde,’ hoorden zij een onzichtbare zeggen.

Zij tuurden in de zwarte oneindigheid, maar konden niets onderscheiden.

‘'t Zou mij niks verwonderen, als die vent zich een paar meter heeft vergist,’ zei Lex.

‘Misschien liggen daar mijnen.’

‘Knappe kerels, die daar in deze duisternis tusschendoor weten te scharrelen. Ik zal blij zijn, als ik de blanke toppen der duinen weer in het zonlicht zal zien schitteren. Ik ga weer slapen, Tom. Je waarschuwt mij wel even, als er iets in de weg komt.’

Het schip lag weer stil, toen hij de volgende morgen wakker werd. Hij schakelde het lampje boven het hoofdeinde van zijn bed in en belde den hutbediende. De zoemer, aan het eind van de gang, klonk als een alarmsignaal in de ziekenhuisstilte. Met groote tusschenpoozen spoelden trage golven langs de scheepsromp. Het ontwaken in deze stilte was onvolkomen, alsof hij uit een narcose bijkwam en de zintuigen nog niet goed functionneerden. De grijze beklemmende droomsfeer werd pas verbroken, toen de bediende met koffie binnen kwam en hem vertelde, dat men in de Downs voor Ramsgate lag. Rondom lagen wel zestig schepen voor anker, die gecontroleerd moesten worden en het zou zeker wel een paar dagen duren, voordat zij aan de beurt kwamen. Hij schroefde de ijzeren klep van de patrijspoort los, het grauwe daglicht viel naar binnen en onder een vaalgrijze hemel, omspoeld door het zandgele Kanaalwater, zag Tom de

voor anker liggende schepen. Een kleurloos, weemoedig stemmend tafereel van verstarring, een beeld van doodsche verlatenheid, met als eenig accent van leven, de tegen de roerlooze scheepsrompen brekende wit-bekopte golven. Dichtbij, op een paar honderd meter afstand, lag een groote Zweedsche tankboot, daarachter passagiers- en vrachtschepen, die zich in de van waterdamp verzadigde verte verloren.

‘Aan stuurboordzijde liggen er nog wel eens zooveel,’ zei de bediende.

Als er nu nog maar een klein beetje zon geweest zou zijn, zuchtte Tom. Aan boord van de schepen bewoog niets, zelfs de vlaggen en wimpels waren binnen gehaald en de vaartuigen lagen daar met hun kale naalddunne masten en rooklooze schoorsteenen, alsof er nooit meer beweging in zou komen.

Voor het kleine schrijftafeltje zittend, dronk hij zijn koffie en begon zich daarna langzaam aan te kleeden. Nog voordat hij klaar was, verscheen Lex, die er in zijn natte regenjas, over de oogen getrokken pet en met de gele riem van een prismakijker over zijn schouder, uitzag als een ontdekkingsreiziger uit een operette.

‘De boot is aan,’ zei hij en gooide zijn natte pet in een hoek. ‘Als ik jou was, riep ik de Tsjechische en kroop weer in bed. Als zij niet wil, beroep je je maar op Engelsche overmacht. Boven is het op het oogenblik geen doen. De stemming onder de passagiers is nog beroerder dan het weer, de menschen hebben gezichten die ruzie, echtscheiding, poging tot doodslag en zelfmoord beloven.’

‘Ze zeggen, dat het hier lang kan duren.’

‘Heel lang, vooral nu er storm op komst schijnt te zijn. De patrouillebooten kunnen dan niet langszij komen.’

‘Beroerde geschiedenis.’

‘Ja,’ antwoordde Lex lachend, ‘een saai geval, maar toch niet heelemaal zonder een pikant tintje. Er is namelijk nog voor geen week eten aan boord.’

‘Dat geloof ik niet. Groote passagiersschepen nemen altijd enorme voedselvoorraden mee.’

‘Dat is ook zoo, maar ditmaal niet, omdat er bijna geen passagiers waren. Ik heb het van den fouragemeester. Als het lang duurt, maak ik een kwade kans: ik ben dik en mijn vleesch is malsch en goed eetbaar.’

Hij stak een sigaret aan en ging op de rand van het bed zitten.

‘Zeg Tom, zonder gekheid, zou jij menschenvleesch kunnen eten?’

‘Als ik voldoende honger heb, waarschijnlijk wel. Er zijn

hier prima koks aan boord. Als ik het slachten maar niet zie, daartegen zijn mijn zenuwen niet bestand.'

'Zou jij Lex kunnen eten?'

'Dat is geen probleem! Ik vind de vraag interessanter, of een nazi-Duitscher vleesch van een Jood zou eten.'

'De nazi's zijn de minst kannibalistische menschen ter wereld. Maar misschien met flink uien, die de Joodsche stank verdrijven, waarover Hitler het in Mein Kampf heeft.'

'Maar zonder gekheid: is er werkelijk zoo weinig eten aan boord?'

'Heusch. De fouragemeester zei, dat vleesch en meel krap zijn, maar dat wij volop gedroogde pruimen en soepgroente hebben. Dat is althans iets. Van pruimen krijg ik buikloop en ik heb er een voordeelige verloving voor verbroken. Och ja, die oorlog!'

's Middags aan tafel, bleek er nog van alles volop te zijn, maar er werd weinig gegeten. Van Tom's tafelgenooten was Ullrich de eenige, die zich de maaltijd goed liet smaken. Madame Cherson bekeek hem met oogen vol afschuw en woede en zocht steun voor haar machtelooze haat bij Tom, die zei, dat zij zich de laatste paar uren nog moest trachten te beheerschen. Er werd weinig gesproken en alleen Frau Günther wisselde een paar woorden met haar landgenoot. De Duitsche passagiers sloten zich meer bij elkander aan, niet alleen omdat de anderen, met uitzondering van de Nederlanders, zich minder met hen bemoeiden, maar omdat zij de meest bedreigde groep aan boord vormden. Het ging thans om hun veiligheid.

's Nachts begon het te stormen. Dreunend braken de golven tegen het stalen schip. In het vale ochtendlicht waagden enkele passagiers zich even aan dek, maar spoedig keerden zij nat en huiverig terug naar de salons, waar spelletjes met kaarten en dominosteenen gedaan werden. Men informeerde herhaaldelijk bij officieren en bedienden hoe lang het oponthoud nog duren kon, maar niemand kon een bevredigend antwoord geven. Het wachten was op de boot van de Engelsche marine en deze zou, zoolang het weer zoo ruw bleef, wel niet komen.

Onder een zwaar, laaghangend wolkendek, waaruit onafgebroken de regen neerstroomde, lagen de wachtende schepen, waarvan thans alleen nog maar de eerste twee rijen zichtbaar waren. Nergens viel eenig leven te bespeuren; het was alsof een vloot van doodenschepen voor anker gegaan was.

Pas op de derde dag begon de wind te luwen, werd de hemel lichter en ontwaakten de passagiers uit hun lethargie. Verlangend tuurde men naar de Engelsche kust, waarvan thans aan de

horizont een strookje zichtbaar was. Een paar maal dreven in de verte wolkenflarden over het onstuimige water, maar de rook verdween telkens weer, zonder dat een vaartuig verschenen was. Nu er kans bestond, dat de Engelschen spoedig komen zouden, steeg het ongeduld en vroeg men zich af, waarom het oponthoud noodeloos gerekt werd. Die ochtend was het water uit de tanks geel en zanderig geweest en voor de eerste maal had men het bij het ontbijt zonder eieren moeten doen. De barkeeper had geen sigaretten meer en er werd verteld, dat men ook spoedig aan de laatste droppel sterke drank toe zou zijn. Het werd dus tijd dat men in Rotterdam kwam. Maar zelfs als de Engelschen vlug kwamen, dan zou er nog heel wat moeten gebeuren, voordat het anker kon worden gelicht. Die kwestie met de Duitschers zou vlug genoeg worden geregeld, maar lastiger was het met de contrabande, die zich onder de lading moest bevinden. Er was koper aan boord, chemicaliën of zelfs springstof; men wist het niet precies. Onverantwoordelijk, om in een schip dat op een mijn loopen kan, dynamiet mee te nemen! Juist goed, vonden degenen, die niet van halve maatregelen hielden.

Men zat juist aan tafel, toen een bediende de mededeeling bracht, dat een patrouilleboot langszij trachtte te komen. Iedereen liet zijn eten staan en snelde naar boven. Op een paar honderd meter afstand kruiste een zeesleepboot, een donker gedrongen vaartuigje met een dikke barsche schoorsteen, waaruit vette, door windvlagen platgeslagen rookwolken gulpten. Op de brug van het heftig schommelende vaartuigje stonden twee marine-officieren, op het dek eenige matrozen in duffelsche jekkers en hooge ruime waterlaarzen. Allen waren gewapend, de officieren met revolvers, de matrozen met karabijnen, waarvan de breede witte draagriemen diagonaal over hun borst geslagen waren. De sleepboot was geen oorlogsschip, maar de gewapende bemanning en de korte dreigende schoorsteen verleenden haar iets krijgshaftigs. Het was een kordaat en moedig bootje, zooals het daar, heen en weer gesmakt en telkens met zijn neus in de golven duikend, worstelde om naderbij te komen. Zwijgend keken de wachtenden vanaf de hooge dekken neer op deze dobberende tobbe, die de oorlog aan boord had. Het Amerika van de vrede lag achter hen, vanaf dit oogenblik behoorde men bij Europa, was men in de oorlog betrokken.

De sleepboot voer om het schip heen en trachtte het toen aan de luwzijde te naderen. Een paar maal kwam het scheepje zoo dicht bij, dat het gevaar liep tegen de stalen neus te worden gesmakt, maar telkens weer trok een golf het weg en kwamen de

vanglijnen, welke de matrozen hadden opgeworpen, in het water terecht. Eindelijk slaagde men erin, een der dunne touwen te grijpen en kon een tros aan boord getrokken worden. De verbinding was nauwelijks tot stand gebracht, of de polsdikke kabel knapte af als een rijgdraad en men moest opnieuw beginnen. Na eenige vergeefsche pogingen gelukte het voor de tweede maal. Het touw werd om een stoomwinch geslagen, stootblokken werden buiten boord gehangen en het bootje begon, dwars tegen de golfslag in, zichzelf naar het groote schip toe te trekken. De tros spande zich, trilde als een snaar, kraakte en brak opnieuw. Een der officieren riep iets door een megafoon, het afgeknapte touw werd binnengehaald en de sleepboot stoomde weg. De gevangenschap der passagiers was opnieuw verlengd.

De volgende morgen gaven de kranen alleen nog roestbruin water en de zindelijkste passagiers spoelden hun mond met Victoria en Seltzer. Aan het ontbijt kreeg men alleen nog bruinbrood.

‘Vanavond worden de twee diksten verloot,’ zei Lex.

Kort na het ontbijt verscheen het sleepbootje weer. Ofschoon het water nog onstuimig was, scheen de golfslag minder krachtig dan de vorige dag te zijn. Men slaagde er in betrekkelijk korte tijd in langszij te komen, een touwladder werd uitgegooid en de Engelschen kwamen aan boord.

‘Good morning,’ zei de officier en trok zijn handschoen uit, om den eersten stuurman te begroeten. Hij was een reeds oudere grijzende man, vaderlijk gemoedelijk in zijn optreden; de charmante buurman van de overkant, die eens even langs kwam om te vragen, hoe mevrouw en de kindertjes het maakten.

‘Als ik dit zoo bekijk, geloof ik, dat het een hoogst fatsoenlijke oorlog wordt,’ zei Tom.

‘Ja,’ antwoordde Lex, ‘je kunt er een goed pak en handschoenen bij dragen. Het zijn anders wèl zeelieden, en zoo doodgewoon, zoo langs hun neus weg.’

In een der salons werden de paspoorten gecontroleerd. De gemoedelijke officier zat aan een tafeltje, wierp een achtelooze blik op stempels en visa en monsterde de passagiers. Voor iedereen had hij een vriendelijke opmerking en maar zelden stelde hij een vraag, die erop wees, dat hij een onderzoek instelde of den ondervraagde wantrouwde. Hij scheen de geheele wereld bereisd te hebben en wist van alle landen, waarvan hij passen of stempels onder oogen kreeg, iets te vertellen. Ook Duitschland bleek hij goed te kennen en toen hij klaar was met zijn onderzoek, wachtten in de rooksalon, onder bewaking van gewapende matrozen, een twaalftal jonge Duitschers op hun overbrenging naar het

krijgsgevangenkamp. Zij behoorden allen tot de bemanning van het schip.

De duisternis begon reeds te vallen, toen zij zich, beladen met hun plunjezakken, aan boord begaven van de sleepboot, waar de Engelsche matrozen hun de hand reikten bij het afstappen van de touwladder. Op hun zakken zittend, staarden zij stil naar boven, naar hun makkers, die aan boord hadden mogen blijven.

'Er zijn er een paar bij, die Duitschland nog nooit gezien hebben,' zei een matroos.

'Voor krijgsgevangenen worden zij vriendelijk genoeg ontvangen,' meende iemand.

'Huichelarij,' zei Frau Günther scherp. 'Wij Duitschers doen die dingen eerlijker.'

'Bijvoorbeeld door de menschen af te snauwen en op hun gezicht te slaan,' zei Lex.

Tom stootte hem aan.

'Waarom?' vroeg hij. 'Wij zijn gelukkig nog niet zoo ver, dat op spreken het concentratiekamp of de doodstraf staat.'

De officieren verlieten het schip. Voor vandaag was het onderzoek geëindigd, maar men was niet gereed gekomen en morgen zou de lading worden nagekeken. De touwen werden los gemaakt, een dikke rookwolk golfde uit het korte pijpje van de sleepboot en de krijgsgevangenen vingen hun korte reis naar de Engelsche kust aan. Zij speelden geen rol meer in het groote drama, dat de wereld wachtte en totdat het weer vrede was, zouden zij leven binnen een prikkeldraadomheining, bewaakt door bajonetten en machinegeweren. Hoe lang?

Het versche vleesch was op, er waren geen sigaretten meer en men moest zich wasschen met zeewater, dat niet schuimen wilde. Ongehoord, op een dergelijk oponthoud had men moeten rekenen, zeiden sommigen. Zeker mevrouw, ja meneer, zeiden de stewards en deden er verder het zwijgen toe. Gemopper van vervelende kerels en praatjes van verwende dametjes; zij hadden nu wel andere zorgen. Straks was de boot in Rotterdam, dan waren de moeilijkheden voor de passagiers voorbij, maar voor hen begon de ellende dan pas. Zij zouden weer moeten uitvaren, zoolang Nederland buiten de oorlog bleef en dit wachten in Engelsche wateren zouden zij nog vaak genoeg moeten meemaken. En dan het mijnengevaar, dat bij de dag grooter zou worden. Er waren mannen bij, die tijdens de wereldoorlog gevaren en schipbreuk geleden hadden, die twee, soms drie keer ter nauwernood aan de dood waren ontsnapt. Een schip op zee in oorlogstijd was niet veel meer dan een drijvende doodkist. Tien procent toeslag

op de gage gaf de maatschappij en dat alleen nog over de uren, dat men zich in de gevaarlijke zone bevond. Het was belachelijk, voor een dergelijke fooi je leven te wagen. Niet doen, zeiden de mannen, we varen niet weer uit, als wij geen hoogere toeslag over de heele reis krijgen. Die avond kwamen zij bijeen op het donkere achterdek, waar een onzichtbare spreker het woord voerde en de eischen opsomde, die gesteld moesten worden. Mannen met zaklantaarns stonden op de uitkijk om te waarschuwen als een officier in aantocht was. Het was als een samenzwering, een begin van muiterij.

Na afloop van de bijeenkomst vertelde Tom's hutsteward, dat men met algemeene stemmen besloten had om niet meer te monsteren, als de gevarentoeslag niet verdrievoudigd zou worden. Middenin een zin zweeg hij en maakte een hoofdbeweging in de richting van een hofmeester, die aan het eind van de gang verschenen was.

‘Een nazi,’ fluisterde hij, ‘eentje van de arbeidsvrede. Als hij weet wat er gebeurd is, maakt hij vanavond nog rapport bij den purser.’

De volgende ochtend ontbrak Herr Ullrich aan de ontbijttafel. De jonge Adriaan wist een verklaring voor de afwezigheid van zijn hutgenoot te geven.

‘De hoofdmachinist heeft de Engelschen gewaarschuwd en verteld, wat Ullrich mij gezegd heeft. Zij zijn vanmorgen vroeg aan boord gekomen en dadelijk begonnen met het onderzoek van onze hut. Alles wordt omver gehaald, de spiegel en zelfs de lampen zijn losgeschroefd, het tapijt is opgenomen en ook mijn koffer is nagekeken. Ullrich heeft op z'n poot gespeeld, maar de Engelschen trekken zich er niets van aan en hebben hem in een leege hut opgesloten.’

‘Heeft men dan iets gevonden?’

‘Tot nu toe niets en ze zullen ook wel niets vinden.’

Maar de Engelschen vonden wel iets: een dicht in code beschrevan stukje papier, dat in Ullrich's pijp, onder een laagje tabak, verstopt was. De Duitscher lachte spottend toen men hem de vondst toonde en zei, dat de Engelschen overspannen waren en spoken zagen.

‘Misschien,’ antwoordde de vriendelijke officier, ‘en misschien ook niet. Voorloopig bent u onze gevangene.’

Ullrich werd bleek en protesteerde stotterend. Hij zei iets over internationaal recht en schending van de Nederlandsche neutraliteit.

‘Over die neutraliteitsschending behoeft u zich geen zorgen

te maken, daarin is uw Führer een specialist. Deze man,' wendde de officier zich tot een matroos, 'blijft onder bewaking in een binnenhut en gaat straks met ons mee.'

Men liet Ullrich alleen met zijn toiletkoffertje en een doosje sigaretten en het onderzoek werd voortgezet. Toen alles klaar was, opende men de hut om den arrestant weg te voeren. Ullrich lag op het bed met een bloedende halswond en op de grond vond men het scheermes, waarmede hij getracht had zich van het leven te berooven. De wond bleek niet diep te zijn en de scheepsdokter was van oordeel dat er geen levensgevaar bestond.

'All right, want wij hebben hem nog wel het een en ander te vragen.'

's Middags werd het schip vrij gegeven en 's avonds kwam per radio het bericht, dat men de volgende dag onder escorte de reis kon voortzetten. Na enkele uren reeds kwam de Nederlandsche kust in het zicht en toen men voor het laatste diner aan tafel zat, voer het schip tusschen de golfbrekers door de Nieuwe Waterweg in. Alleen Tom en Adriaan stonden aan dek en keken zwijgend naar de vlakke, vredige wereld, onder het koperroode licht der ondergaande zon. Een witte boei, als een eierschaal, zacht schommelend op 't nauwelijks gerimpelde water, een strekdam, die jongens konden hebben gebouwd, met op het eind een rank lichttorentje uit een speelgoeddoos. En verderop, het land met vlakke, malsch-groene weiden, bespikkeld met de roode en bruine vlekken van daken en, dieper het land in, een kerktorentje en een paar molens. Een land, even ruim als de zee, een wereld van stilte en vrede. Links en rechts op de oevers, een paar loodsen en fabrieken, een aanlegsteiger met een witte leuning en daarvoor, een bootje met een roeier. Het geluid van de riemen was duidelijk te hooren.

'Toch mooi,' fluisterde Tom.

'Mooier dan alles,' antwoordde Adriaan.

Op de oever, naast een loods, stond een groep menschen. Het waren soldaten van de kustwacht die, toen het schip dichterbij gekomen was, wuifden met zakdoeken en mutsen.

'Hallo, welkom,' riep iemand en opeens begonnen allen te schreeuwen en uit dit geschreeuw ontstond een lied. De soldaten zongen het 'Wilhelmus'.

Tom voelde zijn oogen vochtig worden.

Stel je niet zoo aan, dacht hij en slikte.

En opeens stond hij te huilen, biggelden dikke warme tranen over zijn wangen. Goddank, zij waren er toch gekomen. Maar zijn vreugde werd getemperd door de vrees voor morgen....

[VII]

Bijna onhoorbaar valt de zware deur in het slot; de laatste patiënt is heengegaan. Dokter Jacques Berger duwt zijn stalen stoel naar achteren en strekt, een zucht van ontspanning slakend, zijn armen boven zijn schrijfbureau. Als hij nu niet geroepen wordt, heeft hij de rest van de avond voor zichzelf. Zijn blik dwaalt door de ruime lichte kamer, van de glimmende porseleinen waschbak naar de chroomnikkelen sterilisatietrommel, in welker spiegelende oppervlakte de plafondlamp als een ster schittert, van het microscoop, waarin nog een preparaatglaasje steekt, naar de vitrine met instrumenten, de metalen helm van de hoogtezon, het schakelbordje van het diathermie-apparaat en het kleine kastje met de glazen deur, waarachter bruine fleschjes als soldaatjes in het gelid staan. Zijn zaakje is keurig in orde en menige collega, die het maar voor het bestellen heeft, kan hieraan een voorbeeld nemen. Lang genoeg, jaren heeft het geduurd, voordat de schuld waarmee hij begon, was afbetaald en hij deze inrichting zijn eigendom kon noemen. Hoe lang zal hij er nog gebruik van kunnen maken?

Jacques Berger sluit zijn notitieboekje, steekt het in zijn zak en zucht. De bruine soldaatjes in het kastje houden zijn blik gevangen. Begint het langzamerhand niet op een obsessie te gelijken? Altijd maar weer dat fleschje met Hydrocyaan. Een paar korrels zijn voldoende om een eind te maken aan alle zorgen, sneller dan de bliksem doodt het. God weet hoe gauw het oogenblik kan komen, dat hij dit vergif zal moeten innemen, dat hij een eind zal moeten maken aan zijn leven, om aan een erger lot te ontkomen. Drijft hij een luguber spelletje met deze gedachte of meent hij het werkelijk? Hij heeft geen karakter om zelfmoord te plegen, hij is een taaie vechter, die nooit van capituleeren heeft geweten, maar er waren krachten, waartegen iedere strijd tot mislukking gedoemd was, omstandigheden waartegen ook de sterkste niets kon uitrichten.

Berger staat op en kijkt, met zijn handen op de hoek van zijn bureau steunend, in de spiegel. Onder het krachtige licht van de plafondlamp zijn de fijne, van de ooghoeken uitstralende rimpeltjes goed zichtbaar, de jukbeenderen steken uit, zijn kin is spitser geworden. De laatste jaren zijn niet aan hem voorbij

gegaan zonder sporen te hebben achtergelaten. Wie had zooiets ook kunnen denken: hier in Nederland, in zijn vertrouwd Amsterdam, kans op Jodenvervolging en pogroms. Het is even ontzettend als onbegrijpelijk. Het volk hier wenscht zooiets niet en het schijnt immuun te zijn voor de invloed van een handvol antisemieten en niet bereid het voorbeeld van de Duitsche buren na te volgen. Desondanks blijft gevaar voor infectie bestaan en kan de ziekte naar hier overslaan, als de voorwaarden daarvoor gunstiger worden.

Zijn blik valt op het avondblad, hij leest de kop van een oorlogsbericht en ziet een foto van tanks. Nederland bezit dergelijke moderne gevechtswagens niet, maar in Duitschland moeten er duizenden gemaakt zijn. Een wrang glimlachje komt om zijn mond, als hij denkt aan de bordpapieren en triplex tooneeltanks, welke men hier onlangs bij de manoeuvres gebruikt heeft. Toch, ondanks zijn vrees voor de toekomst, doet het zijn pacifistisch en democratisch hart goed, dat men er hier dergelijke moordmachines niet op na houdt. Maar wat begin je straks, als het beest is losgebroken, zonder behoorlijke wapenen? Nederland heeft in langer dan honderd jaar geen oorlog gevoerd, geen mensch hier gelooft dat onze gemoedelijke en slecht gedisciplineerde soldaten, al dragen zij nu uniform, geweer en sabel, nog eens echt ten oorlog zullen trekken. Dit land is te vredig voor kanongebulder, de huizen hier zijn te vriendelijk, de steden te bescheiden, te onschuldig bijna, om door granaten getroffen, de velden te vruchtbaar en 't gras te malsch, om door bommen verschroeid te worden. Oorlog, belegeringen, zeeslagen en heldendaden, het is alles geschiedenis, behoort tot een grijs verleden, dat niet terugkeert. Zonder er al te veel ophef van te maken, koesteren wij dit verleden, herinneren ons met een tikje dankbaarheid en misschien ook met een beetje trots, deze doode, die nimmer meer herleven zal. Onze oorlogen zijn opgeborgen in de musea, met alles wat er bij behoorde, zooals veroverde kanonnen, aan flarden geschoten vlaggen en portretten van veldheeren en admiraals. Op school leeren de kinderen een paar jaartallen en in hun geschiedenisboeken vinden zij een paar plaatjes, waarbij de onderwijzers verhalen doen van wapenfeiten, die even diep in het verleden verborgen liggen als de eerste scheppingsdag of de bouw van de toren van Babel. Maar nu is het leger gemobiliseerd en staan soldaten in de duinen en aan de grenzen op wacht. Toch gelooft men algemeen niet dat wij in oorlog zullen komen, evenmin als in negentien-veertien. Nederland zoekt de oorlog niet, het wil geen veroveringen maken en het hunkert niet naar overwin-

ningen. Het heeft voldoende aan zijn koloniën, die zijn welvaart verzekeren; zijn schepen bevaren alle zeeën, zijn luchtnet omspant de aarde. Wij zijn een volk van bouwers, wij maken bruggen, sluizen en dijken, wij leggen polders droog en dit werk levert meer op en komt beter met onze aard overeen, dan het oorlogsbedrijf. Waarom zouden wij, die alleen belang bij de vrede hebben, oorlog voeren? Maar het hangt niet alleen van onze wil en onze belangen af, of wij er buiten zullen blijven, evenmin als alleen de mentaliteit van ons volk voldoende waarborgen biedt tegen het gevaar van het nationaal-socialisme.

Crisis en werkloosheid hebben ook hier ellende en ontevredenheid gebracht en terwijl er duizenden op het randje van gebrek leven, worden iedere dag opnieuw weer groote hoeveelheden voedsel vernietigd. Deze roekeloosheid, dit wanbeheer, moet zich vroeg of laat wreken. In het parlement praten en praten de volksvertegenwoordigers en onderwijl wordt de nood van degenen wier belangen zij zouden behartigen, steeds grooter. De nieuwe candidaten naar de macht, die zich met een veelbelovend woord socialisten noemen, vangen de heerschende ontevredenheid op, weten haar te stimuleeren en te organiseeren en mobiliseeren een leger van teleurgestelden, ambitieuzen en verbitterden, die straks de stormaanval op de slecht verdedigde regeeringsvesting zullen moeten doen. Dan breekt een zwarte tijd aan voor al de Joden, dan zal het blinde gepeupel zijn wraakgevoelens op onschuldigen trachten te koelen, dan krijgt ook Nederland zijn concentratiekampen en Jodenwetten, dan wordt het bruine fleschje zijn laatste toevlucht.

Werktuiglijk vouwt hij zijn krant open en gaat weer zitten. Deze paar minuten van stilte en rust heeft hij weer slecht besteed, zooals gewoonlijk. Het is weer op tobben en piekeren uitgedraaid en hij zou beter gedaan hebben naar boven te gaan, waar Rebecca met de thee wacht. Vroeger was hij verstandiger, moest hij dadelijk naar boven, als hij met zijn werk klaar was, verlangde hij naar zijn kinderen, naar de gezelligheid van de huiskamer. In de laatste tijd is dit anders geworden, hindert hem het gepraat van zijn familieleden en ergert hij zich aan Rebecca's onnoozele opmerkingen, die blind schijnt te zijn voor het naderend gevaar en zijn zorgen niet kan begrijpen. Dat de kinderen niet weten wat hun te wachten staat, als de nazi-benden hier de baas zouden worden, is even vanzelfsprekend als geruststellend. Laat ze maar spelen en toekomstplannen maken. Toekomst!

De huisbel rinkelt en maakt een eind aan zijn gemijmer. Nog een patiënt? Het is al laat. Hij maakt zelf de deur open en dan

ziet hij, blij verrast, Tom Garf's lachend gezicht in het rosse licht van de ganglantaarn.

‘Heb ik hem vlug genoeg hierheen gebracht?’ vraagt Truus.

‘Uitstekend, een overrompeling van de beste soort,’ zegt hij, zijn vriend hartelijk op de schouder kloppend. ‘Ik dacht, dat je nog ergens voor de Engelsche kust zou zitten. In de krant las ik, dat je boot was vastgehouden.’

Tom moest eerst mee naar boven, Rebecca en de kinderen begroeten en van zijn reizen in het groote Amerika vertellen. Herman wil alles van de cow-boys weten, maar Esther heeft meer belangstelling voor Hollywood en de film.

‘Zijn er ook Joodsche cow-boys, Tom?’ vraagt de jongen.

‘Hoe komt zoo'n jongen er bij!’ lacht Rebecca.

‘Ik weet het niet, Herman. Maar waarom vraag je dat?’

‘Er gaan zooveel Joden naar Amerika. Als wij gaan wil ik ook cow-boy worden.’

‘Ik zou veel liever bij de film gaan,’ vindt Ester.

Later, toen zij weer samen in de spreekkamer zaten, bracht Berger de vraag van zijn jongen ter sprake.

‘Er ontgaat kinderen minder dan wij denken. Gelukkig, dat zij de ernst van de toestand nog niet inzien of misschien vergissen wij ons ook daarin.’

‘Ben je niet wat erg somber, Jacques?’

‘Misschien, maar daarvoor heb ik volop aanleiding. Het is er hier gedurende je afwezigheid niet beter op geworden. De nazi's worden bij de dag brutaler, zij treden meer Duitsch op. In de Beethovenstraat hebben ze de ruiten van een café, waarin Joden zaten, ingeslagen, in de Rijnstraat is een ijssalon van een Joodschen eigenaar vernield. Het ergste van alles is, dat er tegen dat schoelje zoo weinig gedaan wordt.’

‘Men durft niet.’

‘Het is de vraag, of het alleen een gebrek aan durf is. Ook hier schijnt een machtige vijfde kolonne te bestaan.’

‘Onze regeering voert een kortzichtige en angstige neutraliteits-politiek. Men schijnt in Den Haag niet te willen inzien, dat Hitler ons land binnenvalt en bezet, zoodra hij dit noodig acht, onverschillig of wij ons pro of anti Duitsch gedragen,’ antwoordde Tom. ‘Men was zelfs te voorzichtig om een militair verdrag met België aan te gaan. Limburg en België vormen de toegangswegen tot Frankrijk, de eenige route om achter de sterke Maginot-linie te komen en deze weg zullen de Duitsche legers dus wel kiezen. Die zware jongens in Berlijn lachen zich alleen maar dood om dat brave kwispelstaarten in Den Haag.’

‘En dan nog de ondergrondsche actie, die hier gevoerd wordt,’ vervolgde Berger. ‘Er is hier pas een opzienbarende smokkelaffaire van uniformen ontdekt. Nederlanders trachtten uniformen van onze soldaten en de rijkspolitie naar Duitschland te smokkelen en toen de heeren betrapt werden, wisten zij alleen maar te antwoorden, dat de pakjes voor een operette-uitvoering in het Rijnland bestemd waren. Bij die smokkelaars was ook nog iemand, dien ik als schooljongen gekend heb, een klungelachtige jongen met een minder dan middelmatig verstand, voor zoover ik mij herinneren kan.’

‘De minder dan middelmatigen krijgen hun groote kans onder het nazi-regiem, dat onderworpenheid en blinde gehoorzaamheid aan een middelmatigen leider verlangt.’

‘Ja, de dictatuur van de horde. Het geval met die uniformensmokkel staat overigens helaas niet alleen. Een hooge ambtenaar bij een van de departementen is pas gearresteerd, verdacht van het copieeren van voor de landsverdediging waardevolle documenten. Er schijnt hier een spionnage-centrale te bestaan, waarvan de leider bekend is, maar uit angst wordt er tegen den kerel niet opgetreden.’

‘Wij zijn een gastvrij volk.’

‘Het is niet om te lachen, Tom, de toestand is hoogst ernstig. Er loopen hier gekken rond, die openlijk verkondigen, dat wij bij Duitschland moeten worden ingelijfd. Dat zijn nog de minst gevaarlijken, omdat zij voor hun bedoelingen uitkomen. De draaitol Mussert, die de meeste volgelingen heeft, levert meer gevaar op dan deze openhartige idioten. Wat moeten we doen, tegen deze lawine van gevaren?’

‘Wat kunnen we doen!’

‘Niet veel, maar toch moet er iets gebeuren.’

Tom gaf geen antwoord en keek naar zijn vriend, die, verzonken in eigen gedachten, een percussiehamer op het glazen blad van zijn schrijftafel liet draaien. Jacques was in korte tijd sterk veranderd, om de mond waren scherpe trekken gekomen, zijn gelaat had een uitdrukking van zwaarmoedigheid gekregen. Beangstigend snel, dit verval van een veerkrachtig en energiek mensch, van een kerel, die zich door een moeilijk leven heengeslagen en veel tegenspoed overwonnen had. Maar zag hij de toekomst niet al te donker, bukte hij zich niet voor slagen, die misschien nooit zouden komen?’

‘Kijk eens, Jacques,’ hernam hij, ‘ik geloof, dat je de ernst van de toestand niet gemakkelijk kunt overschatten, maar wij moeten er voor oppassen het slachtoffer van onze vrees voor de

toekomst te worden. Wij kunnen onze vijanden geen grootere dienst bewijzen, dan onszelf vooraf machteloos te maken.'

Dokter Berger glimlachte droefgeestig.

'Je vergist je, als je denkt, dat ik mij vooraf al gewonnen heb gegeven, maar ik kan mij niet bevrijden van dat ellendige gevoel van onmacht, omdat ik zie hoe weerloos wij zijn. Als ik zeg dat er iets gebeuren moet, dan voel ik tegelijk dat ik iets onmogelijks verlang en dat ik schimmen najaag. Maar ik kan niet anders. Als wij dan toch onder moeten gaan, laten wij dan tenminste ons leven zoo duur mogelijk verkoopen, ervoor zorgen, dat wij niet levend in handen van deze bandieten vallen en hen laten betalen voor hetgeen zij ons afnemen.'

Tom zweeg, wist niet wat hij op deze wanhoopskreet antwoorden moest. Hij mocht zich niet te zeer laten beïnvloeden door het pessimisme van zijn vriend, moest nuchter blijven en de werkelijkheid niet uit het oog verliezen. Maar welke waarden waren reëel, wat was nu eigenlijk die werkelijkheid, waaraan hij zich vasthouden wilde? Er was maar één zekerheid: dat de menschheid zich bevond voor het zwarte gat eener toekomst, dat zij onvoorwaardelijk en blind moest binnengaan. Wat hij werkelijkheid noemde was het oogenblik van nu, dat zijn toekomst niet kende, dat was de bedrieglijke schijn van het heden, het mechanisch door eigen zwaarte voortrollen van een samenleving, die in de afgrond van de nabije toekomst te pletter kon vallen. Er waren geen betrouwbare waarden meer, zoodra de laatste basis van recht onder deze wankelende wereld werd weggeslagen, en het individu, dat zich in zijn zwakheid en hulpeloosheid slechts staande vermag te houden als zijn levensrechten worden geëerbiedigd, vogelvrij werd verklaard. Wat had het in een wereld, die de rechten van den mensch niet meer erkende, te beteekenen, dat een man tot wanhoop werd gedreven, die behoorlijk zijn taak volbracht, nuttig werk deed en de samenleving alleen maar voordeel had gebracht? Als het recht verloren ging, had het leven grondslag en doel verloren, dan werd de mensch een opgejaagd dier, een hulpeloos armzalig schepsel, een weerlooze prooi der machten die hem vernietigen wilden, dan verloor alles zijn waarde, dan had bijvoorbeeld de vernuftige telefoon die daar stond en door middel waarvan men met alle punten van de aarde verbonden kon worden, geen zin meer, dan werd dit vertrek met instrumenten die dienen moesten om den mensch in leven te houden, een gruwelkamer, dan werd de tram die buiten huilend over de gladde rails voortrolde, een onding, dan werd alles zinledig, dwaas, overbodig.

‘Jacques,’ zei hij eindelijk, ‘het is onbegrijpelijk hoe zorgeloos en onverschillig de menschen zijn, als het om hun hoogste belangen gaat. Hun geld en goed, daarvoor willen ze vechten totdat zij er bij neervallen, maar als het om hun vrijheid, zelfs om hun leven gaat, zijn ze niet inbeweging te brengen. Ik weet dat dit dikwijls voortkomt uit gebrek aan inzicht, omdat een tekort aan voorstellingsvermogen of vrees voor de waarheid het hun onmogelijk maakt de gevaren te zien waardoor zij bedreigd worden. Maar dit maakt hun houding niet minder verderfelijk.’

‘Wil je daarmee zeggen, dat zij waarschijnlijk niet ertoe te bewegen zullen zijn iets voor zichzelf te doen?’

‘Ja, ik ben er bang voor, dat je alleen zult blijven staan, dat je onder de Joden maar bitter weinigen zult vinden, die willen vechten en nog wel voor een verloren zaak. Al je pogingen om iets te ondernemen - nog daargelaten of je iets zult kunnen doen - zullen schipbreuk lijden op de angst, het gebrek aan inzicht en de onwil van hen, die je moeten helpen. Inplaats van zich te verweren, zullen de menschen, altijd en altijd opnieuw, het kwaad dat hun kleiner schijnt blijven aanvaarden, totdat zij volkomen verloren zijn en verzet zelfs niet meer mogelijk is. Ik verwacht, dat je alleen zult blijven staan of dat je, in het gunstigste geval, een zoo klein aantal medestanders zult winnen, dat je toch niets zult kunnen ondernemen.’

‘Ik weet het. Niettemin moet ik iets doen; dat werkeloos afwachten is om gek te worden. En jij?’

‘Ik heb geen voorstelling van hetgeen wij misschien zouden kunnen doen, maar je kunt natuurlijk op mij rekenen.’

Voor de eerste maal gedurende het gesprek, verdwenen zijn zorgvolle trekken en glimlachte Berger. Zoo scheen hij weer de oude Jacques, de man die geen moeilijkheden telde en die opgewassen was tegen de zwaarste taak.

‘Je bent eigenlijk een groote gek, om in deze tijd terug te komen,’ zei hij. ‘Maar ik dank de hemel dat er zulke gekken zijn en dat je nu hier bent.’

Toen het geschikte oogenblik gekomen was, had Frits Beumer niet lang meer gewacht met de uitvoering van zijn plannetje, dat hij, samen met Leo, al een paar maanden geleden had uitgebroed. Bliksems nog aan toe, hij was nu een en twintig, een volwassen kerel, en nu zou hij wel eens even toonen, dat hij onafhankelijk was en zich niet langer liet ringelooren. De ouwe lui moesten nu eindelijk maar eens begrijpen dat hij niet meer gediend was van het geschoolmeester van Heeroom, dat hij al

dat gezwets aan zijn laars lapte en er maling aan had, dat de poortdeuren van de hel al op een kier voor hem stonden. Hij ging zijn eigen weg, het pad van den Weerman, hij stapte vastberaden door het leven, in laarzen met hooge schachten en zwaar zoolbeslag, dat moedig en uitdagend op de straatsteenen klakte, hij marcheerde een nieuwe, een betere toekomst tegemoet. Alles wat hun opmarsch naar de Nieuwe Orde in de weg kwam, zouden zij opzij gooien of vernietigen en ook zijn familieleden, zijn vader en moeder, zou hij aan de kant moeten zetten, als zij hem verhinderen wilden een soldaat van den Leider te zijn. Je vader heeft je gemaakt en je moeder heeft je gebaard, zei hopman Gerritsen, maar daarin steekt niets verdienstelijks, want honden en katten werpen ook jongen. Maar de Leider zal je bevrijden uit de beroerde maatschappij, waar je zoo maar door je ouders bent ingeschopt, hij zal je een betere samenleving geven, zonder werkloosheid, waar men den arbeider respecteert, waarin je deel zult hebben aan de volksche welvaart en waar geen parasieten den baas meer over je zullen spelen. Democratische praatjes zijn het, Joodsche leugens, dat alle menschen gelijk zouden zijn en dat je het leven van iedereen maar zoudt moeten ontzien. Wie niet voor ons is, is tegen ons. Eén meening is er maar: die van den Leider. Weerlooze tegenstanders bestaan niet, wie je tegenwerkt is je vijand en moet neergeslagen worden. Eerbied, gehoorzaamheid ben je verschuldigd aan den Leider, aan de volksche staat, respect heb je alleen voor het bloed dat van jouw bloed is, trouw moet je zijn aan het Germaansche ras, waartoe jij het geluk en het voorrecht hebt te behooren. Recht is, wat goed is voor het bloed van jouw bloed, voor het ras waaruit je bent voortgekomen, voor de staat waarvan je onderdaan bent, voor de bodem waarop je bent geboren. Recht voor anderen bestaat niet, medelijden is alleen maar een middel om ons innerlijk te verzwakken en ons daarna neer te slaan. Grijp dus voordat je gegrepen wordt, sla voordat men jou slaat. Eén volk, één land, één Leider. Hou zee!

Zijn kameraden - nu pas wist hij wat echte kameraden waren - hadden ervoor gezorgd, dat hij het geld kreeg om zich een uniform aan te schaffen. Een rijke graanhandelaar, geen plutocraat maar een volksgenoot, die er goed bij zat, had hem op aanbeveling van zijn kameraden een voorschot verstrekt. Zonder praatjes, zelfs zonder dat hij zoo'n democratische schuldbekentenis had behoeven te onderteekenen, had hij hem een pakje splinternieuwe briefjes van tien gulden gegeven. Wij hebben elkaar noodig, had de kameraad graanhandelaar gezegd, werkgever en werknemer moeten elkaar de hand reiken en vrede

sluiten, tot heil van hun volk. Nog nooit in zijn leven had hij zoo'n fijnen kerel, zoo'n echt eenvoudigen kapitalist ontmoet. Hij had zelfs nog een lekkere sigaret toe gekregen. Zoo hoort het, had hopman Gerritsen gezegd, dat is socialisme van de daad. Toen was het onvergetelijke oogenblik gekomen, dat hij met Leo naar een kameraad kleermaker op de Overtoom was gestapt, om zich een uniform te laten aanmeten. Die kleermaker was pas een vent, had zoo maar de portretten van den Leider en Adolf Hitler in zijn zaak hangen, trok zich geen spat aan van terreur en broodroof en kwam rondweg voor zijn overtuiging uit. Je hebt genoeg kleermakers, die van twee wallen willen eten, die uniformen en costuums voor de kameraden maken en die tegelijk aan tegenstanders leveren, had de kleermaker gezegd. Maar bij hem moest je met zooiets niet aankomen, hij vocht met open vizier en was al tevreden, als de kameraden hem niet vergaten. De broek goed wijd, dat maakte forscher en de tuniek flink getailleerd, daar hielden de meisjes van. Zijn coupe was beroemd, zelfs hooge functionarissen uit Gelderland kwamen bij hem om een uniform. Of de kameraden zijn prachtige nieuwe hemden al gezien hadden. Ja, dat was ander spul dan die rommel van kameraad X, die altijd met zooveel poeha in V. en V. adverteerde, hij wilde geen namen noemen, niemand opzettelijk zwart maken, maar die vent kocht de zwarte stof voor zijn hemden bij Joden. Hoe bestaat het? vroeg Leo. Zooiets was een klap in het gezicht van de beweging.

Daarna ging de reis naar een schoenhandelaar, ook al een kameraad. Hier werden zij in de huiskamer gelaten en kregen zij een borreltje. Fijne Hollandsche jenever, rechtstreeks van een kameraad jeneverstoker uit Schiedam. Of er ook kameraadschap was! Och, die laarzen. Frits had er niet genoeg van kunnen krijgen. Ze zaten prachtig, deden een tikje pijn aan de teenen, maar pasten voor de rest alsof ze voor hem gemaakt waren. Hij aaide de strakke glanzende schachten, die onder zijn beroerde burgermansbroek stonden als gepolijste pilaren van zwart marmer onder het stroodak van een krot. Hij ging wijdbeens op een stoel zitten met zijn hakken op de grond, dacht aan de plaat De Kurassiers van Frederik den Groote en nam het besluit dat hij zou gaan leeren paardrijden. De laarzen zou hij nu meteen maar aanhouden, dan wenden ze vast een beetje. Op straat had hij pas goed gevoeld hoe geweldig je, ondanks dat branderige gevoel, in die dingen liep, zag hij in de winkelruiten, dat de laarzen hem een stuk grooter en flinker maakten. Met die dingen aan je beenen kreeg je de smaak van het marcheeren pas goed te pakken. Ik zal ze thuis nu maar eens

meteen vertellen, hoe het ermee staat, had hij gezegd. Niet doen, had Leo geantwoord, wachten totdat je een en twintig bent en je uniform klaar is.

Een dag of tien later was het zoo ver, kon hij, precies op zijn verjaardag, zijn zwart pak in ontvangst nemen. De kameraad kleermaker had niet te veel beloofd: het pak zat in één woord keurig. Prachtig contrasteerden de oranje distinctieven - symbool van de trouw der Beweging aan het Huis van Oranje - op het zwarte laken. Daar stond de nieuwe Frits, een kerel uit één stuk, een zwarte soldaat. De breede lederen riem lag om schouder en lendenen als een harnas, de pet met de breede klep overschaduwde dreigend de kloeke, ernstige oogen. Op vorming leerde hij, dat de Beweging een ander mensch van je maakt en nu zag hij, dat het waar was. Alsof hij ijzer in rug en beenen gekregen had, alsof zijn handen hard en zwaar geworden waren als Germaansche knotsen, waarmee hij de smoelen van vijanden bebeuken moest. Vergeet vooral niet, dat je nog maar een snotneus bent, die van zijn ouders afhankelijk is. Zoo, denkt u dat, meneer, maar wie en wat bent u eigenlijk? Hier staat een kerel voor je, een soldaat van het zwarte leger, een man die alles zal geven voor volk en vaderland, een veroveraar, een wreker. IJzeren discipline, gehoorzamen en gehoorzaamd worden, weg met femelende oude menschen en huichelende pastoors, sla ze tegen de wereld, die Joden en demoliberalen en marcheer, zet je pooten op de grond die van jou is en marcheer, voor Leider, volk en vaderland. Jammer, dat hij nu geen wapens dragen mocht, maar dat kwam ook nog wel.

‘Ik feliciteer je,’ zei Leo. Het was een driedubbele gelukwensch, omdat hij vandaag een en twintig was, zijn uniform gekregen had en omdat de Leider vanavond voor een groote openbare vergadering zou spreken.

En toen kwam het groote experiment, ging de nieuwe soldaat zich moedig en vastberaden onderwerpen aan de vuurdoop. Aan moed ontbrak het hem niet, maar met zijn vastberadenheid was het nog niet heelemaal in de haak. Niks te beteekenen, zeiden de kameraden, je moet door de zure appel heen bijten en ze er thuis maar meteen aan wennen. Maar die kompanen hadden gemakkelijk praten, die waren zoo gelukkig ouders te hebben, die voor het nationaal socialisme voelden of wien het niet schelen kon wat hun zoons deden. Moest je net zijn vader hebben! Kinderachtig voor zoo'n kleinigheid, vonden de makkers. Als de Leider hun bevel gaf hun vaders en moeders tegen de muur te zetten, omdat zij vijanden van de Beweging waren, zouden zij het ook moeten doen. Toen Frits met zijn regenjas over zijn uniform de trap op

ging, herhaalde hij het nog eens duidelijk, om het vooral niet te vergeten: vaderland en Leider nummer een. Hij had den Leider nog nooit anders dan op een plaatje gezien, waarop hij, boven een riem die schuin over zijn borst liep, precies zooals de zijne, nogal kwaad en ernstig keek. Een man met wien niet te spotten viel. 's Jonge neen; maar met vader ook niet. Vaderland en Leider nummer een. Voor alle zekerheid bleef hij toch maar even op het portaaltje staan, voordat hij de deur opende. Jas open of jas dicht? vroeg hij zich af. Met zijn jas open, zoodat de uniform dadelijk opviel, was hij er meteen doorheen, zat hij er op slag middenin. Het strijden met open vizier was ook eerlijker, moediger; dat andere was goed voor de Joden. Vaderland en Leider nummer een. Jas dicht was misschien toch beter. Hij stond te beven als een verkleumd schoothondje en het angstzweet brak hem uit. Was dat een houding voor een kompaan in uniform? Vaderland en vader en de Leider was nummer een. Je tanden op elkaar, kruk in je hand, denk dat het een mitrailleur is, dat je op den vijand schieten, dat je je eigen vader tegen de muur zetten moet. Daar ging het dan. De deur draaide bespottelijk gemakkelijk, verdween naar binnen alsof het een blaadje papier was. In het gangetje bewoog niets, een naargeestige huiskamerrust, een democratische begrafenisstilte. In drie groote stappen was hij over het loopertje heen en een vierde stap bracht hem tegenover zijn vader, die zijn bril afzette en opmerkte, dat hij laat was. Moeder had nog wel een appelkoek voor zijn verjaardag gebakken. Ellendig, dat die appelkoek er nu juist tusschen moest komen. Maar medelijden maakt week en vaderland en Leider...

Wat hij daar aan zijn beenen had!

De ouwe zette zijn bril weer op en boog zich een beetje voorover.

‘Kaplaarzen?!’

‘Ja, kijk maar eens!’

Hij trok zijn regenjas open, zoo wild, dat de onderste knoop eraf vloog.

Moeder kwam binnen met een lachend gezicht, dat even zielig als pesterig was en zette haar verdomde appeltaart op tafel.

‘Trek dat onmiddellijk uit en doe fatsoenlijke kleeren aan!’

Het signaal tot de aanval was gegeven, nu ging het erom kalm te blijven, te toonen dat hij de meerdere van dien eigenwijzen ouden gek was. Behandel ze als kinderen of als dieren, die gedresseerd moeten worden. De juiste tactiek van de aanval was niet om er als een wilde op los te stormen, maar voetje voor voetje op te rukken, steeds dekking te zoeken en het gewonnen terrein te behouden.

‘Luister nu eens even, vader.’

Nu stond de ouwe langzaam op, heel bedaard, zooals 's avonds, als hij ging slapen. Maar zijn gezicht was purperrood, de adertjes op zijn slapen stonden bol tegen het lichte vensterraam en zijn handen trilden.

‘Trek dat uit!’

Moeder kwam tusschen hen in staan, trachtte hem zachtjes de kamer uit te duwen.

‘Toe nou,’ smeekte zij met een gesmoorde stem, die niet uit haar keel scheen te komen.

Neen, hij bleef, het gewonnen terrein werd niet meer prijs gegeven. Vader wilde ook niet dat hij ging. Eerst die vieze rommel uittrekken.

Vieze rommel? Je Roomsche poppenkast is een vieze rommel. Hij dacht het, maar hij zei niets en hield zich kalm, ofschoon de spieren in zijn gepantserde beenen waren samengetrokken en hij zijn machtige voeten bijna niet meer beheerschen kon. Duidelijk en scherper dan zooeven, zag hij de gezwollen aderen op vaders slapen en hij wist wat dit beteekende, dat opwinding een beroerte zou kunnen veroorzaken. Maar de tijd was voorbij dat hij zich bang en tam liet maken om vaders gezondheid te sparen. Deze comedie had hij nu wel door. Als de ouwe zich een beroerte op zijn lijf wilde halen, dan moest hij dat zelf maar weten. Vieze rommel; beleediging van zijn uniform en overtuiging, een uitdaging aan het roemrijk verleden van volk en vaderland. Hij kende wel andere vieze rommel: die heele knoeibende van de kerk, de zwendel met hel en hemel en met Jezus, den verlosser. Even ging zijn blik naar het beeld van het Heilig Hart, toen naar zijn vader, naar zijn moeder en weer terug. Nog altijd zweeg hij. Jezus was ook een Leider geweest; waarom was zijn Leider, Anton Mussert, minder, waarom mocht die gehoond en uitgescholden worden? Je eigen rotzooi, je biecht en aflaat, het geheul van de kerk met plutocraten. Maar nog altijd zei hij niets, weerhield oude, bijna vergeten vrees hem ervan te ver te gaan. Dat dan niet, maar die Jodenbende dan, was dat misschien geen rotzooi? Met dit argument wist hij zich sterk, hiertegen kon vader, die toch in zijn hart ook geen Jodenvriend was, niets inbrengen.

‘Vader, luister nu eens,’ probeerde hij nogmaals. ‘Ik ben nu een en twintig en verstandig genoeg om mijn eigen weg in de politiek te gaan. Ik wil geen ruzie. Neen moeder, laat mij maar gaan, ik kan kalm praten.’

Beumer ging uitgeput zitten en sloot zijn oogen. Zoo, nu hij alleen de stem van den jongen hoorde en niet de uniform zag,

die hem tot een vreemde maakte, ging het nog wel. Hij luisterde trouwens niet meer, voelde zich alleen maar bedolven onder de verstikkende last van een donker, dof verdriet, hij leed alleen maar onder het plotseling klaar geworden besef, dat hij door zijn eigen jongen verraden was. Hij had zijn kinderen een goede christelijke opvoeding gegeven, hen groot gebracht in godsvrees en liefde voor de Heilige Kerk. En wat hier thans voor hem stond was een godslasteraar, een vijand van de kerk, een zwarte soldaat uit Satan's leger. Zijn zoon was overgeloopen naar het kamp van den vijand, hij volgde den antichrist, die de kerk vervolgde, die God's eigen zoon smaadde en de menschen weer tot heidenen maakte. Zijn macht als vader was geëindigd, hij kon zijn jongen niet meer van het verderf terug houden, tusschen hem en Frits stond thans de wet, die hem verhinderde zijn vaderlijk gezag nog verder uit te oefenen. Maar die wet kon hem niet beletten te kiezen tusschen zijn God, kerk en geloof en zijn zoon, dien hij, de Heer was zijn getuige, nog altijd lief had. Die wet kon hem niet verbieden zijn zoon de toegang tot zijn huis te ontzeggen, zoolang hij met die volgelingen des duivels heulde.

‘Als je meent verstandig genoeg te zijn om je eigen weg te volgen, ga dan,’ zei hij zacht. ‘In mijn huis is voor jou geen plaats, zoolang je dat pak draagt en je meent een mensch te moeten volgen en gehoorzamen inplaats van God. Wij zullen er geen woorden meer aan verknoeien, want dat is toch nutteloos. Je weet het, Frits, ga je gang.’

Zijn stem bleef in zijn keel steken en hij kokhalsde, omdat hij het brok, dat achter in zijn strot geklemd zat, niet doorslikken kon. Vrouw Beumer stond stil te huilen en terwijl dikke tranen uit haar ooghoeken druppelden, schudde zij onafgebroken ontkennend het hoofd, alsof zij de voltrekking bijwoonde van een ontzettend wonder, dat haar begrip niet omvatten kon. Mijn jongen, mompelde zij, mijn domme, lieve jongen.

Frits voelde zich week worden: de vijand had hem beslopen en trachtte hem van binnen uit te verzwakken. Een zwarte soldaat mocht niet sentimenteel zijn, de nieuwe wereld kon niet door huilende moederszoontjes veroverd worden. Waarom snapten die stomme menschen dan ook niks? Een goeie nationaal-socialist was immers geen vijand van God en godsdienst? Hij wilde nog iets zeggen, bewijzen dat vader zich vergiste, maar de oude Beumer legde hem het zwijgen op, maakte vermoeid en langzaam een afwerend gebaar, alsof hij wuifde uit de verte.

‘Goed dan. Tot ziens!’

Op het portaal bleef hij nog even staan, wachtte of men hem

misschien nog zou terugroepen. Maar binnen bleef het stil, akelig stil, alsof er een doode was. Langzaam ging hij naar beneden en zijn zware laarzen stampten niet, kraakten alleen maar en hingen slap om zijn beenen, alsof zij hem opeens te groot geworden waren.

Jan te Slaa en de anderen, die dagdienst hadden, mopperden, omdat er vanavond weer een paar uur extra dienst geklopt moest worden, alleen voor die bende van de N.S.B. Als Mussert op het pad was, dan kon je als politieagent je lol wel op; oud-collega's zeiden, dat het in de dagen van Troelstra en zelfs in de tijd van Domela Nieuwenhuis zoo'n keet niet was geweest. Maar in die dagen kon je, als man die de orde bewaren moest, ook meer doen, legde je er stevig de lat op of sloeg je er desnoods met de blanke sabel op in. Nu ging dat niet zoo gemakkelijk meer, waren de heeren, die het voor het zeggen hadden, voorzichtiger en moesten allerlei heilige huisjes ontzien worden. Wat hem en de groote meerderheid van zijn collega's betrof, kon dat schorum van Mussert en van van Rappard zijn portie krijgen. In het corps hadden de fascisten maar weinig aanhang en met uitzondering van een stuk of wat inspecteurs en een enkele commissaris, waren maar bitter weinig politiemannen het met de N.S.B. eens. Communisten en fascisten, dat zoodje was met hetzelfde sop overgoten, maar niettemin gingen de heeren elkander op leven en dood te lijf en had de politie er de last van.

Met twintig man marcheerden zij naar de Apollohal, waar zij de straat voor de ingangen moesten bewaken en politieke tegenstanders op een afstand moesten houden. Geen pamfletten voor de deur verspreiden, geen oploop bij de ingangen, geen demonstraties. Onder het publiek in de zaal waren honderd rechercheurs en agenten in burger en er werd gezegd, dat de H.C. zelf op het pad was om de zaak te controleeren. Het liep storm en de reusachtige zaal was een half uur voor de aanvang der vergadering al geheel gevuld. Hoewel er heel wat gaten gestopt waren met in autobussen uit de provincie gekomen partijgangers, was er toch ook veel belangstelling van het publiek.

Tegen een der lange wanden was een breed podium met spreekgestoelte getimmerd, dat geheel gedrapeerd was met oranje vlaggedoek en alsof dit nog niet duidelijk genoeg de verknochtheid van de Beweging aan het vorstenhuis demonstreerde, hing boven het spreekgestoelte nog een levensgroot portret van de Koningin. Mannen en jongens in de uniform van de weerafdeelingen, controleerden de toegangsbewijzen en hielden, met het vertoon van ijver en gewichtigheid, dat men gewoonlijk bij

pas aangestelde portiers, huisbewaarders en andere met een zekere macht bekleede dienstbaren aantreft, toezicht op het publiek. Als zij de kans daartoe maar even schoon zagen, sprongen zij met hakkengeklak in de houding en brachten, mechanisch en fanatiek, de hand-in-de-lucht-groet. Aan het begin en het einde van elke rij banken of stoelen, zat een WA-man en rondom het podium stond een eerewacht, waarbij ook Frits Beumer was ingedeeld. Hij was de vervelende scène van die middag nog niet vergeten, had achter zijn zwarte blouse nog altijd een beetje hinder van een gevoel van spijt, een zachte knaging van berouw, maar sedert het oogenblik dat hij hier de wacht betrokken had, was dit gevoel zwakker geworden en voordat de avond voorbij was, zou er wel niets meer van over zijn. Ondanks alles had hij toch maar stand gehouden en zag nu zijn volharding beloond met een eereplaats aan de voeten van den Leider.

Het was dat Redens zoo lang aangehouden en voor kaarten gezorgd had, anders zou van Tuin hier nooit naar toe gegaan zijn. Hij stelde nu eenmaal geen belang in politiek en voor deze poespas met vlaggen en als heeren-chauffeurs verkleede jongens voelde hij heelemaal niets. Maar Redens had hem niet met rust gelaten, gezegd dat hij dien kerel toch ook eens zien en hooren moest. Tenslotte had hij toegegeven: het kostte geen kapitaal en als het hem de keel uithing, kon hij weggaan.

Elk oogenblik moest zijn buurman een bekende groeten. Neen, N.S.B.'ers waren dat niet, maar menschen zooals zij, die de kat eens uit de boom kwamen kijken.

‘Toch niet leuk, als er zoo met je portret wordt gesold,’ zei van Tuin. ‘Ik ben geen Oranjeklant, maar als ik het voor het zeggen had, werd het verboden. Zou jij het goed vinden, als het portret van je vrouw als uithangbord voor een bordeel zou worden gebruikt?’

Van Tuin onderbrak zichzelf en gaf zijn buurman een duw.

‘Daar staat waarachtig die buurjongen van ons. Een bittere pil voor z'n vader, die zoo goed met den pastoor staat.’

‘Volk en Vaderland, zes cent,’ riep een hoekige juffrouw, met een huidkleur van ranzige boter.

‘Om haar zal die jonge Beumer het toch niet gedaan hebben,’ fluisterde van Tuin.

Redens, die een sigaar wilde opsteken, vond in zijn koker een geel-grijze kaart welke hij van Tuin liet zien.

‘Heb jij zooiets ook al?’

‘Stamkaart? Ja, gisteren gekregen. Stamboekvee met een nummer. Zal wel voor de distributie zijn.’

‘Ik heb gehoord, dat er nog andere kaarten komen, identiteitsbewijzen met je heele doopceel erop.’

‘Als je er niet dag en nacht op let, geloof je niet meer, dat wij nog altijd in een democratische staat leven. Binnenkort zullen wij hier ook niet meer dan een aanhangsel van onze identiteitspapieren zijn.’

‘Die kant gaat het overal uit. Steeds meer macht in handen van een steeds kleinere groep menschen.’

‘Het wordt er niet gezelliger op.’

‘Dat is de politiek, waarmee je niets te maken wilt hebben, maar die zich wel met jou bemoeit. Hier nog maar een klein beetje en in de totalitaire staten op elk gebied. Wat niet verboden is, wordt verplicht.’

‘De aarde moet een aanhangplaneet hebben, een bijwagen, een wijkplaats voor menschen, die met de rommel niks te maken willen hebben en zich niet door een of anderen ingebeelden vlerk als onmondigen willen laten behandelen.’

Redens luisterde nog maar half, omdat de zaal zijn aandacht vroeg. Het stemmenrumoer was opeens verstomd, de mannen bij het podium waren wijdbeens gaan staan en staarden roerloos voor zich heen, hun oogen gericht op volksche horizonten, die zich ver achter de kale muur van de Apollohal moesten bevinden. Op de katheder, recht onder het portret van de Koningin, verscheen een geüniformeerde met gouden distinctieven op kraag en mouwen, die de vergadering met woorden die iets te geforceerd, te krampachtig mannelijk klonken, opende.

‘Kameraad van Geelkerken,’ vertrouwde een voor hen zittende juffrouw haar vriendin toe.

‘O, dan is dat dus niet...’

‘Nee, die komt dadelijk. Stil nou!’

Kameraad van Geelkerken sprak zijn vreugde uit over de groote opkomst, zooals vóór hem alle sprekers op politieke vergaderingen, die met moeite waren bijeen getrommeld, het gedaan hadden. Hij gaf den trouwen medewerkers een pluim, die ook hier, zooals op alle politieke vergaderingen van alle partijen, door de aanwezige plakkers, vouwers, schilders, verspreiders en huisbezoekers dankbaar en in het rotsvaste besef, dat zonder hun geploeter de zaal leeg gebleven zou zijn, in ontvangst genomen werd. De juffrouw van de vriendin, die dacht dat van Geelkerken het was, knikte goedkeurend. Zij had er vier avonden van stoepen klimmen en bukken voor brievenbussen op zitten en had nu een beetje last van spit. Wel lastig, zoo dicht bij 't kruis en op die harde bank, maar voor haar volk en haar Leider had zij dat wel over. Daar had je het al: kameraad van Geelkerken bedankte in het

bizonder de kameraadskes, die zoo'n groot aandeel hadden in dit succes en die bovendien haar mannen zoo goed steunden in hun zware strijd. Zij had nog geen man, nog altijd niet, maar als het op steunen aankwam, konden de kameraden op haar rekenen.

De inleider sprak kort en nog maar nauwelijks had hij zijn lippen achter de laatste syllabe gesloten, of reeds roffelden de trommels, juist iets te vroeg voor het welverdiende applaus, dat hem thans ontging. Achter uit de zaal trokken zij op, de dragers met de zwart-roode vlaggen der vendels, voorafgegaan door een patrouille tamboers met vervaarlijke, dof-klinkende Geuzentrommels aan witte bandelieren. De partijgenooten verrezen als één man en brachten stok-stijf de hand-in-de-lucht-groet. Den mannen voor het podium scheen dit alles niets aan te gaan, hun armen bleven omlaag, hun beenen gespreid en hun blikken gevestigd op de grijze oneindigheid van de cementen muur.

‘Prachtig,’ bewonderde van Tuin. ‘En dat voor onze zoogenaamd nuchtere twintigste eeuw.’

De vlaggen werden op een lager gelegen platform rondom het spreekgestoelte gegroepeerd en opnieuw roffelden de trommels. Schijnwerpers gloeiden aan en overgoten het podium met een golf van tintelend wit licht. Boven de rand van het spreekgestoelte verscheen een rond, rose en spaarzaam behaard hoofd, dat halsloos op het vlak van een uniform rustte, als een zeldzaam exemplaar volvette Edammer kaas op een met zwart fluweel overtrokken voetstuk. Het gelaat was van een bijna kinderlijke: argeloosheid, waaraan alleen de lach ontbrak. Maar dit kindergelaat keek ernstig, staarde de zaal in met een uitdrukking van vastbesloten grimmigheid, die iederen toeschouwer de lust tot spotten of zelfs maar de neiging tot liefkoozen onmiddellijk moest ontnemen.

‘Dat is 'm,’ fluisterde het kameraadske devoot.

Donders, dacht van Tuin, en dat voor zoo'n gewoon kaasboertje!

‘Hou zee!’ daverde het door de zaal.

Frits Beumer voelde het koud langs zijn rug gaan. Zooeven was de grijze wand, welke hij in gedachten met N.S.B.-driehoeken vol gehangen had, gaan golven en schemeren, had hij het gevoel gekregen, dat hij in zijn nog altijd knellende laarzen niet lang meer overeind zou kunnen blijven, was hem het angstzweet uitgebroken, omdat hij gevreesd had, ten aanschouwe van een paar duizend menschen als een plank voorover te zullen vallen. Maar nu was alles weer goed, wist hij van geen pijn en vermoeidheid meer en voelde hij zich met nieuwe kracht doorstroomd. Met den Leider in zijn rug was alles in orde, zou hij hier nog wel een

uur, de heele nacht als een beeld kunnen staan. Hij bevond zich hier op een eereplaats, in de voorste linie, hij maakte deel uit van de lijfwacht, die den Leider beschermen moest. Laat ze maar opkomen, de Joden, Marxisten, vrijmetselaars en demoliberalen, Frits staat hier als een muur, als een rots, klaar om iederen vijand, die het wagen durft een vinger naar den Leider uit te steken, de hersens in te slaan. Jammer, dat hij zich niet even omdraaien en kijken kon. Maar dat ging niet voor een van de garde, dat was geen gezicht en bovendien was het gevaarlijk, omdat hij dan het publiek de rug toekeeren moest.

De armen dalen, de groeters gaan zitten en het wordt stil.

Anton Mussert spreekt:

Over de nood der arbeiders, over de werkloosheid, over de ontreddering dezer wereld en de verwording van de staat. Zijn stem klinkt vlak, de zinnen zijn kort en slecht geformuleerd. Zijn radicaal schijnende eischen zijn niet nieuw en vóór hem hebben tallooze anderen deze met meer vuur en meer overtuiging gesteld, zonder dat er veel in de wereld veranderde. Men zou kunnen denken een late, te late navolger van Nieuwenhuis of Troelstra te hooren, ware het niet, dat deze rede de kracht der verontwaardiging en het vuur der overtuiging mist, dat deze pioniers bezielde. Anders dan het radicalisme der oude socialisten, geboren uit het verlangen naar een betere wereld en de wil om een eind te maken aan onrecht en maatschappelijke ellende, is deze tot verontwaardiging geforceerde machtshonger van den burgerman, die bereid is concessies te doen en naar alle kanten te buigen, mits hij zijn doel bereiken kan. De daverende aanhef verzwakt al spoedig tot een tamme conversatietoon, waarin de revolutionnaire phrases even verdwaald en vereenzaamd aandoen als roode anjers in een dor vuilnisveldje tusschen krotten. De radicaal, zijn bedoelingen bloot leggend, blijkt een nette propagandist te zijn van een gedwee soort socialisme, een politiek van compromissen en accoorden, de revolutionnair ontpopt zich tot handelsreiziger, tot apostel van een halfslachtige vrede, tot pleisteraar van het graf der kapitalistische maatschappij, tot een aanpapper, een koppelaar tusschen beul en veroordeelde. Mussert predikt de verzoening tusschen kapitalist en arbeider, de vrede van de arbeid.

Een deel van het auditorium knikt en soms applaudisseert het, de menigte reageert zooals een niet of half begrijpende, een half of geheel misleide massa altijd heeft gereageerd.

Na het moeilijke begin, de struikelgang door de, reeds zoo vaak door beter toegeruste pioniers betreden, werkelijkheid der maatschappelijke tegenstellingen, na de zware tocht door de

onbarmhartig lichte realiteit, krijgt de spreker meer armslag en begint hij beter op dreef te komen. Reeds lokt het schemerig zwoele woud der Germaansche mystiek en wenken Hitler's Nibelungen met sluiers van begoocheling, romantiek en waan. Hier, op de drasse bodem van rassistische en historische zwijmel, in deze nevelige sfeer van bloedgemeenschap en bodemverbondenheid, van volksche troebelheid en opwindende meerderwaardigheidswaan, voelt hij zich sterk en veilig. Hier, waar de stem des meesters reeds zoo vaak klonk tusschen de oude eiken aan welker voet de Germanen recht spraken en bier dronken uit de schedels hunner vijanden, kan hij vrijer spreken. Hier kan hij Wodan en Donar te hulp roepen, om banbliksems te werpen naar allen, die hem willen weerstaan. Voorzichtig natuurlijk en met mate, want deze vergadering is openbaar, er moeten aanhangers gewonnen worden en de wet van dit landje beschermt de woestijnschorpioenen, die hij vernietigen wil. Zijn stem laat hij even schallen, als de jachthoorn der Batavieren, zijn gebaar wordt breed, als dat van den oudsten Germaan, die recht spreekt. Het bloed doet zich gelden, het gistende kokende Nordische bloed, dat weigert zich te vermengen met schorpioen- en slangengift. Hij herinnert zich Adolf van film en radio: het aanloopje naar een climax, de uitbarsting en dan even een pauze voor het applaus. Beneden pakt het, knikkende koppen en gerekte halzen, starende oogen. Zij begrijpen het, zij weten nu wat zij waard zijn en wat hun onthouden werd. Verongelijkt zijn zij, bedrogen, achtergesteld bij anderen, die vreemd, vulgair bloed in hun aderen hebben. Zij voelen zich groeien en sterk worden, deze kleinen en zwakken, deze misdeelden en misnoegden, zij zien hun kans naderen, deze wachtenden en teleurgestelden. Het oogenblik van de wraak komt, de belooning is in aantocht, zij heet Bevrijding. Zij kennen het woord, de klank, maar zijn beteekenis blijft verborgen, zooals het raadsel van hun wonderlijk bloed. Maar de belofte is voldoende, geeft kracht en vertrouwen, de belofte schraagt hen, de zwakken, misleiden en wraakzuchtigen, de belofte zal hen ter overwinning voeren. Hou zee, hou zee!

Het applaus en de beweging onder het publiek geven Peter Verheul gelegenheid op te staan en ongemerkt de zaal te verlaten. In zijn zak heeft hij eenige met potlood beschreven velletjes papier, welke de kameraad die naast hem zat hem zooeven overhandigd heeft. Hij is de derde boodschapper, die met een gedeeltelijk verslag van de rede de zaal verlaat. Op een stille plek, een paar honderd meter verwijderd van de Apollohal, staat een verhuiswagen, een rijdend redactiebureau, waar een van commentaar voorzien uittreksel van Mussert's rede wordt gemaakt. De socialis-

ten, die in de zaal geen gelegenheid tot debatteeren krijgen, zullen straks, als de vergadering uitgaat, het publiek door middel van een pamflet van hun antwoord in kennis stellen. Schrijfmachines tikken en reeds glijden de eerste manifesten, aan één kant bedrukt, uit de cyclostyle: Fascisme is moord, nationaal socialisme beteekent oorlog, rassenhaat, gevangenis en concentratiekamp. Geen nationalisme, geen uitverkoren leiders; het socialisme is internationaal en alleen door zichzelf kan de arbeider bevrijd worden.

‘Hou die wagen van de rooien in de gaten,’ zegt een inspecteur tot Jan te Slaa en zijn collega's. ‘Bij het uitgaan van de vergadering wordt er niet verspreid. Als ze het probeeren willen, leggen jullie meteen de lat er op en flink!’

De agenten salueeren en als de inspecteur zich verwijderd heeft, geven zij elkander een knipoogje. Zij zullen het den rooien ditmaal niet te lastig maken, als zij hun papiertjes willen uitreiken. Het is een algemeen bekend geheim, dat de inspecteur, ondanks het verbod, in het geheim lid is van de N.S.B, en dat hij zich geen gelegenheid laat ontgaan, om vijanden van de nazi's de voet dwars te zetten.

‘Als ie vuile werkjes te doen heeft, moet ie ze zelf maar opknappen,’ zegt te Slaa.

Als de bezoekers de vergadering verlaten, ontvangen zij een aan beide kanten bedrukt vel folio, waarop de inkt nog vochtig glanst. Een antwoord op de rede van Mussert! Zoo gauw, hoe is het mogelijk!

Toen zij naar huis gingen, viel de eerste sneeuw.

‘Da's ook geen dag te laat,’ zei van Tuin, zijn kraag opzettend. ‘Een goeie afkoeling na zooveel opwinding. Nog even ergens een biertje pakken?’

Redens voelde er niets voor. Zijn vrouw, die zijn woelig politiek verleden niet vergeten kon, was altijd een beetje ongerust, als hij naar vergaderingen van tegenstanders ging. Hij had haar beloofd dadelijk naar huis te zullen komen.

‘Drink nog een kop koffie bij mij,’ stelde hij voor.

Van Tuin schoot in een lach; stel je voor, dat je daar zou gaan debatteeren, dat zou als heiligschennis zijn opgevat. Geen schijn van kans, die heeren waren op alles voorbereid. Daarom was het een prachtige zet van die jongens, om met strooibiljetten bij de uitgang te staan. Op die manier werd Mussert toch van repliek gediend. Wat je noemt een prompte bediening; hij zou het ding straks toch eens lezen.

Redens zei niets, moest nog steeds aan de vergadering denken. Het beroerdste van alles had hij gevonden, dat zich blijkbaar nog al wat arbeiders onder Mussert's aanhangers bevonden.

Hadden die kerels dan zoo weinig van het socialisme begrepen, dat zij zich lieten lijmen door het geklets van een burgerman en achter een nationalistische beweging aanliepen, die alleen maar hun ellende vergrooten zou, omdat zij zich bediende van de arbeiders, inplaats van voor hun belangen te strijden? Begrepen de proleten dan zoo slecht waarom het ging, dat een paar radicale slagzinnen voldoende waren om hen warm te krijgen voor een politiek, die in wezen anti-socialistisch was? Verwarring en moedeloosheid, verbittering ook, omdat de oude partijen zoo weinig bereikt hadden, omdat de nieuwe elite van vakbonzen en politieke scharrelaars de menschen aan hun lot overliet. Wat baatte een voorbeeldige sociale wetgeving, als honderdduizenden arbeiders werkloos waren en van een paar gulden steun moesten leven, wat hadden de menschen aan een arbeidersradio-omroep met moderne stijlvolle studio's, weelderige vakvereenigingskantoren en kapitale redactiebureau's, als zij genoodzaakt waren als bedelaars te leven? Mussert speculeerde op de ontevredenheid en blijkbaar niet geheel zonder succes. Kan ook niet anders, bij al die verwarring. In Frankrijk een volksfrontregeering, die op een erbarmelijke mislukking was uitgedraaid, in Spanje de zegevierende Franco-bende en tenslotte Rusland, de proletarische sovjet, die aanpapte met het Derde Rijk. Dat werd maar goed gepraat en de arbeiders hadden het te slikken, of zij het begrepen of niet. En hadden de Marxisten, die den arbeiders geleerd hadden, dat zij geen vaderland hebben, zich niet vergist? Dat gevoel van verbondenheid met het geboorteland, taal en omgeving, moest sterker en oneindig veel dieper geworteld zijn dan zij steeds hadden verondersteld. Hij was terneergeslagen en bleef zwijgen, totdat zij voor zijn woning gekomen waren en hij de sleutel in het slot stak.

‘Kom nog even mee en drink een kop koffie,’ herhaalde hij. ‘Ik heb je bovendien nog iets te vragen.’

Van Tuin liet zich overhalen. Hij had nog geen lust in slapen en op hem wachtte geen vrouw, die bang was dat hij in een verkeerd bed zou stappen of met een blauw oog zou thuis komen.

‘’t Is hier gezellig geworden,’ zei hij, toen hij in een gemakkelijke stoel bij het electrische kacheltje tusschen de gevulde boekenkasten plaats nam.

‘Allemaal politiek,’ vervolgde hij met een gebaar naar de boeken. ‘Overbodig drukwerk, heb je niet noodig als je de domheid wilt exploiteeren. Als ik een politicus was, zou ik mijn voordeel weten te doen met de les die wij vanavond gekregen hebben.’

‘Een volle zaal is nog geen bewijs van succes. De menschen waren uit verschillende plaatsen bijeen geharkt en er waren ook heel wat tegenstanders. Maar je hebt gelijk, dat het heel wat gemakkelijker is op het gevoel te speculeeren dan een beroep op het verstand te doen.’

‘Gemakkelijker en het geeft blijk van meer zin voor de werkelijkheid. Je kunt nu eenmaal geen beroep doen op iets dat niet bestaat. Doe je het toch, dan moet het je ook niet verwonderen, als je in je hemd blijft staan.’

Van Tuin ging dwars in zijn fauteuil zitten en liet zijn lange beenen over de armleuning hangen. Zoo zat hij gemakkelijk, kon hij prettig een beetje kletsen over aangelegenheden, die hem weliswaar niet na aan het hart lagen, maar waarover het toch wel eens de moeite waard was van gedachten te wisselen. Juist nu, na deze vergadering, voelde hij zich tevreden gestemd, omdat deze gebeurtenis hem weer eens bewezen had, dat hij er goed aan gedaan had, de politiek op een afstand te houden.

‘Weet je, Redens,’ zei hij, ‘de menschen hebben behoefte aan vlaggen en fanfares, aan dikke woorden en mooie uniformen. Degenen, die een beroep op het verstand doen, vergeten te veel, dat volwassenen groot geworden kinderen zijn, die altijd nog willen spelen. Breng hun de waan bij dat ze helden zijn of martelaars, baanbrekers of voorvechters, geef hun een rol, die zij in werkelijkheid niet kunnen spelen en je kunt wonderen met hen doen en alles van hen gedaan krijgen. Zorg ervoor, dat ze in iets gelooven kunnen, maak hun wijs dat ze een ideaal hebben, verschaf hun een illusie en zij laten zich voor hun zaak vierendeelen. Wee je gebeente echter, als je hun de waarheid vertelt, als je hun het speelgoed tracht af te nemen, dan vierendeelen ze jou. Zoo zijn de grooten, de machtigen, en zoo zijn de kleinen, de onbeteekenenden. Ik zag laatst een foto in de krant van Goering met zijn maarschalksstaf in de hand. Wat was die dikke gevaarlijke knaap anders dan een kind, dat een mooi stuk speelgoed vasthoudt? Er is niks tegen dat gespeel, het is alleen maar jammer, dat het altijd op moord en doodslag uitdraait. Neem Roosevelt eens, een man met brains en president van de modernste staat ter wereld, die heeft zich laten fotografeeren, terwijl hij patience aan het spelen was. Heel lief en het kind lacht er ook nog bij.’

‘Maar wat wil je daarmee nu zeggen?’ vroeg Redens, een beetje geprikkeld.

‘Dat je iemand die brandweermannetje spelen wil, niet moet

trachten over te halen zich ernstig met ingewikkelde problemen bezig te houden, dat je hem niet van zijn spel moet probeeren af te halen om hem aan het denken te zetten en dat je, als je toch je wil tracht door te zetten, niet teleurgesteld of boos moet zijn, als hij je nat spuit.'

Met een afwijzend gebaar viel Redens hem in de rede.

'Je boudeert heel aardig, maar daarmee is deze krankzinnige wereld niet gebaat.'

'Alle respect voor de niet boudeerende hervormers van jouw slag, maar ik kan niet inzien, dat zij de wereld van veel nut geweest zijn. Wij hebben al een stuk of wat culturen versleten en de geschiedenis is getuige geweest van de goedbedoelde pogingen van een heele rij knappe en fatsoenlijke kerels, maar erg bemoedigend waren de resultaten van hun werk tot nu toe niet. De rotzooi in de wereld is grooter dan ooit.'

Redens zweeg. Het was onbegonnen werk om met dezen man, wiens instelling volkomen negatief was, een discussie aan te gaan. Een nazi was hij niet, daaraan behoefde hij niet te twijfelen, maar dergelijke onverschillige naturen maakten het den fascisten gemakkelijk de wereld te veroveren.

'Menschen zooals jij,' zei hij verwijtend, 'zouden onder ieder regiem kunnen leven, zelfs onder de scherpste dictatuur.'

'Misschien, zoolang ik persoonlijk met rust gelaten word, zoolang mijn zelfrespect het verdraagt en mijn - laat ik het zoo noemen - mijn menschelijkheid het uithoudt.'

'Maar je zult niet met rust worden gelaten en je zelfrespect en menschelijkheid zullen heel gauw in het gedrang komen.'

Van Tuin knikte gul toestemmend.

'Zoo is het. Daarom ben ik dan ook tegen deze bende, ofschoon ik geen spat geloof heb in die betere sociale toekomst van jou.

De boekhouder glimlachte. Deze spontane erkenning deed hem goed, bewees hem dat van Tuin, ondanks alles, toch volkomen te vertrouwen was.

'Ik wou je eigenlijk iets vragen,' hernam hij, 'ik heb je raad van jou.'

'Griezelig! Den menschen, die mijn raad opvolgden, is het meestal slecht gegaan.'

'Dit geval is niet zoo ernstig, het betreft geen politieke kwestie en ook geen liefdesaangelegenheid.'

'In liefdeszaken dien ik zelfs graag van advies, dat is pikant en ik heb er nog minder kijk op dan op de politiek. Maar kom over de brug.'

‘Het is, om het zoo maar eens te zeggen, een technische kwestie. Ik heb gezien dat hier in de gang, vlak achter de voordeur, een luik is met daaronder een ruimte van een centimeter of vijftig.’

‘Dat klopt.’

‘Zou van die ruimte een behoorlijke schuilplaats te maken zijn, door bijvoorbeeld het zand wat weg te graven?’

Van Tuin lachte en gaf een klap op zijn dij.

‘Je bent dus eindelijk de pisang! Is de politie je na die laatste inbraak op het spoor gekomen?’

‘Nog niet, maar dat kan nog komen. Als men mij gaat zoeken, zal het niet voor zoo'n eenvoudig zaakje zijn als een inbraak, maar vanwege mijn politiek verleden. De heeren, die nu aan de macht willen komen, vergeten niet gemakkelijk en zijn nogal rancuneus. Het is nog niet zoo lang geleden, dat ik mijn laatste dreigbrief ontvangen heb.’

‘Maar daarom is het toch niet noodig als een mol onder de grond te kruipen?’

‘Nu nog niet, maar binnenkort misschien.’

‘Je ziet ze vliegen, die kerels hebben hier geen schijn van kans.’

‘Zij niet, maar als de moffen hier eens binnen mochten vallen, zal er geen andere keus blijven dan als een mol onder de grond te kruipen of in hun handen te vallen.’

Van Tuin lachte niet meer en keek zijn buurman zwijgend aan.

‘Je hebt gelijk,’ antwoordde hij eindelijk, ‘een gewaarschuwd man telt nog altijd voor twee. Maar je kunt het daar onder de grond geen dag uithouden, het is daar donker, vochtig en benauwd.’

‘Dat is ook niet de bedoeling. Ik wil alleen maar een schuilplaats klaar hebben, als er onmiddellijk gevaar dreigt, als zij mij bijvoorbeeld zouden komen zoeken.’

‘Een slechte schuilplaats, waarvan de ingang is achter de straatdeur, waar de heeren staan, die je komen halen. Voordat je gelegenheid hebt weg te kruipen, staan ze voor je neus. Je zoudt juist een luik aan de achterkant van het huis moeten hebben. Misschien weet ik er iets op; in een paar benedenhuizen is ook een luik in de keuken. Die dingen zijn daar gemaakt om bij de buizen van de warmwatervoorziening te kunnen komen. Als hier niet zoo'n luik mocht zijn, kunnen we er altijd een maken. De grond loopt naar de achterkant toe ook een beetje af, zoodat daar wat meer ruimte is.’

‘We zouden het dan ook misschien nog een beetje kunnen uitgraven.’

‘Uitgesloten, je zit dadelijk op het grondwater. Amsterdam drijft nu eenmaal op een moeras. Zullen we eens gaan kijken?’

Gien, die in de keuken was, keek verbaasd, toen de mannen haar matjes opnamen en het vloerzeil oprolden.

‘Wat krijgen we nu?’

‘Eens even kijken voor die schuilplaats, je weet wel.’

‘Je lijkt wel gek, middenin de nacht. Goed voor een detective-verhaal.’

‘Mevrouw,’ schertste van Tuin, ‘wij zijn zoo gek niet als wij schijnen en het leven is spannender dan menig detective-verhaal. Wie in het verborgene wroet, komt er meestal bekaaid af. Zie je wel,’ onderbrak hij zichzelf, ‘een luik. Dat zaakje is zoo in orde.’

‘Dus u denkt ook, dat zooiets noodig zal kunnen zijn?’ vroeg Gien op een toon, alsof zij alleen maar met een ontkenning genoegen nemen kon.

‘Het kost niks en een echt luik is veel netter dan zoo'n paar losse planken. Of het noodig is, weet ik niet. Er staan ook bliksemafleiders op de huizen, er zijn brandkranen in de straten en ik ken zelfs voorzichtige menschen, die een studieverzekering afgesloten hebben voor een zoon, die nu nog aan de borst is.’

De bel in de gang rinkelde.

‘Kwart voor twaalf,’ zei Redens met een blik op zijn polshorloge. ‘Wie kan daar nog zijn?’

Op de stoep stonden de buren van één hoog. Garf verontschuldigde zich voor de overlast, maar hij kon zijn woning niet binnen, had toen hij wegging het Yaleslot dicht getrokken en was pas zooeven tot de ontdekking gekomen, dat zijn sleutels nog op tafel lagen.

‘De bovenburen slapen,’ vervolgde hij, ‘en omdat ik hier nog licht zag branden, ben ik maar zoo brutaal geweest om even aan te bellen. Als u een trap hebt, kan ik langs de veranda in huis komen.’

‘Een geluk dat u niet meer in Amerika bent,’ lachte van Tuin. ‘Stel eens voor, dat je zooiets in een wolkenkrabber gebeurt.’

‘Meneer van Tuin, de opzichter van deze huizen,’ stelde Truus voor.

‘Dat hadden wij voor een inbraak in onze eigen woning niet beter kunnen treffen. Kunt u ons helpen?’

‘Okee Sir!’

‘Ook in de States geweest?’

‘Langs het randje, in een paar havensteden. Staat de Woolworthbuilding nog altijd in New York?’

‘Nog altijd, maar hij is in de laatste jaren afgedaald tot de rangorde der dwergen. Empire State Building is 'm een stuk over het hoofd gegroeid.’

Het gesprek tusschen Garf en van Tuin was dadelijk op dreef en in het nauwe gangetje staande, wandelden zij over Broadway en de Brooklynbrug, doorkruisten zij Manhattan en Harlem, bezochten zij Savannah, New Orleans en de Chineezenstad van San Francisco.

‘En is uw meening, dat Amerika aan de oorlog zal deelnemen?’ vroeg Ger.

‘Waarschijnlijk wel; de groote meerderheid der Amerikanen voelt anti-Duitsch.’

‘Komen jullie toch even binnen,’ drong Redens aan. Het gesprek interesseerde hem en in weerwil van Truus' tegenwerpingen, die zei dat het al zoo laat was en dat men nog moest inbreken, gelukte het hem het gezelschap in zijn huiskamer te loodsen.

Zij zaten nog maar nauwelijks, toen buiten een doffe slag, als van een verwijderde explosie klonk.

‘Een autoband,’ meende Redens.

‘Neen,’ zei van Tuin, ‘daarvoor was de slag te dof en te zwaar.’

Hij had de woorden nog niet uit zijn mond, toen een reeks van knallen klonk, thans veel dichter bij. Tegelijk hoorden zij het ronken van vliegtuigmotoren.

‘Er wordt geschoten, afweergeschut!’

Zij liepen naar buiten en keken omhoog, waar tusschen de bewegende lichtbanen der schijnwerpers met onregelmatige tusschenpoozen de geel-roode vuurpuntjes van ontploffende granaten zichtbaar waren.

‘Afschuwelijk, om daar ergens in de hoogte in zoo'n vliegmachine te zitten,’ zei Truus.

‘En dat is nog maar kinderspel, mevrouwtje, een soort van gemakkelijke vingeroefening. Het wordt pas ernst, als die lui daarboven met bommen gaan gooien en als er luchtgevechten plaatsvinden, waarbij van weerskanten met machinegeweren wordt geschoten. Dan sta je hier niet meer zoo rustig op de stoep, alsof je naar een vuurwerk kijkt.’

‘Ik hoop het nooit te beleven.’

‘Als die wensch in vervulling ging, zou uw man vroeg weduwnaar zijn.’

Tom Garf knikte.

‘Ik ben er ook bang voor, dat wij er heel gauw middenin zullen zitten.’

Truus keek haar man aan en huiverde.

‘Zullen we maar naar binnen gaan?’ vroeg zij. ‘Ik heb het koud.’

[VIII]

Een bont en heterogeen gezelschap was het, dat die avond in dokter Berger's woonkamer bijeen kwam. De meeste bezoekers kende hij, had hij zelf uitgenoodigd of overreed, doch er waren ook enkele vreemden, die door zijn kennissen waren meegebracht. Men zat in een wijde kring, rondom twee lage tafels met koppen thee, kistjes sigaren, sigaretten, schaaltjes met koekjes en bonbons. Berger keek de kring eens rond, telde de menschen en constateerde niet zonder voldoening, dat meer dan twee derden der uitgenoodigden verschenen waren. Geen slechte opkomst voor een bespreking van een onderwerp, waarvoor hij minder belangstelling verwacht had. Een paar zeer rijke Joden, zooals de lingeriefabrikant Wessels en de schoenenhandelaar Content, waren niet gekomen, daarentegen was de papierhandelaar van Gelderen een der eersten geweest en had professor Fortuin, de bekende longspecialist, zooeven nog opgebeld om te zeggen, dat hij iets later komen zou. Tom was er ook nog niet, maar dat verontrustte hem niet, omdat hij wist dat hij op zijn vriend kon rekenen. De vergadering was nog niet geopend, de heeren praatten een beetje met elkaar over de oorlog, de beurs en bridge-problemen, rookten een sigaret en dronken een kopje thee. Eén bezoeker, de Fransche leeraar Citroen, hield zich afzijdig, had zijn stoel een weinig naar achteren geschoven en nam, dikke rookwolken uitblazend, de bezoekers een voor een op. Zijn mager, bleek en beweeglijk gelaat, geteekend met scherpe fijne trekken, die om de fanatieke mond schenen te zijn gegraveerd, had een uitdrukking van critisch afwachten, alsof hij een leerling examineerde. Gekleed in een grijs confectiecostuum, dat te ruim om zijn hoekig lichaam viel, en een in de wasch verkleurd overhemd met slordig gestrikte das, scheen hij het volmaakte tegenbeeld van zijn buurman, den blozenden welgedanen grossier Lewin, die in weerwil van zijn corpulentie zoo goed gekleed was, dat hij als mannequin voor een eerste klasse heerenmodezaak had kunnen fungeeren. Citroen's handen waren bleek en beenig, achter het ruime vel teekenden zich de contouren af van het skelet; die van Lewin waren bruin en behaard en vier van de ronde vleezige vingers droegen ringen met diamanten. De grossier, voorbarig als altijd, liep reeds op het onderwerp van de avond vooruit en trachtte den effectenhandelaar

Abas ervan te overtuigen, dat alleen het Zionisme den Joden uitkomst brengen kon. Abas was een bezadigd man, die rustig luisteren kon, ook als hij het met een bewering niet eens was. Van het Zionisme moest hij niets hebben en hij achtte deze in verschillende opzichten nuttige beweging voor de Joodsche Nederlanders gevaarlijk en verderfelijk, omdat zij daardoor van hun niet-Joodsche landgenooten verwijderd konden worden. Niettemin liet hij Lewin praten en schudde, als zijn buurman al te geestdriftig werd, alleen maar even ontkennend het hoofd. Van Gelderen, met een half oor luisterend, wachtte ongeduldig totdat Lewin klaar zou zijn met zijn peroratie. Die man liet nu ook letterlijk geen kans voorbij gaan, om zijn stokpaardje te berijden. En hij had nu juist zoo'n prachtige gelegenheid om Abas eens te polsen over de aankoop van Amerikaansche industriepapieren, bijvoorbeeld Repsteeltjes of Bethlehems. Een mooie kans om gratis een goeie tip te krijgen, als die man maar niet over Palestina en grape-fruits bleef doorzagen. Berger had al een paar maal vol ongeduld naar de pendule gekeken; hij begreep niet waar Tom bleef. Als professor Fortuin er was, moesten zij maar beginnen.

Lisser, die tot nu toe op gedempte toon met den ijzerhandelaar Polak gesproken had, richtte zich over de tafel heen tot den gastheer en vroeg, of hij het bestuur van het Comité voor Joodsche Interessen ook uitgenoodigd had. Toen Berger antwoordde dat dit niet gebeurd was, kreeg het gezicht van den tandarts een uitdrukking van benauwdheid, alsof hij door kramp overvallen was en richtte hij zich weer, met een trek van afkeuring om zijn mond, tot Polak. Wij behoeven in ieder geval niet bang te zijn, dat wij het zonder oppositie zullen moeten stellen, dacht Berger. Met een gevoel van verlichting zag hij zijn vriend, gevolgd door Lex de Jong, die door Garf uitgenoodigd was, binnen komen. De heeren werden aan elkander voorgesteld, correct met opstaan en hoofdknikjes, maar toen zij bij Citroen gekomen waren, liet Tom alle vormelijkheid varen, legde zijn hand op de schouder van den leeraar en begon te lachen.

‘Jij?’ vroeg hij verrast. ‘Wat doet zoo'n barricadeur in gezelschap van brave burgers?’

Citroen's grijze oogen twinkelden ondeugend achter de glimmende brilleglazen en zijn mager kopje hield hij schuin, als een kat die onder het spelen afgeleid wordt.

‘Wat dat betreft, schijnen er hier nog meer niet op hun plaats te zijn,’ zei hij. ‘Verder wil ik je wel zeggen, dat ik hier ben gekomen bezield met de beste wil, maar zonder veel hoop.’

‘Zulke menschen hebben we juist noodig,’ zei Berger. ‘Misschien is hij dan een van de weinigen, die het begrijpen.’

Professor Fortuin kwam binnen. Ernstige gedistingeerde kop met witte manen, boven een grijs zijden plastron met fonkelende briljant. De gesprekken werden gestaakt en er was onderdanige beleefdheid in de manier, waarop de meeste heeren zich aan den bekenden specialist lieten voorstellen. Van Gelderen, de in de wereldoorlog rijk geworden papierhandelaar, maakte een uitzondering. Hij schudde de professorale hand zoo hartelijk en gul en zijn ongedwongenheid lag er zoo dik op, dat hij zich bloot gaf en den plebejer verried, die innerlijk smolt van trots, omdat hij thans op voet van gelijkheid met professoren en doktoren omging. Het gezelschap vond hij nog wel niet first class, met menschen zooals dien proleet van een Lewin en dat sjlemielige leeraartje in z'n Hema-overhemd, maar dat zou vlug genoeg in orde komen. Dergelijke scharrelaartjes geraakten vanzelf op de achtergrond en knepen er tusschen uit, als zij bemerkten dat zij niets in te brengen hadden en niet thuis behoorden in een gezelschap van standing. Wat hem betrof, hij voelde zich op zijn plaats als een visch in het water en hij zou het, er mocht gebeuren wat er wilde, op den professor houden, een man van naam en ontwikkeling, die meer in zijn mars had en meer waard was, dan een half dozijn van de anderen.

Terwijl Berger over het doel van deze bijeenkomst sprak, nam Tom de gelegenheid waar om de aanwezigen eens op te nemen. Met uitzondering van Lex, Berger en Citroen, schenen er niet veel strijdbare krachtige kerels bij te zijn, het genre was te burgerlijk, deze heeren zagen er te goed gekleed en gevoed uit, het waren menschen die te veel te verliezen hadden. Dergelijke typen waren ongeschikt voor een revolutionnaire organisatie, die alles op alles wilde zetten en welker leden zelfs bereid moesten zijn hun leven vrijwillig te geven. Maar het was te moeilijk uit een wereld te verdwijnen, waar je het naar je zin hebt of zelfs een risico te nemen, dat tot materieele verliezen zou kunnen leiden. Enfin, hij moest niet te pessimistisch zijn, want misschien viel 't nog wel mee. Het kwam er immers in de eerste plaats op aan, dat zij inzagen dat hun geen keus overbleef en dat zij zouden moeten vechten voor hun bestaan. Een vent zooals die papierhandelaar, hij mocht dan een beetje te veel goud aan zijn vingers en op zijn buik hebben en ook in zijn optreden wat protsig zijn, was waarschijnlijk ook wel bruikbaar. Misschien was hij nog niet heelemaal verburgerlijkt, zat er nog iets in hem

van den ouden proleet en was hij zoowel nog primitief als banaal genoeg om een heldenrol te willen spelen.

‘Wij moeten eindelijk van ons afslaan,’ hoorde hij Berger zeggen, ‘niet langer toelaten dat men ons alles in de schoenen schuift, dat men het volk steeds maar weer te hooren geeft, dat de Joden de oorzaak van alle ellende zijn. Hitler heeft ons de oorlog verklaard, niets meer of minder dan onze vernietiging heeft hij beloofd en hij zal zijn belofte nakomen, als hij de gelegenheid daarvoor krijgt. Wij moeten ons verweren, de strijd voeren met alle ons ten dienste staande middelen, wij, dat zijn allen, die onder de Neurenberger wetten zouden vallen als hier een nazi-regiem kwam, moeten ons organiseeren en al het mogelijke doen, om dit gevaar af te wenden. Wij moeten handelen en snel, voordat het te laat is. En als wij dan toch ten gronde zouden moeten gaan, laat het dan tenminste niet zonder verzet gebeuren.’

Berger hield op. Ofschoon hetgeen hij gezegd had voor burgermansooren romantisch genoeg moest klinken, had hij kalm en zonder pathos gesproken, vermeden op zijn woorden het accent van zijn gevoel te leggen, er voor opgepast dat zij te alarmeerend klonken en te veel onrust zouden veroorzaken. Niettemin verwekte zijn uiteenzetting bij een deel van zijn toehoorders weinig minder dan een paniekstemming, een gewaarwording van hevige vrees, niet voor hetgeen van de kant van den vijand te wachten stond, maar voor het onheil, dat onbezonnen onruststokers, zooals deze dokter Berger, zouden kunnen aanrichten. In welk gezelschap waren zij terecht gekomen, wat waren deze heethoofden in 's hemelsnaam van plan en waarom bemoeiden deze menschen, die zich waarschijnlijk nooit iets aan hun Jood-zijn gelegen hadden laten liggen, zich nu opeens met de Joden? School hier misschien een revolutionnair addertje onder het gras, kon het niet zijn dat dit zaakje op touw gezet was, om er politieke munt voor de communisten of socialisten uit te slaan? Die Garf was een bekende linksche journalist en Berger moest ook niet zuiver op de graat zijn. Lisser vertrouwde zijn ooren niet, begreep niet dat in een wereld, waar alles zijn normale gang ging, waarin men werken, uitgaan en geld verdienen kon, een man als dokter Berger kon spreken van Jodenvervolging, moord en roof. Menschen, die zoo redeneerden, riepen zelf de kwade geesten op, die maakten slapende honden wakker en tartten het noodlot. Deze onzinnige woorden hadden hem koude rillingen bezorgd, hij was er heelemaal van streek door geraakt en hij was werkelijk misselijk, tot kotsens toe.

‘Verschrikkelijk, verkeerd, hoogst verderfelijk,’ fluisterde hij den professor toe.

Deze trok zijn witte wenkbrauwen op en knikte bedenkelijk boven zijn grijs plastron. Inderdaad, dergelijke menschen beteekenden een gevaar. Hij zou, zoo zei hij op kalme vaderlijke toon, wel graag eens willen hooren, op welke wijze en met welke middelen de heeren hun doel zouden willen bereiken. Naar hij meende te mogen aannemen, was het toch niet het doel het anti-semietisme te bestrijden, daar dit, zooals de heeren zeker wel met hem eens zouden zijn, onbegonnen werk was.

De woorden van professor Fortuin waren als olie op de wilde golven van onrust en vrees, die Berger's toespraak in Lisser's ziel had veroorzaakt en zij droppelden als een malsch regenbuitje op de van zon doorgloeide Palestijnsche bodem, waarop Lewin zoo graag alle Joden vereenigd wilde zien. Hij kon nu een lans voor het Zionisme breken.

‘Zestien millioen verspreid levende Joden zijn machteloos,’ riep hij hartstochtelijk uit, ‘maar als vereenigd en eensgezind volk vormen zij een macht van beteekenis. Geen versnippering van krachten dus, maar alles voor het Zionisme.’

Ik zie je aankomen met je Palestina, dacht Citroen, nog maar weer een volk erbij, alsof er nog niet genoeg ellende door al die vlaggen en volksliederen is. Geen Joodsch chauvinisme; als je zoo'n Zionist binnenste buiten keerde, kwam er een nazi te voorschijn.

Hij stak zijn hand op om het woord te vragen, maar van Gelderen, die ook iets te zeggen had, was hem even voor. Ja, wat had hij eigenlijk te zeggen! Professor Fortuin had het al zoo duidelijk te kennen gegeven en hem het gras voor de voeten weggemaaid, zei de papierhandelaar. Voorzichtig moesten zij blijven, vooral geen aanstoot geven en ervoor zorgen, dat de welgezinde Nederlanders zich niet van de Joden afkeerden. Hij was er wel voor, dat er iets gedaan werd, maar voorzichtig blijven, uiterst voorzichtig.

‘Wij zouden dus eerst aan de heeren Hitler en Mussert verlof moeten vragen om iets te doen,’ interrumpeerde advocaat Blok.

‘Geen interrupties,’ waarschuwde Lisser, bang dat er ook maar een woord van een tegenstander verloren zou gaan.

‘Juist,’ vervolgde van Gelderen, ‘ik meen dat ik aan het woord was.’

Berger gaf den papierhandelaar gelegenheid verder te spreken, maar deze verklaarde, dat hij niets meer aan het gesprokene had toe te voegen.

Citroen zei het kort, in harde puntige woorden. Terwijl hij over zijn brilleglazen heen de aanwezigen stuk voor stuk aankeek, waarschuwde hij voor het Zionisme en voor het vormen van een Joodsch coterietje. Alleen door met de niet-Joden samen te werken, zou men misschien iets kunnen doen; zeer gevaarlijk zou het zijn als de Joden zelf gingen verklaren, dat zij hier niet thuis behoorden en dat Palestina hun vaderland was. Dit was immers precies wat de nazi's verlangden?

‘Niet omdat ik zoo'n verknocht Nederlander ben,’ besloot hij, ‘maar omdat ik vasthoud aan mijn grondwettelijke rechten als staatsburger, omdat ik op precies dezelfde plaats sta als iedere niet-Joodsche Nederlander en ook dezelfde plichten heb, laat ik mij niet in een bizondere positie als Jood brengen. Elk ander standpunt kan alleen maar onze positie verzwakken. En wat verder de bescherming van onze rechten betreft: als de overheid te kort schiet, dan moeten wij het zelf doen, desnoods met geweld en met alle middelen.’

Citroen was niet veel verder gegaan dan Berger, maar zijn wijze van spreken was agressiever en het scherp geslepen potlood, waarmee hij na iedere zinswending een gat in de lucht prikte, was herhaaldelijk dreigend zoowel op den Zionist als op den voorzichtigen professor en den angstigen Lisser gericht geweest, zoodat zij deze meer plastische dan gevaarlijke bewegingen als dolkstooten moesten hebben gevoeld. De tandarts, bleek en roerloos, zijn rug stijf tegen de achterkant van zijn stoel gedrukt, alsof hij in zijn eigen kies aan het boren was en elk oogenblik de zenuw raken kon, staarde hem met groote oogen aan. Deze on-Joodsche strijdlustige taal, die zelfs iets bloeddorstigs had, klonk als eetn uitdaging tot een pogrom, in dit gebral hoorde hij het rinkelen van stuk geslagen ruiten, het geschreeuw van de woedende menigte, die zijn keurige, nog pas kort geleden met een dure Amerikaansche inrichting uitgeruste spreekkamer, vernielde.

Dit waren woorden van een opstandeling, van een raddraaier, die de Joden in het ongeluk wilde storten. Professor Fortuin was minder verontrust, ofschoon hij erkennen moest, dat sommigen van deze heeren er gevaarlijke opvattingen op na bleken te houden. Waaraan deden deze Berger en dat magere hartstochtelijke leeraartje hem denken, waar had hij dat onbesuisde optreden eerder meegemaakt? Och ja, vroeger, toen hij nog college gaf, toen hij dat roerige studentengoedje, vaak tevergeefs, een beetje kennis trachtte bij te brengen. Mannetje, dacht hij, studeer een beetje harder, fuif wat minder, maak niet zooveel

lawaai en vooral, tracht te begrijpen dat je nog maar een nulletje bent, een baasje dat het A B C van leven en wetenschap nog moet leeren. Hij wreef zijn lorgnet eens langzaam af en keek met oogen, die vriendelijker schenen, nu zij van de verkillende glaslaag ontdaan waren, Citroen vermanend aan. Niet zoo, m'n jongen.

‘Een geboren Zionist ben je,’ riep Lewin, ‘menschen zooals jij kunnen we gebruiken. Strijders hebben we noodig, kerels, die voor niemand uit de weg gaan.’

‘Een Joodsche S.A.?’ vroeg de leeraar sarcastisch.

‘Desnoods.’

Lex trapte Tom op zijn voet en keek hem met saamgeknepen lippen aan.

‘Die oorlog hebben wij al vergokt,’ fluisterde hij. ‘Met Joden kun je niks beginnen.’

‘Het is erg, maar toch altijd nog beter dan de koosjere S.A. van Lewin.’

Tijdens de discussies had Berger een voorloopige balans opgemaakt en getracht vast te stellen, wie meeging en wie zich terug zou trekken. Vier man vielen in ieder geval af, de eerste was ongetwijfeld Lisser, die morgen reeds bij dokter Godschalk, den voorzitter van het Joodsche comité zou zitten om verslag uit te brengen. Het was zelfs niet onmogelijk, dat hij hier in opdracht verschenen was van den ij delen ambitieuzen wiskundeleeraar, die zichzelf beschouwde als den leider van het Nederlandsche Jodendom. In ieder geval kon hij van die kant op de grootst mogelijke tegenwerking rekenen. Slecht gestemd, met een gevoel van tegenzin, begon hij de vragen te beantwoorden. Hij was minder voorzichtig dan zooeven en verklaarde onomwonden, dat hij van plan was alle middelen, ook die waardoor hij in aanraking met de justitie zou kunnen komen, bij de bestrijding van hun vijanden te gebruiken. Wie zich daarvoor te fatsoenlijk achtte, wie meende dat de tijd van praten en afwachten nog altijd niet voorbij was, wie veronderstelde hier terecht te zijn gekomen in een club of vereeniging waarvan iemand die maatschappelijk aanzien begeerde lid moest zijn, was hier aan het verkeerde adres en kon zich beter zoo vlug mogelijk terugtrekken.

‘Niet gewichtig praten, maar verstandig en doelbewust handelen,’ vervolgde hij, zich ergerend aan die verwaten en zelfverzekerde gezichten. ‘Iedereen die vechten wil, die bereid is zich aan onze zaak te geven, is welkom. Alleen dit is het criterium. De Joodsche arbeider en de Joodsche souteneur behooren even goed bij ons als de aanzienlijkste en rijkste burger, omdat zij als

Joden op dezelfde wijze als de anderen bedreigd worden. En wat onze tactiek en onze mogelijkheden betreft, daarover zullen wij een volgende keer spreken, als wij de zekerheid hebben niet te praten voor menschen die het volkomen oneens met ons zijn of die ons niet willen begrijpen. Dit, mijne heeren, is alles wat ik voor het oogenblik te zeggen heb.'

'Dus zooveel als de banvloek over allen, die het niet met u eens zijn?' vroeg de professor. 'Sta mij toe u hierop heel kort met het volgende te antwoorden: uw heele onderneming is tot mislukking gedoemd, omdat u in de eerste plaats die menschen naar u toe zult trekken, die maatschappelijk niets te verliezen hebben en wier positie door het lidmaatschap van een organisatie, waarvan ook souteneurs en inbrekers lid zijn, niet geschaad wordt; in de tweede plaats, omdat u verstoken zult blijven van het noodige geld, zonder hetwelk geen enkele actie gevoerd kan worden en tenslotte omdat uw doelstelling geen weerklank van beteekenis zal vinden bij ons nuchtere en zakelijke Joden, die ontoegankelijk zijn voor romantische phrases. En eindelijk nog een persoonlijk woord: ik waarschuw u nadrukkelijk en ernstig voor deze onderneming waarmee u niet alleen anderen, maar in de eerste plaats uzelf onherstelbare schade zult berokkenen. Doctor Berger, u neemt een ontzaglijke verantwoordelijkheid op uw schouders!'

Bij de laatste woorden was Tom driftig van zijn stoel opgesprongen en Fortuin zweeg nog maar nauwelijks, of hij had reeds, zonder er om te hebben gevraagd, het woord genomen:

'Deze verantwoordelijkheid aanvaarden wij ten volle, professor!' riep hij. 'Alle daaruit voortvloeiende gevolgen, hoe ernstig ook, nemen wij liever, dan de lafheid en lakschheid der zoogenaamd voorzichtigen, dan de struisvogeltactiek der bezadigden en fatsoenlijken, die misschien pas tot andere gedachten zullen komen, als zij de loop van een nazi-revolver op hun borst voelen. Wij zijn ervan overtuigd, dat degenen, die iets te verliezen hobben, onze kant niet zullen kiezen en dat zij de arme Joden aan hun lot zullen overlaten. Ik heb in Amerika al een paar van deze nuchtere en zakelijke Joden ontmoet, die daar een goed heenkomen hebben gezocht. En misschien mag ik ook eindigen met een persoonlijk woord en u verzekeren, dat hetgeen u een romantische phrase wenscht te noemen, afschuwelijke werkelijkheid is. Niet alleen in Duitschland, maar ook hier in ons vrij en gastvrij Nederland vindt de vervolgde Jood geen voldoende bescherming meer. Het was een Nederlandsche minister die, zwichtend voor de druk uit nazi-kringen, uit Duitschland ge-

vluchte menschen terug heeft gestuurd met de verklaring, dat hij opsluiting in een concentratiekamp niet levensgevaarlijk acht. Het is hier in dit land, dat regeering en rechterlijke macht niet in staat of bereid blijken te zijn, de Joden tegen hun vijanden te beschermen. Wij eischen dat deze schandelijke toestand een eind neemt en anders zullen wij zoo onfatsoenlijk zijn er, desnoods met hulp van souteneurs en inbrekers, een eind aan te maken.'

Toen Tom zweeg, wendde de professor zich tot Berger en vroeg of deze de opvattingen van den heer Garf deelde.

'Volkomen.'

'Dan,' antwoordde Fortuin plechtig, 'dan is mijn taak hier geëindigd. Mijne heeren...'

Hij zweeg en keek de kring rond. Vier heeren volgden zijn voorbeeld en stonden op.

'Ik hoop,' besloot de professor met de deurkruk in zijn hand, 'ik hoop dat u tot andere gedachten zult komen, voordat het te laat is en u iets onherstelbaars zult hebben gedaan.'

Van Gelderen, die aanvankelijk besloten had in de schaduw van professor Fortuin te blijven, wist niet wat hij doen moest, nu de zaak deze onverwachte wending nam en de nog niet eens opgerichte vereeniging alweer ontbonden dreigde te worden. Als hij nu meeging, dan was alles afgeloopen en dan had hij ook niets meer aan den professor, die waarschijnlijk zelf niets ondernemen zou. Sloot hij zich echter bij de meerderheid aan, dan bevond hij zich in ieder geval toch nog in behoorlijk gezelschap en maakte hij een goeie kans op een bestuursplaats. Er bleven toch altijd nog een dokter en een advocaat over, om Abas, die prima tips kon geven, niet te vergeten.

'Ik ben het wel niet in elk opzicht met de heeren eens,' zei hij, toen de anderen vertrokken waren, 'maar wij moeten trachten tot een vergelijk en tot eenheid te komen.'

Nu men van de oppositie bevrijd was, kwam er ontspanning en een betere stemming, schoven de achtergeblevenen dichter om de tafels en werd, nadat Berger het sein gegeven had, een krachtige aanval gedaan op de koekjes en chocolaadjes. Men was thans onder min of meer gelijkgezinden, durfde vrijer spreken en kon het formalistische vergaderingsgedoe laten varen. Ook Lex voelde zich heel wat prettiger, nu hij eindelijk aan zijn verlangen naar chocola met droge biscuit volop zou kunnen voldoen. Die afschuwelijk deftige Fortuin had de heele avond vlak bij het schaaltje met flikken gezeten.

'Het is zoo goed als uitgesloten, dat wij het tot een massaorganisatie brengen, waarin de meerderheid van de Joden is opgenomen,' zei Berger, een pindanootje krakend.

‘Wij hebben geen massa-organisatie noodig,’ meende Citroen. ‘Met tien flinke, zelfbewuste kerels doe je meer dan met een heel leger halfslachtigen.’

‘Volkomen juist,’ viel Lex hem bij, terwijl hij met toewijding een groote Drosteflik tusschen twee biscuitjes verpakte. ‘Met tien kerels doe je meer, dan met duizend lamzakken. Maar,’ vervolgde hij, na even met smaak aan zijn compositie geknabbeld te hebben, ‘zelfs een heel leger van de allerbesten is niet in staat om de Joden te redden, als de nazi's aan de macht komen.’

‘Het is juist onze taak dit te voorkomen.’

‘Zeker! Maar hoe? Zij zullen ons kraken als pinda's.’

‘Over de middelen kunnen wij het later hebben,’ zei Berger, ‘het gaat in de eerste plaats om het aanvaarden van de strijd. Dat klinkt misschien romantisch, voor menschen die rustig thee drinken en koekjes eten, maar het is helaas harde werkelijkheid. Wij zullen moeten vechten en omdat wij niet op het medelijden of meegevoel, zelfs niet op de ridderlijkheid van onze heldhaftige vijanden behoeven te rekenen, omdat wij bovendien zwak, niet georganiseerd en vrijwel weerloos zijn, zijn wij gedwongen van ieder middel gebruik te maken. Zijn wij het allen daarmee eens?’

‘Allen!’ riep Citroen. ‘Dit punt is zooeven al afgehandeld; wie het daarmee niet eens was, kon weggaan.’

De anderen knikten instemmend en zelfs van Gelderen kon het, nu hij den professor had opgegeven, tot een goedkeurend gemompel brengen. Per slot van rekening beviel deze taal hem toch beter dan al dat geklets, al hadden de kletsers dan ook meer invloed en geld. Kwajongens waren deze menschen niet en met een man als Abas, die ook niet de eerste de beste was, kon hij best in zee gaan. Werden er daden verlangd? Goed, hij zou niet achterblijven, integendeel!

‘Van mij tien mille voor de uitvoering van het eerste goede plan,’ zei hij spontaan. ‘Maar,’ voegde hij er, na even gewacht te hebben, een weinig voorzichtiger aan toe, ‘dan moet het ook een uitvoerbaar, doeltreffend plan zijn.’

‘Prachtig,’ prees Berger. ‘Daarop kunnen wij dus rekenen.’

‘Natuurlijk, mits het niet bij deze tien mille blijft. Tonnen, millioenen hebben wij noodig.’

‘In ieder geval is er een begin,’ zei Lex.

‘Eerst plannen.’

‘Die komen,’ antwoordde Citroen, ‘maar aan plannen zonder geld en zonder menschen hebben wij niets. Wij stellen dus vast, dat de eerste tien mille zijn toegezegd. Met een dergelijk bedrag is het bijvoorbeeld al mogelijk om ondermijningswerk op flinke

schaal in de N.S.B. te doen of de aardappeloogst in Duitschland door het importeeren van de coloradokever te vernietigen. Wij beginnen met het opbouwen van de organisatie en ik stel voor, een voorloopig bestuur uit de hier aanwezigen te kiezen.'

Toen zij een uur later uiteengingen, was de Liga tot Verdediging van de Rechten der Joden gesticht en had van Gelderen een functie als penningmeester in het voorloopig bestuur.

'Dat kost je om te beginnen tien mille,' zei Abas lachend, toen zij samen naar huis reden.

'Ik heb er meer voor over,' antwoordde de papierhandelaar royaal, 'maar eerst een goed plan. Voorloopig zit het geld nog in mijn zak,' voegde hij er in gedachten aan toe. 'Vertel eens even,' vervolgde hij, 'acht jij het raadzaam om op het oogenblik Amerikaansche industriepapieren te koopen?'

Heinrich Stampfer's spionnage-centrale werkte perfect. Niet alleen hield de stroom van waardevolle inlichtingen aan, maar ook werden de binnenkomende mededeelingen belangrijker naarmate de politieke toestand zich meer toespitste. Behalve de hier wonende volksgenooten, leverden thans ook de Hollandsche nationaal-socialisten hun bijdrage tot Duitschland's overwinning, door het aanbrengen van landgenooten, die vijandig tegenover het Derde Rijk stonden. Met de Nederlanders had hij niets te maken, wat niet weg nam, dat hij belang stelde in het werk dezer toekomstige bewoners van Deutschlands Westgau. Alles ging prachtig, precies zooals de Führer het wenschte. Overal hadden zij thans hun menschen, in alle openbare en particuliere bedrijven en instellingen van beteekenis zaten medewerkers, die de groote dag voorbereidden en die wisten wat zij te doen hadden, als het oogenblik aangebroken was. Hoe en wanneer de groote gebeurtenis zou plaats vinden, wist Heinrich niet, en dat vroeg hij zich ook niet af. De hoofdzaak was, dat het spoedig kwam, want hij had bijna geen geduld meer, kon niet langer wachten op de herrijzenis van Duitschland, dat te lang geleden had en door een vijandige wereld onderdrukt geweest was. Het wachten was op het sein van den Führer, die haarfijn wist wat hij doen moest. Zoo was het gegaan in Oostenrijk, Tsjechoslowakije, Dantzig en Polen en zoo zou het in de rest van de wereld gebeuren. Führer beveel; wij volgen!

De wereld voor Duitschland, dacht Heinrich, terwijl hij in de informatiestaten van zijn dienstmeisjes bladerde. Jammer, dat in Februari zooveel van zijn helpsters naar de Heimat terug hadden moeten keeren. Maar bevel was bevel en hij hield toch nog voldoende medewerkers over. Wat was dat? Een brief met

een rood kruisje er op. Alarm, een extra aanteekening voor Jacob van Gelderen, papierhandelaar, een klantje voor de Gestapo. Die Jood stuurde zijn geld naar Amerika, maar dat deden al die kerels. Wat hem meer interesseerde was, dat die vent in verbinding stond met een Joodsche anti-Duitsche organisatie. De Führer had gelijk: overal zaten deze parasieten op Duitschland's welvaart en geluk, tot in de papierhandel toe; waar zij konden ondergroeven deze goed georganiseerde schurken het Vaderland. Geen wonder, dat zij de vorige oorlog verloren hadden en er revolutie in Duitschland uitgebroken was. Nooit meer een 1918, al las meneer Cohen uit de Beethovenstraat zijn vrienden dan ook leugenartikelen voor uit Het Volk, waarin allerlei gruwelen van de Duitschers werden verteld. Gruwelsprookjes! Tot het verrichten van nuttige arbeid werden die luilakken in Duitschland gedwongen, tot bruikbare menschen trachtte men deze nietsnutten op te voeden. Maar dat beviel den uitzuigers niet en daarom stuurde de verjoodschte pers gruwelverhalen de wereld in. Nog zoo'n Saujude, die een vluchteling, een volksverrader, onderdak verleende. We zullen hem onder dak brengen! Donnerwetter, zuchtte Heinrich, wat zou er van ons terecht gekomen zijn, als wij niet bijtijds onzen Adolf Hitler gekregen hadden? De Führer had alles veranderd en nu stonden tegenover één zoo'n knoeier van een Jood een dozijn Arische Nederlandsche kameraden, die voor Duitschland bereid waren hun leven te geven: officieren in het leger, ambtenaren, politie-inspecteurs en andere vooraanstaande mannen. Dergelijke kerels waren wel opgewassen tegen de samenzweringen der van Gelderens en de theekransjes van de Cohens. Als het nationaal-socialisme zegevierde, kon dat Jodentuig zijn testament maken. Testament? Heinrich moest om het woord lachen. Eerst plukken en dan slachten. Er uit, schoon schip. En niet alleen hier in Holland, maar overal, in alle landen van Europa, over de heele wereld. In alle landen bereidde het ondergrondsche leger de groote schoonmaak voor; in iedere Duitsche overwinning hadden de stille werkers, zooals hij, hun aandeel. Hun taak was even belangrijk als die van het leger, zij stonden op de voorposten, waren de pioniers, die de weg voor de troepen moesten effenen. Hij was een Hauptmann, neen, minstens generaal, commandant van een divisie dienstboden en huisknechten, kamermeisjes en kapsters, bierbrouwers en handelsreizigers. En al droegen zijn soldaten dan geen wapenen en uniform, voor Duitschland's glorie en macht waren zij van niet minder beteekenis dan de SS-troepen, die straks in de zegetocht door de wereld voorop zouden gaan.

Deutschland über alles! Gretel en Liesbet, Hans en Wilhelm, het groote vaderland vertrouwt op u. Sieg heil!

Stampfer stond op, richtte zijn blik op het gekleurde portret van den Führer, dat naast de schoorsteen hing en bracht de Duitsche groet.

Achter Hitler's borst, aan de andere kant van de muur, zaten Ies Gompertz en Dolf Degen, gebogen over het boek, dat Dolf van Peter Verheul geleend had. Het stond vol foto's, namen en levensbeschrijvingen van vrouwen en mannen, die in de concentratiekampen opgesloten of doodgemarteld waren.

Carl von Ossietsky, las Dolf, bekend pacifist, Erich Muhsam...

Uit een bleek lijdersgelaat keken hem een paar groote smartvolle oogen aan.

Lijsten met tientallen, honderden namen van Joden en niet-Joden, van socialisten en communisten, Katholieken en Protestanten, van vrijmetselaars en democraten, van geleerden en kunstenaars, van menschen, die zich niet gebukt hadden voor tyrannie en geweld, die het hadden durven bestaan er inzichten en meeningen op na te houden, afwijkend van die van den Führer aller Germanen, maar ook onschuldigen, onwetenden, die door de raderen van Hitler's menschenmolen gegrepen en verpletterd waren. Namen van weerloozen, slachtoffers van machtsdronken, sadistische Hitlerjongens.

‘Allemaal dood?’ vroeg Gompertz zacht.

Dolf knikte.

Op een baar lag een verminkt lijk met verbrijzelde schedel, het lichaam bedekt met wonden en vlekken van geronnen bloed.

‘Hoogleeraar in de biologie aan de Berlijnsche universiteit,’ las Dolf.

‘Gennèbiesj,’ fluisterde de boekhandelaar. ‘Doe maar weg die verrottigheid, dat kan een mensch niet aankijken. Menschen zooals jij en ik, een ouwe man. Weet ie veel! Begrijp jij het, Dolf?’

‘Ik niet.’

‘Ik ook niet, dat begrijpen de ergsten in Leeuwarden nog niet eens.’

Gompertz zuchtte.

‘Als dat rotkind van hiernaast weer om postzegels komt, kan ie naar de hel loopen. Voor brieven aan bloedzuigers en beulen verkoop ik geen postzegels. Hoe bestaat het?’

Dolf sloeg het boek dicht en bracht het naar zijn zolderkamer. Vanavond, als Peter thuis was, zou hij het hem terug geven. Terwijl hij de trap op liep, vroeg hij zich af hoe het kwam, dat het in de eerste plaats altijd weer de Joden waren, die vervolgd werden. Zij vormden maar een klein deel van de Duitsche bevolking en

toch waren zeker meer dan de helft van de slachtoffers, die in dat boek stonden, Joden. Waren zij anders dan andere menschen? Hij had het nooit opgemerkt. Maar misschien kon hij dat niet zien, omdat hij zelf Joodsch bloed had.

's Avonds vroeg hij het Peter, die van deze dingen meer wist dan hij. ‘Onzin,’ antwoordde Peter, ‘Joden zijn niet anders dan wij, het zijn menschen met goede en slechte eigenschappen, precies zoo goed en gemeen als de rest. Nazi-propaganda, boerenbedrog, zonde om er tijd aan te verknoeien. Als wij een betere wereld willen maken, moeten wij er mee beginnen allen menschen gelijke rechten te geven en er voor zorgen, dat de een niet meer den baas over den ander kan spelen. Dat wil niet zeggen, dat alle menschen gelijk zouden zijn, maar wel dat iedereen, onverschillig of hij minister of putjesschepper, neger, Jood of Eskimo is, dezelfde rechten op het bestaan heeft. Al die indeelingen in goed en slecht, meerderwaardig of minderwaardig, zijn bedenksels van menschen, die verdeeldheid willen zaaien om den baas te kunnen spelen. Ik heb je vroeger al eens gezegd, dat ik niet anti-Duitsch ben; misschien snap je dat nu beter. Anti-Duitsch te zijn, omdat de nazi's daar nu de lakens uitdeelen, is even bekrompen en gevaarlijk als antisemiet te zijn, omdat de Joden er een andere godsdienst op na houden of omdat er rijke Joden zijn die, zooals andere kapitalisten, ten koste van anderen leven. Het zal nog wel lang duren, Dolf, voordat de menschen dit begrepen hebben, maar zoolang dit nog niet gebeurd is, blijven wij in de drek zitten.’

[IX]

En op een ochtend, nadat dagen lang een storm uit het Westen het land geteisterd had en grauwe wolken, die het uitzicht op een ruimere hemel belemmerden, onafgebroken over steden en dorpen joegen, nadat eindelooze regens de lage weilanden in moerassen veranderd en het water in grachten en kanalen onrustbarend hadden doen stijgen, zagen de menschen dat het lente geworden was. Zij openden vensters, deuren en gordijnen en zagen een blauwe hemel, waarin nog maar enkele witte wolkjes dreven, achterblijvers van de grijze legioenen, die naar het Oosten waren vertrokken.

Het is lente, zeiden de menschen, zij aten jonge radijs, malsche kropsla en versche kaas en zij spraken over het groote voorjaars-offensief, dat nu wel spoedig losbreken zou. Op de Fransch-Duitsche grens werd nog niet gevochten, de kranten meldden alleen maar kleine onbeteekenende schermutselingen, waarbij slechts enkele dooden vielen. Maar wat beteekenen een paar dooden, als de lentewind over de wereld waait, de zon de aarde verwarmt en de velden rijp maakt voor de groote slag, waarin millioenen zullen vallen? Zoo rustig was het aan het front, dat de Engelschen er een lied op gemaakt hadden en zongen, dat zij hun wasch aan de Siegfriedlijn te drogen hingen. Radio Londen liet het door de aether klinken en Berlijn antwoordde met: Wir fahren gegen Engeland.

Nu zal het toch wel gauw komen, dachten de menschen en zij luisterden gespannen naar het zoemen van de vliegtuigmotoren, die 's nachts over de stad vlogen en de Nederlandsche neutraliteit schonden. Het afweergeschut vuurde, een paar blindgangers kwamen in de stad terecht, maar de vliegers lieten zich niet verjagen. De regeering zond protesten naar Londen en Berlijn, van beide kanten werd beleefd geantwoord en de vliegers keerden terug. Ook achter de Oostgrens bracht de lente nieuw leven: daar werden Duitsche troepen geconcentreerd. In Nederland bouwde men bunkers met vuuropeningen op het Oosten, werden de wegen van tankversperringen voorzien en bruggen ondermijnd.

Het leed van ons volk is bijna geleden, nog even geduld, dacht Heinrich Stampfer en hij keek naar zijn gekleurden Hitler, die zweeg als een sfinx. Hij weet het en hij zal het doen, dacht Heinrich.

Als het zoover komt, als Nederland met Duitschland in oorlog komen mocht, verklaarde Mussert, de leider der mannen, die gezworen hadden alles voor het vaderland te zullen geven, dan zal ik niets ter verdediging van dit land ondernemen, maar met over de borst gekruiste armen blijven toezien. Zoo, met gekruiste armen, doch met het geweer aan de voet, stonden de soldaten aan de kust en bij de grenzen. Aan alle kanten was het onveilig, maar het grootste gevaar dreigde in het Oosten, waar een staatshoofd regeerde, dat gezegd had, geen territoriale eischen binnen Europa meer te hebben en de kleine naties te zullen eerbiedigen.

'Wij kunnen dus binnenkort een inval van de Duitschers verwachten,' zei Gerard van Tuin.

Voor Mirjam Gompertz beteekende het aanbreken van de lente, dat zij haar woning voor het vieren van het Paaschfeest in orde moest gaan brengen. Ies interesseerde zich niet voor al deze mesjokkaas met matzes en jomtoufdik ongedeesemd brood en gebak, maar als zijn vrouw zich al deze last en moeite op haar hals wilde halen, moest zij het zelf weten. Zij schrobde, boende en ploeterde de geheele dag, opdat er toch maar vooral geen korreltje gegist brood zou zijn achtergebleven, als straks de matzes kwamen.

'Het is een feit dat de Joden, vooral in vroeger tijden toen zij er de kans voor kregen, het bloed van Christenkinderen in hun paaschbrood gedaan hebben,' zei Hopman Gerritsen tot zijn kompanen van de W.A. en de mannen huiverden.

In Redens' tuin bloeiden de eerste crocusjes en ook de narcissen deden het al aardig. Mooi, dacht hij, terwijl hij wat onkruid uittrok. Alsof er geen belangrijker dingen op de wereld waren dan een stadstuintje met een stuk of wat bloemetjes.

'Jij hebt nog je bloemen,' zei van Tuin, 'maar wat moet ik op mijn drie vierkante meter zolderkamer beginnen? Nu Stevens de huizen verkocht heeft, weet ik met mijn vrije tijd geen raad meer.'

'Wacht maar,' antwoordde Redens, 'binnenkort gebeurt er wel iets.'

Doch er gebeurde niets. Er werden alleen maar een stuk of wat schepen door duikbooten tot zinken gebracht, waarbij een paar honderd zeelieden om het leven kwamen. Maar dat was geen gebeurtenis van belang in een wereld, die op het punt stond zichzelf te vernietigen. Een getorpedeerd of een op een mijn geloopen schip was zelfs geen dagbladsensatie meer, omdat de lezers aan deze voorvallen reeds gewend waren en op belangrijker dingen wachtten.

Tot nu toe hadden de Nederlanders nog niet veel van de oorlog

gemerkt. Er was een overvloed van levensmiddelen, de modemagazijnen etaleerden zomerjurken en Degen werkte een reclamecampagne uit voor de vereeniging van hotelhouders, om de vacantiegangers, die nu niet over de grens konden, er toe te bewegen, hun vacantie aan zee of in de bosschen door te brengen.

‘Verleden jaar zat ik in Miami,’ zei Lex de Jong, ‘maar dit jaar zullen wij het met Muiderberg of Zandvoort moeten doen. Hier kan dat tenminste nog; in Duitschland maken de Joden het water te vuil.’

Zij zaten in Berger's auto, die met een vaart van meer dan negentig kilometer over de nieuwe verkeersweg naar Den Haag voortsnelde.

‘Hoe laat verwacht monsieur le Ministre ons?’ vroeg Tom.

‘Half drie,’ antwoordde Berger, het gaspedaal nog een weinig dieper indrukkend. ‘Dat de gezant ons hiervoor ontvangen wil, is een goed teeken. Wij maken een mooie kans.’

‘t Zal tijd worden,’ vond Lex. ‘Wij hebben nog niet veel successen kunnen boeken.’

‘Behalve dan de tien mille, die van Gelderen heeft toegezegd.’

‘Ik geef er nog geen tientje voor. Alles bluf.’

‘Bluf, ja,’ herhaalde Berger. ‘Of onze Joden zijn te bang òf ze denken het met bluf te kunnen doen. In het dwarsboomen zijn ze groot.’

‘Hoe staat het nu met de samenwerking met het Comité voor Joodsche Interessen?’ vroeg Blok.

‘Komt ook geen bliksem van terecht. Dokter Godschalk vreest concurrentie en is gekrenkt, omdat wij hem niet als den door God uitverkoren leider van de Joden beschouwen willen. Hij heeft mij gevraagd, welke positief Joodsche doelstellingen de Liga heeft en ik heb hem geantwoord, dat wij wel andere kopzorgen hebben en wij voorloopig alleen maar trachten de dreigende ondergang af te wenden.’

‘Een houding, waarin hij natuurlijk te weinig positief Joodsch ontdekken kon.’

‘Waarschijnlijk. Ik heb de indruk, dat hij het heelemaal niet zoo erg vindt, dat de Joden een beetje op een hoop gedreven worden. Misschien voelt hij zelfs wel iets voor een zacht terreurtje, juist voldoende om de afvalligen weer op het goede pad te brengen.’

‘Toch een gevaarlijk mannetje; hij heeft veel invloed bij de rijke Joden.’

‘Op veel medewerking van die kant behoeven wij niet te rekenen, tenzij wij tam worden en van de Liga een Joodsche kegelclub of een wandelvereeniging maken. Alle menschen zijn

bang, beschouwen ons als communisten of minstens als bommengooiers en probeeren ons met een kluitje in het riet te sturen. Omdat een dergelijke houding niet alleen veilig, maar bovendien voordeelig is, laten de rijken er zich gemakkelijk door Godschalk toe overhalen.'

'Alleen de arme bliksems van Uilenburg en Marken, wien niets anders overblijft dan straks voor hun naakte leven te vechten, melden zich bij honderden aan,' zei Berger met een zucht.

'En wat kunnen we voor de kerels doen, zonder geld, zonder invloed, zonder macht?'

Niemand antwoordde en gedurende enkele minuten was alleen het zoemen van de motor en het zingen van de banden op de gladde asphaltweg hoorbaar.

Een stelletje Don Quichote's, ridders van de droevige figuur zijn wij, dacht Tom. Wij vechten tegen windmolens, tegen onwetendheid en kwaadwilligheid, wij hebben ons tegen tanks, vliegtuigen en kanonnen te verdedigen, met geen ander wapen dan het woord. Maar wij kunnen schreeuwen zoo hard wij willen, het kanon blaft harder en wij kunnen blijven protesteeren, maar straks zal niemand meer naar ons luisteren. Alleen Frankrijk en Engeland kunnen ons redden.

République Française, stond op het metalen schild, boven de ingang van het witte gezantschapsgebouw, waarvoor de auto stopte. Tom dacht aan New York, het kroegje in de drie en veertigste straat en de Fransche matrozen, die de Marseillaise zongen. Frankrijk, het eeuwig jonge, machtige Frankrijk, zou het land en de Joden redden, als de Duitscher hier binnen viel.

De kamers met gobelins, wit gelakte deuren en raamkozijnen en met marmeren schoorsteenmantels in Louis Quinze-stijl, waren een stukje Frankrijk, een brokje Parijs. Hier, bij den toekomstigen bondgenoot en beschermer waren zij thuis, konden zij zich even veilig voelen. Straks zou de gezant hen ontvangen en ongetwijfeld zou hij zijn medewerking verleenen, om de film 'Bekentenissen van een Nazi-spion', waarvan de openbare vertooning door de nog altijd deerniswekkend neutrale regeering verboden was, naar Nederland te krijgen. Tom had de film drie maal in Amerika gezien, waar zij sedert weken iedere avond voor stampvolle en geestdriftige zalen werd vertoond. Een prachtig stuk propaganda, dat naar authentieke gegevens een beklemmend en verontrustend beeld gaf van het wroeten der nazi-spionnen. De Liga had het weten te regelen, dat de film in besloten kring vertoond kon worden en dat duizenden het ontzettende, onzichtbare gevaar zouden leeren kennen, dat hun vrijheid en leven bedreigde. Maar de Joodsche voorzitter van de Bioscoopbond, die het ongehoord

vond, dat men hem een dergelijk onbeschaamd voorstel deed, had uit de hoogte geantwoord, dat hij zich voor illegaal geknoei niet leende en geweigerd de eenige in het land aanwezige copie ter vertooning vrij te geven. U zult wel van opvatting veranderen, als straks de nazi's uw deur intrappen, had Berger gezegd, maar dan zal het te laat zijn. Dokter Godschalk heeft het bij het rechte eind: deze Liga is een gevaar, had de voorzitter gedacht en hij had te kennen gegeven, dat het onderhoud geëindigd was. Het filiaal van Warner brothers te Parijs bezat nog een Fransche copie, maar deze zouden zij alleen onder goedkeuring en met medewerking van den Franschen gezant naar Nederland kunnen krijgen.

'Monsieur le Ministre wenscht u te ontvangen.'

Zij volgden den bode naar boven, waar de gezant hen met een joviale handdruk ontving. Baron de Vitrolles was een man van in de zestig, gemoedelijk, traag en praatzaam, die meer de indruk maakte van een in goede doen gekomen reiziger in wijnen dan van een vertegenwoordiger van een der oudste en machtigste staten der wereld. De gerimpelde handen gezellig gevouwen boven zijn buikje, luisterde hij, soms even het hoofd knikkend, naar Berger's uiteenzetting.

'Geen slecht plan,' vond Zijne Excellentie, toen hij alles gehoord had, 'maar is het werkelijk zoo'n mooie film?'

'Meer dan mooi,' antwoordde Tom. 'Het is een indrukwekkende film.'

'Zoo, zoo. Ik voor mij houd niet van film, een aardige comedie, een licht pikant blijspel.'

'Ook voor Frankrijk kan het van nut zijn, dat de Nederlanders eens wat beter inzicht in de nazi-methodes krijgen.'

'Och, dat geknoei van die Duitschers. Enfin, men zou zien...'

Maar de zaak was dringend, of Zijne Excellentie er spoed achter wilde zetten. Hoe eerder men de film had, hoe beter.

Zeker, zeker, dat begreep de gezant. Over een dag of veertien ging de chef van de propaganda-afdeeling naar Parijs en die kon deze affaire dan meteen even bespreken.

Veertien dagen, een eeuwigheid, dacht Berger en keek Tom beteekenisvol aan. Of het niet een beetje vlugger kon, waagde hij te vragen.

Monsieur le Ministre glimlachte, nam de huistelefoon en ontbood monsieur Garin. Ook monsieur Garin was een beminnelijk man, die welwillend luisterde, maar wiens gelaat een ernstige uitdrukking kreeg, toen hij hoorde waarom het ging.

Of het Zijne Excellentie bekend was, dat het hier ging om de vertooning van een film, die door de Nederlandsche autoriteiten

verboden was. Verrast maakte Zijne Excellentie bolle wangen en blies. Aha, dat veranderde de zaak, dat, enfin, men zou zien, onderzoeken wat er gedaan kon worden. Over veertien dagen ging de chef naar Parijs.

Het onderhoud was geëindigd en monsieur le Ministre nam beminnelijk afscheid.

‘Als dat Frankrijk is, als deze diaconiemannetjes de nazi's moeten overwinnen en Europa redden, dan staat het er beroerd met ons voor,’ zei Tom.

Toen zij weer in de wagen stapten, kocht Blok een avondblad en na het even ingekeken te hebben, wees hij zwijgend op een bericht op de voorpagina: Alle militaire verloven zijn ingetrokken.

Op de terugweg spraken zij bijna niet. De motor zoemde in mineur: Aux armes, citoyens, formez vos bataillons!

Achter een nieuwe betonnen bunker, die terzijde van de weg in het weiland stond, ging de voorjaarszon rood onder.....

[X]

Middernacht.

Het urenlied der carillons drijft als speeldoosklanken door het gewelf der duisternis, over het netwerk van grachten en kanalen, van straten en stegen, een mozaïek in donkere tonen, van diep purper tot fluweelig zwart, waarin de lichtpunten der lantaarns glinsteren als schilfers gepolijst kristal. In het schijnsel der booglampen, dat als een lichter getinte lambrizeering tegen de onderpuien der huizen staat en de duisternis begrenst, hebben de straten het vertrouwelijk omslotene van kamers en zalen. In fijne kronkellijnen valt het licht op het donkere water der grachten, dat vrijwel onbewogen tusschen de oevers ligt. Door de Amstel glijdt een late vrachtboot en brengt beweging in het water, waarop het schijnsel der navigatielichten, duizendvoudig weerkaatst, in roode en groene vonken danst.

Op de brug voor de Ceintuurbaan blijft Tom staan en kijkt in de richting van de binnenstad, die in het duister verborgen ligt, achter het feestelijk verlichte altaar van de Hooge Sluis.

‘Het is vandaag tien Mei,’ mompelt hij.

‘Hoe kom je daar zoo bij?’

‘Ik dacht er aan, dat we de huur nog niet hebben betaald en dat Bertha morgen jarig is. Heerlijk weer, hè? Fijn om nog een uurtje te wandelen.’

‘Ga je gang, als je zin hebt,’ antwoordt Truus. ‘Ik ben te moe.’

‘Ik eigenlijk ook; het was maar een bevlieging, een sentimenteele jeugdherinnering. Zoo'n jaar of tien geleden ging dat nog, maar nu doen we zoo iets niet meer. Nietwaar Truus? Ik denk nu te veel aan de volgende dag, als ik geradbraakt mijn bed uit moet. Zullen we?’

Als zij thuis komen, staan Redens en van Tuin voor de deur met elkander te praten.

‘Zonde om nu al naar bed te gaan,’ zegt Gerard. ‘Ik laat nog even die goedkoope kroeglucht van mij afwaaien. Wil je wel gelooven, dat het warm is? Ideaal vliegweer.’

Zij kijken allen even omhoog naar de heldere sterrenhemel en dan wijst van Tuin naar de ramen van Stampfer, waarachter nog licht brandt.

‘Onze Duitsche buurman is nog laat op.’

Het woord Duitsch valt als een kei in een porseleinkast, het is een dissonant in deze harmonieuze voorjaarsnacht. Zoo voel je het, maar het is onredelijk, je moet niet generaliseeren, denkt Tom.

Later, als hij nog even de krant inkijkt, hoort hij buiten de gedempte stemmen der twee mannen en zij staan er nog steeds, als hij het licht al heeft uitgedraaid.

Het raam van zijn slaapkamer is egaal grijs, als een plaat tin; vanuit de donkere kamer gezien, is de hemel lichter dan op straat. Diezelfde hemel ziet men in Amerika, nu nog niet, maar over een paar uur, daaronder loopt dronken Harry, leven honderddertig millioen menschen, bevoorrechte onderdanen van een democratische staat. Woorden, phrases; daarginds zoomin als hier bestaat vrijheid en met de democratie is het er bijna even beroerd gesteld. De menschen verwarren liberalisme met democratie. Ford en Remington, Rockefeller en Morgenthau, mooie democraten. Vrijheid met gummiknuppels, traangasbommen en mitrailleurs. Desondanks is het daar aan de overkant toch nog een paradijs, vergeleken met deze hoek van de wereld. Ook Harry Miller is een democraat, geneigd een ieder zalig te laten worden op zijn eigen manier, als hij maar op tijd zijn kan jenever krijgt en het volgend jaar een nieuwe wagen van zijn oorlogswinst kan koopen. The hell, Tom; life is too short! De Yankeè's, democraat of geen democraat, gaan geld verdienen; van Pittsburg tot Cleveland rooken de hoogovens, de fabrieken zijn dag en nacht aan de gang om in de oorlogsbehoeften der strijdende Europeesche volken te kunnen voorzien. En toch zullen ook de Amerikanen er vroeg of laat aan moeten gelooven. Officieel levert Amerika nog geen wapenen aan Frankrijk en Engeland, maar de wapenfabrikanten lappen alle wetten en bepalingen aan hun lakschoenen en spelen met een handvol dollars meer klaar, dan de heeren van het Capitol met tasschen vol documenten. Zoolang Californië nog ingeblikte visch en perziken exporteert en Virginië nog tabak naar Europa stuurt, vinden de wapenfabrikanten nog wel een paar gaatjes tusschen de lading om er tanks en geschut in te stoppen. Dat American fruit ligt Hitler zwaar op z'n maag en van rooken houdt hij heelemaal niet. Zijn duikbootkapiteins hebben orders: geen risico nemen, Lucky Strike, Camel of Delmonte salmon, jaag er maar een torpedo doorheen. Zeker is zeker en wij hebben een reputatie van snel handelen op te houden. Iedere dag verlaten nieuwe duikbooten de werven van Hamburg en Kiel en sluipen de oceaan op. Schip aan bakboord! De scheeps-telegraaf klingelt, de machinist grijpt de handels. Halve kracht, bijdraaien, drie streken Noord-West. De commandant volgt zijn

prooi in de periscoop. Torpedolanceerbuizen openen. Torpedo klaar? Vuur! Als een dolfijn schiet de slanke stalen visch door het water en ontploft met een doffe slag tegen de scheepsromp. Een schuimende waterzuil wordt omhoog geworpen, het schip begint dadelijk slagzij te maken en een paar millioen Camels zijn op weg naar de diepzeevisschen. Geschut op twee mijl. Onverbiddelijk dalen de loopen der kanonnen, wijzen de stalen vingers naar het tot ondergang gedoemde schip. Reeds doorboren de eerste projectielen de ijzeren huid, vernielen hutten, kombuizen, machines en blikjes met Californian sliced pine-apples. Het schip heft zijn kiel uit de golven, het schijnt zich uit te rekken, als een stervend dier. Het schip zinkt, de kerels verzuipen. Take it easy, zegt de wapenfabrikant, een volgende keer beter. Erledigt, lacht de duikbootcommandant. Reeds naderen nieuwe schepen uit Yankeeland. Torpedo klaar, kanonnen richten, vuur! Nu knalt het van alle kanten. Son of a gun, roept Harry, hier is de hel losgebroken, krankzinnige Europeanen, schieten op conservenblikken! Vuur, kanonnen, luchtdoelgeschut, vliegtuigen.

Tom gaat overeind zitten, wrijft zijn oogen uit, staart naar het lichte vierkante gat van het venster. Buiten blaft het afweergeschut, brommen vliegtuigmotoren. Er wordt laag, te laag gevlogen. Waarom trekken deze kerels, die zonder zich om de neutraliteit van dit land te bekommeren, de kortste weg tusschen Duitschland en Engeland nemen, niet een paar kilometer hooger over Nederlandsch grondgebied? Ditmaal vliegen zij al bizonder laag; het is alsof zij de granaten zoeken. De soldaten ontvangen de neutraliteitsschenders zooals het behoort, geven 'm flink van katoen. Maar zoo hevig heeft hij nog nooit hooren schieten. Truus slaapt door alles heen, zal morgen weer van niets weten. Hij legt zijn hand op haar schouder en maakt haar wakker.

‘Luister toch eens, afweergeschut.’ Hij spreekt nadrukkelijk, maar niet luid, omdat hij het schieten wil blijven hooren, de juistheid wil nagaan van zijn indruk, dat het vuren thans heviger dan vroeger zou zijn.

‘Kijk, daar,’ wijst hij, ‘springende granaten.’ Duidelijk zien zij de donkerbruine wolkjes tegen de door de opkomende zon verlichte hemel. Het is alsof een hemelsch klein Duimpje wolkenvlokken uitstrooit. Een paar machines vliegen in zig-zag lijnen in de nabijheid van de ontploffende projectielen. Straks raakt er nog een in brand of dondert omlaag. Wat zoeken die kerels ook hier, waarom gaan zij er niet zoo vlug mogelijk vandoor? Of zou het mogelijk zijn, dat zij niet naar Engeland of Duitschland, maar dat zij hier in Nederland, Amsterdam?...

Met een ruk gooit hij de dekens van zich af.

Die dingen gaan niet weg, blijven hier rond cirkelen. Dat moet echt zijn, dat is oorlog!

Zonder zijn blik van het venster af te wenden, stapt hij uit bed. Zooeven nog bekeek hij het schieten, was het een opwindend gebeuren op een afstand, waarmee hij maar weinig te maken had, maar nu loeren die kerels daarboven op hem, nu zit hij er middenin, is het alsof de detonaties binnenin zijn borst resoneeren, alsof zijn bloed wordt opgejaagd door de snel opeenvolgende schoten. Oorlog, natuurlijk is dit de zoo lang verwachte en gevreesde oorlog. Verrek, zegt hij halfluid, nu doen ze het tòch! Eindelijk is het zoover, nu komen ze de boel vernielen en in brand steken en hij, die het heeft zien aankomen, staat hier nog even stumperig en hulpeloos als een maand of een jaar geleden. Terwijl het land wordt aangevallen, een troep perfect uitgeruste en geschoolde sluipmoordenaars, een slapend volk overrompelt en met bommen bestrooit, staat hier een van verontwaardiging en misschien ook van angst sidderend kereltje, dat niets beters weet te doen dan tandenknarsend de gesp van zijn sokkenophouder te verschuiven, om deze een beetje nauwer te maken. Oorlog of geen oorlog, sokkenophouders blijven onontbeerlijke dingen: een held met afgezakte sokken is een sjlemiel. Bols, elke dag een glaasje, leest hij op een op de grond liggende krant. Als je een beetje meer neemt, ben je een held, met of zonder kousebanden. Bliksems, die hadden ze bijna! Of willen ze niets raken en is het alleen maar een oefening? Je hebt je waarschijnlijk vergist, bent het slachtoffer geworden van je verbeelding, want de gewaande vijand trekt alweer weg en de kanonnen zwijgen.

Stil is het nu om hem heen, te rustig voor een stad, waar zooeven oorlog zou zijn uitgebroken. Het is alweer voorbij, het wachten is opnieuw begonnen.

Zijn denken slaat om als een door een rukwind gegrepen windwijzer, als de telefoon doordringend schelt. Dat klinkt als alarm in een brandweerkazerne. Dus toch! Terwijl hij de korte weg naar de huiskamer aflegt, vraagt hij zich af, wat men hem op dit uur te zeggen kan hebben. Niets anders dan de mededeeling dat het begonnen is. Hij aarzelt als hij de telefoon wil grijpen, verleent zichzelf een kort uitstel en vlucht voor de werkelijkheid, als een ter dood veroordeelde, die zijn vingers in zijn ooren stopt, om de voetstappen van den naderenden beul niet te hooren. De oorlog is begonnen, maar nog altijd weet hij niet aan welke kant het land staat, nog steeds is hij bang zichzelf iets wijs te maken, als hij blijft gelooven, dat Duitschland aangevallen heeft en dat de Nederlanders thans dus de bondgenooten van de Engel-

schen moeten zijn. Iets anders kan haast niet, denkt hij, als hij de telefoon neemt.

'We zijn de sigaar,' hoort hij Lex zeggen. 'De keet is volop aan de gang. Ik kan hier van mijn kamer uit zien, dat Schiphol wordt gebombardeerd. De boel staat in brand.'

'En verder.'

'Nog meer? Voor beginnelingen is het heel aardig!'

'Zijn we met of tegen Duitschland?'

'Vraag je dat nog, idioot? Kijk maar goed naar de machines, die bommen uitgooien, zij hebben het meestermerk van de Germaansche cultuur op hun staart.'

Lex lacht, gelukkig lacht hij.

Ondanks alles kunnen de Nederlanders op dit vreeselijke oogenblik lachen, omdat zij ontkwamen aan een bondgenootschap met de Hitler-barbaren. Tegen de schoorsteenmantel steunend blijft hij staan, zucht en glimlacht bevrijd omdat dit, het allerergste, tenminste niet is gebeurd.

Als Truus binnen komt, vertelt hij haar kalm wat er gaande is. Zij blijft in de deuropening staan en drukt de hand op haar oogen. Oorlog, fluistert zij, aangevallen. Tom zou haar ook gezegd kunnen hebben, dat er cholera was uitgebroken of dat de Spaansche inquisitie was terug gekeerd. Dergelijke dingen lagen op het oogenblik even ver buiten haar gedachtensfeer en vermogen tot begrijpen als deze mededeeling.

'Ik begrijp het niet,' zegt zij.

'Niet? Een kind kan het snappen. Er is niets eenvoudigers en stommers dan oorlog.'

Hij schakelt het radiotoestel in, dat nog staat afgestemd op Hilversum. Het groene kruis van de indicateur gloeit langzaam aan, de zender is dus in werking. Na enkele seconden klinkt uit de luidspreker een zenuwachtige stem, die hakkelt, vergissingen maakt en in herhalingen vervalt. Die vent is ook niet voor oorlogsconferencier in de wieg gelegd, denkt hij.

'Hier, centraal bureau van de Luchtwacht. Vijf en twintig tot dertig Duitsche vliegtuigen boven Gorcum, vliegend in westelijke richting. Veertig vliegtuigen boven Strijen, parachutisten springen af. Let op parachutisten!'

Groote hemel, wat een smeerlapperij. Hij balt zijn vuisten en dan schudt hij het hoofd om zijn onnoozelheid. Alsof een oorlog en in de eerste plaats een aanvalsoorlog, waarbij het er op aan komt den vijand met alle middelen zoo snel mogelijk te overrompelen en te verlammen, iets anders dan smeerlapperij zou kunnen zijn. Die kerels doen hun werk zoo goed mogelijk, brengen hun jarenlang in het geheim ontvangen lessen in toe-

passing en die stotterende zielepoot voor de microfoon heeft er alleen maar het nakijken van en mag vertellen welke hoek van het land men nu in brand zal gaan steken. Arme luchtwachter, precies zoo'n stakker als de man, die hier, zich verbijtend van ergernis en verontwaardiging, bij het radiotoestel zit, een slachtoffer, zooals de overige acht en een half millioen luisterende en niet luisterende Nederlanders.

Twintig tot vijf en twintig machines boven Delft, vliegend in Noord-Westelijke richting.

‘En toch krijgen ze Nederland op deze manier nooit,’ zegt hij.

‘Hoe nooit?’

Truus is bleek, kijkt hem aan met starende oogen, die niets schijnen te zien. Als hij zijn hand op haar arm legt, voelt hij dat ze trilt.

‘Trek het je maar niet zoo aan. Wij moeten er nog aan wennen. Beter zóó dan aan de kant van de moffen. Ga je aankleeden en laten we een kop koffie drinken.’

Hij krijgt een schok van schrik, als de telefoon opnieuw belt; blijkbaar is hij toch ook nog niet war-proof. Het is Jacques, die zegt, dat hij hem over een kwartier met zijn wagen zal komen halen. Zij moeten besluiten wat er met de ledenlijst en de papieren van de Liga gedaan moet worden.

Even later komt Redens, die een oude overjas over zijn nacht-kleeding heeft aangetrokken en wiens te lange rose pyamapijpen als leege zakken boven zijn bruine pantoffels hangen. Hij heeft vergeten zijn kunstgebit in zijn mond te doen, zijn vale wangen zijn ingevallen en als hij zijn weeke kabeljouwmond sluit, klapt zijn natte onderlip bijna tegen zijn neus aan.

‘Het is dan zoo ver,’ zegt hij somber en zijn maskerachtig ernstig kopje blijft bevestigend knikken, als de kop van een mechanisch bewogen etalagepop bij een reclame voor een zelfmoorddrank of een gevaarlijk vermageringsmiddel.

‘Dat houden we nooit. Heb je de radio gehoord?’

‘Ja, die man maakt mij gek.’

‘Als de Franschen en Engelschen maar komen. Maar hoe lang kan dat duren?’

‘Misschien een kwestie van uren.’

Hij begint weer te knikken, alsof hij de seconden telt.

Truus heeft de gordijnen weg geschoven en het licht van de opkomende zon, weerkaatst door de vensters aan de overkant, vult opeens de kamer. Een stralende voorjaarsmorgen, te feestelijk uitbundig voor een oorlogsdag.

‘De natuur neemt een loopje met ons,’ zegt Tom.

Op straat staan groepjes menschen, half aangekleede mannen

en vrouwen met slaperige gezichten, op het trottoir een paar kinderen op bloote voeten, die met een hond spelen. Verder heerscht er Zondagsche rust in het nieuwe, in pril zonlicht badende straatje. Het is langer dan een uur geleden, dat de Duitscher het slapende land binnentrok en de eerste dooden vielen, maar nog moeten millioenen er onkundig van zijn, dat het land in oorlog is.

De oude mevrouw te Slaa, die zoo vaak de zwarte onomvangbaar groote duizendpoot in haar nabijheid heeft gezien, die zeker wist, dat de in een of andere almanak voorspelde ramp spoedig zou moeten losbarsten, is zich van geen onheil bewust en droomt, nu het vormlooze gestalte gekregen heeft en de schaduwen van de vogels des doods over de Nederlandsche aarde glijden, van de gemoedelijke dorpssmederij, waarvoor zij als kind speelde. De droom misleidt haar en vervormt het knallen van het geschut, dat ongecontroleerd haar ooren binnen dringt, in melodische slagen op het aambeeld. Kijk Rietje, zegt de smid, zoo maken de kaboutertjes de gouden koets voor de prinses. En moeder te Slaa glimlacht in haar slaap.

Haar zoon, die nachtdienst heeft, staat dichter bij de werkelijkheid, komt niet tot droomen en nog minder tot lachen in deze eerste minuten, die beslissend voor het lot van het geheele volk kunnen zijn. Naar de maan met al die langdradige, moeizaam geschreven en nog moeizamer gespelde processen-verbaal wegens verkeersovertredingen, openbare dronkenschap, burengerucht en te vroeg naar buiten gedragen vuilnisemmers, weg met de dobbelaars, zakkenrollers en insluipers. Er valt nu groot werk te doen, er moet afgerekend worden met een wereld vol zware jongens. Onafgebroken tikken telegraaf en telex in de kamer van den wachtcommandant, rinkelen telefoons, komen berichten, aanwijzingen en bevelen binnen. Het dossier met adressen van politieke verdachten ligt geopend op de tafel en de eerste bladzijden vertoonen roode lijnen, getrokken door de namen van fascisten en communisten, die reeds gearresteerd zijn. Alle manschappen zijn opgeroepen, agenten en rechercheurs doorkruisen de stad, komen binnen met gevangenen en gaan weer weg om nieuwe te halen. Het politiecorps is veranderd in een afhaaldienst en de service is prima. Vrachtwagens vol arrestanten vertrekken naar de centrale Markthallen, waar het verzamelpunt is, maar desondanks blijven cellen en wachtkamers gevuld. Er is van alles bij: mannen en vrouwen, arm en rijk, jong en oud.

‘Alles één pot nat,’ zegt een rechercheur, die nog gisteren zijn bolhoed voor Mussert zou hebben afgenomen.

‘Landverraders, leden van de vijfde colonne,’ antwoordt een

collega. ‘Er is zooeven bericht binnen gekomen, dat in de buurt van Dordrecht parachutisten in de huizen van nationaal-socialisten verborgen zijn en op onze menschen schieten. Er loopen spionnen rond in post- en politie-uniform, er rijden politieauto's door het land, waarin verkleede Duitschers zitten. Wij zijn verkocht en verraden!’

‘Hoe bestaat het,’ zegt de bolhoed.

‘Blijven zitten!’ snauwt te Slaa een arrestant toe. ‘Wie van zijn plaats opstaat, wordt neergeschoten.’

Een nieuwe groep gevangenen wordt binnen gebracht, voorop een bleeke, magere jongen met een bekend gezicht. Wie is die knaap, waar heeft hij dat smoel eerder gezien? Als Frits Beumer op een bank tusschen zijn lotgenooten plaats neemt, herkent te Slaa zijn buurjongen.

‘Hou zee,’ zegt Frits, ‘we zitten er leelijk in.’

‘Rood front en barst voor mijn part,’ antwoordt een communist.

‘Hou zee,’ herhaalt een man aan de andere kant. ‘Maak je maar geen zorgen, over een paar uur zijn onze Duitsche kameraden hier.’

Zij naderen reeds, de Duitsche kameraden, banen zich in kogels brakende tanks en pantserwagens een weg door steden en dorpen, springen beladen met handgranaten en machinepistolen uit vliegtuigen, bezetten de sleutelposities aan de Hollandsche waterlinie en trachten vliegvelden te veroveren. Terwijl Frits op de komst van zijn bevrijders zit te wachten, neemt zijn broeder op een vliegveld aan hun feestelijke ontvangst deel. Van achter een zandheuvel, niet veel meer dan een flinke molshoop, richt hij zijn mitrailleur op de valschermjagers, die het reeds zwaar beschadigde vliegveld trachten te bestormen. Boven zijn hoofd denderen de motoren der Duitsche duikvliegtuigen, die met verbijsterende trefzekerheid hun projectielen naar de aarde slingeren. Geen Nederlandsche machine te zien, alleen maar moffen en nog eens moffen, steeds meer. Achter hem, boven hem, links en rechts, overal ratelen machinegeweren, knalt, kraakt en giert het. Zijn mitrailleur schiet onafgebroken, vreet als macaroni de patroonbanden, die zijn maat bijhoudt, braakt uit de gloeiende loop kogels op den vijand, die dekking zoekt achter zijn eigen dooden. Een bom slaat in op een paar meter afstand, de luchtdruk perst de adem uit hun borsten, een lawine van zand en aardkluiten komt op hen neer. Een transportmachine komt brandend omlaag, slaat met een doffe plof tegen de aarde, alsof zij werd neergeslagen met een vliegenmepper.

‘Houden we het, Kees?’

Zijn maat kijkt hem aan met een gezicht dat zwart is van zweet en aarde. Onder zijn helm uit kronkelt een dun straaltje bloed langs zijn oor en over zijn kaak.

'De kisten zijn leeg, geen patronen meer,' zegt hij. Dan richt hij zich half op, strijkt zijn hand langs zijn wang en is verwonderd, als hij bloed op zijn vingertoppen ziet.

Een Duitsche machine scheert laag over hen heen, het knetteren van de mitrailleurs wordt overstemd door het denderen der motoren, maar de zandzuiltjes van de inslaande kogels bewijzen, dat er op hen geschoten wordt.

'Dekken!' schreeuwt Henri.

Op hetzelfde oogenblik slaat Kees voorover met zijn hoofd op de leege patronenkist. Henri kruipt naar hem toe, trekt hem omlaag en buigt zich over hem heen om te verstaan wat Kees met een mond vol bloedig schuim nog tracht te zeggen...

Innerhalb vier und zwanzig Stunden sind die Niederlande erledigt.

Nog voordat de zon geheel boven de horizont staat, is de geheele Nederlandsche grens, van Nieuweschans tot Vaals, overschreden en dringen gemotoriseerde stoottroepen diep het land binnen. Daarachter volgt de infanterie, honderdduizenden goed geoefende en tot de tanden bewapende mannen, in groen-grijze uniformen. Het is het machtigste en best uitgeruste leger, dat ooit in de strijd geworpen werd, een macht, gevormd om Duitschland de wereldheerschappij te verzekeren. Een millioenenvolk heeft jaren lang alles moeten offeren, om dit wonder van techniek en wetenschappelijke organisatie te wrochten. Met alles is rekening gehouden, geen enkele voorzorgsmaatregel werd over het hoofd gezien. Alles is weldoordacht en technisch volmaakt: van de stafkaarten, die beter zijn dan die der Nederlandsche officieren, tot de rijdende electrische centrales, die voor stroom voor de zoeklichten moeten zorgen, de telekijkers der artillerie-commandanten, de gecomprimeerde voedselrantsoenen der valschermjagers en de korte-golf radiozenders, die reeds lang geleden in het aangevallen land werden binnengesmokkeld. Voor dit leger bestaan geen hindernissen: nieuwe betonnen bunkers worden opgeblazen, kazematten storten ineen tot puin onder de bommenregen uit de Stuka's, rivieren en kanalen worden met behulp van gummibooten overgestoken of men slaat overgangen over de gebroken pijlers en verbogen staalconstructies der bruggen, welke de Nederlandsche genietroepen enkele uren geleden in de lucht hebben laten springen. Het jonge gewas op de velden wordt vertrapt, boerderijen en dorpen branden: over de puinhoopen van meer dan honderd jaar vrede en welvaart, trekt het machtige leger op.

Als de Maaslinie na een korte en vinnige strijd doorbroken wordt, springen de eerste parachutisten reeds op Waalhaven en het eiland van Dordrecht af, mengen indringers, verkleed als boeren, politieagenten of postboden zich onder het volk, om onrust en verwarring te stichten. Verraad sluipt door de gelederen van de verdedigers en valt hen in de rug aan, handlangers in dienst van Hitler desorganiseeren de verdediging en vergemakkelijken de taak van den vijand. Tegenstrijdige bevelen worden gegeven, bruggen die opgeblazen moeten worden, blijven intact, op bedreigde punten is tekort aan ammunitie, het water in de geïnundeerde gebieden stijgt niet, op punten waar nog geen vijand te zien is, wordt uit vensters en vanaf daken op Nederlandsche soldaten geschoten. Verraad, zegt tandknarsend de soldaat en terwijl hij zijn geweer opnieuw laadt, kijkt hij schichtig om, bang dat hij in zijn rug bedreigd wordt.

Weinige uren na de inval bevinden de groote Moerdijkbruggen, toegangswegen tot de vesting Holland, zich in handen van den vijand. Verraad, zegt een subaltern officier en zonder zich te bedenken begeeft hij zich naar Dordrecht, naar den commandant, door wiens schuld, naar hij meent, de Moerdijk verloren ging en schiet hem neer. Ook Waalhaven en eenige kleinere vliegvelden zijn in Duitsche handen, de provincies Groningen, Drenthe, Overijsel, Gelderland en Limburg voor het grootste deel bezet. Iedereen wist, dat het land deze ongelijke strijd niet lang zou kunnen volhouden, maar men hoopte het te kunnen bolwerken, totdat de Franschen en Engelschen kwamen. Maar de hulp blijft uit en de vijand trekt verder. Heeft het nog zin de strijd voort te zetten, nog meer bloed te vergieten en nog meer te verwoesten? Achter de waterlinie kan Nederland stand houden en zoolang de vesting Holland behouden blijft, is het land niet verloren. Bij de IJssel en in de Peel slagen de verdedigers erin de opmarsch van den vijand te vertragen, gelukt het hun de aanrollende lawines voor enkele uren tegen te houden. Echter niet meer dan een incident beteekent deze dappere tegenstand, die door de Duitsche oorlogsmachine spoedig wordt gebroken. Dieper vreet het stalen monster zich het land in en pas voor de Grebbe en op de afsluitdijk van de Zuiderzee wordt het opnieuw tot staan gebracht. Onderwijl bezetten in de rug van het strijdende leger parachutisten nieuwe punten, worden bruggen en vliegvelden genomen. Rotterdam wordt bedreigd, daar heeft de uit de lucht op de Zuidelijke Maasoever gedaalde vijand versterking gekregen van in Rijnaken verborgen troepen, die reeds meer dan een week voor het uitbreken van de oorlog in de haven waren aangekomen. Desondanks gelukt het den Duitschers niet over de

Maasbruggen te komen. Dan, middenin de strijd, klinkt uit de radiotoestellen de verlammende mededeeling, dat de Koningin en de regeering het land verlaten hebben en naar Engeland zijn gevlucht. Wij houden stand en vechten door, zegt de omroeper met onzekere stem, maar als na deze mededeeling het Wilhelmus klinkt, buigen honderdduizenden verslagen het hoofd en weenen. Alle hoop op behoud is vervlogen, zij weten dat de strijd verloren is.

Als de Duitschers vinden dat het te lang duurt, dat de termijn van vier en twintig uur, welke zij zichzelf stelden, reeds meer dan verdrievoudigd is, sturen zij den commandant van Rotterdam een ultimatum, waarin zij de overgave van de stad eischen. Sterke batterijen lange-afstandsgeschut en eenige eskaders bombardementsvliegtuigen staan klaar, om deze eisch kracht bij te zetten. Tegen een luchtbombardement staan de verdedigers machteloos. Een enkele Nederlandsche machine, de laatste, stijgt op om de positie van den vijand te bepalen, maar nog voordat zij diens stellingen heeft kunnen bereiken, wordt zij getroffen en stort in de Maas. De commandant aarzelt: over een half uur is het ultimatum verstreken en zal de aan hem toevertrouwde stad, als hij niet capituleert, door den vijand vernietigd worden. De Duitschers echter, hunkerend naar glorierijke overwinningen en ervaren in de tactiek der overrompeling, hebben geen geduld meer en wachten zijn beslissing niet af. Reeds naderen hun vliegtuigen uit het zuiden en oosten, keurige formaties Junkers en Messerschmidts. Zij vliegen op groote hoogte en komen in spiraalvlucht met denderende motoren boven de stad omlaag, stom nagestaard door de van verontwaardiging bevende en door vrees verlamde bewoners. Huilend suist de eerste bom omlaag, ontploft met een dreunende slag in het hart van de stad en jaagt een golving door de drassige bodem. Het einde van Rotterdam is gekomen. Neerland's grootste havenstad, de stad van Erasmus, gaat ten gronde, wordt opzettelijk, systematisch, doelbewust en zonder dwingende noodzaak verwoest. Na de eerste inslag volgt een regen van brisant- en brandbommen en begint ook de artillerie te vuren. Waanzinnig van angst vluchten de menschen de straat op, die even weinig veiligheid biedt als de boven hun hoofden brandende en instortende huizen. Binnen weinige minuten liggen tallooze gebouwen in puin, brandt het op vele plaatsen en is de geheele binnenstad in dikke zwarte en zwavelgele rookwolken gehuld. Duizenden zijn onder de brandende puinhoopen bedolven en bijwijlen overstemmen hun doodskreten het duivelsche orkest der vernietiging.

Duitsche pantserafdeelingen trekken over de bruggen op;

weinige minuten later capituleert de stad, is de hoekpijler van de vesting Holland gevallen en ligt de weg naar het noorden voor den vijand open.

Tegen het vallen van de avond geeft generaal Winkelman, de opperbevelhebber van het leger, de hopelooze strijd tegen den oppermachtigen vijand op. De vesting Holland capituleert en alleen in Zeeland, waar Fransche versterkingen zijn aangekomen, wordt nog doorgevochten.

Toen bekend werd, dat de regeering vertrokken was, voelde de bevolking zich met doffe moedeloosheid geslagen; vrijwel iedereen begreep, dat dit het einde beteekende en dat verder bloedvergieten nutteloos moest zijn. De sprekers voor de radio mochten nog zoo plechtig en heldhaftig verzekeren, dat de strijd doorging, het volk taxeerde deze mededeelingen op haar juiste waarde en trok geërgerd de schouders op. Men voelde zich voor de tweede keer verraden.

Reeds op de avond voorafgaande aan de dag van de capitulatie, was Tom, nadat hij de toestand aan de hand van de door de regeering verstrekte onvolledige en deels onjuiste oorlogsberichten op de kaart had nagegaan, tot de slotsom gekomen, dat de oorlog verloren was. De Duitschers over de Moerdijk en in Rotterdam, een bres in het verdedigingsstelsel van Holland: de zaak stond er hopeloos voor.

‘Als wij de kerels daar niet vandaan kunnen krijgen, is het einde nog maar een kwestie van uren.’

‘Je bent een defaitist,’ had Redens geantwoord.

‘Bovendien,’ had van Tuin, die het ditmaal met Redens eens was, gezegd, ‘er staan Fransche troepen in Brabant en men zegt, dat de Engelschen in IJmuiden geland zijn.’

‘Zelfs als het waar is, zijn zij nu te laat.’

Tom had die nacht niet kunnen slapen, was de straat op gegaan en had door de verduisterde stad gezworven. Kort na middernacht bevond hij zich in oost, op de grens van de Watergraafsmeer, waar de verkeersweg naar het Gooi, de weg naar Duitschland begint. Onafgebroken kwamen langs deze weg militaire voertuigen de stad binnen, een aantal met het Roode-Kruis embleem, dat in het gedempte licht der schijnwerpers duidelijk zichtbaar was. Vol triest rumoer was de nacht, ijzeren wielbanden ratelden hard op bolle keien, motoren snorden, vermoeide voeten gingen sleepend over het plaveisel en in de omsloten ruimten der transportwagens kermden gewonden. Bij een bocht of wanneer er even stilstand in de kolonne kwam, zag Tom in het witte schijnsel der koplampen een paar mannen, soldaten en onderofficieren, die er afgemat en vervuild uitzagen. De stoet

van voertuigen en menschen bewoog zich langzaam in de richting van de stad, zonder regelmaat of orde: een beeld van moedeloosheid en verval, de resten van een verslagen leger.

'En toch zijn we nog niet verloren,' zei de infanterist, wien hij een sigaret gegeven had. 'Wij hebben bevel gekregen terug te trekken, maar waarom weet ik niet. Ik heb een uur of tien geloopen, mijn voeten branden en ik kan bijna niet meer staan. Waarom vecht je eigenlijk als je opeens, zoo maar voor niks, terug moet trekken? Ik begrijp geen bliksem van die heele oorlog, ik heb alleen maar slaap.'

Tegen de morgen kwam hij thuis en vond Truus gekleed naast twee koffers zitten, waarin zij wat kleeren gepakt had. Zij zag er neerslachtig en afgemat uit en keek hem vragend aan. Met een paar woorden stelde hij haar op de hoogte van hetgeen hij die nacht gezien had.

'Het is afgeloopen,' zei hij, 'tenminste voorloopig. Wij zijn verslagen, maar het is onmogelijk, dat Duitschland uiteindelijk deze oorlog wint. Maar zoolang het duurt, zoolang de Duitschers hier zitten, zal het land onbewoonbaar zijn. Wij kunnen onze biezen wel pakken, want het leger zal gevolgd worden door de Gestapo, die dadelijk de jacht op vijanden openen zal. Ga jij voorloopig maar naar Bertha, de hoofdzaak is, dat je uit dit huis weg blijft.'

'En jij?'

'Ik weet het nog niet. We zitten als ratten in een val. Misschien is dit het einde, zien wij elkaar nooit terug.'

De situatie had niets dramatisch, zijn woorden waren rustig en verrieden geen ontroering en toch klonken ze vreemd, niet van hem zelf, als een zin uit een tooneelstuk. Heel wat minder schokkende momenten had hij doorleefd met meer emotie, zonder dat hij zichzelf als een acteur gezien had. Maar zelfcritiek bracht hier geen uitkomst, niets kon de ernst van dit oogenblik aantasten, niets hem doen vergeten, dat hij voor een noodlottig gebeuren stond, waaraan geen ontkomen mogelijk was.

Hij legde zijn arm om Truus heen en trok haar naar zich toe.

'Misschien valt het nog mee,' zei hij zacht. 'We hebben het samen toch goed gehad.'

Hij wilde nog meer zeggen, maar hij kon niet. Meer aangedaan dan zooeven, voelde hij dat hij nu zou kunnen huilen, maar tegelijkertijd zag hij zichzelf staan, hoorde hij de woorden welke hij sprak en was het hem alsof alles niet echt was en hij een rol speelde. Dit was geen werkelijke belevenis meer, een gewoon mensch kon deze emoties niet verwerken, dit was literatuur, deze dingen gebeurden alleen op het tooneel.

Truus snikte. Ik moet weg, dacht hij, ik kan niks doen, kan het alleen maar erger maken. Hij kuste haar vluchtig, greep zijn koffertje en snelde de straat op. Buiten bleef hij staan, vroeg zich af of hij iets onontbeerlijks vergeten had en opeens zag hij dat hij alleen was en voelde zich eenzamer dan ooit. Thans zag hij zijn toestand duidelijk, begreep hij dat hij een vluchteling zonder toevlucht, een man in doodsgevaar, iemand zonder toekomst geworden was.

'Arme Truus,' mompelde hij en hij slikte met een droge tong en tranen in zijn oogen.

De stad zag er ergerlijk, beschamend normaal uit, de trams reden als op andere dagen, de menschen gingen naar hun werk, alsof er geen oorlog was en de nederlaag niet aanstonds een feit kon zijn. Welke zin had het thans nog om het kleine werk van alledag te doen, om in een glazen kastje te staan en een tram van halte tot halte rijden, om tramkaartjes te verkoopen, melk te bezorgen of je te haasten om op tijd op kantoor of fabriek te zijn? Begreep dan niemand iets van het ontzettende lot dat allen wachtte, was niemand zich er dan van bewust, dat men blind en doof door een van de verschrikkelijkste perioden van de geschiedenis heen rende, om toch maar vooral niet te laat bij schrijftafel en werkbank te komen? Of was deze kalmte, dit meegaan in de tredmolen alleen maar schijn, begreep men wel wat te gebeuren stond en was deze gang van alledag alleen maar een laatste daad tot zelfbehoud, een vlucht in het alledaagsche en vertrouwde, voor het dreigende onbekende? Aangenomen dat dit zoo was, dan bleef het hem nog onbegrijpelijk, dat iemand onder deze omstandigheden in staat kon zijn om rekeningen te schrijven, kruidenierswaren af te wegen, glazen te lappen of kaartjes te verkoopen. Op deze dag, nu het land onderging, had de samenleving stop moeten staan, had alles verlamd moeten zijn, had niemand een hand moeten uitsteken om de maatschappelijke machinerie aan de gang te houden. Het is toch niet alleen onze onafhankelijkheid die nu op hot spel staat, dacht hij, wij staan op het punt alles te verliezen. Niets immers is meer waard voort te bestaan, als recht en vrijheid verloren gegaan zijn. Wij moeten zelf alles vernielen, de buit voor den vijand waardeloos maken, wanorde stichten, de ondergang verhaasten. En als dat onmogelijk is, laat ons dan in ieder geval geen hulp bieden, maar werkeloos blijven toezien en afwachten of, misschien, bidden ... Bidden? God helpt alleen de sterken, de doelbewusten, die geen hulp noodig hebben, God is met degenen, die de meeste vliegtuigen of tanks, de meeste mannen en de beste kanonnen bezitten. God is geen wapenfabrikant, geen generaal

of dictator en kan zich niet met oorlog en politiek bemoeien. Hij heeft al genoeg werk om voor mooi weer te zorgen, voor een stralende zon in een strak blauwe hemel en voor hinderlijk tjilpende vogels. God werkt stomweg in het voordeel van de Duitschers, Nederland gaat onder en de wereld draait door. De menschen bidden of haasten zich om op hun lamme kantoorkrukken te komen en de musschen pikken hun graantje uit de versche paardevijgen. Goddelijke wilsbeschikking of stom toeval? Een hoon is het, een ergerlijk stomme klucht, een bespotting der menschelijke waardigheid, aardigheid, narigheid, een banaal spel van dommekrachten. Leg jij nu maar eens in gemoede die verkreukelde ziel van je bloot, wees deemoedig en breng kracht op om je tot een almachtigen en rechtvaardigen God te wenden. Alleen een paar millioen Engelschen en Franschen kunnen uitkomst brengen en misschien ook dat niet eens...

Tom bleef staan en veegde het zweet van zijn voorhoofd. Het was al warm.

De stad was veranderd, hij zag haar in ieder geval anders dan vroeger. Er was spanning in de atmosfeer, de contouren der gebouwen waren scherper, de kleuren feller, de lucht was transparanter, de straten schenen langer en dieper geworden te zijn. Alles was bizonder lucide en tegelijk een weinig gedeformeerd, alsof hij het in koorts zag. In deze straten had hij als kind gespeeld, maar het was hem alsof hij in een vreemde stad liep, of een weg volgde, welke hij heel lang geleden eens had afgelegd. Hij moest alles herkennen en zelfs over woorden als Banketbakker en Schoenmakerij moest hij even nadenken, niet omdat hij hun beteekenis niet begreep, maar omdat hij eerst deze reeksen van teekens tot woorden moest samenvoegen.

Pas toen hij zijn vinger op de schelknop legde, bemerkte hij dat hij naar het huis van zijn moeder was gegaan. Hij was gekomen om afscheid te nemen, maar dit moest hij niet laten blijken, haar niet noodeloos ongerust maken en te vroeg met nuttelooze zorg belasten. Zoo opgewekt mogelijk kwam hij binnen en op haar vraag, wat er nu met de Joden gebeuren zou, gaf hij een vaag en ontwijkend antwoord. Bevredigend was het niet, maar het was hem onmogelijk te liegen, haar gerust te stellen. Moeder was ook geen kind en zij had te veel gehoord van de Jodenvervolging in Duitschland, om nog vertrouwen in de toekomst te kunnen hebben.

‘We moeten maar afwachten,’ zei hij. ‘Het is nu oorlog en zij hebben de handen vol. Voorloopig zullen zij de Joden dus wel met rust laten.’

‘Maar jij?’ vroeg zij hem angstig aankijkend. ‘Jij bent bekend, jij hebt zooveel tegen ze geschreven.’

‘Maak je maar geen zorg, moeder; ik zal mij er wel doorheen zien te slaan.’

‘Kon je maar weg komen, naar Engeland of naar Frankrijk. Waarom ben je ook uit Amerika terug gekomen?’

Hij zweeg en keek er naar, hoe zij met bevende handen een kop thee inschonk en voor hem neer zette.

‘Het spijt me niet, dat ik terug gekomen ben. Als je daar alleen aan de overkant zit en niet weet wat hier gebeurt, stel je je de dingen vaak erger voor dan ze zijn.’

Hij meende het eerlijk en toch zou het hem heel wat waard geweest zijn, als hij op het oogenblik in New York zou hebben gezeten.

Bij het afscheid keerde hetzelfde gevoel van verstarring terug, dat hij zooeven bij Truus ondervonden had, alsof zijn ziel samen-kromp en als een egel zijn stekels uitzette om zich te verdedigen.

Onderweg naar het kantoor van de Liga, zag hij dat de lucht in het Noorden zwart was van rook, die loodrecht achter de huizen opsteeg en op groote hoogte als een gordijn bleef hangen.

Er werd verteld, dat Engelsche matrozen de petroleumhaven in brand gestoken hadden. Die olie krijgt de mof in ieder geval niet te pakken, dacht hij, maar zijn voldoening veranderde in een gevoel van weemoed, toen hij er aan dacht, dat deze aangestoken brand de fanaal tot het einde zijn moest. De kantoren van de Liga waren vol menschen, meerendeels jonge kerels, die gekomen waren om te helpen en zich nuttig te maken, maar die, zonder het zich bewust te zijn, hier hulp en steun kwamen zoeken, die niet alleen konden blijven en lotgenooten om zich heen wilden zien, nu hun doodsvijanden in aantocht waren. Zij waren opgewonden en luidruchtig, spraken harder dan noodig was en lachten om de geringste aanleiding. In het midden van het vertrek stond een op een geïmproviseerde antenne aangesloten radiotoestel, waar omheen allen dadelijk samendrongen, als nieuwe oorlogsberichten werden doorgegeven. Na elk bericht verlieten de luisteraars het toestel met sombere gezichten: de tijding van de landing der Engelschen, waarop hun laatste hoop gevestigd was, bleef uit.

Er werden namen opgeschreven van leden, die zich beschikbaar stelden voor de burgerwacht; iedereen gaf zich op, zelfs communisten en anarchisten. Cohen, de tweede secretaris, zat met een smal en bleek gezicht achter zijn bureau en onderteekende de lijsten met uit het kaartsysteem van de inlichtingendienst overgenomen namen van nazi's. Zoodra een lijst klaar en gecon-

troleerd was, bracht een ordonnans deze op een motorfiets naar de politieke recherche, waar men zonder verder onderzoek tot arrestatie der gesignaleerden overging. Gedurende haar kort bestaan had de Liga al herhaaldelijk bewezen, dat haar inlichtingendienst goed werkte en men wist in de Doelenstraat, dat de gegevens van het magere, spichtige leeraartje betrouwbaar waren. Citroen had dag en nacht voor de zaak gewerkt, geduldig geluisterd naar de vaak overdreven en nog vaker onjuiste verhalen, die zijn onervaren en meestal niet voor hun taak berekende spionnen hem kwamen doen, maar na korte tijd had hij geleerd het kaf van het koren te scheiden, op zij te schuiven wat romantiek en verzinsel was en nog nimmer had hij een inlichting doorgegeven, die later gebleken was onjuist te zijn. Menigmaal had Tom hem een beetje bespot, den ouden revolutionnair geplaagd, die nu politiespion geworden was. Je hebt gelijk, had Citroen dan, hem met pientere oogen over zijn brilleranden heen aankijkend, geantwoord, de Joden en de nazi's hebben wel wat moois van mij gemaakt. Maar nu liep ook Citroen's taak ten einde, zooals alles hier spoedig afgeloopen zou zijn. Cohen schoof zijn papieren opzij, nam een hap brood en keek hem vermoeid aan. Hij had de geheele nacht doorgewerkt. Uit de radio klonk het Wilhelmus, de telefoon rinkelde, buiten knetterde de motor van den koerier, die met de laatste lijsten wegging.

Tom leunde tegen de betimmering der schuifdeuren, van welke plaats af hij beide vertrekken beurtelings kon overzien. Overal heerschte wanorde, niets bevond zich op zijn plaats, alsof men bezig was de zaak te verhuizen. Op de grond lagen papieren, waar iedereen overheen liep, de laden der kaartenkasten stonden overal verspreid en een aan één kant losgelaten gordijn wapperde als een witte vlag in de tocht. De vlag van den overwonnene...

‘Wat denk je?’ vroeg Cohen.

‘Ik stond juist op het punt je dat te zeggen. Verloren. De regeering gevlucht, de olievoorraden in brand gestoken en geen hulp. Weet je zeker, dat ze in de Doelenstraat die lijsten na gebruik vernietigen? Het is niet noodig den nazi's bewijsstukken in handen te spelen.’

‘Zie je het dan zoo ernstig in?’

‘Jij niet?’

‘Zoolang er leven is...’

‘Wij moeten niet te lang hopen en daardoor tijd verloren laten gaan.’

Hij nam de telefoon om Berger op te bellen, hem te vragen, of hij het oogenblik niet gekomen achtte, om de ledenlijsten en het archief te vernietigen. Straks kon het te laat zijn. Omdat hij

nog naar Cohen luisterde, drong het pas na eenige seconden tot hem door, dat hij niets in de telefoon hoorde. Zooeven was er nog opgebeld en nu was de lijn dood.

‘De telefoon is afgesloten,’ zei hij.

‘Overal,’ antwoordde iemand, ‘alleen de dokters en de ziekenhuizen zijn nog verbonden.’

Dan maar alleen, zonder voorkennis der andere bestuursleden. Hij nam Jacobs en Cohen terzijde, zei dat al het werk voor politie en burgerwacht gestaakt moest worden en dat het tijd was om de ledenlijst en het archief te vernietigen.

‘Wij behoeven geen paniek te veroorzaken,’ vervolgde hij, ‘de menschen niet te alarmeeren, omdat zij toch niets voor zichzelf kunnen doen, maar wij moeten onze maatregelen nemen. Wij hebben een afspraak met twee bakkers, die zich gereed zouden houden. Bestel een vrachtwagen, laat alles daarheen brengen en verbranden. De naamplaat van de gevel nemen en er voor zorgen, dat hier geen papieren met aanwijzingen achterblijven.’

‘Weet je wat je zegt?’ vroeg Jacobs ontdaan. ‘Een dergelijke verantwoordelijkheid...’

‘Neem ik op mij. Het gaat misschien om het leven van een paar duizend menschen. Onze rol is uitgespeeld en de Liga moet zoo vlug mogelijk vergeten worden. Kan ik er op rekenen, dat het in orde komt?’

Cohen knikte.

‘Het is goed,’ viel Jacobs hem bij. ‘Ik had niet gedacht, dat het al zoo ver met ons was.’

Zoo ver, herhaalde Garf, de deur achter zich dichttrekkend, de arme bliksems snappen het nog altijd niet. Of zou ik misschien te pessimistisch zijn, het verkeerd zien en te voorbarig geweest zijn? Maar boven de stad hing de dikke zwarte rookwolk van de brandende oliehaven, als een gordijn, dat over het laatste bedrijf van de tragedie der Nederlandsche vrijheid viel. Besluiteloos bleef hij staan. Hij was nu met alles klaar, had niets meer te doen, behoefde van niemand meer afscheid te nemen. Hij kon dus gaan waarheen hij wilde, dat wil zeggen, dat hij nergens heen kon, dat hij alleen maar doelloos door de stad kon blijven dwalen of zich hoogstens zoover daarvan verwijderen kon, als de naderende Duitschers toelieten. Groot was de overblijvende ruimte niet, misschien Noordholland en Utrecht en een deel van de provincie Zuidholland. Ieder uur kromp dit gebied, werd de strop nauwer toegehaald. Het was benauwend, hij zat in een kooi, die geen uitgang had. Jaren lang heb ik het zien naderen, dacht hij, was ik in de gelegenheid om dit te voorkomen en nu het eindelijk zoover is, zit ik er domweg tusschen, precies zooals

de anderen, die geen benul hadden van hetgeen te gebeuren stond. Als ik maar rijk genoeg was geweest om de groote waarborgsommen te betalen, dan had ik even verstandig kunnen zijn als de rijke Joden, die nu langs Broadway wandelen of rustig in Rio de Janeiro een kop goeie Braziliaansche koffie drinken, dan zou ik er even goed voorgestaan hebben als van Gelderen, die tien mille toezegde en die met het mes tusschen de tanden zou vechten, maar die op het laatste oogenblik tot minder romantische maar meer practische inzichten kwam, geld en mes in zijn zak hield en een eerste klasse hut op de boot naar Amerika nam. Larie, al dat geklets achteraf, ik zit er leelijk tusschen en sta hier met een paar honderd armzalige guldens in mijn zak, een koffertje met overhemden en met etiketten er op van buitenlandsche hotels, die even ver weg zijn alsof ze op de maan lagen en met een ziel, die zwaarder is dan het geld van mijn vriend van Gelderen. Niet bemoedigend om als kerel van nog geen veertig, die nog iets van het leven verwacht, te moeten wachten op overspannen kwajongens met dolken en knuppels, het weerlooze slachtoffer te worden van gekken, die je jaren lang bestreden hebt. Is er dan geen enkele uitweg, niet de kleinste kans om aan dit lot te ontkomen? Alleen de dood, maar die brengt alleen verlossing, geen redding. Als hij de moed had cyaankali te nemen, maar wie slikte dat ellendige onherroepelijke goedje, zoolang alle hoop op behoud nog niet vervlogen was? Hoop op redding, op het wonder, het geloof tot het alleruiterste oogenblik van den ter dood veroordeelde, dat hem, als de bijl reeds omlaag suist, nog niet verlaat. Hij had met Berger een paar maal over het innemen van cyaan gesproken, zelfs een afspraak gemaakt, dat deze hem het vergif zou verschaffen, maar verder was het nooit gekomen, omdat je, zoolang je nog dwaas genoeg bent om te hopen, er niet gemakkelijk toe komt, je van je toekomstige doodsoorzaak te voorzien. Na het uitbreken van de oorlog hadden zij het nooit meer over blauwzuur gehad en er zoo weinig mogelijk aan gedacht, maar nu was het toch wel tijd om op de afspraak terug te komen.

In een apotheek belde hij Berger op.

‘Het is afgeloopen,’ hoorde hij Jacques' rustige stem. ‘Ik heb hier nog iets voor je. Maar denk er om, alleen in het alleruiterste, als iedere kans op uitkomst verkeken is.’ Of 't dan nu nog zoover niet was, vroeg Tom en terwijl hij dit zei, wist hij dat voor hem dit moment nooit komen zou, omdat hij de moed niet had de hand aan zichzelf te slaan.

‘Neen,’ antwoordde Jacques, ‘in de eerste plaats moet er nog

een mogelijkheid zijn om naar Engeland te komen. Er vertrekken nog booten uit IJmuiden.'

'Ik betwijfel het. Wil jij het probeeren?'

'Wij hebben niets te verliezen. Ga mee, wij vertrekken over een half uur.'

'Ik weet nog niet wat ik doe, maar ik moet in ieder geval dat goedje hebben.'

Zij spraken af waar zij elkaar zouden ontmoeten en toen Tom de telefoon neerlegde, voelde hij zich minder neerslachtig dan bij het begin van het gesprek. Een kans om naar Engeland te vluchten? Daarvoor was hij dus uit Amerika terug gekomen, om er, bij de eerste gelegenheid die zich voordeed, tusschenuit te trekken en alles in de steek te laten? Hij dacht er niet aan, hij ging in geen geval, maar ondanks dit opnieuw genomen besluit bleef zijn stemming beter. Heel begrijpelijk; zelfs de gedachte aan de kans om er uit te komen maakte een ander mensch van je, omdat hij innerlijk, alle mooie voornemens ten spijt, toch besloten had het te probeeren.

Het kostte Jacques dan ook niet veel moeite hem over te halen in de wagen te komen en mee te rijden naar IJmuiden.

'Steek dat goedje maar in je zak, want het is slecht ingepakt,' zei hij, toen hij met het pakje cyaankali in zijn hand naast hem zat. 'Wat wij nu gaan probeeren, is altijd nog beter dan daarvan gebruik te maken.'

Toch was Jacques een slecht menschenkenner, om te gelooven dat het ernst was en hij de hand aan zichzelf zou durven slaan. Maar kende hij zichzelf dan zooveel beter, was hij er volkomen zeker van, dat hij, als er beslist geen kans op uitkomst meer was, het vergif niet zou innemen of ontbrak het hem aan voldoende voorstellingsvermogen, om zich een toestand in te kunnen denken, waarin het innemen van een snelwerkend vergif, dat een eind aan alle lijden maakt, een zegen moest zijn?

'Zou jij het durven?' vroeg hij.

Jacques trok zijn schouders op, greep in de zak van zijn colbert en legde een pakje sigaretten naast hem neer.

'Wat weten we van onszelf? Rook maar liever een sigaret en geef mij er ook een.'

Voordat zij de stad verlaten hadden, loeiden de sirenes, waren zij genoodzaakt uit te stappen en in een schuilkelder te gaan. Het luchtalarm duurde lang, bijna een half uur. Best mogelijk, dat op dit oogenblik de laatste boot vertrekt, dacht hij.

Zij waren niet de eenigen, die te elfder ure een heenkomen trachtten te vinden. In de IJpolder reden de wagens in een lange

rij en bij de contrôleposten, waar soldaten inzage van hun papieren verlangden, ontstonden opstoppingen. Hun vraag, of zij IJmuiden nog konden bereiken, werd met een zwijgend, onwillig schouderophalen beantwoord. Schaamte en afgunst belette alle toenadering tusschen vluchtelingen en achterblijvenden. En toch zijn zij er waarschijnlijk beter aan toe dan wij, omdat zij geen Joden zijn, dacht hij. Over de weilanden dreven de schaduwen der rookwolken van de olietanks, waarvan de vlammen thans duidelijk zichtbaar waren.

Tot dicht onder Velsen had de tocht een vlot verloop en als de contrôleposten en brandende tanks hadden ontbroken, zou er geen uiterlijk verschil zijn geweest tusschen deze vlucht in het onbekende en een pleziertochtje op een zonnige Zondagmiddag. Bij Velserbeek veranderde het beeld echter plotseling, werden de wagens tegengehouden en kreeg niemand verlof door te rijden. Op dit punt, waar zich een cordaat en vinnig luitenantje met de revolver in de hand geposteerd had, leden de vluchtelingen schipbreuk. Zij lagen langs de weg in het gras, liepen opgewonden heen en weer, stonden in groepjes bijeen en vroegen inlichtingen aan soldaten, waarop zij waardelooze antwoorden kregen. Ergens achter een café, in een kamer, moest een kantoortje zijn van het Engelsche consulaat, waar reisvergunningen werden verstrekt, er moest ook ergens een bureau zijn, waar men een briefje kon krijgen om door te gaan naar IJmuiden. Bij het café stond een lange rij menschen, die toegelaten wilden worden. Tot wien en tot wat eigenlijk? Niemand wist het precies, ook de wachtenden niet. Als wij maar in IJmuiden kunnen komen, zeiden zij. Gaan er dan nog booten? Men zegt dat er nog vertrekken. Geen sprake van, de Duitschers beschieten de sluizen.

In de verte slaat een bom in, de weeke bodem trilt. In het noorden, heel hoog, vliegen door rookwolkjes van ontploffende projectielen omgeven vliegtuigen voorbij. Duitschers! Als er nog een rechtvaardige God is, moet Hij ze laten doodvallen, allemaal. Een dik mannetje in een licht flanellen costuum lacht om deze ontboezeming van zijn reisgezel en de menschen in zijn nabijheid kijken hem verwonderd aan, alsof hij een onbegrijpelijke goocheltoer voor hen heeft verricht. Een oude man prevelt met droge dorre lippen een gebed, een kind huilt, een vrouw ligt in onmacht tegen de berm van de weg.

‘Allemaal Joden,’ zegt een boer tot andere boeren, die met de handen in hun zakken staan te kijken.

Een enkele wagen vertrekt in de richting van Haarlem. Het zijn menschen, die hun pogingen om IJmuiden te bereiken heb-

ben opgegeven, het op een andere plaats aan de kust nog eens willen probeeren of, ten einde raad, naar huis terug keeren. In de nauwe doorgang tusschen de wagens valt een schot, scherp en droog, als het springen van een fietsband. Menschen snellen toe en even later wordt iets weggedragen.

‘Een, die er een eind aan gemaakt heeft,’ zegt de boer. ‘Een Jood minder.’

‘Wij moeten hier vandaan,’ zegt Jacques. Hij is bleek, zijn gelaat is star en naast mondhoeken en neusvleugels liggen weer diepe groeven. Rebecca zit achterin de wagen, de handen van haar kinderen in de hare en huilt stil met groote tranen, die glinsteren in de zon.

Tom vraagt of het niet mogelijk is een visschersplaats te bereiken en daar te trachten met een botter over te steken. Zij kunnen naar Egmond of Bergen gaan, als de Duitschers daar tenminste nog niet zijn.

‘Zandvoort is gemakelijker te bereiken,’ zegt Jacques, ‘maar is daar een visschersvloot?’ Omdat Herman zeker weet, dat hij verleden jaar in de vacantie visschersbooten in Zandvoort heeft gezien, besluit men daarheen te gaan.

Ik ben bang, dat we daar niets zullen vinden, denkt Tom, maar hij zegt niets, omdat hij toch eigenlijk niet meer aan een mogelijkheid om weg te komen gelooft. Hij is onverschillig, alles kan hem opeens niets meer schelen.

Jacques heeft de motor aangeslagen en na veel gelaveer slaagt hij er in op de weg naar Haarlem te komen. De wegkruising met de honderden vluchtelingen, een eiland van wanhoop in een door zon overstraalde wereld, ligt achter hen; hier, aan weerszijden van de vlakke breede asphaltweg, leeft en werkt de mensch, alsof er geen oorlog is en er geen vijandelijk leger nadert. Een boer zet glimmende melkbussen aan de kant van de weg, een vrouw klopt kleedjes, een schilder strijkt groene verf op de luiken van een woning, voor een winkeltje staan een paar pratende vrouwen. Overal heerscht rust, schijnt het leven zijn gewone gang te gaan.

‘Och,’ zegt Jacques, ‘als je geen Jood bent kun je in ieder geval afwachten.’

Tom dacht hetzelfde; voor andere gedachten is nu geen plaats. Het leven is nummer een, al het andere is bijzaak. De drang om te leven is amoreel, houdt geen rekening met plichten en beloften. Daarvan is zijn vlucht op dit oogenblik een bewijs.

In Zandvoort, aan het eind van de Kerkstraat, dicht bij de strandboulevard, staat een troepje Amsterdamsche Joden. Als zij uit de wagen komen, worden zij dadelijk herkend en met vragen

bestormd. Of de Duitschers al in de stad zijn, of het waar is dat er nog booten uit IJmuiden vertrekken, of het niet mogelijk is hier een boot te krijgen om over te steken, of men een visum moet hebben om in Engeland binnen te komen en hoe lang de overtocht duurt. Aan de overkant van de straat staat een half dozijn jonge kerels, dat zich amuseert met het stelletje luidruchtige, in het nauw gedreven, opgewonden Joden.

‘Mogen we met u meevaren, dokter?’ vraagt een dikke vrouw, die een groot in een gordijn gewikkeld pak draagt en een paar smerige kinderen met behuilde gezichten aan haar rokken heeft hangen. In de deuropening van een eethuis verschijnt Lewin, die een half broodje met pekelvleesch in zijn hand heeft en hen wenkt om binnen te komen.

‘Jullie komen als geroepen,’ zegt hij met een volle mond, ‘het lijkt hier wel een gekkenhuis, geen discipline, een paar keer heb ik al bijna een paniek gehad. De menschen staan maar op straat te schreeuwen en die gojim daar hebben plezier in onze ellende. Ja, er is hier nog wel iets te eten,’ antwoordt hij op Tom's vraag, ‘maar het pekelvleesch is niks, veel te droog.’

Het kleine winkeltje is vol etende en pratende menschen. Het echtpaar achter de toonbank komt handen te kort, heeft geen tijd om aan vluchten te denken en werkt zich in het zweet om aan de verlangens naar broodjes vleesch, halfom, worst en speciaal te voldoen.

‘Ik kan waarachtig geen hap door mijn keel krijgen,’ zegt een vrouw.

‘Niet aan denken,’ adviseert haar echtgenoot, zijn breede snijtanden in een knappend, dik belegd broodje drukkend. ‘Je moet iets eten, anders verrek je straks op zee van de honger.’

‘Dokter, wanneer gaat de boot?’

‘Kijk maar in het bootenboekje,’ antwoordt iemand.

‘Een uur geleden was ik nog schoenen aan het maken, bij jouw en bij mijn gezond. Zit ik zoomaar in Zandvoort, geen stuk kleeren aan m'n lijf. Ik schaam me dood.’

‘Ik heb het licht onder de kip vergeten uit te draaien,’ herinnert zich met schrik de vrouw, die niet kan eten.

‘Meier heeft z'n mondorgel meegenomen, gaat spelen aan boord. Geef mij nog een broodje met vleesch.’

‘Bij de tram zag ik haar nog,’ zegt een keurig gekleed heertje met een grijs puntsikje. ‘Ik ga terug, denk er niet aan zonder Marianne weg te gaan.’

‘Kom mee, daar heen,’ zegt Lewin. Hij wijst in de richting van de kleine, voor eetsalon gebruikte woonkamer, waar zich

maar weinig menschen bevinden. Op de grond, bij de ingang, ligt een hooge stapel koffers, pakken en kleeren. ‘Er moeten menschen zijn, die mij bij de organisatie helpen; alleen kan ik het niet,’ vervolgt hij, als zij tegenover elkaar aan een tafeltje zitten. ‘Er zijn hier geen visschersschepen, ik ben op het strand geweest, daar liggen wel een paar booten, kleintjes, maar niemand wil varen. Misschien kunnen we zoo'n boot koopen en het zelf probeeren; ik heb voldoende geld bij me. Ik weet niet hoe je met zoo'n schip moet omgaan, ik kan niet eens roeien. Zouden jullie kans zien naar Engeland te komen?’

‘Misschien,’ antwoordt Tom. ‘Als we naar het Westen blijven varen, moeten we er vanzelf komen.’

‘Nu kan ik toch zien, dat je gojsch bloed hebt. Wat weet een Jood van het Westen? Maar denk je echt dat wij er kunnen komen?’

‘Als de boot het uithoudt en er geen storm komt.’

‘Waarom zou er nu juist storm moeten komen?’ vraagt Lewin. ‘Het is het mooiste weer van de wereld. Maar goed, als jij het zegt, zal het wel lukken,’ zegt hij opgewekt, blij iemand gevonden te hebben, die de onzekere onderneming aandurft. ‘Ga mee, zullen we probeeren, of we zoo'n boot kunnen koopen. Word ik ook nog reeder op m'n ouwe dag. Nu zie je het weer,’ vervolgt hij, als zij worden tegengehouden door de menschen die het winkeltje vullen, ‘het grootste gebrek van ons Joden is, dat wij geen discipline kennen. De Liga had de menschen moeten opvoeden, zooals Jabotinsky het doet; een goeie ordedienst zou hier wonderen gedaan hebben.’

Als zij buiten komen, worden zij opnieuw met vragen bestormd.

‘Binnen blijven en daar wachten totdat wij terug komen,’ zegt Lewin op een toon van gezag. ‘Als wij een boot hebben, dan hooren jullie het dadelijk.’

Op het verlaten strand liggen slechts een drietal oude ijzeren sloepen, waarnaast een paar jonge kerels lui in de zon een sigaret zitten te rooken. De roestige vervelooze rompen zijn gelapt met ruw opgeklonken stukken plaatijzer, de platen zijn gedeukt, het touwwerk is rafelig en wit uitgebeten door zeewater en zon. Twee van de vaartuigen hebben motoren, maar alle drie zien zij er even gammel en onzeewaardig uit.

‘Zie je wel hoe reusachtig klein ze zijn?’ vraagt Lewin die zich, nu hij de zee ziet, de moed weer voelt ontzinken.

‘Een man of twintig zullen er toch wel ingaan,’ antwoordt Tom mat. Hij had verwacht hier in ieder geval iets beters dan

deze verzameling oud roest te zullen vinden. Een hachelijke geschiedenis om met zoo'n notedop de overtocht te wagen, misschien even fataal als het slikken van cyaankali. Maar er blijft niets anders over.

Hij heeft het gevoel, dat men hem een idioot moet vinden, een gek, die een voorstel doet tot een pleziertochtje naar de Noordpool, als hij den visschers vraagt of iemand hen naar Engeland wil brengen.

‘Ik niet naar Engeland,’ antwoordt een jonge blonde kerel. ‘Ik vlucht niet, mijn broer vecht op het oogenblik aan het front.’

Het antwoord van dezen held door familiebanden klinkt beschuldigend en vijandig. Hij is niet zoo'n lafbek als deze Joden, die er tusschenuit willen trekken en het vaderland, op welks strand hij sigaretten ligt te rooken, terwijl een paar kilometer verder bommen en granaten inslaan, in de steek te laten.

‘Maar u kunt toch terugkeeren?’ zegt Tom onzeker. ‘Wij willen goed betalen.’

De jongen lacht. Dat terugkeeren kent hij, mijnen en kogels uit vliegmachines, neen, hij blijft maar liever thuis.

‘Vraag het Molenaar maar,’ zegt een ander, ‘die wil zijn oude bak wel voor een duizendje of drie kwijt en als je er nog een rooie rug bijlegt, zal hij jullie misschien ook wel overbrengen.’

Zij gaan op zoek naar Molenaar, die in het centrum van het dorp woont. Als zij terugkeeren bij het eethuis, staan de vluchtelingen, wier aantal inmiddels sterk gegroeid is, nog steeds op straat. Voordat zij nog een woord gezegd hebben, weet iedereen al te vertellen, dat het hun gelukt is een boot te koopen en dat men aanstonds aan boord moet gaan. Opnieuw begint het gevraag: hoe laat men in Engeland zal aankomen, of er een buffet aan boord is, of het een sterk schip is, of iedereen mee mag.

‘Naar binnen nu,’ zegt Berger. ‘Er staat nog niets vast. Wachten en rustig blijven.’

‘Die kapitein is nog zoek,’ zegt iemand, die gehoord heeft, dat Lewin en Garf den eigenaar van de boot zullen gaan zoeken.

‘Als ie maar niet sjikker is,’ merkt een ander op, ‘want met een dronken kapitein maak je ongelukken.’

Het duurt bijna een half uur, voordat Tom en Lewin terugkeeren met de mededeeling, dat zij na veel zoeken Molenaar's woning ontdekt, maar hem niet thuis getroffen hebben. Zij loopen heen en weer tusschen de strandboulevard en het eetwinkeltje, ongeduldig en gejaagd, als opgesloten dieren, die op voedsel wachten. Op een caféterras houden zij krijgsraad, maken plannen

die op niets steunen en dadelijk weer verworpen moeten worden, omdat zij niet weten welke mogelijkheden er nog zijn. Voorloopig zijn zij hier gestrand, moeten zij werkeloos blijven wachten, op iemand die waarschijnlijk niet eens op hun voorstellen zal ingaan.

‘En wat dan?’ vraagt Lewin.

Ja, wat dan? Zwijgend staren zij naar het Noorden, in de richting van IJmuiden, waar met zwaar geschut geschoten wordt. Nederlanders, Engelschen of Duitschers? Iedere minuut brengt den vijand dichterbij, iedere seconde hier in werkeloos wachten doorgebracht, beteekent toename van het gevaar.

‘Ik wacht tot vijf uur,’ zegt Garf. ‘Als die vent dan niet terug is, ga ik weer naar Amsterdam. We zitten hier in dit kleine nest opgesloten, kunnen nergens heen.’

‘Alsof het in Amsterdam beter zou zijn!’

‘In ieder geval. De kans om daar, althans voorloopig, in de massa onder te duiken, is grooter.’

Lewin zucht.

‘Ik ga nog maar een broodje eten,’ zegt hij eindelijk.

Opnieuw begeven zij zich naar het winkeltje, waar inmiddels nog weer meer vluchtelingen aangekomen zijn. De menschen vragen nu niets meer, het lange wachten heeft hen afgemat, de toenemende onzekerheid hen moedeloos gemaakt en als de mannen van wie zij hulp verwachten voorbij gaan, kijken zij alleen maar vragend. Ondanks de aanwezigheid van zoovelen, is het stil en drukkend in het nauwe straatje, waar de sfeer schijnt te hangen van een nachtmerrie, waarin men gilt zonder geluid te kunnen geven. Deze stil geworden, fluisterende menschen staan hier, alsof zij wachten op een ongeluk, dat elk oogenblik kan plaats vinden. De vrees, dat hij van Amsterdam zal worden afgesneden, wordt weer sterker en Tom besluit zoo vlug mogelijk weg te gaan.

Als zij Lewin ontmoeten, die juist weer van Molenaar's woning terugkeert met de mededeeling, dat de man er nog altijd niet is, vraagt hij Berger wat deze denkt te doen.

‘Nog maar even wachten,’ antwoordt Jacques mat.

‘Ik niet, ik heb er genoeg van,’ zegt hij geprikkeld. ‘Misschien is het al te laat.’

Jacques knikt afwezig; Tom's mededeeling schijnt hem niet te interesseeren. Hij kijkt naar zijn kinderen, die op het trottoir bij de anderen staan en als zijn vriend weggaat, beantwoordt hij diens handdruk slap, alsof het hier alleen maar gaat om een bood-

schap en niet om een afscheid, waarop misschien geen wederzien zal volgen.

Hij loopt vlug, holt bijna, als hij de hellende weg naar het tramstation afloopt. Zoo snel mogelijk hier vandaan! Bij een wegkruising ziet hij een kennis, vergezeld van zijn twee zonen en zijn vrouw, die op een koffer met haar rug tegen een muur zit. Landverhuizers. Zooeven nog waren zij gerespecteerde burgers, die een rustig, verzekerd bestaan leidden, nu zijn zij zwervers, emigranten in hun eigen land.

'Weet je voor ons geen kans om weg te komen?' vraagt Mesritz, hem met rood doorloopen oogen aankijkend.

Hij glimlacht bitter. Een uitweg voor Joden! Mesritz is een kind, dat het onmogelijke verlangt. In de verte bulderen de kanonnen, die de ondergang der Joden aankondigen. Zeg zoo'n man nu maar eens dat de dood, cyaankali, de eenige uitkomst is. Als hij weer alleen is, betast hij het kleine pakje. Hij had het Mesritz kunnen geven; zelf heeft hij toch de moed niet. Och wat, moed! Zijn wanhoop, de gedachte dat dit het einde moet zijn, heeft hem nog altijd niet overtuigd, niet overwonnen. Hij is nog lang niet toe aan een daad, die onherroepelijk is. Hij weet, dat Duitschland deze oorlog uiteindelijk niet winnen kan en dat daarom iedere overwinning Hitler een stap dichter bij zijn ondergang brengt. Hoe moeilijk het ook zijn zal, hij zal er alles op moeten zetten te ontkomen, de verschrikkelijke tijd die thans aanbreekt, te overleven. Niet moedeloos worden en toegeven, maar je hersens gebruiken en trachten je er door te slaan. Geen cyaankali of de gaskraan, vooral niet doen wat die anderen zoo graag willen en er zelf een eind aan maken, maar blijven leven om deze pest te bestrijden, om mede te helpen de wereld van deze geesel te verlossen.

[XI]

Laat in de namiddag wordt het in Amsterdam bekend, dat het leger de strijd heeft opgegeven. Als een epidemie, die het denken verlamt en tot handelen onmachtig maakt, overvalt dit bericht van de nederlaag het geheele volk, iedereen is geslagen, alsof hij de doodstijding van een geliefd familielid ontvangen heeft. Een dom radiobericht is het, dat millioenen opeens de laatste hoop ontneemt, dat een eind maakt aan een eeuwenoude vrijheid. Grooter is deze ramp van 15 Mei 1940 dan die van de 21ste Augustus 1567, toen de gevreesde hertog van Alva met zijn troepen het land binnen trok.

Wat staat ons te wachten? vragen de menschen zich af en zij verlaten hun huizen, loopen de straat op, om raad te vragen en steun te zoeken bij anderen, die even verslagen en hulpbehoevend zijn. Soldaten, teruggekeerd van het front, leunen afgemat en moedeloos tegen huizen en hekken, staren zwijgend voor zich heen, gooien hun nutteloos geworden wapenen weg, vloeken of huilen als kinderen. Tevergeefs, deze korte en hevige strijd, doelloos de dood van hun kameraden. Dit is het eind van alles en nu komen de Duitschers. De weinigen die het niet zeggen, denken het, van ieders gelaat is vrees en bezorgdheid te lezen. Het jaren lang verwacht spook is eindelijk verschenen, op een beklemmende droom is een afschuwelijk ontwaken gevolgd. Het gezonde Nederland is door ziekte overvallen, de bevolking heeft rust en zekerheid verloren, de menschen ijlen, kunnen niet meer denken en herhalen, niet in staat iets anders te doen, steeds maar dezelfde woorden: de moffen komen! Men is verbitterd en de haat, die geen uitweg vindt, richt zich tegen naasten. Verbeten woede, opstandigheid tegen een onafwendbaar geworden lot, klinkt in de stemmen der menschen, als zij de gebeurtenissen der laatste dagen bespreken. Land en volk bevinden zich in de macht van een niets ontzienden vijand, zijn genadeloos overgeleverd aan het Teutoonsche crapule. Slechts zeer weinigen koesteren nog hoop: men weet hoe beestachtig de gevaarlijke buurman in eigen woning heeft huisgehouden. Meer dan de anderen hebben zij te vreezen, die Hitler en zijn politiek openlijk hebben bestreden, maar nog erger zijn de weerlooze Joden er aan toe, wier vernietiging de Führer zijn volgelingen heeft beloofd. Angst sluipt door de

rechte eentonige straten van het Jodenkwartier in Amsterdam Oost, door de kromme bouwvallige stegen en sloppen rondom het Waterlooplein, waar de menschen, als door een natuurramp bedreigde dieren bij elkaar staan, waar Joodsche moeders met wanhoop in haar blikken naar haar spelende kinderen staren. Morgen, misschien vanavond al, komen de beulen, kleine David, die je zullen slaan en trappen, omdat je een Jodenkind bent; straks, kleine lachende Esther, zul je niet meer spelen, maar stil naast je moeder op de keien liggen. Sjemang, Jisroeil, eeuwige almachtige God, hoor ons gebed en geef uitkomst, Addounoj Ellouheinou, Addounoj Eechod. De gebedsriemen met de heilige tekst om hoofd en armen, bidt de Jood in zijn kamer, zijn laatste schuilplaats. Zijn woning is beschermd door de tegen het deurkozijn gespijkerde mazoeza, die woorden bevat uit de heilige boeken Israëls. Ditmaal zullen zij het noodlot niet keeren. Als hij zich biddend naar het Oosten wendt, ziet hij het portret van zijn vader, die op Muiderberg ligt en daar de komst van den Messias afwacht. Maar eerder dan de Verlosser zullen zij komen, vader, de nieuwe Hamans en Pharao's, de Hitlers en de Streichers. Hun bloedige liederen vol haat en de stap van hun harde laarzen zal weerklinken tusschen de muren van dit oude straatje, waar jij oud roest of boeken, vodden of ingelegd zuur hebt verkocht, waar je mij leerde loopen en dat de buren versierden bij je gouden bruiloft. Vreemde vijanden zullen dit veilig verborgen straatje binnen dringen, kerels met messen zullen de stad overstroomen, waaraan Joden hebben gebouwd en waarin Joden hebben geleefd en gewerkt. Waarom, o God, Sjemang Jisroeil....

Vrouwen staan weenend op stoepen en in portieken, staren angst-versuft haar Christen lotgenooten aan, die zwijgend voorbij gaan. Zij weten het, die anderen: den Joden wachten harde bittere tijden, een ontzettend lot, waartegen zij onmachtig zijn iets te doen. Zij kunnen niet helpen, zelfs niet troosten, zij kunnen alleen maar hun vuisten ballen en de tanden in hun lippen drukken.

Het bericht van de nederlaag is nog geen uur oud, of reeds hebben wanhopigen, die geen kracht meer hadden om staande te blijven, de strijd opgegeven. Bij de geneeskundige dienst en op de politiebureau's komen de eerste berichten van zelfmoorden binnen. Ambulance-auto's rijden uit, artsen en verplegers met zuurstofapparaten en verbandtasschen ijlen door de stad. Te laat: reeds hebben touw en vergif hun werk gedaan en velen buiten bereik van den overwinnaar gebracht. Voordat de duisternis valt, zijn al meer dan driehonderd gevallen van zelfmoord bekend.

De stad schijnt bevroren, het leven verstard. Amsterdam is een fantomenstad geworden, een groot ziekenhuis waar koortslijders, wier einde nabij is, door de koperkleurige gloed van de ondergaande zon gaan. Metalen menschen met strakke onbeweeglijke maskers; metalen huizen in het zonlicht glanzend als gepolijste granaathulzen; metalen torens, steil en hard als vuurmonden. Een gegalvaniseerde stad, waar schimmen door de straten gaan. De officier, kaarsrecht en ongebroken, die misschien zooeven nog met zijn mannen tegenover den vijand stond, is een pias geworden, een zielige clown in een slechte rol. De politieagent heeft zijn aureool van gezag verloren, hij is een sukkel in een maskeradepakje, een ontmande stumper. Kanonnen en andere door het terugtrekkende leger meegevoerde wapenen zijn requisieten uit een operette en de vlag, de ongelukkige armzalige driekleur, werd een lap, een waardeloos vod, waarmede straks de overwinnaar zijn laarzen zal afvegen.

Een gek geworden jonge Jood fietst in razende vaart, alsof hij beschoten wordt, door de straten en schreeuwt onafgebroken: Holland is niet Duitschland, Holland blijft Holland! Voorbijgangers staren hem even na, kijken elkander aan en schudden medelijdend het hoofd. Arme bliksem! En als hij nu toch eens gelijk heeft; er komt immers toch ook nog een morgen en overmorgen?

Toen de zon op de vijftiende Mei onderging en de duisternis intrad, lag over het land de stemming van een sterfhuis: het volk had afscheid van zijn vrijheid genomen.

In het nieuwe straatje was het stil en de voetstappen van een enkelen voorbijganger klonken hol, als in een leege kerk. Redens had de huisdeur op slot gedaan, het luik in de vloer van zijn keuken geopend en werkte zich in het zweet, om alle gevaarlijke boeken een veilig plaatsje onder de grond te geven. Goed beschouwd kon hij zijn heele bibliotheek hier wel opbergen, want ongeveer al zijn boeken kwamen op de index van de nazi's voor. Gien sjouwde onafgebroken aan, zette stapels op de grond bij het gat, waarin hij tot aan zijn borst verdween. Marx en Lenin waren reeds in kisten gestopt en onder de vloer verdwenen, ook Heine, Rauschning, Mann en Döblin waren bijgezet en nog altijd hield de stroom aan. Maar daar lagen nog Darwin, Freud en Einstein, de relativiteitsjood, nog stapels brochures, die eens in het middelpunt der belangstelling hadden gestaan maar waaraan, met uitzondering van de nazi-censoren, thans geen sterveling meer dacht. Wat deed een mensch eigenlijk met zooveel boeken, zooveel papier? Wat was dat, woordenboeken? Nu maakte Gien

het toch waarlijk te gek. Die dingen konden rustig in de boekenkast blijven, tenzij, men kon niet weten, er een woord in voorkwam, dat de heeren niet aanstond. En Heyermans, vroeg Gien, was Heyermans een Jood? Wist hij dat soms? Het had hem nooit geïnteresseerd wat Heyermans was, hij had in de dagen van opkomend socialisme alleen maar van zijn tooneelstukken genoten en met plezier de pittige Falklandjes gelezen.

'Wij moeten er nu maar mee stoppen,' zei hij. 'Het ergste is nu wel opgeborgen.'

Ontelbaren waren op dit oogenblik op dezelfde wijze bezig, maar de meesten deden het met minder overleg en meer vrees dan Redens. Kachels en fornuizen werden volgepropt met papier, dat niet branden wilde en alleen maar verstikkende rook verspreidde, stapels boeken werden op straat gelegd of in de grachten geworpen, die op sommige punten van oever tot oever met een laag papier waren bedekt. Hier en daar laaiden de vlammen van brandstapels hoog op, keken de menschen met door rook of verdriet veroorzaakte tranen in de oogen in het vuur, dat hun boeken opvrat. Wat gedrukt was kon gevaar opleveren, een enkel verraderlijk woord kon voldoende zijn en dus ontdeden de bangsten en voorzichtigsten zich van geheel hun bezit aan bedrukt papier. Heele jaargangen van het zoete huisbakken weekblad 'Wij' gingen het vuur in, ontelbare dagbladen dreven in de grachten en zelfs nummers van 'Het Amusante Weekblad' waarin, men kon nooit weten, wel eens een stout mopje kon hebben gestaan, werden een prooi der vlammen. Nog voordat de Gestapo-agent met zijn boeien gerammeld had, ontdeed een groot deel der Nederlanders zich van zijn geestelijk bezit en capituleerde, voordat de vijand de eisch tot overgaaf had gesteld.

Gerard van Tuin dacht er niet aan, om ook maar een enkel blaadje papier van zijn boekenplanken weg te halen. 'Alles blijft bij mij zooals het is,' zei hij tot zijn zuster, die bang was. 'Ik heb mij nog nooit door een slager laten voorschrijven, wat ik wel of niet lezen mag.' 'En als zij nu komen en huiszoeking doen?' vroeg Corrie. 'Dan stuur je ze maar bij mij en dan zal ik hun vragen wat voor rotzooi Goebbels en Goering in hun kasten hebben staan.'

Ook Gompertz liet zijn blik eens langs zijn boekenplanken gaan en schudde mistroost het hoofd. Geen beginnen aan, het zou hem trouwens toch niets helpen, al bracht hij de heele zaak ook naar de vuilnisschuit. Die boeken hadden niets te beteekenen, de Joden zelf moesten op de mesthoop, voor minder deed dat tuig het niet. Die rommel kon blijven staan, zou hem misschien wel overleven. Een echte wereldveroveraar ben ik, mom-

pelde hij, terwijl hij het beetje klein geld, dat nog in de la lag, door zijn vingers liet glijden, een plutocraat, die Duitschland uitzuigt. Hij bladerde in het beduimelde cahier, waarin de titels van zijn boeken stonden en zocht de namen van Joodsche schrijvers. Querido, die was dood, maar een Jood die dood was bleef ook nog gevaarlijk; van Praag, ook zoo'n giftmenger; Goudsmit, een reuzenplutocraat, alleen al z'n naam. Wat een sof, zuchtte Gompertz, maar mijn buurman heeft Goddank een goeie dag, meneer Stampfer heeft simche, zal vanavond wel boterkoek bij zijn bier eten. Een barsting! Hij klapte de catalogus nijdig dicht en slofte naar de achterkamer, waar zijn avondeten onaangeroerd stond. Zijn vrouw zat met een gipswit gezicht in de stoel voor het raam, in dezelfde houding als een uur geleden. Die was kapot, wist van voren niet meer of zij van achteren leefde, had er een eind aan willen maken. De hoofdkraan had hij dicht gedraaid en de sleutel van de gasmeterkast in zijn zak. ‘Narrente,’ zei hij, zijn hand zacht op haar schouder leggend, ‘voordat zij aan jou en mij toe zijn, zitten de Engelschen al lang in Berlijn.’ Toen draaide hij zich om en snoot heftig zijn neus in zijn roode zakdoek.

't Was of Degen's schoenen niet van het plaveisel los konden komen, toen hij die middag naar huis ging. Elke stap kostte hem inspanning en hij liep voorover, alsof hij tegen een storm optornen moest. Vanaf het moment dat zijn directeur binnen gekomen was met het bericht, dat het afgeloopen was, had hem maar één gedachte bezig gehouden: Dolf. Alles zonk in het niet, als hij dacht aan de ellendige toestand, waarin zijn jongen nu geraakt was. Dolf was nog altijd Duitsch staatsburger en de kans was dus groot, dat hij straks soldaat zou moeten worden. Krijgen zouden ze hem nooit, de jongen zou zich eerder dood vechten dan het Duitsche soldatenpak aan te trekken, zich in dienst te stellen van de vijanden van het land, dat hij zijn vaderland dacht en mee te doen aan Jodenvervolgingen. Maar wat dan, waar moest hij met hem heen? Voorloopig is het zoo ver nog niet, dacht hij en dit stelde hem gerust, echter maar voor een oogenblik. Ook nu maakte hij weer zijn oude fout door moeilijkheden, welke hij zoo vlug mogelijk moest trachten te overwinnen, uit de weg te gaan. Als hij anders gehandeld en Dolf lang geleden, toen hij er om vroeg, de waarheid verteld had, zou nu alles veel eenvoudiger geweest zijn. Zooals het er nu voor stond, zou de jongen alles tegelijk te hooren krijgen, het slechtste nieuws op het slechtste oogenblik. Ik kan niet, mompelde Degen, ik zal het hem nooit zeggen. Op welke leeftijd moeten de jongens in Duitschland soldaat worden, vroeg hij zich af, toen hij langzaam

de trap op ging. Dolf had zeker nog wel een jaar tijd en in twaalf maanden kon veel gebeuren, veel veranderen. Toen hij binnen kwam, bleek Dolf er niet te zijn. Hij voelde zich opgelucht en tegelijk spetet 't hem, omdat hij, als de jongen er nu was geweest, misschien toch de moed gevonden zou hebben om alles te vertellen. Maar Dolf zat op het dakplat bij Peter, waar zij van Tuin hooren konden, die voor het geopende raam met zijn zuster over zijn boeken aan het twisten was.

‘Bij mij gaat ook niets weg,’ zei Peter. ‘De menschen zijn veel te bang. Bij ons op de fabriek werkt een bankwerker, die het portret van zijn zoon verbrand heeft, omdat hij als communist bekend staat. Dat is natuurlijk gekkenwerk; als iedereen zoo doet zitten we er gauw onder.’

‘Ben jij niet bang?’

‘Voor wie? Een bezetting van een paar maanden, misschien een jaar, dan komt er revolutie en staan de Duitsche en Hollandsche proleten schouder aan schouder. Een beetje geduld.’

‘Een heel jaar! Mijn vader is een Jood.’

‘Verdomme ja, da's waar ook.’

Zij zwegen en bewogen hun voeten slingerend langs de muur, die steil boven de afgepaste, keurig onderhouden tuintjes stond.

‘En, hoe bevalt het de heeren in Duitschland?’ vroeg van Tuin, uit zijn raam op het dak stappend. Hij hield hun een pas geopend pakje sigaretten voor.

‘Steek nog maar eens op. Straks kunnen we alleen nog maar het zeegras uit onze matrassen rooken, als ze die tenminste ook niet weghalen. Een bezetting is geen lolletje,’ vervolgde hij, nadat hij op het grint was gaan zitten, ‘zoo'n overwinnaar is een combinatie van mot en bloedzuiger: wat hij niet opvreet, dat zuigt hij leeg. In de vorige oorlog was ik in Antwerpen, die stad was zoo kaal als een colbertje van een boekhouder, het leek wel alsof alle deurwaarders van Europa er op visite waren geweest. Leege winkels en nergens was een stuk koper meer te vinden, zelfs de brievenbussen en naamplaatjes hadden de bezoekers van de deuren gehaald. Overal armoe, gebrek en narigheid. Als een Belg ja knikte, hield je je hart in je lijf vast, bang dat zijn kop van z'n romp zou vallen. Zoo los zaten de koppen in die dagen. Die grappenmakerij krijgen we nu ook hier en misschien nog wel een beetje erger.’

‘Zou Engeland dan heelemaal niets doen?’

‘Engeland heeft de tijd, de Engelschen zijn de kalmste en geduldigste menschen van de wereld, die loopen alleen hard als ze een voetbalwedstrijd spelen, maar hun oorlogen hebben ze altijd

op hun akkertje afgedaan. De Duitschers zijn drukker, haastiger, daarom krijgen ze op de lange baan gebrek aan adem en vergokken het. Maar ondertusschen zitten wij er hier maar mee opgescheept. Het zijn lekkere jongens, die Duitschers.'

'En toch moeten we niet vergeten, dat de Duitsche arbeider onze kameraad is,' zei Peter.

'Natuurlijk is hij dat, in zijn vrije tijd en als hij, na voldoende klappen gehad te hebben, weer eens tot bezinning komt, maar voorloopig, zoolang hij een mooi pakkie aan heeft, achter die vlag met dat molentje aan loopt en wereldveroveraartje speelt, kan jouw kameraadschap hem gestolen worden. Hoor maar eens: buurman Stampfer geeft een kameraadschapsuurtje.'

Tusschen de huizen weerklonken de laatste maten van het Duitsche volkslied, gevolgd door het Horst Wessellied. Het weermachtsbericht, waarin de Nederlandsche nederlaag werd meegedeeld, was juist uitgezonden en de brouwer had er voor gezorgd dat althans in het blok waarin hij woonde, niemand onkundig van de groote overwinning behoefde te blijven. Zijn ontvangtoestel stond op volle sterkte en de tuindeuren had hij wijd open gezet. Dat was iets anders dan die plutocratische liedjes en Bolsjewistische muziek van de VARA, waarmede Joden en hun knechten hem jarenlang hadden geërgerd. Stampfer haalde diep adem en streelde het glanzend gelakte hout van zijn radio, die thans keihard het Duitsche geluk door de wereld liet daveren. Hij voelde zich verjongd, frisch en levensblij, alsof hij van een langdurige ziekte hersteld was, alsof een last, waaronder hij jarenlang gebukt gegaan was, opeens van hem was afgenomen. Van nu af kon hij weer volop Duitscher zijn, het partij-insigne open en bloot dragen, zijn kameraden in het openbaar met opgeheven hand groeten en Joden als Jood behandelen. Morgen reeds zouden de troepen, zijn kranige Duitsche jongens, de stad binnen trekken, zou de heerlijke hakenkruisvlag van de daken wapperen, zouden zijn volksgenooten hier te bevelen hebben. Eindelijk was het dan toch zoover. Het geluk was bijna te groot voor een eenvoudig volksgenoot, die in z'n eentje op de thuiskomst van zijn vrouw wachtte; zoo'n feest moest gevierd worden met andere kameraden aan de stamtafel met veel bier en goede Duitsche liederen. Alleen op deze manier kon men den Führer behoorlijk danken en eeren. Potztausend, waar bleef Ilse nou? Hij kon vast zijn schoenen poetsen, zijn goede pak aantrekken en het partij-insigne opsteken, dan was hij klaar om dadelijk na het eten naar de kroeg te gaan. Hij beademde het emaille schildje met het hakenkruis en wreef het langs zijn jasmouw op. Als een

ster glansde het! Uit de luidspreker klonk een reuzenstem, die nieuwe overwinningen aankondigde. Voorzichtig, alsof het breken kon, legde Heinrich zijn speldje neer en boog zich over de luidspreker, gespannen wachtend op het legerbericht. Donnerwetter, als de jongens nu eens onverwacht in Engeland geland waren!

Zij ontmoetten elkander op de hoek van het straatje, beiden in uniform en beiden doodmoe en lusteloos. Jan te Slaa had acht en veertig uur zware dienst achter de rug. Henri Beumer, in verkreukelde uniform en met stof overdekt, keerde terug van het front. Beumer had zijn troependeel niet mogen verlaten, maar nu de zaak verloren was, trok hij zich van bevelen niets meer aan en had de tram naar huis genomen, zoodra hij in de stad teruggekeerd was. Jan knikte toen hij zijn buurman zag en Henri knikte zwijgend terug. Beiden begrepen zij het zonder woorden, wisten zij, dat hun werk en moeite tevergeefsch waren geweest. Te Slaa woonde het dichtst bij de hoek en was het eerst thuis.

‘Ja, ja,’ zei de politieman, haalde zijn sleutels uit zijn zak en ging het portiek in.

‘Bonjour,’ antwoordde de soldaat en verdween in het volgende portiek.

In het nieuwe straatje was het weder stil; zelfs Stampfer's radio was hier niet te hooren.

Het begon donker te worden en de straatverlichting, die op bevel der Duitschers weer in dienst gesteld was, brandde reeds, toen Tom Lex de Jong ontmoette.

‘De besten, de moedigsten vluchten niet, al is het dan per ongeluk,’ zei Lex. ‘Wij zijn beiden nog hier.’

‘Schei uit met je flauwekul. Als ik er tusschenuit had kunnen knijpen, had ik het gedaan.’

‘Dat meen je niet. Ga met mij mee, de oorlog is wel verloren, maar er valt toch nog een vaderlandslievende daad te doen.’

‘Loop naar de hel met de vaderlandsliefde; ik doe mijn portie over aan de regeering die in Engeland zit.’

Besluiteloosheid, honger en vermoeidheid maakten Tom prikkelbaar. Sedert zijn terugkeer uit Zandvoort had hij door de stad geloopen, niet wetend waarheen hij kon gaan. Hij moest, voordat de Duitschers hier kwamen, onderdak hebben, een schuilplaats, waar hij zich de eerstvolgende tijd verborgen kon houden.

‘Wees niet zoo zuur en ga mee,’ hoorde hij Lex zeggen.

Zij bleven staan bij een tramhalte en Tom vroeg, waar de Jong van plan was naar toe te gaan.

‘Schip laten zinken,’ fluisterde Lex. ‘Er ligt in de haven nog een met benzine geladen tanker van de Olie Import Maatschappij. Dat ding moet leeg, voordat de moffen het inpikken. Het gaat eenvoudig genoeg: een paar kranen open, de olie er uit en het water er in en klaar is Kees. Ik doe het trouwens samen met een monteur van de maatschappij, die met de sleutels op me staat te wachten. Zonde van die prima benzine; de Engelschen, die vanochtend hier waren om de boel in brand te steken, hebben die praam van ons overgeslagen. Maar geen koosjere Joodsche benzine in handen van die treifen messenstekers. Ga mee, daar komt lijn vijf aan.’

‘Je kunt het wel alleen met je monteur af. Ik ga naar huis.’

‘Eenmaal krijgt ie eens kans om zonder risico een held te zijn, slaat ie het af,’ zei Lex, reeds met een voet op de treeplank. ‘Hou je goed. Ik kom van de week nog wel eens even aan.’

Geen begrip van de toestand, dacht Tom. Hij komt nog wel eens aan! Hij keerde om en slenterde terug. Overal brandde nu het licht, als voor de oorlog.

Een half uur later zat hij tegenover Redens in diens huiskamer.

‘Zeker kun je hier blijven,’ zei de boekhouder, ‘maar op één vraag moet je mij eerlijk antwoord geven: heb je iemand verteld, dat je hierheen ging?’

‘Aan niemand. Ik ben wel geen revolutionnair en heb geen ervaring van illegaal werk, maar ik begrijp dat je in tijden als deze zelfs aan je vrouw en kinderen niet moet vertellen waar je je schuil houdt.’

‘Zoo is het. Je mag niemand belasten met nuttelooze kennis, die voor jezelf en voor hen gevaarlijk kan worden. Die schoften hebben doeltreffende middelen om bekentenissen af te persen. Je bent hier in ieder geval veiliger dan in je woning, want mijn schuilplaats is niet gemakkelijk te vinden en het massawerk van de Gestapo laat niet veel tijd voor een nauwkeurig onderzoek. Mijn vrouw en van Tuin, die het luik voor mij gemaakt heeft, zijn de eenigen die er iets van weten.’

De eieren met ham, welke Gien binnen bracht, zager er smakelijk en aanlokkelijk genoeg uit, maar Tom kon, ofschoon hij een half uur geleden op straat hongerig geweest was, geen stuk door zijn keel krijgen.

‘Het smaakt niet,’ zei Redens, ‘mij ook niet. We moeten maar liever een borrel nemen.’

Vanaf de straat drong maar weinig lawaai tot de kamer door, zoo nu en dan klonken voetstappen, werd ergens een deur dicht

geslagen en ver weg drensde onafgebroken een radio. Tom leunde achterover in een ligstoel en bekeek tusschen zijn oogharen door het vertrek, welks sfeer veranderd scheen. Ook hier, onder het gele lamplicht, weer die onnatuurlijke glans, die hem deed denken aan Engelsche reclameplaten van wrijfwasfabrieken. Hij miste hier iets, maar kon niet ontdekken wat er ontbrak. Misschien was de vertrouwelijke sfeer verloren gegaan, voelde hij zich niet meer zoo veilig als vroeger geborgen achter deze goed gesloten ramen en deuren. Hij voelde zich opgewonden, gejaagd, alsof hij iets, dat geen uitstel velen kon, vergeten had te doen. Waarschijnlijk had hij alleen maar verzuimd op tijd te vluchten. Daaraan viel echter niets meer te veranderen en het was nuttiger zich met de toekomst bezig te houden. Voorloopig zat hij hier veilig.

Zonder iets te zien, staarde hij naar de klok op de schoorsteenmantel, die juist tien uur sloeg.

Op dit oogenblik bevond de hoofdinspecteur van de politieke recherche zich in zijn archief en liet zijn blik gaan langs de lange rijen genummerde dossiers en geletterde stalen kaarten-kasten. De doorgangen tusschen de hooge stellingen waren nauw, als steile kloven in een gebergte, donkere spleten, waarin maar op enkele plaatsen scherp omgrensde lichtcirkels uit diepe emaille reflectoren vielen. Inspecteur Bronkhorst vertoefde al langer dan een uur in dit mausoleum van de misdaad en gedurende geheel die tijd stonden beneden op straat vijf leege vrachtauto's en wachtten zijn mannen zijn bevelen. Maar hij kon geen besluit nemen, er niet toe komen de rust hier te verstoren en opdracht te geven de dossiers van de planken te nemen en te vernietigen. Tientallen jaren had het hem gekost, de hier ondergebrachte gegevens te verzamelen, de vruchten van ontelbare uren harde en dikwijls gevaarvolle arbeid bevatte dit archief met zijn duizenden dicht beschreven vellen papier, waarop de geschiedenis van de politiek en de politieke misdaad van het Nederland der laatste decenniums was vastgelegd. Deze mappen en laden bevatten de doopceelen van allen, die in het politieke leven een rol hadden gespeeld, zoowel van het jeugdige heethoofd dat een ruit bij een politieken tegenstander had ingegooid, als van den machtigen voorzitter van een groote vakvereeniging, wiens politiek verleden niet brandschoon was. Alle geregistreerden hadden hier hun eigen map, die behalve het verslag van hun wandaden, een levensbeschrijving met foto's en vingerafdrukken bevatte. Ook vreemdelingen, die naar Nederland waren gevlucht, waren bij duizenden vertegenwoordigd. Alles was tot in

de puntjes in orde, niets was aan het toeval overgelaten, geen kleinigheid over het hoofd gezien. Dit archief was zijn trots, zijn levenswerk, aan deze bibliotheek van de politieke misdaad had hij zijn beste jaren besteed. Dit te vernietigen, beteekende dat hij zijn verleden en zijn toekomst prijsgaf, dat hij zijn leven het doel ontnam.

Zijn vingertoppen gleden langs de cartonnen ruggen, die rond en glad waren en hij trok een map, nummer 12728, naar voren. Dezen kerel herinnerde hij zich nog goed, dat geval was nog geen twee jaar oud. Een verwarde weelderige haardos, waar onderuit hem een paar donkere brutale oogen aankeken. Opsporing op verzoek van de Duitsche geheime staatspolitie. Communist, had hier op sigarettenpapier illegale pamfletten gedrukt, die bij duizenden over de grens waren gesmokkeld. Knap stukje werk. De kerel had zich verweerd als een tijger, toen zijn drukkerij was doorzocht en had een van zijn mannen nog in de hand gebeten. Vier maanden, maar die had hij voor zijn wederspannigheid gekregen. Op verzoek van de Duitsche politie.... uitwijzing, concentratiekamp....

De inspecteur zette de map weer in de stelling. Ook voor de moffen had hij gewerkt, den vijand had hij geholpen, toen hij diens vijanden bestreed.

Een andere map, weer zoo'n wilde kop met haar. Misdaad en haargroei, er was maar zelden een kale kop bij. Garf Tom, veroordeeld wegens beleediging van het hoofd van een bevriende staat. Journalist, agitator, socialist, opruiende artikelen, vergaderingen, acties tegen Duitsche films. Niet gek, vandaag de dag zou je zoo'n kerel een medaille of een staatssubsidie behooren te geven. De ezel was nog maar kort geleden uit Amerika terug gekomen.... want er zal ongetwijfeld een oogenblik komen, dat alle op het behoud der Europeesche cultuur gerichte krachten zullen moeten samengaan, om dit gevaar te bestrijden, dat velen thans helaas nog onderschatten. Waarschijnlijk zal het dan echter te laat zijn en zal de vernietiging van het nationaal-socialisme, nu nog betrekkelijk gemakkelijk, alleen ten koste van zware offers kunnen slagen .... Om de bliksem niet slecht, die kerel had gelijk en toch had hij deze brochure destijds in beslag moeten nemen.

Bronkhorst sloot het dossier en zuchtte. Hij was niet teerhartig, om de bliksem niet, en hij had ook geen last van wroeging, maar toch was hij er thans zeker van, dat hier iets niet in orde was, dat hij deze menschen, wie en wat zij dan

ook geweest waren, niet aan den gemeenschappelijken vijand mocht overleveren.

Hij belde en een van zijn actiefste rechercheurs verscheen.

'Weghalen Volkers, alles!'

De ochtendschemering brak reeds aan, toen vijf met documenten volgeladen vrachtauto's voor de gebouwen van de vuilverbranding stil hielden. De rechercheurs bleven toezicht houden, totdat de gulzige ovens het laatste blad papier verslonden hadden en toen eindelijk de zware deuren dicht klapten en de loeiende vlammen aan het oog onttrokken, kregen een paar van die kerels een brok in hun. keel. Er zijn zelfs politiemannen die oogenblikken kennen van overgevoeligheid.

Het begin was al dadelijk allerlamlendigst. Toen de zegevierende vijand de hoofdstad van het overrompelde land binnen trok, had daar een stemming van haat en superieure minachting moeten heerschen, hadden de straten leeg en verlaten moeten zijn, alsof pest en cholera hun intocht hielden, hadden alle winkels en café's gesloten, de gordijnen van alle woningen neergelaten moeten zijn. Inplaats daarvan ging het leven, de stompzinnige gruttersbazensleur van alledag zijn gewone gang, stonden ezels op hun achterste pooten zich te vergapen bij het binnentrekken der stalen buffels, dommekrachten en rhinocerossen van de gemotoriseerde troepen; stonden zielige politieagentjes, wier huisbakken uniformen armelijk afstaken bij de panterachtig gevlekte camouflagemantels en de krachtpatserlaarzen der Duitsche soldaten, salueerend in de houding en ontving de waarnemend burgemeester zijn nieuwe Heeren bij de ingang van de stad. Het klerkenlichaam van het manneke stramde zich en het bureaucraatje werd een operettesoldaat, pinken van de bevende handjes op de naden van zijn streepjesbroek, toen een metaalharde en -koude vechtjas met een monstercollectie ordelintjes op zijn borst, zijn blik op hem richtte.

Het donderde en daverde over Berlage's brug, de breede Amstellaan in, de eene pantserwagen na de andere, een barsche grauwe optocht van bedreiging, een demonstratie van macht, een processie van vernietiging. De rijsteenen der zware tanks beukten het asphalt, als negervuisten de Tam-Tam, de motoren gromden als hongerige roofdieren, mitrailleurloopen wezen vooruit, de diepten der straten in, terzijde, naar het volk, dat zwijgend toekeek en omhoog, naar de vensters der woningen. Als leden van een overwinnend voetbalelftal, zoo vroolijk en welgemoed zagen de kerels op de voertuigen er uit; welvarende knapen

met stralende leege gezichten, blozende pantserkoppen, vergroeid met de stalen helm, boven de carnavalsmantels, die schurftig grijs, geel en groen gevlekt waren.

‘Je kunt wel zien, dat hun baas schilder geweest is,’ merkte een niet door het machtsvertoon geïmponeerde slagersjongen op.

Voor de leden van de Duitsche kolonie, die geld verdienend en bier drinkend hier lange jaren gastvrijheid hadden genoten, die achter het beschermend décor hunner zangvereenigingen, kegel-clubs en dameskransjes ijverig spionnage hadden bedreven, was het feest. Het was immers ook voor een belangrijk deel te danken aan de inspanning van de Stampfers, de Müllers en Patzigs en de gehuichelde vriendelijkheid en goed gespeelde ijver der Gretchens en Thea's, dat de troepen dit verraden land konden binnen trekken met maar weinig meer moeite en ongemak dan een wandeling door de Berlijnsche Siegesallee zou hebben gekost? De dochtertjes van het nieuwe Duitschland, als bruidjes gekleed in witte jurken, strooiden bloemen voor de overwinnaars, tulpen en seringen, die dadelijk werden verpletterd en tot modder geperst onder de wielen der voertuigen. Zij werden naar werken beloond met een breede glimlach van de frissche Hitlerjongens op de stalen zegewagens of met een goedkeurende blik vol verstandhouding van een geschmeidige schmächtige officier, die niet te hoogmoedig was om zich te bukken en een van haar tulpen op zijn tuniek te steken. Een kostbare lading staal en pees en kruit trok deze lamlendige stad binnen en boven deze Jodenveste, de stad van Spinoza, Jonas Daniël Meyer, Da Costa, Sarphatie en Wertheim wapperde thans uitdagend de vurig roode hakenkruisvlag. De Mädels strooiden ook sigaretten, chocolade uit de koloniën, die Duitschland niet bezat, bonbons, bruidsuikers en ulevellen. Het was als een bruiloft van helden en godinnen, een massaverbintenis tusschen in staal verpakte Siegfrieds en met Joodsche confectiejurken getooide Krimhildes, het was een collectief orgasme, rondom het eeuwige symbool van Duitsche mannelijkheid en kracht: het kanon. Het was tegelijk süss en grossartig, entzückend en fabelhaft, het was een droom van pantserstaal en benzinedamp, een fanfare van wapengerinkel en motorgeronk, het was de zichtbare, hoorbare, voel- en tastbare verwerkelijking van het Deutschland über alles. Langs de rijweg, keurig achter de band van het trottoir, als poppen in een panopticum, stonden de overwonnenen, de koelies van het nieuwe Duitschland, de slaven, die straks het volle gewicht van dit met staal en lood beladen millioenenvolk te dragen zouden krijgen. Iets meer naar voren, op een eereplaats, zij aan zij met de Duitsche bruiloftsgasten,

stonden de Nederlandsche leden der Germaansche familie, de arme verre bloedverwanten, die ook een klein beetje deel aan de vreugde hadden, de leden van Anton Mussert's geuniformeerd gezin, die aan de voorbereidingen tot dit feest hadden meegeholpen, de onnoozelen en de misleiders, de misleiden en de schurken, die eens, hand in de lucht, ongevraagd trouw gezworen hadden aan land en vorstenhuis. ‘Hou zee!’ riepen Mussert's palfreniers en piccolo's. ‘Heil Hitler!’ antwoordden de baronnen en graven van de S.S.

's Avonds, toen er niets belangrijks meer te bezetten viel, de Nederlanders hun nu ten dienste van den overwinnaar gehoorzaam verduisterde woningen hadden opgezocht en de leider der Nederlandsche nationaal-socialisten te voorschijn was gekropen uit de hooiberg, waarin hij met over de borst gekruiste armen zijn leven gewaagd had bij het verdedigen van de onafhankelijkheid, die hem zoo dierbaar was, kon het feest pas goed beginnen. De hooge officieren en partijfunctionnarissen, die een dergelijke grap al een paar maal in andere onder de voet geloopen landen hadden meegemaakt, waren in de beste hotels ondergebracht, waar zij, ontdaan van hun krijgshaftige helmen en keurig geschoren en geborsteld, de bruiloft in gezelschap van hun vriendinnen voortzetten. Hoewel zij nog altijd hun uniformen droegen, zagen zij er binnenshuis en blootshoofds heel wat gemoedelijker uit dan 's middags, toen zij bestoven en zweetend de stad binnen trokken. Zij waren thans weer meer zichzelf, huisvaders en moederszonen, die de sfeer van tegelkachel en stamtafel, van wandspreuk en kerstboom, ongeschonden uit het vaderland hadden meegebracht. Met echt Duitsche matigheid dronken zij hun bier, dat weliswaar stukken slechter was dan het gerstenat in de Heimat, maar dat niettemin de dorst leschte en goed genoeg was om wijn en champagne vooraf te gaan. De blonde bruidjes, die in dit land woonden en nog nooit een overwinning hadden meegemaakt, wisten niet, dat deze receptie nog maar een voorspel was van het feest van de overvloed, dat straks beginnen zou. Het steenrijke Holland, welks bevolking in weelde had gebaad toen Duitschland hongerde, was thans aan de beurt om op het Germaansche altaar te offeren, na Slowakije, Polen, Noorwegen en Denemarken. Zij kenden de wereld, wisten wat den overwinnaar toekwam en hoe overwonnenen behandeld moesten worden. Donnerwetter, zij waren Hitler jongens, kerels van de S.S., die de wereld wel op haar knieën zouden krijgen. Alleen Duitschland telde en het overige deel van de wereld was Lebensraum voor Duitschers, gevuld met buit, dravende kellners, bui-

gende ambtenaren en gewillige vrouwen. Prosit! Ach, Ludwig, die twee jaar tuchthuis had opgeknapt en die nu Obersturm-führer was, deed het zooals altijd verkeerd: te vlug met het mes en te vlug met het glas. Een kerel zonder beschaving, die zich vol zoop en geen geduld had te wachten, totdat allen behoorlijk met hun Braut naar de slaapkamer gingen. Potztausend, die jenever was niet gek, wel niet zoo geurig als hun korn, maar voor dit aan Engeland verkochte kaaslandje kon het er toch mee door. De Ober kwam mededeelen, dat het diner gereed was. Aan wien deed deze kaarsrechte en onderdanige vent hem denken? Misschien aan Wladimir, den Ober uit Warschau, aan Stefan uit Kaiserhof in Praag of aan Olaf uit Oslo. Donderde ook niet; waar zij kwamen commandeerde Duitschland en gehoorzaamden de anderen. Overal hetzelfde, vanaf de waarschuwing van den Führer, dat zijn geduld op raakte, tot en met de kater op de dag na de overwinning. Ook het verloop was altijd hetzelfde: optrekkende pantserwagens, ronkende Stuka's, een beetje geschiet en wat bommen, rommel en puin van opgeblazen steden, daarna beleefde doodsbange heeren met de hoed in de hand en tot slot een schoon bed met een meid. Ludwig had te weinig geduld en beschaving om het program in volgorde af te werken, die Draufgänger lag al bezopen op de grond en brulde: ‘Wir fahren gegen Engeland!’ Schon gut, whisky en plumpudding kwamen ook aan de beurt.

De redactiebureau's der dagbladen bevonden zich in de nabijheid der groote hotels, waar de Duitschers hun overwinning beklonken. Terwijl Ludwig, door twee kameraden in een stoel geheschen, zijn eerste glas champagne over het lint van zijn pas verworven Ridderkruis morste, schreven Nederlandsche journalisten: ‘De welverzorgde Duitsche troepen maken een uitstekende indruk; het gedrag der bevolking is voorbeeldig.’ Het klonk een beetje gemeenplaatsig en afgezaagd, maar den journalist, die de nederlaag van zijn volk beschrijven en op goede voet met den overwinnaar blijven moet, blijft geen andere keus dan de koek-en-ei-lezing in almanakstijl. Erg vlot kwam de kopij voor de ochtendbladen niet uit de schrijfmachines, het viel niet mee opeens alles te moeten prijzen, dat nog maar enkele uren geleden werd gelaakt en aangevallen. Er waren dan ook collega's die er niet in geslaagd waren hun geestelijke schrijfkramp te overwinnen, die te weinig journalistieke plooibaarheid bleken te bezitten om zich binnen een etmaal om te schakelen en hun pen in dienst van den overwinnaar te stellen. Dat waren de domooren, die niet schenen te begrijpen, dat rechtschapenheid en overtuiging

de maag niet vullen en dat een journalist die niet of verkeerd schrijft, geen salaris krijgt, fantasten zonder werkelijkheidszin, die beter franctireur, dichter of een ander soort onbetaald idealist dan dagbladschrijver hadden kunnen worden. Een journalist die zijn taak verstond, bleef objectief, gaf de gebeurtenissen zooals deze zich voordeden en hield er alleen dan een eigen meening of - nog gewaagder - een overtuiging op na, als het onschadelijk was voor de krant en geen gevaar voor zijn baantje opleverde. Tooneelspelers, schrijvers en schilders kon hij naar hartelust kraken, daar trok geen adverteerder of abonné zich iets van aan, hij kon moraliseeren als het ging om dieven, waarzegsters en kinderverkrachters, daarmee maakte hij altijd een goede beurt, maar van den vijand van gisteren die, zoo niet de vriend, dan toch de meester van vandaag was, mocht geen kwaad woord gezegd worden. Het kwam er trouwens ook niet op aan wat je schreef, hoofdzaak was, dat de tabakspijp en de schoorsteen konden blijven rooken. Het was geen pretje die verdomde moffen op te kammen, maar schreef je vroeger soms voor je lol over 't parelgrijs kostuum van de prinses of was het zoo leuk het gestamel te stenografeeren van een dominee die last van pacifisme had of een kolom te moeten besteden aan het geleuter van een meneer, die het aldoor maar over negers had, die nog nooit een blanke hadden gezien en er daarom zooiets als een beschaving op na hielden? Journalistiek was een conjunctuurproduct, een maatschappelijke thermometer, waarvan het kwik met de temperatuurschommelingen mee omhoog en omlaag ging. Je schreef wat gevraagd werd, wat goed voor de krant was, je dobberde mee als een stuk hout op het water en als het geen kwaad kon, sputterde je eens een beetje tegen en viel een kerel aan, die zich niet verdedigen kon. Je was pro of contra, je hekelde of prees, je verdedigde of bestreed een meening, maar altijd bleef je binnen de grenzen, bepaald door het belang van je krant en je portemonnaie. Tenslotte, al had je dan ook nog een tikje last van schrijfkramp en al wilde je dan eigenlijk ook liever iets voor het benarde vaderland doen, als het moest ging het ook zonder Koningin, zonder democratie, humanisme of cultuurnegers, het ging zelfs zonder je eigen ijdelheid, die je gisteren nog beroepseer noemde, maar zonder den kassier ging het niet. In 's hemelsnaam dus: inspringen, spatie... op verschillende plaatsen zagen wij burgers en Duitsche militairen, die gemoedelijk met elkander stonden te praten....

‘In 's hemelsnaam, prettig is het niet, maar wij moeten eieren voor ons geld kiezen,’ zei de voorzitter van de groote moderne vakvereeniging tot zijn medebestuurders. ‘Vóór alles moeten wij

probeeren onze organisatie te redden. Jullie begrijpen me.' De heeren knikten instemmend, zij begrepen het, al drukte de voorzitter zich dan ook een beetje duister uit en zei hij organisatie, waar hij iets anders bedoelde. Maar zij aten al jaren lang uit dezelfde ruif en verstonden elkander dus uitstekend. De organisatie ging voor alles en al zou het een heele toer zijn deze te redden, nadat zij gedurende de laatste jaren het nationaal-socialisme bestreden hadden, het stond vast dat zij als één man op hun post moesten blijven, om de zaak overeind te houden. 'Op onze schouders rust een zware taak en een groote verantwoordelijkheid,' vervolgde de voorzitter, 'wij zijn verplicht tegenover onze leden'.. Hier zweeg hij even, zoekend naar het juiste woord. Bliksems, het was ook niet gemakkelijk, want wat zouden zij welbeschouwd nog voor hun leden kunnen doen, als straks alles wat de arbeiders doen en laten moesten met de revolver op tafel zou worden gedicteerd? Nu niet gaan piekeren, als het zoover was, kon men altijd nog zijn houding opnieuw bepalen. Voorloopig ging het er om, de zaak bijeen te houden. 'Wij gaan dus door,' hernam hij, 'want hoe wij het ook draaien of keeren, ook onder het nationaal-socialisme heeft men arbeiders en dus arbeidersorganisaties noodig.' De heeren knikten opnieuw met uitzondering van den tweeden secretaris, die, zonder zijn blik af te wenden van de gipsen Troelstra-plaquette, die tegen de schoorsteen hing, afkeurend het hoofd schudde. Het zou wel een wonder zijn, als die dwarsdrijver geen roet in het eten probeerde te gooien. Wat bezielde den kerel: hij had toch zeker ook drie kinderen? Maar de tweede secretaris dacht niet aan zijn gezin en zijn maandsalaris, toen hij zich vierkant tegen het voorstel van den voorzitter verklaarde en diens houding verraad noemde. 'Wij hebben nog idealen,' riep hij hartstochtelijk, 'wij zijn socialistische democraten, humanisten, verdedigers van de rechten, die door de nazi's worden vertrapt. Wij verraden onze beginselen, onze leden en de kameraden, die slachtoffers van de nazi's worden, als wij ook maar één stap met deze kerels meegaan. En wat verwachten jullie door een omzwaai te kunnen redden? De nazi's zullen jullie alleen maar gebruiken, totdat ze jullie niet meer noodig hebben, zooals ze het in Duitschland hebben gedaan. Wie blijven wil, zal zich moeten bukken, op alles ja en amen moeten zeggen of anders wordt hij er uit gegooid of gaat het concentratiekamp in en wordt doodgetrapt.'

De voorzitter hamerde heftig.

'Je moet niet overdrijven,' riep hij. 'Aan zooiets zouden wij geen van allen medewerken.'

‘Maar je bent er al mee begonnen,’ antwoordde de secretaris. ‘Als je nu niet weigert, zul je meegaan, stap na stap, tot aan het einde. Je zult het goed moeten vinden, dat alles wordt gelijkgeschakeld, dat den arbeiders alle rechten worden ontnomen, dat onze Joodsche kameraden worden doodgepest, dat je overtuiging de vuilnisbak in gaat. Als eerlijk man, als socialist, heb je geen andere keus dan te weigeren, de organisatie op te heffen nu het nog tijd is en het geld dat wij bezitten te gebruiken om de nazi's te bestrijden.’

‘Je vergeet, dat wij niet het recht hebben de bezittingen van de organisatie te vervreemden of voor andere doeleinden te gebruiken.’

De heeren knikten. Zeer juist, zooiets beteekende diefstal.

De secretaris keek de kring rond, tevergeefs een teeken van instemming zoekend.

‘Ik zie het wel,’ zei hij, ‘laffe misselijke uitvluchten. Beroerlingen!’

Plots stond hij op, greep de voorzittershamer, trapte zijn stoel weg en verliet zijn plaats. De anderen weken verschrikt terzijde, bang dat hij wilde gaan vechten. Hij sloeg echter op niemand acht, liep naar de schoorsteen en sloeg met één klap de Troelstra-plaquette stuk.

‘Die is hier niet op zijn plaats, daar moet Hitler hangen,’ zei hij schor.

‘Stapelgek,’ fluisterde de voorzitter.

‘Een barbaar,’ antwoordde de penningmeester. ‘Aan die gebroken Troelstra gaat niks verloren, dat ding kon hier toch niet meer blijven hangen.’

‘Niet alleen dat,’ hernam de voorzitter, toen hij, nadat de tweede secretaris weggeloopen was, een stuk gips zuchtend van de schoorsteenmantel nam, ‘niet dat alleen, er zal hier meer moeten verdwijnen. Alle anti-fascistische literatuur, brochures en boeken, alles moet weg. Ik heb nooit het nut van al die rommel ingezien; een vakvereeniging is tenslotte geen politieke organisatie. Mijne heeren,’ vervolgde hij, zijn voorzittershamer opnemend, ‘het is bij half elf, wij gaan verder....’

De groote wijzer van de electrische klok in het privékantoor der directie van het ‘Dagblad voor de Arbeiderspartij’ stond loodrecht op het cijfer zes.

‘Half elf,’ mompelde de directeur en kauwde op het natte einde van een sigaar, die niet meer brandde.

In het groote betonnen gebouw was het stil. De nachtredacteuren waren niet verschenen en het technisch personeel was weer

naar huis gegaan, omdat er toch niets te doen viel. Behalve de beide nachtportiers, die slaperig in hun loges onder de groen overkapte lampjes zaten, was er niemand in het gebouw aanwezig. Hij had het rijk alleen, was gedurende deze laatste uren voor de volledige ineenstorting de volstrekte alleen-heerscher over dit groote bedrijf. Dat was hij trouwens altijd geweest, maar toch niet zoo volkomen en direct als thans. Hij had de krant opgewerkt van een onbeduidend blaadje tot een der grootste en beste dagbladen van het land, hij had het bedrijf gereorganiseerd, hij was de spil geweest, waaromheen alles hier gedraaid had. Een bulhond, een kapitalist had men hem genoemd, omdat hij met ijzeren vuist had geregeerd, omdat hij de teugels strak gehouden had in deze door socialisten opgezette en met het geld van arbeiders gefinancierde onderneming, waarin iedereen meende dezelfde rechten te hebben en de lakens te kunnen uitdeelen. Zoo was het geweest, totdat hij de leiding kreeg, voordat hij de bezem gezet had in deze stal van wanorde en onzakelijk idealisme. Zonder zich van iemand iets aan te trekken, had hij resoluut een eind gemaakt aan alle baantjesjagerij en aan de inmenging van onbevoegden, die, onder het mom van socialisme en kameraadschap, de geest in het bedrijf hadden verpest en de onderneming noodlijdend hadden gemaakt. Hij was geen socialist, tenminste niet zoo een, die met de roode vlag in de hand en de ‘Internationale’ zingend, de arbeiders geld uit de zakken klopt om een bedrijf in stand te houden, dat sedert jaren stervende was. Hij wist dat een handelszaak, ook een socialistische, een kapitalistische aangelegenheid is, die in een kapitalistische maatschappij alleen op kapitalistische wijze en niet naar tweeslachtige halfzachte socialistische opvattingen geleid kan worden. Van een rommelzoodje had hij een winstgevend bedrijf gemaakt, dat dagbladen, boeken en periodieken uitgaf, een publiciteitsfabriek met moderne machines en eigen winkels. In alle hoeken van het land verschenen gewestelijke edities van zijn krant, beschikte men over perfecte drukkerijen, verkleinde copieën van 't moederbedrijf, die het stuk voor stuk tegen de plaatselijke ondernemingen konden opnemen. Dag en nacht joegen tientallen bestelauto's langs de wegen, draaiden de machines en verliet een bonte stroom van publicaties de persen. Een zuiver kapitalistische onderneming, uitbuiting van arbeiders, meesmuilden de kleinmoedigen en afgunstigen, de buldog is alleen maar zakenman, maar zij vergaten, dat deze uitbuiter voor een loon werkte, dat maar een derde of een kwart bedroeg van het salaris dat hem door andere ondernemingen was aangeboden. Hij had zelfs nooit in overwe-

ging genomen op die aanbiedingen in te gaan en zijn krant in de steek te laten, niet alleen omdat hij haar zelf groot gemaakt had, maar ook omdat hij, de kapitalistische buldog, in zijn hart nog altijd meer socialist was dan deze praatjesmakers konden begrijpen, omdat hij liever de leiding had van een krant die, al was deze dan nog zoo verwaterd, een socialistische richting voorstond dan zuiver kapitalistische belangen te dienen. Hoe dan ook, zijn persen draaiden voor de arbeiders en niet voor het banksaldo van een paar parasieten. Het mocht dan soms nog zoo vaag en op het kantje af zijn, zijn journalisten schreven voor en in het belang van de arbeiders en niet voor beursmenschen en renteniers.

De buldog had zijn kantoor verlaten en slofte op zijn pantoffels over het gladde linoleum der lange verlaten gangen, waar alleen op kruispunten en bij de trappen een enkel lampje van de noodverlichting zwak gloeide. Hij bleef staan voor de glazen wanden der redactiekamers, waarin hij de vervloeiende weerspiegeling van zijn hoofd zag met donkere vlekken op de plaats van de oogen en waarachter, in de diepte, de metaalglans schemerde van chroomnikkelen kantoormeubelen. Hij drukte de top van zijn wijsvinger tegen het koele glas en teekende de initialen van de krant, zooals hij als jongen de beginletters van zijn naam in banken en boomen gekerfd had. Onbegrijpelijk snel ging een menschenleven voorbij, was de rol welke men kreeg toebedeeld, uitgespeeld. Onhoorbaar, alsof hij zweefde, liep hij tot de lift en drukte op het knopje. Het roode licht gloeide aan, het signaal stond onveilig. Het liftmechanisme met de aangloeiende lampjes en draaiende motoren kreeg iets menschelijks in deze verlatenheid. Hij stapte in en liet zich zakken naar de kelder, waar de groote rotatiepersen stonden. Alle schakelaars draaide hij om, zoodat de machines opeens in een overvloed van wit licht zichtbaar werden, als een filmbeeld, dat plotseling verandert. Aan het handle van de regelweerstand, waarop hij zijn hand legde, kleefde nog olie, daarop achtergelaten door de hand van den drukker, toen hij inschakelde om het laatste nummer van de krant met het bericht van de nederlaag te draaien. Deze machines had hij zelf in Engeland gekocht, hij had zich in de fabriek de werking tot in bijzonderheden laten uitleggen, het oog er op gehouden toen de persen werden gemonteerd en hij had meegeholpen bij het drukken van de eerste nummers. Zooals deze pers, kende hij iedere machine, elk onderdeel van het bedrijf; deze omgeving was hem vertrouwder dan zijn huiskamer en hij vertoefde hier liever dan bij vrienden of in een café. Hij ging zitten op het

frame van een pers, nam de sigaar uit zijn mond en staarde naar de natte tabaksstomp, welke hij aan flarden gekauwd had. Afgeloopen, mompelde hij en smeet het stuk sigaar op een hoop papierafval. Die kwajongens hadden de boel weer niet opgeruimd, de drukkerijchef moest weer eens onder handen genomen worden. Jawel, hoe haalde hij het in z'n hoofd! Het afval moest zich maar ophoopen tot aan het plafond, de machines konden verroesten, hij zou het niet meer trachten te verhinderen. Zijn rol was uitgespeeld, hij had hier niets meer in te brengen en kon zijn biezen pakken, tenzij hij zich bereid verklaarde het bewind onder toezicht van nazi's te blijven voeren. Men zou hem met open armen ontvangen, bereid zijn alles te vergeven en te vergeten, als hij maar gehoorzaam wilde zijn en doen wat hem opgedragen werd. Men had in het kamp van den vijand behoefte aan mannen die leiding konden geven, men was daar, zooals in Duitschland gebleken was, geneigd veel door de vingers te zien en den vijand te gebruiken, mits deze zich onvoorwaardelijk gebruiken liet. Naar overtuiging en betrouwbaarheid werd niet gevraagd, waar het op aan kwam was onderwerping en gehoorzaamheid. Als zij straks verschenen, had hij dus alleen maar ja te zeggen, achter zijn bureau te gaan zitten en het oude werk voort te zetten. Niets zou veranderen, hij kon blijven wie hij was en de nieuwe heeren zouden hem zeker niet met minder respect behandelen en hem niet minder vrijheid laten, dan de ouden gedaan hadden. Hij zou alleen maar afvallig moeten worden, zijn levensbeschouwing moeten prijsgeven en moeten drukken wat hem voorgelegd en gedicteerd werd. En zelfs daarin zou het onderscheid met vroeger niet eens groot zijn. Met de democratie had hij het al lang op een accoordje gegooid en van het socialisme was in de practijk ook niet veel terecht gekomen. Er bestonden verschillen, maar waren deze beduidend genoeg om daarvoor alles prijs te geven? ‘We weten het immers al lang,’ zei de buldog luid, ‘de heele boel is één groote zwijnenbende. Maar wij, wij zijn toch in ieder geval altijd eerlijke pacifisten geweest, wij hebben die stomme vervloekte oorlog zoo veel mogelijk bestreden, wij hebben het geweld niet verheerlijkt en nooit van den beul gebruik gemaakt, om tegenstanders van hun ongelijk te overtuigen. Wij waren internationalisten, die de volken met elkander trachtten te verzoenen, inplaats van ze vol te stoppen met haat en tegen elkaar op te zetten, wij hebben de menschen liefde tot het leven geleerd, inplaats van hen op te leiden tot zelfmoordenaars. Onze antipode was de nazi, de man met de dolk en

de zweep, even sterk in zijn leugen als wij slap waren in onze waarheden.'

De directeur stond op en ging naar de expeditie, waar stapels weekbladen voor verzending gereed lagen. Niet veel zaaks, die bladen, tijdvulling voor de Zondag van den kleinen burger, prentjes, onbenullige verhaaltjes en flauwe moppen, foto's van stoere brave werkers met spaden en mokers, arbeidersverheerlijking, serie-romantiek, surrogaat socialisme. Niettemin waren de journalisten die deze bladen vulden nog altijd een tikje te behoorlijk om die bloed- en bodem-brei aan den man te brengen, was dit papier te goed om het te bevuilen met de Lombroso-smoelen van dat canaille in uniform.

'Rommel,' zei de buldog, 'n schop tegen een stapel bladen gevend, 'prullenboel, maar geen ophitsing tot doodslag en menschenjacht, geen propaganda voor de Pruisische soldatenstaat.' Hij greep een stuk touw van een paktafel en rolde het op tot een Turksche knoop. Sedert zijn schooldagen had hij zoo'n knoop niet gemaakt en toch wist hij nog precies hoe hij het doen moest. Wat je jong leert, gaat er niet meer uit. Hij was nooit een verrader geweest, misschien een rotjong, een eigenwijze, brutale rekel, maar geen verrader. Ook later had hij, als het er op aan kwam, nooit water in zijn wijn gedaan, nooit tegen zijn overtuiging gehandeld. En bang was hij ook nooit geweest, niet voor zijn vrienden en zeker niet voor zijn vijanden. Ook nu was hij niet bang, hij was alleen maar terneergeslagen, omdat hij er niet uit wist te komen.

'Het gaat niet,' fluisterde hij hoofdschuddend, 'neen Willem, het kan niet.' Deze woorden brachten de oplossing niet, maar zij maakten toch een eind aan zijn twijfel en onzekerheid. Het gaat niet! Hij slingerde zijn Turksche knoop in het rond, het touw suisde door de lucht en hij dacht: het gaat niet. Hij ijlde door de lange rechte gangen, door de holle cantine en terwijl hij zijn geknoopt koord zwaaide als een vechtende jongen, riep hij dat het niet ging. Bij de toiletten bleef hij plotseling staan, alsof iemand hem de weg versperde. De naphtalinegeur van de luchtreinigers drong in zijn neus en hij moest denken aan ziekenhuizen, aan gewonde verbonden menschen, aan vluchtelingen uit concentratiekampen, die in dit gebouw geweest waren om van de martelingen te vertellen, welke zij hadden ondergaan, aan de ongehoorzamen, die geweigerd hadden en gezegd dat het niet ging.

Hij trok een deur open, ging afgemat zitten op een closet en staarde naar boven, naar de regenboog van gekleurde buizen der centrale verwarming, waterleiding en electrische installatie. De dikke heetwater-slagader was rood... als hij een slagader opende...

Zou dit dan het eind moeten zijn? De buldog dood gevonden op een W.C. Arbeiders, proletariërs, kameraden... Hij glimlachte bitter en boog het hoofd. Hoe lang geleden had hij dat gezongen: Arbeiders, ten laatste male? Kitsch, boerenbedrog, de werkelijkheid zag er anders uit. een kameraad met een revolver in de hand, op het punt een anderen kameraad neer te schieten. Makkers, ten laatsten male...

Willem weet nu precies wat hij wil en hij twijfelt niet meer. Zijn wil is hard als steen, waarop je een spijker recht kunt slaan. Een hemel is er voor den buldog niet, maar er is de bevrijdende zekerheid dat hij het verdomt, dat hij meester blijft over zichzelf, zooals hij het altijd geweest is, dat niemand hem dwingen kan tegen zijn wil en overtuiging te handelen. Wat overtuiging? Larie! Een heel klein beetje moed, daarop alleen komt het aan. Het touw is dun maar sterk en die slagader houdt hem wel. De buldog heeft er een eind aan gemaakt; toch fatsoenlijk. Stumpers, dat is geen kwestie van fatsoen, maar van zelfrespect en van gebrek aan lucht. Nu niet meer zeuren maar afmaken, alles afmaken en beginnen met jezelf. Als hij op de W.C. staande niet bij de buis kan komen en een trapje moet halen, gaat alles mis, dan durft hij niet meer en zit nog hier als die bandieten komen. Grijp je kans, grijp het touw... Het zit goed, de zaak is klaar, griezelig eenvoudig, dom, zooals alles... In Godsnaam, vooruit maar, vorm sluiten en draaien, voor het laatst. Wij capituleeren. Rommel, de moeite niet waard. Makkers, de buldog hangt in de plee!

Als de krant weer verschijnt, zal zij geen levensbeschrijving, zelfs geen doodsbericht van haar directeur bevatten. Niet alle Nederlanders beschikken over een W.C. met roode, stevig bevestigde verwarmingsbuizen, hebben een sterke ruggegraat of op het juiste oogenblik een stuk touw. Toen de klokken twaalf sloegen en een nieuwe dag aanbrak, had ook de meerderheid der burgerbevolking gecapituleerd en was bereid zich te onderwerpen en de nieuwe meesters te dienen. Voor het volk van Nederland was een zware, bittere tijd begonnen.

[XII]

‘Het valt mee,’ zei les Gompertz. ‘Veel last hebben we nog niet gehad en de Joden hebben ze met rust gelaten.’

‘Ja,’ antwoordde Degen, ‘het had heel wat erger kunnen zijn.’

‘Misschien zijn de moffen toch niet zoo stom als wij denken,’ hernam de boekhandelaar, ‘en zien zij wel in, dat wij andere menschen dan de Duitsche Joden zijn.’

‘Denk je?’

Van Tuin deed een lange trek aan zijn sigaret en blies met spitse lippen langzaam een fijn straaltje rook uit.

Zij zaten in de kamer, achter Gompertz's winkel en keken door de openstaande deuren in het tuintje, waarin het onkruid al welig tierde.

‘Misschien vergis ik mij,’ vervolgde Ger, ‘maar ik ben bang, dat jullie Joden je door de moffen te pakken laten nemen. Zij hebben duizend keer beloofd, dat de Joden eraan zullen gaan.’

‘Daarvoor hebben ze nu toch al tijd genoeg gehad,’ meende Degen.

Gompertz was het hiermede eens. Sjemabenie, als de moffen dat wilden, brachten ze alle Joden in Nederland in een enkele nacht om zeep.

‘Die lui hebben volop kanonnen,’ zei hij, ‘een heel abattoir hebben ze bij zich en het zijn allemaal eerste klas vakmenschen. Ik heb zoo'n idee, dat het wel zal losloopen.’

‘Ik wil niemand bang maken,’ antwoordde van Tuin, ‘maar ik ben er zeker van, dat jullie je te gemakkelijk zand in de oogen laten strooien.’

‘God weet, zijn die moffen er over een maand al door de Engelschen uitgeslagen,’ zei Gompertz. ‘Een oorlog is een gokspel: zoo zit je met je hand vol troeven en zoo heb je alles vergokt.’

‘In Duinkerken was de mof nog goed aan slag,’ onderbrak van Tuin en geeuwde. De warmte en dit gesprek zonder zin maakten hem slaperig. Waar je kwam, was het hetzelfde, werd over de oorlog gesproken en maakte men op niets steunende kansberekeningen, die altijd in het voordeel van de bondgenooten uitvielen. De Nederlandsche radiouitzendingen uit Londen leverden volop brandstof voor dit vuurtje van de hoop, de grofste leugens en het meest redelooze optimisme werden daar aan de andere kant van de Noordzee opgedischt en de naar nieuws

snakkende, in het onzekere en in vrees voor de toekomst levende Nederlanders slikten alles met graagte. Zoo werd hier, naar men in Engeland meende, het moreel op peil gehouden, maar in feite stichtte men alleen verwarring en werd veel ijdele hoop opgewekt, waarop onvermijdelijk diepe teleurstelling zou moeten volgen. Wat aan de Londensche fantasieën ontbrak, werd door vindingrijke Nederlanders aangevuld. ‘B.R.X., morgen niet,’ zei Londen en de luisteraars maakten van deze orakelspreuk romantische verhalen van spionnen die met radiozenders op zolders zaten of in auto's door het land reden; als Engeland melding maakte van een hevig bombardement, dat door een half dozijn vliegtuigen was uitgevoerd, wist een kwartier later heel Amsterdam, dat Berlijn in puin lag en het elastische front, de Engelsche betiteling van de terugtocht der Fransche troepen, zou, naar meening van goedgeloovige Nederlanders, tot gevolg hebben, dat de Duitschers in de val liepen en vernietigd werden. Men vond Engelsche parachutisten uit, die op de Veluwe of bij Lutjebroek zouden zijn gedaald en die gezegd zouden hebben, dat de volledige overwinning nog maar een kwestie van enkele weken was, er werden verhalen gedaan van heldhaftige sabotagepogingen, die de Duitschers aanzienlijke verliezen aan manschappen en materiaal hadden gekost, er liepen hier spionnen rond die - denk je dat eens even in - een keer per week naar Engeland gingen en brieven brachten en meenamen; in een kroeg op de Prinsengracht kwam ook vaak een hooge Duitsche officier, die zei, dat het leger ieder oogenblik tegen de partij in opstand kon komen. En als die opstand niet doorging, was het niet zoo erg want de benzine raakte op en smeerolie was er heelemaal niet meer. Wie heeft je dat verteld? De Engelsche zender zegt het zelf. En op het luisteren naar deze bombast, hadden de Duitschers een boete van een ton of een paar jaar gevangenisstraf gesteld. Geef mij maar dat stuk ongeluk van een krant, dacht van Tuin, die geeft mij voor een paar dubbeltjes en zonder risico, een heele week lang iedere avond mijn portie gesorteerde leugens en kindervoedsel.

Hij werd uit zijn overpeinzingen losgerukt door een doffe slag in de winkel, gevolgd door andere, niet dadelijk te definieeren geluiden, waar bovenuit hij het schreeuwen van een jongen hoorde.

‘Vuile rotjood!’ verstond hij.

Door het dunne gordijntje heen zag hij Stampfer's zoontje, dat stampend en scheldend voor de toonbank heen en weer danste. Hij wendde zich tot Gompertz, die stil was blijven zitten en begon te knikken, nu zij hem vragend aankeken.

‘Heinrich van hiernaast.’

‘Vuile vieze pestjood,’ riep Heinrich en sloeg met zijn vuistjes een roffel op de toonbank.

‘En dat schoffie trap je niet de deur uit?’

Ies trok gelaten zijn schouders op.

‘Wat kan ik er aan doen? Dat mamzer pest me iedere dag, soms komt hij drie keer op een middag terug. Ik kan zeggen of doen wat ik wil, het helpt niks. Ik heb het al met balletjes en koekjes geprobeerd, in de hoop dat God 'm er in zou laten stikken, maar hij eet niks van Joden, zegt ie.’

‘Koekjes? Je moet dat kreng een aframmeling geven.’

‘Ik, een Jood?’

‘Ik ben geen Jood!’ Van Tuin was opgesprongen en rukte de deur open. De kleine amokmaker hield verschrikt zijn mond, toen hij den opzichter inplaats van Gompertz op zich af zag komen en wilde wegloopen. Maar van Tuin had hem reeds gegrepen en legde hem over zijn knie. Zijn groote hand viel kletsend op het gespannen broekje en Heinrich schold niet meer.

‘Zoo, en als je nu weer hier durft komen om Joden uit te schelden, maak ik gehakt van je kontje.’ Hij greep den jongen bij een oor, waarin hij kneep alsof hij er een stukje van wilde bewaren, trok hem de winkel uit en bracht hem naar huis.

Frau Stampfer, die haar jongen al had hooren schreeuwen, maakte dadelijk nadat hij gebeld had de deur open.

‘Was?’

‘Das!’

Hij duwde den jongen het portaal in en hield haar dreigend zijn harde wijsvinger voor.

‘Als dat serpent van jou het nog eenmaal waagt hiernaast in de winkel te komen en Jood te schelden, breek ik al zijn botjes en beentjes.’

‘Ach so, een Jodenvriend!’ Frau Stampfer bewoog langzaam het blonde hoofd, trok toen haar neus op en ging een stap achteruit, alsof zij in de nabijheid van een geopende beerput stond. ‘Komt alles in ordnung,’ verzekerde zij, ‘dat wil ik mijn man vertellen.’

‘Je doet maar en de groeten aan Streicher.’

De deur viel dicht en van Tuin stond met zijn neus vlak voor het koperen naamplaatje met Gothische letters. Het is maar dat je het weet Ger, dacht hij, in Duitschland zijn ze voor minder opgepikt. Frau Stampfer zal het niet willen gelooven, maar toch ben ik gek op kinderen.

Hij ging niet naar Gompertz terug, maar besloot een borrel te gaan pakken, om dat bleeke venijnige smoel van mama

Stampfer te vergeten. Bert, de olieman, stond voor de bar en nog maar nauwelijks hadden zij elkander begroet, of zij zaten alweer middenin de oorlog. De Duitschers sleepten alles weg, de veemen, waarin voor jaren levensmiddelen waren opgeslagen, werden leeggehaald, dag en nacht door gingen treinen en vrachtauto's de grens over.

‘Had jij dan gedacht dat ze hier gekomen zijn om ons vol te stoppen?’

Alweer dat geklets, waaraan hij vaak genoeg meedeed, maar waarin hij op het oogenblik geen lust had. Straks zou hij ook wel weer voorspellingen te hooren krijgen. Begrijpelijk, de mensch die voortdurend in onzekerheid leeft en geen houvast heeft, slaat aan het malen, wordt bijgeloovig en gaat op zijn wenschen teren. Iedereen deed daaraan mee, zelfs de pessimisten, die er een sport van maakten, anderen met de somberste voorspellingen de stuipen op het lijf te jagen. Als die oorlog lang duurde, werd iedereen kindsch en konden ze heel Nederland naar een gekkenhuis brengen.

Bert zei iets over de terugtocht der Franschen, ontwikkelde een strategisch plan, waarbij hij met zijn vinger bierlijnen op het zinken toonbankblad trok. De kroegbaas luisterde, vol aandacht, had ontzag voor de meening van al deze veldheeren, die een stevige borrel dronken en niet te krenterig waren om te tracteeren.

‘En als zij dan zoover zijn, landen de Engelschen onverwacht in hun rug,’ zei Bert.

‘Als generaal Gort het maar bijtijds weet!’

Hij betaalde en verliet de bijeenkomst van de generale staf. Naar Sannie, dacht hij. Als zij lief is en geen oorlog maakt, blijf ik misschien bij haar eten.

Het café De Hooge Brug was gevestigd in een oud hoekhuis aan een gracht, in het centrum van de stad. Toevallig was hij daar een paar weken geleden binnen gestapt en had kennis gemaakt met de eigenares, die de weduwe bleek te zijn van een collega met wien hij gevaren had. Hij had wel een groentje moeten zijn, om niet dadelijk door te hebben, dat er anderen moesten zijn, aan wie Sannie meer het land moest hebben dan aan hem. Dat was de eerste keer al meteen raak geweest, hij was blijven pimpelen tot het sluitingsuur, had in het gezellige opkamertje met haar gegeten en misschien zou hij nog wel het ontbijt gehaald hebben, als zij haar moeder die nacht niet te slapen zou hebben gehad. Een volgende keer knoopen wij er nog een uurtje aan vast, had Sannie beloofd en daarbij had zij hem zoo uitdagend met haar brutale blauwe oogen aangekeken, dat

het geen haar gescheeld had of hij had de oude verzocht om voor zijn rekening een taxi naar huis te nemen of desnoods in het duurste hotel van de stad te slapen. Een paar dagen later had hij haar weer opgezocht, maar toen was er geen gelegenheid tot een beetje vertrouwelijkheid geweest, omdat haar buffetjuffrouw ziek was en zij zelf had moeten helpen. In een zaak als deze, ontbreekt een man, had zij gezegd en hij had het in zijn ooren geknoopt. Niet dat die kroeg, die een goudmijntje was, hem interesseerde - hij was niet voor slokkiesbaas in de wieg gelegd - maar als ergens mannen, geen kasteleins maar mannen ontbraken, was hij bereid zijn plicht te doen. Als het even mogelijk was, moest je nooit iemand teleurstellen en zeker niet zoo'n kranig wijf als Sannie, dat oogen als schijnwerpers en een paar borsten als uiers had. Toch scheen die kroeg een te groote plaats in haar leven in te nemen, want toen hij er de laatste keer geweest was en zij alle gelegenheid hadden gehad elkaar wat beter te leeren kennen, had zij de tijd verknoeid met het spreken over haar zaak, over een nieuwe tapkast, over haar omzet in jenever en had zij zijn pogingen tot toenadering weggespoeld met een stroom alcohol. Zelfs toen hij haar hand zacht in de zijne legde, om het verschil in grootte te laten zien, had zij het niet kunnen nalaten op te merken, dat iemand met zulke sterke handen veel gemakkelijker dan zij een vat bier kon aanslaan. Zij had haar hand niet uit zijn greep losgemaakt, maar haar opmerking had zijn laatste aanvalskracht gebroken en even was het hem geweest alsof hij aan de tapkast stond en de kruk van de bierpomp in zijn hand hield. Later had zij hem gevraagd wat hij voor de kost deed en toen hij geantwoord had, dat hij zijn tijd besteedde met het opmaken van zijn laatste spaarduiten, had zij gezegd niet te begrijpen, dat een flinke knappe man zoo idioot kon zijn. Het huis was trouwens ook haar eigendom en als de vloer uit de opkamer werd weggebroken, kon in het achterhuis een biljart worden gezet en zou men op de eerste verdieping kunnen wonen. Ger wist nu waar hij aan toe was en waarachtig had hij op een avond, toen hij niet slapen kon en zich afvroeg of Sannie haar boezem niet opvulde, er ernstig over liggen denken, of het tenslotte toch maar niet beter zou zijn, dat er een biljart kwam en hij boven met Sannie ging slapen. Hij zou toch iets moeten gaan verdienen en als hij er een flinke buffetknecht bij nam, zou Sannie geen onplezierige en zeker geen slechte broodwinning zijn. Hij was niet zoo jong meer en de tijden waren moeilijk. Waarom zou hij niet kunnen trouwen met een café-biljart, waar zooveel anderen, tegen alle verwachtingen, gelukkig geworden waren met winkels, slagerijen of fabrieken?

Er stond een mof aan de bar, een jonge kerel met zilvergalon op kraag en schouders, die bij elk biertje een glaasje brandewijn dronk. Sannie verknoeide de Duitsche taal voor hem, wat zij best had kunnen overlaten aan de buffetjuffrouw, die toch weinig te doen had. Hij was niet jaloersch en hij had voldoende van de wereld gezien om te weten, dat de kroeg het voorportaal van het bordeel is, maar toch hinderde het hem dat Sannie, bovendien nog overbodig, haar staart voor dien mof uitzette. Zooiets was het begin van landverraad. Hij groette stug, bestelde bier en ging aan het tafeltje bij het raam zitten. De Duitscher maakte een grapje, een geestlooze dubbelzinnigheid, waarom Sannie, die hem waarschijnlijk maar half begreep, veel luider dan noodig was lachte. ‘Als ik hier de baas ben, is dat afgeloopen,’ mompelde hij, en meteen moest hij lachen om zijn boosheid van zooeven. Sannie had gelijk, een klant was een klant en je kwam niet in een kroeg om onderricht in fatsoen en vaderlandsliefde te nemen. Een zure kastelein, die er principes op na hield en zijn klanten wilde uitzoeken, was erger dan versneden jenever en maakte zijn zaak kapot. Als we getrouwd zijn, blijf ik boven voor het raam zitten en ga de meeuwen voeren, dacht hij. Stel je voor, dat ik op trijpen pantoffels biertjes zou moeten tappen voor moffen en andere zwervers. Neen pop, al had je borsten als watermeloenen en billen als het Michelinmannetje, dan kreeg je Ger zoover nog niet. Een smakelijk wijf en als je de waardin er af pelde, bleef er nog wel iets goeds over, maar van die idylle achter de tapkast kwam niks.

‘Waarom pap je toch met zoo'n rotmof aan?’ kon hij, ondanks zichzelf niet nalaten te vragen, toen zij naast hem zat.

Zij keek hem even verwonderd aan en barstte toen los in een schaterlach, waarbij haar gave blanke tanden vochtig tusschen haar volle lippen glansden. Hij lachte maar mee, omdat die heerlijke mooie domme bek met tanden hem door deze lach duidelijk maakte, dat Sannie zijn verontwaardiging niet begreep en omdat hij ook zelf zijn vraag bespottelijk vond. Zij had in ieder geval dit op hem voor, dat zij zichzelf bleef, een waardin, die haar klanten bediende en geen uitzondering maakte voor iemand, die een Duitsche uniform droeg. Maar hij, die altijd beweerd had, dat nationalisme een overwonnen standpunt, een even gevaarlijke ziekte als de pest was, trad hier op als een zedemeester en deelde standjes uit aan een caféhoudster, die blijk gaf te weinig nationaal bewustzijn te bezitten, omdat zij den vijand bij zijn borrel een beetje vriendelijkheid cadeau gaf.

‘Je bent een domme jongen,’ zei Sannie. ‘Die Duitschers vechten toch ook niet voor hun plezier?’

Zooiets zou hij een paar jaar geleden gezegd kunnen hebben, toen er nog geen sprake was van een nazi-Duitschland, dat de heele wereld onder de knie wilde krijgen. Juist, en daarom had hij zooeven toch gelijk gehad met zijn aanmerking. Wat hij ten onrechte nationalisme noemde, was niet een positief gevoel van vaderlandsliefde, maar vrees voor de overwinning van een beweging, die hij hartgrondig haatte. En daarom, omdat de Duitsche soldaat deze overwinning moest bevechten, was hij wel degelijk een gevaarlijke vijand.

‘Het kan mij niet schelen of die kerels het vrijwillig of gedwongen doen,’ zei hij. ‘Zij vechten voor de nazi's en daarom zijn ze mijn vijanden.’

‘Ik doe niet aan politiek, dat kun je niet in een zaak. Je schiet er niks mee op.’

Je schiet er niks mee op, herhaalde hij voor zichzelf. Voor haar zijn de centen de hoofdzaak en het beroerdste is, dat zij misschien ook nog gelijk heeft. Je kunt alles kwijt raken, als je maar zorgt, dat je een gevulde portemonnaie overhoudt.

Toen een paar luidruchtige chauffeurs binnen kwamen, die al te veel op hadden, ging hij weg en op straat moest hij nog nadenken over zijn kort en nutteloos gesprek met Sannie. Van één zaak was hij zeker: nationalist of niet, van de moffen moest hij niks hebben. Dat had niets met vaderlandsliefde of andere burgerdeugden te maken, maar dat was eenvoudig een kwestie van geestelijke hygiëne. Met deze kerels, die hier als dieven in de nacht waren binnen gekomen, die het heele leven ontwrichtten en alles op z'n kop zetten, met deze vechtjassen, die een houding aannamen alsof zij de wereld al in hun zak hadden en de Nederlanders wel eens even tot behoorlijke menschen zouden opvoeden, die na steden en dorpen vernield te hebben den braven Hendrik uithingen, met deze schadelijke wezens sloot je geen vriendschap. Je kon je niet gaan bevuilen, door schoeljes, die je met modder gooiden, een hand te geven. Zooiets was misschien vanzelfsprekend voor kroeghouders en bordeelbazen, voor wapenfabrikanten en sommige politici, maar voor Ger van Tuin, die geen zaken dreef en niet aan politiek deed, was het niets. Iets anders was, dat hij nu toch zou moeten gaan probeeren iets te verdienen. De prijzen gingen de hoogte in, binnenkort zou alles peperduur zijn, zou men zich tevreden moeten stellen met hetgeen de overwinnaar overliet en als hij dan alleen van zijn pensioentje moest leven, kon hij beter meteen een nette grafzerk gaan uitzoeken.

‘Er moet straks veel te verdienen zijn,’ zei hij, toen hij 's avonds bij Redens zat. ‘Van de winter gaan de Amsterdammers naar buiten om gras te grazen, dan zullen de menschen elkaar

doodslaan om een Hoornsche wortel. Er breekt een gouden tijd voor de fabrikanten van surrogaten aan.'

Redens en Garf waren het met hem eens; ook voor hen werd het bij de dag noodzakelijker om iets te verdienen. Zij hadden nu ongeveer een maand in vrijwillige gevangenschap doorgebracht, de lange dagen gesleten met schaken, praten over de toestand en het luisteren naar de Engelsche zender. Langzamerhand begon het benedenhuisje met zijn drie kamers en smal keukentje wel wat erg eng te worden. In het begin hadden zij hier niet zooveel aandacht aan geschonken, was er nog de spanning geweest van het verwachte Gestapo-bezoek, waren zij, telkens als de bel ging, in hun vochtige schuilplaats onder de grond gekropen en hadden zij met ingehouden adem geluisterd naar Gien, die de deur open maakte en de bezoekers te woord stond. Gedurende de eerste nachten hadden zij licht en slecht geslapen, waren zij wakker geworden van het minste gerucht en waren zij huiverend blijven wachten in hun kelder, als in de buurt een auto met draaiende motor stond. Met uitzondering van een korte visite van Truus, die zich met mantelkostuum, hoed en voile, in overeenstemming met het karakter van de nationaal-socialistische revolutie, als burgerjuffrouw had vermomd, hadden zij zelfs geen bezoek ontvangen. Als je illegaal werd, moest je het goed doen, vond Redens, en daarom had hij ook van Tuin, die zelf het luik gemaakt had, waaronder hij bij de komst van bakker en kruidenier verdween, in al die weken niet ontvangen. Nu echter meer en meer bleek, dat de Duitsche politie geen haast had, dat er maar enkele menschen waren gevangen genomen en dat zelfs bekende socialisten en communisten, die tot het allerlaatste oogenblik actief geweest waren, ongemoeid werden gelaten, konden zij zich wat meer vrijheid veroorloven. Die avond waren zij voor het eerst even op straat gegaan en natuurlijk waren zij toen van Tuin tegen het lijf geloopen.

'Dat ik toch geen rechercheur geworden ben,' had hij lachend gezegd, 'de gebraden vluchtelingen vliegen mij bij paren tegelijk in de bek. Ik begreep wel dat jullie rust wilden hebben,' had hij later, toen zij samen in de kamer zaten gezegd, 'en daarom ben ik na die eerste vergeefsche visite maar niet meer terug gekomen. Dat Tom hier moest zitten heb ik gesnapt, toen ik Gien ontmoette in de sigarenwinkel, waar zij pakjes Amerikaansche sigaretten kocht, maar liefst zes tegelijk. Meer dan genoeg, voor een sigarenrooker als Hans. Waarmee ik maar zeggen wil, dat een mensch zich gemakkelijk verraden kan.'

'Komen jullie nu voor de dag, of worden de arrestanten voorloopig alleen maar 's avonds gelucht?' vroeg hij.

‘Ik geloof, dat wij het er nu wel op kunnen wagen voor de dag te komen.’

‘Te voorschijn, ja,’ zei Tom, ‘maar verder een beetje gedekt blijven. Ik vertrouw deze stilte niet, geloof dat de Gestapo zich alleen maar kalm houdt om de menschen tot onvoorzichtigheid te verleiden en straks zooveel te gemakkelijker toe te kunnen slaan. Voorloopig kom ik alleen 's avonds op straat en bij het eerste teeken van onraad, zoek ik mijn hol weer op.’

‘Heel verstandig, maar waarvan wil je leven, als je niet meer schrijft?’

‘Van wat moeten wij allen leven?’ vroeg Redens. ‘Ik heb nog een beetje geld, maar heel lang zal ik het daar ook niet mee redden.’

‘Surrogaten maken,’ meende van Tuin. ‘Het Derde Rijk is groot en machtig geworden van surrogaten, daar is alles namaak, zoowel op het gebied van de voeding als op dat van de politiek.’

‘Neen, maar in ernst,’ onderbrak Hans hem, ‘er zal stellig aan alles gebrek komen.’

‘Ik ben doodernstig. Zelfs Hitler, die zoo sober moet leven, heeft eten noodig, ook nadat alle hier gestolen voorraden zijn opgebruikt. De vraag is alleen maar, wat moeten we maken, aan welk artikel komt het eerst behoefte.’

‘Aan alle importartikelen, zooals thee, koffie, rijst en tabak.’

‘Surrogaat rijst valt al dadelijk weg, want het maken van al die korreltjes is een dievenwerk. Wij moeten iets poederachtigs of smeerbaars hebben, een mengsel maken, waar je van alles in kunt stoppen, en dat zoo echt mogelijk lijkt. Laat ik zeggen een smeerbaar en eetbaar nationaal-socialisme.’

‘Namaak margarine.’

‘Bijvoorbeeld. Maar wat denken jullie van zeep? In zeep zitten vetzuren en vet zal heel gauw niet meer te krijgen zijn.’

‘Het lijkt mij, dat met klei en gips een heeleboel te doen valt,’ zei Redens. Hij was opgestaan en begon met groote passen door de kamer heen en weer te loopen.

‘Voor iemand die met het leven heeft afgerekend en pas eenige weken in doodsangst gezeten heeft, begin je aardig geestdriftig,’ zei van Tuin. ‘Zullen we dan maar zeggen, dat de firma in beginsel is opgericht en dat wij later wel zullen uitmaken met welke producten wij ons bestolen volk gelukkig zullen maken?’

‘Ik geloof, dat het het beste is het op zeep te houden,’ besloot Redens. ‘Dat behoeven de menschen in ieder geval niet te eten.’

Tom had de radio ingeschakeld. Uit de luidspreker schetterde de fanfare van Liszt's Preludes, met welke melodie de Duitsche omroep de overwinningen aankondigde.

‘Dat belooft weer wat,’ zei hij somber.

En toen kwam het:

‘De volledige ineenstorting van het geheele Fransche front tusschen het Kanaal en de Maginotlinie bij Montmedy, heeft de Fransche leiding er toe gebracht, haar oorspronkelijk voornemen, de hoofdstad van Frankrijk te verdedigen, te laten varen. Parijs is derhalve tot open stad verklaard. Zooeven zijn de zegevierende Duitsche troepen Parijs binnengerukt.’

De overwinningsklanken der trompetten, waarmee de Duitschers het bericht besloten, botsten tegen de kamerwanden als tegen de muren van een grafkelder. Met een uitdrukking van ontsteltenis in hun oogen, keken de drie mannen elkaar aan, alsof zij getuigen waren van het binnentrekken der Duitschers in Europa's hoofdstad. Dit bericht, de val van Parijs, was wel het wrangste en meest schokkende, van de reeks verpletterende tijdingen, die zij gedurende de laatste dagen over het verloop van den strijd in Frankrijk hadden ontvangen. Duinkerken en de doorbraak der Weygandlinie, werden onbeduidende gebeurtenissen, vergeleken bij dit ontzettende nieuws. Zoolang Parijs zich nog in Fransche handen bevond, was er hoop dat de Franschen stand zouden houden, dat zij, zooals in de vorige oorlog, er te elfder ure nog in zouden slagen, de Duitschers terug te werpen. De inname van Parijs maakte een eind aan deze verwachtingen. Frankrijk was uitgeschakeld en van nu af zou het biervolk de lakens uitdeelen in de stad van de wijn, heerschten Goerings en Streichers in de stad van Rousseau en Clemenceau. Ondenkbaar was, dat het Fransche leger de strijd nog zou kunnen voortzetten, nu de hoofdstad gevallen was. Frankrijk verdween van de kaart, het centrum van de Europeesche cultuur was in de macht van geüniformeerd vergaderingvee, van blonde, perfect gedrilde Uebermenschen, die met het Nietzsche brevier in de eene en een dolk in de andere hand, het volk van Frankrijk een nieuwe beschaving gingen brengen. Adolf Hitler was heerscher over Europa.

In het begin veranderde er maar weinig, het leven bleef oogenschijnlijk wat het vroeger geweest was, alles scheen, ondanks beperkingen en moeilijkheden, normaal te functionneeren en behalve in de winkels, waar de voorraden zienderoogen dunden, bemerkte de Nederlander niet veel van de oorlog, die thans ver van zijn grenzen woedde. Men had te kampen met kleine euvelen en onaangenaamheden, zooals verduistering en distributie, maar deze kleinigheden vielen in het niet, als men dacht aan de ellende, welke men verwacht had. Men kon, als overwonnene, niet op elke slak zout leggen en behoefde geen aanstoot te nemen aan,

op zichzelf overigens ook niet zoo belangrijke en ingrijpende maatregelen, welke de overwinnaar nu eenmaal het recht had te treffen. Aan de Duitsche uniform, die niet zoo heel veel van de Nederlandsche verschilde en waarbij een overvloed van distinctieven behoorde, waaruit niemand wijs werd, was men spoedig gewend. Ook de verontreinigde muren, volgeplakt met verordeningen en waarschuwingen, waarvan er een half dozijn per week verschenen, vielen niemand meer op. Het aanplakbiljet kwam in de plaats van de bioscoop, waar Joden, gevaarlijk als zij, naar de Duitschers beweerden, voor rust en orde waren, geen toegang meer kregen, het was onderhoudender en leerzamer dan de films, welke nog vertoond mochten worden. Een Schlager, waarbij de beste Duitsche film het aflegde, was een affiche met in de nacht bommenwerpende vliegtuigen, dat den Nederlanders de raad gaf bij luchtalarm in huis te blijven, omdat de Engelsche vliegers geen genade kenden voor vreedzame burgers. Onverantwoordelijke knoeiers, die meenden het beter te weten dan de Berlijnsche propagandisten, voorzagen deze voortreffelijke plaat van opschriften, zooals ‘Rotterdam’, ‘Kijk naar jezelf’ of veranderden Engelsche in Duitsche. Dat was niet in de haak, dat gaf blijk van een kwaadwilligheid van dezelfde soort als de praatjes, die vertelden, dat de hier en daar gevallen bommen, door de Duitschers waren uitgegooid om stemming tegen Engeland te maken. Dit waren echter maar kleinigheden, want verder leefde Nederland in zijn verduisterde woningen zoo knus en kalm, alsof men tusschen verduisteringsgordijnen, verordeningen en dreigende waarschuwingen geboren en grootgebracht was. De burger wilde niets liever dan de oorlog zoo snel mogelijk vergeten, terugkeeren tot de normale gang van zaken, die het hem mogelijk maakte zijn werk uit te oefenen, geld te verdienen en rustig te genieten van kop thee, sigaar en avondblad. Als men hem zijn Zondagsche pak en zijn boterham niet afnam, hem baas liet in zijn eigen huis en zich niet meer met hem bemoeide dan tot nu toe het geval geweest was, kon het er nog wel mee door. Maar meer nog dan de burger, was de overwinnaar gesteld op de toestand van rust en schijnbaar evenwicht, zooals deze na enkele maanden bezetting bestond. De Duitscher wilde spelen en het spel winnen, hij was ervan overtuigd, dat de winst hem niet meer ontgaan kon, maar stelde alles in het werk om den verliezer zoo lang mogelijk in het onzekere te laten en hem vooral niet te laten bemerken waarom het ging. Het was altijd zijn gewoonte geweest om zoo min mogelijk onrust te veroorzaken, zijn werkelijke plannen verborgen te houden en ongemerkt zijn doel zoo dicht te naderen, dat niemand hem meer verhinderen kon zijn

slag te slaan, als hij het oogenblik daarvoor gekomen achtte. Daarom moest het tot vernietiging voorbestemde zoo lang mogelijk in stand gehouden worden, de schijn bewaard blijven en mocht de trage behoudzuchtige massa niet gealarmeerd worden. De menigte, of deze nu uit vrienden of vijanden bestond, moest overrompeld, plotseling voor voldongen en niet meer te veranderen feiten geplaatst worden. De voorbereiding tot de slag eischt rust, terwijl schijnbewegingen de aandacht van den vijand moeten afleiden. Een overwonnen volk kreeg men beter onder de knie door het de hand toe te steken, dan het de zweep voor te houden, den overwonnene exploiteerde men het best, door vriendschap te huichelen en een beroep te doen op zijn wil tot samenwerking, van welk verlangen de overwonnene het bestaan zelfs nooit vermoed had. Binnenslands was het den nazi's tot nu toe bijna altijd gelukt hun tegenstanders door schoone beloften, waarachter bedreigingen wachtten, onschadelijk te maken, bescheidenheid en belangeloosheid voor te wenden, argwaan en wantrouwen in een stroom van brutale leugens te verdrinken. Dreigde deze tactiek te mislukken, dan kwam de zweep te voorschijn en gingen de gevangenisdeuren open. Dadelijk na zijn overwinning, toen de puinhoopen van de steden, welke hij verwoest had, nog smeulden, verscheen hij in de rol van vriend ten tooneele. Nu de strijd geëindigd en het gevaar voor een Engelsche invasie afgewend was, stond Nederland niet meer onder Duitschland's zwaard, maar onder zijn schild. Dat klonk mooi, bijna verheven en de Nederlanders gaven elkander een duwtje met de ellebogen. Niet gek, dat schild waarop men, zooals de reclameplaten beloofden, blijkbaar van plan was de bommen der genadelooze Engelschen op te vangen. Maar waarom hielden de beschermers met hun schilden de stroomen levensmiddelen niet tegen, die het land uitgingen? Er was een Rijkscommissaris aangesteld, een Oostenrijker, die al eerder met het schild had gewerkt en zijn land voor een Engelsche inval had behoed. Deze schildknaap woonde nu in Den Haag, waar hij verordeningen opstelde, waarschuwingen schreef en vriendelijke toespraken voor het volk hield. Terwille van de traditie speelde deze schilddrager zoo'n beetje voor Koningin, bezocht ziekenhuizen en toonde zooveel hart voor de Nederlandsche kindertjes, dat hij een paar honderd van de armsten in een reclametrein met zomervacantiekolonie-opschriften naar het gezondste hoekje van Duitschland stuurde. Hij kon helaas de Staten-Generaal niet met een rede openen, omdat Generale Staten niet passen in een een-mans regeeringssysteem en omdat Nederland voorloopig vanuit de Wilhelmstrasse geregeerd zou worden, maar hij hield toch politieke redevoeringen, waarin hij het

herhaaldelijk had over vriendschap en samenwerking, over een Germaansche kroon, waaraan Nederland de schoonste parel zou zijn, over de verdorvenheid van de vroegere regeering, die het werktuig geweest zou zijn van Joden en Engelschen, over wederopbouw en de broederschap en bloedverbondenheid van alle Germanen. Dat klonk, als men niet te critisch luisterde, niet kwaad en toen de trein met reclamekindertjes vertrokken was, de gewonde soldaten een pakje Dubec hadden gekregen, toen de krijgsgevangenen weder thuis kwamen, de kranten mochten verschijnen alsof zij vroeger nooit een leelijk woord over de nazi's geschreven hadden en de militairen met een katoenen driehoekje op hun mouw aan de wederopbouw van het land mochten beginnen, waren er velen, die aan de goede bedoelingen van de Duitschers gingen gelooven.

Nederland herademde en droeg zonder al te veel morren de kleine lasten, die nu eenmaal onverbrekelijk met oorlog en bezetting verbonden zijn. Het loopt wel los, zeiden de argeloozen en de optimisten. Het komt wel los, antwoordden de wantrouwigen en pessimisten. En het kwam ook, maar aarzelend en uiterst langzaam, zoodat het er in het begin nog de schijn van had, dat het schild het van het zwaard zou winnen. Generaal Winkelman, die met de demobilisatie van zijn troepen was belast, werd gevangen genomen en naar Duitschland gebracht, om na te denken over zijn tekort aan waardeering voor de groothartigheid van den Führer, die de gevangen genomen Nederlandsche soldaten uit krijgsgevangenschap had ontslagen. De generaal had het in hem gestelde vertrouwen beschaamd, door de verzoening der vroegere vijanden, waarop de Duitschers blijkbaar meer gesteld waren en die zij dringender noodig hadden dan de Nederlanders, tegen te werken. Ongeveer op hetzelfde oogenblik werden de eerste doodvonnissen bekend gemaakt en zag de welwillende verzoener zich genoodzaakt om even zijn schild neer te leggen en het geweer op te nemen en te richten op Nederlanders, die hem nog altijd als vijand beschouwden en behandelden. Er verscheen een ernstige waarschuwing aan lieden, die er een gewoonte van maakten, Engelsche spionnen te verbergen, telefoonkabels door te zagen of die van plan waren de eer der Duitsche wapenen te bezoedelen. Het was betreurenswaardig, dat men deze barsche geluiden moest laten hooren, nauwelijks een maand nadat men, verwonderd over zooveel beminnelijke onnoozelheid, in de bladen bekend had laten maken, dat het den Duitschen soldaat volstrekt niet verboden was met Nederlanders om te gaan, maar dat men de toenadering tusschen beide Germaansche broedervolken juist zooveel mogelijk wilde bevorderen. De doodvonnissen en de bedreiging met de

doodstraf, hadden echter niet het gewenschte gevolg en met de gezellige omgang kwam het niet verder dan een gemeenschappelijke vergadering met N.S.B.'ers en de vrijage in donkere portieken van soldaten met meisjes, die door haar landgenooten, meer plastisch dan waardeerend, puinhoeren werden genoemd. Maar nog altijd kon de lankmoedige en geduldige Duitscher niet gelooven, dat zijn overwonnen mede-Germanen er zelf de oorzaak van waren, dat het met de verbroedering niet vlot ging. Men speurde naar andere oorzaken en vond deze daar, waar de nazi's nooit tevergeefs zoeken: bij de Joden. Het waren de Joden in Engeland, die door de radio het volk ophitsten en het land met valsche berichten overstroomden. Daarom werd den Nederlanders in hun eigen belang het luisteren naar andere dan Germaansche zenders verboden. Eenige dagen na afkondiging van dit verbod, waren in het heele land de hoofdtelefoons uitverkocht. De jongens van de opbouwdienst kregen ergens een polder droog te maken - een werk des vredes, schreven de idealistische prostituees der dagbladen - en zij mochten beginnen aan de wederopbouw van Rotterdam. Dat er zelfs geen materiaal voor de bouw van een boerenwoning beschikbaar was, merkten alleen de dwarskijkers op. Seyss Inquart bleek in ieder geval geen Alva te zijn en de Duitsche soldaten geen plunderende huurlingen, zeiden de critici op vilten pantoffels. De Duitschers doen het grondiger en met meer systeem, antwoordden de bezitters van hoofdtelefoons, een troep woeste plunderaars zou minder schadelijk en gevaarlijk geweest zijn, dan deze ordelijke knapen, die alleen doode muizen in onze pakhuizen zullen overlaten. Na het luisterverbod kwam Duitschland met nieuwe blijken van zijn goede wil. De Germaansche wapensmid trok zijn ijzers uit het vuur en begon de eenheid van het Nederlandsche volk te smeden. Allereerst kwamen de socialistische partijen onder de hamer, werden de ‘Marxistische’ organisaties ontbonden en stak de smidsbaas het geld uit de kassen in zijn zak. Toen dit werkje tot een goed eind gebracht was, gaf de Rijkscommissaris verlof tot het oprichten van een partij met drie bestuurders en een weekblaadje, waarin niemand een regel mocht schrijven, welke ook niet in de Völkische Beobachter of in het Verordeningenblad had kunnen worden gepubliceerd. Deze nieuwe politieke eenheidspartij droeg de naam Nederlandsche Unie en naar het voorbeeld van alle eenheidswinkels en groote kruideniersbedrijven, opende zij overal in het land filialen, waar politieke daklooze Nederlanders, die afkeerig waren van het nationaal-socialisme, zich konden aanmelden. De leden van de Unie mochten niet vergaderen of demonstreeren en andere rechten dan het betalen van contributie en het dragen van een insigne

hadden zij niet. Binnen weinige weken hadden meer dan een half millioen politiek dakloozen hier een onderkomen gevonden en bereikte het strijdorgaan van de organisatie, welks inhoud ongeveer gelijk gesteld kon worden met die van een naar het nationaal-socialisme neigende Enkhuizer almanak met vrijzinnig democratische inslag, een oplage van zevenhonderdduizend exemplaren. Zie je nou wel, zeiden de optimisten, dat is toch maar heel iets anders dan opgedrongen nationaal-socialisme. Pas maar op, antwoordden de pessimisten, deze Unie is alleen maar een tijdelijke vergaarbak, een misbaksel, een huilebalk zonder hoofd, een vuist zonder hand, een vereeniging van politiek ontoerekenbaren. Wat met toestemming van de Duitschers ontstaat, is alleen maar waard zoo vlug mogelijk te gronde te gaan.

De goedgeloovigen schudden nog heftig het hoofd over zooveel gebrek aan vertrouwen, toen een nieuw brok eenheid de werkplaats van den Weenschen smid verliet en het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen werd gelijkgeschakeld. Wat blijft er over van de belofte, dat de bezetter zich niet met binnenlandsche aangelegenheden zou bemoeien? vroegen de ontevredenen. Verscheidene vakvereenigingsbestuurders weigerden zich te onderwerpen, stelden de leden in kennis van hun houding en legden hun functies neer. Het wordt tijd, dat wij naar een geschikt concentratiekamp gaan uitkijken, zeiden de verzoeningsgezinde mannen van het schild en voorloopig lieten zij een paar ongehoorzame vakvereenigingsmannen in de gevangenis gooien. Zij zochten naar de oorzaken van zooveel wanbegrip en gebrek aan medewerking en voelden zich - eeuwige vloek die op het Duitsche volk rustte - verongelijkt. Natuurlijk knoeiden ook hier weer de Joden achter de schermen, of misschien ook niet, maar in ieder geval was het niet kwaad om weer een paar maatregelen tegen deze parasieten te nemen. Joodsche ondernemingen moesten aangemeld worden; geen aanstelling of bevordering meer van Joden in openbare diensten. De weinige Joden, die geleerd hadden van hetgeen zich in Duitschland had afgespeeld, sloeg de schrik om het hart. Na eenige verontrustende voorteekenen, nam thans het proces hunner vernietiging, waartegen zij op geen enkele manier iets zouden kunnen doen, een aanvang. Van staatswege, langs de onfeilbare administratieve weg, op de manier waarop de overheid belastingen int, zouden zij worden uitgeroeid. Dus toch een beetje Alva? vroegen de goedgeloovigen zich af. Alva schijnt een tamelijk behoorlijke kerel geweest te zijn, antwoordden de anderen. Het zal niet lang meer duren, of wij zullen de Spaansche inquisitie een milde en menschelijke instelling noemen.

Maar de zwartkijkers werden voor de zooveelste maal in het

ongelijk gesteld, toen de bezette gebieden gelukkig gemaakt werden met een echte Winterhulp, naar Duitsch model. Nog nooit was het voorgekomen, dat een overwinnaar zich het lot aantrok der armen van het land waarop zijn laars rustte, dat hij de behoeftigen vertroetelde, als een weekhartige dame van goede huize. En die groote Duitsche kerels met hun kleine gevoelige hartjes, wilden er niet eens voor uitkomen, dat zij de schrijnende ellende in dit land niet met droge oogen konden aanzien en zeiden, dat Winterhulp (zonder lidwoord) een Nederlandsch product van Nederlandsch initiatief was. De papieren bioscoop draaide twee nieuwe films, getiteld ‘Zooiets was mogelijk in Nederland in 1940’ en ‘Winterhulp Nederland’. Vooral het eerste drama sloeg bij het publiek in. De plaat gaf een kennelijk verarmd gezin te zien, dat op een bundel stroo onder een scheef hangende petroleumlamp sliep. Binnenkort hangt in heel Nederland de lamp scheef, schreef een ongeluksprofeet onder dit aandoenlijk tafereel. De andere film was stemmiger, minder pathetisch en sentimenteel en dus blijkbaar onder Duitsche regie ontstaan. Deze Winterhulpplaat met haar takje sparregroen, brandende kaars en collectebus, verbeeldde een stukje innige en zuivere Weihnachtsstimmung. Vrijgevig als zij waren met papier, hadden de weldoeners deze plaat bij duizenden laten plakken tegen ruwe ongastvrije muren en banale aanplakzuilen, waar zij, bewaterd door een druilige Decemberregen, hingen te vergaan. De Hollandsche geestverwanten van de Duitsche kerstboom waren gelukkig met Winterhulp (zonder lidwoord), die zij prezen als een stuk practisch socialisme. Zooals kameraad Goering het in Duitschland gedaan had, grepen zij ook hier de collectebus en snelden rammelend en verleidelijk glimlachend steden en dorpen door. Leve de echt-Nederlandsche Winterhulp, weg met de democratische liefdadigheid, het nationaal-socialisme zorgt voor een-pans-gerechten, warme sokken en snertbonnen. Op voor Winterhulp (zonder lidwoord), voor het volk door het volk!

Het volk hoorde het uitnoodigende, ofschoon wat magere rammelen van het dubbeltje centen, dat ter aanmoediging van candidaat-schenkers, vooraf in de bussen gedaan was, maar het offerde niet. Er werd neen geknikt, zelfs tegen de mooie speldjes met volksche voorstellingen, zelfs tegen de kleine Goerings van de W.A. Dit ‘neen’ werd zwijgend gegeven, maar desondanks klonk het luider en overtuigender dan het blikken noodgerammel der vrijwel leege bussen. Toch, zoo vertelden de insiders die het weten konden, was de inzameling een succes, maar zij vertelden er niet bij, dat groote firma's er toe geprest waren geworden,

aanzienlijke bedragen af te staan. Winterhulp gaat goed, Nederland offert, schreven de gehoorzame kranten.

Maar Seyss Inquart, die met zijn blond dochtertje aan zijn voeten, bij de Kerstboom zat, wist wel beter en gooide de krant met het gezwollen Winterhulp-artikel nijdig op de grond. Ze willen het niet begrijpen, dacht hij, alles wordt verkeerd uitgelegd. Maar Kerstnacht was niet de geschikte tijd om bittere gedachten te koesteren, bij het aloude Germaansche feest van de winterwende, paste een vrome innige stemming. Frau Reichs-commissar sloeg op het juiste moment een paar bekende accoorden op de vleugel aan: O Tannenbaum. De Rijkscommissaris streelde de blonde stevige vlechten van zijn dochtertje en neuriede ontroerd mee. Toen de kleine naar bed was en de kaarsjes gedoofd waren, begaf Zijne Excellentie zich naar zijn werkkamer en onderteekende nog even een besluit, waarbij alle Joden uit de openbare diensten ontslagen werden.

[XIII]

Dokter Berger nam een vouwbeen van zijn schrijftafel, opende de brief, welke Herman zooeven binnen gebracht had en begon te lezen.

'Van mijn broer,' verklaarde hij, 'hij is gelukkig goed in Zwitserland aangekomen.'

Tenminste eindelijk eens een goed bericht, dacht Tom. Sedert Jacques, na zijn mislukte poging om te vluchten, in zijn huis teruggekeerd was, had hij niet anders dan narigheid gehad. Hun dienstbode, die zich ontpopt had als een kameraadske, was weggebleven, na een deel van hun levensmiddelen gestolen te hebben; Rebecca leed aan zenuwuitputting en was niet in staat het huishouden te leiden; een particulier ziekenfonds, waarvan hij een der oprichters geweest was, had hem ontslagen en een werkgeversorganisatie had hem bericht gestuurd, dat van zijn diensten als controleerend arts onder de tegenwoordige omstandigheden geen gebruik meer gemaakt kon worden. Het was de oude Jacques niet meer, die in de eerste weken na de capitulatie achter zijn bureau zat te luisteren naar de klachten van zijn patiënten. Truus, die Berger in die ellendige dagen een paar keer bezocht had, had hem later verteld, hoe zij hun vriend aangetroffen had. Zij had hem een held genoemd en Tom wist welke beteekenis hij hechten mocht aan dit woord in de mond van zijn nuchtere en critische vrouw. Terwijl hij daar schijnbaar rustig naar zijn patiënten zat te luisteren en hun moed trachtte in te spreken - twaalf zelfmoorden waren er in zijn overwegend Joodsche praktijk voorgekomen - kon ieder oogenblik de Duitsche politie binnen komen om hem weg te halen. Desondanks was hij op zijn post gebleven en als hij dan klaar was met zijn patiënten, vond hij boven zijn vrouw, die tot niets bij machte was en telkens in tranen losbarstte. Toen er niets gebeurde, was zijn vrees een weinig verminderd, maar toen waren de financieele moeilijkheden gekomen. Mijn belasting kan ik al niet meer betalen en binnenkort zal ik de huur ook niet meer kunnen opbrengen, had hij gezegd. Ik zal een kleinere woning moeten betrekken.

Tom keek naar het smalle vermagerde gelaat van zijn vriend, naar de krachtige handen, die beenig geworden waren en trilden. Jacques legde de brief neer en kneep achter de glimmende

brilleglazen zijn oogen even met een glimlachje van voldoening dicht.

‘Herman is de dans ontsprongen,’ zei hij. ‘Hij zit met vrouw en kinderen in een vluchtelingenkamp. Een barak is tegenwoordig een ideale verblijfplaats voor een knap ingenieur, die groote fabrieken gebouwd heeft; je mag als Jood de hemel danken, dat je een hoekje hebt, waarin je kunt wegkruipen.’

Hij stond op, ging naar het venster en keek in de grauwe regenachtige dag. Na even zwijgend stil gestaan te hebben, draaide hij zich om en ging in de vensterbank zitten.

‘Misschien,’ zei hij opeens, ‘hebben wij Joden toch ongelijk. In de laatste tijd, als ik niet slapen kan, denk ik wel eens na over de tegenwoordige gebeurtenissen, tracht ik na te gaan wat er waar is in de beweringen der nationaal-socialisten, welke positieve waarden hun wereldbeschouwing bevat. Iedere revolutie heeft toch haar idieele achtergrond, iedere beweging haar motor. En wat wij nu zien gebeuren, noemen de nazi's een revolutie.’

‘Tot op zekere hoogte is dat ook zoo, ofschoon wij de nationaalsocialisten moeilijk revolutionnairen kunnen noemen. Hun beweging is een overwegend regressieve en zij zijn dus meer reaction-nair. Maar, revolutie of niet, ik kan in hun haat tegen de Joden geen aanleiding vinden om te zeggen, dat de Joden ongelijk zouden hebben.’

‘Neen, niet in hun haat en in hetgeen zij beweren, maar in alle haat, waaronder de Joden de heele geschiedenis door hebben moeten lijden. Ik twijfel niet aan het recht van den Jood op zijn plaats onder de zon, maar ik geloof, dat wij er verkeerd aan doen, onze aanspraken op dit recht te doen gelden.’

‘Dat vinden de nazi's ook!’

‘Niet alleen zij, maar de overgroote meerderheid der niet-Joden.’

‘Die meerderheid zou dus antisemiet zijn?’

‘Niet uitgesproken, niet bewust, althans ten deele, maar zeker gereserveerd en wantrouwig ten aanzien van de Joden. Ook in den humanist, den verlichten democraat of socialist, in wiens levensbeschouwing geen plaats voor antisemietisme is, ontdek je met verbazing dikwijls gedachten en opvattingen, die er op wijzen, dat de Jood voor hem weliswaar een mensch, maar toch een ander mensch is.’

‘Wij Joden hebben onszelf altijd andere menschen gevonden. Het zijn niet de Christenen, die de Joden voor het eerst uitverkorenen hebben genoemd.’

‘Dat is wat ik bedoel. Een Jood is helaas iets bizonders, iets anders, iets afzonderlijks, zoowel voor ons als voor de Christenen.

Wij zijn door alle eeuwen heen en waar wij ons ook bevonden, te veel kaste gebleven, te veel afzonderlijke groep, wij hebben ons opgesloten in het ghetto van traditie, er geen acht op geslagen, dat wij in onze afzondering kwetsbaar bleven. Maar innerlijk vormen wij geen eenheid, zooals onze vijanden beweren, het eenige dat wij gemeen hebben is hetgeen ons van de anderen scheidt. Als wij van een goj spreken, dan beteekent dat iets anders, dan dat een Calvinist van een Katholiek spreekt en heeft het ook niet dezelfde beteekenis als het woord Jood in de mond van een Christen. Goj, letterlijk vreemde, heeft voor den Jood een veel ruimere beteekenis. Alleen de uitverkorene heeft recht op het gebruik van dit woord, dat niet alleen de naam is van alle niet-uitverkorenen, maar dat ook de superioriteit van den Jood, zijn anders-zijn uitdrukt en dat tegelijk herinnert aan het leed en de ellende dat deze Gojiem over het Jodendom hebben gebracht. Ik wil niet zeggen, dat dit woord voor alle Joden precies dezelfde beteekenis heeft of een uitdrukking van vijandigheid zou zijn, maar een feit is het, dat het in Joodsche ooren waarschuwend, vermanend klinkt. Vergis ik mij daarin soms?'

'Ik geloof het niet. Het is ook redelijk, dat een gevoel van lotsverbondenheid in zoo'n alarmkreet uitdrukking vindt.'

'Een gevaarlijk signaal, een aanwijzing voor de vijanden, waar zij hun aanval beginnen kunnen. Wij moeten die gevaarlijke nuttelooze tooverspreuken afschaffen, deze ban verbreken, den Jood veilig stellen voor zijn vijanden, door hem van zichzelf te bevrijden. Hoe dit gebeuren moet, weet ik niet, wellicht is het onmogelijk, maar dat ons isolement verkeerd is, daarvan ben ik overtuigd.'

'Dat ben ik met je eens, alleen moeten wij er wel aan denken, dat deze manier van beveiliging een concessie is aan de bar-baarschheid, aan de onverdraagzaamheid, die niet duldt wat niet aan haar gelijk is.'

'De menschheid is nog te jong, te weinig beschaafd om zooveel verdraagzaamheid op te brengen, misschien ook te ongelukkig om menschen die zich uitverkorenen noemen in haar midden te dulden.'

Berger zuchtte en keek weer naar buiten.

'Het is jammer, dat wij niet naar Engeland konden komen,' vervolgde hij. 'Wij hadden ons daar ook nog nuttig kunnen maken, jij bij de propaganda en ik als arts in het leger. Nu hebben wij alleen maar stomweg af te wachten, wat de Duitschers met ons zullen gaan doen.'

'Tot nu toe zijn we nog vrij,' antwoordde Tom mat.

'We loopen vrij rond in een kooi, kunnen nergens heen.'

‘Dat is niet heelemaal waar, die brief van je broer bewijst het. Door ons te verbergen maken we ook nog altijd een kans.’

Jacques schudde ontkennend het hoofd, nam zijn notitieboekje van zijn bureau en liet het zijn vriend zien.

‘Vanmiddag negen visite's, ik kan mijn patiënten niet aan hun lot overlaten. Jij kunt je misschien verbergen, maar ik leef onder een glazen stolp. De politie weet waar ik te vinden ben. Maar dat daargelaten; waarvan zou ik moeten leven? Hulp van vrienden? Misschien goed voor een poosje, nog daargelaten of zij in staat zullen zijn het vol te houden.’

Toen zij buiten kwamen, viel een neveldunne regen. Terwijl Berger op het trottoir bleef staan om het contactsleuteltje van zijn motor te zoeken, kwam een afdeeling soldaten uit een zijstraat. Dof, in langzaam tempo, sloegen hun laarzen op het natte plaveisel, maar juist deze afgemeten traagheid maakte een indruk van ingehouden kracht; een blok lichamen, onweerstaanbaar voortschuivend, een machtscomplex, waartegen niets weerstand bieden kon. Regen lag als een glanzende laag vernis op de grauwe helmen, glom op de loopen der geweren, die alle in dezelfde hoek los over de schouders lagen. De gezichten der mannen waren vlekken, de oogen gingen schuil in de overschaduwde diepte der helmen. Het waren marcheerende uniformen, bewegende Robots in laarzen en met stalen hoofden. Een schril en kort bevel, dat door de stilte sneed als een gierende granaat en ein, zwei, drei, het klankmechanisme der kelen was ingeschakeld, het apparaat gaf geluid, de kolonne zong, hard, hoekig en mechanisch, zooals de stap van de zware laarzen was. Zij zongen van een Mädel, deze ijzeren constructie-menschen, van een meisje, dat men op de mond kust.

Berger keek zijn vriend aan.

‘Het nieuwe Europa gaat voorbij,’ zei hij. ‘Die arme Blok had gelijk, toen hij de gaskraan open zette.’

Hij beweerde dat hij al te veel tijd vermorst had en naar zijn patiënten moest, maar toch gelukte het Tom hem over te halen om even mee naar hun nieuwe werkplaats te gaan. Fabriek, zei hij met nadruk. Het zou Jacques goed doen even in een andere omgeving te komen, te praten met menschen, die zich minder bedreigd voelden dan zijn familie en zijn Joodsche patiënten.

Zij werden ontvangen door van Tuin die, gekleed in een oude overall, bezig was met het timmeren van een werktafel en Garf een standje maakte, omdat hij zoo lang was weggebleven. Hij zou eens zien, of Tom ook zoo lang op zich liet wachten, als de winst verdeeld moest worden. Redens, een gele gevlekte stofjas

aan, stond achter in het lage onderstuk, bij een tafel vol flesschen, pannen en kopjes.

‘Ga zitten,’ noodigde van Tuin uit, Berger een bankje toeschuivend. ‘Er kan hier voorloopig niks ontploffen en als ik mij niet vergis, heeft Hans zijn cake net klaar.’

Hij legde zijn hamer neer en streek de haren van zijn voorhoofd weg.

‘We zijn iets aan het maken en het kan nog van alles worden,’ vervolgde hij. ‘In ieder geval zijn we op zoek naar surrogaten. Hans probeert het op het oogenblik met zeep. Laat den dokter je smurrie eens zien, alchimist!’

Redens toonde Berger een paar potjes, waarin zich een grauwe, vochtige massa bevond. ‘Klei met gips en nog wat,’ legde hij uit. ‘Als het zooiets als zeep wordt, boffen we.’

‘Zeep maken is heelemaal geen kunst,’ vervolgde hij op een chemisch handboek wijzend, dat geopend op de tafel lag. ‘Als je vetzuren en loog hebt, is het een handomdraaien. Maar het gaat erom grondstoffen te verwerken, die nog te krijgen zijn.’

Hij zei het ernstig, alsof hij een politiek vraagstuk behandelde.

‘Bij hem vergeleken, is de Unilever een beunhaas,’ zei van Tuin. ‘Hij wil met alle geweld klei gebruiken, omdat het zoo'n voordeelige grondstof is. Vanmorgen is hij naar de Kruislaan geweest om inkoopen te doen. Als het experiment slaagt, verzeept hij de heele Oosterbegraafplaats.’

‘Wat denkt u ervan, dokter?’

Berger betastte op Redens' verzoek diens grijs mengsel en beaamde, dat het werkelijk al aardig hard begon te worden, alleen had het niet veel van zeep en de massa zou wel gaan barsten, als zij hard werd.

‘Een probleem is ook nog het schuimen,’ zei Hans. ‘Als ze schuimen, kun je bij wijze van spreken ook steenen voor zeep verkoopen.’

‘Wat komt het wasschen er, bij wijze van spreken, ook op aan,’ lachte Berger. ‘Maar er bestaan prachtige schuimmiddelen; in Duitschland halen ze uit steenkool zelfs een stof, die niet alleen schuimt maar ook reinigt.’

‘Als dat goedje nog maar te krijgen is.’

‘Ik zal eens voor jullie informeeren.’

Berger kwam zijn belofte na en een paar dagen later stonden de drie compagnons rond een kuip met water, waarin een beetje van het merkwaardige steenkoolproduct was opgelost. Een dichte blanke schuimmassa bolde boven de rand uit en nog altijd kwam er meer bij, als in het water werd geroerd. Ger kon er niet genoeg van krijgen en zijn vingers niet afhouden van de zeepklopper,

die deze overdaad, deze schuimorgie, uit gewoon leidingwater te voorschijn tooverde.

‘Beter dan zeep is het!’ riep hij. ‘Die moffen weten wat schuim is.’

Tom vond chemie zoo'n gekke wetenschap nog niet en Redens geloofde, dat zij een goudmijntje ontdekt hadden. Er was maar zoo weinig van dat poeder in het water gedaan.

‘Zoowat niks,’ beaamde van Tuin. ‘De inhoud van dat monsterfleschje is voldoende voor een wagon zeep van de fijnste kwaliteit.’

Hans stak zijn hand in de teil en toen hij deze terug trok, kleefde er een schuimklodder aan, zoo groot als een kinderhoofd en bijna zoo stevig als een pudding. De anderen volgden zijn voorbeeld en toen hielden zij alle drie een schuimbouquet in de hoogte en liepen om de tobbe heen, alsof zij een figuur maakten uit een bloemendans.

‘Geef de wereld waarop zij wacht,’ riep van Tuin. ‘Het tijdvak van het schuim is aangebroken.’

Voordat het schuim echter in bankpapier was omgezet, moesten nog tallooze moeilijkheden overwonnen worden. De technische problemen werden, dank zij hun volledige onkunde, het gemakkelijkst opgelost. Om de fabrikatie zoo eenvoudig mogelijk te houden, werd afgezien van het maken van toilet- of zachte zeep. Van Tuin meende, dat het eenvoudiger zijn moest een huis te bouwen van een paar oude kisten, dan een stuk zeep te maken van een schuimmiddel met een beetje begraafplaats. Zij moesten iets hebben, dat niet alleen in massa geleverd kon worden, maar dat gemaakt was van grondstoffen, die nog volop te krijgen waren. En waarvan was er op de wereld meer dan water? Zoolang de kraan bleef loopen, kon je produceeren. Redens kon het niet met zijn geweten overeen brengen om met zoo'n dun en eenvoudig product te komen, ook uit moreelle overwegingen, maar toch in de eerste plaats, omdat je dan te gauw door de keuringsdiensten op je vingers getikt kon worden. Water was best, maar er moest iets aan worden toegevoegd, een stof, die niet veel kosten mocht, maar die het product ingewikkelder moest maken en die, zoo mogelijk, ook reinigende eigenschappen bezitten moest. Nadat de boeken erop waren nageslagen, werden er oplossingen gemaakt met schuimpoeder en wat soda, zout en silicaat. Tom, de meest systematische der firmanten, hield aanteekening van de composities en nummerde de flesschen. Enkele mengsels bleken houdbaar te zijn, andere vertroebelden en veranderden na verloop van etnkele dagen in geheimzinnig gesluierde vloeistoffen, waarin won-

derlijke visschen zwommen of waarin zeeplanten, voor-historische gedrochten en insecten dreven. Na verloop van een week, toen het aantal proefflesschen de honderd naderde, had van Tuin er genoeg van en zei, dat men nu eens eindelijk een keus doen en beslissen moest; het was begonnen om een zeepfabriek en niet om een laboratorium voor diepzee-onderzoek. Een stuk of zes mengsels waren helder en bleven schuimen. Wat kon je meer van een eerlijk surrogaat verlangen? ‘Dat het zooveel mogelijk op het echte product gelijkt,’ zei Hans. Het water was nog altijd veel te hard en Gien had hem gezegd, dat waschsop vettig moest zijn. Vet? Dan moesten zij maar liever een snertfabriek beginnen, meende Ger.

Eindelijk waren zij toch zoover, dat met de fabricatie begonnen kon worden. Het product kreeg de naam ‘Purax Edelschuim’ en werd geleverd in flesschen voorzien van een uitvoerige gebruiksaanwijzing. Purax werden de voortreffelijkste eigenschappen toegeschreven en dit edelschuim leverde betere resultaten op dan de beete zeep, mits alle voorschriften nauwkeurig in acht werden genomen. Het schuimmiddel kon de aanraking met echte zeep echter niet verdragen en de kleinste hoeveelheden daarvan deden het prachtige schuim als bij tooverslag verdwijnen. Deze griezeilige eigenschap werd in de gebruiksaanwijzing op een spitsvondige manier tot een deugd verheven en Tom kreeg een compliment voor zijn tekst, die, naar van Tuin's meening, zoo gemeen ingewikkeld was, dat iedere verbruiker noodzakelijk een fout maken en de schuld bij zichzelf zoeken moest, als hij niet de beloofde schitterendei resultaten bereikte.

Hans had zich een keurig koffertje aangeschaft, waarin alles wat hij voor het demonstreeren van het product noodig had, geborgen kon worden. Zelfs een opvouwbaar rubber bakje, dat nog nooit met zeep of vet in aanraking geweest was, ontbrak niet. Men koesterde groote verwachtingen van den chef-verkooper en in een hoekje van de werkplaats bewaarde Tom een flesch cognac, die geledigd zou worden, als Hans met de eerste orders thuis kwam. Er werd ook een weddenschap op de omzet aangegaan, waaraan Hans echter niet wilde deelnemen. Van Tuin taxeerde de verkoop van de eerste dag op duizend flesschen, maar Garf meende, dat het moeilijk was een nieuw product aan den man te brengen en dat het wel bij vijfhonderd flesschen blijven zou. Redens vond het maar goed, dat zij niet met de verkoop belast waren, omdat zij, met hun onzinnige weddenschappen, de moed zeker gauw zouden laten zinken. Verkoopen beteekende volhouden, je tanden er in zetten en vasthouden als een bloedhond. De groot-

ste ezel, die een kraan en schuimpoeder had, kon wel iets maken, maar verkoopen konden maar weinigen. Dat wilden de anderen graag toegeven, maar toch zouden zij het leuk vinden, als hij zich ook aan een taxatie waagde. Dat verplichtte immers tot niets? ‘Zeg twee honderd, desnoods honderd flesschen,’ stelde Ger voor. Eindelijk, nadat zij lang hadden aangehouden, liet Hans zich er toe overhalen het getal van vijftig te noemen. Maar een dwaasheid bleef het en aan de weddenschap deed hij niet mee.

Om vijf uur hadden zij duizend flesschen gevuld en daarmee was hun voorraad verpakking uitgeput.

‘Jammer,’ vond van Tuin. ‘Als Hans nu flink verkoopt, kunnen we niet eens voldoende leveren en krijgen we achterstand in de orders.’

Zij berekenden, hoeveel winst deze eerste duizend flesschen zouden opleveren en toen zij daarmee klaar waren, was Hans nog altijd niet terug. Van Tuin stelde voor een briefje neer te leggen en een borrel te gaan nemen, maar Tom wilde liever nog even wachten, omdat het voor Hans prettiger was als hij hen hier aantrof. Even later ging de deur open, trad Redens binnen, zette zwijgend zijn koffertje neer en ging zitten. Van Tuin keek Garf aan en toen gleed zijn blik naar de hoek van het onderstuk, waar duizend gevulde flesschen netjes in het gelid stonden. Als je het op papier, in een orderboekje had, leek het misschien niet veel, maar duizend flesschen vormden een flinke menigte.

‘Zeg het maar,’ hoorde hij Tom zeggen.

‘Niks.’

Het kwam er gesmoord uit, als een noodkreet.

‘Dat meen je niet,’ zei Ger onzeker.

‘Niet één flesch!’

Toen kwam hij los en luchtte hartstochtelijk zijn overkropt gemoed. De menschen keken Purax zelfs niet aan, lachten hem uit, nooit had hij kunnen denken, dat er zoo beestachtig veel zeep in Nederland zat. Voor zoover het de zeep betrof, wist hij nu dat de praatjes over de Duitschers, die alles weghaalden, niet waar waren. Juweeltjes van demonstraties had hij gegeven, bergen schuim had hij geslagen, zijn arm was er nog lam van, maar niet één fleschje verkocht.

‘Drie monsterflesschen kunnen wij bezorgen, gratis,’ besloot hij bitter.

‘Dat beteekent het bankroet van de firma,’ zuchtte Tom.

‘Volhouden,’ bemoedigde van Tuin. ‘Sunlight was in het begin ook niet meer dan een nachtpitje. Verkoopen beteekent

volhouden, je tanden er in zetten en vasthouden als een bloedhond.'

Hans nam hem op met blikken, die vuur schoten.

'Laten we tòch de flesch cognac maar open maken,' zei Tom.

Na veertien dagen waren de eerste duizend flesschen met veel moeite aan den man gebracht, waren zij rijker aan ervaring geworden en wisten zij, dat zij de fabricatie van hun vloeibaar waschmiddel moesten staken. Huisvrouwen waren nog conservatiever dan revolutionnairen, zei Redens, lieten zich niet opwarmen door een handige reclame, zij wantrouwden surrogaten en van zeep in een flesch moesten zij niets hebben. Een waschmiddel in poedervorm, dat was misschien te verkoopen. De werkplaats werd weer laboratorium en opnieuw begonnen de proefnemingen. Van Tuin stelde voor om elke avond over te werken, totdat men het gevonden had, want hij was juist aan zijn laatste briefje van honderd begonnen.

Het was niet gemakkelijk een grondstoffenleverancier te vinden, die goedkooper was dan de kraan, vooral niet omdat Hans erop bleef aandringen, dat men nu eens iets goeds zou maken. Toen Tom het goedkoope en betrouwbaar uitziende keukenzout ontdekte, was het probleem spoedig opgelost. Vermengd met schuimpoeder en soda, gaf het een prachtig product, dat bijna niet van eerlijke zeeppoeder te onderscheiden was.

'Als het nu weer mislukt, gaan we samen naar Winterhulp,' zei van Tuin.

Maar het mislukte niet. Hans had zijn tanden in het zout gezet en verkocht reeds de eerste week een paar duizend pakjes. Zoo begon er gang in te komen en er zouden zelfs paksters moeten worden aangesteld, als men de verkoop wilde bijhouden. In de tweede week verdubbelde niet alleen de omzet, maar begonnen ook de retourzendingen binnen te stroomen. Het poeder was nat geworden als smeltende sneeuw en had de kleurige pakjes veranderd in vormlooze, van water druipende proppen.

'Dat ellendige zout bederft de heele boel,' zei Ger wanhopig. 'Keizers en koningen hebben over die rommel hun nek gebroken en nu moet Purax er ook aan gelooven. Kwam er maar een eind aan die beroerde oorlog.'

Er moest opnieuw geëxperimenteerd worden, er werden adviezen ingewonnen en onderwijl stroomden de nat geworden pakjes binnen. Het was alsof zij hun product naar een badinrichting hadden gestuurd, waar het, na te zijn ondergedompeld, onherkenbaar werd veranderd en weer terug gezonden. Gedurende drie weken was de jonge firma de verdrinkingsdood nabij, maar

de vooruitzichten verbeterden, toen het hun gelukte een poeder te maken, dat niet alleen eenige tijd houdbaar was, maar dat ook als een stormachtige zee schuimde en bovendien nog reinigende eigenschappen bleek te bezitten. Inmiddels waren de zeepvoorraden verminderd en werd de behoefte aan zeepvervangende waschmiddelen merkbaar. Hans werd kind aan huis bij een heel leger kruideniers en drogisten, die best te spreken waren over een oorlogsfirma, die zoo fatsoenlijk bleek te zijn om hen niet met stroppen te laten zitten. De orders werden grooter, de nabestellingen talrijker, het aantal paksters was al spoedig zoo groot, dat er flink gestolen kon worden, zonder dat het in het oog liep, er werden vertegenwoordigers aangesteld voor de detaillisten en de directeur zou voortaan alleen nog maar de groothandel bezoeken. Het duurde niet lang, of de firmanten konden hun eerste winst opnemen en een paar schoenen of een malsche biefstuk op de zwarte markt koopen. Purax had zijn zegetocht aangevangen.

Omstreeks deze tijd was het, dat Gerard van Tuin bij Carla de eerste teekenen waarnam van een onrust, welke hij met een liefdesgeschiedenis in verband bracht. Ongewoon of verontrustend was dit verschijnsel niet voor een flinke meid van achttien, die al lang wist dat de mensch niet alleen op de wereld gekomen is, om acht uur per dag handelsbrieven te schrijven en in z'n vrije tijd de pennevruchten van Seyss Inquart en politiehoofdman Rauter te lezen. Belachelijk voor zoo'n ouden notenkraker, maar het was nu eenmaal een feit, dat haar gedrag van de laatste tijd hem een beetje jaloersch maakte. Het was niet zoo heel erg, hij kreeg er geen zelfmoordplannen of ook maar hoofdpijn van, het hield hem 's nachts zelfs niet uit de slaap en waarschijnlijk was hij meer nieuwsgierig dan jaloersch, maar hij kon toch niet nalaten zich met Carla's gedrag bezig te houden en zich af te vragen wat zij 's avonds uitvoerde. ‘Maak je maar geen zorg, zij heeft de leeftijd,’ had Corrie gezegd, toen hij haar eens op de afwezigheid van haar dochter opmerkzaam gemaakt had. Juist omdat zij de leeftijd heeft, had hij gedacht, maar hij had er verder niet meer over gesproken. Dat wilde niet zeggen, dat het ook uit zijn gedachten gegaan was, overigens terecht, want hij was haar oom en zooveel als haar voogd. Eenmaal had hij bij Carla voorzichtig een toespeling gemaakt, maar daarmee was hij geen haar opgeschoten, want zij had hem gevat van antwoord gediend en hem zoo goed op zijn nummer gezet, dat hij verder maar gezwegen had. Waar bemoei ik mij ook mee, had hij gedacht en hij had Sannie maar weer eens opgezocht. Inplaats van afleiding, vond

hij bij haar echter alleen maar aanleiding tot ergernis in haar eeuwig gezeur over bierpompen en biljarten. Na eenige tijd was hij verzoend geraakt met het vooruitzicht, dat hij binnenkort een of anderen kwibus als zijn aanstaanden neef onder zijn dak zou moeten begroeten en sloeg hij er al geen acht meer op als Carla, na de vaat met Purax gewasschen te hebben, haar manteltje aantrok en verdween, toen opeens zijn nieuwsgierigheid opnieuw gewekt werd. Hij had ontdekt, dat zij 's avonds niet de straat op ging, maar naar boven liep en door het dakvenster over het plat verdween. Hij wist nu ook, dat zij geen verre reis over het dak maakte en dat haar einddoel de zolderkamer was van twee en twintig, waar die jonge socialist sliep. Zijn kamer grensde aan die van zijn buurjongen en zoo gammel had Stevens de huizen niet weten te bouwen, of de muren waren altijd nog dik genoeg om te verhinderen dat men kon hooren wat aan de andere kant gezegd werd. Bovendien fluisteren verliefde menschen meestal en ik ben niet nieuwsgierig genoeg om mijn oor tegen de muur te drukken, had van Tuin tegen zichzelf gezegd. Hij was dan ook niet het slachtoffer van zijn nieuwsgierigheid, maar van de omstandigheden, toen hij, nadat Carla weer eens in het kamertje verdwenen was, zijn oor toch tegen de muur gelegd had. Hij had dan ook geen hart en geen hersens gehad moeten hebben, om aan de verleiding tot luisteren weerstand te blijven bieden. Wat die twee daar uitvoerden, was geen vraag voor hem geweest en in weerwil van zijn ontmoedigende ervaringen met Sannie, kon hij de zon best in het water zien schijnen, maar hij was te oud geworden om zoo maar aan te nemen, dat een jongen en een meisje 's avonds bij elkaar komen om postkantoortje te spelen of drop te hakken. Toch deed het regelmatige getik, dat door de muur tot hem doordrong hem aan zooiets denken. Steeds weer datzelfde mechanische tikje, dat met tusschenpoozen van enkele seconden terugkeerde. Het was irriteerend, zooiets als het luisteren naar inbrekers, die er misschien niet zijn en het had hem de heele avond bezig gehouden, ofschoon hij een boek las dat hem interesseerde.

Vanavond was hetzelfde geluid er weer. Een tik, vijf seconden stilte en dan weer een tik, alsof er gezoend werd op de maat van een metronoom, alsof er een drukpers aan de gang was of een machine, die zeep stempelde. Tik, weer een zoen, weer een stuk zeep, tak, weer een klap op je bips. Dat hield geen mensch en geen bips uit. Als dat geping-pong iets met liefde te maken had, dan had hij er nooit iets van begrepen. Tik, jouw beurt! Nu had hij er genoeg van - tak - en hij zou het Carla van-

avond ronduit vragen. Hij drukte zijn oor tegen de wand, maar dat bracht de oplossing van het raadsel geen steek nader. Het tikje klonk alleen iets krachtiger en scherper. Ik kan er heengaan, aankloppen en vragen of dat spelletje nog lang duurt, overlegde hij. Oom Ger als de spelbreker, als een jaloersche kwajongen. Tik; die knaap zoende met zoolbeslag op z'n lippen. De liefde klopt tegen de muur met houten vingers; Amor in de timmerwinkel....

Het moest al eenige tijd stil geweest zijn, toen hij bemerkte, dat het tikken had opgehouden. Jammer, hij was al zoo aardig aan dat geluid gewend geraakt, maar nu hij het niet meer hoorde, werd zijn wantrouwen weer wakker. Wat konden die twee uitvoeren, nu hun dondersche machine stil stond? Beslist interessant probleem voor een kerel van bij de vijftig, die directeur is van een bloeiende zeepfabriek. Als hij niet lezen kon, moest hij maar denken aan Purax, dat hem vandaag in staat gesteld had zijn eerste pond koffie clandestien te koopen. Die stilte duurde nu toch wel wat erg lang.

Buiten klonk het geluid van een raam, dat geopend werd en toen hoorde hij het grint op het plat kraken. Nu moest de kogel maar meteen door de kerk. Hij zou haar opvangen en om opheldering vragen, natuurlijk alleen maar over dat tikken.

Zij schrok toen hij de deur open gooide en zij opeens in het volle licht stond, dat uit zijn kamer op de overloop viel.

‘Stik! Denk om de verduistering!’

‘Daar heb ik een boete voor over. Kom eens even binnen, kleine meid!’

Toen hij haar arm greep, liet zij een pakje papier vallen.

‘Laat maar,’ zei ze gejaagd, toen hij het wilde oprapen. Zij bukten gelijktijdig en botsten tegen elkander aan. Terwijl zij haastig de papieren bijeen grabbelde, zag hij dat haar vingertoppen zwart waren en opeens werd hem de samenhang tusschen het geheimzinnige tikken, haar zonderling nerveus gedrag en deze papieren duidelijk. Fijne meid, dacht hij, en ik, ouwe gek....

‘Zoek maar geen uitvluchten, ik snap alles,’ waarschuwde hij op een toon, die niets dreigends had. ‘Jullie spelen een verdomd gevaarlijk spel.’

Zij probeerde niet meer te ontvluchten, maar liet zich gedwee naar binnen brengen en bleef midden in de kamer staan, toen hij de deur sloot. Daar stond niet meer een volwassen vrouw, van haar minnaar teruggekeerd, maar de kleine Carla van vijf of tien jaar geleden, een kind dat ondeugend geweest is en op

een standje wacht. Hij was niet meer jaloersch, het man-dier in hem vroeg niet meer, maar hij voelde alleen zijn verantwoordelijkheid, zijn meerderheid in jaren en ervaring, tegenover haar jeugd en onbezonnenheid. Hij was trotsch op zijn kleine meid, die iets durfde ondernemen, waarvoor heel wat kerels terugschrokken.

Carla had het pakje neergelegd, was op zijn bed gaan zitten en keek hem, hersteld van haar schrik, verwijtend aan.

‘Je valt me tegen. Ik had nooit gedacht dat je mij zou bespionneeren.’

‘De menschen vallen meestal tegen, als je ze beter leert kennen,’ antwoordde hij lachend, ‘maar je beschuldiging is er naast, want ik heb niet gespionneerd.’

Zij wist dat hij niet loog, maar het bleef haar een raadsel, hoe hij iets te weten zou zijn gekomen.

‘Maar hoe weet je het dan?’ vroeg zij.

‘Ik weet niets, maar ik begrijp het. Dat tikken van die cyclostyle heeft jullie verraden. Je mag blij zijn, dat op dit kamertje geen nazi woont. Toen ik die pamfletten en die inktvlekken op je vingers zag, moest ik aan je A.J.C.-tijd denken, toen was je ook al zoo'n haantje de voorste. En die romantische ouwe gek, die ik ben, dacht eerst nog aan een onschuldig vrijpartijtje.’

‘Kun je dat ding dan hier hooren?’

‘Duidelijk, ik wist alleen het geluid niet dadelijk thuis te brengen. Je moet Peter zeggen, dat hij dat ding beter op een stuk vilt kan zetten, op een vrijstaand tafeltje.’

‘Ger, beloof me, dat je er met niemand over spreekt, ook met moeder niet. Je weet hoe ze is: ze zou 's nachts geen oog meer dicht doen.’

‘Ik zal mijn mond wel houden; een heel klein beetje medeplichtigheid heb ik nog wel voor je over.’ Hij had het pamflet opengevouwen en doorliep even de inhoud.

Benieuwd naar zijn meening, bestudeerde Carla zijn gezicht, terwijl hij las. Nu hij het zelf ontdekt had, vond zij het niet eens onprettig, dat hij het wist. Hij was niet bang, kon zwijgen en misschien zou hij hen nog wel kunnen helpen. Stom van die cyclostyle. Hoe gemakkelijk kon je er toch invliegen.

‘Nou, dat ding is niet mis,’ zei hij, het biljet opvouwend. ‘Niks minder dan een opwekking tot sabotage. Daarop staat de doodstraf, baby. Wees maar voorzichtig.’

‘Er is voor dergelijke dingen nog niemand ter dood gebracht.’

‘Daarvan weet jij evenmin iets als ik. Wie kan zeggen, hoe-

veel er in stilte al tegen de muur gezet zijn? Die knapen hebben minder gebrek aan kogels dan aan respect voor het leven. Heeft het nut, zooveel te wagen?'

'Geloof jij van niet? Er moet toch iets tegen de bende gedaan worden!'

'Natuurlijk, maar zoo'n papiertje...'

'Dus we moeten alles zoo maar laten gaan?'

'Het zou beter zijn om geduldig je tijd af te wachten.'

'Die tijd zal nooit komen, als wij niets doen.'

'Toch wel. De moffen gaan de oorlog verliezen, tenzij zij met de Russen zouden samengaan. Als dat gebeurt, kun je je cyclostyle wel bij de boom leggen. Dan zul je met al het papier van de wereld hun overwinning niet kunnen tegenhouden. Maar als dat niet gebeurt, dan moet er vroeg of laat een oogenblik komen, dat de kansen keeren en de krachten van de Duitschers gaan afnemen. Dan wordt het misschien tijd voor pamfletten.'

'Peter zegt, dat we de menschen zonder ophouden moeten aansporen en dat wij moeten probeeren het eens te worden met de Duitsche soldaten, die onze kameraden zijn.'

'Die Peter van jou is een grasgroene idealist, dat heb ik hem zelf ook al eens gezegd. Soldaten van een overwinnend leger zijn niet te vinden voor dergelijke socialistische grappen. Luister eens, Carla,' vervolgde hij ernstiger, 'zijn er veel menschen bij dit zaakje betrokken?'

'Een stuk of zes.'

'Dat zijn vijf te veel, vijf kansen op verraad.'

'Niks hoor, maak je maar niet bezorgd, allemaal prima menschen, oud-A.J.C.-ers.'

'Er zijn al eerder prima menschen omgevallen. Verraders zitten overal.'

'Je kunt niet alles alleen doen, er moeten anderen bij betrokken worden, alleen al omdat er te weinig geld is. Weet je, Ger, als jij ons nu eens aan een paar centen hielp.'

Van Tuin lachte opnieuw en sloeg zijn arm om haar heen.

'Geef oom maar een nachtzoentje en ga zoet slapen.'

'Dus je dacht je er zoo van af te maken?'

'Dekselsche deugniet, moet ik nu geld geven om jou op het schavot te brengen en moet ik, als aankomend kapitalist, een ondergrondsche retvolutionnaire beweging steunen? Zeg nou zelf.'

Zij wist, dat hij al half gewonnen was en lachte uitdagend. Met geen mogelijkheid zou hij zich thans, zooals zooeven, nog hebben kunnen herinneren, hoe zij er als kind had uitgezien.

Hij kon het niet nalaten even zacht over haar haren te strijken en toen hij haar daarna in haar wang kneep en zij haar hoofd niet terugtrok, vond hij het beter zijn vaderlijk beschermende houding nu maar geheel te laten varen en gaf haar een zoen. Verweerde zij zich misschien niet, omdat zij zijn bijdrage voor het krantje niet op het spel wilde zetten? Neen, zoo berekenend was zij niet. Onderwijl had zij zich al uit zijn omarming losgemaakt en was opgestaan.

‘Moeder zal niet weten waar ik blijf. En wat doe je: wil je ons een beetje helpen?’

‘Goed beschouwd heb ik nooit geluk in de liefde gehad,’ antwoordde hij zuchtend. ‘De een drukt me dood tusschen biljarten en biervaten en de ander wil mij bankier van de revolutie maken. Maar goed,’ besloot hij, ‘als ik van de week geld van de zaak krijg, zal ik zien of er voor jullie iets van kan overschieten. Maar mondje dicht!’

‘Dat is fijn van je. Wel te rusten, Ger.’

‘Goeie nacht, deugniet.’

Een idioot ben ik, een ouwe gek, dacht hij toen hij weer alleen was en naar het verschoven beddegoed keek. Terwijl hij zich uitkleedde, betrapte hij zich op het fluiten van de ‘Internationale’.

Hij was nu al een dikke twintig jaar bij de Gemeente-Telefoon en in die tijd had hij - al zei hij het zelf - heel wat ondervonden, maar zoo bont als in de laatste maanden, nu de moffen hier den baas speelden, had hij het nog nooit meegemaakt. Hij beweerde geen woord te veel, als hij zei, dat het een gevaarlijk gekkenhuis was.

Jan Beumer gooide de pruim tabak met een nijdige ruk van zijn tong naar de andere kant van zijn mond, trachtte wat gemakkelijker te gaan zitten op de harde parketvloer, die zijn botten pijn deed en ging verder met het schoonkrabben van de fijne koperdraadjes. Achter hem liep de S.S.-officier door het vertrek op en neer: zes passen heen en zes terug. Die kerels hadden geen rust, schenen tijd te kort te komen om de oorlog te winnen. Dat was maar haasten en jakkeren, commandeeren en opspelen, alsof elk werk zijn tijd niet noodig had. Vroeger was het anders, liep alles op rolletjes, deed je het werk op je akkertje en kwam alles altijd fijn in orde. De telefoon was een modeldienst waarop niets aan te merken viel, een apparaat dat even nauwkeurig werkte als een lijnkiezer, maar sedert de Duitschers de lakens uitdeelden, klopte er niets meer, was het een compleet

gekkenhuis. Het regende spoedwerkjes en vaak had je nog maar nauwelijks een opdracht in handen, of zij werd alweer ingetrokken. Installaties, die vandaag klaar waren, kon je morgen weer afbreken en overmorgen opnieuw aanleggen. Als monteur trok je je van de heele boel niks aan, deed je wat de chefs je opdroegen, maar de ingenieurs waren het langzamerhand ook zat. Laat ze maar bulderen, Beumer, zei Koster altijd, zoolang ze je niet aanraken, kan het je koud laten. En het liet hem koud, Siberisch, al stampte die mof ook nog zoo hard op de parketvloer. Hij had alleen te maken met ingenieur Koster, die een goed Katholiek was en die het bloed van deze heidensche rotzakken wel kon drinken. ‘De heeren hebben nog altijd geen toestellen genoeg, Beumer,’ had hij vanochtend gezegd, toen hij hem de opdracht voor de S.S. in de Euterpestraat had gegeven. Het leek alsof die kerels telefonisch oorlog voerden, alsof zij zonder telefoon niet konden leven. Zelfs in badkamers en W.C.'s had hij toestellen moeten plaatsen. Dat legde maar beslag op aders en kabels, alsof er geen abonné's meer bestonden, dat liet links en rechts doorverbindingen maken en sommige van hun diensten hadden drie maal zooveel nummers op de huiscentrale als er vertrekken in het gebouw waren. Ieder oogenblik hadden zij iets nieuws en nooit was de zaak klaar. Hij had nog nooit zooveel overuren gemaakt als in de laatste maanden. Maar als je nou dacht dat ze tevreden waren, sloeg je de plank mis, want nog altijd ging het niet vlug genoeg, stonden ze op je pooten te kijken, draaiden ze om je heen en zetten soms een groote bek op. Vooral hier, bij de S.S., wisten ze wat bulderen en snauwen was. Een ellendig hol was het hier, van een mooie school hadden ze een afschuwelijke gevangenis gemaakt, waar Nederlanders in de kelders waren opgesloten en Joden werden mishandeld. Je behoefde hem niks van politiebureau's te vertellen, daar zat niemand voor z'n plezier, maar zoo erg als ze het hier maakten, had hij hevan de politie nog nooit gezien. Het was uitkijken als je hier werkte, oppassen dat je niet tegen de lamp liep, zuinig zijn met de materialen, vooral met loodkabel, waarvan je zelfs het afval bewaren moest. Zuinigheid aan één kant, want zelf smeten ze met alles. Kostte toch niks. De jongens van de dienst dachten er dan ook niet aan het afval in te leveren en gooiden het lood liever in de gracht. Alleen Schouten bracht alles altijd netjes terug, maar dat was dan ook een nazi, die de Duitschers zooveel mogelijk hielp Wij hebben de plicht zuinig te zijn, zei hij, het is oorlog, daaraan valt nu eenmaal niks te veranderen. Alsof de Nederlanders deze ellendige oorlog hadden gewild! Stik met je

plicht en je zuinigheid, dachten de jongens, en verspilden en verknoeiden zooveel zij konden. Hoe eerder het materiaal opgebruikt was, hoe eerder de moffen vastliepen en hoe vlugger een eind aan de oorlog kwam. Vroeger was het je plicht te zorgen dat de zaak draaide, keek je niet zoo nauw en deed je desnoods het werk van anderen, maar tegenwoordig was het precies omgekeerd, hield je je precies aan de dienstvoorschriften, drukte je je, als je even de kans schoon zag, en je was bijna zooveel als een landverrader, als je het werk niet zooveel mogelijk remde. Hij was niet zoo'n held in die dingen, maar er waren jongens, die letterlijk alles durfden. Daar had je den kleinen Jacobs, een bandiet zooals er geen tweede te vinden was, maar een fijne kerel. Hij was communist en vroeger had hij het vaak genoeg met hem over politiek aan de stok gehad, maar in de laatste tijd kon hij het best met hem vinden. Hij gapte van de moffen wat los en vast was en gebrek aan sigaretten had hij nooit. Verleden week nog had hij kans gezien den Ortskommandant een heele dag zonder telefoonverbinding te laten, alleen omdat een schakelaartje geen contact maakte. Pas tegen de avond, toen de moffen waren gaan dreigen, had hij de verbinding weer in orde gemaakt. Intusschen had hij nog kans gezien een doos bonbons te pikken, die een officier voor zijn vriendinnetje in zijn bureau bewaarde.

Beumer stak zijn soldeerlamp aan en gluurde even naar den mof, die nog altijd in zijn nabijheid aan het ijsberen was. Hij schrok toen de vent op hem afkwam en vroeg of het nu eindelijk klaar was. ‘Een oogenblik nog,’ antwoordde hij en begon in zijn gereedschapstasch te scharrelen, omdat hij even de kluts kwijt was en met zijn werk niet verder kon. Bang was hij niet, echt niet, maar hij was nu eenmaal geen dwangarbeider, die onder toezicht werken kon. Tenslotte stond hij in zijn recht en behoefde die kerel niet zoo te snauwen. Hij had door gewerkt, wel niet zoo vlug als vroeger, maar echt de lijn getrokken had hij toch niet. Nu maar gauw afmaken, zorgen dat hij hier vandaan kwam. Je zat hier gevaarlijk dicht bij de cellen.

Er kwam een hooge binnen; Jan hoorde het aan de klap, waarmee de officier van de wacht zijn hakken tegen elkaar sloeg. Dat rotgeluid had hij op een Amsterdamsch politiebureau nog nooit gehoord. Zij spraken even zacht met elkaar en toen zag hij opeens een paar glimmende kaplaarzen naast zijn tasch staan. Beenen van een hooge! Voorzichtig liet hij zijn blik naar boven glijden langs de grijs-groene broek, die over een vooruitstaande buik

bollend, achter de panden van een tuniek verdween. Bepaald een generaal!

‘Sie, sagen Sie mal: wie lange dauert es noch?’

Een ellendige stem, hard als een hamer en scherp als schuurpapier. Hij had meteen alweer pijn in zijn maag. Ben dadelijk klaar, wees hij, nog een lasch soldeeren.

‘Stehen Sie auf!’

Wees gegroet Maria vol genade, schoot het door zijn hoofd.

Hij rilde, had het koud en toch brak het zweet hem aan alle kanten uit. Ik sta in mijn recht, het kan niet vlugger, dacht hij, terwijl hij overeind krabbelde. Hij zag een bolrond, baardeloos gelaat met strenge oogen, welker staalgrijze pupillen kil contrasteerden met de purperen huid van deze afgehakte wraakgodenkop, die halsloos op de met zilveren bliksemflitsen en een doodskop versierde boord van de uniformkraag scheen te staan. Het gezicht ging open, zoo wijd, dat Beumer een nat stuk tong achter een paar gouden tanden kon zien en er kwam een bevel uit. Hij verstond het maar half, maar niettemin begreep hij wat men van hem verlangde. Soldaat was hij nooit geweest en van een militaire houding, nog wel op z'n Duitsch, wist hij niets. Al had hij er een millioen mee kunnen verdienen, dan nog zou hij die klap met z'n hakken nooit voor elkaar boksen. Hij raapte dus zijn bevend lichaam maar zoo'n beetje bijeen, schoof stuntelig zijn verfomfaaide schoenen naast elkaar, liet zijn handen langs zijn wijde verkreukelde werkbroek hangen en smeekte alle Heiligen om bijstand.

De officier nam hem op met de geringschattende, bijna medelijdende blik van den wereldkampioen, die een kermisbokser bekijkt en wees toen met de versierde mouw, waar een behaarde hand uitstak, naar de telefoonleiding.

‘Mach schnell!’

Nu Jan begreep dat de arrestatie niet doorging, klapten de scharnieren, die hem overeind gehouden schenen te hebben samen en zakte zijn lichaam omlaag. Zoo'n rotvent, dacht hij, en toch sta ik in mijn recht.

Tien minuten later ging hij de stoep af en pas op de hoek durfde hij even te blijven staan om diep adem te halen en te zuchten. Hij had die middag nog maar één karweitje op te knappen, in een heerenhuis aan de Keizersgracht en hij gromde tevreden, toen hij de rustige kalk- en marmerblanke gang betrad. Heel iets anders dan dat moordhol in de Euterpestraat. Een bediende bracht hem naar het kantoortje, waar het defecte toestel stond en daar zat warempeltjes buurman Degen achter de

schrijftafel. Hier voelde hij zich weer op zijn gemak en vergenoegd stak hij het sigaartje op, dat Degen hem had gegeven. Hij vertelde van zijn avontuur van zooeven, maar hij had de helft van zijn verhaal nog niet gedaan, toen Degen door de huistelefoon bij zijn chef werd ontboden.

'Straks verder,' zei hij, 'ik kom dadelijk terug.'

Degen moest gaan zitten en dit wees erop, dat het onderhoud waarschijnlijk niet zoo vlug zou zijn afgeloopen. Het was dan ook een affaire, die je maar niet even in een handomdraai afwikkelt en grootere geesten dan Albertus Brand hadden hun krachten verspild aan de oplossing van het probleem, waarvoor hij zich thans geplaatst zag. Geen wonder dat hij er mee in zat en niet goed wist hoe hij het aanpakken moest. Daarvoor was een Janus noodig of een Macchiavelli of desnoods een nazi-propagandist, iemand die zonder blikken of blozen wit zwart kon noemen en het misschien zelf nog gelooft, maar Brand, die altijd een fatsoenlijke kerel geweest was, lag dergelijk bedrog niet. Hoe hij de zaak ook draaide of keerde, het kwam erop neer, dat hij iets leelijks zou moeten gaan doen. Daar was nu een man, op wien letterlijk niets aan te merken viel, die keurig zijn werk deed en volkomen te vertrouwen was, eigenlijk iemand die onmisbaar was voor zijn zaak en wiens werk hij voor het grootste deel zelf zou moeten doen, als hij er niet meer was. Degen ontslaan beteekende, dat hij niet alleen hem, maar ook zichzelf onrecht zou aandoen. Er viel echter niets aan te veranderen en hij kon beter nu de knoop doorhakken, dan wachten totdat alles plotseling zou moeten gaan en niets meer geregeld zou kunnen worden. Alles wat met pers en publiciteit te maken had, genoot de bizondere belangstelling van de Duitschers en de advertentiebureau's zouden zij zeker niet overslaan. Zijn vrouw had gelijk als zij zei, dat het een goede indruk maken en hij zichzelf waarschijnlijk heel wat onaangenaamheden besparen zou, als hij straks zou kunnen zeggen, dat bij hem geen Joden in dienst waren.

Degen moest begrijpen, dat hij deze maatregel niet voor zijn genoegen nam, dat het hem aan zijn hart ging een man, op wien hij niets aan te merken had, te moeten ontslaan en dat zijn zaak er zeker nadeel van ondervinden zou, als iemand die zooveel jaar leiding gegeven had niet meer medewerkte. Maar een gewaarschuwd man, nietwaar.... en Degen behoefde ook geen haast te maken, kon rustig een andere werkkring zoeken.

Zonder hem ook maar een enkele maal in de rede te vallen, had Degen naar Brand geluisterd en ofschoon hij een paar keer

een eind aan dit misselijke gesprek had willen maken, had hij zich weten te beheerschen en het stilzwijgen bewaard... Nu de ander klaar was, kon hij echter geen woorden vinden om uitdrukking aan zijn gevoel van teleurstelling en vernedering te geven. Het kwam dus hierop neer, dat Brand hem na twaalf jaar dienst eenvoudig broodeloos maakte, omdat hij bang was in de toekomst misschien moeilijkheden door hem te kunnen krijgen. Dat was nu de man, die altijd zijn mond vol had over de plichten der goede Nederlanders, over de lauwheid en nalatigheid van de Engelschen, die te weinig deden en dat voorkwam de wenschen van de Duitschers, door iemand, die jaren lang voor hem gewerkt had, op straat te gooien. Zoo vatte Brand dus zijn plicht op, dit was zijn aandeel in het verzet tegen den vijand.

‘Maar er is zelfs toch nog geen sprake van een verordening, waarbij Joden in particuliere dienst ontslagen moeten worden,’ zei hij eindelijk. Joden, hoorde hij zichzelf zeggen en hij voelde dit woord als een beleediging aan zichzelf en al zijn vrienden en familieleden.

‘Er is een verordening op komst,’ antwoordde Brand. ‘Verschillende dagbladen hebben hun Joodsche redacteuren al ontslagen. Het is beter, voor jou ook, dat wij de menschen voor zijn. Verhinderen kunnen wij het toch niet. Nogmaals, ik haast je niet, zoek rustig iets anders en als de tijden veranderen, kun je hier weer terug komen. Je plaats blijft open.’

Degen zei maar niets meer, stond op en liep langzaam terug naar zijn kantoor. Zijn patroon keek hem na, wilde nog iets zeggen om hem te troosten, maar kon geen woorden vinden. Ellendig voor den kerel, maar wat kon hij eraan veranderen? Hij maakte deze dwaze onmenschelijke wetten niet en wat hem betrof, had Degen hier tot het einde van zijn dagen mogen blijven. Maar er waren al moeilijkheden genoeg, zijn zaak mocht hij er niet aan wagen en hij was tenslotte ook maar een mensch. En omdat hij maar een mensch was met menschelijke zwakheden en behoeften, zuchtte hij eens, nam een sigaar, sneed voorzichtig de punt er af en rookte peinzend. Gekke wereld; een geluk, dat hij niet als Jood geboren was. Eigenlijk had hij Degen een sigaar moeten aanbieden. Moest zich toch nog maar een paar kistjes van dit merk aanschaffen, voordat ze niet meer te krijgen waren.

De rest van Beumer's verhaal interesseerde Degen niet.

‘Ik ben zooeven ontslagen,’ zei hij, ‘de straat op gestuurd, omdat ik een Jood ben.’

Toen Beumer de telefoon hersteld had en vertrokken was, bleef hij werkeloos achter zijn bureau zitten, krabbelde figuurtjes

op het papier, waarop hij zooeven een advertentie voor koffiesurrogaat ontworpen had. Van Dongen's geurige Mocca, tijdelijk surrogaat. Tijdelijk surrogaat, onze heele beschaving is surrogaat, alles is schijn, comedie. Om het naakte bestaan gaat het, om een boterham en een paar schoenen en de rest is franje, mooidoenerij. Meneer Brand heeft medelijden met me; was zooeven een naar oogenblik voor dien armen drommel. Hij staarde naar de schuifdeuren, waarachter zijn patroon zat, naar het grijze vlak, dat zoo lang zijn horizon geweest was. Twaalf jaar had hij met zijn rug naar de boomen op de gracht gekeerd in deze stoel gezeten en naar die grijze deuren gestaard, als hij zijn hersenen afbeulde om nieuwe slagzinnen en pakkende advertentieteksten te verzinnen. Hier had de stomme Jood, die eens andere wenschen gekoesterd had dan banaliteiten te bedenken voor schoenfabrikanten en corsettenleveranciers, zijn Joodsche hersenen versleten om anderen rijk te maken. Van dit trieste kantoortje uit had hij meegeholpen om de wereld aan het Joodsche juk te onderwerpen en de Ariërs tot slaven te maken. Gelukkig voor de niet-Joden had Adolf Hitler te elfder ure ingegrepen en zou thans de wereld, met medewerking van humanisten en democraten zooals Brand, van deze Joodsche pest bevrijden. Hij kreeg loon naar werken. Brand's geurig humanisme, tijdelijk surrogaat!

Hij schrok toen de telefoon rinkelde. Zijn broer belde op, moest hem dringend spreken. Slecht oogenblik, hij had nu genoeg aan zijn eigen zorgen. Toch maar even naar Ben toegaan en zijn hart luchten.

Bernard Degen dreef in Oost een handel in leder en schoenmakersfournituren. Hij had zich er aardig bovenop gewerkt, was als schoenmakersknechtje zonder een cent begonnen en had in nog geen tien jaar tijd een flinke zaak weten op te bouwen, die barstens vol goederen zat en waarop bijna geen schuld drukte. Het was heel de lange dag hard ploeteren, zolen en hakken uitsnijden voor veeleischende klanten, die niet veel te missen hadden en zelf hun schoenen lapten, kleine reparaties doen en voor alles klaar staan. Maar als 's avonds de deur gesloten werd, wist hij dat er geld in de lade was en dat zijn vrouw zich het hoofd niet behoefde te breken om zijn drie bengels van jongens kleeren en eten te verschaffen. Levie, de oudste, was al een flinke steun in de winkel en als de jongen een paar jaar ouder was, wilde hij een zaak voor hem openen in West, waar nog best een leerwinkel bij kon. Hij was jong en gezond en als alles goed ging, zou hij het nog wel eens beleven, dat de firma Degen in alle vier hoeken van de stad een winkel had. Het zou zelfs heelemaal zoo gek niet zijn, als hij nog eens een grossierderij begon, een

dicht huis met een flink magazijn en een kantoor en dan de jongens als reizigers op stap. Zij zouden het samen nog een heel eind kunnen brengen.

Ben stond achter de toonbank koperen spijkertjes af te wegen.

‘Wat heb je?’ vroeg hij, toen de klant geholpen was.

‘Ik ben voor jou gekomen.’

‘Er is thuis toch niks?’

‘Wat zou er thuis zijn? Voorloopig kunnen we nog voort. Brand heeft mij nog wat tijd gelaten en mij er niet op staande voet uitgegooid.’

Nu wist hij het; dus Dan ook en zoo maar, zonder aanleiding. De arme kerel stond er dus nog heel wat beroerder voor dan hij. Bij hem ging het alleen nog maar om de aanmelding van zijn zaak, waarover hij de raad van zijn broer had willen inwinnen. De verordening zag er kwaad genoeg uit, maar het kon nog wel even duren, voordat de nazi's tot daden overgingen en den Joden hun zaken afnamen. Misschien ging het ook alleen maar om een opgaaf, om te weten welken Joden men bizondere belastingen zou kunnen opleggen.

Later, in het kleine volle kamertje achter de winkel, waar altijd een scherpe geur van gelooid leer hing, toen Leen koppen koffie op het roode tafelzeil had gezet, zei Daniel wat hij van het aanmelden van Joodsche zaken dacht. ‘Verkoopen,’ zei hij, ‘de zaak van de hand doen, zonder het een dag uit te stellen.’

‘Meen je?’ vroeg Ben ontsteld. Een zaak, die je er eindelijk met veel moeite en hard werken bovenop gekregen had en waarin nu een dik stuk brood zat, zoo maar verkoopen? Dat ging te ver, nu liet Dan - heel begrijpelijk trouwens voor iemand, die pas ontslagen was - maar nu liet hij zich toch te veel door zijn angst leiden. Stel je voor, dat alle Joden hun zaken opeens gingen verkoopen. Dat was al te gek.’

‘Ik ben geen nar, Ben,’ zei Dan somber. ‘Ik weet wat ik zeg als ik je deze raad geef.’

De winkelier keek zijn vrouw aan, die medelijdend het hoofd schudde. Leen was het met hem eens, vond ook dat Dan de zaak te somber inzag. Maar je kon niet weten, misschien had hij toch gelijk. In bioscopen en schouwburgen werden Joden niet meer toegelaten, uit rijks- en gemeentebetrekkingen waren zij ontslagen, zwembaden waren voor hen gesloten en in verschillende café's liet men hen niet meer toe. Dat zag er leelijk genoeg uit. Maar de nazi's moesten iets doen om hun volgelingen tevreden te stellen en echte Jodenvervolgingen hadden hier nog niet plaatsgevonden. Had Goering nog niet pas een Amsterdamsche diamantslijperij bezocht en gearmd met den Joodschen directeur door de zalen

geloopen? Alle Joden spraken over dit voorval en zagen er een hoopvol teeken voor de toekomst in. In Duitschland hadden ze heel wat anders uitgehaald, maar dat was hun eigen land en de Nederlandsche Joden waren anders dan de Duitsche. Niettemin: Dan was een jongen met een helder verstand en een scherpe kijk op de dingen. Als hij nu toch eens gelijk had? Hij kreeg het benauwd, stak zijn vingers achter zijn boord, die tegen zijn hals drukte. Waarom, als die moffen niets van plan waren, moesten de Joden hun zaken aangeven? Maar was dit een reden om met je handen in je haar te zitten? Voordat zoo'n plan was uitgevoerd, kon er heel wat gebeuren. Die oorlog duurde ook niet eeuwig, daarvoor zouden de Engelschen wel zorgen. Een paar keer per week vlogen ze over, om Duitschland te bombardeeren, dan bulderde het afweergeschut, keken de menschen met leedvermaak naar de stralen der zoeklichten, die langs de donkere hemel zwaaiden en nooit een vliegtuig konden vangen. En de Londensche radio beloofde, dat het nog erger zou worden met deze bombardementen, dat de moffen er hard van langs zouden krijgen en sprak den menschen in de bezette gebieden moed in. Er was dan ook bijna niemand, die geloofde, dat de oorlog nog lang zou duren en dat de moffen de winter nog zouden halen. Een kwestie van tijd dus, een wedstrijd, die de Joden zouden winnen. Neen, hij dacht er niet aan zijn winkel van de hand te doen.

‘Geen denken aan,’ viel Leen hem bij. ‘Hoe kom je erbij!’

Op zijn vingertoppen bijtend, keek Daniel haar aan. Hij vond de moed niet haar tegen te spreken. Als zij zijn raad opvolgden en later blijken zou dat hij zich vergist had, zouden zij hem - terecht - van alles de schuld geven. Maar zij luisterden niet naar hem, waren niet in staat zijn gedachtengang te volgen, omdat zij eenvoudige fatsoenlijke menschen waren, te kinderlijk om de geraffineerde schurken, die Nederland in hun macht hadden, te doorzien. Er bleef bovendien een kans, een zeer kleine, dat de oorlog tijdig in een Duitsche nederlaag zou eindigen.

‘Misschien hebben jullie gelijk,’ zei hij, ‘ik hoop het. Ieder moet trouwens voor zichzelf beslissen, het is onverantwoordelijk en nutteloos elkander in deze zaken raad te geven.’

Op weg naar huis passeerde hij verschillende winkels van Joden. Hij zag een vrouw, die kaas sneed, een man, die zijn etalage in orde maakte, een slager achter een hakblok, een kruidenier bij zijn weegschaal. Het was alles bekend, bijna huiselijk, omdat hij het al zooveel jaren gezien had, omdat deze bakkers en slagers of hun vaders en grootvaders, daar al gestaan hadden toen hij hier als schooljongen voorbij kwam, omdat deze menschen

hier ongehinderd geleefd en gewerkt hadden van vader op zoon, deel uitmaakten van een wereldje waarmee geen buitenstaander zich bemoeide. Het scheen hem onmogelijk dat deze gewone, vanzelfsprekende orde der dingen plotseling verbroken zou worden, dat vreemden ruw zouden ingrijpen in deze kleine gemeenschap van kleine burgers, die 's avonds hun centjes telden, op Vrijdagavond soep aten en op Groote Verzoendag hun winkels dicht hielden om God niet te ontstemmen, het scheen ondenkbaar dat groote overwinnende krijgsheeren, mannen, die geschiedenis maakten, zich anders dan per toeval of in het voorbijgaan zouden bezighouden met deze buiten de geschiedenis, in de verborgenheid hunner winkels en woonkamers levende menschjes. Maar dat was een dwaling, want deze dapperen, die Europa onder de voet liepen en de wereld in opschudding brachten, hadden het niet beneden hun waardigheid geacht om dezen kruideniers en voddenkooplieden te verbieden een bad te nemen of in een café een kop koffie te drinken en terwijl hun pantserwagens en bommenwerpers de landen verwoestten, vonden deze wereldhervormers nog voldoende tijd, om de Joden hun ondergang aan te kondigen. En daarom, omdat niets dezen grooten te klein en niets dezen helden te laf was, zou dit wereldje zijn verschrikkelijk lot niet ontgaan.

Het is gedaan met ons, dacht Degen, deze scheefgegroeide wereld staat op instorten en allen zullen wij onder het puin terechtkomen.

[XIV]

Verblind door de snelle successen hunner wapenen, meenden de tot macht gekomen Duitsche knechten den overwonnen volken te kunnen voorschrijven hoe zij moesten leven en denken: Europa moest nationaal-socialistisch worden. Het nationaal-socialisme, aftreksel van Mussolini's fascisme, dat een mengsel was van nationalistische hoogmoed, Caesaren-waan, communistische strijdmethoden, Macchiavellistische wereldbeschouwing, circusbombast, geschiedenisvervalsching en uniformfetischisme, stelde zijn aanhangers een aardsch Walhalla in het vooruitzicht, waarin iedere Duitscher als een Uebermensch, eenigszins gewijzigd naar het model van Friedrich Nietzsche, met een zweep in de eene en een glas bier in de andere hand zou rondwandelen. Voor Duitschland had dit toekomstbeeld het goed gedaan en met dit fata morgana voor oogen waren millioenen op Hitler's bevel gewillig en zingend de dood in gemarcheerd. Den onderdrukten volken bood dit beeld echter maar weinig aanlokkelijks; zij wilden leven, ongehinderd ademhalen, als het kon een belegde boterham eten en voelden er niets voor om het doelwit te zijn van de prima kanonnen, welke Hermann Goering zijn volksgenooten inplaats van boter gegeven had. Men moest dezen menschen dus een ander ideaal voorspiegelen dan de hemel met zweepgeknal en litersbierpotten. Een niet gemakkelijke, maar toch ook geen onuitvoerbare opgaaf. Het rassenprincipe, dat leerde dat alle Germaansche volken met elkander verbonden waren door het bloed, een leer, die reeds veel goede diensten bewezen had, zou ook hier wonderen kunnen doen. De Nederlanders - Berlijn had dit voor eens en altijd vastgesteld - waren zuivere Germanen, zij behoorden tot dezelfde goede familie als de Duitschers en al waren zij dan ook een beetje afgedwaald en vervreemd, het moest toch mogelijk zijn hen weder tot de stam terug te brengen. Geen alles-overheerschend Duitschland dus, dicteerde Jozef Goebbels zijn lijftypiste, maar een groot Germanje, waarin alle bloedverbonden volken op waardige eervolle wijze zouden worden opgenomen. Dat er een beetje oneenigheid geweest was, speelde geen rol; herrie kwam in de beste families voor, dat zuiverde de atmosfeer en als het leed geleden was, zat men met zooveel te meer vreugde en genoegen bij elkaar aan de stamtafel. De Nederlanders moesten leeren vergeten, een kunst waarin de Duitschers het, onder het

bewind der nationaal-socialisten, die vandaag het tegenovergestelde deden van hetgeen zij gisteren hadden beloofd, ver hadden gebracht. Maar het kunstje van het vergeten slaagde niet bij de Nederlanders, niet omdat zij misschien een beetje intelligenter of critischer dan de Duitschers zouden zijn, maar in de eerste plaats omdat overwonnen volken hun onderdrukkers altijd hebben gewantrouwd en omdat alles wat een bezettende macht doet of zegt, in haar nadeel wordt uitgelegd. Daarbij kwam dat de Duitschers, anders dan door mooie woorden, niets hadden gedaan om de overwonnen volken voor zich te winnen. Er was dus niet de minste belangstelling voor het Nieuwe Europa, een idealistisch spel van toekomstige broedermin, waarvan het decor door de mannen van het propaganda-ministerie juist was opgezet en de chef-regisseur Goebbels geestdriftige uiteenzettingen gaf.

Nieuwe orde, leege borden, zeiden de menschen en haalden hun schouders op voor de aanplakbiljetten, waarop de Duitschers lieten zien hoe goed zij schepen in de grond konden boren en hoe netjes en welvarend hun soldaten eruit zagen, die in Joegoslavië en Griekenland de boel kort en klein sloegen. Vergeten, commandeerden de Duitschers, maar de Nederlanders dachten aan de Grebbeberg, aan Rotterdam en Middelburg en als de mof over zijn nieuw Europa teemde, zagen zij de grijze legerauto's, die volgeladen met levensmiddelen over de Oostgrens verdwenen. De verslaafde pers publiceerde prompt de artikelen en foto's, welke zij van de Duitsche instanties ontving, de microfoonlakeien brachten met evenveel of even weinig elan de nazi-propaganda, waarmee zij vroeger humanistische of pacifistische stukken hadden gespeeld, de bioscooptheaters draaiden gehoorzaam de oorlogsjournalen en de grove walgelijke tendenzfilms, welke Goebbels voor het scheppen van een betere wereldorde onontbeerlijk achtte. Seys Inquart, de hoogste uniformdrager in het land, dwong zijn hypocrietenmasker tot een glimlach van welwillendheid en drong erop aan, dat de Nederlanders vergeten zouden en hun best ervoor zouden doen hun plaats in het Nieuwe Europa te verdienen. Wat verbeeldt die Oostenrijksche landverrader zich, vroegen de menschen, en zelfs socialisten en communisten, die hun heele leven het royalisme bestreden hadden, vroegen of deze rooverhoofdman zich voorstelde de plaats van de Koningin te kunnen innemen.

Nederland vergat niet, het luisterde zelfs niet naar de opgeschroefd geestdriftige redevoeringen, die nieuwbakken autoriteiten voor de microfoon hielden en stemde liever af op het verboden Engeland, om te trachten uit de geluidensoep der storingzenders een paar woorden op te vangen, die zijn hoop levend houden

en zijn vertrouwen versterken konden; wantrouwig las het zijn vervelende, steeds maar met Duitsche overwinningen, vriendelijken voortreffelijkheden, toekomstplannen en plaatjes gevulde dagbladen, trachtend tusschen de regels door te ontdekken, of de vijand niet de eerste teekenen van verval van krachten begon te vertoonen; het hoorde de marcheerende soldaten, die zongen dat zij naar Engeland zouden gaan en vroeg zich ongeduldig af, wanneer de Engelschen hier nu eindelijk zouden landen; het las de beloften, verordeningen, bevelen en de doodvonnissen en het zette in grimmig zwijgen de tanden op elkaar. Nederland vergat niet, de Duitsche propaganda gleed af op de onwil, het wantrouwen en de haat van het volk, zooals een geweerkogel ketst op het staal van een pantserkoepel en inplaats van het oor te leenen aan hen, die van de nieuwe meesters het recht tot spreken hadden verworven, luisterde het met graagte naar geruchten, welke achter de hand gefluisterd of binnenskamers verteld werden. Ieder gerucht, hoe ongerijmd ook, vond geloof, mits het in het nadeel van den vijand was en er werd waarde gehecht aan de onzinnigste praatjes, omdat deze toch nog altijd meer waarheid konden bevatten dan de officieele mededeelingen, die alleen maar uit leugens bestonden. Waarzeggers en horoscooptrekkers beleefden een gouden tijd en het bijgeloof bloeide.

Het pamflet, de illegale krant, waarvan de publicatie en verspreiding met zware straffen werd bedreigd, vond gretig aftrek en ging van hand tot hand. Het werd door de post bezorgd, men vond het in zijn brievenbus of op de deurmat, men ontdekte het op schrijftafel of werkbank, in tram of trein, in een telefooncel of tusschen de bladen op een leestafel. Het illegale geschrift had den menschen niet veel nieuws te vertellen, het kankerde, schold en morde op dezelfde wijze waarop men het met vrienden en bekenden deed, maar het was goed, juist omdat het onder woorden bracht wat men zelf steeds dacht en omdat het een teeken was van de wil tot verzet, die verborgen leefde.

De eerste bewoner van het nieuwe straatje, die een pamflet in zijn brievenbus ontdekte, was de politieagent Jan te Slaa, toen hij 's ochtends vroeg van de nachtdienst thuis kwam. Het papiertje, dat er nogal groezelig uitzag en dat op sommige plaatsen zoo bleek was afgedrukt, dat het machineschrift bijna onleesbaar was, stak hij in de zak van zijn tuniek, waaruit het pas 's avonds in het wachtlokaal weer te voorschijn kwam. Het was streng verboden dergelijke schrifturen op de wacht te brengen, maar van dit verbod, zooals van zooveel andere voorschriften en bevelen, trok niemand zich iets aan. In zijn sectie waren gelukkig allen goed, vanaf den inspecteur tot de werkster, en twee verkeerde

rechercheurs waren een paar weken geleden overgeplaatst naar de voor de Gestapo werkende afdeeling in de Doelenstraat, waar deze landverraders beter op hun plaats waren dan tusschen behoorlijke politiemannen. Met drie man tegelijk lazen zij het blaadje en ofschoon de onbekende schrijvers hun eigenlijk niets bizonders te vertellen hadden, gnuifden zij bij het lezen van de ongezouten taal, waarin op Duitschers en N.S.B.'ers gescholden werd. Bakker, die vroeger sympathieën voor Zwart Front gekoesterd had en daarom door zijn collega's nog altijd niet heelemaal vertrouwd werd, had de meeste pret, omdat hij, meer dan de anderen, die nooit iets van het nationaal-socialisme hadden willen weten, door de gang van zaken in Nederland teleurgesteld geworden was. Er was hier veel vermolmd en verrot, maar de opruiming van deze rommel had hij zich toch anders voorgesteld dan met behulp van de Duitsche bajonetten. Na Mei haatte hij de nazi's feller en durfde hij meer te zeggen dan zijn collega's. Toen zij de laatste pagina aan het lezen waren, gaf Bakker een slag op de tafel, die zoo hard aankwam, dat het te Slaa zijn koffie kostte.

‘Die kerels hebben gelijk,’ zei hij, ‘wij moeten staken, de boel erbij neer gooien. Het is toch een ongehoorde smeerlapperij, dat Nederlandsche arbeiders gedwongen worden in de oorlogsindustrie van den vijand te werken.’

‘Staken,’ vroeg Herblot, ‘wij, de politie, staken?’

‘Zooals de anderen, arbeiders, ambtenaren, rijks- en gemeentepersoneel. Wat kunnen ze ons doen, als iedereen het vertikt?’

‘Zij kunnen van alles doen,’ antwoordde te Slaa, ‘maar dat is het ergste niet. Je krijgt de menschen er niet voor, omdat je niet kunt nagaan, waar precies het werk voor den vijand begint. Als ik iemand op de bon slinger, omdat hij z'n fietslamp niet verduisterd heeft of omdat hij tijdens het luchtalarm op straat is, dan werk ik al voor den mof.’

‘Je krijgt de menschen niet voor een staking,’ viel Herblot hem bij.

Maar Bakker was niet van zijn stuk te brengen en vond dat de opwekking tot staking, die in het krantje gedaan werd, best opgevolgd kon worden. Wat bliksem, vandaag een proces-verbaal wegens overtreding van een verduisteringsvoorschrift en morgen zouden zij misschien de moffen moeten helpen bij het oppikken van menschen of nog erger. Er werden nu al verschillende chefs benoemd, die van het handje waren, er kwamen N.S.B. burgemeesters en straks zou het heele corps wel gezuiverd worden.

‘Wij moeten zelf een grens stellen!’ riep hij.

In orde, daarmee waren de anderen het eens; tegen hun eigen

volk zouden zij nooit iets ondernemen, dan maar liever de uniform uit en de straat op. Maar staken, voor anderen de kastanjes uit het vuur halen, als politieman voorop gaan, daaraan dachten zij niet.

‘Daarvan zullen we nog spijt hebben,’ zei Bakker, ‘onthoud mijn woorden.’

Ook te Slaa's buren vonden 's morgens een krantje in hun bus. Tom Garf las het van a tot z, vond de stijl onbeholpen, het pamflet een product van politiek ongeschoolden, maar niettemin gaf het hem stof tot nadenken. Het krantje mocht dan onbeholpen geredigeerd en niet veel waard zijn, de menschen die het gemaakt hadden bewezen, dat zij niet van plan waren zich te onderwerpen en dat zij risico durfden loopen. Uitvoering en inhoud van dit blaadje waren nog slechter dan van de Vrije Pers, een gedrukte krant, waarvan hij onlangs een exemplaar in handen gekregen had. Maar, goed of slecht, ook nu weer voelde hij zich, zooals bij het lezen van dat andere pamflet, gehinderd door de vraag, of het ook niet zijn plicht was om dergelijke geschriften te publiceeren of er althans aan mee te werken. Hij kon het beter, zelfs stukken beter dan de beste passages, welke hij in de Vrije Pers gelezen had, zijn spot was scherper en striemender, zijn sarcasme wranger, hij had meer routine en meer politiek inzicht. Sedert de bezetting had hij gezwegen, geen pen meer op papier gezet, omdat hij geen werk wilde en kon leveren, dat òf onbeduidend òf vriendelijk genoeg was om bij de Duitsche curatoren genade te kunnen vinden, maar vooral omdat het beter was dat zijn naam, die een slechte klank bij de nazi's had, zoo vlug mogelijk vergeten zou worden. De illegale pers kende geen censuur, hij kon zeggen wat hij op het hart had, naar een naam werd daar niet gevraagd en hij kon hier dus terecht om zijn vijanden te bestrijden nu het noodzakelijker en nuttiger was dan ooit. En daarom ging het nu juist: was de noodzaak inderdaad klemmender dan vroeger, bestond er behoefte aan dergelijke geschriften? Moeilijk na te gaan, dacht hij, maar ik ben er lang niet zeker van. De menschen weten ook zonder deze krantjes wel hoe wij er voor staan en hun haat wordt er zeker niet meer door aangewakkerd dan door het gedrág van de Duitschers en hun vrienden. Waarom dus zou hij zich aan bizondere gevaren blootstellen, als hij niet van de noodzakelijkheid of het nut om dit te doen overtuigd was? Maar waarom dan dat gevoel van schaamte bij het lezen van die krantjes, dat verwijt aan zichzelf dat hij een klungel was, die liever surrogaten fabriceerde dan zijn plicht te doen?

‘Zou het dan ook mijn plicht niet zijn zooiets te doen?’ vroeg

hij Truus, toen hij haar 's avonds in een café het krantje had laten lezen.

Critisch en nuchter als altijd, keek zij hem met een tikje spot in haar oogen aan en glimlachte.

‘Tom, jongen, je kletst,’ zei ze eindelijk.

Dit antwoord, dat duidelijk genoeg bewees dat zij zoowel zijn vraag als zijn tweestrijd niet ernstig nam, wekte zijn wrevel op. Zoo gemakkelijk kon je je van een dergelijke zaak toch waarachtig niet afmaken. Nu moest zij zelf eens zeggen, of dat een behoorlijk antwoord was.

Zij legde haar hand op de zijne en in haar stem was geen spot meer, toen zij antwoordde, dat zij liever niet over dergelijke dingen wilde praten, nu zij eindelijk weer eens even bij elkander konden zitten.

‘Waarom zou je beslist een held moeten zijn?’ vroeg zij.

Driftig wilde hij zijn hand terugtrekken, maar Truus liet hem niet los.

‘Niet doen alsof je boos op me bent, nu ik je tegen jezelf probeer te helpen. Want waarom anders dan om het ontkend te zien vraag je mij of jij ook niet verplicht zou zijn zoo'n krantje uit te geven?’

‘Ik heb geen hulp tegen mezelf noodig, ik wil alleen je meening hooren.’

‘Goed, die zal ik je zeggen, als je maar niet verwacht, dat ik zal trachten je over te halen iets na te laten, dat je toch niet van plan bent te doen.’

‘Ik speelde dus comedie.’

‘Deed je dat maar, dan konden wij er samen even om lachen; je hebt gelukkig je gevoel voor humor door al die heldhaftigheid nog niet verloren. Maar er valt niet om te lachen, omdat je het gedeeltelijk meent. Of is het niet zoo, Tom, dat je ook iets doen wilt om straks, als alles voorbij is, niet te moeten erkennen, dat je in gebreke gebleven bent?’

‘Ook dat.’

‘Ik geloof, dat het dat alleen is. Maar heb jij soms al niet genoeg gedaan, je nog niet voldoende gecompromitteerd? Is het niet alleen omdat je die nazi's altijd bestreden hebt, dat wij nu in onze eigen stad als verstekelingen moeten leven en dat je ieder oogenblik gevangen genomen kunt worden? Jij behoeft je er niet voor te schamen als je straks, wanneer het land weer vrij is, zult moeten erkennen, dat je geen illegale krantjes hebt uitgegeven. Zeg nu eens eerlijk: wringt daar de schoen niet?’

‘Ik geloof het wel,’ bekende hij aarzelend.

Zij glimlachte, maar niet meer sceptisch, zooals zooeven.

‘Maak jij maar surrogaat, doe wat je wilt en wees met een gerust hart een lafaard, als je er maar voor zorgt, dat je niet in handen van die kerels valt en door deze tijd heen komt.’

Zij heeft gelijk, dacht hij later, en toch niet heelemaal. Juist omdat ik het uit angst of ijdelheid doen zou, is de zaak niet in orde. Maar het is krankzinnigenwerk je leven te wagen om den namaak-patriot te spelen, den held uit te hangen, omdat je niet meer jezelf en een verstandige lafaard kunt zijn.

Verbrecher! dacht Stampfer, toen hij het op de mat gevonden krantje las. Wat zeg je van zulke brutale honden? vroeg hij ingenieur Mayer, toen hij hem het blaadje liet zien. Mayer vond het zoo belangrijk niet. Stampfer moest hem dat ding maar geven, dan zou hij ervoor zorgen, dat het bij de Duitsche politie kwam. De heeren daar wisten er wel weg mee, die hadden in andere bezette landen ervaring op het gebied van illegale acties opgedaan. De Gestapo zou dezen Hollandschen vlerken wel eens even leeren wat het beteekende, tot staking op te hitsen in een land dat door de Wehrmacht bezet was. Stampfer's krantje kwam terecht in de Euterpestraat, op de lessenaar van den S.S.- Gruppenführer en officier van de veiligheidspolitie, denzelfde, die Stampfer's buurman een paar dagen geleden een uitbrander gegeven had, omdat hij zijn telefoon niet vlug genoeg in orde bracht. Er liepen nog andere onzichtbare draden van het S.S.-bureau naar het stille nieuwe straatje, maar dat wist de machtige man nog niet, omdat zijn speurders de zaak nog niet hadden uitgezocht. Van dat blaadje was echter al een exemplaar in zijn bezit, afkomstig van een hopman der N.S.B., die het van kompaan Beumer ontvangen had. Dat zaakje kwam in orde, daarvan kon Herr Mayer verzekerd zijn. Er was een nieuwe verordening op komst, waarbij elke poging tot opruiïng met de kogel zou worden bestraft. Men zou dat handjevol Marxisten en Jodenvrienden wel klein krijgen. Heil Hitler!

De eerste oorlogswinter, door iedereen met zorg en vrees tegemoet gezien, deed zijn intrede met hevige sneeuwbuien. Sneeuw, zoolang zij blank en versch is, heeft een opwekkende invloed op mensch en dier, maar nu verontrustten de eerste winterboden de menschen, die hun moeilijkheden vergroot zagen, feller de ontbering en hinderlijker de tegenstellingen voelden tusschen zichzelf en den bevoorrechten overwinnaar. Het leven was saai en moeilijk, arm aan vreugde en overladen aan lasten. Vroeger was daar de gezelligheid van een goed verwarmde en verlichte woning, was er volop voedsel en konden allen, misschien met uitzondering van de allerarmsten, behoorlijk eten. Thans waren

de brandstoffen schaarsch, omdat geen kolen werden geïmporteerd en de beschermers het grootste deel van de productie der Limburgsche mijnen gebruikten voor de vervaardiging van synthetische benzine, knepen de energiebedrijven de toevoer van gas en electriciteit, werden de nog beschikbare levensmiddelen in nauwelijks toereikende hoeveelheden gedistribueerd, was er weinig vet en boter, kreeg men alleen maar glazige grauwe aardappelen, die te slecht waren voor de gevoelige magen der Hitlerjongens, was er tekort aan groenten, niet omdat, zooals de kranten schreven, het land te weinig opgeleverd had, maar omdat het meeste naar de buren ging en liep men met koude natte voeten, omdat het versleten schoeisel moeilijk door nieuw vervangen en slechts na lang wachten gerepareerd kon worden. Men was in Nederland nooit bang geweest voor een beetje kou, maar nu beteekende de winter een verschrikking, was hij een vijand, tegen wien men zich onvoldoende gewapend wist. Wie het even doen kon bleef in huis, kroop dicht bij de zuinig gestookte kachel, die, als de menschen, aan ondervoeding leed, omdat men met het krap bemeten rantsoen de winter trachtte door te komen. De stevige winterpot leed aan verval van krachten, de oud-Hollandsche erwtensoep had waterzucht, de jus keek melancholisch uit een paar armzalige vetoogjes en slechts twee maal per week lag onder het schijnsel van de op gerantsoeneerde stroom brandende lamp, het poovere rantsoen vleesch. Men leefde in elk opzicht op een minimum, op de rand van gebrek; passend en metend, sparend en bezuinigend trachtte men het zoo lang mogelijk op de kleinst toelaatbare hoeveelheid voedsel en warmte, veiligheid en levensvreugde uit te houden. Hoe lang zou men het kunnen rekken?

In die eerste oorlogswinter, toen Nederland pas een maand of acht onder bescherming van het Duitsche schild stond, vertoonde het aangezicht van de stad reeds de eerste sporen van verval en armoede. Amsterdam, vroeger de zindelijkste der wereldsteden, zag er groezelig uit, als een kind uit een verwaarloosd gezin, dat nog behoorlijke kleeren draagt, maar dat niet voldoende wordt gewasschen en gekamd. De slecht onderhouden trambanen waren op verschillende plaatsen in de drassige bodem weggezakt, de rails doken onder in een bruine sneeuwbrei, welke niet met pekel ontdooid mocht worden, om de kostbare Duitsche autobanden te sparen. Met uitzondering van een paar dokterskoetsjes en wagens, die onder bizondere vergunning reden, zag men geen andere automobielen dan de grijze wagens van de Wehrmacht en verminkte crisisslachtoffers, verbouwde auto's, waarachter een wanstaltige en stinkende generator aanhobbelde of waarboven een flapperende en fladderende gasballon was aan-

gebracht. Een allerongelukkigst voertuig was de traptax, een op een paar fietswielen gemonteerde blikken trommel, waarin met moeite twee magere passagiers konden worden geperst en die door een fiets met een of twee berijders moest worden voortgetrokken. De lichamelijk of geestelijk gevoelige toeschouwer kreeg een gewaarwording van ademnood, alleen al van het kijken naar deze moeizaam door de sneeuw of tegen een brug op zwoegende menschelijke motoren. Gelukkig verboden de bezetters deze exploitatie van paardenmenschen en men vroeg zich reeds verwonderd af, of de bekende dierenliefde van den Duitscher zich ook het lot van den Nederlandschen mensch ging aantrekken, toen het uitlekte, dat de van hun traptaxi's verjaagde chauffeurs naar Duitschland waren gestuurd om in de oorlogsindustrie te werken.

Het minst opvallend waren, als altijd, de stille armen: de winkels. Oogenschijnlijk was hier alles nog bij het oude en konden de winkeliers, die bevel gekregen hadden hun winkels open te houden en hun etalages goed te verzorgen, nog voldoende leveren. Beroepseer, ijdelheid en de angstige gehoorzaamheid van den burger hadden hier tot resultaten geleid, waarover degenen, wier taak het was een ontredderde, leeggestolen wereld achter een decor van welvaart verborgen te houden, alleen maar tevreden konden zijn. De even bange als onnoozele winkeliertjes bleken bruikbare spelers te zijn in het drama der volksverlakkerij, dat door de nieuwe meesters ten tooneele werd gebracht. Aan hun winkels was het niet te zien, dat er reeds een dringende behoefte aan velerlei artikelen bestond, hun etalages waren van een bedrieglijke echtheid, camoufleerden de leegte en wekten de indruk, dat er nog overvloed heerschte. Het was de meest volledige en volmaakte show, de best geslaagde bouwplaat, de gaafste comedie, welke de Nieuwe Orde tot nu toe had vertoond. Leeg waren de kleurige smaakvolle bonbondoozen, de sigarenkistjes bevatten alleen nog maar de zwakke geur van het edele kruid, dat er al lang geleden uit verdwenen was, de tabletten chocolade waren van hout, de charmante toiletzeepdoozen hadden geen ziel, de omvangrijke biscuitblikken waren hol als de redevoeringen van den propagandaminister, jeneverkruiken, likeur- en eau de Colognefleschen bevatten water. Het was alles akelige waardelooze bombast, het was naargeestige leugen onder een solide fabrieksmerk, het was oud uiterlijk met nieuw innerlijk, het was de verkleinde reproductie der samenleving, de Nieuwe Orde in een nutshell. Maar niet alles behoorde, althans naar uiterlijk, tot de tijd die voorbij was en die, zooals de nazi's niet ophielden te vertellen, nooit terug zou keeren, want ook

hier, in deze etalages, veroverde het werkelijk nieuwe zich stilaan een plaats. Naast het keurig verpakte vacuum lagen hier de nieuwe non-valeurs: de surrogaten. Er waren reeds heel wat van deze producten in de handel en de lijst van vervangingsmiddelen, die den directeuren der keuringsdiensten van waren slapelooze nachten bezorgde, werd bij het uur grooter. ‘Purax’, het edelschuim der jonge firma Redens, Garf en van Tuin, had nog maar een bescheiden plaatsje in dit wereldje der imitatie, waar andere producten al lang naam hadden gemaakt en vaste koopers vonden. De consumptie-artikelen werden het meest gevraagd, niet omdat zij beter waren dan het waschmiddel der knoeiende vrienden, maar omdat men vlugger constateert dat zijn maag leeg is dan dat zijn sokken vuil zijn. Doch deze Aroma-, Fina-, Oxine-, Vitaflor-, Vitafine- en Finox- jus- en bouillonblokjes en deze Haptoe-, Lekkerbek-, Smulla-, Wonder- en Lucullus-puddingen en deze Melissa-, Ideaal- en Fortosausen vulden de maag nog slechter dan Purax de sokken reinigde. Er was namaak thee die men, zonder het verschil te proeven, als namaak bouillon kon drinken, er was namaak meubelglans die, wat smaak en kleur betrof, voor namaak cacao niet onderdeed en er was namaak cacao, waarmede met evenveel inspanning en even weinig succes de meubelen gewreven konden worden als met de surrogaat meubelglans. Een groote firma bracht van crocusmeel gemaakt fantasieschuim, dat een droefgeestige herinnering aan slagroom wekte, een ander deed citroenzuur in een doosje en liet in zijn reclame vertrouwelijk doorschemeren, dat zijn product een niet te versmaden hoeveelheid vitamine C bevatte. Behalve deze altijd nog min of meer eerlijke imitaties, die er rond voor uit kwamen dat zij op te groote voet leefden en iets wilden schijnen dat zij niet waren, was de markt ook overladen met half-imitaties, die voor vol moesten doorgaan, producten van zoogenaamde nieuwe samenstelling. Artikelen, welke vroeger van de thans geblokkeerde katoen en wol werden vervaardigd, maakte men nu van cellulose en het moet erkend worden, dat het vernuftigen wetenschappelijken knoeiers gelukt was stoffen te maken, welker uiterlijk de vroegere producten menigmaal overtrof. Maar deze overhemden van nieuwe samenstelling, waarvan je zweren zou dat ze van echte zijde waren gemaakt, verzetten zich stomweg tegen de voorzichtigste poging om ze te reinigen en werden vaal, schurftig en vezelig, als zij, zelfs onder pijnlijke inachtname van de door regeeringsbureau's verstrekte behandelingsvoorschriften, werden gewasschen; deze kostuums kregen na enkele weken de rui, als zieke kanaries en als je het ongeluk had verkouden te zijn, snoot je soms dwars door je nieuwe houten zakdoek heen.

Er waren badkostuums die in water oplosten, wollen borstrokken die in drabbelkoeken veranderden, sokken die, na een paar uur gedragen te zijn, langs beide uiteinden konden worden aangetrokken. Al deze artikelen van nieuwe samenstelling, waarvan in geestdriftige, meestal uit het Duitsch vertaalde dagbladartikelen, beweerd werd dat zij beter of minstens zoo goed waren als die van oude samenstelling, werden slechts mondjesmaat toegewezen en waren alleen tegen inlevering van distributiebonnen verkrijgbaar.

Het gemakkelijkst hadden het de winkeliers, die hun voorraden niet of onvoldoende met imitaties konden aanvullen. Zij konden zich de weelde veroorloven, eerlijk voor hun bedoelingen uit te komen en voorzagen de laatst overgebleven voorwerpen in hun zaken eenvoudig van opschriften zooals: verkocht, model, decoratie of monster. Men vroeg zich alleen af, waarom deze belanglooze exposanten hun zaken nog geopend hielden en waarvan zij hun onkosten bestreden.

Nog voordat de duisternis inviel, onttrokken de meeste winkeliers hun schatten aan het oog door houten etalageluiken, die de spiegelruiten tegen Engelsche bomscherven en Nederlandsche breekijzers moesten beschermen. En als over deze straten met doode oogen de nacht viel, werden zij als spelonken in een woeste onherbergzame wereld. Op enkele punten hingen een paar gloeiende spijkers, die juist voldoende licht gaven om over trottoirranden te struikelen, tegen andere in het duister dwalenden aan te botsen of over een hoop sneeuw te vallen. Sommige voorbijgangers hadden lampjes bij zich, als in de dagen van voor Jan van der Heyden, maar hun electrische lantaarns verspreidden minder licht dan die oude kaars- en olielampen, want de Duitsche heeren, er rekening mede houdend dat de Nederlanders thans het voorbeeld van hun vijfde colonne zouden kunnen volgen, die voor het uitbreken van de oorlog lichtsignalen aan Duitsche vliegers had gegeven, hadden bevolen dat het glas van de gloeilampjes blauw gekleurd moest zijn. Amsterdam, zooals zooveel andere steden in het gezegende jaar 1941, was een spookstad, waar verdoemden achter blauwe glimlichtjes aan door de duisternis slopen. Jonge menschen, nog niet ver genoeg van de dagen hunner kindsheid verwijderd om niet meer bang in het donker te zijn, gingen soms zingend door de straten, maar de ouderen zwegen en zochten zuchtend en mopperend hun weg door de duisternis. Maar als achter de huizen het vuur van het afweergeschut opflikkerde en de blauwe stralen der zoeklichten elkaar boven de daken kruisten, als de donder der ontploffingen

in de duistere diepten der straten viel en het geronk van hoog overtrekkende vliegtuigen de lucht deed trillen, dan haalden de menschen verruimd adem, bleven staan en keken naar boven. ‘Ze zijn er gelukkig weer,’ werd gefluisterd, ‘dat gaat naar Duitschland. Hoe lang nog?’

[XV]

Pas toen hij al eenige tijd binnen was, bemerkte Tom iets van de gedrukte stemming die hier heerschte. Het was een klein door Joden gedreven restaurant in de Amstelstraat, waar men, de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen, nog een behoorlijke maaltijd voor niet al te veel geld krijgen kon. Sedert hij bij Redens vandaan was en een kamer in de buurt van de fabriek bewoonde, at hij in restaurants en kwam hij, als het met de bonnen begon te nijpen, ook wel eens in dit eethuis, waar men het met de distributie-voorschriften niet al te nauw nam. Michel, de oudste bediende, die hem kende uit de Liga, hielp hem altijd vlug en zorgde er voor dat hij flinke porties kreeg en niet met honger van tafel behoefde te gaan. Zij maakten nog wel eens even een praatje en daardoor wisten ook de anderen al gauw wie hij was, werd achter de toonbank gemompeld als hij binnen kwam en maakten de meisjes de klanten op hem opmerkzaam. Deze belangstelling beviel hem niet, hij wilde vergeten worden en vond het gevaarlijk, dat zijn naam over de tong ging. Toen hij zich bij Redens schuil hield, was Truus zoo verstandig geweest te vertellen, dat zij niet wist waar hij was, dat hij misschien wel naar het buitenland gevlucht zou zijn en al gauw had het praatje de ronde gedaan, dat hij er in geslaagd was naar Engeland te ontkomen. Dit gerucht was voor velen tot zekerheid geworden, toen door iemand, die met een bizonder fijn gehoor begaafd moest zijn, verteld geworden was, dat hij hem uit Londen over de Oranje-zender had gehoord. Ofschoon het niet kwaad was zijn vijanden in de waan te brengen dat hij in het buitenland zat, was het toch beter dat het stil om hem heen bleef en dat zijn naam niet opgevangen werd door ooren, die voor de Gestapo luisterden. Daarom ook vermeed hij zooveel mogelijk de plaatsen waar hij bekenden ontmoeten kon en bezocht hij ook dit restaurant alleen op stille uren.

Vandaag was het hier bizonder stil en werd er ook maar weinig door het personeel gesproken. Al een paar keer was een van de bedienden naar buiten gegaan en had naar de kant van het Rembrandtplein gekeken, alsof men iemand uit die richting verwachtte. De sfeer hier beviel hem niet, de menschen schenen gedrukt, het was alsof er iets dreigends in de lucht hing. Was dit werkelijk zoo, gedroegen de menschen zich inderdaad anders

dan gewoonlijk of bestond deze dreiging alleen maar in zijn fantasie, speelden zijn zenuwen hem parten en maakte hij zichzelf wijs, dat er iets stond te gebeuren, omdat het in de laatste dagen onrustig geweest was in de Jodenbuurt en er nieuwe provocaties van de nazi's werden verwacht? Hij liet zijn blik door de kleine ruimte gaan, zag twee bezoekers die rustig zaten te eten en volgde met zijn oogen een bediende, die vuile borden bracht naar de keuken, waar het gedempte gerammel van metalen pannen klonk. Alles scheen hier normaal, nergens viel iets bizonders te bespeuren en toch was er hier iets dat hem hinderde, iets onwaarneembaars, dat een oud gevoel van vrees bij hem wakker riep, hem herinnerde aan een soortgelijke stemming, welke hij vroeger al eens moest hebben doorleefd. Maar waar en hoe? Dom om toe te geven aan dit gevoel, te zoeken naar een parallel, naar een vroeger gebeuren, dat misschien niet eens in werkelijkheid had plaatsgevonden en een in het onderbewustzijn achtergebleven fragment van een droom was, die hij nu toch niet reconstrueeren kon. Of sprak hier het rasseninstinct, werd de geërfde zin voor verborgen gevaar actief, openbaarde zich de rassenherinnering, de vrees voor vervolging, waaronder zijn voorouders door alle geslachten heen hadden geleden? Hoe kwam hij bij dergelijke nonsens; dat was metaphysiek van de slechtste soort. Zooiets bestond niet, elke nieuwe generatie was weer genoodzaakt zich zijn eigen bewustzijnsinhoud ten koste van de afschuwelijkste ervaringen te verzamelen. En toch kwam geen sterveling met een ziel als een onbeschreven blad papier ter wereld. Dit ging echter te ver, dit was een te gemakkelijke verontschuldiging voor zijn onevenwichtigheid en gebrek aan moed. Nu ging die kerel alweer naar buiten. Rustig laten gaan; misschien is zijn meisje te laat of wordt er iemand verwacht met clandestien geslacht vleesch. Maar deze gewaarwording van naderend gevaar, dit wachten op een catastrophe... Hij tikt met zijn potlood op het marmeren tafelblad, eerst even onregelmatig en onzeker, maar dan opeens wordt de maat vaster en krijgt het tikken een bepaald rhythme. Zijn vingers schijnen een melodie te zingen, een diep in zijn herinnering verborgen lied, dat verband moet houden met de stemming, waarin hij op het oogenblik verkeert. En dan hoort hij zichzelf reeds zingen: Aux armes, citoyens. Formez vos bataillons! Dat is niet de Marseillaise van de veertiende Juli of van vergaderingen, maar een lied van matrozen, die het zingen in een zaal met een laag plafond vol lichtjes, het is de strijdzang welke hij hoorde in die New Yorksche kroeg, kort voordat de oorlog uitbrak. Toen, enkele oogenblikken voordat die kerels elkaar hun volksliederen in het gezicht hadden

gespuwd, had hij ook deze gewaarwording van dreigend gevaar ondergaan, dat gevoel van een naderend niet meer af te wenden onheil. Destijds had zijn voorgevoel hem niet bedrogen, was zijn vrees niet ongegrond geweest. Dus geen droom of aangeboren rasseninstinct, maar werkelijkheid, inzicht door ervaring verworven.

'Wat is hier eigenlijk aan de hand, wat hebben jullie?' vroeg hij, toen Michel het bord met dampende zuurkool voor hem neerzette.

'Weet u dat niet, bent u dan niet op het Rembrandtplein geweest? De cafés zitten vol WA-mannen en groene politie en er komen nog altijd meer bij. Dat zal wel weer op herrie uitdraaien.'

Terwijl zij spraken, waren bedienden er mede begonnen houten luiken voor de ramen te plaatsen en werd het donker, alsof de avond viel. Hij begon aan zijn maaltijd, maar het eten smaakte hem niet. Hij zat hier eigenlijk leelijk opgesloten, maar mochten ze binnenkomen en hem lastig vallen, dan zou hij de kerels afblaffen, brutaalweg vragen wat zij met hem te maken hadden. Zoolang zij niet wisten met een Jood te doen te hebben, zou hij ze wel op een afstand kunnen houden. Groote hemel, zooiets middenin Amsterdam! Hij legde zijn vork neer, voelde zich zat, na een paar happen te hebben gegeten. De deur ging open, een plas bleek daglicht viel naar binnen en in het rechthoekige gat, tegen de voorbijtrekkende achtergrond van een passeerende tram, stond Lex de Jong. Na de dag van de capitulatie hadden zij elkander niet meer gezien en Lex, die gedacht had dat hij al lang in Engeland zat, was verwonderd hem zoo maar middenin de stad bij een bord zuurkool aan te treffen.

'Wat is er eigenlijk op het plein aan de hand?' vroeg Tom.

'Niks, maar er kan van alles gebeuren. Je breekt daar je nek over geüniformeerd geboefte, Hollandsch en Duitsch. Ik kom er juist vandaan.'

Hij nam de zaak niet zoo ernstig, beet kordaat in zijn broodje met kalfsvleesch, zei met zijn mond vol, dat de menschen veel te bang waren, nam opnieuw een hap en riep toen met volle mond om een fleschje Coca Cola.

'Goeie gewoonte, uit Amerika meegebracht,' verklaarde hij.

Coca Cola was er niet meer, alleen nog maar namaak, zei Michel. Lex schudde zijn hoofd: die oorlog was toch iets vreeselijks! Hij trachtte zich maar te troosten met nog eenige belegde broodjes, een stuk koek, een augurk en een kop koffie. Die koffie was ook niet meer je dat. Toen vroeg hij wat Tom uitvoerde.

‘Een zeepfabriek? Je meent het!’

Sterk, hij had ook een fabriek, maakte cosmetische artikelen, toiletpoeder, wagons vol. Tom zou waarschijnlijk al wel gemerkt hebben, dat zijn kleeren naar parfum stonken. Een juweeltje van een fabriek had-ie, met machines en een chef, verdomd, een echte chef met een zware snor, een Jood die er uit geschopt was bij de belastingen en vergunning had-ie ook.

‘Ik kan het niet meer baas,’ zei hij, ‘moet meer personeel hebben, verbouwen of een ander huis huren. Maar ik ga geen kosten maken, durf niet. Die aanmelding van Joodsche zaken bevalt me niet. Vandaag of morgen wordt toch alles ingepikt.’

‘Neem een Arische compagnon en laat alles op zijn naam zetten.’

‘Heb ik al over gedacht, maar ik ben bang dat het ook niet veel zal helpen. Dat gespuis houdt wel rekening met dergelijke kunstjes.’

Hij nam nog een gemberbolus, smakte genietend na toen hij het vette ding in drie happen verslonden had en bestelde toen nog een met orgeade.

‘Je moet eens even mee gaan kijken,’ stelde hij voor. ‘Ik zit hier vlakbij op de Amstel.’

‘Toch verduveld leuk, dat wij nu allebei in ongeveer dezelfde branche zitten,’ zei hij, toen zij door de Amstelstraat in de richting van de brug liepen. ‘Heb jij verstand van zeep?’

‘Geen klap.’

‘Ik weet ook niks van toiletartikelen. Dergelijke menschen zijn de beste fabrikanten. Zoo'n directeur van Coty weet hoogstens dat er twee soorten vrouwen bestaan: geverfde en ongeverfde. Denk je dat Philips iets weet van radiotoestellen of dat van Houten verstand heeft van de surrogaten die hij verkoopt? Bij mij in het bedrijf komt het alleen maar op de stank aan en die is verrukkelijk. Als ik nog een jaar zoo doorga, kunnen Boldoot en Elizabeth Arden hun faillissement wel aanvragen. Hier zijn mijn fabrieken,’ zei hij en bleef staan voor een winkelhuis, waarvan de ruit wit geschilderd was. ‘Ik zal zelf wel even open maken,’ vervolgde hij, een bos sleutels te voorschijn halend, ‘de hoofdportier is met vacantie en de nachtportier maakt juist zijn ronde door de gebouwen. Zaal een,’ expliceerde hij, na de deur open geworpen te hebben, ‘aankomst grondstoffen, expeditie, ontvangkamer buitenlandsche bezoekers. Ik laat jou als vriend en collega hier ook maar in. Ruikt hier lekker, hè?’

Tom zag een chaos van kisten, vaten en balen, eenige tafels vol cartonnen doozen, een stuk of wat gedeukte teilen en emmers, rollen pakpapier en een paar wrakken van toonbankbascules.

Alles was bedekt met een laagje wit poeder, dat, als opgewaaide sneeuw, in de hoeken een dikte van een paar centimeter bereikte. Achter de chaos, in het half-duister, waren vaag de stijlen van stellages zichtbaar. Lex draaide het licht aan.

‘Zaal twee bis,’ vervolgde hij, ‘mengerij en pakkerij. Gaat alles mechanisch; het product wordt niet door menschenhanden aangeraakt. Op die stelling zie je het verpakte artikel voor verzending gereed staan. Monodora de fijnste toiletpoeder ter wereld, verkrijgbaar in vijf geuren en in zeven kleuren. Ik denk er hard over om er nog een paar geuren bij te nemen en er dan ook pudding van te maken.’

‘Je fabrieksinrichting is uniek.’

‘Nietwaar? Daar heb je mijn laatste aanwinst aan machines,’ vervolgde hij op de gedeukte tobben wijzend ‘en ginds, in het kantoorgebouw, heb ik ook nog een tweedehandsch schrijfmachine. Kijk maar,’ ging hij verder, na de deur van een in de winkel afgeschoten hokje van een paar kubieke meter geopend te hebben, ‘afdeeling calculatie en boekhouding. Achter die pleedeur in de hoek is het laboratorium, afdeeling organische scheikunde. Ga zitten en neem een sigaret.’

Zij rookten en praatten, wisselden ervaringen uit, hielden toekomstbeschouwingen en waren het er na vijf minuten over eens, dat het met de Joodsche zaken spoedig afgeloopen zou zijn. Daarom maakte Lex ook geen kosten meer, trachtte hij er alleen maar zooveel mogelijk uit te halen om straks, als de nood aan den man mocht komen, over een paar centen te kunnen beschikken. Tom's firma stond er veel beter voor, die was Arisch en wat dat betrof dus veilig voor de roovers.

‘Het zou zoo gek niet zijn, als wij de heele boel op een hoop gooiden,’ zei Lex, ‘samen in een flink pand beginnen. Het zal mij een paar veeren kosten, want nu behoef ik met niemand te deelen, maar daar staat tegenover, dat die rotmoffen dan waarschijnlijk van mijn zaak afblijven.’

Tom had wel ooren naar het plan, vooral omdat hun firma er financieel niet schitterend voor stond en Lex zei, dat hij nog wel wat geld in de zaak wilde steken.

‘Ik zal het met de anderen bespreken,’ beloofde hij.

Het zou een wonder geweest zijn, als die scharrelaar niet in de surrogaten terecht gekomen zou zijn, dacht hij, toen hij Lex verlaten had. Naturen als Lex - en hijzelf ook min of meer - kwamen pas goed op dreef en werden actief, als men probeerde hen in een hoek te drukken. Er zat ook iets sportiefs in om als Jood, juist in deze tijd van vervolging, brutaalweg je gang te gaan, de stommelingen, die het thans voor het zeggen hadden,

te grazen te nemen en geld te verdienen. Was dat typisch Joodsch of was het de drang tot zelfbehoud, de wet van actie en reactie, waaraan niemand ontkomen kon? Het kwam er opaan de dans te ontspringen, je huid te redden. Trap den mensch in een hoek en zoolang hij nog ademen en zich bewegen kan, zal hij zijn kans benutten om er uit te komen, drijf hem tot het uiterste en hij wordt gevaarlijk, vliegt, als het hem gelukt los te komen, de maatschappij aan als een dolle kat, zet nagels en tanden er in en laat niet meer los. Maak slaven en je kweekt vrijheidshelden; de tyrannie van vandaag maakt de weg vrij voor de vrijheid van morgen. Geen nazi zou het gelukken verband te zien tusschen Lex en de vrijheid van morgen of tusschen een pakje zeepsurrogaat en Hitler's Nieuwe Orde. Voor het maken van dergelijke sprongen waren hun paradepasbeenen te stijf en hun met phrases volgestopte hersenen niet soepel genoeg. Daarvoor moest je een plutocratische Jood zijn, een demoliberale bolsjewiek of iets anders onmogelijks, in ieder geval iemand, die thans in de hoek zat waar de slagen vielen en die er uit moest zien te komen.

Hij was al bijna het nauwe Bakkersstraatje uit, toen hij rumoer hoorde, de menigte voor zich zag en zich herinnerde, dat het hier in de buurt niet pluis was. Aan het eind van de straat vond hij de weg versperd door een muur van menschen, die allen in de richting van het Rembrandtplein keken. Toen hij naderbij gekomen was, schoof de menigte opeens dieper het straatje in, week zij langzaam, zonder te vluchten, alsof er aan de andere kant tegenaan werd gedrukt. Even later ging alles weder vooruit. Het menschenblok schoof heen en weer, over een diepte van slechts enkele meters, alsof het gevangen was tusschen de gevels. Op het plein, aan de andere kant van de barrière, klonk gejoel dat met tusschenpoozen, als door windvlagen gedragen, tot hem doordrong. Aan zijn kant was de menigte minder dicht, daar gaapten openingen, waarin groepjes menschen met elkander stonden te praten.

‘Wij moeten er op af, allemaal tegelijk,’ zei een jonge kerel. ‘Dat zwarte geboefte! Zij slaan de Joden dood en die moffen-politie kijkt toe. En wij ook. We zijn stukken stront, allemaal!’

Niemand gaf antwoord. Met trillende vingers nam de jongen een lucifer en trachtte een groezelig stompje sigaret aan te steken. Tom, die tegenover hem stond, zag duidelijk als in een film close-up de gehavende werkhanden met zwarte ingescheurde nagels en een koperen hoefijzertje op een vuurroode das, die over zijn colbert hing. Over het vlammetje van de lucifer heen, keken hem een paar fanatieke oogen aan. Hij zegt het en hij durft

het ook, dacht hij en in een opwelling van dankbaarheid hield hij den jongen een pakje sigaretten voor.

‘Neem een betere.’

De jongen nam de sigaret en stak haar in zijn zak.

De menigte kwam in beweging, de gaten sloten zich en opeens, als een door een locomotief opgeduwde rij wagons, schoof het menschenblok het straatje uit en het plein op, waar het naar alle richtingen uiteen ging. Tom was meegenomen en stond nu op het trottoir. Aan de overkant zag hij den jongen met de roode das in de menigte verdwijnen. Nu pas dacht hij aan zichzelf, overzag hij de situatie, zag hij, dat hij alleen op het trottoir was achtergebleven, niet ver verwijderd van een aantal met ploerten-dooders gewapende WA-mannen, die met hun ruggen naar hem toegekeerd op een rij stonden. Ik heb niets van een Jood, dacht hij, zich kalm het gevaar realiseerend. Hij was middenin een klopjacht terecht gekomen, stond vlak bij het centrum van de herrie. Tusschen hem en zijn doodsvijanden lag niets meer dan een stuk leeg trottoir van een paar meter, elk oogenblik zouden de kerels zich kunnen omdraaien en op hem afkomen en hij was niet bang. Hier werd jacht gemaakt op menschelijk wild, vervolgden getrainde en gewapende kerels, ongewapende weerlooze Joden, hier, middenin Amsterdam op het Rembrandtplein, was een pogrom begonnen. Nieuw voor Nederland, neue Kultur, nieuw ook voor hem, den Amsterdammer, die dit plein van kindsaf gekend had. Het bloedige Berlijnsche circus gaf zijn eerste voorstelling, de kooien waren reeds geopend en de roofdieren op leeren pooten stonden klaar om toe te springen. Terreur, pogrom, woorden uit geschiedenisboeken, die thans werkelijkheid geworden waren. Nu hij er plotseling tegenover stond, was zijn oude vrees verdwenen, onderging hij alleen maar een gevoel van lichamelijke en geestelijke verstijving, een gewaarwording van koppige onwil, die hem belette zich te bewegen en zijn plaats te verlaten. Zijn beenen waren hard en recht als palen, zijn koude handen met tien scherpe nagels, die hij stuk voor stuk scheen te voelen, lagen tot vuisten gebald in zijn zakken en zijn blik overspande als een strakke staaldraad de afstand tusschen hem en die breede zwarte ruggen, waarvan hij zich niet los kon maken.

Een spiegelruit werd ingeslagen en het rinkelen van het vallend glas voelde hij binnenin zijn borst, alsof hij de scherven had ingeslikt. Uit een café werden menschen naar buiten gesleurd en door de openingen in de palissade van laarzen, zag hij een donkere vormlooze gestalte, een jas met twee handen: een op de tegels liggenden Jood, die zijn hoofd met zijn handen tegen knuppelslagen trachtte te beschermen. Na het breken van het glas was

er een korte pauze, viel er een gat van stilte in een met scherven bedekt vlak, een bevroren kolk in een ijsmassa, in het midden waarvan blinkend de scherpe stalen punt stond van een schreeuw, van een in uiterste nood uitgestooten doodskreet. Daar, in een vacuum van weerloosheid en onmacht, stond de Jood, de eeuwige Jood, daar stonden zijn vader, zijn grootvader, zijn voorouders, daar stond hijzelf, stond Israël, vervolgd van Haman tot Hitler, nagejaagd van het Heilige Land tot middenop het Rembrandtplein.

De eerste slag met de gummiknuppel, die dof op de ribbenkast van den Jood neerkwam, was het sein voor het volk om in beweging te komen. Uit alle richtingen renden de menschen schreeuwend het plein op, golfde de menigte aan. Een branding van voeten rolde over het asphalt, lichamen drukten lichamen weg, een menschenstroom omspoelde hem. Maar hij liet zich niet meesleuren, zijn beenen weigerden te gaan en met zijn rug tegen de muur gedrukt bleef hij staan, ook toen de nazi's tot de aanval overgingen en het ongewapende volk terug week. Opnieuw werd het leeg om hem heen, stond hij alleen op een eiland van vierkante cementen tegels in een oceaan van geweld. Plotseling was het plein vol gekleurde vlekken, als een met confetti bestrooide dansvloer: groene uniformen van de Duitsche politie, donker blauwe van de marechaussee en de Amsterdamsche agenten, zwarte van W.A.-mannen, bruine van de N.S.D.A.P., lichtblauw en oranje van de jeugdstorm. De groene, zwarte en bruine vlekken vloeiden samen tot een rij en stonden als de gestippelde grenslijn op een landkaart tusschen de menigte en de open vlakte, waarop men Joden ving en mishandelde. Achter deze wal van uniformen eindigde Nederland, daar binnen lag het nieuwe Duitschland, de door geüniformeerde suppoosten en dompteurs omgeven piste van Adolf Hitler's Jodencircus.

Een paar moedige Amsterdamsche politie-agenten en marechaussee's, die er in geslaagd waren binnen de afzetting te blijven, trachtten de Joden te ontzetten, maar zij hadden de knuppelende en tierende pioniers van het Nieuwe Europa nog niet bereikt, toen de arena betreden werd door nieuwe figuren, door de meesterdompteurs van het Derde Rijk: officieren van de Wehrmacht en S.A. Zij droegen monumentale grijze en kaneelbruine uniformen met gouden montuur, lederen riemen en blinkende laklaarzen en zij liepen rechtop, rustig en waardig, zooals dit past bij de mishandeling van weerloozen. Zij kraakten van het leer, blonken van properheid, het waren Uebermenschen, metalen figuren, in uniformen gegoten Kruppsch pantserstaal. Er klonken bevelen als bekkenslagen, revolverloopen werden gezwaaid, vingers wezen

strak en gebiedend in de richting van het volk en de Nederlandsche politie.

Duitsche politie ontwapende de Nederlandsche, Amsterdamsche agenten werden weggevoerd door Mussertjongens, een paar burgers, waartusschen zich ook de jongen met de roode das bevond, in een grijze legerauto geduwd. Terwijl de Duitschers allen die de Joden helpen wilden onschadelijk maakten, gingen de mishandelingen door. Een oude Jood werd door twee bruine Rappard-kerels met witte van haat verbeten koppen, uit een tramwagen gesleurd. Geen Jodentuig in onze tram! Een jonge Jood was in handen gevallen van een paar jeugdstormleiders, frissche stevige knapen in blauwe bloesjes en met vroolijke mutsjes in de kleur van het Huis van Oranje op de Germaansch blonde haren. Zij sloegen den Jood tegen het asphalt, sprongen met hun keurig gepoetste laarsjes op zijn borst en trapten lachend hun uit neus en mond bloedend slachtoffer tegen de grond, telkens als het zich trachtte op te richten.

'Platz frei!'

De chef dompteurs maakten een eind aan het spel, de voorstelling was afgeloopen. Voor vandaag was het genoeg, de Nederlandsche antisemieten hadden onder toezicht en bescherming van hun Duitsche meesters, een geslaagde repetitie gehouden, het eerste Jodenbloed was in Amsterdam gevloeid en Herr Goebbels kon in zijn kranten laten publiceeren, dat de Duitsche troepen genoodzaakt geweest waren de Joden in Nederland tegen de woede van een tot het uiterste getergd, misleid en uitgezogen volk in bescherming te nemen.

Tom had alles gezien, niets was hem ontgaan en hij had er naar gekeken alsof het een afschuwelijke film was. Het gevoel van innerlijke verkilling, dat hem bevangen had toen hij het plein betrad, was gebleven en met een onbewogenheid, die hem meer verbaasde dan beangstigde, had hij de mishandelingen zien gebeuren. Nu alles voorbij was, trad ontspanning in, begon hij over heel zijn lichaam te beven en proefde hij een flauwe bloedsmaak. Hij spuwde een roode fluim op het asphalt, drukte zijn hand tegen zijn mond en bemerkte nu pas dat hij hevig bloedde. Zonder het te weten had hij zijn onderlip stukgebeten.

Als een slaapwandelaar legde hij de weg naar de fabriek af en telkens weer, als in een nachtmerrie die hem niet losliet, zag hij blinkende laarzen, die op menschen trapten. 'Pogrom,' mompelde hij, 'de pogroms zijn begonnen.'

Duidelijker dan alle tot nu toe tegen de Joden getroffen maatregelen, sprak de menschenjacht op het Rembrandtplein tot de

fantasie van het volk, dat zich, bedreigd door denzelfden vijand en gedreven door een gevoel van verontwaardiging, solidair met de Joden verklaarde. Het rechtsgevoel van de menigte was gekwetst, intuïtief begreep zij dat een vijand, die er vandaag niet voor terugschrok een bepaalde groep van de bevolking buiten de wet te stellen, zich morgen, als hij dit noodig achtte, op dezelfde manier tegen de anderen zou keeren. Zelfs velen in wie het anti-semietisme latent of actief had geleefd, kozen thans de kant van de Joden. Men kende geen bedenkingen, wist niet van voorbehoud en als de melkbezorgers, schuitenvoerders, roodharigen of welke andere groep der bevolking ook het slachtoffer van deze wreedheden zou zijn geweest, zou het volk niet anders hebben gereageerd. De eerste reactie was een van verlammende schrik; onvoorbereid en onervaren zag men zich blootgesteld aan een willekeur en wreedheid, van welker bestaan men alleen als schoolkind uit geschiedenisboeken gehoord had. Pas toen men begreep, dat het spook der tyrannie teruggekeerd en werkelijkheid geworden was, dat het land een nieuwe Alva, een bloedraad en zevenstuiversmannen gekregen had, dat recht niet meer bestond en van nu af niemand meer veilig zou zijn, vond het volk woorden om aan zijn verontwaardiging en vrees voor de toekomst uiting te geven en begon het zich af te vragen wat het moest doen. Want dit stond vast: men kon deze beulen maar niet ongehinderd hun gang laten gaan. Maar wat kon er gedaan worden? Heel even, in spontane woede, had men zich sterk gevoeld, het besluit genomen zich te verzetten en wraak te nemen, maar toen de eerste opwinding voorbij was en men over de mogelijkheden tot verzet nadacht, voelde men zich ontmoedigd, geslagen door machteloosheid. Het sterkste leger dat ooit bestaan had hield het land bezet, een groote politiemacht hield het volk onderdrukt, overal loerden spionnen en zelfs zijn eigen landgenooten kon men niet vertrouwen. Hoe zou men onder deze omstandigheden iets voor de Joden kunnen doen? Maar al voelde men zich dan ook verstijven van angst als men aan de gevolgen dacht, al was er dan ook geen schijn van kans, dat men den vijand door geweld tot concessies zou kunnen dwingen, er moest en er zou iets gedaan worden. Hoe staat het met de Joden zelf? vroegen de arbeiders, die besloten hadden zich teweer te stellen. Zullen zij zich als schapen laten afslachten of willen zij voor hun leven vechten? Mannen van de eilanden, van Wittenburg, Kattenburg en Oostenburg, waar men van geslacht op geslacht in goede nabuurschap met de Joden geleefd had, gingen naar het Waterlooplein, om te hooren hoe men er daar over dacht. Wij zullen vechten, zeiden de jonge Joden en zij toonden hun

vrienden de gasbuizen, bijlen en ijzeren stangen, waarmede zij zich gewapend hadden. In orde, antwoordden de eilanders, als het er zoo voorstaat, kunnen jullie op ons rekenen. Zij keerden naar hun buurten terug en gaven het parool door, dat er gevochten zou worden. Wij doen mee, zeiden de bootwerkers en havenarbeiders; zijn we Joden of zijn we geen Joden? Op de scheepswerven en in machinefabrieken stalen zij ijzer, dat, omgesmeed tot primitieve wapenen, mee naar huis genomen en achter de deur gereed gezet werd. Wat gaan jullie beginnen, vroegen kameraden, willen jullie tegen machinegeweren en vliegtuigbommen met een paar stukken ijzer vechten? Wij zullen zien, we weten het niet, maar er moet iets gebeuren. Wij moeten staken, zeiden de anderen, voor een eind ijzer is de mof niet bang, maar een algemeene werkstaking breekt hem de nek. Velen waren het er mede eens, dat staking het beste wapen was en dat men daarmede den Duitscher, die rust achter zijn fronten hebben moest, tot rede zou kunnen brengen. Door het werk neer te leggen, kon men niet alleen de Joden helpen, maar ook protesteeren tegen de hongerloonen en tegen het wegsturen van arbeiders naar Duitschland. Goed, dan allebei: vechten en staken!

Het broeide in die eerste dagen na het gebeurde op het Rembrandtplein, er hing een spanning in de lucht, die zich aan iedereen mededeelde, zelfs aan de rustige burgers, die geen last ondervonden van Jodenvervolging en arbeidersdeportatie en die van oordeel waren, dat het met de bezetting nogal losliep, als de menschen zich maar kalm hielden. Ook Joodsche burgers waren verontrust door al deze geruchten van verzet en zij vonden, natuurlijk met alle respect voor de goede wil van de Christenen, dat de menschen beter rustig aan hun werk konden blijven. Als er iets gebeurde, zouden de Joden in de eerste plaats van alles de schuld krijgen. Zij wilden, durfden en konden niet inzien, dat de nazi's tot hun ondergang besloten hadden en dat de klappen altijd en onder alle omstandigheden op hun hoofden terecht zouden komen. Nog altijd waren zij niet genezen van de erbarmelijke dwaling, dat men hen sparen zou, omdat zij anders, beter dan de Duitsche Joden zouden zijn. Alleen de proleten uit de Jodenhoek maakten zich geen valsche illusies en waren bereid voor hun leven te vechten.

Ook doctor Godschalk, vroeger leider van het Comité voor Joodsche Interessen en thans voorzitter van de door de Duitschers in het leven geroepen Raad der Joden, zag de ontwikkeling der gebeurtenissen met zorg en vrees tegelmoet. Ik geloof dat ens iets vreeselijks te wachten staat, zei hij, de Joden willen gaan vechten en de Gojim zijn van plan te staken. Wij moeten alle

krachten inspannen om dit onheil te voorkomen. Ben Kanis, de secretaris, zei niets en knikte zwakjes, ofschoon hij het, zooals vaker gebeurde, niet geheel met zijn vriend eens was. Als het aan hem lag, knokte hij mee, zijn handen jeukten van verlangen om die ellendelingen een flink pak ransel te geven. Best mogelijk dat David gelijk had en dat zoo'n vechtpartij den Joden duur te staan zou komen, maar de moffen verdienden dubbel en dwars een afstraffing. En konden zij een staking voorkomen, als de anderen het werk willen neerleggen? Geen staking, zet zooiets in 's hemelsnaam uit je hoofd, waarschuwde zijn vriend. En opnieuw knikte de fabrikant. Selfmade man met een onuitroeibaar respect voor intellectueelen, altijd onzeker tegenover menschen met een academische graad, primitief en goedhartig, was hij een gemakkelijk te bespelen instrument voor zijn autocratischen vriend, wiens geringschatting voor den man zonder klassieke opvoeding, nog grooter was dan de achting welke Kanis voor professoren koesterde. In Godschalk erkende hij niet alleen zijn meerdere in kennis en wijsheid, maar hij zag in hem ook den leider der Nederlandsche Joden, tot welke waardigheid de doctor zichzelf uitverkoren had. Dit leiderschap scheen erkend en bevestigd te zijn, sedert Godschalk als voorzitter van de Raad der Joden optrad. Van nu af zijn wij verantwoordelijk voor de Joden, had de doctor op de installatie-avond gezegd, wij zijn autoriteiten, weliswaar onder druk en gedwongen, maar tot op zekere hoogte toch ook bekleed met macht. Nebbisj, had Kanis toen gedacht, autoriteiten die alleen maar te gehoorzamen hebben. Hij had deze critiek vergeten, toen gebleken was, dat de Duitschers den bestuursleden van de Raad inderdaad eenig gezag toekenden, maar later, toen het Joodsche weekblad verboden was en zij op bevel een ander blaadje hadden moeten uitgeven, waarin alle verordeningen tegen de Joden moesten worden gepubliceerd, was hij opnieuw gaan twijfelen. Niet alle bestuursleden waren bereid geweest zich aan Godschalk's meening en wil te onderwerpen en enkelen hadden gezegd, dat zij er niet aan dachten zich gelijk te laten schakelen. Godschalk had op de hem eigen, ietwat arrogante manier - de rebellen waren zooals gewoonlijk lieden zonder eenige ontwikkeling - uiteengezet, dat er geen andere weg was dan deze, om althans het allerergste te ontgaan. Men moest concessies doen, zich veel laten welgevallen, langs een zijdeurtje naar binnen glippen, als men de hoofdingang niet kon nemen, zich verstandige Joden toonen en vooral van geen weerspannigheid of onwil blijk geven. Als de Raad niet meewerkte, zouden de Duitschers NSB-ers in hun plaats nemen en dan zou-

den de Joden er nog veel erger aan toe zijn. Bleef de organisatie echter intact, dan zou men veel onheil kunnen voorkomen, veel leed kunnen verzachten. Vooral met dit laatste was Kanis het volkomen eens geweest, maar de meest weerspannigen hadden de woorden van den doctor niet tevreden gesteld. Zij pasten er voor om in de positie der burgers van Calais te worden gedrukt, zich te laten dwingen tot handlangersdiensten, willooze werktuigen van de Duitschers te worden en als doodgravers van het Jodendom te fungeeren. Zij waren afgetreden, niet tot de teleurstelling van Godschalk, die het best zonder deze lastige oppositie stellen kon. Van dit oogenblik af was hij alleenheerscher, een kleine koning zonder macht, bij de gratie der Gestapo in schijn regeerend over een volkje van ter dood veroordeelden. Kanis zat aan zijn voeten en gehoorzaamde, vaak met het ‘nebbisj’, dat hij niet durfde uitspreken, op de lippen. De taak van de Raad was hard, moeilijk en ondankbaar, maar tot nu toe was het, dank zij David's inzicht en beleid, nog betrekkelijk goed gegaan en waren de Joden voor veel onheil bespaard gebleven. Daarom bleef hij zijn vriend en de Raad trouw en trok hij zich niets aan van de kwaadsprekerij der weggeloopen bestuursleden, die vertelden dat de zionist Godschalk in zijn hart bepaalde maatregelen van de Duitschers toejuichte, omdat daardoor het nationale bewustzijn der in het nauw gedreven Joden, weder versterkt zou worden. Godschalk, zoo zeiden zij, was een dictator, een omgekeerde beklagenswaardige Hitler, een eigendunkelijke benepen sectariër die, als hij zijn doel dacht te kunnen bereiken, zelfs homoeopatische paardenmiddelen goedkeurde om de afvalligen aan het verstand te brengen dat zij, hoe dan ook, Joden waren en bleven.

De Amsterdamsche arbeiders wisten niets van de ambitie en de zorgen der Godschalken en zoo zij deze al gekend mochten hebben, zouden zij zich er zeker niets van hebben aangetrokken. Zij handelden naar hun op de werkelijkheid gericht inzicht, dat bij den ontwikkelden, maar door ondervinding geschoolden arbeider, vaak zooveel zuiverder is dan het politiek begrip van den wereldvreemden intellectueel en bereidden zich voor op de strijd. Het was niet waarschijnlijk, dat er iets bereikt zou worden, maar het was noodzakelijk den vijand aan het verstand te brengen, dat hij niet doen en laten kon wat hij verkoos. Van georganiseerd verzet zou niet veel kunnen komen, omdat de weerstandskassen waren geplunderd en de vakvereenigingen, die leiding aan een staking zouden hebben kunnen geven, thans onder contrôle van de nazi's stonden en de belangen der bezetters

dienden. Deze kleinigheden zouden echter geen beletsel vormen om het werk neer te leggen, als de Duitschers en hun medeplichtigen zich opnieuw aan de Joden zouden vergrijpen.

Reeds op de dag na de pogrom op het Rembrandtplein, vonden nieuwe onregelmatigheden plaats, toen een afdeeling geüniformeerde Mussertmannen de Joden trachtte te provoceeren, door in gesloten formatie zingend de Jodenbuurt door te trekken. De anders zoo levendige Jodenbreestraat was verlaten, toen de troep hier aankwam. Winkeliers, van hun nadering in kennis gesteld, hielden hun deuren gesloten en verborgen achter de gordijnen, keken de Joden met ingehouden adem naar hun vijanden, die luid zingend voorbij trokken. Als er in Godsnaam maar niets gebeurt, als er maar niet gevochten wordt, dachten zij en zij durfden pas weder diep adem halen en een bevrijdende zucht te slaken, toen het gezang van de in een zijstraat verdwenen troep niet meer te hooren was. Tot op het Waterlooplein ging alles goed, of eigenlijk ging het niet goed, althans naar de opvatting der WA-mannen, die geladen waren met haat en vechtlust. Zij waren toch niet naar deze smousenbuurt gekomen, om door verlaten straten te marcheeren en achter hun ruggen door dat tuig van Joden uitgelachen te worden. Het was al te gek, om als het ware dwars door je prooi heen te loopen en hem niet aan te raken. Al zag je er op het oogenblik dan ook niet een, je wist dat het hier stonk van de Joden, je voelde aan alle kanten de blikken uit hun trachoomoogen, je wist dat achter elk gordijn en elke deur zoo'n afzichtelijk stinkdier verborgen was. Scherper sloegen de met ijzer beslagen hakken op de keien, feller en uitdagender daverde tusschen de oude gevels het lied van den Zwarten Soldaat, vaster sloten de vingers zich om de grepen van boksbeugels en ploertendooders. Je zong bekende liederen met een bekende tekst, maar telkens weer spookten andere woorden door je kop, zong je zooiets van: stap, stap, stap, sla dat Jodentuig tot pap; goed, goed, goed, 't is maar smerig Jodenbloed; man, man, man, hak de Joden in de pan. Al waren Saartje en Moosie dan ook niet te zien, het deed je toch goed in de uniform door dit Jodenparadijs te marcheeren, deze vlooien- en luizenwijk een hartklopping te bezorgen, te weten dat Sammetje achter zijn deur van angst in zijn broek stond te pissen. Zij konden zich nu nog schuil houden, denken dat zij veilig waren in hun huizen, maar dat had ook de langste tijd geduurd. De Duitsche kameraden zouden nu wel gauw schoon schip maken, het land bevrijden van de Joodsche pest.

Je moest toch maar durven! Daar stond toch verdomd middenop

de rijweg een handkar met appelen, een vlegel van een Jodenkar, dwars op het pad van Germanen. De hopman had het ook al gezien en gaf een teeken. Nog geen seconde mocht Juda de opmarsch van het Nieuwe Europa tegen houden. Vier kerels snelden vooruit, vier jonge doelbewuste WA-mannen, en daar ging de kar reeds overstag, rolden de appelen over de straat. Het mochten maar doodgewone appelen zijn, het deed je toch goed die dingen te zien rollen en te denken dat het koppen van Joden waren. Holland vrij, sla dat Jodentuig tot brei!

Een deur van een koffiehuis werd opengerukt, een paar Jodenjongens kwamen naar buiten en bleven aarzelend staan. Joden weg, de straat vrij! WA marcheert! Maar de Joden gingen niet weg, zij weken alleen maar even terzijde, om degenen, die achter hen kwamen, naar buiten te laten. Dat Jodentuig wil dus vechten en het heeft zich gewapend met stokken, breekijzers en stukken gasbuis. Weg met de Joden. Niemand wist waar zij vandaan gekomen waren, maar opeens was de straat vol menschen, zag de troep zich omringd door jonge Joden. Niemand wist hoe het begon, maar opeens werd er gevochten, was de troep uiteengeslagen, verdeeld in eenige kleinere groepen. Er werd niet meer gezongen, alleen maar geschreeuwd en geslagen. Niet meer dan enkele seconden duurde het, totdat de WA-mannen verslagen waren en naar alle kanten vluchtten. De overwinnaars keken elkaar aan, glimlachten bleek en nerveus, misschien nu reeds begrijpend, dat deze overwinning straks duur zou moeten worden betaald. Maar wat er ook van komen mocht, dit eerste treffen, hevig als een kortsluiting, was geëindigd met de nederlaag van den vijand. Voor de eerste maal, sedert Hitler's horden Europa bedreigden, hadden de Joden van zich afgeslagen.

De kleine Jood, die zooeven het eerst naar buiten kwam en de anderen aanvoerde, heeft de telefoon genomen en geeft de makkers op Kattenburg het eerste oorlogscommuniqué door: Aanval afgeslagen, de vijand is gevlucht.

Binnen weinige minuten was het op de Eilanden bekend: de Joden hebben gevochten en zijn de baas gebleven. Goed zoo, zeiden de bootwerkers en havenarbeiders, onze Joden zijn anders dan die van de moffen. Naar het Waterlooplein, de jongens daar helpen, want zij zullen terugkomen, tien, honderd keer sterker. Vooruit, naar de Jodenhoek. Zijn we Joden of zijn we geen Joden?

En zij keerden terug, de door markthandelaren, voddenkooplieden en slagersjongens smadelijk verslagen Germaansche helden, de volgende dag reeds. Niet meer dan vier en twintig uur hadden zij noodig om een flinke, uit oude geoefende WA-man-

nen bestaande knokploeg op de been te brengen en zich te verzekeren van de hulp der Duitsche politie, die in de buurt zou blijven om te kunnen ingrijpen, als het anders mocht gaan dan men verwachtte.

Het was een kille mistige winteravond, toen de bewoners van de Jodenhoek voor de tweede maal door de zingend voorbij marcheerende nazi's werden opgeschrikt. De straten waren even verlaten en men vond even weinig aanleiding om tot gewelddadigheden over te gaan als de eerste keer, maar de Zwarte Soldaten waren voorbereid geweest op deze Joodsche list en lieten zich daarom begeleiden door een aantal niet geüniformeerde kameraden, die langs de weg, welke men ging, hier en daar een winkelruit insloegen. Bij Jodenvervolging behoort sedert eeuwen het geluid van brekend vensterglas, maar omdat men genoodzaakt was rekening te houden met een vijandige, niet op pogroms gestelde bevolking, hadden de aanvoerders het beter geacht de begeleidende muziek door niet geüniformeerden te laten verzorgen. Bovendien waren NSB-ers ordelievende burgers, die zich niet aan vernieling en straatschenderijen schuldig maakten. De muziek klonk er trouwens niet minder opwekkend om, nu zij werd uitgevoerd door kameraden in een burgerpakje. Toch was dit niet het ware, het geluid alleen bevredigde niet, het beantwoordde niet aan het verlangen naar wraak. Men verlangde meer, wilde deelnemen aan de wraakoefening, de handen hunkerden naar werk, de spieren waren gespannen van energie, die tot ontlading gebracht moest worden. Hang op, hang op, hang op, de Joden aan een lantaarn, hang op, hang op, hang op, hang alle Joden op. Het gezang klonk dof onder het natte mistdek, het botste tegen deuren waarachter Jood en Christ, gewapend met stokken en staven wachtten, het bereikte woonkamers, waar angstige bleeke menschen dicht bij elkaar zaten, het werd ook gehoord in het koffiehuis, van waaruit men de vorige keer de aanval begonnen was. De kleine ruimte, waar een blauwe nevel van tabaksrook hing, was geheel gevuld met jonge kerels, tot de strijd gereed.

‘Daar zijn ze!’

Buiten klonk gezang en het geluid van brekend glas, maar in het schaftlokaal was het stil en hoorde men alleen de versnelde ademhaling der wachtenden en het schuifelen van de schoenen op de met zand bestrooide vloer. Allen waren opgestaan en keken naar den langen blonden loodgieter, een reus, gekleed in een manchester pak, die de leiding had. De Christenen vormden geen afzonderlijke groep, maar bevonden zich zoowel hier als in

de omgeving, waar zij in woonhuizen verborgen waren, tusschen de Joden.

‘Klaar? Licht uit!’

Een schakelaar klikte en het werd inktdonker. De nazi's moesten zich nu ongeveer recht tegenover het huis bevinden. Opnieuw rinkelden er glasscherven. Waarom werd er nog niet aangevallen? Dit wachten in stilte en duisternis, in de onmiddellijke nabijheid van den vijand, die de boel kort en klein sloeg, was ondragelijk. De deur werd geopend en door het gat, waarachter de misttroebele schemering van de vallende nacht hing, golfde het gezang der nazi's naar binnen.

‘Vooruit!’

In enkele stappen had men den volkomen verrasten vijand bereikt. Zijn gezang verstomde, zijn lied werd afgesneden als met een mes en de monden, die zooeven nog Jodenbloed hadden geëischt, riepen nu moord of smeekten om genade. Van alle kanten waren de Joden en hun makkers toegestroomd, hadden zich op de donkere klit geuniformeerden geworpen en sloegen toe. Er hing nog juist voldoende licht om vriend van vijand te kunnen onderscheiden en om de eerste slachtoffers, die in de sneeuw lagen, te kunnen zien. De nazi's verdedigden zich wanhopig, maar de overmacht was te groot en er zouden zeker nog meer slachtoffers gevallen zijn, als de vooraf gewaarschuwde politie niet had ingegrepen. Nu was de strijd nog maar enkele minuten aan de gang, toen over de geheele stad de luchtalarmsirenes reeds huilden en het geloei van claxons de nadering van overvalwagens aankondigde.

‘Naar binnen, de moffen komen!’

Een eind ijzer was goed om een NSB-er de hersens in te slaan, maar tegen geweren was het niks waard. Vlugger nog dan zij verschenen waren, verdwenen de aanvallers en toen de zoeklichten der auto's over de sneeuw zwaaiden, vonden de Duitschers, behalve een doode en enkele zwaar gewonden, alleen nog maar eenige in portieken gevluchte WA-mannen. Onmiddellijk werden de toegangswegen afgezet, alle beweegbare bruggen opgehaald en pas toen de Jodenbuurt in een belegerde vesting was veranderd, gaven de sirenes het signaal ‘alles veilig’ en mochten de Amsterdammers weder de straat betreden.

Gedurende de volgende dagen bleef het verkeer met de Jodenbuurt verbroken. Tramlijnen werden omgelegd, Amsterdamsche politieagenten naast Duitsche wachtposten geplaatst en wie het bewijs niet leveren kon, dat zijn aanwezigheid in het afgezette stadsdeel dringend noodzakelijk was, werd de toegang geweigerd.

De wijk was geïsoleerd, haar bewoners waren gevangen, bannelingen in hun eigen stad.

De couranten schreven geen woord over het gebeurde, zij zwegen op bevel over alles wat het volk in zijn belang moest weten, zooals zij op commando schreven over hetgeen de verdrukker voor zijn oogmerken nuttig achtte. De Nederlandsche radio-propagandisten in Londen, die naar talloozen ten onrechte meenden, van de gebeurtenissen in het bezette land op de hoogte waren, zeiden geen woord over deze eerste teekenen van verzet tegen den gehaten vijand. Ook de stad vertoonde geen teekenen, die er op wezen, dat de strijd, die op de vijftiende Mei voorloopig was gestaakt, onder andere vormen en verhoudingen opnieuw was ontbrand, dat het smeulend vuur van verzet even had opgeflikkerd en dat de vlammen ieder oogenblik opnieuw zouden kunnen oplaaien. Alleen de gewapende wachtposten bij de toegangswegen tot de Jodenbuurt bewezen, dat de machthebbers het gebeurde niet hadden vergeten en de nederlaag niet ongewroken zouden laten.

Niemand beter dan doctor Godschalk wist, dat de Duitschers de vechtpartijen ernstig namen en dat zij alle Joden voor dit optreden van het gepeupel en een handvol kwajongens zouden laten boeten. Het was hem onmogelijk den Duitschers ervan te overtuigen, dat het Nederlandsche Jodendom voor het gebeurde niet aansprakelijk gesteld kon worden; het eenige wat hij doen kon was openlijk te belijden, dat fatsoenlijke Joden aan deze excessen part noch deel hadden en te beloven, dat alles in het werk gesteld zou worden om een herhaling te voorkomen. Dat is je geraden, zeiden de SS-officieren en zij grinnikten boven hun beruunde kragen om den Jood, die Joden zou gaan beschuldigen. In hun ijver om zichzelf en de overige nette Joden te ontlasten, begingen de heeren van de Raad een afschuwelijke vergissing en deden zij iets, dat onder de gegeven omstandigheden niet anders dan met verraad betiteld kon worden: zij gaven een manifest uit, waarin de Joden ernstig werden gewaarschuwd en waarin allen, die wapenen onder hun berusting mochten hebben, werden aangespoord deze in te leveren. Door dit te publiceeren wekten deze leiders niet alleen de indruk, dat er nog Joden in het bezit van wapenen konden zijn - een overtreding waarop de doodstraf stond - maar ondersteunden zij ook de beweringen van de nazi's, die zeiden, dat deze wapenen bij de botsing zouden zijn gebruikt. Godschalk en Kanis, die de verraderlijke publicatie onderteekenden, wisten echter - waren althans verplicht geweest te weten - dat deze voor hun leven vechtende proleten

geen andere wapens dan stukken hout en ijzer ter beschikking hadden en inplaats van hen verdacht te maken door van wapenen te spreken, hadden zij, bij gebrek aan moed om de Joden te verdedigen, minstens moeten zwijgen. Maar de voorzitter van deze door de Duitschers in het leven geroepen Raad tot verdelging der Joden, miste in zijn matelooze ijdelheid en blinde zelfoverschatting het vermogen tot zelfcritiek; de afstand, die den zeergeleerden doctor van den lompenkoopman scheidde, was te groot, om hem in staat te stellen te zien, dat die kleine man in de modderige diepte van het ghetto uit noodweer handelde en dat het eind ijzer, dat hij gegrepen had om van zich af te slaan, geen wapen genoemd mocht worden. Godschalk was niet alleen bang voor zijn eigen waardevol leven, maar hij voelde zich ook beledigd, miskend als leider, omdat de Joden iets zonder zijn toestemming hadden gedaan. Hij riep de Joden op tot een vergadering, waar hun het gevaarlijke van hun optreden onder oogen werd gebracht en er nogmaals op werd aangedrongen, dat zij hun wapens zouden inleveren. Nebbisj, wapens!, dacht Kanis, maar deze twijfel belette hem niet op de vergadering het woord te voeren en angst en onzekerheid te zaaien in de harten van een paar duizend kerels, die misschien reeds besloten hadden liever strijdend onder te gaan, dan zich over te leveren aan genadelooze beulen.

Het was Sabbath, het meerendeel der Joodsche zaken was gesloten en er heerschte rust, toen de groene politie in tientallen overvalwagens de Jodenbuurt binnen viel. Tot de tanden gewapende SS-mannen zetten de straten af, vatten met mitrailleurs en met scherp geladen karabijnen op de hoeken post en hielden met de revolver in de vuist voorbijgangers staande. Zoo begon de jacht op de Joden, die nog maar enkele dagen geleden door hun leiders vaderlijk vermanend waren toegesproken en gehoord hadden, dat niemand een haar op hun hoofd zou krenken, als zij zich maar rustig hielden, de orde bewaarden en hun wapens inleverden. Nu bewaarden de Duitschers op hun wijze de orde. Halt Jude! Mannen werden gescheiden van hun vrouwen, vaders van hun kinderen weggerukt, met geweerkolven in overvalwagens gedreven, jonge kerels uit hun huizen gehaald, in hun overhemden de auto's ingetrapt. Heel de Jodenbuurt was een groote gevangenis, iedere straat een val. Het krioelde van opgejaagde menschen in de nauwe straten; dat rende als bezeten langs elkander heen - hier politie, daar politie - van geweerloop tot geweerloop, om toch na korte tijd in zoo'n menschenval op wielen

terecht te komen. De Duitschers waren niet kleingeestig, zochten geen moeilijkheden en vroegen geen bewijzen als iemand, aan wiens semietisch uiterlijk zij twijfelden, hun vraag of hij een Jood was, ontkennend beantwoordde. Schnell weg! Er was hier volop buit, Joden genoeg. De stemming onder de groene jongens liet niets te wenschen over, nu zij na lange tijd weer eens iets te doen kregen, zich nuttig konden maken voor das Vaterland. En hoe! Das war ein gefundenes Fressen! Een prachtige drijfjacht op Joden, een loterij zonder nieten, een spel, dat ieder spelen mocht zooals hij verkoos. De Joden moesten nu eindelijk ook maar eens begrijpen wat discipline en orde beteekenden, wat het zeggen wilde een mindere te zijn. Het Derde Rijk werd met ijzeren hand geregeerd; ook hen had men met stompen en klappen tot kerels gemaakt, met stokslagen geleerd, wat respect en gehoorzaamheid was. Nu was het hun beurt om deze minsten der minsten, deze Joodsche wereldverpesters, eens flink onderhanden te nemen. Welk een verschil, de Duitsche mensch in keurig uniform, de stalen helm op het blonde hoofd, het geweer roerloos in de vaste hand, deze Nordische held van staal en spieren en deze grauwe, vieze Joden, zonder Haltung, rennend en kakelend als een span opgejaagde kippen. Eén enkele Ariër was meer waard dan een dozijn wagens vol van deze Saujuden. Daar rolden de wagens reeds, volgeladen met buit, vol grauwe klonten vieze lichamen, bleeke koppen met verwarde haren en Jodenneuzen en achterop niet meer dan twee kraak-zindelijke, gemoedelijk lachende kameraden. De wagens keerden leeg terug, haalden nieuwe vracht, ledigden de nauwe straten, alsof het met Joden volgeladen zeeschepen waren.

Motoren ronkten, claxons huilden, Uebermenschen commandeerden en Untermenschen weenden; onafgebroken ging het vangen en laden door. Daar zaten zij, de Abrahams en Levies, de slagersjongens, de diamantbewerkers en kooplieden, hoog boven het gewoel van Weesperstraat en Waterlooplein, dicht opeen gepakt en toch eenzaam in hun schavotkarren op rubberbanden. Daar gingen zij, weerloos en verlaten, de jongens, die pas nog hadden gevochten, die enkele maanden geleden meegestreden hadden bij de verdediging van het land. Niemand sprak, omdat men niets meer te zeggen had, niemand klaagde, omdat zij wisten dat zij allen even hard getroffen waren en niemand troost of hoop kon geven. In hun oogen was doodsvrees: zij wisten dat deze tocht eindigen moest in het concentratiekamp, in de marteloorden van den vijand, waaruit geen Jood terugkeerde. Dag Esther, Rachel en kleine Saar, dag moeder, vaarwel vertrouwde

bekende stad met je oude huizen, waar in warme knusse kamers de sjabbessoep dampte, met je sjoel vol lichtjes op simchas toure, met je plombières en pekelvleesch, je soores, simche en je gein, vaarwel makkers, kameraden, die met ons streden voor een betere wereld en voor vrijheid...

De claxon loeit, de motor ratelt, als de trommel bij een terechtstelling. Huizen trekken voorbij, menschen blijven achter, bekende straten zakken weg in de diepte van het verleden. Tegen de lichte hemel steken donker en scherp de profielen af van twee mannen met helmen en geweren, wachters voor de poorten des doods.

[XVI]

Dat scheelde toch maar een haar!

Jan Verheul remde uit alle macht, trapte krachtig op de zandstrooier en zoo gelukte het hem zijn wagen op het allerlaatste oogenblik nog tot staan te brengen. Een klein beetje meer gang en hij zou bovenop dat grijze kreng van de weermacht gezeten hebben.

‘Die beroerde kwajongens ook,’ zei hij tot een naast hem staanden passagier. ‘De tram heeft de voorrang, dat is altijd zoo geweest en dat is op de heele wereld zoo, omdat je aan de rails vast zit en niet kunt uitwijken. Maar de moffen trekken zich daar niks van aan en rossen er maar op los.’

‘Zij hebben nu de heele wereld en dus hebben ze overal de voorrang,’ antwoordde de man.

Verheul was het voorval alweer vergeten en schakelde in. Hij dwaalde telkens met zijn gedachten af, had zijn hoofd er niet bij en dat nog wel op een vreemde lijn. Op de route van lijn acht, die hij nu eenige jaren gereden had, kende hij alle gevaarlijke punten, wist hij welke bochten slecht lagen, welke wissels haperden en waar de rails, ondanks het vernieuwen van de betonnen onderlaag, steeds weer wegzakte. Lijn acht was een soort van familie-onderneming, een naamlooze vennootschap, waarvan zoowel het trampersoneel en de passagiers, als de menschen, die langs de lijn woonden, aandeelhouders waren. Acht was een Jodenlijn, die twee buurten waarin veel Joden woonden met het Centraalstation verbond, die 's ochtends vroeg de met zware pakken en koffers beladen marktkooplieden en handelsreizigers naar de trein reed en hen 's avonds laat weer naar hun woningen terug bracht. Zoo groot en zwaar kon je bagage niet zijn, of op het balcon van acht vond zij altijd nog wel een plaatsje en al was je tijd om de trein te halen nog zoo krap, bestuurder en conducteur wisten het klaar te spelen dat je niet te laat kwam. Op acht was het rommelig, het ging er haastig en luidruchtig toe, maar het was er gezellig en gemoedelijk; het personeel en de vaste klanten noemden elkander bij de voornaam, je hoorde er een goeie mop en het laatste nieuws uit de provincie. Aan rookertjes had je nooit gebrek, want zelfs de meest gedallesde marktsouger, die vaak na een lange dag zwoegen zijn reisgeld

niet had verdiend, rookte nog een prima handwerk sigaar en was niet te beroerd om er een weg te geven. Als je in de vroege dienst zat en je een paar handelsreizigers op je wagen had, lag er, voordat je op het Weesperplein was, meestal een fijne Ritmeester of Huifkar op je schakelkast. ‘Haal ik 'm, Jan?’ ‘Maak je geen kopzorg, Bennie; op zoo'n sigaar loopt die ouwe kar als een exprestrein.’ Hij had al heel wat met die jongens meegemaakt! Bij den zoon van Flip de Leeuw was hij op de goppe; Nathan Troostwijk, die altijd vol geintjes zat, had hij helpen begraven en toen Bram Leefmans vijf en twintig jaar getrouwd was, was hij ook nog van de partij geweest. Waar anders dan op acht vond je zooiets? Op welke andere lijn kon je vanaf de wagen visch of schelvischlever bestellen, die je dan op de thuisreis netjes meekreeg; welke andere lijn reed langs sigarenmakers, die je voor een paar centen een fijne natte handwerksigaar, desnoods nog op de pof, leverden? Er was en bleef maar één Jodentram en zelfs lijn vijf en twintig, die de nazi's de Palestina-expres noemden, kon niet met acht vergeleken worden. En nu was zijn lijn uitgevallen, was het tramverkeer door de Jodenbuurt stop gezet, omdat die godvergeten ellendelingen van moffen het hadden gecommandeerd, nu gebeurde wat zoo velen bij hem op de wagen reeds jaren geleden hadden voorspeld en werden de Joden vervolgd. Sedert gisteren werden zij als schurftige honden van de straat opgepikt, in wagens gestopt en weggebracht, de hemel mocht weten waarheen. Zooeven, toen zoo'n kar vol gevangenen hem inhaalde en hij op de achterste bank den jongsten zoon van Levie Konijn ontdekte, had hij wel kunnen huilen van woede. Wat had die jongen gedaan, dat hij als een tuchthuisboef onder gewapend geleide werd weggebracht? Hij was zijn kop heelemaal kwijt geraakt, had vergeten te stoppen bij haltes en misschien zou hij aan één stuk tot aan het eindpunt hebben doorgerost, als zijn conducteur hem niet tot de orde zou hebben geroepen. Wat waren zij ook voor kerels om nog aan het werk te blijven, nu de Duitschers doorgingen met die smeerlapperij! Er was toch afgesproken, dat het werk er bij neergegooid zou worden? Aan het eindpunt, waar zich ook het personeel van andere lijnen bevond, had hij de zaak nog eens besproken en allen waren het met hem eens geweest, dat de maat nu vol was en dat er iets moest gebeuren. In hem had men vertrouwen, men kende hem als een vakvereenigingsman, een goed kameraad en een fascistenvreter en er werd gemompeld, dat de verboden krantjes, die onder het personeel van hand tot hand gingen, van hem afkomstig waren. Daarom had men hem opgedragen om samen

met nog een paar andere vertrouwde mannen, de zaak in de remise te regelen. Als zij besloten dat er morgen gestaakt zou worden, dan kreeg men hen met geen stokslagen aan het werk en dan zouden zij er wel voor zorgen, dat er ook geen andere wagens uitreden. Bij de Reiniging scheen de zaak al in orde te zijn en bij Publieke Werken ging de boel waarschijnlijk Maandag ook plat. ‘In orde,’ had Verheul gezegd, ‘ik neem het aan; wij zullen die schoeljes laten zien, dat wij het niet nemen.’

De laatste rit reed hij als een bezetene en hij kwam twee minuten te vroeg in de remise aan. Op het voorpleintje was het druk, daar vergaderden bestuurders, conducteurs, monteurs en wagenpoetsers en al gauw bemerkte Verheul, dat voor hem hier niet veel meer te doen zou zijn, omdat men het er reeds over eens scheen te zijn, dat het werk moest worden neergelegd. Toen hij de jongens zoo bij elkander zag, kreeg hij weer even dat oude prettige gevoel van opwinding, dat hij vroeger op vergaderingen, als het spannend begon te worden, zoo vaak ondervonden had. Waarachtig, als je na lange jaren in het gareel te hebben geloopen, oud begon te worden, als je thuis altijd de pot klaar vond staan en je bakker en melkboer op tijd kon betalen, dan vergat je wel eens dat je, al droeg je dan ook een mooi pakje met het gemeentewapen op de knoopen, toch maar een arbeider, een proleet was, die voor zijn beettje welvaart werkein moest. Als gemeentebeambte dacht je er maar zelden aan, dat tienduizenden van een beetje steun moesten leven, omdat zij geen werk konden vinden, vond je dat het zoo kwaad nog niet was in dit wereldje en werd je er alleen maar door de beroerdigheid van anderen aan herinnerd, dat de rotzooi van vroeger nog altijd bestond. Wàs het nog maar zooals vroeger, toen je tenminste je bek nog mocht opendoen, toen je kon protesteeren tegen de bende, al hielp het dan ook meestal niks. Nu was er alleen nog maar arbeidseer met honger en de bek dicht; vreugde en arbeid met de zweep, nu werd je! naar Duitschland gesleept als dwangarbeider, terwijl de viezerikken platen ophingen waarop te lezen stond, dat je je volk een dienst bewees door in Duitschland te gaan werken. Vroeger zouden we dit nooit genomen hebben, nog geen tiende, geen honderdste.

Daar waren Rozenboom en Faber, ook twee oud gedienden: een NAS-man en een communist. Met hem als sociaal democraat er bij, waren de socialistische partijen compleet. Faber knipoogde: pracht stemming. Of zij zooiets verwacht hadden van trammenschen. Gelukkig dat de kerels nog zoo waren, dat ze

bloed in hun donder bleken te hebben en een staking aandurfden, stel je voor, uit solidariteit.

‘Het is schitterend,’ zei Verheul. ‘Als het eens een algemeene werkstaking zou kunnen worden en als het dan eens oversloeg naar andere bezette gebieden, dan was de oorlog binnen een week afgeloopen.’

‘Op zooiets behoef je niet te rekenen,’ meende Rozenboom. ‘Geloof maar dat er een terreurtje loskomt, als de staking een feit is.’

‘Bang?’

Rozenboom lachte en priemde verachtelijk een bruine straal tabakssap tegen een lichtmast.

‘Ik ben oud genoeg om te weten wat ik doe. Al moest ik er voor tegen de muur, dan zou ik het nog niet laten. Niet alleen om de Joden, zie je, maar die heele gore boevenbende zit me tot aan m'n strot. Wat is het voor uitvaagsel, dat hier de baas speelt en wat moeten de Duitsche arbeiders, die deze slavendrijvers op het paard geholpen hebben, voor menschen zijn?’

‘Hou je mond maar over terreur en tegen de muur zetten,’ onderbrak Verheul, toen anderen hen naderden. ‘'t Is niet goed voor de zwakke broeders.’

‘Dat loopt wel los. De meesten zien wel in dat er een harde noot gekraakt zal worden.’

Een klein conducteurtje met een grijze sik en het teeken voor vijf en twintig dienstjaren op zijn kraag, voegde zich bij hen en vroeg of er al iets besloten was.

‘Tot nader order ligt alles stil.’

‘Wie heeft het besluit genomen, wie heeft de leiding?’

‘Leiding? Voor leiding moet je in Berlijn zijn bij Hitler. Hier doen we het zelf. Bij de andere gemeentediensten denkt men er net zoo over.’

‘En uitkeering, ondersteuning?’

‘Weet je Albers,’ lachte Rozenboom, ‘je zult je bankrekening moeten aanspreken of de juweelen van je vrouw moeten verpanden, want de firma Woudenberg en Co. geeft geen stakings-uitkeering.’

‘Zoo zoo, is het zoo gesteld,’ zei Albers en zoog smakkend aan zijn kort pijpje, dat al lang niet meer brandde. ‘Ja, dat komt er van als je met de Joden onder één deken ligt. In ieder geval bof ik, want ik had morgen een beroerde dienst.’

Hoe het precies gegaan was en wie het parool gegeven had wist niemand, maar het stond voor allen vast, dat de volgende

dag gestaakt zou worden. Ook van andere gemeentebedrijven kwamen berichten binnen, dat daar het werk plat ging.

‘Het loopt op rolletjes, het N.V.V. had het niet beter kunnen organiseeren,’ antwoordde Verheul den man van de Stadsreiniging, die de boodschap was komen brengen, dat de vuilniskarren niet zouden uitrijden en die gevraagd had, hoe het er bij de tram voorstond.

‘Dan is dat ook in orde,’ zei de boodschapper en draaide zijn fiets om. Hij moest nog naar andere bedrijven, naar de gasfabrieken en electrische centrales, om daar poolshoogte te nemen.’

‘Ken jij dien snuiter?’ vroeg Faber. Als het eens een provocateur of een spion was? Dat schorum was tot alles in staat.

Niemand kende den man, maar hij zou wel goed zijn, maakte een betrouwbare indruk. Rozenboom vond, dat de menschen, die klaar waren, naar huis moesten gaan. Geen slapende honden wakker maken. Of zij gezien hadden dat ingenieur Paulsen, die verkeerd was, bij de ingang van vier naar hen stond te kijken.

‘Morgen, als alles klopt, mag hij kijken zooveel hij wil,’ ging hij verder, ‘maar nu zou het zonde zijn hem op stang te jagen.’

‘Veel kwaad kan het niet meer,’ meende Faber. ‘Laat hij het maar eens probeeren een toespraak te houden. Maar het is toch beter nu naar huis te gaan. Daar heb je van Leersum; ook niet zuiver op de graat.’

‘Doorgeven dat iedereen gewoon op tijd opkomt,’ zei Verheul, ‘maar niemand gaat naar binnen, geen mensch op de wagen en onderkruipers tegenhouden. En nu naar moeder, makkers, een biefstuk eten, voorloopig de laatste.’

In jaren was hij niet zoo opgewekt thuisgekomen. Zoo'n verzetje maakte je weer jong en krachtig, deed je denken aan de dagen van Domela Nieuwenhuis en Troelstra, aan Mendels, Sneevliet en Wijnkoop. Dat was een andere tijd, toen stond de heele wereld op z'n achterste pooten als de Amerikaansche bourgeoisie een paar anarchisten ter dood veroordeelde; nu werden duizenden kapot gemaakt en deed niemand een bek open, vrat iedereen het en zweeg. Maar morgen was het afgeloopen, zouden zij, de gemeentemannetjes met vast salaris eens laten zien, dat die oude leuze nog altijd leefde: Heel het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil!

Buurman Degen, die gelijk met hem thuiskwam, moest hij het even vertellen; die man had als Jood het recht te weten, dat er iets voor hem zou worden gedaan.

‘Zoo waar als ik voor je sta, buurman, een kanjer van een staking!’ En alsof deze mededeeling nog niet bemoedigend genoeg zou zijn, gaf hij Degen nog een harde slag op zijn schouder.

Peter was thuis en zijn vrouw zat al met het eten op tafel. Hij wist het, zij behoefde hem niks te vertellen, hij was laat, meer dan een uur over tijd.

‘Maar moeder, we zijn niet in de kroeg geweest en we waren ook niet met andere vrouwen uit.’

Met een stralende lach keek hij zijn jongen aan, zijn dapperen Peter, die zulk prachtig werk deed. Kopzorg, dat zij het soms politiek niet heelemaal met elkaar eens waren. Hoofdzaak was, dat de jongen uit het goeie hout gesneden was.

‘Petertje,’ zei hij, ‘en jij ook moeder, dat ouwe trampaard van jullie laat zich morgen niet inspannen. Wij staken.’

‘Jullie staken?’

‘Reken maar! Ze hebben de Joden vandaag en gisteren uit hun huizen gesleurd. Dat gaat hier niet jongen, dat slikken we niet. Vandaag de Joden, morgen wij.’

‘Ouwe reus!’

Dat zei dat dondersche jong van een Peter nou zoo maar langs z'n neus weg. Warempel, hij werd er verlegen van, maar toch deed het hem goed, toch kreeg hij dat warme gevoel van trots in zijn borst, omdat die bengel opeens scheen te begrijpen, dat z'n ouwe niet zoo'n dweil van een rose socialist was, als hij had gedacht.

‘Wat gebeurt er bij jullie op de fabriek?’ vroeg hij. ‘Bij de Gemeente nokt alles.’

‘Er is wel over gesproken, maar nog niks besloten, omdat wij Zaterdagmiddag nog van niets wisten. Maar ik ga nu meteen naar een paar menschen toe. Natuurlijk doen wij mee.’

Hij had zijn pet al gegrepen, gunde zich geen tijd voor het avondeten.

‘Laat hem maar gaan, moeder,’, zei Verheul. ‘De jongen heeft voor morgenochtend nog een heele boel te doen en dat eten loopt niet weg.’

Zooals gewoonlijk, gingen van Tuin en Redens ook die morgen samen naar de fabriek. Zij hadden nu een twintigtal meisjes en een half dozijn knechten en hoewel zij in Joop, een vroegeren zeeman, een flinke meesterknecht gevonden hadden, die de teugels strak wist te houden, was het toch noodig dat er altijd minstens een van hen aanwezig was. Omdat op Tom zoo vroeg in de ochtend nooit gerekend kon worden, betrokken zij, zooals Ger

het zei, altijd maar samen de eerste wacht. Van Tuin wist zelf te goed wat gappen was, om niet te begrijpen dat zij aan alle kanten bestolen zouden worden, als zij niet zelf een oogje in het zeil hielden. Zelfs het scherpste toezicht kon niet voorkomen, dat er het een en ander aan de vingers van deze dames en heeren bleef kleven. Vooral de paksters - leden van de vereeniging Onteigeningsrecht, noemde Ger ze - hadden er slag van je op een gemakkelijke maar onvoordeelige manier van je spullen af te helpen; die voorzagen hun heele familie en desnoods ook hun buren van goedkoope bonvrije waschmiddelen en dan hadden zij nog het lef om 's Zaterdags een paar extra pakjes te vragen, omdat moeder met hetgeen zij wekelijks kregen, niet uitkwam. Je zou zeggen, dat meiden van achttien, twintig jaar, die een gulden of vijf en twintig per week verdienden, niet behoefden te stelen, maar als je dat veronderstelde kende je, volgens Hans, die nog wel eens in Marx scheen te neuzen, de sociale verhoudingen niet. De koopkracht van het geld daalde bij het uur, goederen werden steeds schaarscher en als het zoo doorging, zou het binnenkort zoo ver komen, dat ook de man, die geld genoeg had, zou moeten gappen om aan zijn trek te komen. Hun zaak bestond nu een half jaartje en van Tuin vond, dat het drie menschen in zoo'n korte tijd nog nooit gelukt was een zoo groote rotzooi tot stand te brengen en er flink aan te verdienen. Zooiets was alleen mogelijk in oorlogstijd, als de heele wereld krankzinnig was. Mooie fabriek hadden ze, fijn briefpapier in zacht blauwe reliefdruk, waarop de firmanaam stond tegen een achtergrond van kolven, trechters, reageerbuisjes en andere ziekenverplegingsartikelen, maar van scheikunde wist de drie man sterke directie nog minder dan een waarzegster, die de toekomst uit de sterren voorspelt, van astronomie weet. De chemie was trouwens een vak om er je goed humeur en zelfvertrouwen voor altijd bij te verliezen. In de mengkamer, waar hij het met zijn slechte borst nooit langer dan een paar minuten kon uithouden, keek hij wel eens in de balen en vaten, waarmede Joop omsprong alsof hem de scheikunde met de moedermelk uit een distilleerkolf was ingegeven. Of je nou silicaten of phosphaten, chloraten of gewoon zout nam, het was allemaal wit, het geleek op elkander als droppels water en het was een raadsel hoe Tom, die, als hij goed op dreef was in een witte laboratoriumjas rondliep, de weg in dit sneeuwlandschap vinden kon. Nu scheen de jongen een neus voor dergelijke dingen te hebben en in zijn tot laboratorium ingerichte keuken maakte hij de liederlijkste stanken en prutste hij net zoo lang, totdat er iets bruikbaars,

iets dat zelfs gegeten of gedronken kon worden te voorschijn kwam. Al een paar keer had Tom een pluim van dokter Berger gekregen, omdat hij stomweg en in zijn onschuld dingen gedaan had, die een echte chemiker hem niet verbeterd zou hebben. 't Was alleen maar jammer, dat Tom's ontdekkingen al door anderen, in de dagen van Nero en Napoleon gedaan waren. Toch zou hij hem onrecht doen, als hij beweerde, dat er niets nuttigs uit zijn duur en stinkend keukentje te voorschijn gekomen was. Daar was in de eerste plaats de synthetische meubelwas ‘Brillant’, een mooi artikel, waarin zij dadelijk flinke orders hadden geplaatst. Het goed bestond voor negen tiende uit water, maar het rook naar echte terpentijn en als een paar druppels er van op een doek werden gedaan en er werd lang en hard genoeg gewreven, dan begonnen zelfs meubels, waaraan nog wat wrijfwas uit het demoliberale tijdperk kleefde, te glimmen. Tom noemde zijn product ‘psychologische was’, vanwege de terpentijngeur en omdat de zindelijke Nederlandsche huisvrouw pas met het resultaat van haar werk tevreden is, als het zweet heeft gekost. En zonder zweet schonk ‘Brillant’ deze doffe wereld geen sprankje glans. Er was een levendige vraag naar het artikel, ook van de kant van de keuringsdiensten, die dit bruine water onder drie-kleuren-etiket bij karrevrachten vol in beslag namen en met een strafvervolging wegens bedrog dreigden, als de firma nog met de verkoop van Brillant doorging. Maar zet nu maar eens de fabricatie van zoo'n hondje van een artikel stop, weiger het nu maar eens je klanten, die er om bedelen en, draai je kraan, die het kristalheldere duinwater voor niets levert, nu maar eens dicht. Doorgaan dus, Mussolini's raad voor een enkele maal volgen en gevaarlijk leven, verkoopen wat je kunt, opdat straks, na het betalen van de boete, nog een beetje geld voor de jongens overblijft. Het poetsextract, dat Tom uitgevonden had, scheen minder courant te zijn, omdat het, inplaats van het metaal te reinigen, alleen maar poetsdoeken vrat. Het had wel aftrek, maar de omzet was niet te vergelijken met die van Brillant en Purax. Door deze twee ontdekkingen alleen had het laboratorium zijn bestaansrecht reeds bewezen en hij zou de laatste zijn om Tom's verdiensten te kleineeren, maar nu moest de jongen geen grootheidswaan gaan krijgen en naast zijn weegschaal, retorten en flesschen, ook nog een echten scheikundige in zijn keuken gaan eischen. Hans had er wel ooren naar, die ging zich langzamerhand ook inbeelden een echte fabrikant te zijn, maar hij voelde niks voor de officieele wetenschap. In een surrogatenfabriek moest alles surrogaat zijn, echt en namaak

verdragen elkaar als kat en hond en zoo'n betweter met een diploma, die groot gebracht is voor de keuringsdienst, zou in staat zijn een zaak als de hunne naar de bliksem te helpen, omdat hij alles te goed wil doen. Voorloopig had hij dien giftmenger nog van de vloer weten te houden, maar hij stond alleen tegenover Tom en Hans, die bleven aandringen. Wat dat betrof zou het niet kwaad zijn, als die Lex de Jong in de zaak kwam, want die dikke leek hem juist de man voor surrogaten, echt een om de wetenschap buiten de deur te houden.

Sedert zij van huis waren gegaan, hadden zij nog niet veel gesproken. Hans had last van ochtendziekte, liep knorrend en zijn keel schrapend naast hem, werd pas een beetje mensch, als hij een half pakje sigaretten in asch gelegd had en met een kop koffie achter zijn bureau zat. Vandaag scheen hij een beetje vroeger ontdooid te zijn en na hem een sigaret aangeboden te hebben, met de mededeeling, dat die dingen hoe langer hoe duurder en slechter werden, begon hij waarachtig alweer over dien pillendraaier, dien Tom zoo hard noodig had. Of hij de nieuwe boterhampasta al geproefd had. Een pracht artikel, waaraan een geweldige behoefte zou komen.

Van Tuin had al lang door, dat levensmiddelen de brug zouden moeten vormen, waarover de giftmenger hun bedrijf zou moeten binnen wandelen, omdat Tom het met de conserveering niet kon klaarspelen.

‘Niks waard,’ zei hij, ‘die rommel smaakt naar ouwe schoenen en op levensmiddelen zijn de keuringsdiensten nog feller dan op zeep en meubelglans.’

Hans vond de smaak niet gek, niet dat hij er er dol op was, maar als de menschen straks niets meer op hun brood konden krijgen....

‘Afblijven,’ waarschuwde Ger. ‘De menschen koopen voor hetzelfde geld liever een ons ham op de zwarte markt, dan in het nette een kilo van Tom's schoensmeer.’

‘De menschen moeten er aan wennen; elk nieuw artikel moet ingevoerd worden.’

‘Daarvoor krijg je met die boterhampasta geen tijd, omdat ze te vlug bederft. Het laboratorium lijkt wel een schietbaan, elk oogenblik vliegt er een kurk met een knal van zoo'n flesch gistende pasta. Het is daar nog gevaarlijker dan aan het front.’

‘Een kwestie van goed conserveeren.’

‘Dat weet ik; Tom heeft er al zooveel vergif in gestopt, dat de pasta voor menschen levensgevaarlijk geworden is, maar de bacteriën schijnen zich kiplekker te voelen en na een paar dagen

staat er een schimmelbaard als van Sinterklaas op die rommel.'

'Al die problemen lost een vakman gemakkelijk op. Je kunt van Tom niet verlangen, dat hij alles alleen klaarspeelt.'

'Ik verlang van hem niks, integendeel, ik zou het fijn vinden als hij een beetje rust nam en zich niet zoo uitsloofde om den menschen iets lekkers op hun brood te geven. De wereld waardeert het toch niet.'

'Let maar eens op! Als dat goedje smakelijk verpakt is, zal je eens zien wat wij er op de jaarbeurs van verkoopen.'

Daar was meneer de fabrikant weer, moest met alle geweld naar de jaarbeurs, zooals Philips en Ford. Van Tuin vergat er tegenin te gaan, omdat zijn aandacht getrokken werd door een passeerende tram zonder passagiers, die bestuurd werd door een heer met een bolhoed op. Naast hem stond een Duitsche politieagent.

'Zie je dat?' vroeg hij. 'Wat een service!'

'Staking,' antwoordde de man, dien zij gevraagd hadden wat er aan de hand was, 'er rijden geen trams meer.'

'Ik ben stratenmaker,' vervolgde hij, 'bij ons wordt ook gestaakt. Op de scheepswerven en bij Werkspoor en Fokker ligt de boel ook stil.'

'Prachtig,' riep Redens, 'Nou Ger, wat zeg je er van?'

'Ik begin chauvinist te worden, ben trotsch op de Nederlanders.'

'Fijne kerels,' hernam Hans, 'zij wandelen er bij, alsof zij een extra dag verlof van Seyss Inquart gekregen hebben.'

Twee conducteurs, pijpje tusschen de tanden en actentasch met brood en thermosflesch onder de arm, slenterden op hun gemak voorbij. Zij hadden niet veel van opstandigen, deze gemoedelijke, ietwat ouwelijke en huisbakken mannetjes, het was hun, zooals zij daar keuvelend en aan hun pijpjes lurkend voorbij gingen, niet aan te zien, dat zij de machtigste krijgsheeren van de wereld, de oorlog hadden verklaard.

'Aan deze knapen kan de wereld een voorbeeld nemen,' zei Ger bewonderend. 'Een kranig stukje. Nu moest eigenlijk alles maar meteen plat, ook de spoorwegen en andere vitale bedrijven. Om te beginnen stel ik voor, dat de Purax fabrieken stil gelegd worden.'

'Voorstel is aangenomen.'

'Dat beteekent de genadeslag voor den mof,' lachte van Tuin.

'Toch moeten we voorzichtig zijn,' meende Redens, 'wij kunnen het personeel maar niet rondweg zeggen, dat het moet

staken. Er zijn een paar meiden bij, die met Duitschers omgaan en dus niet te vertrouwen zijn.'

Aan de puinhoeren denken, dacht van Tuin, toen hij het personeel mededeelde, dat het werk stilgelegd moest worden, omdat er een staking uitgebroken was en de goederen nu toch niet meer vervoerd konden worden. De directie zag zich dus tot haar spijt genoodzaakt, de fabriek voor de duur van de staking te sluiten.

'Iedere ochtend en middag komen jullie informeeren, of het werk hervat wordt,' besloot hij.

'Eigenlijk had ik ze vier keer per dag heen en weer moeten laten loopen,' zei hij toen de paksters weggegaan waren tot zijn compagnons. 'Er moeten menschen bij de weg zijn, hoe meer hoe beter.'

'Het volk op straat,' zei Hans lachend, 'strategie van de revolutie.'

Op weg naar huis, gaf de Duitsche politie hun gelegenheid, van Tuin's opvattingen inzake de revolutionnaire stakingstactiek aan de practijk te toetsen. Toen zij de eerste met machinegeweren bewapende auto's zagen, hadden zij al dadelijk begrepen, dat demonstraties niet veel kans van slagen zouden hebben en dat iedere poging om het conflict uit te breiden, met geweld zou worden onderdrukt.

Op het Frederiksplein was een oploop, daar stond een honderdtal menschen rondom een melkbezorger, wiens wagen door een paar vrouwen werd vastgehouden. De man trachtte te protesteeren, maar hij werd overschreeuwd door de vrouwen, die hem een ellendigen maffer scholden en riepen, dat hij niet behoefde te werken, als hun mannen staakten. Toen hij de kruk van zijn wagen nam en verder wilde gaan, werd hij vastgehouden en bood een der vrouwen aan, hem met een haarspeld de oogen uit zijn kop te krabben. Toen gaf hij de strijd op en liet zijn wagen in de steek. Het conflict was al geëindigd en de omstanders stonden alleen nog maar wat na te praten, toen de Grünen in drie motorrijwielen met zijspanwagens ten tooneele verschenen. Zij bleken het niet noodig te achten zich van de situatie op de hoogte te stellen, het was voldoende dat zij een aantal menschen bijeen zagen, een volksoploop, die verspreid moest worden. Voor het afdoen van dergelijke karweitjes hielden zij er een doeltreffende methode op na, een bizondere tactiek van overrompeling, waaraan zoowel de wetten van de jungle als die van de psychologie der massa ten grondslag lagen. Verbluffen, vrees aanjagen, verwarring stichten, ingrijpen zonder aarzelen. Met vol gas werd recht op de menigte ingereden, de motoren knalden als

voetzoekers, de mannen in de zijspanwagens richtten zich half op, zwaaiden hun wapenstokken en schreeuwden onverstaanbare bevelen. Als deze zes kerels een troep gewapende kannibalen hadden moeten aanvallen, hadden zij niet meer lawaai kunnen maken dan thans, waar het alleen een paar dozijn rustige burgers betrof. De menigte stoof uiteen in alle richtingen, achtervolgd door de onafgebroken schreeuwende Grünen, die er in het wilde weg op los sloegen. Tom kreeg een slag tegen zijn schouder en struikelde over een vrouw, die was aangereden. Hij voelde geen pijn, maar toen hij de vrouw overeind wilde helpen, kreeg hij een nieuwe slag op zijn pols, die zoo hard aankwam, dat hij het uitschreeuwen moest. Zwijnen! Toen hij weder om zich heen keek, was de eerste phase van de strijd achter de rug; na het angst aanjagen en verbluffen kwam thans het ingrijpen zonder aarzeling. De motoren werden midden op de rijweg geplaatst en met de revolver in de hand dreven de Duitschers de menschen, die zich nog op het afgesloten gedeelte bevonden, in een hoek bijeen. Redens en Garf zaten erin; van Tuin was het gelukt het Westeinde te bereiken.

‘Dat ziet er beroerd uit,’ zei Hans.

‘Ze kunnen doodvallen,’ antwoordde Tom onverschillig.

Het bleek niet zoo ernstig te zijn als het scheen. Den gevangenen werd een voor een gevraagd of zij Jood waren en wie ontkennend antwoordde, kon weggaan. Abeir schnell! Een Jood - ontkennen zou den man niets geholpen hebben - werd vastgehouden en naar een inmiddels aangekomen auto geduwd. Aanstonds was de beurt aan Tom, moest hij zijn afkomst verloochenen om vrij te komen of zou hij, als hij toegaf Jood te zijn.... Erkennen, zichzelf uitleveren aan dit plebs? Zelfs de gedachte was een domheid. Niet solidair. Alsof de slachtoffers dezer bandieten door een dergelijke dwaasheid geholpen konden worden; romantiek, zinledig heldendom, nuttelcos martelaarschap, waarmede je deze schavuiten alleen maar in de kaart speelde.

‘Jude?’

Toch trilden zijn beenen, toen hij ontkennend het hoofd schudde.

‘Weg!’

Hij waggelde alsof hij dronken was. Dergelijke patsers hadden een Einstein en een Freud weggetrapt, hadden Luxemburg, Lieb-knecht, Rathenau en zooveel anderen vermoord. Was deze ongelukkige wereld dan toch haar ondergang nabij, zou Europa dit ongedierte toch ten prooi vallen? Hij had een gevoel van mis-

selijkheid en dacht aan Liebermann's oordeel over nazi-Duitschland: Men kan niet zooveel eten, als men zou willen kotsen.

‘Dat was door het oog van een naald,’ zei Ger. ‘Kom mee, een borrel, om over de schrik heen te komen.’

Na de goede afloop van deze wild-west scène op het Frederiksplein, smaakte van Tuin de borrel bizonder goed. Wat waren de menschen toch voor karbouwen om het zichzelf zoo moeilijk te maken en elkander het leven te verzuren, op een wereld, die een paradijs had kunnen zijn. Bewees deze staking niet weer, dat de menschen in hun hart beter waren en meer voor elkaar over hadden, dan een handjevol misdadige gekken, dat de touwtjes in handen hield, beweerde? Stumpers zijn wij, dacht hij, domme viezeriken, die hun eigen nest beschijten.

Toen hij naar huis ging kwam hij Bert tegen, die hem vertelde dat hij uit solidariteit en omdat hij ook wel eens een vrije dag wilde hebben, zijn fietsenstalling had dicht gegooid. De staking breidde zich nog altijd uit, er werd verteld, dat ook in Hilversum, Zaandam, Velsen en Haarlem fabrieken stil gelegd waren.

Degen, die met Gompertz aan de deur stond, wist te vertellen, dat op het girokantoor de bedienden waren weggeloopen, dat bij Maatschappelijke Steun niemand meer werkte en het personeel van het stadhuis in sit-down staking was gegaan. Het klonk alles erg hoopvol.

‘Een gein is het,’ zei Gompertz, ‘zoo zijn wij Nederlanders. Denk je soms dat de Joden niet zouden staken, als ze zoo met de Gojim omsprongen?’

Op de trap zag hij Garla, die juist naar boven wilde glippen.

‘Jij ook aan het spijbelen?’

‘Ik ben de eenige van ons kantoor. Zij durfden niet.’

Fijne onafhankelijke meid; het opstandige bloed van de van Tuins. Och, dat kriebelige bloed. Zij zag er in haar nauwsluitend wit wollen manteltje weer uit, om alle banden des bloeds op slag te vergeten.

‘Wat denk je, Ger, zou het lukken?’

‘Dat hangt van jou af.’ Hij legde zijn arm om haar middel, voelde onder de veerende wollige, onderlaag nog juist even de ronding van haar stevige borst. Zij keek hem kwasi bestraffend aan, maar duwde zijn hand niet terug.

‘Je stinkt weer naar de jenever, drinkebroer!’

‘De eenige troost van de verlaten ouderdom. Ik moest ook een heel klein beetje feest vieren, omdat mijn compagnon nog juist aan het concentratiekamp ontkomen is.’

‘Hoe is het mogelijk, dat wij dat allemaal maar verdragen,’ zei Garla, toen hij haar het gebeurde op het Freiderikspleín verteld had. ‘Wie zou een jaar geleden geloofd hebben, dat zooiets kon bestaan? Bij ons in de A.J.C. was iedereen er zeker van, dat de toekomst aan de arbeiders was en dat er, hoe dan ook, eens een betere wereld zou komen. En al hadden we dan ook geen macht, al konden wij, als het er op aan kwam, dan ook niks beginnen, wij deden toch onze mond open en vochten, want wij geloofden, dat de arbeiders de baas konden worden, als zij maar wilden. Dat vertrouwen hebben wij nog, ik tenminste, en daarom is het nog erger, dat wij ons zoo laf gedragen.’

‘Het is geen lafheid, als je je bukt voor overmacht, als je een vijand, die je volkomen de baas is, tijdelijk ontwijkt, om toe te slaan op het oogenblik dat je de kans krijgt. De lafaard of de stommeling onderwerpt zich en geeft zich gewonnen.’

‘Ik denk vaak, dat die vijand niet zoo sterk is als hij lijkt en dat wij er alleen maar onder zitten, omdat wij bang zijn. Waarom is bijvoorbeeld deze staking niet algemeen, waarom doen niet alle arbeiders mee? Omdat ze bang zijn, omdat er geen eenheid is.’

‘Best mogelijk. Maar waarom zijn ze bang? Omdat ze weten tegenover een troep machtige monsters te staan, omdat zij nog niet bekomen zijn van de schrik bij het zien van het beest, dat op hen werd losgelaten. Of dat ondier werkelijk zoo sterk is als het schijnt, verandert niets aan het feit, dat de menschen er bang voor zijn. Maar dat gaat voorbij, ook aan dit beest zullen de menschen wennen, zooals zij aan aardbevingen en overstroomingen gewend geraakt zijn en zij zullen er zich tegen leeren verdedigen, zooals zij het geleerd hebben tegen natuurrampen te doen. Ook het sterkste beest heeft kwetsbare plekken en daar zullen de menschen het moeten raken, als zij een beetje van hun schrik bekomen zijn.’

‘En als dat rekensommetje van jou nu eens niet uitkomt, als de moffen heel Europa onderdrukt kunnen houden? Samen met Rusland kunnen zij de heele wereld overmeesteren.’

‘Dan moeten wij nog meer geduld hebben en wachten totdat een van beiden den ander opgevreten heeft en de heele wereld tegen den overwinnaar in opstand komt. Maar dat is een probleem, waarover ik mijn kop niet behoef te breken, omdat mijn botten tegen die tijd geen pijn meer zullen doen. Ik ben geen held in de politiek, dat weet je, ik ken niet eens het abc van deze wetenschap, waarin de politici zooveel jaren hebben uitgeblonken en waarvan nu gebleken is, dat het geen wetenschap

maar ordinaire bluf was, maar als doodgewoon krantenlezer, die niet al te vergeetachtig is, geloof ik toch wel te mogen zeggen, dat het met die vriendschap tusschen Duitschland en Rusland zoo'n vaart niet zal loopen, daarvoor hebben de heeren te veel en te hartgrondig het land aan elkaar. Als het er op aan komt heeft Hitler nog meer de pest aan zijn vriend Stalin dan aan zijn neef Mussolini, omdat Rusland zooveel machtiger en rijker is dan het door de heeren fascisten tot berstens toe opgeblazen Italië. En ga je je nu weer in de strijd werpen en het beest met pamfletten bestoken?' vervolgde hij, met zijn duim wijzend naar de muur, die hen van Peter's zolderkamer scheidde.

Ja, dat was de bedoeling en het was goed dat Ger het vroeg, want er was niet voldoende ammunitie meer. Er moest een stakingsmanifest uitgegeven worden.

'Hoeveel?' vroeg hij, de hand in zijn broekzak stekend, waarin hij, naar Amerikaansche manier, zijn geld los bewaarde. 'Bedoelde je dat soms, toen je mij zooeven vroeg of het lukken zou?' vervolgde hij, haar lachend een tientje voorhoudend. 'Wat een bof voor de revolutie, dat ik op het laatste oogenblik nog kapitalist geworden ben.'

Peter had niet alleen het stencil al op de machine, maar er lag zelfs al een stapeltje afdrukken klaar, toen Carla voor het raam verscheen. Goed dat zij kwam en geld meebracht, want er was geen papier en geen inkt meer.

'Het manifest moet er zoo vlug mogelijk uit,' zei hij, 'vader en de anderen wachten er op. We moeten er als de kippen bij zijn, anders verloopt de zaak. Die van de centrale en de gasfabrieken zijn al te laat; daar wordt gewerkt onder bewaking van de Grünen en geen mensch kan er in of uit. Hier, lees eens:

De Amsterdamsche arbeiders van de Tram, Reiniging en Publieke Werken zijn in staking gegaan om te protesteeren tegen de vervolging van onze Joodsche landgenooten. Nederlanders, steunt deze rechtvaardige actie, weest solidair en legt het werk neer!

'Kort en krachtig, nietwaar? Voor eien eerste manifest is het voldoende. Nu vlug papier, Carla. Vader moet binnen een uur de circulaires hebben.'

Toen Peter, nog een kwartier voor de afgesproken tijd, bij de remise kwam, vond hij daar niemand aanwezig. Na een eindje

doorgeloopen te zijn, vond hij de oplossing van het raadsel: de remise was bezet, op het voorpleintje stonden een paar machinegeweren en inplaats van postende trammannen, zag hij alleen maar Duitschers. Toch fijn, dat zij de moffen tot het nemen van deze maatregelen gedwongen hadden, dat de overwinnaar hier voor Lulletje Boonenkruid bij een stuk of wat tramwagens op wacht moest staan, maar toch ook wel verdrietig, dat hun eigen menschen er vandoor hadden moeten gaan en nu niet meer konden posten. Daar had je het gedonder al, daar reed al een wagen onder politiegeleide uit, een maffer in burger achter de schakelkast. Zou je zoo'n beroerling er niet met een eind hout afslaan? Niet veel te beteekenen; als zij op deze manier het verkeer aan de gang wilden houden, kwam er niet veel van terecht. En toch was het verrekt jammer.

Hij werd van achteren aan zijn jas getrokken en schrok even. Dat was de kleine Albers, onopvallend in zijn burgerpakje, die hem kwam waarschuwen. Hier niet blijven staan, was veel te gevaarlijk.

'Ga maar mee,' zei hij, 'je vader heeft mij naar je toe gestuurd. Zij zitten hier in de buurt in een café.'

Hij vertelde, dat ingenieur Paulsen de stakers had toegesproken, hun gevraagd had, of zij wel wisten, dat zij met vuur speelden. Rozenboom en Verheul had hij afzonderlijk onder handen genomen, hun gezegd, dat hij wel wist dat zij de raddraaiers waren en dat zij er nu maar voor zorgen moesten, dat de menschen weer aan het werk gingen. Gebeurde dit niet, dan zag het er leelijk voor hen uit. Terwijl de smeerpijp nog aan het onderhandelen was, zijn vader en Rozenboom met smoesjes vast hield, hadden zij bericht gekregen, dat de Duitsche politie aan de voorkant de remise was ingegaan. 'Breng je Duitschen bazen maar de boodschap over, dat het er voor hen heel gauw leelijker dan voor ons zal uitzien,' had Verheul gezegd en toen had hij den anderen een seintje gegeven, dat zij er vandoor moesten gaan. Paulsen had gevloekt en gedreigd, maar was netjes in zijn hemd blijven staan.

'Moet dat stuk vergif nèt bij jouw vader komen,' zei Albers bewonderend.

Peter zei niets, luisterde zelfs niet meer naar Albers, omdat hij alleen nog maar het antwoord hoorde, dat de ingenieur gekregen had. Dat was echt, heelemaal vader: ijskoud, maling aan de heele bende, een kerel uit één stuk, die lak had aan een ingenieur, al stond heel moffrika ook achter hem. En dan Rozenboom, ook zoo'n ruige, een van de directe actie, een moordkerel.

Met zulke knapen konden de Duitsche generaals het doen, die scheten op hun laarzen en veegden hun kont met de hakenkruisvlag af. Als alle arbeiders zoo waren, dan was het gauw met die bullebakken gedaan.

Om twaalf uur, toen Verheul de pamfletten onder zijn makkers verdeelde, kregen de Nederlandsche handlangers van de Gestapo de eerste lijsten binnen met de namen van personen, die in verband met het uitbreken van de staking gevangen genomen moesten worden. Er stond van alles op: gemeenteraadsleden, vroegere bestuurders van vakvereenigingem, functionarissen der ontbonden politieke partijen en, zooals vanzelf sprak, een paar bekende Joden.

Het was twaalf uur, toen Heinrich Stampfer de brouwerij verliet en woedend tot de ontdekking kwam, dat hij niet alleen zijn met een Hollandschen collega gesloten weddenschap had verloren, omdat de staking niett geëindigd was en de trams nog altijd niet reden, maar ook omdat hij genoodzaakt zou zijn naar huis te loopen. Donnerwetter, men zou den Joden deze staking wel betaald zetten; unerhört was het, dat Rijksduitschers in hun eigein bezet gebied moesten loopen. En die brutale Hollanders, die geen benul hadden van discipline, durfden nog lachen, omdat de orde verstoord was. Wacht maar, zij zouden de kracht van de gepantserde Duitsche vuist nog wel te voelen krijgen.

Twaalf uur was het, toen Jan Beumer zich gedwongen zag tot het nemen van de moeilijkste beslissing, waarvoor het leven hem tot op dat oogenblik geplaatst had. Het was waar, die staking was mooi en de stakers stonden in hun recht en zij verdienden alle respect, maar hij, voor zich persoonlijk, zag er geen heil in. Die paar monteurs en instrumentmakers, die het bijltje er bij neer hadden gelegd, zouden wel het kind van de rekening worden. Heusch, hij voelde met hen mee, maar het ging werkelijk niet. Het telefoonbedrijf was nu eenmaal iets anders dan de tram of de reiniging, omdat men bij die diensten nooit rechtstreeks met de Duitschers in aanraking kwam. Dien kleinen Jacobs moest je niet rekenen, dien zat het saboteeren in zijn bloed en het was te begrijpen, dat die afgenokt had. ‘Eerlijk,’ zei Beumer, ‘ik durf het niet, maar gaan jullie gerust je gang. Ik ben niet jong meer, mijn gezondheid is ook niet zoo best en ik durf mijn baantje er niet aan te wagen... Het gaat niet, echt niet.’ Als er iemand onder zijn collega's geweest was, die hem flink had aangepakt, dan zou men hem misschien toch nog wel hebben overgehaald, maar niemand van de zes mannen, die in het

magazijn bij elkander stonden, was bizonder geestdriftig voor de staking, niet een had voor zichzelf besloten door te zetten en het werk neer te leggen. En dus vond Beumer's verweer, hoe zwak en onzeker ook, bijval en bleven zij allen aan het werk. Jonge kerels, dacht Jan, als ik jong geweest was.... Ontevreden met zichzelf ging hij naar het kantoor van de Duitsche haveninspectie, waar hij een installatie, welke de vorige week was aangelegd, hals over kop moest sloopen.

De klok van de oude Westertoren sloeg twaalf uur, toen in de Kinkerstraat een door een onderkruiper bestuurde tramwagen uit de rails liep en dwars over de weg kwam te staan. IJzeren wiggen tusschen de rails, zeiden de menschen en zij lachten om het bakbeest van een tram, dat daar hulpeloos lag en het verkeer in de weg stond. Hebben de jongens van de remise Vaartstraat gelapt, die weten hoe je een tram een winkel in kunt laten rijden. Toen er maffers verschenen, om het gevaarte in de rails te brengen, brak er een gejoel los, werd er met koolstronken en aardappelen, met steenen en flesschen gegooid. ‘Mooie Nederlanders,’ smaalde een dik wijf, tilde haar rokken op en liet den stumpers de achterkant van haar blauwe baaien onderbroek zien. Het tumult werd nog heviger, toen pantserwagens de rumoerige straat inrolden. Dit machtsvertoon had hier niet dadelijk de gewenschte uitwerking; de menschen weken terug, maar vluchtten niet. De stakkers zullen het wel koud hebben in die blikken bakkies, zei de vrouw met de blauwe broek. Toen een jong politie-officiertje, blakend van ijver, te vlug van een pantserwagen sprong, uitgleed, en in de modder terecht kwam, steeg een daverend hoongelach op, dat overging in gejuich, in een uitdagende demonstratie, toen de menschen de keurige uniform, hatelijk symbool van macht, met modder besmeurd zagen. De houding van het volk was een slag in het aangezicht van den overwinnaar. Führer, vlag en leger werden beleedigd door een troep gepeupel. Toen was het met het geduld der Duitschers gedaan. Een kort commando, dat in het lawaai verloren ging, en een der mannen gooide iets weg, een cylinder met een steel er aan, die vlak bij een groep menschen op het asphalt terecht kwam. Ze gooien met etenstampers; laat ze liever gooien met het vreten, dat ze gestolen hebben! Was het ding, dat daar stomweg op straat lag, werkelijk een handgranaat? Dat was immers een wapen voor de oorlog, waar het hard tegen hard ging, maar zooiets gebruikte je toch niet tegen weerlooze burgers? Het ding lag er nauwelijks, toen het met een korte doffe knal ontplofte en eenige menschen tegen de grond werden geslagen. Een tweede granaat werd geworpen.

Nu pas werd het volk bang en vluchtte, maar een vrouw en een jongen bleven op het asphalt liggen. De S.S. was meester van de straat, het Derde Rijk had zijn onsterfelijke roem met een nieuwe overwinning bevestigd.

Het nieuwe Duitschland, dat al het Joodsche verbande en vernietigde, dat Jezus een Jodenkind en de Christelijke leer een product van het Joodsche denken, een middel tot Joodsche wereldoverheersching noemde, had zich nochtans niet afkeerig getoond van oud-testamentarische opvattingen en paste het vergeldingsbegrip ‘oog om oog, tand om tand’ in volle hardheid toe. In jeugdige voortvarendheid en misschien ook gedreven door de vrees van den machtige, die niet zeker is van zijn kracht, sloeg het harder toe dan zelfs de wraakzuchtige auteurs der oudheid het bedoeld moesten hebben, nam het honderd oogen voor één of het geheele hoofd van den man, die een tand van een Duitscher had durven beschadigen. Vergeleken bij Himmler, den chef van de Duitsche politie, was Jehova, de God der wrake, niet meer dan een beminnelijke beginneling en de grootmeesters der inquisitie hadden met vrucht les kunnen nemen bij den gewonen S.S.-man van de Sicherheitspolizei.

Nauwelijks waren de eerste berichten van de uitgebroken staking in Den Haag binnen gekomen, of heel het gecompliceerde terreur-apparaat der Sicherheitsdienst met zijn Scharführers en Kommandanten, zijn telextoestellen, radiozenders, telefoons, schrijfmachines, machinegeweren, revolvers, rechercheurs, automobielen, handboeien, overvalwagens etn executiepelotons werd op volle kracht ingeschakeld. De officieren, die hun opleiding begonnen waren met veemmoorden en kleine pogroms en daarna de hooge school van terreur en menschen-onderdrukking bezocht hadden, overschatten het gevaar niet van deze door Joden en Marxisten opgezette staking, die blijkbaar meenden, dat zij nog altijd in het poezelige tijdperk van de klassenstrijd leefden, maar men bevond zich hier in bezet, door de Duitsche wapenen veroverd gebied en dus moest iedere ordeverstoring met kracht worden onderdrukt. Om te beginnen werd de staat van beleg afgekondigd en den bewoners der steden waar gestaakt werd verboden, zich 's avonds na half acht op straat te begeven.

Een half uur nadat deze eerste straf- en veiligheidsmaatregel was afgekondigd, stond het winkeltje van Isidoor Gompertz vol menschen, die bibliotheekboeken wilden hebben, om de lange avonden, die nu aanbraken, door te komen. Gompertz grinnikte

vergenoegd: zoolang hij hier woonde, had hij het zoo druk nog niet gehad. Wat wilden de menschen eigenlijk van Hitler? Die man was een gesjiewes, een prachtmensch.

‘Gewoonweg de kinderkamer,’ zei hij tot een loensche juffrouw, die niet anders dan realistische romans las. ‘De kindertjes benne stout geweest en moeten voor straf dadelijk na het eten naar bed. Hoe bestaat het; om half acht binnen! Let op wat ik zeg: straks moeten we ook nog strafregels schrijven. Moet u geen kienspel of een ganzenbord hebben? Daarmee vliegen de lange avonden gewoonweg om.’

Toen het half acht geslagen had, waren de menschen van de straat verdwenen en was de stad leeg, als een woestijn. Door het nieuwe straatje zwierf een eenzame hond, die het midden van de rijweg opzocht, waar hij staan bleef en, met zijn kop naar de dakgoot gericht, een klaaglijk gejank uitstiet. De oude mevrouw te Slaa, die met een breiwerkje bij de kachel zat, hoorde het en huiverde. Hondengejank in de avond, dat voorspelde een dooie.

Omdat Herr So und So op de knop gedrukt had, haalde Redens, die bij een zakenvriend op visite had zullen gaan, maar nu genoodzaakt was thuis te blijven, maar weer eens een paar oude politieke brochures voor de dag. Omdat tramconducteurs en vuilnismannen ongehoorzaam waren, schreef Degen maar een half dozijn sollicitatiebrieven, waarop toch geen antwoord zou komen. Omdat de Nederlanders bewezen hadden niet te begrijpen wat het beteekent door nazi-Duitschland overwonnen te zijn, gebruikte Peter Verheul maar die eerste avond van huisarrest om zijn revolver eens goed schoon te maken. ‘De moffen, die buiten op wacht moeten staan, hebben het beroerder dan wij. Wat jij, baby?’ vroeg Gerard van Tuin, nam een slokje cognac, schoof wat dichter bij de kachel en verdiepte zich in ‘De Wereld van het Atoom’. Jan Beumer vond het snert, die heele straf, onrechtvaardig tegenover de menschen die niet staakten. Niet dat hij er zooveel om gaf, hij ging bij die donkerte toch nooit 's avonds de deur uit, maar die mof stond niet in zijn recht.

Heinrich Stampfer was de eenige bewoner van het straatje, die zijn huis verlaten mocht. Hij liet deze bizondere kans om van zijn bevoorrechte positie te genieten, niet voorbij gaan en wandelde een uur lang door de koude uitgestorven straten. Het viel niet mee, zoo heelemaal in je eentje overwinnaar te zijn, vooral omdat hij geen Hollanders tegenkwam, die hij had kunnen afbekken en naar huis jagen. Toch bleef dit wandelen door de verlaten stad, die dood was omdat zij, de Duitschers, het zoo wilden, een grootsche, onvergetelijke belevenis, een gebeurtenis, waarover hij als hij oud was nog met zijn kleinkinderen zou kunnen spreken.

In die dagen, kindertjes, was voor Duitschland niets onmogelijk, één bevel en heel Europa gehoorzaamde bevend. Dat was een heerlijke tijd... Heinrich ging naar huis, omdat na het wandelen door tien verlaten straten wel een langduriger, maar geen dieper genot meer mogelijk was. Waarheen hij zich ook begaf, overal zou het leeg zijn en leeger dan leeg kon het niet, zelfs niet op bevel. Bovendien was de sneeuw zijn schoenen binnen gedrongen en had hij natte voeten gekregen. Dicht bij zijn huis stond een hond, die zijn poot oplichtte bij een nuttelooze lantaarnpaal en toen begon te janken...

Inplaats van zich uit te breiden, scheen de staking te verloopen en reeds de volgende middag reden er alweer trams. Er waren honderden menschen gearresteerd, er werd met ontslag en concentratiekamp gedreigd, de burgemeester was afgezet, er waren razzia's gehouden, waarbij gewonden en dooden waren gevallen. Toen bleek dat de staking niet algemeen zou worden, dat de vitale bedrijven niet meegingen en de spoorwegarbeiders zich afzijdig hielden, begrepen degenen, die nuchter gebleven waren en geen verwachtingen koesterden, dat de actie spoedig zou moeten verzanden. Vier en twintig uur later, toen allen weer aan het werk waren met uitzondering van de gevangenen en ontslagenen, toen verschillende gemeenten met aan het hoofd Amsterdam, dat 12½ millioen gulden moest betalen, een boete was opgelegd, schudden de verstandigen - die het trouwens wel hadden zien aankomen - het hoofd en zeiden, dat deze strijd onverstandig en nutteloos geweest was. Wat hadden de stakers bereikt? Narigheid voor de bevolking, verscherpte politiemaatregelen, boete en broodeloos geworden kostwinners. Maar de onverstandigen - die het misschien toch ook wel hadden zien aankomen - vonden de actie geslaagd, niet alleen omdat de klopjachten in de Jodenbuurten waren opgehouden, maar vooral omdat gebleken was, dat er nog kerels waren met fut in hun lijf, die zich voor een rechtvaardige zaak durfden inzetten.

Sedert de Nederlandsch sprekende handlangers van de Gestapo zich genesteld hadden in het gebouw der vroegere Rijksrecherche aan de Doelenstraat, had men het daar zoo druk nog niet gehad. De werkzaamheden van het twaalftal hier gedetacheerde rechercheurs, dat een half dozijn automobielen tot zijn beschikking had, vertoonden de meeste overeenkomst met die van de ophaaldienst der spoorwegen, en een meesterspeurder als Sherlock Holmes of zelfs een amateur als Ivans, zou er zijn neus voor opgetrokken hebben. De juffrouw, die haar weggeloopen levenslustigen kater in de tuin van haar buren wist te vinden, deed

karakteristieker opsporingswerk dan deze rechercheurs, die in negen van de tien gevallen menschen moesten arresteeren, die niet wisten dat zij gezocht werden en dus geen pogingen deden om zich te verbergen. De Gestapo gaf alleen maar opdrachten tot aanhouding en voorgeleiding en voor de rest konden zij hun werkprogram naar eigen inzichten aanvullen met arrestaties van landgenooten, die door verraders waren aangebracht of die bekend stonden als vijanden der nazi's. De dienst in de Doelenstraat was, zooals men het daar uitdrukte, een zalfje. Goed loon, weinig zwaar werk, veel zelfstandigheid en de beschikking over een wagen met volop benzine. Geen wonder dat de mannen van de gemeente-politie, die door de Duitschers als snotjongens werden behandeld, jaloersch waren en zich, omdat hun niets anders overbleef, op de borst sloegen en zich goede Nederlanders noemden. Zooiets zeiden ze natuurlijk nooit in tegenwoordigheid van anderen en als je met hen sprak, vraten ze uit je hand, maar intusschen wisten de mannen van de Nederlandsch sprekende Gestapo wel, dat zij achter hun rug landverraders werden genoemd. Bij de politie was meer dan negen tiende anti, maar de Doelenstraters vonden dat niet onaangenaam, want hoe minder animo er bestond, zooveel te meer werden de paar menschen die bereid waren voor de Duitschers te werken op prijs gesteld. Zij leefden als baronnen, of eigenlijk meer als roofridders, konden doen en laten wat zij wilden, als zij hun opdrachten maar uitvoerden en hadden niets te maken met wetsbepalingen. Zij arresteerden zonder schriftelijke opdrachten tot inhechtenisname, zij drongen woningen binnen en pleegden huisvredebreuk, namen alles wat van hun gading was in beslag en deden met hun arrestanten precies wat zij wilden. Als zoo'n kerel lastig was of niet wilde kotsen, sloeg je hem op zijn bek en als je zin had hem dood te trappen, dan moest het al erg raar loopen, als je er een kwaad woord over hoorde. De Gestapo was de fideelste politie, die ooit bestaan had, een gelegaliseerde rooversbende, die inplaats van te worden gejaagd, zelf jaagde. Geen dag ging voorbij, of de heeren hadden een extraatje, meestal bij Joden in beslag genomen goederen, die voor grof geld in de zwarte handel werden verkocht. Een wonder dat de anti's woedend waren en scheel keken van afgunst.

Janus de Bikker, die twee jaar in verzekerde bewaring had doorgebracht voor zwendel op verzekeringsgebied en die daarna in Veenhuizen gevestigd geweest was, omdat Blonde Marie, toen men zijn polissenfabriek kapot gemaakt had, voor hem had moeten werken, had nooit kunnen droomen, dat die Nieuwe Orde zoo'n goeie flikkerij zou zijn. Toegegeven, hij was destijds

lid geworden van de N.S.B., omdat hij het er mee eens was dat de democratie met z'n Joodsche rechters, die iemand letterlijk voor niks twee jaar in de lik duwden, opgeruimd moest worden, maar hij had het ook gedaan op aanraden van een paar vrienden, die al lid waren en die zeiden, dat je er voor zorgen moest in de pernose te zijn, als de Beweging straks aan bod kwam. In de eerste maanden was het hem tegen gevallen, had hij gemerkt dat het toch niet zoo gemakkelijk ging met je ellebogen te werken. In de eerste plaats waren er te veel liefhebbers en amateurs, dan had je een heele massa groote jongens met klinkende namen, die ook op een baantje aasden en tenslotte ging het te langzaam, bleek het, dat je een donders lange adem moest hebben om de eindstreep te halen. Toch was hij blij dat hij het niet opgegeven had en lid gebleven was, dat hij brieven-bestellertje met de anderen gespeeld had, maanden lang huis aan huis papiertjes had bezorgd en dat hij iedere Vrijdag geholpen had in de snoepwinkel van Volk en Vaderland. Na eenige tijd was hij al een trouwe werker geweest, een soldaat van de Nieuwe Orde, die vast en zeker een plaatsje in de krant en een hand van Mussert zou krijgen als het hem, colporteerend en brieven bestellend, gelukken zou de zeventig te halen. Maar wie dacht dat Janus uit dergelijk klompenhout gesneden was, vergiste zich; hij voelde er niks voor om voor zes centen met Volk en Vaderland een longontsteking op te doen, al waren dan in Amerika, waar de straathoeken bepaald niet zoo tochtig waren, heel wat millionnairs als krantenjongens begonnen. Nauwelijks was hij opgenomen in de trouwe-werkers-gemeenschap der contributie-ophalers en krantenverkoopers - hetgeen in de Beweging, die destijds nog niet op oorlogssterkte gebracht was, zooveel beteekende als drager van een onzichtbaar ijzeren kruis - of hij begon, als een goed strateeg van zijn pas verworven gunstiger positie gebruik makend, voorzichtig aan te pappen met hopmannen, kringleiders, secretarissen en andere functionarissen, die hem van nut zouden kunnen zijn. Als ervaren assurantie-agent wist hij zich overal in te dringen, zonder voor een indringer te worden gehouden en terwijl hij langzaam maar zeker vorderingen maakte, reeds aan huis kwam bij kameraden, wier in kleerkasten hangende tunieken met goud versierd waren, bleef hij de trouwe werker op de tochtige straathoek en verkondigde, reeds met één voet op de ladder der promotie, de door alle nationaal-socialisten erkende, maar alleen voor platkoppige stommelingen bestemde regel, dat de taak van den gewonen soldaat voor het groote geheel even belangrijk is als die van den generaal. Zijn groote kans kwam toen een kringleider, die in

tabak en sigaren deed, maar bovendien nog verzekeringen afsloot op het leven en ander onzeker bezit van kameraden, om aan de plutocratische grillen van zijn echtgenoote te kunnen voldoen, hem vertelde, dat hij op het spoor gekomen was van een assurantiezwendel, waarbij - hoe kon het anders - Joden betrokken waren. Janus de Bikker, deskundige, vroeg en kreeg verlof om dit zaakje eens haarfijn uit te pluizen. Het resultaat was overweldigend. Er kwam een zwendel aan het licht die, bekeken van socialistisch standpunt en in verband met de Joodsche ondermijning van het Arische ras, een ernstig gevaar voor het volksche verzekeringswezen genoemd moest worden. Samen met zijn kringleider schreef Janus een uitvoerig rapport, dat, voorzien van dreunend commentaar en van reproducties van weinig ter zake dienende brieven, in Volk en Vaderland werd gepubliceerd. Het artikel, waaruit niet alleen bleek, dat de N.S.B. weer eens moedig had durven roeren in een substantie, waarnaar de verjoodschte Nederlandsche justitie zelfs niet met dichtgeknepen neus durfde kijken, maar dat bovendien het inzicht en de speurderstalenten van de Bikker in het volle licht der kameraadschappelijke bewondering plaatste, veroorzaakte een storm van verontwaardiging in de kringen der partijgenooten, het veroorzaakte beweging in de Beweging en het had een aanklacht wegens smaad tot gevolg. Janus werd op het hoofdkwartier ontboden, kreeg een pluim, een sigaar en een hand van een kameraad, die minstens zooveel goud op zijn kraag en schouders had als een circusportier en ontving het vereerend verzoek, om zijn krachten in het vervolg aan de inlichtingendienst te wijden. Hij werd van een trouw werker een vertrouwd werker, met spoorwegabonnement en wekelijksche declaraties. Zijn standplaats op de tochtige hoek werd ingenomen door een kameraadske, dat bij de burgerwacht was weggeloopen, omdat de kapitein de nuffen, die niets uitvoerden maar met hem flirtten, voortrok. Ongeveer een half jaar had hij voor de inlichtingendienst gewerkt, in andermans correspondentie geneusd, aangepapt met dienstmeisjes, die in plutocratische of demoliberale families dienden en Joden bespionneerden, toen de Duitschers kwamen en een eind maakten aan alle ongerechtigheden. Janus kwam, op aanbeveling van den kameraad met de kraag, die hij nu niet meer onder zijn overjas behoefde te verbergen, in dienst van de Gestapo.

Huup Grimmerik, die met de Bikker samenwerkte en zoowel auto als kantoor en buit met hem deelde, was een geheel andere kerel dan zijn collega. Hij was een idealist, die uit overtuiging bij de Beweging gekomen was en er zelfs zijn betrekking bij de politie aan opgeofferd had. Verbetering van deze uit haar voegen

geraakte samenleving, was naar zijn meening alleen mogelijk, als het bandelooze menschdom weer onder strenge tucht kwam, als iedereen gehoorzaamde aan hen, die het recht hadden te bevelen. De maatschappij was een kooi vol wilde beesten, waarin alleen met zweep en revolver de orde bewaard kon blijven. Leger des Heils, vrijmetselaars, rooie dominee's en Joden hadden de wereld met hun humanistische poespas naar de bliksem geholpen. Wat hem aantrok in het nationaal-socialisme, was zijn militaire houding van harde mannelijkheid, zijn orde en discipline. Hij haatte de democratie met haar halfzachte begrippen van verdraagzaamheid, hij verachtte de justitie, die het werk van ernstige politiemannen verpestte met haar voorwaardelijke veroordeelingen, psychiaters en bizondere gevangenissen. Tucht en orde moesten er heerschen in deze wereld die, hij wist het uit ervaring, bevolkt was met misdadigers en schurken, met slappelingen en knoeiers, deze bende moest met straffe hand geleid worden. Het liefst zou hij van de heele aarde een groote gevangenis, concentratiekamp of desnoods kazerne gemaakt hebben, waar kerels, die wisten wat zij wilden, de leiding hadden. Hij wist van hoeveel waarde een strenge opvoeding was, had zelf een vader gehad, die zijn huis vol kinderen met de karwats regeerde en niet voor niets hadden de buren hun woning de strafkolonie genoemd. Hij had er nooit spijt van gehad, dat hij met harde hand was groot gebracht. Integendeel, zijn opvoeding was hem later in Indië van veel nut geweest en die bruine jongens daar zouden zich sergeant Grimmerik weten te herinneren, al werden zij ook honderd jaar. Later, in politiedienst, had hij menigmaal last gehad met superieuren, die vonden dat hij de arrestanten - God beter het: gevangenisgeboefte - te hard aanpakte. Zijn strenge houding - de eenig juiste voor een politieman - had hem zijn promotie gekost. Dat was het werk geweest van een slappeling van een commissaris, een vrijmetselaar, die bonbons tijdens de dienst at en geen vrouw met rust kon laten. Toen het N.S.B.-verbod voor ambtenaren afkwam, had hij daaruit maar meteen de volle consequenties getrokken en de politiedienst verlaten. Hij was ongetrouwd, had niet veel noodig en kon er dus best komen van het baantje, dat hij bij de Beweging kon krijgen. Het was trouwens toch maar tijdelijk, omdat hij, zoodra de nationaal-socialisten de macht overgenomen hadden, weer bij de politie zou terugkeeren. Zoo was het dan ook uitgekomen, al was het dan een beetje anders dan hij het zich had voorgesteld, want nog altijd zat het grootste deel der slampampers bij de politie op hun oude plaatsen en stond hij niet in Nederlandsche, maar in Duitsche dienst. Veel verschil maakte dit voor hem niet,

want hij was nu toch weer politieman en diende dezelfde goede zaak.

Er was hier in de laatste dagen heel wat werk verzet, maar waarschijnlijk, zoo had men in de Euterpestraat gezegd, zou de grootste drukte pas komen als de actie onderdrukt was, omdat men dan een beter overzicht had en de stakers weer in fabrieken en werkplaatsen waren, waar zij in groepen konden worden weggehaald. Gedurende de ochtend was de heele bezetting van het bureau Doelenstraat op het pad geweest, hadden de kleine aardige automobieltjes af en aan gereden en telkens had men een of twee arrestanten meegebracht. Heel wat gevallen grootheid, bonzen uit de vroegere arbeidersbeweging, was hier op het matje verschenen en, na verhoord en uitgekafferd te zijn, doorgezonden naar de Duitsche chefs. Het was om je dood te lachen, zoo gedwee als deze klassenstrijders, die den werkman zijn arbeidseer hadden ontstolen, zich gedroegen. Zij lieten zich vangen als schapen, waren vriendelijk, boden kopjes koffie en sigaren aan, probeerden een goeie beurt te maken en er zonder kleerscheuren af te komen. Maar hun democratische vlieger ging niet op, een nationaal-socialist liet zich niet verneuken en vooral de Duitsche politie wist, hoe je met deze Marxisten moest omspringen. Voor een deel was het jammer, dat deze wijven en kerels zich zoo tam gedroegen en niet een klein beetje flinker en weerspanniger waren; je droeg tenslotte geen revolver om er nooit eens gebruik van te maken.

Voor vanmiddag stonden er nog twee aanhoudingen op de lijst, een in Zuid en een in Oost. De Bikker vond, dat zij geen haast behoefden te maken en eerst rustig hun lunch konden gebruiken. Uitgebreide luxe lunch, zei dat prentenboek. Vandaag waren het sardines, gerookte zalm, Amerikaansche spread en ossetong in gelei, de man een blikje en dan voor samen nog een flesch gemengd fruit na. Dat had die gauwdief zooeven toch maar, waar hij bij stond, bij dien Jood uit het buffet gehaald en hij had er niet zóóveel van gemerkt. Je kon dien Janus om een boodschap sturen!

De juffrouw kwam vragen wat de heeren hebben wilden: koffie of chocolade.

‘Allebei,’ antwoordde Janus.

Waarom niet, het was immers koek van hun eigen deeg?

‘Straks nog een lekker cognacje na,’ beloofde de Bikker. ‘Ik heb nog een half fleschje van die fijne Napoleon in mijn bureau staan.’

Heelemaal in de haak vond Huup het niet, dat je als politieman in beslag genomen goederen voor jezelf hield, maar hij moest

toegeven dat die rommel verrekt lekker smaakte en als je er dan aan dacht, dat je middenin een revolutie zat en dat de Duitschers, die toch heusch geen krimp hadden, de boel die je doorstuurde ook nog opvraten, dan was het toch ook weer zoo erg niet.

‘Menschen, die hard werken, moeten goed eten,’ zei Janus, die op het punt stond zijn eerste hap te doen in twee dunne boterhammetjes met een dikke laag gerookte zalm er tusschen. ‘De Führer,’ ging hij met volle mond verder, ‘moet kunnen vertrouwen op zijn S.S., want zonder een goeie politie wint hij de revolutie niet. Een goeie politie is een goed gevoede politie. Waar of niet?’

Huup knikte; hij kon niet spreken met een ossetong in zijn mond.

‘De Duitschers vreten als wolven,’ ging de Bikker verder, ‘ook niet allemaal evenveel, maar iedereen komt toch aan zijn trek. Eerst heb je Goering, die vreet het meest, dan de groote binken van de Gestapo, daarna de officieren van de S.S., dan de manschappen en tenslotte de jongens van de Wehrmacht. Het minst van allen krijgt Hitler. Wist jij dat hij vegetariër is? Niet? Zeker bang dat ie menschenvleesch op z'n brood krijgt; in zoo'n veldkeuken vergis je je gemakkelijk. Je moet eens een stukje tong met die Amerikaansche pomade nemen, beestachtig lekker. Weet je dat beweerd wordt, dat Hitler tapijten vreet?’

‘Bakerpraatjes, laster van de Joden.’

‘Moet je niet zeggen. Hij schijnt een reuze zenuwpees te zijn. Je moet dat ook niet letterlijk opvatten, hij bijt er misschien alleen maar in. Ik heb een vent gekend, die zakdoeken vrat, als hij erg zenuwachtig was of de pest in had.’

‘Ik vind dat je een rotsmaak hebt,’ zei Huup. ‘Tong met dat goedje is geen combinatie. Geef me gauw een glas cognac.’

‘Ik heb ook nog wat whisky. Wil je misschien een paar fijne bonbons?’

‘Bonbons? Je lijkt wel een wijf!’

Janus gaf geen antwoord; hij kende Huup's opvattingen over mannelijkheid en karakter. Vruchtensalade scheen zijn mannelijke tong nog juist te verdragen.

Zooals gewoonlijk chauffeerde de Bikker. De tocht ging eerst naar Zuid, waar een wagenbestuurder, die de staking bij de tram voorbereid had, gehaald moest worden. De wagen hield stil voor nummer vier en twintig in het nieuwe straatje en de beide rechercheurs stapten uit. Verheul trok de deur open en voordat hij antwoord gekregen had op zijn vraag wie daar was, stonden zij al voor hem.

Of hij maar mee wilde gaan. Duitsche politie.

Achteruit loopend was Jan terug geweken naar de woonkamer, waar hij nu, wit van woede en schrik, bij de schoorsteen stond.

‘Ik mee? Waarvoor? Denk er niet aan.’

‘U bent toch Johannes Verheul?’

‘Dat gaat je geen bliksem aan.’

Huup en Janus wisselden een blik, gaven elkaar het signaal: oppassen. Was dit nu eens werkelijk een lastige knaap, konden zij op verzet rekenen of was het alleen maar opschepperij? Zou er eindelijk eens een beetje afwisseling komen en zouden zij geweld moeten gebruiken of zou het straks toch van een leien dakje gaan?

‘Stel je nou maar niet aan, want mee moet je toch,’ sarde Grimmerik, stak zijn hand in zijn zak en rammelde met zijn boeien.

De Bikker, die eigenlijk heelemaal niet op een geweldje gesteld was - hij had vandaag voor het eerst zijn nieuw kostuum aan - trachtte de storm nog te bezweren, zei dat zij ook gestuurd werden en hun plicht moesten doen.

‘Je plicht,’ riep Jan. ‘Plicht tegenover die rotmoffen!’ Hij spoog verachtelijk een klodder tabakssap vlak voor de Bikker's voeten.

‘Dan maar met geweld.’

Zij haalden beiden hun handboeien te voorschijn en Verheul, die uiterlijk kalm was, keek er naar, alsof hem de dingen te koop werden aangeboden. Maar opeens, toen zij hem wilden grijpen, werd zijn bleek gelaat rood, schoot zijn hand uit naar een met spiritus gevulde flesch, die op de schoorsteenmantel stond en voordat de anderen in staat waren te pareeren, had hij de flesch tegen de Bikker's voorhoofd te pletter geslagen. Janus, met een lange snede boven zijn oogen en verblind door de bijtende vloeistof, viel kreunend in een stoel en op hetzelfde moment werd Grimmerik, die heel even was afgeleid, door Verheul aangegrepen. Hij trachtte nog zijn revolver te pakken, maar Jan had zijn pols reeds vast en wrong zijn arm naar achteren. Zij stootten tegen een stoel, struikelden en vielen tegen de open staande deur aan, die met een klap dicht sloeg. Jan hijgde, kon bijna geen lucht krijgen. Die kerel was sterker dan hij, dat hield hij nooit, als er geen hulp kwam.

‘Peter!’

‘Wat Peter! We zullen je helpen, schoft!’ Grimmerik had zijn rechterhand vrij, wist zich los te rukken en zijn revolver te grijpen.

‘Peter!’

Grimmerik grijnsde, ging een paar passen van hem af staan en ontgrendelde zijn revolver.

‘Tegen de muur, kreng, daar!’ wees hij met de loop van het wapen.

Wat kon Verheul anders doen dan gehoorzamen? Die ellendeling had hem nu in zijn macht.

‘Let op, Janus, doe je oogen open, dan zal ik je iets moois laten zien. Daar, schoelje!’

Het schot viel en Peter kon nog juist zien hoe zijn vader, neergeschoten als een hond, langs de muur op de grond gleed. Het tweede schot, dat zoo vlug volgde, dat het de echo van het eerste had kunnen zijn, werd door Peter gelost en trof Grimmerik in het achterhoofd.

Even was Peter vreemd verbaasd, kreeg hij een schok, toen hij den ellendeling, die pas een schot op zijn vader gelost had, zag neervallen als een etalagepop. Maar deze verwondering duurde slechts even, flitste voorbij en werd verdrongen door andere gedachten en indrukken, die hem omgaven en aan hem voorbij schoten als een draaimolen met afschuwelijke poppen. Vader dood, moord, politie, moeder, rechtbank, doodstraf, executie. Hij boog zich over zijn vader en begreep, meer dan hij het zag, dat alles afgeloopen was. ‘Vermoord hebben ze je, jou.’ Hij liet de bekende hand los, keek naar de geopende mond, waaruit een dun straaltje bloed te voorschijn kwam en die, in deerniswekkende onmacht, misschien nog iets had willen zeggen. ‘Ja vader,’ fluisterde hij, en het was een belofte, een bittere harde eed.

In de kamer had hij zich kalm gevoeld, was hij rustig gebleven, alsof hij geen aandeel had gehad aan het drama, dat zich eensklaps voor hem geschoven had als een steile muur, waarachter geen toekomst meer was. Hij was alleen maar vol geweest van een oneindig stil verdriet, dat hem klein en eenzaam gemaakt had als een verdwaald kind. Pas toen hij buiten op het portaal stond, kwam er binnenin hem iets in beweging, was het alsof er iets losraakte, dat zich omhoog wrong naar zijn keel, waar het zitten bleef en hem dreigde te verstikken. Het hielp niet of hij slikte en zijn vuist tegen zijn strot sloeg, of hij stampte en op zijn vingers beet.

‘Verdomme,’ kreunde hij, ‘ze hebben hem vermoord!’

En toen hij dit gezegd had, toen de woorden er uit waren, kwam het los, vonden woede en haat een uitweg, begon hij te beven en hoorde hij het hameren van zijn bloed achterin zijn ooren. Hij moest vluchten, hier vandaan, niet omdat hij bang was dat ze hem zouden grijpen, maar omdat hij niet nu, te vroeg, gevangen genomen en machteloos gemaakt wilde worden. Hij

wist wat hij zijn vader zooeven beloofd had en deze belofte zou hij houden.

Hij rende naar boven, trok de lade van zijn kastje open en greep de doosjes patronen, kleine vierkante pakjes, die zwaar waren als brokken lood. Terwijl hij dit deed, viel zijn oog op de plaat van Marianne, zag hij de optrekkende revolutionnairen, vogelvrije proleten, zooals hij. En daar was de cyclostyle, bewijsmateriaal, gevaar voor de kameraden. Voor hen niet, zij moesten alleen gewaarschuwd worden; aan hem was niets verbeurd.

Over het plat heen bereikte hij van Tuin's kamer, waarvan het raam open stond. Er was niemand binnen. Beneden in de keuken trof hij Carla's moeder, die schrok toen zij den opgewonden bleeken jongen binnen zag komen. Zij moest even goed luisteren, zei hij heesch fluisterend, vooral goed luisteren en niets vergeten. Carla mocht niet meer naar hem toekomen, nooit meer. Begrepen?

Maar wat was er dan? Hij moest kalm zijn, even gaan zitten.

‘Neen,’ weerde hij af, ‘luistert u nu, niet vragen. De Gestapo zoekt mij, zoo meteen, misschien nu al. Mijn vader is dood, vermoord door die schurken. Ik heb een van die kerels doodgeschoten.’

‘Maar jongen!’ Zij drukte haar hand tegen haar mond en keek hem aan met wijd geopende oogen.

‘Zeg Carla, dat zij bij mij wegblijft en alle papieren verbrandt. Zij moet dadelijk de anderen waarschuwen. Zeg mijn moeder dat ik gevlucht ben. En... verder niks.’

Nog voordat zij haar spraak terug gekregen had, was hij verdwenen, even plotseling als hij gekomen was.

Een paar dagen later schoot hij een Duitsch officier neer, toen deze het paviljoen van een ontbonden roeivereeniging verliet. Het gebeurde in de schemering en ofschoon eenige voorbijgangers de aanslag hadden gezien, slaagde hij er in te ontkomen.

[XVII]

PURAX
Fabriek van Chemische en Synthetische producten.

Het staat er in kloeke solide letters, blauw op een wit bord, dat de geheele breedte van de gevel beslaat. Tot voor enkele weken was Purax een gewone chemische fabriek, maar Lex de Jong, die een voorliefde heeft voor het gebruik van vreemde woorden, vond de naam niet indrukwekkend genoeg en bracht bij zijn intree in de firma, tegelijk met een paar ton gemalen krijt en een sleeperskar vol gedeukte teilen, vaten en oud hout, de toevoeging synthetisch mee. Een nauwkeurige verklaring van het woord zou Lex, al sloeg je hem dood, niet kunnen geven, maar hij weet zeker, dat het in hun firmanaam op zijn plaats is, dat het het 'doet', zooals een Fransche fantasienaam op de ruiten van een nachtkroeg. Bij surrogaat denk je aan iets ordinairs, iets dat slechter is dan het artikel dat het vervangen moet, zei hij toen hij zijn voorstel met gloed verdedigde, maar bij synthetische producten denk je aan pionierswerk, aan laboratoria, aan wetenschappelijke onderzoekingen en ontdekkers, die jaren lang hebben gezweet voordat hun proeven gelukten; iedereen die er niets van begrijpt neemt zijn petje af voor synthetische benzine of rubber, maar voor surrogaten trekken de menschen hun neus op. En dan de klank van het woord, daarin alleen zit al een goodwill van duizenden guldens.

De firma had een nieuw pand aan een der grachten betrokken, een vier verdiepingen hoog heerenhuis, waarvan de onderste door een vroegeren bewoner reeds tot pakhuis was verbouwd. Dit onderstuk, dat één groote ruimte vormde met de daarachter gelegen door een matglazen dak overdekte tuin, maakte met zijn betonnen vloer en wanden en een stel rails, dat over de rijweg tot aan de waterkant doorliep, een imposante indruk. Lex zei, dat het een natuurgetrouwe fabriek was, een gebouw, waarin het publiek vertrouwen kon hebben, waarbij het woord synthetische paste alsof het er voor gemaakt was en hij vond het alleen jammer, dat er niet een flinke schoorsteen bij was, die een eind boven de daken uitstak. Van Tuin maakte de plannen voor de inrichting en hield toezicht op de uitvoering van het werk, waarbij zich

tallooze moeilijkheden en onaangename verrassingen voordeden. Om te beginnen was er niets te koop zonder de moeilijk te verkrijgen toewijzingen der lastige en ergerlijk langzaam werkende rijksbureau's. Voor een stuk geleidingsdraad moesten tallooze formulieren ingevuld en naar Den Haag gezonden worden; om ijzer voor het maken van machines te krijgen, waren allerlei ingewikkelde formaliteiten en ruiltransacties vereischt en timmerhout scheen alleen verstrekt te worden op vertoon van een overlijdensacte, waaruit onweerlegbaar bleek, dat het hout voor het maken van een doodkist dienen moest. Van Tuin verschafte zich het noodige hout door het afbreken van eenige kamers in het nieuwe pand en verder werd al het overige op de zwarte markt gekocht. Hier ging alles verbluffend eenvoudig en gemakkelijk; het was alleen maar een kwestie van het verwisselen der rollen, omdat hij tegen afgifte van eenige door de Nederlandsche bank uitgegeven formulieren, waarvan het namaken of vervalschen wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste negen jaren, alles prompt geleverd kreeg door dezelfde menschen, die eerst bezworen hadden hem aan geen schroef of spijker te kunnen helpen zonder toestemming van de rijksbureau's. Het was alsof het openen van zijn portefeuille een frissche wind had veroorzaakt, waardoor alle moeilijkheden en bezwaren, alle beslommeringen en dreigende strafbepalingen, als een nevel werden weggeblazen. Men kon zich voorstellen weer in een normale wereld te leven, waar beleefde en welwillende leveranciers klaar staan om den klant op zijn wenken te bedienen, waar goederenschaarschte onbekend is en men nimmer heeft gehoord van distributiebureau's en economische rechters. Het eenige verschil met vroeger was, dat de klant tactvol zijn en niet naar prijzen vragen moest. Hield hij zich hieraan, dan bereikte hij zijn doel, zoo noodig dwars door alle ambtelijke linies heen, die, ofschoon zij meer verkenningsposten waren en geen deel van het verdedigingssysteem uitmaakten, de vesting der distributiediensten omgaven. De ambtenaren van bouw- en woningtoezicht, waterleiding, electriciteitsbedrijven en andere diensten, die overtredingen constateeren en Den Haag waarschuwen konden, bleken geschikte voor rede vatbare menschen te zijn, bevriend met de installateurs en toeschietelijk voor hun opdrachtgevers. Inplaats van leidingen te zien, die er niet mochten zijn, en zich zorg te maken om documenten, die nooit waren ingeleverd, rookten zij met smaak hun sigaartje - oude samenstelling - en praatten gezellig over de oorlog en de laatste berichten uit Engeland. Zoo kwam de fabriek op tijd gereed en deed Ger nog heel wat ervaringen op, welke hem later te pas konden komen.

Het was een fabriek, die gezien mocht worden, al was het dan niet door sommige ambtenaren, die er voor zorgen moesten, dat Nederland uitkwam met de restjes, welke de Duitschers overlieten. Beneden, waar wasch- on toiletpoeder gemengd werden, gonsden electromotoren en kraakten drijfriemen, daar was de lucht vol openhartig machinegerucht, alsof er geen hinderwet bestond ter beteugeling van deze geluiden, die op een nog altijd deftige gracht niet op hun plaats waren. Daar liepen tusschen stapels balen en vaten, stevige kerels in blauwe overalls met de uitgesneden bol van een dameshoed bovenop de haren, als een vingerhoed op de top van een vinger; zij kopten de zware balen, rolden de vaten en bedienden de roteerende trommels met een vaardigheid en zekerheid, alsof zij hun heele leven reeds in de Puraxfabrieken gewerkt en nooit iets anders gedaan hadden dan het mengen van zout met een beetje alkali en schuimpoeder. Er lagen hier hooge bergen zout, waarop het licht der booglampen schitterend werd weerkaatst; een tooneel dat denken deed aan een zoutmijn of aan het decor van een Noordpool-operette, maar zeker niet aan een fabriek van surrogaten.

Boven bevonden zich de pakkamers, kantoren en magazijnen en daar was ook een splinternieuw laboratorium met glanzende betegelde wanden, dat het zelfs in een alchimistenfilm goed zou hebben gedaan. Maar interessanter en indrukwekkender nog dan deze inrichting, was de man, die haar zou gaan gebruiken en die Tom helpen zou bij het maken van uitgezochte delicatessen uit overjarige tuinboonen, melkpoeder en crocusmeel. Doctor Löw was een beschermeling van Jacques Berger, die hem ontdekt had op een zolderkamertje in Oost, waar hij, temidden van wat boeken, oude kleeren en een paar gehavende koffers, met longontsteking en veertig graden koorts lag. Beirger had den vluchteling, eens eigenaar van een apotheek in Leipzig, waar thans zuivere Arische handen spatel en mortier hanteerden, er bovenop geholpen en hem na zijn herstel met Tom in kennis gebracht. Zij hadden elkander dadelijk begrepen en nadat zij een middag van gedachten gewisseld hadden over het nationaal-socialisme en de oorzaken van het antisemietisme, over de relativiteitstheorie, de afloop van de oorlog, over schimmels, Plato, parapsychologie, tuinboonen, Hegel, conserveeringsmiddelen, melkpoeder, Spinoza en moderne muziek, was Tom er van overtuigd, dat er in Nederland moeilijk iemand te vinden zou zijn, die hem beter bij het maken van zijn pikante pasta zou kunnen helpen dan Löw. Voorzien van een witte jas en een cahier met potlood, had de apotheker zijn intrek genomen in

het laboratorium en was begonnen met het opstellen van een lijst van chemicaliën, welke nog moesten worden aangeschaft. U kunt er wel uit wijs worden, ik heb de formules er nog achter gezet, had Löw gezegd, die blijkbaar een nogal goede indruk van de vakkennis van zijn nieuwen patroon gekregen had. Tom, die zijn medewerker niet had willen teleurstellen, had met een glimlachje geantwoord, dat het prachtig in orde was, maar had voor alle zekerheid de puzzles van den doctor maar laten overtypen en per brief naar den leverancier doorgezonden. Op deze wijze vermeed hij de firma belachelijk te maken, als hem bij het telefonisch doorgeven van al die chemische strikvragen om opheldering zou worden gevraagd. Alle firmanten, van Tuin inbegrepen, waren het er vanaf het eerste optreden over eens, dat Löw de juiste man op de juiste plaats was en dat hij, zooals hij daar tusschen reageerbuisjes en fleschjes met zijn kale glimmende schedel onder het licht van de werklamp zat, een sieraad voor de zaak was. Tegen alle verwachtingen, bezorgde de doctor Tom een teleurstelling, door al zijn pasta's en smeersels zonder meer af te keuren, niet alleen omdat zij niet houdbaar waren, maar ook omdat de smaak niet deugde. Nu erkende Garf, dat hij in de koppige strijd tegen schimmel- en gistbacteriën het onderspit gedolven had, maar hij had gemeend zich te mogen troosten met de gedachte, dat hij na volledig te hebben verloren, zoo niet de eer, dan toch tenminste nog de smaak gered had. Maar ook deze laatste illusie werd hem door zijn wetenschappelijken medewerker ontnomen. Het zijn en het blijven tuinboonen, oordeelde die fijnproever van een apotheker, uit al uw spraeds en pasta's proef je die afschuwelijke boonen het eerst. Men had, zoo onderwees hij verder, maar een zeer beperkte keus in grondstoffen en men zou dus steeds tuinboonen en melkpoeder als vulling moeten gebruiken. Daarom moesten die onaangenaam smakende boonen eerst geneutraliseerd, smaakloos gemaakt worden. ‘Wissen Sie, der eigen Geschmack muss abgetötet werden.’ Tom begreep deze moordzuchtige plannen van een Duitschen Jood en daarom gaf hij maar toe, ofschoon hij geen hekel aan tuinboonen had en de smaak van zijn producten werkelijk niet kwaad vond. Misschien had hij den apotheker voorzichtig duidelijk moeten maken, dat hij hier niet was aangesteld als kok, die de pap moest bereiden, maar als chemicus, die er voor zorgen moest dat die gulzige bacteriën niet alles opvraten. Toen hij echter toegaf, dat de smaak beter kon en het glimlachje van voldoening zag om de mond van den man, die eigenlijk kalmeerende geneesmiddelen in zijn vaderland had moeten maken,

maar die door het lot tot medeplichtige in de Puraxonderneming was gemaakt, vond hij de moed niet meer om tegen te spreken en liet Löw de vrije hand. Van nu af kwam hij elke dag een paar keer in het laboratorium, om te zien hoe zijn dure, zwart gekochte tuinboonen, in dampende met bijtende zuren gevulde proefglazen aan haar eind kwamen. Nu hij een echten scheikundige bezig zag, een vakman, die precies wist wat hij deed, drong het pas goed tot Tom door, hoe stumperig hij al die maanden geknoeid had en welk een charlatan hij was. Hij mocht dan niet overtuigd zijn van de noodzakelijkheid van Löw's experimenten en liever hebben gezien, dat hij het probleem van de conserveering oploste, inplaats van zijn tijd en aandacht te besteden aan het smaakloos maken van de boonenpap, de toewijding en wetenschappelijke hardnekkigheid van den apotheker boezemden hem respect in, schudden zijn geweten wakker en deden den knoeier beschaamd zwijgen. Als Löw hem uitlegde hoe hij eiwitcellen splitste en andere ingewikkelde chemische mutaties tot stand bracht, was hij de wonderlijkste en meest tegenstrijdige gedachten ten prooi. Zijn respect werd dan vertroebeld door medelijden met den man, die ter wille van een boterham genoodzaakt was zijn kennis op de Purax-aschbelt te gooien, maar tegelijk was hij er trotsch op, dat in zijn laboratorium eiwitcellen werden gesplitst alsof het niks was. Bijna tien maanden waren er voorbij gegaan, sedert zijn doodsvijanden het land bezetten en inplaats van in een concentratiekamp te zitten, was hij directeur van een welvarende fabriek met vijftig man personeel en hield hij er een lijfscheikundige op na, die eitwitcellen voor hem kapot maakte en die, als hij dit verlangde, atomen verbrijzelen of nieuwe elementen ontdekken zou. Sedert hier, zooals hij hatelijk zei, niet meer geprutst maar ernstig gewerkt werd, was Ger een regelmatige bezoeker van het laboratorium geworden; hij leende boeken van Löw, liet zich proeven uitleggen en hield hem met interessante gesprekken over atomen, diepzee-onderzoek en andere natuur- en scheikundige onderwerpen uren lang van zijn werk af.

Reeds enkele dagen nadat de apotheker zijn werkzaamheden begonnen was, had hij resultaat. Hij begroette Tom, toen deze in het laboratorium verscheen, met het superieure glimlachje van den man, die er steeds van overtuigd geweest is, het bij het rechte eind te hebben - wat niemand ooit had betwist - en die nu zijn doel bereikt heeft. Hij bood Tom een lepel vol bruine warme pap aan, verzocht hem te proeven en zei plechtig: ‘Eigen Geschmack schon tod!’ Het viel niet te ontkennen: de

pap smaakte niet meer naar boonen, maar had thans onmiskenbaar iets weg van groene zeep. Voordat hij hiervan iets zeggen kon, had Löw hem reeds uiteengezet hoe het met de nieuwe smaak zat: de substantie moest nog een paar bewerkingen ondergaan om volkomen smaakloos te worden. Het voornaamste was echter bereikt, want de eigen Geschmack was dood. Ook de anderen moesten de pap proeven en ofschoon zij allen meer van boonen dan van zeep hielden, wist Löw hen er van te overtuigen, dat het probleem der pikante pasta zijn oplossing een stuk dichter genaderd was. Eigen Geschmack schon tod, noemden de heeren directeuren van nu af hun wetenschappelijken medewerker.

De aankomst van de eerste dekschuit, een transportmiddel waarvan alleen groote bedrijven gebruik maken, was een feestelijke gebeurtenis, die in het privékantoor met een extra borrel werd gevierd. Voor voorbijgangers aan het oog onttrokken door vitragegordijnen, keken zij er naar hoe de schuit, beladen met tienduizenden kilo's zout, voor de wal kwam en hoe daarna door sjouwerlieden, die aan weerskanten van de rails onafgebroken heen en weer liepen, alsof zij aan een band zonder einde vast zaten, baal na baal werd gelost.

‘Het is grootsch,’ zei Lex, ‘dergelijke momenten moesten eigenlijk voor het nageslacht op een film worden vastgelegd. Tegen de tijd, dat wij Joden economisch zijn uitgeschakeld, zijn dekschuiten voor ons te klein geworden en hebben we kleine zeeschepen noodig. Met het oog daarop is die gracht toch wel een beetje smal. Tusschen twee haakjes, Tom,’ vervolgde hij, na zijn jeneverglas geledigd te hebben, ‘wat denk jij van die nieuwe verordening op de aanmelding van Joden? Na de Joodsche zaken, komen nu de menschen aan de beurt. Doe jij het?’

‘Jij?’

‘Ik voel er niks voor, maar ik ben bang dat ik er niet onderuit kom. Mijn heele familie heeft het al gedaan en ik zal dus wed moeten volgen.’

‘Niet doen,’ mengde Redens zich in het gesprek, ‘je kunt er alleen maar ellende door krijgen. Laat eens kijken dat formulier. “Aanmelding van personen van Joodschen bloede,”’ las hij. ‘Het staat er zoo onschuldig, het klinkt lang zoo gevaarlijk niet als bijvoorbeeld Registratie van Joden of Opgaaf van candidaten voor het concentratiekamp. Jullie bent toch zeker niet zoo stom om dat ding in te vullen en je eigen doodvonnis te onderteekenen?’

‘De meeste Joden hebben het al gedaan,’ antwoordde Tom, ‘zij zien er niet veel kwaad in, vooral niet omdat die Raad van Joden zich met de registratie bemoeit. Het is niet belangrijk, zeggen zij, omdat op de secretarie van de Joodsche gemeente toch de namen van alle Joodsche ingezetenen bekend zijn. Daar komt nog bij, dat de menschen bang zijn, omdat de moffen op het niet nakomen van de aanmeldingsplicht zware straffen gesteld hebben.’

‘Wat kan aan azijn zuur worden?’ vroeg Hans. ‘Straf krijgen zij in ieder geval. Hitler heeft nu eenmaal beloofd, hen te zullen uitroeien. Men had dat kaartsysteem van de Joodsche gemeente moeten vernietigen toen de Duitschers hier kwamen, dan zouden er geen gegevens geweest zijn. Snap jij waarom dat niet gebeurd is?’

‘Zooals er helaas zooveel gebeurd is, dat achterwege had moeten blijven en zooals er zooveel is nagelaten, dat gedaan had moeten worden. Vijf en negentig procent van de menschen zijn stommelingen of lafaards. De groote meerderheid, waarbij wij zelf ook behooren, kiest het kleinste kwaad, dat straks zal blijken het grootste kwaad te zijn. Het is ellendig, maar het is eenmaal niet anders.’

‘Maak het dan anders, tenminste voor jezelf,’ zei van Tuin, die tot nu toe gezwegen had. ‘Schei dan maar eens uit met dat kiezen van het kleinste kwaad en gooi om te beginnen dat rotpapiertje in de kachel.’

‘Het mijne is al verbrand,’ antwoordde Tom, ‘maar ik vrees dat ik een nieuw zal moeten invullen en inleveren, omdat mijn familie het gedaan heeft. Ik heb nog getracht mijn moeder ervan te weerhouden, maar geen schijn van kans. Een vrouw van zeventig, die nog nooit een verordening overtreden heeft, die al begint te beven als zij aan zooiets denkt, krijg je zoo ver niet. Zoo zal het overal wel gaan, in iedere familie zullen wel een paar menschen zijn, die zich aanmelden en zoo de anderen ophangen.’

‘Toch probeeren,’ meende Ger. ‘Je woont niet meer op het adres waar je ingeschreven staat, dus zoo gemakkelijk krijgen ze je niet te pakken, als ze de Joden, die zich niet hebben aangemeld, zouden gaan zoeken. Maar je bent immers geen volle Jood?’

‘Eén niet-Joodsche grootvader. Maar daarmee red ik het niet, omdat zij, als ik het goed begrepen heb, iedereen als Jood beschouwen, die tenminste drie Joodsche grootouders heeft.’

‘Ik lever je er nog een Goj bij, dan heb je er twee. Alleen van

stamboekvee en moffen kan precies worden nagegaan, hoe het met de voorouders zit. Als ik jou was, waagde ik deze gok beslist.'

Tom dacht over Ger's raad nog eens na en besloot het maar te probeeren. Hij was nooit lid van een Joodsch kerkgenootschap geweest, had een Christen vrouw en er bestond dus een kansje, dat hij er met een echten en een nagemaakten niet-Joodschen grootouder doorheen zou rollen. Hij vulde de vragenlijst in, maar toen hij zijn handteekening moest zetten onder de verklaring, dat hij alles naar waarheid had beantwoord, aarzelde hij toch even. Durfde hij niet, was hij bang voor de gevolgen van zijn verkeerde opgaaf? Integendeel, deze onbeteekenende poging tot sabotage gaf hem een gevoel van voldoening, zij was als de plagerij van een schooljongen, die zich wreekt door een punaise op de stoelzitting van den gehaten onderwijzer te leggen. En hoe zou men hem, als mocht uitkomen dat hij onjuiste gegevens had verstrekt, zwaarder kunnen straffen dan met de doodstraf, waartoe alle Joden toch reeds herhaaldelijk waren veroordeeld? Wat hem aarzelen deed was zijn afkeer van de plompe brutaliteit dezer schavuiten, zijn innerlijk verzet tegen deze rechtsverkrachting, die hij zich niet alleen moest laten welgevallen, maar waaraan hij, door het invullen van dit formulier en het betalen van een gulden voor de inschrijving, zijn medewerking nog moest verleenen. De bloedige pogroms der Russen en Polen deden bijna sympathiek aan, vergeleken bij de gelegaliseerde, administratief voorbereide massamoord dezer met gezag bekleede gangsters, die de Joden dwongen hun toekomstige beulen een fooi voor de terechtstelling te geven. Want het stond voor hem vast, dat hier onder het voorwendsel van een overigens door niets gerechtvaardigde maatregel van administratieve aard, de plundering en waarschijnlijk ook de uitmoording van honderd en twintig duizend Joodsche Nederlanders rustig werd voorbereid. Het volk nam geen aanstoot aan deze maatregel, omdat hij zijn wantrouwen niet wekte, omdat het niet inzag dat door deze tegen de grondwet indruischende verordening, een deel van de Nederlanders in een uitzonderingspositie en buiten de wet geplaatst werd en tenslotte omdat deze papieren pogrom, waarbij geen messen maar vulpenhouders gebruikt werden, niet tot zijn fantasie sprak. Zelfs de meeste Joden waren te argeloos en hadden te weinig onderscheidingsvermogen om het gevaar dat hen bedreigde te herkennen.

En het zag er ook heelemaal niet gevaarlijk, zelfs niet verdacht uit, dat gymnastieklokaal van de school, die Tom op die

vroege voorjaarsochtend betrad, om zijn certificaat van sociale onwaardigheid en uittrede uit de maatschappij af te geven. Hij moest denken aan een verkiezingsbureau, waar alleen de hokjes en de stembus ontbraken, het kantoor van een volksstemming, alleen toegankelijk voor Joden, die tegen de Joden stemden. Aan een van de zes tafeltjes werd hij te woord gestaan door een jongeman, wiens langgerekt bijna kinloos gelaat op een paardenkop geleek. Zijn lijst kreeg een nummer, zijn antwoorden werden vluchtig nagekeken en stuk voor stuk met een rood potlood van een haakje voorzien en tenslotte schreef de ambtenaar in het door hem opengelaten vakje, naast de vraag tot welk kerkgenootschap hij behoorde, de letters N.I. Op zijn vraag wat deze aanteekening te beduiden had, legde de man zijn formulier op een stapeltje, met welke handeling hij scheen te willen demonstreeren, dat het geval afgehandeld was en antwoordde toen op een toon, waaruit duidelijk bleek dat hij verdere inmenging in zijn werk niet zou dulden, dat iedereen, die geen kerkgenootschap opgaf, geacht werd tot het Nederlandsch Israëlietische te behooren. Hiermede beschouwde hij de zaak als definitief afgedaan en keek langs Tom heen naar de ingang, om den volgenden candidaat te ontbieden. Tom dacht er aan, dat deze aanteekening, waardoor hij werd ingedeeld bij een groep, waartoe hij niet behoorde, hem noodlottig zou kunnen worden, omdat zij aanleiding zou kunnen geven tot een nader onderzoek, waardoor zijn bedrog aan het licht zou komen. En met welk recht knoeide deze vent, die blijkbaar antisemiet was, in een formulier voor welks inhoud hij verantwoordelijk bleef? Hij protesteerde, zei dat hij met de toevoeging geen genoegen nam en dat hij er niet aan dacht zich nog dieper in de hoek te laten trappen en dat nog wel door een Nederlander. Zijn op luide toon geuit protest had al dadelijk dit effect, dat de houding van den ambtenaar haar zelfverzekerdheid verloor en dat de hand, die het roode potlood alweer had opgenomen om het vonnis van een volgend slachtoffer te onderstreepen, dit potlood neerlegde en zich in de richting van het stapeltje ingevulde formulieren bewoog.

‘Het is een algemeene maatregel,’ zei hij.

‘Het negeeren van uitzonderingen kan geen algemeene maatregel zijn. Ik behoor tot geen enkel kerkgenootschap, omdat ik een half-Jood ben met twee niet-Joodsche grootouders.’

‘Ach, zit het zoo!’

Het formulier werd opnieuw gelezen en nu verklaarde de man met een overdreven nadrukkelijkheid, die twijfel aan zijn bewering wekte, dat hij deze bizonderheid over het hoofd gezien

had. Met voldoening zag Tom, hoe een dikke roode streep door de aanteekening werd gehaald, hoe deze antisemiet een barrière optrok tusschen zijn slachtoffer en het concentratiekamp.

Misschien helpt het, dacht hij, toen hij langs de op hun beurt in de vestibule wachtende menschen de school verliet. Hij had medelijden met deze stakkers, die er geen benul van hadden, dat boven de schoolingang onzichtbaar geschreven stond, dat wie hier binnen trad, alle hoop moest laten varen. Maar niet alleen medelijden, hij gevoelde ook schuld, alsof hij deze menschen, door zijn afkomst te verloochenen, verraden had. Hoe was het mogelijk, dat iemand, die meende in staat te zijn de dingen nuchter te zien, het slachtoffer van een zoo primitief en volmaakt nutteloos saamhoorigheidsgevoel kon worden? Hij was, naar biologische afstamming, voor drie kwart Jood, hij was in staat de Joodsche geest te begrijpen en te waardeeren, maar voor de rest voelde hij zich even weinig Jood als Chinees of Neger. Maar zelfs als hij honderd procent Jood geweest zou zijn, welk nut had dan zijn bekentenis tot het Jodendom kunnen hebben tegenover menschen, die zich tot taak gesteld hadden de Joden uit te roeien? Wat kon het veranderen aan het lot van den man op het schavot, als een toeschouwer, om welke op zichzelf te respecteeren redenen dan ook, verklaarde, dat hij ook terechtgesteld wilde worden? Inplaats van wroeging te ondervinden, mocht hij het als een verdienste beschouwen, als het hem gelukte uit handen van zijn vijanden te blijven, als Tom Garf de leugenaar er in slaagde, Tom Garf den Jood het leven te redden.

Lex had zich opgegeven met vier Joodsche grootouders, kon niet anders, omdat al zijn familieleden bij de Joodsche gemeente ingeschreven stonden. Hij zou maar afwachten wat er van kwam, maar hij nam zich voor zich nooit aan te melden en liever van het tooneel te verdwijnen, als de Duitschers de Joden nog eens mochten oproepen.

Tom was nog maar nauwelijks van het aanmeldingsbureau in de fabriek terug gekeerd, toen hem door de huistelefoon werd bericht, dat er iemand van het Chemisch Bureau was om hem te spreken. Vervelend, dat er nu juist niemand van de anderen aanwezig was, want hij had, nadat hij pas Nederlandsche ambtenaren voor de Duitschers aan het werk gezien had, allerminst lust in een onderhoud met dergelijke menschen. Hij kon er echter niet onderuit, omdat die ezel van een boekhouder zijn mond voorbij gepraat had en de ambtenaar in het kantoor op hem zat te wachten. Als hij niet in zoo'n beroerde stemming verkeerd had, zou hem het bezoek van dezen man, nu hij hem in zijn

eentje rustig op de korrel nemen kon, juist welkom geweest zijn. Het was niet zoo, dat hij reikhalzend had uitgekeken naar de komst van zoo'n lastigen pottenkijker, maar hij wist, dat de contrôle onvermijdelijk komen moest en hij had, niet alleen omdat hij er aardigheid in had, maar ook omdat hij de beste menschenkenner van hun vieren meende te zijn, er op aangedrongen, dat men het zaakje aan hem overlaten zou. Weken geleden reeds had hij alles voorbereid, zijn geschut in stelling gebracht, en stonden in een kastje op het privékantoor de dure sigaren en de prima Fransche cognac op het openen der vijandelijkheden te wachten. Jullie mogen mij een klungel en een opschepper noemen, had hij in een overmoedige bui gezegd, als ik hier, aan deze tafel, dien kerel niet zoo zat maak, dat hij geen zout meer van zeeppoeder kan onderscheiden. En nu was het zoo ver, nu zat daar die gevaarlijke kerel van het Rijkszeepbureau, die het in zijn macht had om hun zonder vergunning werkende fabriek stop te zetten, die deze van zoutkristallen schitterende en door muziek van zilvergeld begeleide sprookjes-operette middenin kon beëindigen, nu zat deze alleen rechtsprekende magistraat er op te wachten om gelaafd te worden met kostelijke cognac en beneveld door de rook van voor-oorlogsche sigaren.

De begroeting was wederzijds correct, niet bizonder vriendelijk, maar ook zonder een spoor van vijandelijkheid. Er kwam geen politiepenning en zelfs geen legitimatiekaart bij te pas, alleen een niet officieel en weinig indrukwekkend visitekaartje:

F. Poortemaker,
Inspecteur van het Rijksbureau voor Chemische Producten,
Sectie Zeep.

Tom tuurde langer naar het kaartje dan noodig was om deze korte tekst te lezen, trachtte tijd te winnen en zich op de situatie in te stellen. Weken, zelfs maanden tevoren had hij zich op deze gebeurtenis voorbereid, maar nu het kritieke oogenblik aangebroken was, voelde hij zich onzeker en wist hij niet hoe hij de zaak moest aanpakken. Deze Poortemaker, een kantoorbediende op een vacantiereis, die alles gedaan had om keurig voor de dag te komen en een goede indruk te maken, scheen iemand te zijn met wien wel te praten viel. Behalve een behoorlijk kostuum, droeg hij een paar Engelsche schoenen, van een kwaliteit, welke alleen nog maar op de zwarte markt te vinden was. Minstens honderd gulden, taxeerde hij, een uitgaaf welke een ambtenaar met een klein salaris zich niet kon veroorloven. Dat was alvast één punt in het voordeel van Purax.

‘Rookt u?’

‘Graag.’

Twee-nul voor de jongens! Zijn eerste indruk scheen juist geweest te zijn: meneer Poortemaker liet geen boeiengerammel hooren en scheen tot praten bereid te zijn. Tom keek in een bleek niet bizonder intelligent gezicht, met een paar licht bruine oogen en een weeke mond zonder het heerscherstrekje, dat portiers, politieagenten en anderen lageren autoriteiten zoo vaak een misleidende expressie van gezag verleent. Poortemaker sprak zacht, heesch en voorzichtig, alsof hij zijn stembanden wilde sparen tot na de oorlog, om er weer volop gebruik van te kunnen maken, als hij weer een vaste betrekking had. Er werd een nieuwe actentasch van geel varkensleer geopend, waaruit de inspecteur een folioboek te voorschijn haalde, dat opengeslagen op tafel werd gelegd. Het boek zag er minder geruststellend uit dan de man, te wiens dienste het gemaakt was en Tom doorstond een lichte huivering, toen hij het woord Proces-verbaal las, dat als een Mene Tekel aan de kop van de bladzijde prijkte. De inspecteur streek het boek op de vouw plat, een handeling, die er op scheen te wijzen, dat hij van plan was het ding te gebruiken en die een verradelijke aanslag op Tom's wankele hoop beteekende. Als dit gemoedelijke mannetje heerschersallures kreeg, als hij op hol sloeg en den ambtenaar ging spelen, was de zaak verloren.

‘Tjonge.’ deed hij luchtig maar niet respectloos, ‘dat ziet er gewichtig uit.’

‘Ja, dat hoort er nu eenmaal zoo bij.’

Als dit waar was, als dit hatelijke boek, dat gemaakt scheen om ongelukken te veroorzaken, er werkelijk onafscheidelijk bij behoorde, dan kon hij wel opstaan, naar beneden gaan en Joop opdracht geven de motoren, waarvan het zoemen zacht tot het kantoor doordrong, stop te zetten.

‘Mag ik uw vergunning even zien?’

Begin nu in 's hemelsnaam niet dadelijk met zulke ongepaste grappen, dacht Tom. De ellendeling wierp het masker af, de onschuldige kantoorbediende bleek een gier te zijn, de Engelsche schoenen en zijn sigaret waren bij den verkeerde terecht gekomen. Of was het alleen maar comedie, hield die vent zich zoo officieel om hem te intimideeren en was deze vraag de sleutel tot een reeks van intriges en machinaties, die eindigen moest met het koopen van een tweede paar schoenen? Oppassen en geen domme dingen zeggen, want het feit dat Poortemaker een sigaret aangenomen had, behoefde geen bewijs van zijn omkoopbaarheid te zijn. Als de inspecteur een beeldschoon meisje van twintig lentes

geweest was, wier verzoek met een met een bloedend hart gegeven weigering moest worden beantwoord, had de glimlach waarmede Tom zei, dat zij altijd zonder vergunning hadden gewerkt, omdat hun onderneming niet onder de bepalingen van het Zeepbureau viel, niet innemender en verontschuldigender kunnen zijn. Hier sprak de smettelooze onschuld, de gewillige maar onmachtige geliefde. Maar de inspecteur, die zich teruggetrokken scheen te hebben binnen de prikkeldraad-omheining zijner instructies, had oog noch oor voor Tom's mimische en vocale prestaties. Zijn kinderlijk gelaat werd grimmig en achter de wal van zijn procesverbaalboek, waar zijn vulpenhouder overheen stak als een venijnige mitrailleurloop, zat hij als een soldaat, die de stormaanval van den vijand afwacht. Onbewogen staarde hij naar de asch van zijn sigaret en toen loste de vulpenhouder, waarvan de punt recht op Tom's hart gericht was, een doodelijk schot:

‘Dan wordt uw bedrijf gesloten!’

Nu had Tom, in woede uitbarstend, kunnen vragen of de man gek geworden was of hij het op zijn verantwoording durfde nemen om een bloeiende zaak, die vijftig man personeel te eten gaf, zoo maar, met een enkele pennestreek, uit het boek der levenden te schrappen. Hij had ook een beroep op Poortemaker's vaderlandsliefde, op diens zin voor rechtvaardigheid, op zijn begrip voor humor, zijn getvoel voor verhoudingen of zijn schoonheidszin kunnen doen. Hij had het, in het alleruiterste, zelfs kunnen wagen over een paar mooie schoenen te beginnen, over een lap zijde voor een robe voor mevrouw Poortemaker, over een electrische trein met wissels en tunnels voor den kleinen Poortemaker of platweg over Nederlandsch bankpapier. Hij had van alles kunnen zeggen, op alle mogelijke manieren kunnen antwoorden, als hij, de psycholoog, die beloofd had dit zaakje te zullen opknappen, maar geweten zou hebben, welk soort kerel hij voor had en van welke kant hij hem zou moeten aanpakken. Maar dit neutrale mannetje, dat hij gemakkelijk om zijn vinger had kunnen winden, als hij niet een met macht bekleede ambtenaar geweest zou zijn, een met een procesverbaalboek gewapende bedrijvensluiter aan 't hoofd van een heel leger verordeningen en wetsartikelen, bood hem niet het geringste houvast. Omdat hij dus niets anders wist te doen, begon hij alleen maar luid te lachen, een krankzinnige lach, die hier even weinig op haar plaats was, als een draaiorgel in een begrafenisstoet. En terwijl hij, nog steeds lachend, er aan dacht, dat hij zijn zaak onherstelbaar verknoeid had, zag hij dat de inspecteur met zijn ellebogen breed op de tafel steunend, hem lachend aankeek. Verrek, dacht hij,

die paragrafenspeller lacht, en even abrupt als hij begonnen was hield hij met lachen op.

‘Gek hè,’ zei hij.

‘Verrekt gek,’ antwoordde Poortemaker.

‘En het is nog veel gekker dan u denkt en dan ik mij gedraag. Kijk,’ vervolgde hij met een breed theatraal gebaar naar een paar potten met bloemen, die op de kast en op het tafeltje voor het raam stonden, ‘dat zijn de bloemen, die wij ter gelegenheid van de feestelijke opening van onze nieuwe zaak hebben ontvangen en nu komt u diezelfde zaak alweer sluiten.’

Hij voelde, wist nu volkomen zeker, dat hij de goede toon te pakken had en dat, als het hem gelukken mocht de situatie te redden, het juist op dit oogenblik zou zijn. Nu geen omwegen meer, maar regelrecht en zoo brutaal mogelijk op zijn doel afgaan.

‘U zult het er zeker wel mee eens zijn, dat wij over deze aangelegenheid eerst eens even moeten praten,’ hernam hij.

‘Waarom niet? Ik heb natuurlijk mijn opdrachten, maar dat beteekent niet, dat ik geen oor zou hebben voor uw belangen.’

‘Dat klinkt tenminste al wat hoopvoller. Ik wil u wel bekennen, dat mij zooeven, toen u zoo officieel begon, de schrik om het hart sloeg. De eerste indruk was goed en ik hoopte, dat er met u te praten viel, dat u begrip zoudt hebben voor de moeilijkheden, waarin handel en industrie op het oogenblik verkeeren. Maar toen dat boek op de proppen kwam en u over sluiting van mijn bedrijf begon, dacht ik, ik heb mij vergist, die man is toch een echte ambtenaar, iemand, die alleen maar zijn voorschriften kent en geen spat van het leven begrijpt.’

Poortemaker's glimlachje van welwillend begrijpen was van een Confucionistische wijsheid en rechtvaardigde het vermoeden, dat het leven voor hem geen geheimen moest hebben. Het was de rivaliteit tusschen achtergestelden en bevoorrechten, de afgunst van employé's in tijdelijke dienst, die hem hoog verhief boven het geestelijk niveau der vaste rijksambtenaren en hem in staat stelde met fabrikanten en andere menschen van beteekenis mee te voelen en als man van de wereld te denken.

Meneer had het goed bekeken: hij voelde niets voor de ambtenarij, was zelf altijd in de handel geweest, had voor de oorlog op de reclame-afdeeling van een der grootste Duitsche zeepfabrieken gewerkt. Daar leerde je de wereld en de menschen kennen. Met de grootsten van de grootsten was hij als chef de réception, die bezoekers door de fabrieken moest rondleiden,

in aanraking gekomen. Hij bezat zelfs een portret met opdracht en handteekening van Adolf Hitler.

Het glimlachje om Tom's lippen bevroor op slag en aan de verandering van Poortemaker's gelaatsuitdrukking zag hij, dat hij zich blootgegeven en verraden had.

‘Ik ben geen nationaal-socialist, hoor,’ vervolgde de inspecteur geruststellend, ‘ik moet niks hebben van de N.S.B., wat niet wegneemt, dat Hitler een groot man is. Waar of niet?’

Dit was een vorm van chantage waartegen Tom, die zich nog altijd in de zwakste positie bevond, niet opgewassen was en dus erkende hij maar voorzichtig, dat Hitler, tot op zekere hoogte, een groot man was.

‘Wat zou u anders zeggen van een borrel? U treft het dat wij nog iets hebben overgehouden van de feestelijke opening. Een glas cognac?’

Poortemaker beantwoordde deze vraag alleen maar met een scherp smakken van zijn dunne lippen, een geluidje, dat echter dwingender was dan het luiden van een brandklok in de nacht. Met het etaleeren van de bloemfijne glazen, het kistje vooroorlogsche Cadena's en de doos met zoutjes, eindigde het preludium en met het zorgvuldig en deskundig ontkurken van de flesch Hennesy, begon het eigenlijke spel, waarop Tom zich zoo lang had voorbereid. Dat is tien-nul voor de jongens, dacht hij, toen hij het edele amberkleurige vocht voorzichtig in de glazen goot.

‘Prosit, op de kennismaking.’

Over zeep en het recht tot fabrikatie van zeepsurrogaten werd voorloopig geen woord meer gezegd, omdat de beantwoording van de vraag, of Hitler de oorlog winnen zou, voor Poortemaker van oneindig veel grooter gewicht bleek te zijn. Hij hoopte en vertrouwde, dat het Derde Rijk als overwinraar uit het strijdperk zou komen, niet zoozeer vanwege zijn relaties met Hitler of omdat hij pro-Duitsch was, maar omdat hij er op rekende, weer in zijn vroegere betrekking terug te kunnen komen. Dit was dus de oorzaak van 's mans verkapt landverraad; de vrijheid en onafhankelijkheid van Nederland lapte hij aan zijn Engelsche laars, als hij zijn vroeger baantje maar weer terug kreeg. Tom was nu op de hoogte, kende het instrument voldoende om een poging te wagen het te bespelen. Nu eerst nog maar een beetje olie, dan liep de conversatie gesmeerder.

‘Nog een glaasje? En rook toch!’

Poortemaker maakte het zich gemakkelijk, ging breed in zijn fauteuil zitten en terwijl hij genietend aan zijn Cadena zoog,

begon Tom hem uit te leggen, waarom Duitschland, in weerwil van zijn overwinningen, deze oorlog zou moeten verliezen. In het begin lachte de inspecteur, maakte een paar maal met de hand, waarin bij zijn sigaar hield, een zwaai over de tafel, een beweging, waarmee hij niet alleen Tom's argumenten, maar ook alle vijanden van het Derde Rijk scheen weg te willen vegen.

‘Uitgesloten, meneer. Duitschland wint de oorlog. Ik ken Duitschland.’

Bij het derde glas cognac lachte Poortemaker reeds minder luid en klonk er eenige twijfel in zijn weerleggingen door. De man, die tegenover hem zat, bleek Duitschland ook te kennen en, hetgeen van grooter beteekenis was, de krachten van dat land niet te onderschatten. Als hij er desondanks van overtuigd was, dat Duitschland de oorlog verliezen moest, dan moest hij daarvoor toch wel zeer geldige redenen hebben.

‘En die redenen heb ik, meneer, volop, want ik ken namelijk Amerika minstens zoo goed als Duitschland en ik weet dat de Yankees in staat zijn Duitschland te verpletteren.’

‘Nou, verpletteren!’ zei Poortemaker, kauwend op zijn sigaar, die niet meer brandde. ‘Het staat trouwens nog te bezien, of Amerika in de oorlog zal komen.’

‘Amerika kòmt er in en dat zal ook niet lang meer duren.’

De inspecteur was even stil, maar na het nemen van een paar flinke teugen scheen zijn vertrouwen in Duitschland weer teruggekeerd te zijn. Amerika was zoo ver weg, meende hij, en Duitschland bezat nu wel tien keer zooveel duikbooten als in de vorige oorlog. Neen, neen, meneer moest het nu niet al te bont maken. Hij kende Duitschland en hij wist wat het waard was.

‘In Amerika hebben ze geen Hitler,’ zei hij, ‘en dan die industrie, het Rijnland, het Roergebied, één groote wapensmidse, meneer.’ Het was alsof hij al die hoogovens, kolenmijnen en walswerken zag, alsof hij, een opsomming gevend van al die kanonnen-, tanks- en vliegtuigfabrieken, er in gedachten langs rende, zich haastend om heel deze enorme industrie te mobiliseeren, voordat de ander met zijn Amerikanen een nieuwe aanval zou doen.

‘Onbestaanbaar, meneer,’ riep hij, nadat hij de synthetische rubber en benzine en de Italiaansche industrie er nog bij gehaald had, ‘zooiets kan niet verslagen worden.’

Tom liet hem echter geen tijd om op adem te komen en ging, na nog eens ingeschonken te hebben, opnieuw tot de stormloop over. Het was niet alleen een bizonder persoonlijk genoegen voor hem, dit mannetje, dat zich een kleinen Siegfried voelde, omdat hij eens een fabrieksdeur voor Hitler had mogen open doen, in

het nauw te drijven, maar het was ook noodig hem zijn illusies te ontnemen, zijn toekomstdroomen te verstoren, opdat hij, als hij de hoop om nog weer eens als chef de réception naar zijn zeepfabriek terug te keeren had laten varen, met vreugde de helpende hand grijpen zou, die Tom nu nog verborgen hield.

‘Ik ken het Duitsche industriegebied,’ vervolgde hij, ‘en ik weet wat Duitschland op technisch gebied presteeren kan, maar’ ik weet ook, dat alleen het district Pittsburg die heele Duitsche industrie, om het zoo te zeggen, in zijn vestzakje steekt.’ Rondom Poortemaker's droom- en wenschwereld trok hij een Chineesche muur, een Westwal van hoogovens, boortorens en schoorsteenen op, hij verduisterde de zon van diens hoop met wolken fabrieksrook en zwermen Amerikaansche vliegmachines, hij verpletterde het Duitsche land onder de rupsbanden van ontelbare tanks en spoelde de laatste resten van vertrouwen weg met stroomen olie en benzine.

De inspecteur zei al lang niets meer, hij keek Tom alleen maar met groote oogen aan en vergat zelfs te drinken. Wat, zoo vroeg hij eindelijk, zou dan wel het lot van Duitschland zijn, als het ook deze tweede groote oorlog zou verliezen?

‘Dus,’ hernam hij, nadat Tom, als antwoord op zijn vraag, Duitschland met een laatste vinnige stoot van zijn gloeiende sigaarpunt voor goed ter aarde geworpen had, ‘u bent van meening, dat ook de Duitsche industrie naar de bliksem gaat?’

‘Denkt u dan dat Europa, dat onder het Duitsche juk gezucht heeft, gebrand zal zijn op Duitsche producten, gelooft u dat Engeland zijn overwonnen vijand de vrije hand op de wereldmarkt zal laten?’

De inspecteur keek weemoedig in zijn leeg glaasje en schudde ontkennend het hoofd. Zonder het hem te vragen, schonk Tom nog eens in en hij liet zich dit troostend gebaar zonder protest welgevallen.

‘Maar zouden wij ons daarover het hoofd moeten breken?’

Poortemaker zei niets, doch Tom was er zeker van, dat hij een met kracht en overtuiging uitgesproken ‘Ja!’ zou hebben gehoord, als hij deze vraag naar waarheid zou hebben beantwoord. Garf vond, dat het nu langzamerhand tijd geworden was om het aas uit te gooien en een beetje met de helpende hand te gaan wuiven.

‘Toch moet ik het allemaal eerst zien,’ hoorde hij Poortemaker zeggen.

‘U zult het zien. Wij en andere vooruitziende zakenlieden hebben Duitschland al afgeschreven en ons heelemaal op Engeland en Amerika ingesteld.’

‘Wat schiet je daarmee op, als je alleen Duitsche relaties

hebt? Voor mij staat of valt de toekomst van de zeep met Duitschland.'

'Dat zou vervelend zijn voor de rest van de wereld, die zich toch ook na de oorlog zal willen wasschen. En er moet heel wat vuiligheid worden weggespoeld,' lachte Tom. 'Maar ik zal u eens iets vertellen, dat u waarschijnlijk wel minder pessimistisch zal stemmen. Het is een zakelijk geheim, maar ik vertrouw er op, dat ik nog altijd met den man en niet met den ambtenaar spreek. Wij begrijpen elkander?'

De inspecteur ging rechtop zitten, nam een ferme slok en strekte de hand, waarin hij het glas hield, in Tom's richting uit.

'Met den man!' zei hij en zij klonken.

'Luister dan maar eens. Tijdens het uitbreken van de oorlog, in negen en dertig, was ik voor zaken in Amerika. Een vriend van mij, een Hollander, is daar directeur van een groote zeepfabriek, een onderneming, die voor de Unilever niet onderdoet. Men heeft daar een nieuwe soort zeep gemaakt, in korrels zoo groot als een kleine doperwt, en deze korrels, die tien maal sterker zijn dan de fijnste zeep, die hier in Europa wordt verkocht, zijn goedkooper dan het ordinairste zeeppoeder. Weet u wat dat zeggen wil?'

'Ongelooflijk, maar gaat u verder.'

'Ik behoef er niet veel meer van te zeggen, want de conclusie kunt u, als man van het vak, gemakkelijk trekken. Een half ons van die korrels, dat in de winkel nog geen dubbeltje behoeft te kosten, heeft een even groote waschwaarde als een pond van de beste zeep. Nogmaals: weet u wat dat beteekent?'

Als men den inspecteur verteld zou hebben, dat er een brug voor voetgangers tusschen Lissabon en New York geopend was, of dat tengevolge van een nieuwe zwaartekrachtwet, alle voorwerpen in het vervolg omhoog zouden vallen, hadden zijn licht bruine, door alcoholdamp geprikkelde oogen niet met meer verwondering hebben kunnen kijken, dan zij het op het oogenblik deden. Hij stond op, deed een paar passen in de richting van het venster, staarde een oogenblik in gedachten verzonken naar buiten, waar juist een schuit zout gelost werd, keerde zich toen met een ruk om en bleef met opgeheven wijsvinger voor Tom staan.

'Meneer,' zei hij, 'dit is werkelijk iets enorms,' en hij schudde het hoofd, alsof hij er nog altijd niet bij kon. 'Gewone korreltjes,' vervolgde hij, half tot zichzelf sprekend, 'zoo groot als een erwt.' Toen, zich uit zijn overpeinzingen losrukkend, stapte hij resoluut naar de tafel, greep zijn glas en dronk de rest van de inhoud in één teug op. 'Dit is niks meer of minder dan een revolutie op

zeepgebied, een complete omwenteling!' riep hij. 'Als ambtenaar sta je daarnaast, dergelijke wereldgebeurtenissen gaan je neus voorbij, zonder dat je het bemerkt. Het is een mirakel!'

'En van dit mirakel hebben wij de alleenvertegenwoordiging voor heel Europa, meneer Poortemaker. U zult nu zeker wel begrijpen, dat wij die surrogaten alleen maar maken, om ons bedrijf gedurende de oorlog aan de gang te kunnen houden. Nog een sigaartje? Die korrelzeep - ik heb thuis een monster, dat ik u bij gelegenheid wel eens zal laten zien - die korrels worden in vaten verscheept en hier in aardige kleine doosjes door ons verpakt.'

De bel van de huistelefoon onderbrak zijn woorden. Het was van Tuin, die informeerde, of hij nog lang werk met dien kwibus had en of hij soms een handje kon helpen. Tom antwoordde, dat hij zich wel even vrijmaken en beneden komen kon. Het gesprek was nu op een punt gekomen, waarop het nuttig kon zijn den inspecteur even met de wonderkorreltjes alleen te laten en hem gelegenheid tot nadenken te geven. Hij verontschuldigde zich, zei, dat er een dringende boodschap voor hem was, maar dat hij binnen enkele minuten weer terug zou zijn.

Ger zat in het laboratorium, waar hij Eigen Geschmack schon tot van zijn werk hield met verhalen over de mooie meisjes van Honolulu.

'En,' vroeg hij belangstellend, 'wordt het nog iets of gaan ze ons de nek omdraaien?'

'Tot nu toe gaat het prachtig,' antwoordde Tom glimlachend. 'Hij zit nog maar hoogstens half onder de olie, maar voor de rest heb ik hem voorloopig onder de zeepkorrels begraven.'

'Onder de wat?'

'Onder de zeepkorrels, die ik, om hem een plezier te doen, zooeven voor hem uitgevonden heb.'

Van Tuin schoot in een lach, toen hij het verhaal hoorde en gaf doctor Löw, die Tom's Kornseife een geniale uitvinding noemde, een klap op zijn schouder, die zoo hard aankwam, dat een bekerglas met bijna in ganzenleverpasteismaak veranderde boonenpap op de grond terecht kwam.

'Gewonnen hebben wij het nog niet,' besloot Tom, 'maar dien vrijer zal ik in ieder geval wel zoo gek gemaakt hebben, dat hij begrijpt zijn eigen ruiten in te slaan, als hij hier de keet dicht gooit. De rest zal de cognac wel doen.'

Niet omdat hij het op een drinken wilde zetten en ook niet omdat hij even vlug gebruik zou willen maken van de gelegenheid, had meneer Poortemaker, zoodra Tom het vertrek verlaten had, zijn glas opnieuw tot aan de rand gevuld. Hij handelde

werktuiglijk, met het gemak en de gedachteloosheid van den man, die zich thuis gevoelt en het glas had even goed met water gevuld kunnen zijn, omdat hij niets proefde en zich alleen maar bezig hield met hetgeen hij zooeven had gehoord. Ieder mensch, zelfs de grootste pechvogel, kreeg minstens een keer in zijn leven een groote kans, een oogenblik, dat het geluk hem zoo dicht genaderd was, dat hij alleen maar behoefde te grijpen en zijn hand dicht te knijpen. Laten wij eens aannemen, dacht Poortemaker, dat die meneer Garf gelijk heeft, dat Duitschland de oorlog verliest en voorloopig van de kaart verdwijnt. Dan komt de heele Europeesche markt vrij en dan hebben die lui een artikel aan te bieden, waarnaar iedereen met twee handen grijpen zal. Er zit een fortuin in die korreltjes, maar wat zit er voor mij in?

Hij schonk zich nog eens in en nam haastig een paar slokken.

Een dergelijke groote onderneming heeft een reclame-chef noodig en reizigers, die de markt kennen, want het artikel moet er in ieder geval ingebracht worden. Prachtproduct om het in een zaal vol huisvrouwen te demonstreeren; hier een kuip met gewoon zeepsop en daar een bak vol water, waarin een lepel vol van die erwtjes zijn gedaan. Vergelijkende scheikundige rapporten op alle tafeltjes: korrelzeep heeft een vetzuurgehalte van ik weet niet hoeveel procent, maar het is tienmaal sterker dan de beste zeep, kost slechts de helft, hetgeen beteekent, dat het twintig keer goedkooper is. Hebt u ooit zulk zacht waschwater gevoeld, zulk schuim gezien, dames? Alle donders, wat een artikel! Bij wagonladingen tegelijk wordt het door de grossiers gekocht. Geef Freek maar een halve, niet eens noodig, geef hem maar een kwart procent provisie en hij heeft binnen een jaar zijn koetjes op het droge. Dit is zijn dag, de kans waarop hij zijn leven lang gewacht heeft. Het geluk staat op je te wachten; grijp dus... Maar dan heb je nog niks, nog niet eens een enkel korreltje, want de directie van Purax heeft alles in handen. ‘En toch moet Freek wat van die korreltjes meepikken,’ mompelde Poortemaker en zoog met gespitste lippen zijn glas leeg. ‘Wat doen wij?’ Vóór hem lag het procesverbalenregister, dat hem met zijn ambtelijk dor gedrukte letters doordringend aankeek. Toen begon het boek te spreken, zei het op vermanende toon het eenige woord dat het geleerd had: Procesverbaal. Je kunt naar de bliksem loopen met je procesverbaal, antwoordde Freek, deze fabriek draait door, al moet de onderste steen ook boven. De eene dienst is de andere waard en als hij zich mocht vergissen en Duitschland de oorlog toch wint, dan kunnen we nog altijd zien wat we doen. Maar een geroutineerden vakman hebben ze in ieder geval noodig, een, die het desnoods weet op te nemen tegen de groote concerns, die

alles zullen probeeren om deze zaak de nek om te draaien. Link zijn, goeie vrienden blijven en een wissel op de toekomst trekken, besloot Freek.

Hij nam nog maar een glaasje, omdat meneer zoo lang weg bleef, omdat het zoo verduveld lekker smaakte en omdat hij in zoo'n bovenste beste bui was. Toen Tom terugkeerde, vond hij den inspecteur gemakkelijk liggend in twee fauteuils en genoeglijk kringetjes blazend. Zonder een oogenblik te verliezen begon Poortemaker uiteen te zetten, hoe hij dacht over de exploitatie van het nieuwe product, ontwierp hij in groote lijnen een schema met demonstraties, affiches, advertenties, lezingen, kleine films, dagbladartikelen en waschwedstrijden. Hij wees op de tegenwerking, welke men van de zijde der ingevoerde fabrikanten kon verwachten en op de moeilijkheden welke de firma zou krijgen, omdat zij niet erkend was door het Zeepbureau, dat ook na de oorlog zou blijven bestaan.

'Maar,' zei hij, 'er is geen muisje of het vindt zijn gaatje; ik zal jullie wel aan een vergunning helpen.'

'Als u dat zou kunnen doen! U zou ons daarmee een groote dienst bewijzen. Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat wij van onze kant graag bereid zijn...'

'Nooit!' viel de inspecteur hem in de rede, op een toon alsof hij liever tot de laatste druppel bloed zou vechten dan er genoegen mee te nemen, dat wie dan ook tot wat dan ook bereid zou zijn.

'Maar als u ons op een dergelijke manier helpt...'

'Ik help de handel en de industrie graag, meneer, ik doe niets liever en daarvoor wil ik geen cent hebben. Als u denkt dat ik het daarom doe, dan kent u Freek Poortemaker niet. Zooiets doe ik als vriend, omdat u mij zoo keurig hebt ontvangen en mij iets verteld hebt, dat de moeite waard is, een geheim, dat van nut kan zijn voor mijn verder leven.'

Hij keek Tom aan met een paar kleine cognac-oogen en scheen zoo ontroerd te zijn, dat hij ieder oogenblik in tranen kon uitbarsten.

'Goed, meneer Poortemaker, daarover praten wij dan later nog wel eens.'

'Juist, u haalt mij de korrels - de woorden bedoel ik - uit de mond. Is het eenmaal zoover en hebt u iemand noodig, wien de zeep tot een tweede natuur geworden is, die alle knepen van het vak kent, dan praten wij nog wel eens. Wat mij betreft, hoe eerder hoe liever.' Hij wierp een vernietigende blik op zijn boek en klapte het dicht.

Tom had een nieuwe flesch ontkurkt en nog eens ingeschonken.

'Op onze korrels,' hakkelde de inspecteur, alsof er korrels

op zijn tong lagen, waar de woorden overheen moesten huppelen.

‘Op deze ontmoeting, meneer Poortemaker.’

‘Zeg maar Freek, zoo noemen ze mij allemaal: Bergsma van de Tulp-fabrieken en de jongens van de Castor-zeepfabrieken, gewoon Freek. Weet je,’ vervolgde hij, zich vertrouwelijk tot Tom overbuigend, ‘dat proces-verbaal moet toch doorgaan, want processen-verbaal gaan altijd door. Neen, neen,’ ging hij lachend verder, ‘schrik maar niet, ik ben Terpstra niet. Da's mijn collega, een eerste klas opschepper, maar als je voet bij stuk houdt en niet bang bent, maakt hij je niks. Wij zijn niet van de politie, hoor, wij hebben geen cent macht, allemaal bluf, jongen. Maar een proces-verbaal moet er komen, dat willen de heeren in Den Haag nu eenmaal; 't zijn net kinderen: als zij maar wat te lezen hebben.’

‘Maar is zooiets dan beslist noodig?’ vroeg Tom wantrouwig.

‘Jongen - hoe heet je ook weer? - juist, Tom. Tom, een goed proces-verbaal is zooveel als een vrijbrief, bijna even goed als een zeepvergunning. Als je eenmaal een proces-verbaal hebt, dan is je zaak in behandeling en dan knoei je maar raak, dan stop je zooveel zout in de pakjes als je wil. Dacht je, dat Freek die schuit hier voor de deur niet gezien had? All round in de zeep, jongen, tot in het zout toe. Gerust Tom, als ik het even doen kan, maak ik altijd goeie rapporten, want ik weet wat de handel is en die rotte ambtenarij hangt mij ellenlang de keel uit.’

‘Dus je verwacht geen moeilijkheden?’

‘Wie zou jullie een haar in de weg leggen, als ik een goed rapport opstel? Wij maken samen een prima rapport, waarin staat, dat jullie voor een millioen pakjes verpakking en grondstoffen in huis hebben. Dan moeten ze jullie dispensatie geven om die boel op te maken en dan draaien jullie dus gewoon door. Daaraan kunnen ze in Den Haag niks, heelemaal geen pest doen. Ik sta onder eede en ik verklaar, dat ik de voorraden gezien heb. Vanmiddag heb ik alles gecontroleerd, daarom heb ik hier zoo lang werk gehad. Dat klopt toch, hè?’

‘Als een bus.’

‘Mooi zoo. Als je liegt, moet je het zelf weten, want straks moet je je verklaring onderteekenen. En nu krijgen jullie van mij, Freek Poortemaker, opdracht, bevel, om hangende het onderzoek door te draaien; een millioen pakjes. Als je te kort mocht komen, gooi je er nog een half millioen bovenop. Tevreden?’

‘Volkomen.’

‘Ik zou het ook denken. Maar Tom, nou geen gekheid, hè en doordraaien. Als je het niet doet en ze in de gaten krijgen dat

mijn opgaaf niet klopt, luis ik er in en ik heb een gescheiden vrouw met twee kinderen te onderhouden. Doen jullie precies wat ik zeg, dan komt alles fijn in orde, dan kunnen ze je geen pest doen, jongen, niet dat!'

Poortemaker knipte met zijn vingers en liet toen beide vuisten met een slag op zijn register vallen.

'Een best boek,' zei hij, 'waar een hoop in zit, maar je moet het er uit weten te halen, net zooals het wetboek. Nou nog een klein glaasje en dan gaan we samen even hard aan het werk.'

'Op je gezondheid, Freek!'

'Op de korreltjes, Tom.'

[XVIII]

Tusschen de gordijnen door keek dokter Berger naar den man, die achter het stuurwiel van zijn auto ging zitten, startte en wegreed. Nog even een paar schorre stooten van de claxon en daarna hoorde hij niets meer, was zijn wagen uit zijn leven verdwenen. Beter zoo, dan dat de Duitschers hem mij straks hadden afgenomen, dacht hij, het pakje gloednieuwe bankbiljetten in een lade van zijn bureau opbergend. Hij hechtte niet aan bezit, had altijd gemakkelijk van alles afstand kunnen doen, maar toch hinderde het verlies van zijn wagen hem, meer dan hij verwacht had. Door de auto te verkoopen, had hij zichzelf te kort gedaan, zich beroofd van een stuk gereedschap, dat bijna even onontbeerlijk voor hem geworden was als zijn medische instrumenten. Hij had er een behoorlijke prijs voor gekregen, niet veel minder dan hij voor de nieuwe wagen betaald had, maar dat was dan ook het eenige goede aan deze transactie, waartoe hij onder normale omstandigheden nooit zou zijn overgegaan. Deze verkoop was het begin van zijn aftakeling, de eerste stap op het hellend vlak, dat naar zijn ondergang leidde.

Gedegradeerd, ik begin weer als tien jaar geleden, dacht hij, toen hij het nieuwe van chroom en moffel glanzende rijwiel uit de vestibule reed, om naar zijn patiënten te gaan.

Na een paar dagen was hij aan de fiets gewend en miste hij de auto niet meer. Zooals alles, had ook deze aangelegenheid haar goede kant. Om te beginnen was wielrijden gezonder, meer beweging en meer frissche lucht en dan was het ook veiliger, omdat je een ruimer gezichtsveld had, alles beter overzag en niet zoo vlug op het gevaar toeschoot als in een auto. Waar je tegenwoordig al rekening mee houden moest! Alsof hij een door de justitie gezocht misdadiger was, inplaats van een medicus, op weg naar zijn patiënten. Maar zoover was het hier al gekomen, dat je als Jood voortdurend op je hoede blijven en er rekening mee houden moest, dat je elk oogenblik gevangen genomen kon worden.

Bij den lederhandelaar Degen herhaalde hij deze zin, er aan toe voegend, dat de meeste Joden zich lieten misleiden door de huichelachtige houding van de Duitschers, voor wie zij echter niet anders dan veroordeelden waren. De menschen, die om hem heen zaten, keken hem ongeloovig aan en weer moest hij zich ver-

wonderen over hun gebrek aan inzicht. Misschien waren zij te onnoozel of te fatsoenlijk om deze geraffineerde ploerten te doorzien, deze methode van voorzichtig en onopvallend inspinnen in een web van steeds verder strekkende wetten en verordeningen te kunnen begrijpen. Of was het verblinding, veroorzaakt door een verkeerd gerichte drang tot zelfbehoud, die het hun onmogelijk maakte de toestand waarin zij verkeerden te zien, de harde feiten te erkennen en op hun juiste waarde te schatten? Alleen Degen's broeder scheen te begrijpen, wat de Duitschers met de Joden van plan waren te doen.

‘De moffen spreken nooit de waarheid,’ zei hij, ‘behalve als deze met hun belangen strookt, zooals in hun overwinnings-berichten. Maar op politiek gebied, vooral als het om de Joden gaat, liegen zij altijd. Het ergste is, dat er menschen zijn, die deze leugens gelooven. Het is Joden verboden bioscopen te bezoeken, stel je voor, omdat wij daar de orde verstoord zouden hebben.’

‘Maar denk je nu heusch, dat iemand dat gelooft?’ vroeg de lederhandelaar.

‘Het interesseert de Duitschers niet of hun beweringen geloof vinden,’ antwoordde Berger, ‘zij hebben de macht en niemand krijgt de kans hen tegen te spreken. Voor hen gaat het er alleen maar om, om door leugens de waarheid en hun bedoelingen te verbergen. Als zij zeggen, dat de Joden niet meer in de bioscopen mogen komen, omdat zij daar de orde verstoord hebben, dan weten zij wel, dat maar heel weinig menschen dit praatje zullen gelooven. Maar zij komen er niet voor uit, dat zij deze maatregel genomen hebben om de Joden te treffen, omdat zij het oogenblik nog niet gekomen achten om hun kaarten op tafel te leggen. Zoo doen zij het met alles: iedere schurkenstreek wordt gerechtvaardigd, gelegaliseerd, verborgen achter drogredenen. Toen Hitler het besluit genomen had de kleine staten onder de voet te loopen, verklaarde hij geen territoriale eischen binnen Europa meer te hebben, toen Rotterdam in puin lag en iedereen wist, dat gedurende de oorlog van wederopbouw niets zou kunnen komen, werd gepubliceerd, dat de plannen voor de wederopbouw gereed gemaakt werden en dat het werk spoedig zou beginnen.’

‘Dat is hun systeem,’ viel Daniël Degen hem bij. ‘Seyss Inquart, die hier gekomen is met de opdracht Nederland bij Duitschland in te lijven, begon met een redevoering, waarin hij verklaarde, dat onze burgerrechten geëerbiedigd zouden worden en dat hij zich niet in binnenlandsche aangelegenheden zou mengen. Wij vergeten te gemakkelijk en te vlug, gelooft u ook niet, dokter?’ vroeg hij.

‘Wij kunnen niet anders,’ antwoordde Berger. ‘Wij zouden de moed om door te leven verliezen, als wij ons ieder oogenblik rekenschap gaven van onze toestand en ons de bedreigingen herinnerden van de menschen aan wie wij weerloos overgeleverd zijn.’

‘Denkt u dat het hier even erg als in Duitschland worden zal?’ vroeg Degen's vrouw.

Berger wist niet wat hij antwoorden moest, of het eenig nut kon hebben deze menschen met nog meer angst en zorg te belasten, door hen te waarschuwen voor een dreigend lot, waaraan waarschijnlijk toch niemand zou kunnen ontkomen. Hij trok zijn schouders maar op en zweeg, doch Daniël, die scheen te begrijpen, dat hij hen wilde ontzien en die zich ergerde aan de domheid van de menschen, die tegen beter weten in maar volhielden dat het zoo'n vaart niet zou loopen, drong er op aan, dat hij zich uitspreken zou. Hij kon niet gelooven, zei hij, dat de Joden in Europa deze oorlog zouden overleven, als Duitschland niet gauw verslagen werd.

‘Hij is zoo'n pessimist,’ viel zijn schoonzuster hem in de rede. ‘Volgens jou zouden we het geen maand overleefd hebben en nu zijn de Duitschers al bijna een jaar hier.’

‘Je kunt ook te zwartgallig zijn,’ zei zijn broer. ‘Dan was altijd zwaartillend.’

‘Nuchter, bedoel je,’ antwoordde Degen. ‘Ik heb die moffen door en als ik zeg, dat zij vol Jodenstreken zitten, dan doe ik de Joden onrecht, maar zeg er precies mee hoe ik over hen denk. Jullie houden maar vol, dat het zoo'n vaart niet loopen zal, maar als je eens even de maatregelen optelt, die de moffen tot nu toe tegen ons genomen hebben, slaat je de schrik om het hart.’

‘Dan maar maatregelen,’ antwoordde de lederhandelaar, geforceerd luchthartig. ‘Zoolang ze ons van het lijf blijven, zal ik me daar niet druk om maken.’

‘Hetzelfde hebben al die menschen gezegd, die nu in een concentratiekamp zitten en nu waarschijnlijk al dood zijn.’

‘Ze zeggen, dat die jongens in fabrieken werken en dat het zelfs een paar gelukt zou zijn naar Zwitserland te vluchten.’

‘Praatjes. Waarom is er van al die honderden jongens dan nog nooit een briefje ontvangen?’ vroeg Degen.

Na deze vraag, waarop niemand een ontwijkend of geruststellend antwoord wist te geven, bleef het stil. Leen plukte nerveus aan de rand van het tafelkleed en beet op haar onderlip, alsof zij zich bedwingen moest om niet in tranen uit te barsten. Berger keek haar aan, dacht aan Rebecca, aan de vele Joodsche moeders, die thans in vrees om het lot van haar kinderen leefden,

aan de vrouwen, die sedert weken op een levensteeken van haar weggevoerde echtgenooten wachtten. Deze angst en onzekerheid waren ondraaglijk en daarom viel het te begrijpen, dat de meesten de werkelijkheid ontvluchtten, zich aan valsche hoop overgaven en tot redeloos optimisme vervielen.

‘Het is vreeselijk,’ zuchtte Leen.

‘Wij moeten ons zooveel mogelijk op de achtergrond houden, dan vergeten ze ons misschien wel,’ zei Ben.

‘Zou jij je willen verstoppen, moet je dan niet leven?’ vroeg zijn broer. Hij glimlachte bitter en schudde het hoofd. ‘Jullie bent kinderen, onnoozele sjlemielen. De Duitschers zullen ons nooit vergeten, omdat wij de zondebokken zijn, die zij voor hun politiek noodig hebben. Als het vroeger in de wereld mis ging en men wist geen raad meer, dan kwam de Jood op de proppen en zoo gaat het nu ook weer. Op het oogenblik winnen de Duitschers nog, maar jullie zullen wat beleven, als het ze mocht tegenloopen. Ik heb in de Deutsche Zeitung een foto gezien van die zoogenaamde Joodsche misdadigers, die onschuldige W.A.-mannen hebben aangevallen en die de staking op hun geweten hebben. De tranen schieten je in de oogen, als je die stakkers van jongens daar met de doodsangst op hun gezichten ziet staan. Ze hebben wapens in hun handen, dezelfde wapens die ze, volgens de heeren van de Raad, zoo noodig moesten inleveren; een paar einden touw, een hamer, een oude bijl en nog zoo'n beetje oud roest. En als je dan het officieele politierapport in de kranten leest, dan zou je moeten gelooven, dat deze stumpers niets meer of minder van plan waren, dan een omwenteling te veroorzaken en alle nazi's op te ruimen. Maar dat is zoo het systeem: de Jood staat altijd en aan alles schuldig. Probeer jij nu maar of je vergeten kunt worden; zij zullen ons wel weten te vinden, allemaal.’

Toen het gesprek na eenige tijd werd hervat, roerde men, als bij afspraak, het onderwerp niet meer aan. Berger ging weg, had nog een patiënt in Zuid, waar het juist vandaag niet pluis scheen te zijn. Een politieagent, die hem kende, had hem gewaarschuwd en de raad gegeven de buurt niet in te gaan. Weer razzia's, terwijl het nu overal rustig is? had hij gevraagd. Zoo rustig als op een kerkhof, had de agent geantwoord, maar de moffen hadden het nog altijd op hun heupen van de staking. Na den man voor zijn waarschuwing bedankt te hebben, was hij verder gefietst. Maar handelde hij verstandig, was het niet beter eerst aan zichzelf en zijn gezin te denken, naar huis te gaan en deze visite tot morgen uit te stellen? Had hij niet evenveel recht op zichzelf en mocht hij niet op evenveel veiligheid aanspraak

maken als ieder ander mensch? Maar hij was ook nog medicus en er zat dus niets anders op dan zijn patiënten te helpen. Moedig je taak vervullen, dokter! Een zin uit een roman, waarin dan natuurlijk sprake was van een Arischen arts, want zelfs zoo'n romantische phrase gold niet voor den Jood in deze stompzinnige tijd van geborneerd eenzijdig heldendom. Moed bezaten alleen Germanen, dat was het kenmerk van de geestesadel der Hitler-jongens met ijzeren pannetjes op hun hoofd, die je elke avond, tot vervelens toe, uit de kolommen der dagbladen met overwinnaarsblikken aankeken.

Hij reed een S.S.-post voorbij, een soldaat met geschouderd geweer, op wacht op de hoek van een straat, waarin zijn kameraden waarschijnlijk bezig waren het vaderland door menschenroof te dienen. Het was een jonge kerel met blozende wangen, die nergens anders aandacht voor scheen te hebben, dan voor de beenen van een meisje, dat hem juist gepasseerd was. En een dergelijk kereltje zou hem kunnen dwingen zijn patiënten in de steek te laten? Niet dit eene mannetje, dat een wijfje wilde hebben, maar tien, honderd, een heel leger van die kerels en tenslotte ook die eene vent, achter wiens geladen geweer de Gestapo stond. En uiteindelijk ook dat niet eens: het was zijn eigen ellendige vrees, die hem onzeker maakte. Met die angst moest hij afrekenen, daar moest hij een eind aan maken. Dat wil zeggen: tanden op elkaar, zooals vroeger, als je voor een zwaar examen stond. Hoe onzekerder je bent, hoe grooter de kans is dat je straalt. Niet meer probeeren je gedrag naar ongeldig geworden opvattingen van recht en menschelijkheid te bepalen, geen ethiek ten aanzien van individuen, voor wie alleen maar overwinnaars bestaan, tegenover geuniformeerde helden, wier redelijkheid het Kaïnsteeken van de Swastika droeg en wier zedelijk bewustzijn onder narcose van het IJzeren Kruis gehouden werd. Uit de weg gaan kon je deze kerels op den duur niet, zij waren er nu eenmaal en het eenige dat je tegenover de brutaliteit van hun macht kon stellen, was de brutaliteit van je onmacht, de moed van den man zonder keus, zonder uitweg. Je moest niet meer naar recht vragen, maar botweg weigeren je te bukken, volhouden en, voor zoover het ging, volbrengen wat je meende te moeten doen. Verder dan je laatste ademtocht reikte ook de macht van deze grootste terreurbende aller tijden niet. In Godsnaam, laat ze hun gang maar gaan, mij kan niets gebeuren. Als je je met deze gedachte vertrouwd gemaakt hebt, dan ben jij de baas en dan ga je je gang, zooals vroeger, toen zij er niet waren; dan trap je maar verder, gaat onweerstaanbaar op je doel af en dan vraag je je niets meer af, zelfs niet, of het je de eerstvolgende minuten

gelukken zal uit hun handen te blijven. En heb je het dan tot deze staat van superieure onverschilligheid gebracht, dan constateer je opeens, dat alles gemakkelijker gaat dan je verwacht hebt en dat je, na drie wachtposten en een overvalwagen gepasseerd te zijn, de woning van je patiënt al hebt bereikt.

Volkomen beheerscht zet hij zijn fiets tegen een lantaarnpaal, op een paar meter afstand van zoo'n groenen kerel, drukt het slot dicht, neemt zijn tasch van de bagagedrager en kijkt, alvorens naar boven te gaan, nog even om zich heen. Als de blik van den Grüne de zijne kruist, kan hij een neiging om den man te groeten bijna niet bedwingen. Overmoed, symptoom van overspanning. Niet analyseeren, alleen maar vaststellen, dat het hem gelukt is en dat hij de plaats bereikt heeft waar hij zijn moest. Doe gewoon, dan gaat het ook gewoon, herinnert hij zich een simplistische en onware slagzin, die in het begin van de oorlog de menschen in evenwicht moest houden. Even belachelijk als zijn moed en kalmte, denkt hij.

De deur valt achter zijn rug in het slot; tusschen hem en den vijand bevindt zich nu een afscheiding. De Jood is beschermd door een paar centimeter hout. De trap op en een kamer binnen, een door vier muren begrensd blok benauwenis met een paar bleeke menschen, van wie de angst afstraalt als hitte van een gloeiende kachel. Nu zijn er twee deuren tusschen hem en den vijand. Goddank, daar is de dokter. Hoe heeft die man de moed! Jullie moesten eens weten, wat het hem gekost heeft. En toch ook weer niet; het valt wel mee, als je maar gewoon doet. De dokter denkt in slagzinnen. Graag een glas water en dan moet hij den patiënt maar even zien. Acute appendictis, dadelijk naar het ziekenhuis, operatief ingrijpen. Ook die kerels beneden hebben een blinde darm, precies zooals de Joden en ingeval van een acute ontsteking, kan zelfs het ridderkruis van het ijzeren kruis hen niet redden. Veronderstel nu eens, dat hij zich zooeven tegen had laten houden en terug gekeerd was. Hij mag nooit terug gaan, moet doorgaan van minuut tot minuut, niet denken aan hetgeen later gebeuren kan. Volgende etappe: telefoneeren met de geneeskundige dienst voor opname.

De mof staat er nog; er is zelfs een overvalwagen bij gekomen. Zijn vingers beven, als hij het kleine sleuteltje in het rijwielslot steekt. Doe gewoon, nu rustig doorgaan, opstappen, wegrijden en telefoneeren.

‘Jude?’

Dit is geen woord en geen vraag, maar het is een zwaar voorwerp, een knots, die met een slag op zijn hoofd neerkomt en hem versuft. Hij is dus geraakt, daaraan kan geen twijfel bestaan,

de machine heeft hem gegrepen en ontkomen is niet meer mogelijk. Zelfs als de kerel, wiens botte stomme schoenen hij naast het fietswiel ziet staan, niet in het bezit van een geweer zou zijn, zou hij toch niet kunnen vluchten, omdat hij zich verlamd en niet tot loopen in staat voelt. Het is gedaan, denkt hij en een gevoel van gelatenheid komt over hem. Als hij zich opricht, knapt er iets in zijn rug, alsof hij uren lang in deze gebogen houding gestaan heeft en voelt hij een scherpe pijnscheut in zijn lendenen.

Dit is dus de vijand, oog in oog staat hij thans met een man, wiens taak het is de orde der dingen te verstoren, de Joden te vernietigen en een arts te beletten zijn patiënten te helpen. Hij ziet een mager gezicht, een paar weinig expressieve oogen, een wang met een V-vormig litteeken, waarvan de eene poot in een diepe put eindigt. Hij voelt geen haat, geen woede of verontwaardiging, hij ziet alleen nog maar een weefselbult in een roode driehoek, waarschijnlijk ontstaan door verkeerde hechting van de wondranden. Aan de medische verzorging van deze menschen schijnt dus ook wel iets te mankeeren.

Ja, hij is een Jood. Dat kan een kind zien, daarvoor behoef je waarachtig niet volgepropt te zijn met kwaadaardige rassentheorieën.

‘Maar ik ben arts,’ vervolgt hij, ‘heb hier een ernstigen patiënt bezocht, die verzorging moet hebben.’

De Grüne luistert niet eens, grijnst alleen maar, waarbij de bult tusschen de V opzwelt, alsof er lucht onder gepompt wordt. Hij draait zijn geweer om, zoodat hij kan stooten met de kolf, die maar een paar centimeter van Berger's heup verwijderd is en maakt een korte beweging met zijn hoofd in de richting van de overvalwagen.

‘Hinein!’

Spoedoperatie, denkt hij, de patiënt verkeert in levensgevaar. Zou een dokter dan heelemaal geen gezag meer hebben tegenover zoo'n klungel, wiens wang toch ook verprutst is en die, zoo goed als ieder ander mensch, een ontsteking aan de blinde darm kan krijgen? Hij moet aan woordenboeken en aan zijn ouden Duitschen leeraar denken en zelfs ziet hij heel even, als onder bliksemlicht, de klas van het gymnasium, voordat hij - de examinator zal hem zijn aarzeling niet te zwaar aanrekenen - het woord Blinddarmentzündung gevonden heeft.

‘Ik kan niet mee,’ zegt hij in het Duitsch, ‘het gaat om het leven van een patiënt.’

Tot antwoord krijgt hij een lichte stoot met de geweerkolf, een zachte aanmaning, een waarschuwing dat het harder kan.

En mijn fiets, denkt hij, als hij met de geweerkolf in zijn rug naar de auto loopt. Maar dat niet alleen, er zijn meer dingen welke hij in de steek moet laten, zooals het boek, dat hij voor Herman's verjaardag koopen moet, de verbandmiddelen welke hij bestellen moest en dan, het ergste, de opname van dien appendicitispatiënt. Alles opeens afgesneden, zonder waarschuwing of voorbereiding, radicaal als een hartverlamming of een aardbeving, denkt hij als hij, in de wagen stappend, de ijzeren stang grijpt, die glimmend gepolijst is door de aanraking van ontelbare handen. Hoeveel van deze handen zouden nu nog kunnen grijpen? Deze wagens rijden naar het schavot, naar het kerkhof.

Hij is niet de eenige wiens levensgang plotseling gestuit werd door de gewapende vuist van den indringer, wiens bestaan geluidloos, snel en zonder weerstand werd afgesneden, als gras door de zeis. Daar is een slager, nog met zijn bevlekte witte jas aan, die zorg heeft over de pan vet, die staat te verbranden; de handelsreiziger, die zijn kostbare monstercollectie onbewaakt moest achterlaten; een jongen, wiens moeder wacht op de flesch azijn, welke hij nog in zijn hand heeft. Naast hem zit een oude man, uit wiens neus, droppel na droppel, donker dik bloed valt in een verwarde baard, die rondom de mond bruin van tabaksrook is. Een groote kerel huilt stil achter een paar krachtige beenige handen; zijn romp, nauw omsloten door een gespannen manchester mouwvest, is diep voorover gebogen en zoo nu en dan gromt hij, als een dier dat pijn heeft.

‘Wat willen ze van ons, wat gaan ze met ons doen?’ vraagt de reiziger. Zijn krampachtig gespannen gelaat brengt hij dicht bij dat van den man tegenover hem en hij kijkt hem met opengesperde angstige oogen aan, alsof het antwoord op zijn vraag over zijn lot beslissen zal.

‘Moed houden,’ zegt Berger, ‘het zal wel losloopen.’

Hij heeft zich nu geheel van de schok hersteld, is rustig en kan helder denken. Te begrijpen valt er niets, er kan hier alleen maar aanvaard worden. Welk nut heeft het te constateeren, dat men hem volkomen wederrechtelijk, zonder aanleiding of noodzaak, gevangen genomen en uit zijn werk gerukt heeft, naar zin en oorzaak te zoeken van een onrecht, dat zelfs door degenen, die het bedrijven, nauwelijks begrepen wordt? Neem het, onderga het zonder vragen, duld het zonder nutteloos verzet, zooals je je afwachtend overgeeft aan een ziekte.

‘God zal ze verdommen!’ vloekt de man in het manchester vest. Hij kijkt Berger aan met een gezicht, dat zwart bestriemd is van vuil en tranen. ‘Ik heb thuis vier kinderen, de oudste is negen en mijn vrouw loopt op alle dag.’ Hij drukt zijn handen

weer tegen zijn gezicht, vloekt en zijn zware bemodderde werklaars stampt dof op de bodem van de wagen.

Kon ik maar een boodschap naar huis sturen, denkt Berger, Rebecca en de kinderen niet in het onzekere laten. Een recept met een paar woorden er op kan hij gemakkelijk door de opening tusschen de dekzeilen op straat gooien. Maar wie zal zoo'n vodje papier oprapen? Op enkele meters afstand gaan menschen voorbij, vrije menschen, Nederlanders, die in de gelukkige omstandigheid verkeeren, de vraag of zij Jood zijn, ontkennend te kunnen beantwoorden. Beschamend gemakkelijk kan zoo'n menschenroof gepleegd worden: geen spoor van verzet, beroering of protest. Een gevallen paard voor een wagen verwekt meer opzien dan deze auto vol gevangenen. Ik heb weer een razzia op Joden gezien, zullen de menschen zeggen als zij straks thuis komen. Een schandaal! Wil je nog een kop thee voor het eten? Misschien ook is men heviger verontwaardigd, zijn sommigen van die toeschouwers werkelijk verbitterd en komt hun beleedigd rechtsgevoel in opstand. Maar wat helpt het? Zij zijn machteloos.

De wagen is vol, de buit is binnen en reeds is de tocht in het onbekende begonnen. Het dekzeil van de auto is alleen aan de achterkant open, de lichte rechthoek met aan weerszijden het silhouet van een man met helm en geweer is als een projectievlak, waarop de beelden van de stad voorbij trekken. Deze film is oud, alle beelden heeft hij ontelbare keeren gezien, iedere straat en bijna elk huis is hem bekend en toch is het hem, alsof hij door een vreemde stad rijdt. Hij passeert woningen van vrienden en patiënten, winkels waarin hij tientallen keeren is geweest, maar alles is even vreemd, onwezenlijk en verstard, alsof hij, inplaats van de werkelijkheid, misdrukken van slechte platen en goedkoope prentbriefkaarten ziet. Na een korte rit wordt gestopt voor de turnhal in de Marnixstraat en dadelijk moeten zij uitstappen. Er schijnt haast bij het geval te zijn, de Grünen schreeuwen en zetten de gevangenen tot meer spoed aan. In looppas bereiken zij een gymnastiekzaal, waar reeds andere arrestanten in dubbele rijen langs de muren staan opgesteld. Berger krijgt een plaats aan het eind van een rij, vlak naast een dikke cocosmat, waarop een man ligt, die het blauwe hes met koperen knoopen van de gemeentelijke reinigingsdienst draagt. In de auto waren alleen maar Joden, maar onder de gevangenen hier in de zaal blijken ook een paar Christenen te zijn. Enkele plaatsen van hem verwijderd staat een vischkoopman met een mandje gerookte paling en aan de overkant een kleermaker, die een in een zwarte lap gewikkeld kostuum nog over zijn arm draagt. Gedurende de eerste minuten zijn de menschen stil, nemen zij de omgeving op en

kijken naar de schildwachten bij de deur, maar dan beginnen enkelen fluisterend met elkander te spreken, waarbij zij hun lippen zoo weinig mogelijk bewegen. De man op de mat kreunt, draait zich om en gaat overeind zitten, met zijn rug tegen de muur. Hij fluistert iets, maar Berger moet een eindje opschuiven en zich tot hem overbuigen, voordat hij verstaan kan, dat de man om tabak vraagt. Hij vindt in zijn zak een gebroken sigaar, die hij op de mat laat vallen, blij iets te kunnen doen voor dezen man, die er blijkbaar toch minder ernstig aan toe is dan hij dacht. De man bedankt hem met een knipoogje. Er worden nieuwe gevangenen binnen gebracht, die zich vóór de anderen moeten opstellen, zoodat Berger nu in het tweede gelid komt te staan en door de soldaten bij de deur niet meer kan worden gezien. Voorzichtig schuift hij iets naar achteren, knielt naast zijn buurman en vraagt wat hem scheelt.

‘Ik kan niet staan, die patsers hebben mijn been kapot getrapt. Gestaakt, begrijp je, bij de reiniging en gisteren hebben ze een stuk of twintig van ons weggehaald. Ik had een groot mes in mijn zak, om putdeksels los te maken, dat was een wapen, zeiden ze. Omdat ik niet wilde toegeven, hebben ze me geslagen en mijn poot stuk getrapt.’

‘Waar heb je pijn? Je knie? Laat maar eens kijken.’

‘Pas op, dat ze ons niet in de gaten krijgen.’

‘Kan me niet schelen; ik ben dokter. Misschien kan ik je helpen.’

‘Durf je, je bent immers een Jood?’

Hij had het vergeten, maar de man heeft gelijk: hij mag een niet-Jood niet helpen.

‘Ik ben dokter en voor de rest... Probeer maar voorzichtig je broekspijp op te trekken.’

‘Dank je,’ antwoordt de man en begint langzaam zijn broekspijp op te halen, maar al gauw dwingt de pijn hem op te houden.

‘Beweeg je maar niet meer. Ik zie het al: je knieschijf is gebroken. Hier kan ik niets doen, dat moet geopereerd worden. Het is niet zoo ernstig, maar nogal pijnlijk. Je zult naar een ziekenhuis moeten; een goeie kans om vrij te komen.’

‘Pas op!’

Een officier is binnen gekomen, gevolgd door een paar soldaten, die een tafeltje en een stoel in het midden van de zaal plaatsen. De gevangenen moeten een voor een bij het tafeltje komen, waar zij worden gefouilleerd en de officier hun naam en adres op een lijst noteert. Een verhoor wordt niet afgenomen en binnen een half uur zijn alle arrestanten geregistreerd en van hun bezittingen ontdaan. Alleen de vischkoopman is er in geslaagd zijn mand

met paling voorloopig te redden, door haar achter de tweede rij gevangenen te schuiven.

‘Die gaan we straks lekker opvreten,’ fluistert de man op de mat.

Nadat het tafeltje is weggebracht, houdt de officier een korte, voor de gevangenen bestemde toespraak, welke echter ook door de Duitschers in de houding wordt aangehoord. Alsof zij het nog nooit uit de radio of uit hun kranten vernomen zouden hebben, stelt hij de menschen op de hoogte van de groote successen, welke het onoverwinnelijke Duitsche leger heeft behaald en vertelt hij van de revolutie, die zich in Europa voltrekt en waarbij nu ook Nederland betrokken is. Omdat de vroegere regeerders met de Joden heulden en met de Engelschen gemeene zaak maakten, is het land bezet door de Duitschers, die hier niet als vijanden, maar als vrienden gekomen zijn. Er wordt echter onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verlangd. Als iedereen zijn plicht doet en meewerkt, zal ook voor Nederland een nieuwe, betere tijd aanbreken. De Joden zullen moeten begrijpen, dat hun rol uitgespeeld is en dat pogingen om hun oude machtsposities te heroveren in de kiem zullen worden gesmoord. De toespraak wordt besloten met de mededeeling, dat iedereen, die zou willen probeeren te ontvluchten, zonder waarschuwing zal worden neergeschoten.

‘Heil Hitler!’ roept de officier met opgeheven arm.

Het is stil, iedereen zwijgt en men hoort het tjilpen van een musch, die in een der vensterbanken zit. En in deze stilte wordt even een zacht maar gaaf geluid hoorbaar, een banale oneerbiedige klank tegen een achtergrond van plechtstatigheid; het allerlaagste ontsiert het meest verhevene, als een vies besmeurd pamflet vol majesteitsschennis op het fluweelen kussen der kroonjuweelen: een der gevangenen heeft een wind gelaten. De officier wordt purper, de opgeheven hand valt met een slag tegen zijn dijbeen.

‘In de houding!’ schreeuwt hij. ‘Er wordt hier niet gesproken.’

‘Hij verstaat zeker geen Nederlandsch,’ hoort Berger iemand in zijn nabijheid zeggen. Om hen heen wordt onderdrukt gegicheld, maar al gauw wordt het stil, een drukkende gespannen stilte, waarin zij elkanders ademhaling schijnen te kunnen hooren. Zoo blijft het totdat de officier, na enkele minuten, die een eeuwigheid schijnen te duren, de zaal verlaat. De gevangenen durven weer adem te halen.

‘Dat was een voltreffer,’ zegt de man op de mat.

Na de eerste schrik is ontspanning ingetreden en ofschoon zij nu allen in de houding moeten staan, schijnt het insubordinante,

door een roekeloozen maar heldhaftigen onbekende voortgebrachte geluid, de gevangenen uit hun beklemming verlost te hebben. De trompet van de vrijheid, als het hoornsignaal in de Leonore-ouverture, denkt Berger. Er hebben menschen voor minder het ijzeren kruis gekregen.

Zij staan een uur, twee uur en nog langer. De voeten worden branderig, het bloed zakt omlaag, zwaar, alsof het lood is, de spieren verstijven en gaan pijn doen. In het begin heeft men de omgeving opgenomen, het aantal gevangenen en de hooge smalle ramen geteld, de lengte en breedte van de zaal geschat en uitgerekend hoeveel menschen in deze ruimte opgeborgen kunnen worden. Men heeft aan thuis gedacht, waar de familieleden in ongerustheid wachten, zich afgevraagd wat er terecht moet komen van het werk, van de zaak, wie nu voor de kinderen zorgen zal. Het zijn alles vragen, die onbeantwoord zijn gebleven, nuttelooze kwellingen voor weerlooze en machtelooze menschen, die niet weten wat er met hen zal gaan gebeuren. En men telt en rekent opnieuw, geraakt in de war, begint nog eens, kijkt dan voorzichtig zijn buurman aan, die ook vraagt en geen antwoord krijgt en haalt moedeloos de schouders op. De voeten doen nu geen pijn meer, zijn gevoelloos geworden en alleen maar zwaar, oneindig zwaar. Zooeven, een uur of twee geleden, begon het levende lichaam nog ergens bij de knieën, maar de verdoovende zwaarte schijnt zich in de aderen te hebben opgehoopt en nu zijn de beenen al tot in de heupen ongevoelig geworden. De oude man met de bloedneus is twee maal op de grond gevallen en weer door de anderen op de been geholpen; toen hij voor de derde keer viel, heeft men hem maar laten liggen. Het licht achter de vensters begint af te nemen, de vogeltjes tjilpen niet meer. Spoedig zal het donker zijn. Hoe lang zullen zij nog moeten blijven staan? De gevangenen hebben het zwijgen al lang verbroken en de schildwachten schijnen geen acht op hun gefluister te slaan. Zij zijn maar met z'n tweeën, wordt er gezegd, als wij allemaal tegelijk aanvallen... Maar zij hebben geweren, altijd en eeuwig dat geweer, waardoor de moffen de baas zijn. Zoo meteen val ik ook om, mijn voeten slapen en ik verrek van de pijn in mijn rug. Mijn vrouw zit in doodsangst, mijn moeder, mijn kinderen, mijn vrouw ook. Ik val flauw van de honger. Ze laten ons krepeeren. Kunnen we die paling niet opvreten?

Als het bijna donker is, komt een troep soldaten binnen en krijgen zij bevel de zaal te verlaten. Het loopen valt moeilijk en sommigen vallen als zij de eerste stappen doen. Buiten wachten vrachtwagens, maar er zijn er te weinig en niet alle gevangenen kunnen mee. Een nieuwe rit door de nu donkere stad.

Waarheen? Gaan we nu naar een concentratiekamp? De jongen die het vraagt zit te huilen. Een kind nog, denkt Berger, niet veel ouder dan Herman, en hij klopt hem zacht op zijn rug. ‘Ik ben misselijk,’ zegt de jongen, ‘ik moet braken.’

Het Lloydhotel in de Rietlanden, waar vroeger de landverhuizers logeerden, die op inscheping naar Zuid-Amerika wachtten, is tijdelijk tot gevangenis ingericht. Stank van menschen en van eten, waarin kool gekookt is, drijft Berger tegemoet, als hij het gebouw binnen komt. Zij worden naar een leege zaal gebracht, waar zij onder bewaking van een paar Grünen aan hun lot worden overgelaten. Er liggen stroomatrassen, veel te weinig voor het aantal gevangenen, waarop zij met hun ruggen tegen elkaar gaan zitten. Men brengt eten: een mand vol hompen grauw oorlogsbrood zonder boter en een emmer lauwe surrogaat-koffie met een paar emaille kroezen. Terwijl het brood wordt uitgedeeld, komen nog meer gevangenen binnen, ook de man van de reiniging, die op een brancard van planken wordt gedragen. Zijn wit, van pijn vertrokken gelaat is met zweet bedekt, zijn mond houdt hij krampachtig gesloten. Als hij zijn nieuwen vriend in het oog krijgt, glimlacht hij toch even. Beestachtig, denkt Berger, om zoo met een gewonde om te springen. Als het dan met alle geweld noodig is dien man hierheen te brengen, dan is er toch nog wel een ziekenauto in Amsterdam te krijgen. Die arme kerel moet verrekken van de pijn.

‘Dat gaat zoo niet langer,’ zegt hij tot den gewonde, ‘ik zal zien of er iets aan gedaan kan worden.’

Hij wendt zich tot een van de bewakers, zegt dat er zooeven een man is binnen gebracht met een gebroken knie, die zonder hulp niet de heele nacht kan blijven liggen. Hij is dokter en hij kan dus de toestand van den gewonde beoordeelen.

De man hoort hem onwillig aan, maar laat hem toch uitspreken. Als Berger zwijgt, kijkt hij den anderen schildwacht vragend aan, die antwoordt met een vage handbeweging, waarmede hij schijnt te willen zeggen, dat hem het geval niet aangaat.

‘Jood?’ vraagt de ander.

Berger verstaat de vraag opzettelijk verkeerd en zegt dat de man geen Jood is.

‘Niet wat hij is, maar wat jij bent,’ snauwt de Duitscher.

‘Ja, ik ben Jood,’ antwoordt hij zoo beheerscht mogelijk, ‘maar ik ben ook nog arts en als dokter en mensch ben ik van meening, dat die man hulp moet hebben. Hij heeft veel pijn.’

‘Dat zijn jouw zaken niet. Ingerukt, smous!’

Wat moet hij hierop nog zeggen? Tegenover een zoo stompzinnig brutale houding is de rede volslagen machteloos, deze met haat

geladen houwmachine is ontoegankelijk voor argumenten van een Jood; tegenover dit wezen, dat op het signaal Juda ophoudt te bestaan en in een martelwerktuig verandert, kan hij alleen maar zwijgen. De palingkoopman is naar hem toegekomen, wijst naar een groepje menschen, dat in een hoek van de zaal staat en vraagt of hij wil helpen: een jongen heeft een toeval gekregen.

'Als het een Ariër is, mag die Jood niet helpen,' zegt de Grüne.

Berger hoort het niet meer. Hij heeft den vischkoopman gevolgd, buigt zich over den patiënt en zegt wat gedaan moet worden. Het is dezelfde jongen, die zooeven in de wagen huilde en braken moest. Als hij, gewaarschuwd door het onrustige kijken der anderen, het hoofd omdraait, ziet hij een officier achter zich staan, een ouderen man met een bleek gezicht en een paar vermoeide oogen achter glanzende brilleglazen.

'Epilepsie,' zegt hij, 'de aanval is niet hevig, maar ik kon den jongen zoo niet laten liggen.'

'Schon gut. De lucht is hier ook zoo slecht.' De officier hijgt, heeft de korte stootende ademhaling van den asthmaticus. 'Bent u de arts, die zooeven een gewonde heeft gemeld?'

Berger neemt zijn kans waar, brengt den officier bij den man met de gebroken knieschijf en dringt aan op hulp.

'Dus u meent, dat deze man beslist naar een ziekenhuis moet om geopereerd te worden?'

'Stellig. Zijn pijnen zijn ondraaglijk.'

De Duitscher knikt, krijgt een hoestaanval en een congestie kleurt zijn zooeven nog wasbleek gelaat donker rood.

'Deze lucht ook,' zegt hij naar adem snakkend. 'Gaat u maar even mee.'

In het kleine kantoortje, waarschijnlijk een vroegere portiersloge, krijgt hij een stoel, vlak naast een met papieren bedekt bureau. De officier stelt zich voor en biedt hem een sigaret aan.

'Hindert de rook u niet?'

'Ga gerust uw gang. Ik rook zelf, ondanks mijn asthma, zooals ik officier ben.' Hij heeft zijn bril afgezet en glimlacht met een uitdrukking van verontschuldiging. Een zachtaardig, welwillend mensch, volkomen misplaatst in de terreurorganisatie der Gestapo.

De naam van Berger's beschermeling wordt opgezocht en na een kort telefoongesprek is de zaak in orde: vanavond nog zal de man naar een ziekenhuis worden overgebracht.

'Dank u.'

'Waarvoor? Een kleine moeite.' Opnieuw maakt een hoestbui hem het spreken onmogelijk.

Als hij weer verder kan gaan, hoort hij hoe Bauer aan zijn

asthma gekomen is: een souvenir uit de vorige oorlog, overgehouden van een gasaanval.

‘Ik heb die aanvallen maar zelden,’ zegt hij, ‘maar als ik het krijg, dan is het raak. Dit is nog maar het begin, straks, als ik op bed lig, begint het pas goed.’ Dan vertelt hij, dat hij officier van administratie is, maar dat hij tijdelijk bij de politie is gedetacheerd.

‘Deze dienst is voor een volkomen gezond mensch al zwaar genoeg,’ vervolgt hij. ‘Niet veel moois. Maar waarvoor bent u eigenlijk hier?’

‘Vermoedelijk alleen, omdat ik de vraag of ik Jood ben, met ja heb moeten beantwoorden.’

‘Anders niet?’ De officier zwijgt, staart strak naar een onbeschreven notitieblok en laat zijn vulpenhouder tusschen zijn vingers draaien. ‘Joden,’ vervolgt hij zacht, ‘mijn beste vriend was een Jood, hij viel bij Verdun; professor Schönberg, die mijn dochter het leven redde, was een Jood, hij zit nu in Polen, als hij tenminste nog leeft; Heine was een Jood en Mendelssohn en Offenbach en Ehrlich en Einstein en de hemel mag weten wie al meer. Menschen, die geen menschen meer mogen zijn, zooals wij, die nu Germanen moeten zijn. Het is verschrikkelijk en waarvoor? Duitschland gaat hieraan te gronde.’

Hij ademt moeilijk, knoopt de kraag van zijn tuniek los en kijkt Berger aan.

‘U bent nog niet verhoord,’ zegt hij. ‘Ik zal zien wat ik voor u doen kan.’

‘Ik dank u, maar misschien mag ik voor u ook iets doen. U hebt het erg te kwaad, maar die aanval kan onderdrukt worden met een asthmolisine-injectie. In een paar minuten bent u er vanaf.’

‘Graag.’

‘Hebt u iemand, die even naar mijn huis kan gaan? Ik zal mijn vrouw telefonisch zeggen, wat zij moet meegeven. En als ik toch bel, mag ik haar misschien ook wel even geruststellen - zij weet niet waar ik ben - en een paar aanwijzingen geven voor een patiënt, die op hulp ligt te wachten.’

Nog geen uur later was alles in orde, was de vuilnisman naar een ziekenhuis overgebracht en had Bauer zijn injectie gekregen en kon weer vrij ademhalen. Toen zij afscheid namen, gaf hij Berger een hand.

‘Ik zal voor u doen wat ik kan,’ beloofde hij. ‘U ontslaan mag ik niet en u zult dus tot morgenmiddag, als ik weer dienst heb, geduld moeten hebben. Maar dan zal het wel in orde zijn.’

Opgelucht keerde Berger naar zijn gevangenis terug, maar toen

hij de zaal betrad en weer de menschen zag, die in dit hol vol stank op de grond lagen, bleef hij staan en drukte zijn hand tegen zijn voorhoofd. Als ik nu geen arts was geweest, maar sjouwerman of grondwerker, zooals die groote kerel met zijn huis vol kinderen. Al deze onschuldigen, die nooit een Bauer, doch alleen maar Streichers zullen ontmoeten...

Die nacht kan hij, zooals de meeste andere gevangenen, geen oog dicht doen. Het is koud, ondanks de centrale verwarming. Er zijn veel te weinig stroomatrassen, zoodat de meesten op de betonnen vloer moeten liggen. Het licht blijft branden en de lucht is bedorven. Middenin de nacht komt een officier binnen, die allen beveelt op te staan en de houding aan te nemen. Alsof de groote plafondlampen geen licht genoeg verspreiden, laat hij de felle lichtbundel van een zaklantaarn over de gezichten van alle gevangenen glijden en verlaat dan weer de zaal, na te hebben gezegd, dat die Joden stinken als zwijnen. Na het ontbijt, dat zooals het avondmaal uit een homp droog brood en een beker lauw bruin vocht bestaat, komt hij in gezelschap van twee onderofficieren terug en zegt dat hij de gevangenen, die, zooals hem vannacht gebleken is, zelfs niet behoorlijk in de houding kunnen staan, eens een beetje zal opvoeden. Het zal wel onbegonnen werk zijn, vervolgt hij, demonstratief een rottinkje in een halve cirkel buigend, maar wat een paard voelen kan, zal waarschijnlijk ook wel door de dikste Jodenhuid heengaan. Dan begint onder zijn toezicht een vreemdsoortige gymnastiekles, waaraan alle gevangenen, de grijsaard niet uitgezonderd, moeten deelnemen en waarbij een der onderofficieren als voorturner optreedt. Zij moeten kniebuigingen maken, hurken, plat op de grond gaan liggen en het gestrekte lichaam op hun armen omhoog drukken. De Feldwebel, een jongeman met een getraind lichaam, voert alle oefeningen blijkbaar met het grootste gemak uit, maar den gevangenen, op een enkele uitzondering na oudere mannen, die sedert hun schooljaren niets meer aan gymnastiek gedaan hebben, kost het de grootste inspanning, de bewegingen van den voorturner op een gebrekkige manier na te doen. Daarbij komt nog, dat de onderofficier de oefeningen maar een paar keer behoeft te doen, terwijl zij alle bewegingen zoo lang moeten herhalen, totdat de officier het voldoende vindt en met zijn rottinkje tegen de muur tikt, op welk teeken zij in de houding moeten gaan staan. Na een paar minuten zijn sommigen al uitgeput, blijven achter, kunnen niet meer uit de gebogen houding overeind komen en vallen om. In het begin waarschuwt de officier, slaagt hij er door vloeken en bedreigingen in de achterblijvers tot nieuwe krachtsinspanning aan te zetten, maar als een paar mannen opnieuw

uitvallen en ondanks zijn gebulder niet meer overeind komen, begint hij met het rietje te ranselen. Een van zijn eerste slachtoffers is de epilepticus die, zijn gezicht met zijn handen bedekkend, doordringend begint te gillen, als hij zijn beul op zich af ziet komen. Reeds na de eerste striemende slagen is hij stil, heeft hij het bewustzijn verloren.

‘Geef die hysterische juffrouw maar eens een opfrisscher,’ zegt de officier.

Een soldaat brengt een emmer water, die over den jongen wordt leeg gegooid, maar het bewustzijn keert niet terug.

‘Naar de kelder met hem!’

Twee mannen tillen den bewustelooze bij zijn armen een weinig op en sleuren hem de zaal uit, waarbij de voeten, die over de grond slepen, twee strepen op het cement achterlaten.

‘Ploerten,’ zegt de groote man in manchester pak.

Iedereen heeft het verstaan, ook de officier, die, terwijl hij zijn venijnig rottinkje suizend heen en weer laat zwiepen, vraagt of iemand soms iets te zeggen had.

‘Opnieuw beginnen. Handen achter het hoofd leggen en hurken!’

Drie man blijven liggen. Nog voordat hij opnieuw met het uitdeelen van klappen kan beginnen, komt een ordonnans binnen, die hem een brief overhandigt. Er worden geen verdere bevelen gegeven en de gevangenen moeten gehurkt blijven zitten, zoolang hij leest en daarna met de twee wachtmeesters spreekt. Als hij eindelijk de zaal, blijkbaar zonder instructies te hebben gegeven, verlaten heeft, schijnt geen van de twee onderofficieren den gevangenen verlof tot opstaan te willen of durven geven. Zoo blijven zij zitten in hun moeilijke en ongemakkelijke houding, waarbij spieren gespannen zijn, welke zij zelden gebruiken. Berger, die in een der achterste rijen zit en de geheele zaal overzien kan, heeft een voet achterwaarts gebracht, zoodat hij, op zijn knie steunend, het evenwicht een weinig gemakkelijker bewaren kan. Maar ook zijn knie begint al spoedig pijn te doen en dan gaat hij, zooveel mogelijk dekking achter zijn voorman zoekend, maar gewoon op de grond zitten. De Feldwebels, die bij het raam een sigaret staan te rooken, geven ook niet veel acht meer op de gevangenen, van wie een aantal het reeds heeft opgegeven en zooals hij zijn gaan zitten. Laten wij een aannemen, denkt Berger, dat ondanks alle regressie de mensch toch evolueert en dat er over duizend of honderdduizend jaar een betere mensch zal zijn, een verstandig, evenwichtig en redelijk wezen, dat van zijn leven iets weet te maken en er voor zorgt, dat het niet zoo ongelukkig is als zijn voorouders. Zoo iemand zal nooit in staat

zijn te begrijpen, wat hier nu gebeurt, nooit willen gelooven dat een misdadige gek het in zijn macht had, onschuldige menschen, die nuttig en noodzakelijk werk konden doen, te dwingen als kikvorschen rond te springen en in onnatuurlijke houdingen te zitten. Hij zou zich niet kunnen voorstellen, dat in het verleden de denkende mensch zich niet alleen onderwierp aan de heerschappij der dwazen, maar zich bovendien nog beijverde om zijn tyrannen aan de middelen tot uitoefening en beveiliging van hun macht te helpen. Zijn eenige conclusie zou waarschijnlijk zijn, dat deze denkenden nog onverstandiger dan de dwazen geweest moeten zijn en dat een dergelijke toestand alleen ontstaan kon in een wereld van geesteszieken. En daarmee zou hij het bij het rechte eind hebben. De maatschappij van tegenwoordig is ziek, de menschheid lijdt aan vervolgingswaanzin, de massa is bezeten door angst en om vervolging te ontkomen worden de zwakken en sluwen zelf vervolgers. Het belangrijkste dat degenen die thans regeeren te doen hebben, is er voor te zorgen, dat de spanningen in de menigte niet afnemen, dat de psychose onafgebroken door vrees wordt gevoed. Om dit te bereiken worden waanvoorstellingen aangekweekt, schrikbeelden, die in de zieke geest van het volk in hallucinaties overgaan. Daar was als eerste spook de eeuwige Jood, de parasiet, die streefde naar de wereldheerschappij, vervolgens het Marxisme, dat door de menigte niet begrepen is geworden en waartegen dus gemakkelijk haar wantrouwen en argwaan konden worden gewekt, verder de met een geheimzinnig waas omgeven vrijmetselarij, waarmee iedere onwetende zijn romantische fantasieën kon voeden, daar waren tenslotte de naburige staten, die het zich immer bedreigd wanende Duitschland wilden vernietigen. Om het werk te bekronen, werden de aan vervolgingswaanzin lijdenden systematisch geïnfecteerd met grootheidswaanzin, gaf men de menigte, die men niets reëels kon aanbieden, schijnwaarden en werden de bezetenen tot uitverkorenen uitgeroepen. Een bloedroes had zich meester gemaakt van deze paranoïden, die thans, met de dolk in de vuist, achter hun schrikbeelden aanholden en de wereld onder de voet liepen.

De deur gaat langzaam open en reeds vreest Berger de schrale kop van het sadistische officiertje te zullen zien, als hij met een schok van vreugde Bauer ziet staan. De onderofficieren slaan de hakken tegen elkaar en staan stram, maar Bauer groet lauw terug met nauwelijks opgeheven hand.

Als hij weer in het kleine kantoortje zit, met het briefje in zijn hand, waarop vermeld is, dat hij uit de hechtenis ontslagen kan worden, voelt hij zich een flauwte nabij. Ongelooflijk, dat hij

hier nu niet meer zit als gevangene, als prooi van kwajongens, die hem kikkersprongen laten maken en hem als een beest behandelen, dat hij straks weer op straat zal loopen, zijn vrouw en kinderen zal zien en weer naar zijn patiënten kan gaan. Nog geen vier en twintig uur is hij in handen van deze menschen geweest, maar het komt hem voor dat er jaren voorbij gingen, sedert het oogenblik, dat hij keek in dat gezicht met de driehoekige weefsel-bult en hem gevraagd werd of hij Jood was.

‘Probeer het maar te vergeten en blijf voorzichtig,’ zegt Bauer. ‘Na deze tijd komt een andere.’

Even kijkt Berger in de blauw-grijze oogen en met de hand van den vijand in de zijne begrijpt hij, dat hij na dit oogenblik nooit meer een Duitscher haten zal, alleen omdat hij Duitscher is.

[XIX]

Er was een tijd, dat mevrouw Bakelmans van vier en twintig, twee hoog, buitengewoon tevreden was met haar woning en niet in de laatste plaats, omdat zij het zoo bizonder met haar buren getroffen had. Haar beneden-buren, een journalist en zijn vrouw, zag of hoorde zij zelden en op de derde étage woonde het echtpaar Verheul met een volwassen zoon, rustige menschen, met wie zij nooit een kwaad woord had gewisseld. Haar trap, met zijn looper vanaf de straatdeur tot aan het zolderportaal, was beslist een der keurigste van de heele straat. Tot voor enkele weken zou mevrouw Bakelmans haar étagewoning voor geen villa of paleis hebben willen ruilen, maar sedert die vreeselijke gebeurtenissen op de derde verdieping hebben plaats gevonden, zou zij hier het liefst zoo vlug mogelijk vandaan gegaan zijn, als verhuizen niet zoo moeilijk en kostbaar zou zijn geweest. De trap is nu nog stiller dan vroeger en als Barend naar kantoor en mevrouw van één hoog niet thuis is - wat nog al eens gebeurt - dan is zij de eenige, die van de trap gebruik maakt en dan durft zij haar eigen huis soms niet in. Het is dan ook geen kleinigheid om als vrouw alleen in een huis te zitten, waarin een dubbele moord gebeurd is. Nooit zou zij het achter dien stillen jongen van drie hoog gezocht hebben, maar Barend zei, dat hij iets in zijn oogen had, dat hem niet beviel. Het kan best zijn, vindt Barend, dat hij voor zijn vader heeft willen opkomen, maar daarvoor pleeg je geen moord. Die oude Verheul was trouwens een oproermaker, een rooie, die de staking heeft helpen organiseeren. Het ging tegen de Duitschers, jawel, maar ondertusschen werden de Hollanders er maar de dupe van. Een mensch moet zich in zijn lot trachten te schikken, dat is flinker en verstandiger dan met een dolle kop dingen te doen, die toch tot niks leiden en die alleen anderen maar bezuren. Niet dat Barend pro-Duitsch is - hij luistert vaak genoeg naar de Oranjezender - maar hij denkt er niet aan zich voor het karretje van anderen te laten spannen en toen bij hem op het kantoor van staken gesproken werd, heeft hij meteen maar rondweg gezegd, dat men op hem niet behoefde te rekenen en dat hij gewoon aan zijn werk bleef. Ja, zoo is Barend. Maar ondertusschen zit zij toch maar met dat griezelige moordhuis opgescheept. Die

vrouw van drie hoog is door de politie weggehaald, al weken geleden, en nu staat de woning, waarvan de deur met lak verzegeld is, al die tijd leeg. Zij durft er bijna niet langs als zij naar de zolder moet om haar wasch op te hangen, omdat dat rooie zegel net een levend ding is, een bloedig oog, dat je aankijkt. Als zij nu nog maar eens een beetje aanspraak had, een mensch om een paar woorden mee te kunnen wisselen, als zij overdag alleen is, maar zelfs dat kleine beetje afleiding heeft zij niet. Zij van één hoog is bijna nooit thuis en Joost mag weten, wanneer die haar huishouden doet. Hem zie je nooit en Barend zegt, dat het waarschijnlijk geen zuivere koffie is, dat hij zich misschien schuil houdt, omdat de Duitschers nog een appeltje met hem te schillen hebben. Hoe dan ook, zij is en blijft maar een mensch alleen in een huis met een dubbele moord en het is geen wonder dat die ellendige stilte haar soms op haar zenuwen gaat zitten. En was het dan nog maar altijd stil! Maar dan hoor je opeens, vlak boven je hoofd, in een huis, dat door de politie zelf afgesloten en verzegeld is, de gekste geluiden, dan is het alsof er gesproken wordt, alsof iemand voorzichtig door de leege kamers sluipt. Zij is heusch niet zoo kinderachtig om aan spoken te denken, maar wie geeft haar de zekerheid, dat er boven niet een van die raddraaiers is om iets te zoeken? Muizen, zegt Barend, of tocht. Jawel, maar zij hoort het dan toch maar!

Die nacht was het weer mis, kon zij, nadat zij door het knallen van het afweergeschut uit haar slaap gewekt was, geen oog meer dicht doen en had zij weer duidelijk geluiden in de verlaten woning gehoord. Toen het schieten heviger werd, was zij opgestaan, blij dat zij een aanleiding had om het licht aan te steken en zich aan te kleeden. Met al dat geschiet konden ook in een gewoon huis de grootste ongelukken gebeuren. Barend snurkte maar door alles heen, maar zij was op het ergste voorbereid en had een koffer met haar geld en wat kleeren bij de deur gereed staan.

Er lagen die nacht nog meer menschen in het nieuwe straatje wakker. Het vuren, dat niet alleen heviger was, maar ook scherper dan anders klonk omdat het vroor, deed ruiten en deuren rammelen en soms, bij een zware dreunende slag, die door het vallen van bommen veroorzaakt kon zijn, schudde het heele huis. Het was toch maar beter om op te staan en moeder te wekken, meende Bets te Slaa en Jan voldeed aan de wensch van zijn vrouw, niet omdat hij het met haar eens was, maar omdat haar gezeur hem toch belette een oog dicht te doen. En dat niet alleen: het waren ook zorgen, die hem het inslapen

onmogelijk maakten. Morgen was het immers de eerste dag, dat de Amsterdamsche politie de Duitschers bij het weghalen van Joden zou moeten assisteeren? Alles gaat naar de bliksem, had Bakker gezegd, we hebben niks meer in te brengen en worden gewoon bij de Duitsche politie ingelijfd. Reorganisatie, nazicommissarissen, nieuwe uniformen, alles op bevel van de moffen en nu Jodenjacht, aanhouding van menschen, die niks op hun kerfstok hebben. Het begon er hoe langer hoe meer naar uit te zien, dat Bakker gelijk zou krijgen. Drie man bij hem in de sectie waren van plan te weigeren, gewoon te zeggen, dat zij dergelijk smerig werk niet verplicht waren te doen. Het was nog de vraag, of zij zouden volhouden, als zij morgen voor de keus werden gesteld, vooral omdat de overigen al besloten hadden maar toe te geven. Wat moest je doen? Je boterham, je pensioen en misschien zelfs je vrijheid stonden op het spel. Je kon nu wel met je kop tegen de muur loopen, zooals Bakker en nog een paar anderen, maar het ging toch wel een beetje te ver om jezelf de das om te doen, als de Joden niet alleen niets voor zichzelf deden, maar de Duitschers bovendien nog een handje hielpen. Daar was nu die door de moffen ingestelde Raad der Joden, die was niet veel anders dan een verlengstuk van de Gestapo, een door de Joden zelf betaald apparaat, dat voor de Duitschers werkte. Hij wilde wel gelooven, dat die-menschen ook niet anders konden, dat zij geen andere keus hadden dan te gehoorzamen en het vuile werk dat hun opgedragen werd op te knappen of te weigeren en het concentratiekamp in te gaan. Zoo stond je er ook als politieman voor, alleen nog met dit verschil, dat die Joden van de Raad menschen van geld waren, die zich desnoods schuil konden houden, iets waaraan je als ambtenaar, die altijd van een klein salaris had moeten rondkomen, niet behoefde te denken. Bliksems nog aan toe, wat een slag was dat! Het huis schudde alsof er een aardbeving was. De granaten schenen nu recht boven het dak te ontploffen en als het schieten even ophield, hoorde je de scherven op straat vallen.

Dat zou best eens voor ons bedoeld kunnen zijn, dacht Daniël Degen. In Den Haag waren ook pas een aantal huizen door Engelsche bommen verwoest. Hij stond met Dolf voor het raam in de donkere voorkamer en keek naar de smalle strook hemel, waar zooeven nog de stralenbundels der zoeklichten doorheen hadden gezwaaid, maar die nu weer duister was. Zij moesten zich toch maar aankleeden, je wist nooit wat er gebeuren kon.

‘Een neef van een jongen bij ons in de klas is in een roeiboot

naar Engeland gevlucht,' hoorde hij Dolf zeggen. 'Hij zou dienst nemen bij de RAF en misschien zit hij nu boven ons hoofd.'

Er klonk een scherpe tik tegen een der vensters, gevolgd door het gerinkel van vallend glas. Dadelijk daarna begon het afweergeschut weer te blaffen.

'Dat is een scherf,' zei Degen en streek een lucifer aan. Bertha riep, dat zij bij de ramen weg moesten gaan. Het voorwerp, dat de ruit gebroken had, was niet te vinden, er lagen alleen wat glassplinters en scherven op het zeil naast het vloerkleed.

'Hoeveel kracht zoo'n brokje ijzer nog heeft,' zei Dolf. 'Als ik naar Engeland kon komen, werd ik ook vlieger.'

Het zou hem wat waard zijn, als de jongen daar nu zat, zelfs als vlieger. Elk oogenblik konden ze hem oproepen om soldaat in het Duitsche leger te worden, al had Bertha dan ook geen gevolg gegeven aan de voor alle Duitschers afgekondigde verplichting tot aanmelding. Als het ontdekt werd, liep hij nog kans als deserteur beschouwd te worden. Het werd nu langzamerhand toch ook wel eens tijd om hem te zeggen hoe het met zijn afkomst zat.

Ies Gompertz was met zijn vrouw naar de keuken gegaan, niet omdat het daar zooveel veiliger was dan ergens anders, maar omdat je hier, als het huis eens mocht instorten en je opgesloten werd, toch altijd nog eten en drinken bij de hand had. Als er een bom op je hoofd viel, dan was alles uit, dan had een memsch niks meer noodig, maar als je nog juist de dans ontsprong en onder het puin in een holletje kon blijven zitten, dan was het toch wel heel erg sjlemielig als je van honger en dorst moest omkomen.... Zooiets zou hem in de keuken niet behoeven te gebeuren, want er was hier nog wel voor een maand eten. En wat een fijne dingen stonden nog in de glazenkast: sardines en bokking en zelfs nog een blikje met gerookte zalm. Het water kwam in zijn mond als hij aan al dat heerlijke dacht. Sjemang Jisroeil, bad Mirjam, toen een zware slag het huis opnieuw deed schudden. Ies schrok ook, maar niet zoo erg als zijn vrouw, die met opgetrokken beenen rillend onder de keukentafel zat, als een ziek hondje in een hokje.

'Wees maar niet zoo bang,' zei hij, 'we kunnen er toch niks aan doen. Als er nou een bom op het huis valt, zijn al die lekkere blikjes ook naar de rasjmedaai. Daarvoor heb je ze zoo lang bewaard. Zalm kun je trouwens niet zoo lang goed houden, die is te gevoelig, gaat naar het blik smaken. Morgen, bij gezond, zullen we maar een blikje bij het brood nemen.'

'Geen andere zorg!'

Gompertz had een pan van de plank genomen en het gas aangestoken.

‘Wat ga je beginnen?’ vroeg Mirjam verwonderd.

‘Een paar aardappeltjes opbakken, ik blaf van de honger.’

Gebakken aardappeltjes in het holst van de nacht, middenin een bombardement. Die man van haar was stapelmesjokke!

Op de phosphoresceerende wijzerplaat van haar wekker kon Carla zien, dat het drie uur was. Of er nooit een eind aan kwam! Dat schieten had nu zeker wel een half uur geduurd. Ellendig voor de menschen, die nu op straat moesten zijn, die rondzwierven zooals Peter en geen veilig dak boven hun hoofd hadden. De kameraden hadden al in weken niets van hem gehoord, wisten alleen, dat hij met een revolver op zak door de stad dwaalde en al twee officieren moest hebben doodgeschoten. Als hij gegrepen werd, kreeg hij de kogel. Arme flinke Peter, hij had nog zooveel ander, nuttiger werk kunnen doen. Hij was de beste, de belangrijkste geweest in de kleine groep, die het krantje uitgaf, de bezadigste en verstandigste van allen, de niet gekozen maar door allen erkende aanvoerder, wiens leiding ook door de ouderen werd aanvaard. Niemand had van hem onvoorzichtigheden verwacht en toch hadden allen het vanzelfsprekend gevonden, dat hij den moordenaar van zijn vader neergeschoten en daardoor zichzelf tot een vogelvrij verklaarde gemaakt had. Het werk ging door, het krantje was opnieuw verschenen en men was zelfs tot sabotage overgegaan, had suiker in benzinetanks van weermachtswagens gegooid en buiten de stad telefoondraden doorgeknipt. Maar toch was het anders in de groep geworden, sedert Peter er niet meer was. Het schip had geen stuurman meer omdat iedereen aan het roer wilde staan en er werd minder gedaan, omdat men te veel wilde doen. Als zij Peter nog maar eens had kunnen spreken, hem om raad had kunnen vragen. Het was ellendig, dat hij nooit meer iets van zich had laten hooren, zelfs geen briefje. Misschien hadden ze hem al lang gevangen genomen en dood geschoten. Groote God, aan zooiets moest zij niet denken! Stumperig: als revolutionnair, die klaar moet staan om ieder oogenblik zijn leven te wagen, huil je niet om een verloren kameraad. Je balt alleen maar je vuisten en legt de belofte af, dat je zijn werk zult voortzetten. Maar de handen, die zich tot vuisten moeten ballen, glijden zacht tastend over de wollige deken, alsof zij blonde haren streelen en dan hoor je jezelf fluisteren: Peter, mijn lieve arme Peter....

Zij wilde juist gehoor geven aan het dringend verzoek van haar moeder, die al een paar keer gezegd had dat zij moest

opstaan en zich aankleeden, toen het ongeluk gebeurde. Hoe het gegaan was kon zij ook later, toen zij van de schrik bekomen was, niet zeggen: zij voelde alleen maar een hevige slag, zooals bij het zwemmen als je verkeerd duikt en plat op het water terecht komt en vond zich toen op de grond liggen, temidden van glasscherven en brokken kalk uit het plafond. In haar kamer hing een dichte stofnevel, waarin de lichtbol van de lamp scheen te drijven, als de zon achter een mistbank. Buiten - zij begreep niet dadelijk dat het geluid van buiten kwam - klonk het getingel van duizenden bellen, dat seconden lang aanhield en dat veroorzaakt werd door de vallende glasscherven van ontelbare ruiten. Toen dit geluid ophield, was het even stil en daarna begon het gekerm en hulpgeroep van menschen. Bommen, mompelde zij en terwijl haar handen onderzoekend over haar lichaam gleden, begreep zij, dat zij niet gewond was en dat de pijn, welke zij voelde, door de val veroorzaakt moest zijn. Ger stapte door de mist heen en hielp haar overeind. Hij was wit bestoven, als een meeldrager en zag er met zijn verwarde haren en zijn slaperig spookachtig bleek gelaat zoo gek uit, dat zij ondanks de toestand lachen moest.

‘Fijn, dat we allebei nog een kop op onze romp hebben om te kunnen lachen,’ zei hij. ‘Onze buren zullen er wel erger aan toe zijn. Bij mij boven is het heele binnenmuurtje in mijn bed terecht gekomen. Die Stevens heeft huizen van roggebrood gebouwd.’

Toen zij buiten kwamen, was de straat aan beide kanten afgezet en waren mannen van de luchtbescherming bij het licht van schijnwerpers reeds met het reddingswerk bezig. Vijf perceelen van hen af begon de ravage, daar lag de voorste helft van drie huizen op straat, brokken metselwerk, baksteenen, balken en raamkozijnen, één groote berg, alsof een schip vol puin midden in het straatje was omgekeerd. Het licht der autolampen viel op de nog overeind staande achterste gedeelten der woningen, een aantal kamers en gangen in verticale doorsnede, dat, als daar niet de rauwe steenwonden der muren, de neerhangende kalkplaten der plafonds met uitstekende rietstengels en de flarden in de wind bewegend behangselpapier waren geweest, het decor had kunnen zijn voor een modern stuk, een gecompliceerd tooneel voor simultaanspel. De bom, die deze huizen spleet, had niet alleen de intimiteit van twaalf gezinnen aan de openbaarheid prijs gegeven, het verborgene onthuld van al die woon- en slaapkamers, waar familieportretten en kleedingstukken nog aan de muren hingen en de zooeven nog beslapen bedden op de

rand van de met puin gevulde afgrond zweefden, maar zij had ook de normale gang der dingen verstoord, het apparaat tot stilstand gebracht dat jaren lang, iedere dag en nacht opnieuw, dezelfde film had afgerold. Het laatste moment was gefixeerd in een stilstaande projectie, een doode kiek van de plaats der handeling, een close-up van een abrupt einde. Men sprak van dooden, die onder de puinhoopen moesten liggen, menschen, die zooeven nog hadden geademd, gedacht en bevreesd waren geweest, die enkele minuten geleden nog hadden geleefd in deze kleine kamertjes, waaruit zij, misschien zonder het zich bewust geworden te zijn, de eeuwigheid waren ingegleden. Dus dit chaotische verwoestende narrenspel, deze knoeiboel met menschenlevens, kalk en goedkoop behang heette oorlog, dacht Ger huiverend. Daar hing, als een vlag in de ochtendwind aan een tengel wapperend, waarachtig de bespottelijke roode ochtendjapon met gele vlekken van die dikke tante, die altijd geklaagd had dat haar vloer, ondanks de spijkers, welke hij er herhaaldelijk in geslagen had, maar bleef kraken. Dan was toch dit euvel tenminste eindelijk afdoende verholpen. Maar die dikke tante?

De Duitschers waren verschenen, officieren van de Wehrmacht en de groene politie en riepen dat de menschen van de straat moesten. Binnen een uur moesten het heele straatje en de omringende huizenblokken ontruimd zijn, alle bewoners weg, omdat er tijdbommen lagen die nog ontploffen konden. Wat een vakkennis; hoe zien die kerels dat zoo gauw in het donker, dacht Ger en hij vroeg zich af, waar deze honderden gezinnen 's ochtends om half vier onderdak zouden kunnen vinden. Voor zijn woning ontmoette hij Truus Garf en Redens, die naar familie zouden gaan. Wij moeten maar afwachten wat wij straks van ons boeltje terug vinden, zei Hans. Er is nergens een ruit meer heel.

Ger bracht Corrie en Carla naar kennissen in de binnenstad en ging toen naar de zaak, waar hij in een paar fauteuils zoo goed en kwaad als het ging sliep, totdat de werkster hem wekte. Zij wist te vertellen, dat de Duitschers die nacht bommen op de stad gegooid hadden, waardoor tientallen menschen gedood zouden zijn. Door met het afweergeschut te vuren en jagers de lucht in te sturen, hadden de moffen het willen doen voorkomen, alsof er Engelschen in de lucht waren, om zoo de Nederlanders tegen hun bondgenooten op te zetten. Maar in dat valletje had niemand getrapt. Even later bracht Joop hetzelfde nieuws en daarna kwam Tom, die Truus al gesproken en van haar ge-

hoord had, dat hun woningen er nog betrekkelijk goed afgekomen waren.

‘Iedereen weet al te vertellen, dat de Duitschers die bommen zelf gegooid hebben,’ zei Ger. ‘Er zouden zelfs al bomscherven gevonden zijn met DRP of Made in Germany er op. Een goed visitekaartje is de beste introductie.’

‘De Duitschers zoo goed als de Engelschen zijn natuurlijk tot zoo'n moderne krijgslist in staat,’ antwoordde Tom. ‘Alle middelen zijn geoorloofd. Maar dit cadeautje komt toch zeker wel van de Engelschen; ik zie er voor de Duitschers het nut niet van in om hier wanorde te stichten. Het is anders merkwaardig hoe de menschen, die geen mond open mogen doen, telkens een gaatje vinden om hun haat en woede te spuien en te zeggen hoe zij over de Duitschers denken. Daartegen helpen geen bedreigingen of aanplakbiljetten met de waarschuwing, dat het verboden is te roddelen. Hoe meer ze trachten de praatjes te ontzenuwen, hoe wantrouwiger het volk wordt. Die knappe volksmenners blijken, buiten de bewaarschool van het Derde Rijk, toch maar stumperige psychologen te zijn.’

De Purax-directie kwam die ochtend bijeen om een paar belangrijke beslissingen te nemen. In de eerste plaats moest men thans bepalen, welke koers ingeslagen moest worden. Men had nu weliswaar een zaak met prima relaties en een omzet, die een bedrag dat met vijf cijfers geschreven moest worden al lang overschreden had, de firma had bankcrediet en kon bogen op een goede naam bij haar leveranciers, die hun vorderingen steeds prompt gehonoreerd zagen, maar toch was de Purax-fabriek geen gevestigde onderneming, geen zaak welker voortbestaan, zelfs maar voor de duur van de oorlog, gewaarborgd scheen. Dit element van onzekerheid vond niet zoozeer zijn oorsprong in de commercieele mogelijkheden die de firma had als in de omstandigheid, dat de relaties met de overheid, die elk oogenblik beslissend voor Purax' existentie konden worden, nog veel te wenschen overlieten. Behalve door het Rijksbureau voor Chemische Producten, dat dank zij Poortemakers bemiddeling een voorloopige werkvergunning had verleend, was de zaak door geen enkele officieele instantie erkend. Purax was een voor negentig procent clandestien bedrijf, dat het grootste deel van zijn grondstoffen en verpakkingsmateriaal zonder toewijzingen moest koopen en langs sluikwegen aanvoeren, dat zonder vergunning artikelen vervaardigde en tegen prijzen verkocht, welke nog nooit officieel waren vastgesteld en goedgekeurd. Men kon als het ware geen stap in de fabriek doen, geen baal open maken, geen fleschje

of pakje verzenden, zonder een reeks voorschriften, verordeningen of wettelijke bepalingen te overtreden. Een dergelijke wijze van werken veroorzaakte een toestand van permanente onrust en onzekerheid en leidde tot een kat- en muisspel met ambtenaren en controleurs, dat weliswaar nog altijd zonder ernstige gevolgen gebleven was, maar dat de firma handen vol geld kostte en den heeren directeuren heel wat hoofdbrekens bezorgde. Een voordeel van dit systeemlooze systeem was, dat men naar hartelust kon knoeien, geen tijd behoefde te verprutsen met het invullen van allerlei ingewikkelde officieele staten, lijsten en informatieformulieren, maar deze eenvoudig in de prullenmand deponeerde en dat men vrijheden genoot, waarvan erkende firma's zelfs niet meer durfden droomen. De vraag was echter, of het op deze manier zou kunnen doorgaan.

‘Zooals het nu gaat, loopen wij vast,’ zei Hans.

‘Maar zoo lang het gaat, gaat het goed,’ vond Lex.

‘Wij loopen tòch vast,’ viel Ger hem bij. ‘De moffen maken hier alles kapot, daaraan ontkomt niemand, onverschillig of hij vergunningen heeft of niet.’

‘Maar de niet-erkenden zullen er het eerst aan gaan.’

‘Als zij dan maar niet, zooals de erkenden, van de armen begraven behoeven te worden. Een praalgraf heeft Purax in ieder geval al verdiend.’

‘Er liggen alweer twee uitnoodigingen om op de mat te komen,’ zei Hans met een zucht. ‘Een bij het bureau voor Voedselvoorziening in oorlogstijd en een van de Akkerbouwcentrale.’

‘In de kachel met die dingen en zoo vlug mogelijk een pand huren, waar de levensmiddelen in het geheim worden gemaakt. De verpakking is nog niet afgedrukt, daar kan dus nog wel een andere firmanaam op. Purax treedt dan alleen op als vertegenwoordiger. Wij hadden nooit met die rommel moeten beginnen,’ besloot Ger.

‘De zoetstof is een goudmijntje.’

‘Als de idioten van de keuringsdiensten, die meenen dat het nog altijd vrede is, er geen zinkputje van zouden maken. Tien duizend moffen springen zich te pletter op Kreta, omdat Duitschland geen suiker genoeg heeft en hier nemen ze in de Achterhoek twee partijen zoetstof in beslag, omdat de tekst op de zakjes, die de heeren een maand geleden zelf hebben voorgeschreven, niet meer in orde is. Begrijpen jullie deze wereld?’

‘Laat ze van dat zoet maar balletjes maken voor de jongens van de Arbeidsdienst, die willen ook wel eens een snoepje hebben. Wij gaan nu weer de oude verpakking gebruiken, die een

paar maanden geleden is afgekeurd, dan is de zaak weer gezond. Meer dan een millioen zakjes is verkocht en betaald; die strop van tien duizend kunnen wij dus best nemen.'

'Niks nemen,' vond Lex, 'terugvragen met een beleefd briefje, zeggen, dat wij ze zullen overpakken en de heele zaak naar een andere hoek van het land sturen.'

'Nu we het toch over die zakjes hebben,' zei Tom. 'Er was hier gisteren een vent van het papierbureau, die vroeg waarom er geen kennummer van den drukker op de zakjes stond en die de naam van den leverancier wilde weten.'

'En?' vroeg Redens in spanning.

'Niks natuurlijk. Alles oude voorraad van voor de rantsoeneering. Zijn vrouw zat ook erg krap in de suiker. Als het doosje zoet op is, zal hij wel weer komen. Hij is bovendien gek op een goeie sigaar.'

'Dat is en blijft de manier,' zei van Tuin. 'Laat ze in Den Haag maar dreigen, zoolang wij hun ambtenaren mainteneeren, gaat hier de zaak niet dicht.'

'Op een echte erkende zaak rust trouwens geen zegen,' meende Lex. 'De weg van den bona fide fabrikant in deze tijd leidt regelrecht naar landverraad. Bijna al die ingeschreven firma's zijn verplicht voor de Wehrmacht of voor Duitschland te werken.'

'Laat ons maar liever lekker blijven knoeien,' zei Tom, 'geld verdienen, de rommel in de war sturen, ambtenaren corrumpeeren, saboteeren, krijgertje spelen met de Rüstungs-inspektion, goederen aan de markt onttrekken, de rotzooi helpen vergrooten...'

'Bravo,' viel van Tuin hem in de rede, 'ik zal je bij Hitler voordragen voor het ridderkruis met wormenstekers en wortelenloof. Hoeveel ton melkpoeder hebben wij nu al verpest, Tom?'

'Pas maar op,' waarschuwde Hans, 'als ze ontdekken dat er melkpoeder in het waschmiddel zit, gaan we allemaal zonder pardon tegen de muur.'

'Dan moeten ze het eerst vinden,' antwoordde Garf. 'De keuringsdiensten hebben nu al drie analyses gemaakt zonder het te ontdekken. Vetalcoholsulfonaat noemen ze het.'

'Wat is dat?'

'De wetenschappelijke naam voor Goerings kanonnenboter,' legde Ger uit.

'Neen,' lachte Tom, 'Löw zegt, dat dat goedje in Duitschland uit steenkool wordt gehaald, waarschijnlijk het poeder, dat wij van de I.G.-Farben hebben. Maar geef mij voor dezelfde

prijs maar melkpoeder, dat zich beter thuis voelt in een Hol landsche waschtobbe dan in een Duitsche maag. Gemalen tuinboonen schuimen overigens ook heel aardig.'

'Prachtig,' zei Ger, 'met al dat schuim maak je een goede kans voor het eere-Ariërschap.'

'Nu niet te gek, jongens,' waarschuwde Redens nogmaals. 'Wij, Ger en ik, hebben tenslotte de zaak op onze naam en zijn verantwoordelijk. Maar terzake: op de oude manier voortgaan of niet?'

'Doen, fatsoenlijk blijven,' adviseerde Ger.

'In orde. Dan nu maar eerst het lijstje in volgorde afwerken. Punt een: loonsverhooging voor de fabrieksarbeiders.'

'Seyss Inquart heeft alle loonsverhoogingen verboden,' zei Lex. 'De arbeidseer is voedzaam genoeg. Ik stel voor, den jongens tien procent opslag te geven. Met algemeene stemmen aangenomen?'

'De Rijkscommissaris wordt geacht te hebben tegengestemd.'

'Boeken op reiskosten,' zei Hans.

'Punt twee: verplichte aanmelding van onze zaak bij de bedrijfsgroepen. Heeft in de krant gestaan en de formulieren hebben we ook al ontvangen.'

'Prullenmand,' stelde Redens voor.

'Aangenomen!'

'Volgende punt: een verzoek om ondersteuning voor de slachtoffers van de staking. Dat punt kan Lex toelichten, die heeft met dien man gesproken.'

'Ik blijf er liever buiten,' antwoordde de Jong, 'die vent zag er uit als een echte bommengooier, de illegaliteit straalde van hem af. Hij begon meteen maar te informeeren, of wij hem niet aan springstoffen konden helpen. Ik heb hem gezegd, dat de vergunning daarvoor elk oogenblik kon afkomen.'

'Zonder gekheid!'

'Neen, 't was een heel geschikte kerel, een oud partijgenoot van Hans. Was naar ons toegestuurd door een familielid van Ger, die hem wijsgemaakt scheen te hebben, dat wij zoo'n beetje de financiers van de Nederlandsche vrijheidsbeweging zijn.'

'Een familielid van mij?' vroeg van Tuin verwonderd.

'Ja, een nicht, geloof ik.'

Carla, dacht hij, bliksemsche meid. Toch verkeerd, had er eerst met hem over moeten praten.

'Hoe heet die man?' vroeg Hans.

'Weet ik niet meer. Hij was trouwens illegaal.'

'Dan moet Ger maar eens bij zijn nicht informeeren. Die jon-

gens van de tram moeten natuurlijk ook geholpen worden. Alleen voorzichtig blijven. Als het bij hen zoo goed geregeld is als bij de giro, is het wel in orde.'

'Honderd gulden per maand voor de conducteurs?' vroeg Lex.

'Aangenomen!'

'Boeken op reiskosten.'

'Die reizigers vreten ons de ooren van het hoofd,' zei de Jong. 'Onze nieuwe vertegenwoordiger, die buurman van jou, juist Degen, is die al ingelicht?'

'In orde. Is een Jood. Declareert alles dubbel. Maar toch komen wij er op deze manier niet,' vervolgde Hans. 'De geheime uitgaven loopen te veel op en er komt te weinig zwart geld binnen om alles te dekken.'

'Ik heb jullie al gezegd, dat we het te prutserig doen,' zei Lex. 'Er moeten nu eens eindelijk een paar dummy-firma's komen, die voor facturen en kwitanties zorgen. Als wij zoo met die onkostenbriefjes blijven knoeien, worden wij nooit een behoorlijke zaak. Ik heb een adres gevonden in de Romeinsarmsteeg, een onbewoonbaar verklaard krot, dat op instorten staat. Daarin kan de firma gevestigd zijn. Desnoods schroeven wij daar ook nog een naamplaat op de deur, er komt toch nooit een sterveling naar die ruïne kijken.'

'Hoe denken jullie daarover?'

'Ik snak naar zoo'n filiaal, dat op instorten staat, echt iets voor Purax,' zei Ger. 'Maar zorg voor prachtige briefhoofden, en vooral geen kennummer er op.'

'Dat is dan ook geregeld. Nu de Jaarbeurs.'

'Moet tot het laatst wachten. Eerst dat gedonder met de drums. Die kerel in Lehrte begint met de Rüstungsinspektion te dreigen, zal er werk van maken, als wij die leege vaten nu niet dadelijk terug sturen.'

'Nog een beetje te vroeg,' vond Tom. 'Ik heb ze een maand open in de buitenlucht laten staan, maar ze zijn nog niet doorgeroest.'

'Die mof dreigt!'

'Daarvoor is hij een mof. Wij zullen er voor de verzending nog een beetje zwak zuur opgooien, dan komen ze wel doorgevreten aan. Er valt met die Duitschers bijna geen zaken te doen; die kereltjes zijn zoo veeleischend.'

'En nu de Jaarbeurs!'

Hans, die met Lex samen de zaak doorgezet en georganiseerd had, legde een dossier op tafel, waarin hij alle bescheiden over deze aangelegenheid verzameld had. Van Tuin, die zich eerst

verzet had tegen dit naar zijn meening veel te degelijke en grootsche plan, was, nadat hij de dubbele expositieruimte en de door een binnenhuisarchitect gemaakte ontwerpen voor de inrichting van de stand gezien had, van meening veranderd en vond dat men niet te zuinig zijn moest, nu het plan vast stond en er al een bom duiten aan uitgegeven was. Of niet, of goed, zei hij en daarom stelde hij voor, dat de plannen van den architect zonder verandering zouden worden uitgevoerd. Lex en Hans waren dit met hem eens en zagen zich reeds zitten in de chroomnikkelen fauteuils, hun voeten op Perzische tapijten, onderhandelend met klanten met wie zij vooroorlogsche sigaren voor rekening van de firma rookten. Een modelstand, waarin een paar aardige meisjes ronddartelden, die, gekleed in witte sexe-appeal-jassen met blauwe tressen en geborduurde fimanaam, den bezoekers stukjes met Pikante Pasta besmeerde toast aanboden. Voor de levensmiddelen zou het grootste deel van de beschikbare ruimte gebruikt worden; voor de reinigingsmiddelen, die al voldoende ingevoerd waren, kon volstaan worden met een klein hoekje. Het geval moest er uit zien als een eerste klas lunchroom, vond Lex, inrichting en bediening moesten zoo solide en aangenaam zijn, dat de bezoekers het niet in hun hart zouden krijgen om goed te proeven wat zij aten. Redens vond zoo'n opvatting heelemaal mis. Zeker, alles moest er piekfijn uitzien en een goede indruk maken, maar niet omdat het publiek zou moeten worden afgeleid. Zoo'n huichelaar, lachte de Jong en vroeg of hij die wagensmeer dan op zijn brood at. Tom maakte een eind aan de strubbeling met de ontnuchterende mededeeling, dat de Pikante Pasta nog altijd niet aan de markt gebracht kon worden, om de eenvoudige reden, dat het te vlug bedierf. Eigen Geschmack schon tot was er weliswaar in geslaagd om een klein beetje, onder de pijnlijkste voorzorgen in het laboratorium gemaakte pasta gedurende zes weken in de broedstoof goed te houden, maar bij fabricatie op groote schaal, als men niet al die omslachtige voorzorgsmaatregelen treffen kon, ontstond een product, dat maar korte tijd goed bleef en al na een paar dagen begon te gisten. De eerste vijf duizend flesschen, die keurig verpakt in het magazijn stonden, zou men moeten weggooien, omdat de kurken er af vlogen en de stinkende inhoud in de doozen terecht gekomen was.

‘En daarvoor hebben we nu een wetenschappelijk medewerker, een echten scheikundige!’ riep Hans wanhopig uit.

‘Het is niet de schuld van dien echten scheikundige,’ verdedigde Tom zijn helper, ‘want het is Löw gelukt een steriel product te maken, maar zijn methode, in het groot toegepast, is

zoo omslachtig en kostbaar, dat een flesch ons meer kost dan wij er voor terug ontvangen.'

'En toch moeten wij er mee op de Jaarbeurs komen,' hield Redens aan. 'Wij hebben al te veel voor-reclame gemaakt en onze klanten, die massa's van dat goed kunnen gebruiken, als het blijkt te zijn wat ik beloofd heb, branden van nieuwsgierigheid. Jij moet maar uitzoeken hoe je het klaarspeelt, maar ik krijg mijn pikante pasta op de Jaarsbeurs.'

Eigen Geschmack schon tot werd er bij gehaald en kon alleen maar bevestigen wat Tom zooeven gezegd had. Hij hield een wetenschappelijke verhandeling over de structuur van zetmeel en het bacteriëngehalte in magere melkpoeder en toonde glashelder aan, dat het mogelijk was een houdbaar product te maken, als zijn voorschriften in acht genomen werden.

'Je hoort het,' zei Redens met een klank van verwijt in zijn stem tot Tom.

'Dokter Löw weet wel, dat het gemakkelijker is synthetische diamant of radium, dan pasta volgens zijn systeem in het groot te maken,' antwoordde hij.

Löw trok een bedenkelijk gezicht, zei iets van slechte outillage, gaf een korte beschrijving van een modelfabriek met vacuum-ketels, filters en betegelde zalen, die ergens in Duitschland moest staan, haalde er Liebig en Pasteur bij en toonde aan, dat hij geen schuld aan de mislukking droeg. Als hij een andere methode volgde en nog meer conserveeringsmiddelen in de Pasta stopte, zou het wel eens op kostbare processen met de nabestaanden der verbruikers kunnen uitdraaien.

'Blijf redelijk, Löw en overdrijf niet,' vermaande Hans. 'Wij hebben nog drie weken; stel ons niet teleur en zorg er voor, dat de zaak voor die tijd in orde komt.'

En het kwam in orde, althans...

Het werd een caricatuur, een misbaksel van een Jaarbeurs, zooals alles wat de Nederlanders in die dagen ondernamen, tengevolge van de levenverlammende eischen der Duitschers en van hun politiek van camouflage, mimicry en massabedrog in een caricatuur ontaarden moest. Er was genoeg belangstelling, voldoende ondernemingslust en verlangen om winst te maken in de kringen van handel en industrie, zoodat alle beschikbare expositieruimte reeds weken van te voren besproken was. Het grootste deel van de stands, nog van vroeger intact, herinnerde door zijn smaakvolle inrichting en vaak kostbare betimmering aan de overvloed en welvaart waarvan, nadat de Duitscher zijn hand in de Hollandsche broodtrommel gestoken had, alleen nog

maar de uiterlijke teekenen waren overgebleven. Ook de nieuwe exposanten, voor het meerendeel oorlogsfirma's, die het zonder de vergulde resten uit het verleden doen moesten, waren goed voor de dag gekomen en hadden, bij gebrek aan triplex van tropische houtsoorten en dure bespanningsstoffen, kapitalen besteed voor het ruwe latwerk en bespoten bordpapier, dat hun expositieruimten een sfeer van weelde verleenen moest.

De centrale hall van het hoofdgebouw was voor de Duitsche industrie gereserveerd. Het Derde Rijk, groot en grootsch in al zijn ondernemingen, had hier een collectie blinkende, splinternieuwe machines bijeengebracht, die voldoende scheen om aan de technische behoeften van een kleine industriestad te kunnen voldoen. Er waren centrifuges voor alle mogelijke doeleinden, stoom- en verwarmingsketels, electromotoren en dynamo's, schoen-, cartonnage-, tabletteer- en verpakkingsmachines, pompen, draaibanken, persen, lint- en cirkelzagen, filters, smeltkroezen, aanbeelden en stoomhamers, pneumatische, hydraulische en electrische boren, kortom alles wat de moderne mensch aan machines noodig heeft om te kunnen produceeren. Het scheen ongeloofelijk dat een land in volle oorlog, welks vijanden tot vervelens toe herhaald hadden dat het met inspanning van alle krachten alleen maar in staat was oorlogstuig te maken, een zoo groote hoeveelheid en verscheidenheid van de allernieuwste machines op de markt kon brengen. DEUTSCHLAND stond in trotsche Gothische letters tegen de lengtewand van de groote hall, monumentale letters in cathedraalstijl, die boven deze overvloed, fier en zelfbewust, Duitschland's vijanden schenen te tarten. Bezoekers, die hun hoop gevestigd mochten hebben op een snelle uitputting van den vijand, werden stil bij het aanschouwen van deze stomme getuigen van Duitschland's macht, rijkdom en energie en vroegen zich ongerust af, of zij zich niet vergist hadden en of de oorlog niet juist een onmisbare voorwaarde was om de ontzagwekkende krachten van dit volk tot volle ontplooiing te brengen. Een volk dat deze dingen kon voortbrengen, terwijl zijn beste mannen aan het front stonden en zijn industrie op volle toeren werkte om in de behoefte aan oorlogsmateriaal te kunnen voorzien, scheen onoverwinnelijk. Dit was de door het propaganda-ministerie beoogde indruk, die de Nederlandsche jaarbeursbezoekers, voor het overgroote deel niet geïnteresseerd in machines en Nazi-reclame, van de Duitsche expositie kregen. Wie echter wat meer wilde weten en op informatie uitging, kreeg te hooren, dat de tentoongestelde machines niet verkocht werden en dat bestellingen daarop alleen werden aangenomen, onder voorwaarde, dat de levering niet eerder dan een jaar na het

beëindigen van de oorlog zou kunnen plaatsvinden. Dat er op deze manier geen zaken gedaan werden en met het transporteeren der zware machines alleen reclamedoeleinden van twijfelachtig nut waren gediend, had niets te beduiden voor de regeerders van een duizendjarig rijk, welks bevolking gewend was te sjouwen en zich tevreden te stellen met vorderingen op een verre toekomst. Wat beteekende het, dat de fabrieken, die deze vernuftige machines hadden gemaakt, thans alleen nog maar kogels, tanks en kanonnen leverden, welke nazi-promotor maakte er zich bezorgd om, dat deze bedrijven voor goed stil gelegd zouden worden, als de bluf om de wereld van Duitschland's onoverwinnelijkheid te overtuigen eens niet zou gelukken? Het Derde Rijk was geboren in bombast, charlatans hadden aan zijn wieg gestaan, de nieuwe Duitscher was opgevoed met slagzinnen en surrogaten en Hitler's rijk zou groot worden door geestelijke en materieele Ersatz of er aan ten onder gaan.

Zooals in de indrukwekkende Deutschland-hall, was het vrijwel overal elders op de Jaarbeurs: monstercollecties zonder voorraad, façades zonder achterbouw, verpakking zonder inhoud. Men verkocht lampen, radiotoestellen, schoenen, typewriters, rekenmachines en duizend andere artikelen op de eeuwigheid: levering na de oorlog. Men vond er stofzuigers, licht als een koekdoos, omdat er geen motor in zat; strijkijzers, die koud bleven, omdat er geen verwarmingselementen meer waren, radiotoestellen zonder lampen en spoelen; fotoapparaten zonder lens. Wat geleverd kon worden was incompleet of onbruikbaar, wat gereed was kon niet geleverd worden. De eenige solide exposanten, de eenige menschen wien het werkelijk ernst was en die van de Jaarbeurs geen trieste misplaatste grap hadden gemaakt, waren de knoeiers, de fabrikanten van surrogaten. Zij kwamen handen te kort en schreven het eene orderboek na het andere vol.

Bij Purax liep het storm. Reeds tegen het einde van de openingsdag kon Redens naar Amsterdam telefoneeren, dat hij al minstens een treinlading waschmiddel verkocht had. Met de levensmiddelen liep het ook aardig, ofschoon niet zoo hard als hij verwacht had. Men bestelde hoofdzakelijk proefordertjes van een paar dozijn, toonde zich een beetje gereserveerd ten aanzien van dit volkomen onbekende artikel met zijn eenigszins vreemde smaak en wilde afwachten hoe de verbruikers het ontvingen.

De in lichte tinten gehouden Purax-stand, helder verlicht met verdekt opgestelde schijnwerpers, eenvoudig en smaakvol ingericht met verchroomde stoelen en tafels, maakte een solide, zakelijke indruk. Een gevestigde firma met een lange staat van dienst, die zich steeds beijverd had het allerbeste te leveren, had

niet beter voor de dag kunnen komen dan deze parvenu zonder verleden. Redens, zooals hij daar rustig en zelfverzekerd achter zijn modern schrijfbureau zat, de bestelbrieven controleerend, den verkoopers aanwijzingen gevend en elk oogenblik telefoneerend, althans in de microfoon sprekend, alsof buiten de Jaarbeurs op de hemel mocht weten nog hoeveel andere plaatsen zijn aanwezigheid dringend noodzakelijk was, zag er niet uit als den leider van een op een vulkaan gebouwde onderneming, die elk oogenblik door een eruptie verwoest kon worden. Ofschoon hij zich bescheiden op de achtergrond hield en de bezoekers aan zijn actieve vertegenwoordigers en met sandwiches lokkende meisjes overliet, begreep iedereen toch dadelijk, dat die nette heer in het zwart de man moest zijn, die hier te bevelen en te beslissen had. Hans vond het ook heelemaal niet onaangenaam als hij ontdekt werd en klanten elkaar op hem opmerkzaam maakten, zooals men bij het passeeren van een vorstelijke stoet bekende personen uit het gevolg aanwijst. Voor alle bekenden had hij een groet en een paar vriendelijke woorden, maar alleen voor de allergrootste afnemers, die een bizondere behandeling gewend waren, verliet hij zijn altaar. Er kwamen echter ook andere bezoekers, opdringerige, onbescheiden en eigenwijze kerels, boven en buiten de maatschappij staande ambtenaren op een klein vast salaris, die meenden, dat in de wereld waar geld verdiend wordt alles verkeerd moet gaan, als zij niet overal hun neus insteken. Voor deze controleurs, inspecteurs en keurmeesters, die geen oog hadden voor binnenarchitectuur en kwieke meisjes met frisch geschminkte lippen, voor deze betweters, die in deze commercieele lusthof blijkbaar even onvermijdelijk waren als giftige slangen tusschen een lading zuidvruchten, waren de standhouders geen ondernemende zakenlieden, die ondanks oorlog en crisis het hadden aangedurfd om flink voor de dag te komen, maar gevaarlijke, minstens verdachte lieden, die in de gaten gehouden moesten worden. Zij kwamen binnen, liepen naar het schrijfbureau en vroegen inlichtingen met een air van hooghartige belangstelling, alsof men blij mocht zijn, dat zij je kraam op deze kermis met een bezoek vereerden en zij voorzagen zich van monsters, alsof deze speciaal voor hen waren klaargezet. Zoolang zoo'n kerel op bezoek was, zat Hans op heete kolen, was zijn chroomnikkelen troon een folterwerktuig, waarop hij nauwelijks kon blijven zitten. De meeste zorg baarde hem de Pikante Pasta, niet alleen omdat de ambtenaren daarop afkwamen als vliegen op een strooppot, maar ook omdat hij, nadat menschen, die misschien meer hongerig dan diefachtig waren, in de nacht voor de opening de kleine voorraad door Löw zorgvuldig toebereide pasta gestolen

hadden, genoodzaakt geweest was Tom's onbetrouwbaar en opstandig fabrieksproduct te etaleeren. Het klamme zweet brak hem uit als hij er aan dacht, wat er binnen enkele dagen zoowel met de hier op glimmende glasplaten geëtaleerde, als met de door de ambtenaren in hun actentasschen meegenomen potjes pasta gebeuren kon. Als dat beroerde goedje begon te werken, als het, wanneer zijn stand vol bezoekers stond, begon te knallen en de smurrie in het rond vloog, zooals het in het laboratorium zoo vaak gebeurd was, kon de firma haar afdeeling levensmiddelen wel opdoeken. Niemand, behalve Lex, die zich nergens iets van aantrok, luchthartig zijn schouders ophaalde en elk oogenblik verdween om een nieuwe liefde in de lunchroom te bezoeken en zijn maag met ijs te bederven, niemand wist dat de rust van den man op de Purax-stand maar schijn was en dat er momenten waren, dat hij, het voorbeeld van zijn zorgeloozen compagnon volgend, het liefst zou zijn weggeloopen. De afdeeling waschmiddelen bezorgde hem geen moeilijkheden, daar liep dank zij Tom's keukenzout alles op rolletjes en stroomden de bestellingen binnen. Zelfs concurrenten, die zelf verpakten, maar die niet voldoende konden produceeren, omdat er te weinig vulmiddelen te krijgen waren, plaatsten groote orders bij Purax. Daar in die lunchroom, waar met sandwiches gesmeten werd alsof er geen broodkaarten bestonden, werd iedere bestelling geaccepteerd. Waar haalden die kerels hun grondstoffen vandaan? Ouwe rotten, in de zeep rijk en grijs geworden, knoeiers uit de oude doos, die nooit zout hadden gebruikt omdat in normale tijden het prijsverschil met de goede grondstoffen, die nu echter niet meer te krijgen waren, te klein was, hadden er geen flauw vermoeden van en besloten, te laat, het product van Purax te laten analyseeren. Purax kon aan de vraag voldoen en in de lade van Hans' schrijfbureau stapelden de orders zich op. Toen Daniël Degen, de nieuwe vertegenwoordiger, na zijn eerste ochtend op de Jaarbeurs koffie ging drinken, had hij al meer dan twee duizend gulden aan provisie te goed. En ik, die altijd zoo'n ezel geweest ben om mijn hersens aan Brand te verhuren en slagzinnen te bedenken, waarmee anderen geld verdiend hebben. Hier gebruik ik ze zelf en dat komt mij heel wat voordeeliger uit, dacht hij.

Voor Tom en Ger, die met de verkoop niets te doen hadden, was het bezoek aan de Jaarbeurs een uitstapje. Ger vond de ontvangst in Utrecht keurig en zei niet geweten te hebben, dat de firma al zoo beroemd was, toen zij zich de weg naar het Vreeburg versperd zagen door een dichte menschenmenigte, die aan weerskanten van de rijweg stond opgesteld. De aanleiding tot deze drukte was een begrafenisstoet met treurmuziek, vaan-

dels en geuniformeerden. Het publiek langs de kant bleek niet bizonder onder de indruk te zijn van het droeve schouwspel, toonde althans geen medelijden met den WA-man, slachtoffer van een laffe sluipmoord, zooals de kranten hem noemden, die daar, onder de vlag waarvoor hij gemeend had te willen sterven, grafwaarts gedragen werd. Behalve een paar Duitschers en Nederlandsche geestverwanten, die met sombere gezichten en opgeheven handen de stoet voorbij lieten trekken, was er niemand wiens houding en gedrag niet beter bij een carnavalsoptocht dan bij een begrafenis zouden hebben gepast. Er werd onderdrukt gelachen, de menschen gichelden en grinnikten en maakten elkander op personen in de stoet opmerkzaam. Hun gedrag had een zichtbaar prikkelende uitwerking op de candidaat-martelaren, die op de maat van Chopin's treurmarsch hun vermoorden kameraad volgden en wier blikken strak en onafgebroken gericht geweest zouden zijn op de Bloedvlag, symbool van de bloedige terreur, waaronder zij, zooals Volk en Vaderland schreef, te lijden hadden, als zij niet gedwongen geweest waren telkens weer naar het onrustige oneerbiedige publiek te kijken. Terwille van hun dooden makker - slachtoffer van een laffe sluipmoord - verdroegen zij de hoon, maar toen uit het publiek iets geroepen werd, was de maat vol, vergaten een paar W.A.-mannen Bloedvlag en lijkstoet en sprongen tusschen het verschrikt terzijde wijkend publiek, om de ellendelingen, die de orde hadden durven verstoren, te achtervolgen. Wat er verder gebeurde, konden van Tuin en Garf niet meer zien, maar naar de opwinding en het geschreeuw van het publiek te oordeelen, scheen het in een zijstraat tot een vechtpartij te zijn gekomen en openden zich goede vooruitzichten op een nieuwe begrafenis met W.A.-eer.

Hans en Lex hadden, toen zij op de stand kwamen, juist een interessant onderhoud achter de rug met een ambtenaar van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening, die een hinderlijke belangstelling aan de dag had gelegd voor de grondstoffen, waaruit de Pikante Pasta gemaakt was. Redens had een verhaal opgehangen over de technische leiding van hun bedrijf, waarmee hij zich als verkooper niet bemoeide en waarschijnlijk zou het hem, althans voorloopig, wel gelukt zijn den kerel af te schepen, als Lex niet onverwacht verschenen was en alles bedorven had. Onder invloed van eenige biertjes, welke hij met een vriend gedronken had, koesterde hij een superieure minachting voor elk individu, dat iets met de staat der Nederlanden in zijn huidige vorm te maken had en was hij bereid iedereen, die door deze staat werd belaagd, tot het uiterste te verdedigen. ‘Meneertje,’ had hij gezegd, ‘wat in die pasta zit is een diep geheim, fabrieksgeheim, dat is het

resultaat van maandenlange moeilijke en kostbare experimenten van onze wetenschappelijke staf en wij denken er niet aan het aan onzen besten vriend, laat staan aan een ambtenaar te vertellen. Probeert u het maar uit te zoeken, dat lijkt mij een heel interessant werkje. Monsters staan tot uw beschikking, natuurlijk tegen betaling.' De kerel was wit van woede geweest en had alleen maar gezegd, dat zij er nog wel meer van zouden hooren.

'Een allerberoerdste geschiedenis,' vond Hans.

'Heelemaal niet,' zei Lex. 'Ik ben blij, dat ik nu eens voet bij stuk gehouden heb, dat ik niet in mijn schulp gekropen ben en de zaak flink aangepakt heb. Op staal moeten ze bijten, dat is de eenige manier om die kerels klein te krijgen. Er bestaat trouwens nog zooiets als industrieel eigendomsrecht en ik ben er sterk voor om het tot een proces te laten komen. Als de Hooge Raad der Nederlanden uit een zootje slampampers bestaat, dat alles van de moffen slikt, laten de Puraxmenschen dan tenminste toonen, dat er nog fabrikanten met Geuzenbloed bestaan.'

Zij lieten het Hans maar met Lex in orde brengen en gingen een wandeling maken door het groote gebouw, slenterden door de drukke rommelige gangen, waar weinig te zien, maar waar nog minder te koopen viel. Naar alles bestond vraag, maar er was bijna geen aanbod. Eén winkeltje echter maakte een uitzondering: hier was geen vraag, hier bleef niemand staan, ofschoon er volop voorraad was. Dat was de stand van Storm, het weekblad van de Nederlandsche S.S., waarop kranen van kerels in uniform, die zich harder uitsloofden dan ooit een colporteur van Joodschen bloede het gedaan had, abonnementen probeerden af te sluiten. Niemand bleek belangstelling te koesteren voor het orgaan, waarin de heldendaden werden vermeld der idealisten, die Hitler hielpen bij het inschieten van de nieuwe Europeesche cultuur en de S.S., mannen, die deksels goed begrepen, dat de vervloekte Joodsche geest het publiek hier nog altijd beheerschte en de oorzaak van hun gebrek aan succes was, schreeuwden, dat de Joden voor de laatste maal op de Jaarbeurs waren.

'Zij zouden wel eens gelijk kunnen krijgen,' zei Ger. 'Het ziet er naar uit, dat een volgende Jaarbeurs niet meer noodig zal zijn, tenzij men er één groote Deutschland-hall van wil maken.

[XX]

De bezetting duurde nu al langer dan een jaar en ofschoon de Duitschers minder kans dan ooit hadden, dat hun herhaaldelijk zoo gul aangeboden vriendschap door het overwegend vijandige Nederland aanvaard zou worden, leefde er in het volk toch niet die uit onderdrukking geboren geest van taai verzet, die het den bezetter onmogelijk gemaakt zou hebben den overwonnene anders dan door geweld te regeeren. De traditioneele, vaak hoog geprezen en geestdriftig bezongen vrijheidszin van het Nederlandsche volk - een pluim overigens, die alle volken zich graag op de vrijheidsmuts steken - scheen aan ouderdomszwakte te lijden, de Watergeus van 1572 scheen in de loop der eeuwen een kalme burgerman geworden te zijn, die tot elke prijs het nette straatje voor zijn deur schoon wilde houden, die tegen de aantasting zijner maatschappelijke rechten en vrijheden niet in opstand kwam, zoolang hij rustig voor zijn venster mocht blijven zitten en liever zijn boeien verborg onder zijn Zondagsch pak, ambtsgewaad of uniform, dan pogingen te doen om deze te verbreken of er desnoods uit protest mede te rammelen. Dat, ondanks de voorbeeldige houding der groote meerderheid van het volk, een aantal doodvonnissen waren uitgesproken en voltrokken, dat de gevangenissen te klein bleken en de cultuurbrengers uit het Oosten hun eerste concentratiekamp op Nederlandsche bodem hadden moeten openen, lag niet aan deze podagra-geuzen op vilten pantoffels, maar was de schuld van een kleine groep misdadige, door Joden opgestookte elementen, die, nu er onder Duitsche leiding eindelijk eens iets van Europa terecht beloofde te komen, wanorde en onrust trachtten te stichten. Het waren maar weinigen, misschien niet meer dan een paar duizend op de negen millioen Nederlanders, die neen waren blijven zeggen, toen de vijand met de revolver in de vuist gehoorzaamheid eischte en hun houding mocht dan al de voorzichtige bewondering van sommige Geuzentelgen met schoone straatjes en reputaties hebben afgedwongen, tot navolging had het hen niet kunnen verleiden. Niettemin maakten de raddraaiers school, vooral in fabrieken en werkplaatsen, waar velen saboteerden, den vijanden, waar zij dit konden, nadeel berokkenden en trachtten te dwarsboomen. Ook onder de intellectueelen waren enkele plichtvergeten lichtzinnigen het slechte pad opgegaan. De rest der bevolking echter, de over-

weldigende meerderheid, was passief en droeg, zij het vaak mopperend en met weerzin, de zware lasten, welke haar waren opgelegd. Toch werd er harder gemopperd en onvoorzichtiger gescholden dan in het begin, want ook de groote lauwe menigte, die, totdat het uitbreken van de oorlog daarin opeens verandering bracht, een plantenleven had geleid, begon te begrijpen dat het op den duur niet mogelijk zou blijken haar straatje schoon en haar ruiten heel te houden. Er was iets veranderd, het broeide op plaatsen, waar vroeger geen vuur had kunnen ontstaan.

Niet veranderd, aan zichzelf en hun voorgangers door alle eeuwen heen gelijk gebleven, waren de klerken, de lakeien, die bij de staat behooren als portiers en chasseurs bij een hotel, die onder iedere regeering in hun ambt blijven en die, zooals van hotelpersoneel verwacht mag worden, zoowel oude als nieuwe gasten op hun wenken bedienen. Geestelijke omnivoren met magen, die alles konden verdragen, vraten zij zonder te kotsen, zelfs zonder misselijk te worden. Onverdelgbare bacillen, die ieder regiem overleefden. Zooals de trekhond met zijn kar of zooals de bloedzuiger met de huid waarop hij zich heeft vastgezogen, vormden zij een eenheid met de staat, waarmede zij zich wisten verbonden door zeer bizondere banden van plicht, eer en trouw. Met uitzondering van een paar kerels, die heengegaan waren omdat zij het niet over hun hart konden krijgen den fieren Nederlandschen leeuw, welks beeltenis op hun officieele paperassen prijkte, de Duitsche groet te laten brengen, zich te gedragen naar instructies van de als adelaar vermomde Duitsche koekoek en wier ambtelijk plichtsbesef door hun collega's dus niet hoog werd aangeslagen, waren deze secretarissen-generaal, leden van de Hooge Raad, chefs, commiezen en andere ambtenaren van justitie en fiscus in functie gebleven en sloofden zich, hun dierbaar land als vroeger dienend, voor den vijand uit. Dat ondank nog altijd het vlotst betaalde loon in deze langzamerhand bijna volmaakte wereld is, begrepen deze trouwe klerken niet en daarom griefde het hen, dat hun opofferend gedrag niet voldoende werd gewaardeerd. Nu behoefden de trouw-gebleven staatsdienaren zich niets aan te trekken van de meening van de van oudsher tot oordeelen onbevoegde menigte, maar ernstiger was het, dat de magistraten, nu het hun eigen gedrag betrof, er het zwijgen toe deden en dat zij, over anderen oordeelend, vergaten zichzelf in staat van beschuldiging te stellen. Hun eenige meening was, dat zij er geen meening op na hielden en alleen maar de plicht hadden hun plicht te doen. Had deze lastige plicht hun niet dwars gezeten, wellicht zouden deze klerken zich dan nog hebben kunnen opwerken tot het standpunt van den nageljongen, die morrend

de voor Duitsche vaartuigen bestemde klinknagels uit het vuur haalde en zichzelf een lafbek noemde. Maar zelfs aan dit beetje zedelijke moed, noodig om hun zwakheid te erkennen en toe te geven dat zij, wetend verkeerd te handelen, op hun plaatsen bleven omdat zij deze niet durfden verlaten, ontbrak het dezen lakeien van de staat. Terwijl de mof het volkenrecht op zijn knekelstapels wierp en met de grondwet zijn laarzen poetste, veroordeelden Nederlandsche rechters landgenooten voor daden, die alleen naar Duitsche rechtsopvattingen misdaden waren. De bezetter installeerde zijn eigen rechtbanken, die zich hoofdzakelijk bezig hielden met het uitspreken van doodvonnissen; Nederlanders kregen een baantje als Vrederechter en mochten Justitia op bescheidener wijze dienen, door fatsoenlijke kerels, die een landverrader hadden beleedigd of zich vergrepen hadden aan voor den plunderaar bestemde goederen, over te leveren aan de sadisten in de concentratiekampen. De staat, instrument van den verdrukker, trad' op als uitbuiter van zijn onderdanen, het volk werd uitgeschud, zijn geld kwam terecht in Duitsche beurzen, zijn voedsel verdween in Duitsche monden, maar dit belette den belastingklerken niet hun geplunderde landgenooten het mes op de keel te zetten en betaling van de belastingen af te dwingen. Toch vonden deze klerken zichzelf goede vaderlanders, mannen die toch maar in het geheim aan de goede kant stonden en moedig genoeg waren om 's avonds, na volbrachte taak, naar de Londensche Oranjezender te luisteren. Er waren nog meer van die brave vaderlanders, minder verantwoordelijk omdat zij minder belangrijke plaatsen innamen dan deze klerken, maar even laf en gevaarlijk. Dat waren allen, die geld aan den vijand verdienden, de honderden, die rijk werden, waar millioenen tot de bedelstaf werden gebracht: de aannemers en bouwers, die vliegvelden aanlegden en vestingwerken maakten, de inkoopers voor de Wehrmacht, de exporteurs, fabrikanten en zwarte handelaren, die de armzalige resten goederen en grondstoffen den vijand in handen speelden. En tenslotte waren daar nog de menschen, die het goed meenden, de weerstandlooze wattenpoppen, politiemannen en beambten, die zich door de Duitschers lieten gebruiken en op hun posten bleven om, zooals zij zeiden, te voorkomen, dat deze bezet zouden worden door nazi's, die veel scherper zouden optreden. Deze zachte dokters, die stinkende wonden maakten, waren van onberekenbare waarde voor den bezetter, die zonder hun hulp zijn maatregelen van terreur heel wat minder gemakkelijk zou hebben doorgezet en het beetje leed, dat zij soms verzachtten, was niets in vergelijking tot de oceaan van ellende, die zij hielpen veroorzaken.

Er kwamen persoonsbewijzen, identiteitskaarten met foto's en vingerafdrukken, die een gevaar beteekenden voor een onderdrukt, door beulsknechten geregeerd volk, waarvoor illegaliteit niet minder noodzakelijk dan brood is. Inplaats van de uitgifte dezer bewijzen onmogelijk te maken en wanorde in de bevolkingsregisters te stichten, zorgden de klerken er voor, dat dit omvangrijke werk vlot verliep en hielpen op deze wijze de Gestapo aan een perfect contrôle-systeem. Velen begrepen ook niet van hoeveel beteekenis de dienst was, die den Duitscher met de uitgifte van deze persoonsbewijzen werd bewezen. Pas toen bleek dat de Joden identiteitskaarten kregen waarop een dikke letter J gestempeld was, begon men zich af te vragen of de hoofdklerken, die voor de radio de lof hadden verkondigd van het persoonsbewijs, waarvan fatsoenlijke burgers slechts plezier zouden hebben en dat misdadigers in hun bedrijf zou bemoeilijken, zich niet vergist hadden en deze identiteitsbewijzen alleen maar schurken van nut zouden zijn.

Het was in de lente van 1941, dat de spanning in de bezette gebieden, die gedaald was nadat Duitschland zijn reeks van snelle overwinningen met het bezetten van Griekenland voorloopig scheen te hebben beëindigd, een nieuw hoogtepunt bereikte. Er gingen geruchten dat Rusland, dat zich na de verovering van Polen afzijdig gehouden had, aan de oorlog zou gaan deelnemen. Men sprak van groote troepenconcentraties in de Oekraine en achter de Duitsch-Russische demarcatielijn in Polen, maar verkeerde niet alleen ten aanzien van Rusland's bedoelingen, maar ook van Duitschland's plannen in het onzekere. Ging Stalin met Hitler mee, dan scheen het lot van de geheele wereld bezegeld, dan zou geen enkele coalitie van staten bij machte blijken hun legers te verslaan, mocht Rusland echter tegenover Duitschland komen te staan, dan waren de dagen van het Derde Rijk geteld. Hitler kan Leningrad en Moskou nemen, misschien zelfs nog een eind dieper in Rusland doordringen, was de algemeen heerschende meening, maar hij zal, als het Roode leger intact blijft, zich doodloopen in de Russische steppen. Oorlog met Rusland beteekent een Duitsche nederlaag.

Een stralende voorjaarszon bescheen de stad, toen Ger en Tom op die gedenkwaardige Zondagochtend de fabriek verlieten, waar zij samen een paar uur hadden gewerkt. De grachten, overschaduwd door het doorschijnende zacht groene loover der boomen, waren stil als een dorpsstraat en aan de weinige wandelaars, in welverzorgde Zondagsche kleeding, die vreedzaam hun weg gingen, was het niet te zien, dat zij inwoners waren van een bezette stad en door Pruisische politierekels geregeerd werden.

De beide compagnons kregen het op hun wandeling al weer gauw over hetgeen in de eerstkomende dagen in Rusland gebeuren zou. Van Tuin, die altijd beweerde geen belangstelling voor de politiek te hebben, was in deze aangelegenheid het levendigst geïnteresseerd en het meest positief in zijn meening.

'Het loopt vaak anders dan je je voorstelt,' zei hij, 'maar toch geloof ik het ditmaal bij het rechte eind te hebben, als ik zeg, dat Stalin en Hitler elkanders vriendschap de langste tijd verdragen hebben.'

'Als je gelijk krijgt, tracteer ik. Een fuif is het mij wel waard, als ik van die nachtmerrie afkom, maar ik moet het eerst nog zien. Wat zou je om te beginnen denken van een frisch glaasje bier?'

Zij waren in de nabijheid van Sannie's café gekomen en het was niet alleen om zijn vriend een genoegen te doen, dat Ger hem een glas bier aanbood. Nog altijd wist hij niet of hij de mollige hand, die de welvarende weduwe hem een paar keer uitnoodigend toegestoken had, zou grijpen of niet. Hij had er een vermoeden van dat hij, als hij greep, ditmaal niet meer gemakkelijk zou loskomen en ofschoon het vrijgezellenleven hem geen verrassingen meer te bieden had en de ideale vrouw nooit op zijn verlanglijst was voorgekomen, voelde hij er toch niet veel voor een domheid te doen, die hij jonger en minder ervaren altijd had weten te vermijden. Sannie was een jaar of wat jonger dan hij, zag er nog uitstekend uit, stond in relatie met een paar clandestiene slachters en zwarte handelaren, die haar volop van boter, eieren, vet en andere curiositeiten voorzagen en had altijd sterke drank in huis. Een vrouwtje dus als geknipt voor een veteraan, die z'n tweede oorlog meemaakte en aan distributie, ook in de liefde, een broertje dood had.

'Maar,' legde hij Tom uit, 'er komt een heeleboel narigheid bij. Zij schijnt nog weer eens echt te willen trouwen, het heele geval over te willen doen, misschien omdat het haar de eerste keer zoo goed bevallen is of omdat er iets aan ontbrak. En dan dat café. Een weduwe met kinderen zou desnoods nog gaan, maar een café! Ik heb haar voorgesteld een buffetchef te nemen en mij in mijn waarde van fabrieksdirecteur te laten. Maar daar gaat ze niet op in. Zij wil weten waarvoor zij trouwt en geen vreemden bij haar kasregister zien. Maar jongen, ik deug niet voor estafette tusschen bed en tapkast. Zoo zie je, Tom, dat je als vrijgezel van bijna middelbare leeftijd een massa kopzorg hebt.'

Sannie, in een nieuwe blouse van glanzende crême zijde, versierd met gouden loovertjes, een snoer roode koralen in dubbele guirlande over de heuvel van haar borsten, die week boven haar bloote, op de toog liggende armen welfden, deed voor de spiegel-

wand van het buffet denken aan een versche groote feesttaart in de etalage van een banketbakker. Zij riep: ‘Hallo,’ lachte met twee rijen blinkend witte tanden tusschen volle vochtige lippen, stond op en stak Ger haar mollige hand toe, vlak langs de scherpschuttersster op de mouw van een soldaat.

‘Een wijf om rauw in te bijten,’ zuchtte Ger toen zij zaten, ‘maar ik ben zoo bang dat ze terug bijt. Heb je die tanden gezien? Ik weet niet of het het bier of Sannie is,’ ging hij verder, ‘maar die kroeg schijnt een groote aantrekkingskracht op de moffen uit te oefenen. Je kunt hier niet komen of er staat zoo'n Wacht am Rhein in de weg. Aardige jongens, valt gezellig mee te praten, vooral met kameraden zooals die kleine daar, die zoo'n stuk koperen meubelbeslag op hun borst hebben. Dat beteekent dat ze partijpropagandist zijn. Die knapen weten het een en ander over politiek en cultuur, die behoef je niks wijs te maken, zijn dichtgetimmerd door Hitler zelf; geen verstandig woord komt eruit of erin.’

‘Zacht een beetje!’ vermaande Tom.

Sannie kwam bij hen zitten, werd voorgesteld en liet zich, naar oud en eerbiedwaardig kasteleinsgebruik, een biertje tracteeren. Van Tuin mocht even spelen met haar beringde vingers, maar toen hij, na dit monster gekeurd en goed bevonden te hebben, tot afname van de partij wilde overgaan en zijn hand in de wijde mouw van haar blousje schoof, trok zij haar arm weg, stond op en zei dat zij de klanten helpen moest.

‘Je ziet het,’ zei hij glimlachend. ‘Niks te beginnen zonder trouwboekje. Als de fabriek over de kop mocht gaan en ik geen cent meer bezit, zal ik haar misschien toch maar de kachel met me laten aanmaken, want als je dan toch met een waardin moet trouwen, kun je nog het best zoo'n zedige als Sannie nemen. Zoo'n vrouw is een steun voor je ouwe dag. En toch Tom, dat is het gekste, ben ik misschien juist daarom een beetje verkikkerd op haar.’

‘Waarom?’

‘Dus jij snapt het ook niet? Let eens even op,’ onderbrak hij zichzelf, ‘daar wordt iemand, die te vroeg van school gegaan is, nog een stuk algemeene ontwikkeling bijgebracht.’

‘Mensch,’ hoorden zij een van de soldaten zeggen, ‘kijk dan toch eens om je heen en zie wat die Joden van je eigen stad gemaakt hebben.’

De mensch, die eens om zich heen moest kijken, was een bleeke magere man, in een slecht zittend confectiepak. Hij sprak vloeiend Duitsch, op een gelijkmatig vlakke toon, waarin ook na de hem

door den Duitscher toegebulderde raadgeving geen verandering kwam.

‘Amsterdam is een mooie stad,’ zei hij, ‘erg mooi.’

Wat had mooi of leelijk nu met Joodsche overheersching te maken? Naar handel en industrie moest hij kijken, daar namen de Joden overal de leidende plaatsen in, ook in kunsten en wetenschappen.

‘Ik weet het niet zoo goed als u. Op zichzelf is dat ook niet belangrijk, als zij die vooraanstaande plaatsen verdienen. U schijnt u nogal aardig op de hoogte gesteld te hebben van de toestanden in onze stad. Kent u ook de geschiedenis van Amsterdam en de rol, die de Joden daarin hebben gespeeld?’

‘Heb ik niets mee te maken. Ik heb oogen en kan zien. Amsterdam stinkt van de Joden.’

‘Ik woon hier bijna vijftig jaar, maar ik heb het nooit geroken.’

Sannie, die geen moeilijkheden wilde hebben, maakte haar klanten opmerkzaam op een voor de spiegel hangende kaart, waarop te lezen stond, dat men vriendelijk verzocht werd hier niet over politiek te willen spreken.

‘Quatsch!’ zei de Duitscher lachend. ‘Ik spreek over politiek als ik er zin in heb. Waarom zijn de menschen hier zoo bang voor dat woord?’

‘Om dezelfde redenen waarom de tegenstanders van het nationaal-socialisme in Duitschland er bang voor zijn,’ antwoordde de burger. ‘Men kan ook niet over politiek of over een ander onderwerp van algemeene aard spreken in een staat, waar de vrijheid van meeningsuiting wordt onderdrukt.’

‘Bedoelt u daar Duitschland mee?’

De man knikte rustig en nam een slok bier.

‘Praatjes,’ riep de soldaat, ‘men kan bij ons zeggen wat men wil, zoolang het volksbelang of de veiligheid van de staat niet in gevaar gebracht worden.’

‘Precies, zoo luidt de formule waarmee alle tegenstanders monddood worden gemaakt.’

‘Dat gaat mis,’ fluisterde Ger. ‘Die vent blijft ijskoud en die mof haalt al bijna de honderd graden.’

‘U bent zeker een Marxist?’

De Nederlander trok een kruk naar zich toe en ging op zijn gemak zitten.

‘Die vraag kan ik niet zoo maar beantwoorden, omdat dit woord voor u zeker iets anders beteekenen moet dan voor mij,’ vervolgde hij gemoedelijk. ‘Als wij vriendschappelijk met elkaar willen praten, dan is het ook beter om niet te beginnen met dergelijke vragen, die beter passen bij een politieverhoor dan in

een discussie. Maar ik denk dat het uw bedoeling niet is een dergelijk gesprek te voeren.'

'Waarom zou het niet?'

'Omdat het iemand, die meent overwinnaar te zijn, niet interesseert wat de overwonnene denkt.'

'De Nederlanders zijn voor ons geen overwonnenen, maar bloedverbonden Germanen. Het volk hier is door de Joden en de vroegere regeering bedrogen en door Engeland tegen Duitschland gebruikt. Maar dat is nu voorbij. U hebt immers in de kranten gelezen, wat de Führer over Nederland gezegd heeft?'

'Dat weet ik. Hitler blijkt het erg goed met ons voor te hebben. Maar als de Nederlanders dit nu eens niet begrijpen, als zij bijvoorbeeld zeggen dat de Duitschers hier als inbrekers zijn binnengedrongen en dat zij, na het land te hebben leeggehaald en niets anders dan ellende te hebben veroorzaakt, het volk nu ook nog een wereldbeschouwing willen opdringen, waarmee het niets te maken wil hebben?'

'De Nederlanders moeten politiek opgevoed worden.'

'Wij erkennen de Duitschers niet als leermeesters; uw nationaal-socialisme heeft hier geen schijn van kans.'

'Dat zullen wij afwachten; wij hebben de middelen om onwillige leerlingen gedwee te maken.'

'Uw middelen zullen ondoeltreffend blijken te zijn. Op de lange duur wint de zwakke het altijd van den sterke.'

'Onzin!'

De Duitscher trok zijn schouders op, dronk zijn glas leeg en keek zijn kameraad aan.

'Zij snappen er hier niets van,' zei hij.

De ander mompelde iets onverstaanbaars en stond op. Het gesprek was vastgeloopen en allen zwegen, totdat de Duitscher, toen hij reeds bij de deur stond, zich omkeerde.

'Denk er maar eens over na, wie het overal in Europa gewonnen heeft, de zwakke of de sterke.'

'Op de lange duur heb ik gezegd,' antwoordde de man bij de toog.

De Duitschers hoorden het echter niet meer.

'Dat was op het kantje af,' zei Ger.

'Deze was nogal mak,' antwoordde de man lachend. 'Er valt met die jongens eenvoudig niet te praten. Bij ieder gesprek opnieuw weer voel je dat je met een been in de gevangenis staat en dan slik je maar in wat je zeggen wilde.'

Sannie's buurman, de schoenmaker die om de hoek woonde,

kwam opgewonden binnen, bleef in het midden van het kroegje staan en bestelde een dubbele klare.

‘Dat mag wel, nietwaar? Dat is het wel waard!’ Hij zei het op een toon, alsof iedereen volkomen op de hoogte was van de blijkbaar verheugende gebeurtenis, die hem aanleiding gaf om zichzelf met een dubbele jenever te verwennen.

‘Dat weet van niks!’ riep hij, toen Sannie hem gevraagd had wat er aan de hand was. ‘Dat zit zijn tijd te verzuipen inplaats van zijn plicht te doen en naar de radio te luisteren. Duitschland heeft Rusland aangevallen. Hitler heeft zichzelf de das omgedaan; hij gaat Napoleon nadoen.’

‘Heb jij dat zelf gehoord?’ vroeg Tom, wantrouwig omdat de menschen vaak verstonden wat zij wilden hooren.

‘De Duitschers zeggen het zelf. Hilversum heeft het zooeven omgeroepen.’

‘Geef dien man nog een dubbele klare, Sannie,’ bestelde Ger. ‘Een rondje voor mijn rekening.’

Van Tuin was niet de eenige, die op dat oogenblik tracteerde. Overal herleefde de hoop, iedereen was vol van het groote nieuws en voelde zich opgelucht. Wat de gevolgen konden zijn van deze nieuwe uitbreiding van de oorlog, kon niemand overzien en daaraan dacht men voorloopig ook niet; het belangrijkste was dat Duitschland er, inplaats van een bondgenoot, een machtigen vijand bij gekregen had. Zelfs de hardnekkigste tegenstanders van de republiek der Sovjets, die alles wat rood was schuwden als de pest en die het regiem van Hitler, hoe erg het ook mocht zijn, toch nog altijd verkozen hadden boven dat van Stalin, werden toeschietelijker, nu de ontwikkeling der gebeurtenissen Rusland en Nederland in hetzelfde kamp had samengebracht. De bom was gebarsten, de wekenlange spanning gebroken, de nachtmerrie, dat deze twee giganten samen zouden gaan, gelukkig geen werkelijkheid geworden. Nu de toestand geklaard was, wisten velen zich opeens te herinneren, dat weken geleden reeds teekenen op de nadering van dit conflict hadden gewezen. Dat het tusschen Duitschland en Rusland al lang mis moest zijn geweest, voordat er sprake was van troepenconcentraties in het Oosten, had men kunnen begrijpen, toen het veelgeprezen Rusland plotseling uit de kolommen der dagbladen verdwenen was en de Duitschers waren overgegaan tot het arresteeren van communisten.

De opmarsch van de Duitsche legers in de richting van Moskou en Leningrad, was voor Goebbels' propaganda-centrale het sein om weer eens van koers te veranderen, het zwaartepunt van het

Westen naar het Oosten te verleggen en een groote reclame-campagne te beginnen in het teeken van ‘de bevrijding van Europa’. Het imperialistische, plutocratische en perfide Albion, dat Europa zooveel eeuwen in zijn worgende greep gevangen gehouden had, scheen opeens kramp in zijn vingers gekregen te hebben en niet gevaarlijk meer te zijn, nu de Russische beer, niet van zins zich door de dolken der Hitlerjongens levend te laten villen, zijn klauwen en tanden liet zien. Hun gewoonte getrouw, verklaarden de nazi's, na eerst de Duitsche groet te hebben gebracht, dat zij, hoewel zij hadden aangevallen, deze oorlog niet hadden uitgelokt en dat hun strijd tegen het Bolsjewistische monster, dat kwijlde van verlangen om Europa met huid en haar te verslinden, een heilig moeten was. Het Duitsche ideaal van de Nieuwe Orde en de kleinigheden, die daarbij op de koop toe genomen moesten worden, hadden in de bezette gebieden niet veel begrip en nog minder erkenning ontmoet, men bleek daar te bekrompen en te ontaard, te zeer verjoodscht, om het beetje vergoten bloed en het verlies van goed en vrijheid te kunnen vergeten en zich door S.A.-jongens en politie-agenten tot behoorlijke Germanen te laten opvoeden. Europa, met uitzondering van Duitschland en Italië, waar men het volk er met de zweep van overtuigd had, dat stram staan en het geweer presenteeren de juiste levenshouding was, was doof gebleken, toen Adolf Hitler bevolen had dat er grootsche tijden moesten aanbreken en dat iedereen meehelpen moest geschiedenis maken, Engeland neerslaan en een nieuwe orde stichten. Anders dan de Duitschers, die zich uitsloofden om van de oude wereld nu eens eindelijk een behoorlijke kazerne te maken, bleken de menschen in de bezette gebieden kortzichtige egoïsten te zijn, die de beginselen van het geordende idealisme nog moesten leeren. Daarin zou verandering moeten komen, deze materialisten zouden, nu de communistische horden Europa dreigden te over-stroomen en het niet in de eerste plaats meer om een ideaal maar om het naakte leven ging, tot luisteren en gehoorzamen gedwongen moeten worden. Goebbels' propaganda-regimenten waren in slagorde opgesteld, zijn geschut was geladen met slagzinnen en onthullingen en nog voordat het eerste Russische dorp in vlammen was opgegaan, ratelden reeds de linotype-mitrailleurs aan het geestelijk front, werd de wereld onder vuur genomen met een proclamatie van den Führer, waarin hij trachtte aan te toonen, dat een oorlog met het tot de tanden gewapende Rusland onvermijdelijk geworden was en dat de vredelievende Duitsche soldaat, die eigenlijk een afschuw van scherpe voorwerpen had, het zwaard opnieuw met weerzin had aangegord om de Westersche

cultuur te verdedigen. Duitschland strijdt voor Europa! Dat moet Duitschland weten, wij hebben er niet om gevraagd, zeiden de ontaarde Jodenknechten en vrijmetselaars, die zich niet om het lot van hun werelddeel bekommerden. Het lag waarlijk niet aan Goebbels, dat de door de Duitsche wapenen bevrijde volken de toestand niet wilden begrijpen en hun weldoeners niet te hulp snelden. Hij publiceerde geheime documenten, welke zijn specialisten nog te elfder ure hadden weten op te diepen uit het vuilnisvat der geschiedenis, stukken waaruit onomstootelijk Rusland's kwade trouw, zijn bloeddorstigheid en gebrek aan Europeesch fatsoen bleek. De kranten stonden er vol van, de radio kon er zijn luidsprekers niet over houden, geuniformeerde volksvoorlichters spraken er over op vergaderingen van Hammerfest tot Saloniki. In alle bezette landen verschenen in Berlijn gedrukte brochures met plaatjes van verhongerde Russische kinderen, hangende popen, vernielde kerken en bloeddorstige tronies. Zoo zijn de Sovjets! stond op het omslag, tot voorlichting van degenen, die bij een oppervlakkige inzage van het boekje de indruk mochten kunnen krijgen dat het een reclame-folder voor de Nieuwe Orde was. De boekjes vertelden van de gruwelen, die de Sovjets bedreven hadden, in de dagen toen Duitschland, van geen kwaad bewust, nog handel met hen dreef en Polen eerlijk met hen deelde. Tamerlan is losgebroken, Djengis Khan is weder opgestaan en bedreigt met zijn Mongoolsche benden uw huis en familie, waarschuwde de bezorgde Goebbels. Voordat Tamerlan in Oldenzaal is loopt hij eerst nog wel even in Berlijn aan, dachten de Nederlanders, en die nomaden van Djengis Khan moeten wel heel wat vreten, om minder voor ons over te laten dan de moffen. Liever die wilde kerels op kleine paardjes en met het mes tusschen de tanden, dan de nette Feldwebels met stropdasjes en handschoenen, die Bitte schön zeggen als ze je tegen de muur zetten.

Naar aanleiding van hun aan den Führer gedaan verzoek, zoo schreven de kranten, kregen de Nederlanders verlof een vrijwilligerscorps te vormen, dat tegen de Russen ten strijde zou trekken. En alsof dit besloten was op het laatste congres van de Eerste Internationale van Landverraders, gingen gelijktijdig ook in de overige bezette gebieden stemmen op van menschen, die de heldendood wilden sterven in een Duitsche uniform. Het zal wel een der vele onopgeloste raadsels van deze veelbewogen tijd blijven waarom, bij zooveel animo om Duitschland bij zijn kruistocht te helpen, zoo weinigen dienst namen. In Nederland werd op de zwarte markt een seniele generaal opgescharreld,

die nog genoeg liefde voor het land, dat hem zijn leven lang met goudgalon omwikkeld had, bleek te bezitten, om zijn naam aan de begrafenisonderneming van den vijand te geven. ‘Strijders voor de Europeesche cultuur,’ noemden de dagbladen de jeugdige onberaden avonturiers, die gevolg gaven aan de oproep van ronselaar Seyffardt en zich meldden voor het legioen. Het was nogal schemerig en wazig onder de grijze blikken pannetjes dezer cultuurkampioenen, wier begrip voor beschaving begon bij een paar bruine schoenen, elke dag bier bij het eten, een voetbalwedstrijd en een dure radio en eindigde bij het ijzeren kruis eerste klasse en het Lied van den Zwarten Soldaat. De cultuur, dat zootje schilderijen en gipsen poppen in het Rijksmuseum, waarnaar schoolmeesters en ziekelijke kinderen op Zondag gingen kijken, kon hun trouwens gestolen worden; zij meldden zich om iets te beleven, er eens uit te zijn, eens lekker te knokken, omdat zij wilden vliegen en in auto's rossen, om door de Finsche lotta's vertroeteld te worden, om hun tanden te kunnen zetten in de lekkere dikke worsten, die de vrijwilligers op het plaatje in de krant kregen, omdat zij de pest aan de Joden meenden te hebben of omdat zij er genoeg van hadden als werkloozen langs de straat te zwerven.

Het aantal vrijwilligers dat zich rondom Hitler's handlanger, den meineedigen generaal Seyffardt, schaarde, was maar klein en vormde niet meer dan een onbeduidend percentage van het aantal strijdbare Nederlandsche mannen, maar het was ontstellend groot als men, geen divisies of regimenten tot maatstaf nemend, overwoog, dat deze mannen stuk voor stuk overloopers, soldaten in dienst van den vijand waren. De kern van het legioen werd gevormd door leden van de Nationaal-Socialistische Beweging, patriotten, die er al jaren lang naar gehunkerd hadden zich voor hun vaderland te mogen opofferen. Goebbels zorgde er voor, dat de vrijwilligers met een onbezwaard geweten de Duitsche heldendood konden sterven en liet de Nederlandsche radio vertellen, dat Nederland, door den Bolsjewiek te bestrijden, een eervolle plaats in de Germaansche statenbond zou kunnen verdienen. ‘Nederlanders! Voor uw eer en geweten, op tegen het Bolsjewisme. De Waffen-S.S. roept U!’ De aanplakbiljetten schreeuwden het van alle zuilen en straathoeken, de kranten drukten het op de eerste pagina en de kleine Mussert, met de punt van de vriendschappelijke Germaansche dolk in zijn rug, ging op zijn teenen staan en schreeuwde het na. Seys Inquart, de zoet-kweelende, sprak in Den Haag de eerst vertrekkende troep vrijwilligers toe, noemde

deze candidaten voor het houten of ijzeren kruis, die er nog geen flauw vermoeden van hadden hoe onaangenaam het is met je eigen darmen in je handen door de Pripetmoerassen te moeten baggeren, ‘Meine Kameraden’, sprak in zijn gloedvolle rede niet over Russische vlammenwerpers en phosphorbommen, maar had het alleen over de grootsche taak, die dezen kameraden wachtte: de Joodsch-Bolsjewistische horden te verslaan, een strijd waarvoor het nageslacht - voor zoover zij daarvoor nog bijtijds hadden kunnen zorgen - hun eeuwig dankbaar zou blijven. Nadat paladijn Mussert ook nog een paar kersversche slagzinnen onder een oranje-blanje-bleu vlag had gedeclameerd, begaven Leider en lijder zich naar het buiten van den Rijkscommissaris om gestolen koffie met dito room te drinken en vertrokken de vrijwillige idealisten, uitgeleide gedaan door een S.S. muziekcorps, dat met rinkelbom, veel koper en dreunend slagwerk een Pruisische soldatenmarsch speelde, in de richting van de cultuur.

‘Een fijne kerel, die Rijkscommissaris. Niks geen inbeelding, een echte Germaan. Heb jij verstaan wat ie zei?’ vroeg de cultuurverdediger, die naast Frits Beumer in het gelid liep.

Frits knikte zonder te antwoorden, keek naar de voorbijgangers, die de vertrekkende vrijwilligers met vijandige blikken opnamen. Nu het gebeurd was, hij een eed van trouw aan den Führer had afgelegd en op het punt stond het land te verlaten, onderging hij toch iets van heimwee of wroeging, voelde hij zich onbevredigd en neerslachtig. Het scheen alsof hij, nu alles achter de rug was, en hij niet meer terug kon, pas goed begreep wat hij gedaan had. Niet dat hij spijt had van zijn besluit om naar het Oostfront te gaan, maar hij had zich alles toch anders, minder Duitsch en meer Nederlandsch, voorgesteld. Hij ging nu vechten voor een groot Germanje en daar behoorde je als Nederlander natuurlijk bij, maar het nieuwe Europa zag er hier, onder commando van Duitsche officieren, die geen woord Nederlandsch spraken, toch anders uit dan in het kringhuis of op vergaderingen van de Beweging. Eigenlijk voelde je je een heel klein beetje de sigaar, alsof je er ingeloopen en ongemerkt Duitscher geworden was.

‘Als we in Duitschland zijn, laat ik een foto in mijn uniform van mij maken,’ zei zijn buurman. ‘Een voor mijn meisje en een voor thuis.’

Ik niet, dacht Frits, ik kan beter sigaretten voor mijn geld koopen.

Moeder Beumer streek de krant glad en keek verstolen naar

haar man, die zwijgend zijn pijpje zat te rooken. Zij had getuurd op het plaatje van de vrijwilligers, die door den Rijks-commissaris werden toegesproken, gekeken of zij Frits ontdekken kon, maar de grove stippen waren gaan schemeren, zoodat zij al gauw geen gezichten meer onderscheiden kon. En toch moest Frits daar bij staan, waren een paar van die stippen ook van hem. Zij haalde diep adem, zuchtte en las nogmaals het lange verslag van de redevoering. Dat klonk toch heel anders, dan wat Jan altijd van de N.S.B.-ers en de Duitschers zei. Dat was niet on-Christelijk en niet tegen de kerk gericht, integendeel, alleen een klein beetje tegen de Joden en communisten. Alles bij elkaar de moeite niet waard en zeker geen reden om zoo gebeten te zijn op je eigen kind, dat nu soldaat was en misschien nooit terug zou komen. Zonder afscheid te nemen, zonder dat zij hem nog even voor het laatst had kunnen zien, was hij weggegaan.

‘Je zoon staat in de krant,’ waagde zij het eindelijk te zeggen.

Beumer deed een lange haal aan zijn pijp en bleef naar buiten kijken.

‘Frits,’ probeerde zij nog eens, de krant omhoog houdend, ‘je zoon.’

‘Hij is onze zoon niet meer.’

‘Nou, nou,’ suste zij, ‘het is toch geen doodzonde als je tegen de communisten gaat vechten?’

Hij draaide zijn hoofd om, keek onwillig naar de krant, welke zij hem voorhield.

‘Wat klets je nou van een portret?’

‘Geen portret, hij staat er tusschen, bij de anderen.’

‘Is dat alles?’ Hij keek weer naar buiten en zoog aan zijn borrelende pijp.

De Sicherheitspolizei had het druk in die eerste tijd van de oorlog met Rusland en arresteerde links en rechts communisten en personen, die van Bolsjewistische sympathieën verdacht werden. Verder waren er een massa kleine gevallen van sabotage, die een hoop werk veroorzaakten en tenslotte de razzia's op Joden, die zich aan de tewerkstelling trachtten te onttrekken. Geen wonder, dat men in de Euterpestraat tijd te kort kwam om voldoende aandacht te besteden aan de afhandeling van kleine Jodenzaakjes, zooals de sterfgevallen in het concentratiekamp Mauthausen, waarheen, na de Februari-opstootjes, een paar honderd van die bandieten gezonden waren. En juist die kleine zaakjes waren het aardigst, want er was moeilijk iets denkbaar dat een

nationaal-socialist meer genoegen verschafte dan het leed van den Jood bij het vernemen van de dood van een anderen Jood. Je stuurde een gedrukte kaart aan Jood Cohen of Jood Polak, met de mededeeling, dat hij op een bepaald uur op je bureau verschijnen moest. Dan liet je den Jood staan in de gang, een uur, drie uur en onderwijl rookte je rustig je sigaret, dronk je koffie, deed je werk of maakte een grapje met de typiste. Je liet hem darren, totdat hij blauw was en hij eindelijk waagde voorzichtig te informeeren of hij nog niet aan de beurt was. Een enkele maal was er wel eens zoo'n brutale hond bij, die zijn nieuwsgierigheid niet bedwingen kon en al na een uur ongeduldig werd, maar vaak genoeg gebeurde het, dat zoo'n laffe haas zonder een kik te geven een heele dag bleef staan. Was hij, na zijn bek te hebben opengedaan, door een bode of een portier flink afgeblaft, dan liet je hem eindelijk binnen komen en wees hem een plaats aan op twee meter afstand van je schrijfbureau, waar hij in de houding moest blijven staan. Verder dan twee meter stonk ook de smerigste zoon van Juda niet. ‘Jood Cohen of Jood Polak,’ vroeg je dan, terwijl je hem met het doodsbericht in je hand strak aankeek, ‘is die Mozes of Levie of Jacob jouw zoon? Ja? In de houding, Jood en niet liegen. Je hebt immers geen zoon? Je hebt een zoon gehad, je zoon is dood.’ Dan vertrokken die gore smoelen, alsof zij opeens kramp of kiespijn kregen, werden ze bleek en begonnen te huilen of te stotteren en zag je pas goed dat zoo'n kop niets menschelijks had. Sentimenteel addergebroed. ‘In de houding, rechtsomkeert, ingerukt, Jood!’

Een half jaar nadat zij waren weggevoerd, was reeds de helft der naar Mauthausen overgebrachte Joden vermoord; voordat het jaar ten einde was, was er niet een meer in leven. Al deze gevangenen stierven officieel een natuurlijke dood en behalve van een gering aantal, dat bij een poging tot ontvluchting was neergeschoten, stond op de overlijdensbriefjes als doodsoorzaak hartverlamming, buikvliesontsteking, longontsteking en andere ziekten, waarvoor zelfs Ariërs niet gevrijwaard zijn. De nabestaanden waren verplicht de verplegingskosten der overledenen te betalen en men kon, als de kampcommandant een goeie bui had, tegen betaling zelfs de asch thuis gestuurd krijgen. Wat hun vijanden ook van de nazi's mochten beweren, zij moesten erkennen, dat hun organisatie perfect, hun administratie voorbeeldig was en dat zij nimmer tegen recht en wet handelden. Altijd en in alles legaal, dit was een stelregel waarvan nimmer werd afgeweken, zelfs niet ten aanzien van de Joden. Wie ge-

grepen werd ging niet, zooals kwaadsprekers beweerden, een afschuwelijk einde tegemoet, maar werd onder politietoezicht te werk gesteld en geen Jood, met uitzondering van de gestraften ging de grens over, zonder, of hij het wilde of niet, een formulier te hebben onderteekend, waarin hij verklaarde vrijwillig te emigreeren. De Duitschers kwamen aan deze gedwongen werkverschaffing en volksverhuizing bijna niet te pas, schenen niet meer dan belangeloos geïnteresseerden te zijn, hielden zich, als het maar even mogelijk was, bescheiden op de achtergrond en lieten het werk over aan de Raad der Joden, die de adressen verschafte, formulieren invulde, oproepingen verzond en transporten regelde. De laatste schakel tusschen den onwilligen Jood en de orde scheppende Duitsche macht was de Nederlandsche, het Nederlandsche recht dienende politie, die de opgeroepenen uit hun huizen haalde.

Terwijl het beschavingswerk der Duitschers in het Westen als een cholera-epidemie om zich heen greep en in het Oosten hun soldaten steden en dorpen in puin legden, deden in Engeland zoowel de bondgenooten als de daarheen gevluchte Nederlanders hun best, om bij de menschen in de bezette gebieden door middel van de radio de hoop op de naderende overwinning levendig te houden. De Engelschen hadden zelfs een specialist in het opkikkeren van onderdrukte volken voor dit doel aangesteld, een man met de rang van kolonel, wiens bizondere en moeilijke taak het was de deuken weg te werken uit het moreel der volken, dat er, na een jaar Duitsch beschavingswerk, had moeten uitzien als de carrosserie van een luxe auto, waar een tank overheen gegaan is. Deze animeerkolonel had na lang zoeken en nadenken een kunstje ontdekt dat, als het slaagde, de stemming in de bezette gebieden een flinke ruk naar boven zou geven. Het moet worden toegegeven, dat zijn opwekkingscampagne, ofschoon zij beter geschikt was voor kinderen beneden de zes jaar dan voor door zorgen gekwelde volwassenen, die hun vrijheid op het spel zetten met het luisteren naar Londen, aardig gevonden en met veel begrip voor de kinderlijke wenschen van op geestelijk en materieel rantsoen gestelde luisteraars ineengezet was. Om te beginnen had de knutselende kolonel ontdekt, dat de eerste maat van Beethoven's Vijfde Symphonie, welke door den componist ‘de klop van het noodlot’ zou zijn genoemd, hetzelfde rhythme heeft als de letter V van het Morse-alphabet, namelijk: ... -, drie punten en een streep. De kolonel overtuigde zijn luisteraars van deze merkwaardige overeenkomst, door hun eerst op een gramophoonplaat de eerste maat van de symphonie en daarna, door het

tikken voor de microphoon, het morseteeken V, drie tikjes en een tik, te laten hooren. En wat beteekende nu die V? Die V beteekende victorie. En wat beteekende victorie? Victorie beteekende overwinning. Iedereen, die er aardigheid in had en wilde meehelpen de Duitschers verslaan, kon soldaat in het leger van de V worden. Gevaar of moeite waren aan deze veldtocht niet verbonden, want men behoefde niets anders te doen, dan overal waar men daartoe maar even de kans kreeg, de letter V in beeld of klank te produceeren. De soldaten in het leger van de V zouden elkander in het vervolg met de in V-vorm opgestoken eerste vingers van de hand groeten, het V-teeken toeteren op de claxons van hun auto's, in het café den kellner roepen door drie punten en een streep op het tafeltje te tikken, muren en schuttingen vol te kladden met groote en kleine V's. Europa, dat naar een Engelsche invasie snakte, zou bij wijze van voorspel met in Engeland bedachte V's overstroomd worden. Van nu af vingen alle voor de bezette gebieden bestemde radio-uitzendingen met de vier tikjes - den noodlotsklop - van den muzikalen kolonel aan, konden ijverige en fortuinlijke speurders in een portiek of op een schutting wel eens een letter V ontdekken, in een café een geestdriftigen V-soldaat ontmoeten, die den kellner een morseseintje gaf en kon er een auto passeeren, die noodlotssignalen toeterde. Toen dit magere getik en geclaxon een paar weken had geduurd, kregen de clandestiene luisteraars op zekere dag bericht, dat zij 's nachts om twaalf uur, na het einde van de nieuwsberichten, hun toestellen ingeschakeld moesten laten, omdat een zeer belangrijke mededeeling zou worden gedaan. Wie niet tot het uiterste gespannen was, was minstens nieuwsgierig, iedereen verwachtte instructies voor een op handen zijnde invasie en wachtte vol ongeduld op de belangrijke mededeeling. En toen kwam het beloofde groote nieuws: die nacht zou in heel Europa het leger van de V aan het werk gaan en de wereld met millioenen V's bespikkelen zoodat, als de zon opging, geen Duitscher een meter voor zich uit zou kunnen zien zonder door het noodlotsteeken te worden toegegrijnsd. Overal, van de Poolzee tot aan de Spaansche grens, zoowel in West- als in Oost-Europa, zouden morgen gevels en muren, schuttingen en palen, karren en kisten, boomen en lantaarns, kortom alle vlakken, die voldoende ruimte boden om er twee strepen op te zetten, de zegevierende V dragen. Het zou een lawine, een wolkbreuk, een nachtmerrie van V's worden. Iedereen was diep teleurgesteld, niet alleen omdat er van een invasie geen sprake was en het belangrijke nieuws de onbelangrijke voortzetting bleek te zijn van een grap, die al

lang mislukt was, maar ook omdat de uitnoodiging van den kolonel om 's nachts V-tjes te gaan teekenen bewees, dat men in Engeland maar bitter weinig wist van de toestand in de bezette gebieden, waar het verboden was na middernacht op straat te komen.

Bij één luisteraar had de puzzlekolonel succes. Jozef Goebbels grinnikte en nam, zich niet voor de eerste maal een idee van anderen toeëigenend, de V-actie over. En hoe! Een paar dagen na de Engelsche oproep vond men op een zonnige zomerochtend steden en dorpen onder V's in alle afmetingen en kleuren bedolven. Plakkaten bij duizendtallen tegen de muren met uitdagende, vette, meer dan een halve meter hooge oranje V's, affiches met een op de grond liggenden Jood, die door de punt van een enorme venijnige V doorboord werd, spandoeken over de straten, waarop meer leesbaar dan begrijpelijk in koeien van letters geschilderd was: V is victorie, want Duitschland wint op alle fronten. De N.S.B.-ers veemannen, die wel na middernacht op straat mochten, hadden deze orakelspreuk op de drukke kruispunten op het asphalt geschilderd, millioenen sluitzegels waarop de V prijkte rondgestrooid en er het woord JOOD van geplakt op de spiegelruiten van Joodsche winkeliers. Strooibiljetten met een V waren met krachtig klevend waterglas geplakt op gevels en deuren, trampalen, lichtmasten, schuttingen, automobielen, handkarren. V's in elke straat en steeg, in het kleinste gehucht, op elke landweg, in trams en treinen, in wachtkamers en urinoirs, in de kolommen der dagbladen, op veerponten en in autobussen. De Duitschers hadden hun voertuigen en schepen, de muren van kazernes, administratiegebouwen en kazematten beschilderd met een door eten lauwerkrans omgeven V. V is victorie, juichten de beschermers en hun vrienden, en de soldaten van het leger van de V konden niets anders doen dan met gebalde vuisten zwijgend toehooren en vermoeid hun oogen sluiten, als de dans der satanische letters al te warrelig, de hoon ondraaglijk werd.

Het Derde Rijk was weer overwinnaar.

[XXI]

‘Stamboekvee,’ zei de man die voor haar stond en wierp de twee pasfoto's op het tafeltje van den ambtenaar, die ze netjes vierkanten op maat knipte. ‘Heel Nederland in het Politieblad,’ vervolgde hij tot Carla, ‘daarvoor moet je zelf de foto's betalen en er ook nog een gulden bij geven.’

De wachtenden schoven voetje voor voetje op naar de door ijzeren hekken omgeven gangen, waar de nieuwe identiteitskaarten zouden worden uitgereikt. Achter een lange tafel, aan één kant van het pad, zaten de ambtenaren, die de personalia der opgeroepenen controleerden, de foto's opplakten, vingerafdrukken namen en de kaarten invulden. De laatste ambtenaar in de rij verifieerde nog eens alle gegevens en overhandigde den gerechtigden hun persoonsbewijs met het air van blijmoedige ernst, waarmee een in het ambt vergrijsde notaris den jeugdigen erfgenaam de nalatenschap van een suikeroom zou hebben overgedragen. Het document dat hij den menschen uitreikte was dan ook hun bizondere zorg, waarin de ambtenaar het met een vermanend glimlachje aanbeval, ten volle waard. Behoudens het paspoort, dat alleen de weinigen die zich buitenslands begaven noodig hadden, hadden de Nederlanders zich nimmer in het bezit gezien van een zoo belangrijk op hun persoon betrekking hebbend stuk als het nieuwe persoonsbewijs. Men was nu niet meer zoo maar een willekeurig burger, die voor de staat alleen scheen te bestaan, als hij belasting betalen, voor den rechter verschijnen of soldaat worden moest, maar werd door deze identiteitskaart een individu met een eigen gezicht, naam, vingerafdrukken en een nummer, dat niet meer met een ander verwisseld kon worden. Vanaf dit oogenblik bestond men ononderbroken en officieel, kon men met zijn van handteekeningen en watermerken, stempels en zegels voorziene kaart onmiddellijk aantoonen, dat men niemand anders was dan die bewuste Pieter Johannes de Vries, van beroep winkelier, getrouwd met Jacoba Bakker, geboren op die datum en in die plaats. Van nu af zou Pieter Johannes de Vries, zelfs als hij dit zou hebben gewild, niet meer voor een ander kunnen worden gehouden, was er geen kans meer dat hij, zelfs als dit een levenskwestie voor hem geweest zou zijn, zich van zijn identiteit hebben kunnen ontdoen. De

geheele bevolking van Nederland was, zooals de man bij het tafeltje het zooeven gezegd had, in het politieblad gesignaleerd. Er waren maar weinigen die inzagen, dat deze door velen met een tikje zelfgenoegzaamheid in ontvangst genomen kaart wel eens een blok aan hun been zou kunnen worden, een stille verrader, die hen op het schavot zou kunnen brengen.

Ook Carla, die anders een afkeer had van officieele stukken waarop haar naam voorkwam, begreep op het oogenblik het gevaar nog niet. Onverschillig stopte zij het persoonsbewijs met het afschuwelijke portretje, waarop zij er als een oud wijf uitzag, in haar taschje en ging naar huis. Ger, wiens letter nog niet aan de beurt was, bekeek de kaart nauwkeurig, hield haar tegen het licht, en zei, dat het een heele toer zou zijn als je die dingen wilde namaken. Na het eten werd er gebeld en vroeg iemand, wiens stem haar bekend voorkwam, maar die zij toch niet dadelijk herkende, of zij even beneden wilde komen. Het was Louis, een jongen uit de groep, die in de laatste tijd niets meer van zich had laten hooren. Of zij even met hem wilde meegaan, hij had haar belangrijk nieuws te vertellen. Voordat zij de bank aan de Amstel bereikt hadden, waarheen zij op zijn voorstel zouden gaan, omdat zij daar onbeluisterd met elkander zouden kunnen spreken, had Louis haar al verteld, dat hij met een boodschap van Peter kwam. Hij maakte het best en, na die eerste aanslagen een weinig kalmer geworden, hield hij zich nu meer op de achtergrond. Waar hij woonde wist Louis niet, maar zoo nu en dan spraken zij elkander.

Carla, blij met hetgeen zij gehoord had, zei niets, keek Louis, die droomerig over het water staarde, van terzijde aan en vroeg zich af, waarom Peter met zijn wantrouwen in intellectueelen juist dezen student tot zijn vertrouwde gemaakt had. Louis mocht dan geen echte student en een flinke kerel zijn, die veel deed zonder er op te snoeven, het maakte haar toch een beetje afgunstig, dat hij blijkbaar al lang met Peter in verbinding stond, terwijl zij en alle anderen in onzekerheid hadden verkeerd en zich bezorgd om hem hadden gemaakt. Doch haar vreugde, niet alleen omdat Peter leefde en gezond was, maar ook omdat zij hem zou zien, liet geen plaats voor jalouzie en dankbaar luisterde zij naar de voorzichtige antwoorden, welke Louis op haar vragen gaf. Een keer, toen hij een antwoord schuldig moest blijven, keek hij haar hulpeloos glimlachend aan, alsof hij zich verontschuldigde voor hetgeen zij als een blijk van wantrouwen zou kunnen zien.

‘Je begrijpt het toch wel, Carla,’ zei hij eindelijk, ‘ik mag

je niet meer vertellen dan Peter mij heeft opgedragen. Zijn positie is al gevaarlijk genoeg.'

Zij was het met hem eens: er werd veel te veel gepraat. Louis kon zijn mond houden: Peter wist wel wie hij in vertrouwen nam. Kleingeestig van haar om te denken, dat Peter's geringschatting voor de bourgeois hem blind gemaakt zou hebben voor de bizondere eigenschappen van een kerel als Louis. Hij mocht dan een student zijn, een bourgeois was deze jongen in zijn afgedragen kostuum en gelapte schoenen zeker niet. Hij had even veel weg van een gezeten burger als hij, blond en blauwoogig, op een Jood geleek. Niemand zou op de gedachte komen, dat deze blozende, onbeholpen, bijna lompe jongen, die het voorkomen had van een slagersknecht, door alle examens bijna spelenderwijs heengekomen en, nog maar even in de twintig, al bijna doctor in de scheikunde was. Maar het allerminst was het dezen goedmoedigen lobbes met zijn droomerige oogen aan te zien, dat hij, verteerd door gloeiende haat tegen de nazi's, een vechter was die van geen wijken wist, een kerel die, zooals Peter, alles durfde wagen zonder zichzelf te tellen.

Louis Bos, enkele weken geleden meerderjarig geworden, was de oudste uit een gezin van vier kinderen. Toen zijn vader, acteur bij een klein tooneelgezelschap dat in de provincie speelde, door een verkeersongeluk om het leven kwam, was Louis tien jaar en moest Jaapje, de jongste, nog leeren loopen. Het gezin bleef onverzorgd achter en de moeder, dochter uit een verarmde koopmansfamilie, die het tot aan haar huwelijk betrekkelijk goed gehad had en nooit in haar onderhoud had behoeven te voorzien, zag zich opeens voor een taak geplaatst, waartegen zij niet opgewassen was. In het begin kreeg zij nog wat steun van familieleden en vrienden en gelukte het haar rond te komen, maar later, toen de hulp minder werd en haar opgroeiende kinderen meer noodig hadden, wiesen de zorgen haar boven het hoofd en geraakte zij in een toestand van indolentie, waardoor haar gezin tot pauperisme verviel. Wat er nog over was aan behoorlijke meubelen en kleedingstukken ging naar de lommerd, de schulden liepen op en waarschijnlijk zou zij met haar gezin op straat zijn gezet als haar broer, een vrijgezel, niet had ingegrepen. Albert, die vroeger als verslaggever aan een dagblad had gewerkt, was in Amerika geweest, waar hij allerlei baantjes had opgeknapt en keerde na eenige jaren, rijker aan ervaringen dan aan geld, terug in Holland, waar hij het gezin van zijn zuster aantrof in een toestand, die hem, Bohémien en zwerver, minder afschrikte dan tot daden aanzette. Een onttakelde kamer met een doorgesleten gerafeld vloerkleed en stoelen met gescheurde bekleeding waar de

vulling uitpuilde, was nog altijd geschikt als woonkamer voor een man, die 's winters onder een laag kranten in een schuit geslapen had en die als tramp zijn middagmaal in een oud benzineblik had bereid. Hij betaalde den huisbaas, sloot een accoord met de lastige schuldeischers, sleepte een wrakke divan in de zijkamer, vertimmerde een oude hutkoffer tot boekenkast en benoemde zichzelf tot hoofd van het gezin. Om te beginnen stuurde hij zijn zuster naar Maatschappelijk Hulpbetoon, sprak zelf met den controleur, dien hij ervan wist te overtuigen, dat niet iedere oom als millionnair uit Amerika terugkeert en dat een gezin van vijf menschen niet alleen van water en lucht kan leven. Toen dit geregeld was, trok hij er op uit om werk te zoeken. Het gelukte hem een klein baantje te vinden als reporter, dat voldoende inbracht om, samen met de steun welke zijn zuster ontving, in de behoeften van het gezin te kunnen voorzien. Er was nu weer eten, de kinderen hadden heele schoenen aan en voor de rest interesseerde het Albert niet, dat de stoelzittingen leeg liepen, dat hij slapen moest op de Grand Canion van een divan met gebroken spiraalveeren en dat er niet één ongeschonden bord of kopje in de woning te vinden was. Als je je gezond voelde, liep je op een voddig afgetrapt vloerkleed even zacht en veerkrachtig als op een Smyrnatapijt en smaakte geurige koffie met room uit een kom zonder oor beter dan cichoreiwater uit een kopje van het fijnste porcelein. ‘Mooie meubelen kan de deurwaarder je afnemen, maar van de biefstuk die je opgegeten hebt, blijft iedereen af,’ leerde hij den kinderen. ‘Een belangrijker ding dan je maag bestaat niet. Wie dit ontkent, heeft nog nooit honger geleden of is van plan een gemeene streek met je uit te halen. Na de materieele maag komt de geestelijke: je kop. Zorg er voor dat je iets leert, want een arm mensen zonder kennis is als een vuil oud muurtje in een achterbuurt: iedereen piest er tegenaan en gooit er zijn afval bij neer.’ Toen Louis de lagere school verliet, had oom Albert er voor gezorgd, dat hij het gymnasium kon bezoeken. Het was beter dat de jongen, die een goed stel hersenen had, iets leerde, dan hem, alleen terwille van de paar centen die hij zou kunnen inbrengen, een baas te laten zoeken. Men kon het ook gemakkelijk zonder zijn hulp stellen, nu Albert in het schrijven van detectiveverhalen, waarmee hij eens voor de aardigheid begonnen was, een aardige bijverdienste gevonden had. Toen Louis de universiteit bezocht en een studiebeurs kreeg toegewezen, scheen niets de voltooiïng van zijn wetenschappelijke opleiding meer in de weg te staan en was zijn toekomst verzekerd. Zoodra de Duitschers echter de baas geworden waren, begreep Louis, dat de tijd van rustig studeeren voorbij was en dat hij er als Jood op rekenen

moest, van de universiteit te worden verwijderd. Hoewel in de eerste maanden niets bizonders gebeurde en de hoogescholen ongemoeid werden gelaten, stond het voor degenen, die zich wisten te herinneren wat in Duitschland gebeurd was vast, dat deze toestand van rust maar schijn was en niet bestendigd zou worden. Toen dan ook de verordening werd afgekondigd, waarbij Joodsche hoogleeraren uit hun ambt werden ontzet, stond het wel vast dat de Joodsche studenten spoedig hun professoren zouden moeten volgen. In studentenkringen werd, naar aanleiding van deze inbreuk op de rechten van de wetenschap, het plan geopperd te staken, maar toen het meerendeel der hoogleeraren liever bereid bleek hun Duitsche ambtgenooten na te volgen en het Kaïnsteeken der nazi's op hun toga's te dulden dan deze voor de duur van de oorlog aan de kapstok te hangen, gaven ook de studenten hun voornemen tot georganiseerd verzet op. Alleen aan de Leidsche hoogeschool, waar een moedige professor, die torenhoog boven het dwergenwereldje zijner collega's uitstak, zijn openbaar protest met het verlies van ambt en vrijheid had moeten betalen, kwam het tot moeilijkheden met de studenten, die spoedig zulk een omvang aannamen, dat de Duitschers de universiteit sloten. Weinige weken later werd de Numerus Clausus afgekondigd, die bepaalde, dat Joden niet meer als student werden toegelaten, maar dat zij, die de colleges reeds volgden, ‘voorloopig in beginsel verder konden studeeren’. Louis had niet gewacht op deze voorloopig en in beginsel gegeven toezegging om van de universiteit weg te blijven, maar had, dadelijk nadat de Leidsche hoogleeraar was gearresteerd, zijn studie gestaakt. Nu hij het lot der Joden bezegeld wist, had hij de lust en de kracht niet meer om zich in abstracties te verdiepen en zich in te spannen tot het verwerven van kennis, waarvan het hem waarschijnlijk nimmer toegestaan zou worden gebruik te maken. Zonder er thuis over te spreken zocht en vond hij contact met andere tegenstanders van de nazi's, zoowel studenten als arbeiders en kunstenaars en begon de ondergrondsche strijd tegen den machtigen vijand. Van nu af kende hij nog maar één doel: de vernietiging van het nationaal-socialisme. Van een centraal geleid ondergrondsch verzet was nog geen sprake, er werd gewerkt in kleine, geïsoleerde groepjes en met een paar daarvan stond Louis in contact. Hij maakte zich nuttig waar hij kon, aan iedere actie, die tot de nederlaag van den vijand kon bijdragen, werkte hij mee, elke poging, hoe onbeduidend zij ook mocht schijnen, werd door hem gesteund. Alleen ingewijde kameraden, die met hem samenwerkten, wisten, dat hij een vastberaden tot het uiterste besloten kerel was, die zonder zichzelf te achten de vaak onmen-

schelijk zware taak, die hij vrijwillig op zich genomen had, volbracht. Voor de anderen, zelfs voor hen met wie hij dagelijks omging, bleef hij de stille, in zichzelf gekeerde jongen, uit zijn evenwicht gebracht door gebeurtenissen, waartegen hij onmachtig was iets te ondernemen.

Bijna een half uur te vroeg kwam Carla op de plaats waar zij Peter zou ontmoeten. Een zwoele avond was gevolgd op een warme, windstille dag, de lucht was geladen met electriciteit, die zich elk oogenblik in een onweer kon ontladen en het park met de dorre grasveldjes en droge, stoffige grintpaden moest weinig minder benauwd zijn dan de enge etagewoningen, welke de menschen ontvlucht waren om een weinig koelte tusschen de boomen te zoeken. Lusteloos zaten zij op de banken naast de gazons en op de wankele stoeltjes bij de consumptie-kiosk, waar alleen naar chemicaliën smakende surrogaat-ververschingen werden verkocht. Kinderen en opgeschoten jongens trachtten hun honger te stillen met taaie crocusmeelkoeken, die zonder bon te krijgen waren of bedierven hun maag met roomijs, een oorlogsdelicatesse, gemaakt van water met saccharine en kleurstof. De arbeidersvrouwen op de banken, wier dagen verloren gingen met bijeenschrapen van het beetje voedsel dat nog te krijgen was, afgemat en ontmoedigd door het urenlange wachten voor groentewinkels, waar dikwijls de kleine voorraad al was uitverkocht voordat zij aan de beurt kwamen, konden ook thans haar zorgen nog niet vergeten en vroegen elkaar waar zij morgen weer het eten vandaan moesten halen. De mannen, onverzadigd van tafel opgestaan, waren alweer hongerig, scholden op dit ellendige bestaan, dat hun zelfs geen pijp tabak of sigaret meer gelaten had en luisterden verveeld naar de klachten hunner vrouwen, wier moeilijkheden zij niet begrepen.

Carla, die geen zitplaats kon vinden, wandelde langzaam heen en weer en hield de bank in het oog, waarbij zij elkander zouden ontmoeten. Zooeven had de klok in het speelgoedtorentje der Elizabethkapel, dat als een pilaartje uit een bouwdoos boven de donkere heuvels der boomen uit, zwart tegen de oranje-rood doorgloeide hemel stond, negen geslagen. Peter kon nu dadelijk komen. Jaren scheen het geleden te zijn dat zij hem voor het laatst gesproken had, het was alsof hij straks zou terugkeeren van een lange, verre reis. Als je een levensbeschrijving las van Russische revolutionnairen, die ondergronds leefden en zich voor de politie verborgen moesten houden, dan begreep je alles veel beter, was alles veel werkelijker dan dat je het zelf meemaakte. Nu kon je niet gelooven, dat je het echt meemaakte, dat er gevaar dreigde, vond je het een beetje belachelijk dat je

zou moeten oppassen voor de menschen om je heen en kreeg je het gevoel je aan te stellen, van je leven een detective-verhaal te maken, als je je voorstelde dat hier in dit zonnige laantje, tusschen spelende kinderen en pratende menschen, opeens kerels met een revolver in hun hand te voorschijn konden komen om je gevangen te nemen. Als je aan je angst toegaf, dan had je geen oogenblik rust meer, ging je in iedereen die je even aankeek een Gestapo-spion zien en deed je in je zenuwachtigheid zoo je best om er gewoon uit te zien en je te gedragen als iemand die zich van geen kwaad bewust is, dat je juist opvallend deed en de aandacht trok. Als zij nu eens aannam dat zij gezocht werd en dat de eenigszins sjofele meneer, die aan het eind van het laantje stond en naar haar keek, een agent van de Sicherheitspolizei zou zijn, dan was het toch wel griezelig om rustig door te blijven loopen en een beetje te neuriën, alsof je een beste bui had en nooit aan politie dacht. Maar je hield je goed, keek den man even onverschillig aan, zag een belachelijk bolhoedje en daaronder een bril met donkere randen, door welks glimmende glazen je een paar oogen... bekende oogen... Peter!

'Jij! Peter!'

'Ik heet Frans,' fluisterde hij en meteen had hij zijn armen om haar heengeslagen en kuste haar.

'Dat gekke snorretje ook,' lachte zij zenuwachtig.

Gearmd liepen zij het laantje uit en pas op de hoofdweg, toen zij ver genoeg van de menschen op de banken verwijderd waren, durfde zij weer spreken en zeggen, dat zij hem eerst niet herkend had. Prachtig, een bewijs dus, dat zijn vermomming goed was. Er was maar één rechercheur die hem kende, hem een oogenblik gezien had, maar daarin zat niet het grootste gevaar, legde hij naar uit. Veel erger waren sommige kennissen, die maar al te goed wisten hoe hij er uit zag en die misschien de tienduizend gulden wel wilden verdienen, welke de Duitschers op zijn hoofd hadden gesteld. Daarom had hij haar tot nu toe ook niet ontmoet en zich zoo weinig mogelijk op straat vertoond.

Zij verlieten het park en wandelden naar de rand van de stad, waar zij in de tuin van een café een beschut hoekje vonden om rustig te praten. Heel veel woorden wisselden zij in het begin niet, omdat zij, na de vluchtige zoen in het park, het hier nog wel eens beter wilden overdoen.

'Eigenlijk gek,' zei hij, haar hoofd tusschen zijn handen nemend, 'dat wij daar vroeger nooit op gekomen zijn.'

'Jij niet,' antwoordde zij, het borsteltje onder zijn neus betastend en zij begonnen beiden te lachen.

‘Zullen wij dan maar afspreken, dat wij van nu af verloofd zijn?’

Zij knikte, kuste hem opnieuw en opeens vond zij het dwaas, dat Peter had gesproken van een verloving. Natuurlijk hield zij van hem en was zij trotsch op hem, maar een verloving was zooiets huisbakkens, iets uit de oude doos, waarbij familie en vrienden te pas kwamen, een verloofd paar bereidde zijn huwelijk voor en behoefde niet te denken aan de politie, die elk oogenblik zijn plannen in de war sturen kon. Tien duizend gulden stond op zijn hoofd...

‘Ik hou van je,’ zei ze zacht. ‘Doe geen onvoorzichtige dingen, jongen, stel je niet noodeloos aan gevaar bloot. Dat andere was toch eigenlijk niet noodig; je kunt zooveel beter werk doen.’

Hij begreep wat zij met dat andere bedoelde, zei dat het gebeurd was na de moord op zijn vader, maar dat het nu voorbij was. Hij zou nu geen aanslagen meer doen op Duitsche soldaten, die het toch ook niet konden helpen. Toen vertelde hij haar van nieuw, belangrijker werk, van een illegale groep, waar prima kerels inzaten en die wel iets meer achter zich scheen te hebben dan hun groepje. Als zijn kameraden het goed vonden, zou zij misschien ook kunnen meewerken. Maar om te beginnen had hij iets anders voor haar te doen.

‘Je hield mij zooeven voor een rechercheur, omdat ik er zoo sjofel uitzie,’ vervolgde hij. ‘Die opvatting is verouderd, want de rechercheurs die voor de moffen werken, zijn uitstekend gekleed. Alles van de Joden gegapt. Maar met mijn kleeren is het nog veel erger dan het aan de buitenkant schijnt. Kijk maar eens.’ Hij stond op en liet haar het gelapte, maar alweer doorgesleten kruis van zijn broek zien.

‘Zoo gaat het niet langer en het heeft ook geen zin, dat ik elke nacht mijn broek, netjes opgevouwen, onder mijn matras leg. Ik heb thuis, op mijn kamer, nog een goed pak en een paar schoenen. Die moet je mij probeeren te bezorgen. Hier heb je de sleutels; oom Ger zal je wel willen helpen. Als hij meent dat het te gevaarlijk is, dan moet ik mij maar op een andere manier zien te helpen.’

‘Als het raam van het plat openstaat, is het een klein kunstje.’

‘Maar dat raam staat niet open; die burgerturf van Bakelmans was altijd als de dood voor inbrekers. Als Ger het risico te groot vindt, laat het dan maar loopen.’

Zij keerden terug naar de stad en namen afscheid van elkaar, na een afspraak voor een nieuwe ontmoeting te hebben gemaakt.

Ger's kamer was op slot, maar zij had de deurkruk nog niet losgelaten, toen zij hem hoorde vragen wie daar was.

‘Eigenlijk had ik je buiten moeten laten staan,’ zei hij, na de deur te hebben geopend. ‘Dit is voor een jongedame geen tijdstip om bij een vrijgezel op visite te komen. Kijk maar niet naar de rommel, want ik zit middenin de schoonmaak.’

In het kamertje lag alles overhoop, de mat en het linoleum waren opgenomen en in het midden van de vloer gaapte een groot vierkant gat, dat gevuld was met koperen voorwerpen. Dolf van één hoog zat op het bed en omdat er nergens anders plaats was, ging zij naast hem zitten.

‘In de tachtigjarige oorlog verstopten de menschen potten vol dukaten,’ legde Ger uit, ‘maar die Spanjaarden waren niet zoo geslepen als de moffen, die ons eerst de gouden tientjes hebben afgenomen en nu de koperen potten er nog bij willen hebben.’

Degen trad binnen met een paar kandelaars en een metalen doosje en vroeg of dit er nog bij kon. Ger legde de voorwerpen tusschen de vloer en sloot toen het gat met een paar planken.

‘Een bergplaats van niks, maar voorloopig hebben we geen andere,’ zei hij. ‘Als de moffen huiszoeking zouden doen en de vloeren openbreken, is het ongeveer in ieder huis raak.’

Hij ging op de tafel zitten en stak een sigaret aan.

‘Voor de waarde hadden wij het niet behoeven te doen,’ zei hij, ‘want dat heele zootje is als oud metaal nog geen tientje waard. Als je een timmerman het gat laat maken, kost het meer.’

‘Als de moffen het maar niet krijgen,’ meende Dolf. ‘Van dat koper zouden ze toch zeker duizend patroonhulzen gemaakt kunnen hebben.’

‘Als zij geen ander metaal voor hun patroonhulzen gebruikten,’ lachte Ger. ‘De heeren zijn vindingrijk. Maar het gaat er alleen maar om dat wij iets doen, dat wij ons verzetten, al is het dan nog maar zoo'n klein beetje. Je niet bang laten maken. Hoo banger we zijn, hoe brutaler de mof wordt.’

Degen vroeg of deze regel ook voor de Joden opging en toen van Tuin dit bevestigde, schudde hij ontkennend het hoofd. De Joden konden niets beginnen, omdat het den Duitschers koud liet of zij moedig of laf waren en zij eenvoudig met hen deden wat zij wilden.

‘Dat zullen zij, als het er op aan komt, met ons ook doen,’ antwoordde van Tuin. ‘Wij zijn in hun macht en God mag weten hoe wij dat tuig weer kwijt raken. Maar hoe moeilijker wij het ze maken, hoe minder wij medewerken, hoe grooter de kans is dat wij er doorheen zullen komen.’

‘Dat geldt niet voor de Joden, omdat de oorlog te lang duurt.’

‘Iedere dag uitstel is een dag gewonnen. Heb je zelf niet gezegd, dat de Joden hun zaken niet moesten aanmelden en het

de moffen maar moesten laten uitzoeken? Last veroorzaken, verwarring stichten, de uitvoering van hun maatregelen zooveel mogelijk belemmeren. Het is al erg genoeg in dit luilekkerland van ambtenaren en bureaucraten, waar zoowat iedere ambtenaar zijn medewerking verleent en die struikroovers alleen maar de laden van onze mooie kaartsystemen behoeven open te trekken om te weten te komen wat zij willen. In Rusland doen ze het beter, daar steken ze de brand er in en vindt de overwinnaar niets anders dan puin en asch. Lees maar eens in de kranten, hoe de nette, ordelievende Duitscher zich ergert aan die barbaarsche Bolsjewieken, die alles in hun land verwoesten en de arme burgerbevolking met de brokken laten zitten. Liever zoo'n barbaar, die de moed heeft de bijl in zijn eigen boeltje te zetten, dan die lamlendige, zoogenaamd beschaafde burgers hier, die den mof alles op een presenteerblaadje aanbieden. Naar de bliksem gaat de boel toch. Als ik Jood was, dan verkocht ik liever al mijn bezittingen voor een appel en een ei of gooide alles in de Amstel, dan mijn zaak aan te melden.'

'Dat zou zin hebben als je vluchten kon,' antwoordde Degen. 'Maar waar moet je heen?'

'Je kunt je nog wel ergens verstoppen, onderduiken.'

'Daarvoor moet je geld hebben en dan nog... Ik heb destijds mijn broer de raad gegeven, zijn zaak niet in te laten schrijven. Hij heeft het toch gedaan. Toen het eenmaal gebeurd was, kon hij eigenlijk al niets meer doen, was hij aan handen en voeten gebonden.'

'Slachtoffer van zijn angst.'

'Noem het zoo, maar ik geloof toch niet dat hij er aan had kunnen ontkomen. Hij stond al als Jood geregistreerd en zij zouden er dus toch wel achter gekomen zijn. Maar goed, misschien had hij, zooals jij zegt, zijn boeltje nog kunnen verkoopen en zich schuil kunnen houden, als hij het gedurfd had. Ik heb het er nog met hem over gehad, maar hij was bang, dacht misschien ook dat het zoo'n vaart niet loopen zou. Nu is het te laat. Donderdag, hij stond juist een klant te helpen, kwam er een vent in de winkel, een Hollander, die hem een brief liet zien, waarin stond, dat hij als bewindvoerder over zijn zaak was aangesteld. Deze vertrouwensman van de moffen was vroeger bediende van een grossier in schoenen, die hem wegens diefstal ontslagen had. Mijn broer moest dezen man zijn kas overdragen, rekening en verantwoording afleggen, zijn sleutels afgeven en de volgende dag moest hij zijn huis uit. Alles is hij kwijt, zijn geld, zijn zaak en zijn woning en hij mag de hemel nog danken, als hij voorloopig elke maand nog een bedragje ontvangt van de bank,

die zoogenaamd belast is met het beheer van Joodsch bezit. Begin jij maar eens iets tegen dergelijke door de overheid georganiseerde diefstal.'

Van Tuin gaf geen antwoord, drukte zijn sigaret in de aschbak uit en stond op. Degen had gelijk: tegen dergelijke brutale rooversmethoden waren de meeste menschen niet opgewassen.

'Wat moeten deze menschen, die altijd een rustig leven geleid hebben, beginnen?' hoorde hij zijn buurman vragen. 'Hoe stel je je het onderduiken van een gezin met kleine kinderen voor? Mijn broer heeft alleen groote jongens en dat gaat al bijna niet. Hij is nu in huis bij een zwager, die zelf twee kleine kinderen heeft en als Jood uit zijn gemeentebetrekking ontslagen is.'

'Je hebt gelijk,' beaamde van Tuin. 'Misschien gelukt het enkelen onder te duiken en het uit te houden, maar de meerderheid kan niets doen. Het is mosterd na de maaltijd, maar ik blijf er bij, dat de Joden zich niet hadden moeten aanmelden. En dan dat walgelijke zootje, die Raad der Joden, dat den plunderaars nog op alle mogelijke manieren behulpzaam is.'

'Misschien kunnen zij ook niet anders.'

'Het lijkt mij meer een kwestie van durven dan van kunnen. Die heeren trachten hun huid te redden, maar ik betwijfel of het hun op deze manier gelukken zal. En zelfs dan nog...'

Pas toen Degen en zijn zoon weder naar beneden waren gegaan. kwam Carla met Peter's boodschap voor de dag. Het deed Ger genoegen te hooren, dat zijn buurjongen het goed maakte, maar nog meer voldoening gaf het hem zijn nicht, die haar gevoelens slecht verbergen kon, een beetje met haar verliefdheid te plagen.

'Dus,' zei hij, 'nadat ik dan eindelijk definitief aan de dijk gezet ben, blijk ik nog goed genoeg te zijn om voor mijn concurrent voor inbreker te mogen spelen. Als ik nu weigerde, zou je het mij niet kwalijk mogen nemen, Carla. Of denk je misschien dat ik, die eigenlijk mijn medeminnaar onschadelijk zou moeten maken, van plan ben mij voor hem op te offeren?'

'Ik reken op je grootmoedigheid, Ger.'

'Speculeer liever op mijn ridderlijkheid, dat klinkt nog romantischer. Maar terzake: je verlangt dus niets meer of minder dan dat ik mij tot medeplichtige zal maken van een individu, dat door de fatsoenlijkste menschen van de twintigste eeuw een bandiet genoemd wordt, een misdadiger wiens hoofd een fortuin waard is. Ik moet zeggen dat het bijna te veel eer is.'

'Als je geen weg weet met die eer, wil ik zelf wel probeeren de kleeren uit het huis te halen.'

'Je hebt een heel gevoelige snaar aangeraakt, meisje. Dat voorstel ruikt naar chantage. En hoe zou jij dan die kleeren er

uit willen halen? Over het plat gaat niet, want alle ramen zitten dicht. Langs de trap, waarbij je twee sloten moet open peuteren? Vergeet niet, dat twee hoog een uiterst brave kantoorbediende woont met een klein inkomen, die best tien mille bloedgeld gebruiken kan.'

'Overdrijf nu niet, Ger. Het is toch geen heksentoer?'

'Dat niet, het lijkt meer op beulswerk. Zal ik je eens iets zeggen? Laat dat rommeltje daar hangen en breng mevrouw Bakelmans niet in de verleiding om haar leven lang berouw te hebben. Geef mij een kans om op een andere manier grootmoedig te zijn dan jij het verlangt en laat mij je het geld voor een pak en een paar schoenen geven. Kan ik zoo mijn reputatie van goedhartigen ouden gek redden?'

'Meen je dat echt?'

'Ik sta er zelf perplex van, maar ik schijn het te meenen. Alleen, zie je, verdomme, het koopen van die dingen zal niet zoo gemakkelijk gaan, omdat wij hier zooiets als distributie hebben. Peter kan geen vergunningen aanvragen. Enfin, laat mij er nog maar eens over nadenken.'

Hij had er lang maar toch nog niet voldoende over nagedacht, toen van Tuin een paar dagen later, na de straatdeur met een looper te hebben geopend, op zijn sokken de trappen van perceel nummer twee en twintig opsloop. Het was een geluk dat er loopers lagen en dat meneer Bakelmans zijn radio had aanstaan om te luisteren naar iemand, die met een blijmoedigheid alsof hij er zeker van was Nederland een groote dienst te bewijzen, mededeelde, dat na de moderne, thans ook de confessionneele vakvereenigingen gelijkgeschakeld zouden worden. Zoo moet het, dacht Bakelmans, eenheid en orde moeten er zijn.

'Zet dat ding nu toch eindelijk eens af,' riep zijn vrouw uit de keuken. 'Ik zou durven zweren, dat ik boven weer iets hoor loopen.'

'Muizen,' antwoordde hij. 'En laat me nu met rust, want die rede is heel belangrijk.'

Jan Beumer draaide zijn radio af en begon nadenkend zijn pijp te vullen met een beetje tabaksstof, dat nog op de bodem van het trommeltje lag. De pastoor had dus gelijk gehad: ook de Katholieke vakvereenigingen werden opgedoekt en zij zouden gedwongen worden lid van een nazi-organisatie te worden. Niets zullen zij ongemoeid laten, had de pastoor gezegd, die kerels bemoeien zich overal mee en moeten alles onder hun contrôle hebben. Maar geen Katholiek zal zich laten dwingen lid te worden van een nazi-vakvereeniging. Weigeren en voet bij stuk houden, de kerk staat achter jullie. Zoo had de pastoor het gezegd en

zoo zou het ook gebeuren. Jan Beumer nam het fleschje inkt van de schoorsteenmantel en ging aan de tafel zitten om een brief te schrijven, waarin hij voor het lidmaatschap bedankte. Niet leuk, als je zooveel jaren trouw je contributie betaald had en aan de mogelijke gevolgen dacht. Maar hij stond in zijn recht en hij had de kerk achter zich.

Terwijl de onrechtmatige erfgenamen van de Nederlandsche vakbeweging de nationaal-socialistische revolutie per radio voortzetten en de Bakelmannetjes vertrouwd maakten met de Nieuwe Orde, weerstreefde van Tuin, die nooit iets met politiek te maken had willen hebben, de plannen der wereldhervormers. Naar adem snakkend bleef hij voor de deur van Peters zolderkamer staan, stelde voor eens en altijd vast, dat een bronchitislijder, die bang was, zich niet aan bravourstukjes mocht wagen en stak een van de meegebrachte sleutels in het slot. Dit binnendringen in een kamer, nog wel met toestemming van den bewoner, noemen de heeren van het Obergericht sabotage, dacht hij, terwijl hij Peter's kostuum van de kapstok nam. Op dit grapje staat minstens een jaar of vijf tuchthuis. Hij maakte een bundeltje van het kostuum en de schoenen, sloot de deur en sloop weer voorzichtig naar beneden. Toen hij bij Bakelmans voorbij kwam, waren de Duitschers in diens radio juist bezig zingend naar Engeland te varen. Veilig op zijn kamer terug gekeerd, opende hij de flesch whisky, welke hij tot de dag van de overwinning had willen bewaren, schonk met bevende hand een glas vol en dronk op het welzijn van den bleeken kerel, die hem uit de spiegel boven de waschbak aankeek. ‘Had jij dat van Ger gedacht?’ vroeg hij. Ik wel, antwoordde de bleeke, die idioot is tot alles in staat.

Toen Carla een paar dagen later met het pak kleeren op de afgesproken plaats kwam, trof zij daar Louis, die haar vertelde, dat Peter niet komen kon. Zij behoefde zich niet ongerust te maken, maar er was een ongelukje gebeurd, dat gelukkig nog betrekkelijk goed afgeloopen was.

‘Kom maar mee,’ zei hij, ‘ik zal je bij hem brengen.’

Onderweg vertelde hij haar, dat de politie de vorige avond een inval gedaan had in de woning van een kameraad, waar Peter juist aanwezig was. Twee man waren gevangen genomen, maar de overigen hadden kunnen vluchten. Peter was, toen hij van het dak op een plat sprong, ongelukkig terecht gekomen en door een lantaarn heen gevallen. Hij had verwondingen opgeloopen, niet ernstig, maar toch een paar flinke schrammen of sneden aan zijn been en zijn hand, misschien van glasscherven of van prikkeldraad, dat wist hij zich niet meer te herinneren.

De hoofdzaak was, dat zij ontkomen waren en dat Peter nu veilig bij hem thuis lag.

Oom Albert, die zijn bultige divan had afgestaan, zat bij den patiënt, die er ernstiger aan toe scheen te zijn dan Carla na Louis' geruststellend verhaal verwacht had. Hij was bleek, scheen magerder geworden te zijn en het verband om zijn arm vertoonde bloedvlekken. Zij bleef stil naast hem zitten met zijn hand in de hare. Hoe weinig moest het gescheeld hebben, of zij hadden elkaar nooit terug gezien. Zoo dicht zaten zij hem dus op de hielen.

‘Ben je hier wel veilig?’ informeerde zij.

‘Zoolang ze mijn adres niet weten ben ik overal veilig. Bij die inval was het niet in de eerste plaats om mij te doen.’

Het was weer stil. Zij luisterde naar het gesprek in de woonkamer, dat door de dunne wand heen duidelijk te verstaan was en haar blik dwaalde door het vertrekje, zonder dat zij zag, hoe vaal en versleten alles hier was. Pas toen haar oog op het bordje viel met de twee droge sneden oorlogsbrood, begreep zij hoe arm de menschen het hier moesten hebben. Bij haar thuis, waar nog geen gebrek was, omdat Ger flink verdiende en zij nog van alles clandestien konden koopen, bemerkte je niet veel van de ellende, daar was in ieder geval nog nooit droog brood op tafel gekomen. En deze menschen hielpen nog anderen van hun armoede, durfden nog iemand in huis te nemen, die door de politie werd gezocht.

‘Geen rijkdom hier,’ zei Peter, die haar naar het bordje met brood zag kijken. ‘Al weken lang hebben ze geen andere inkomsten dan een paar centen steun. Albert werkte vroeger bij een krant, maar hij is er uitgetrapt omdat hij een Jood is. Echte socialisten, die nazi's.’

‘Je zult hier niet kunnen blijven.’

‘Waar ik geweest ben, kan ik niet terug. Die man is gisteren gearresteerd. Daar hadden ze het trouwens niet veel beter. Overal misère. Ik ben er benieuwd naar, hoe lang de wereld dit uithoudt.’

Hij zuchtte en streelde zacht haar hand.

‘Ik zal toch wel een dokter moeten hebben,’ vervolgde hij. ‘Ik geloof dat ik het zonder hulp niet klaarspeel. Met mijn hand loopt het wel los, maar die snee in mijn been brandt alsof er vuur in zit. Weet jij een vertrouwden dokter, een die goed is en niet kletst? Hier hebben ze een Joodschen huisdokter, maar Louis zegt, dat het geen zin heeft hem te vragen, omdat het een oud bang mannetje is, die toch geen Christen-patiënt durft helpen.’

‘Ger kent wel een dokter, een vriend van Garf, die wel eens bij hen in de fabriek komt.’

‘Vraag het Ger dan maar, die zal mij den verkeerde niet sturen.’

Nog diezelfde avond zaten Carla en van Tuin tegenover Berger in diens spreekkamer. Hij was dadelijk bereid te helpen en begon meteen al verbandmiddelen en andere benoodigdheden in een tasch te pakken. Toen hij klaar was en zijn notitieboekje van de schrijftafel nam, viel daaruit een persoonsbewijs, waarop een groote letter J naast de foto stond.

‘Dat fraais heb ik vandaag gekregen,’ zei hij, van Tuin de kaart toonend. ‘Wij Joden zijn nog niet zoo ver als de negerslaven van de Ivoorkust, die het plantagemerk in hun vleesch kregen gebrand. Maar dat komt ook nog wel.’

Het begon al te schemeren, toen Berger het kamertje betrad waar de patiënt lag.

‘Blij dat u zoo vlug gekomen bent,’ zei Peter en drukte Berger's hand. ‘U weet natuurlijk alles, dokter...’

‘Maak je maar niet bezorgd.’

Louis bracht een emaille bak met water en terwijl Berger zijn mouwen opstroopte en zijn handen waschte, verduisterde hij en stak het licht aan. Het was om te stikken in het kleine bedompte vertrek, nu het raam gesloten was. Het zweet druppelde van Berger's kaken, toen hij den patiënt onderzocht. De verwonding van de hand bleek niet ernstig te zijn, maar de kuit was over de geheele lengte diep ingescheurd. Onbegrijpelijk, dat die jongen op zoo'n been had kunnen loopen.

Terwijl hij zijn lastig werk verrichtte, keek hij van tijd tot tijd naar het bleeke gezicht met de samengeknepen lippen, waarop echter geen spier vertrok.

‘Nog maar even, ik ben zoo klaar,’ zei hij bemoedigend, toen hij Peter had hooren zuchten.

‘Ga je gang maar, dokter.’

Toen de wond genaaid en verbonden was, ging hij op de stoel naast het bed zitten, stak een sigaret op en gaf zijn patiënt ook een.

‘Je hebt het wel verdiend,’ lachte hij.

‘Dank je, dokter,’ fluisterde Peter en drukte opnieuw zijn hand.

Zwijgend bleven zij rooken, keken elkander zoo nu en dan eens aan en glimlachten dan onzeker, alsof zij, vreemden die elkander thans voor het eerst zagen, te ver zouden zijn gegaan met hun wederzijdsch vertrouwen. Een uur geleden hadden zij elkaars namen zelfs nog nooit gehoord en nu waren zij bond-genooten, door het lot vereenigd, soldaten in hetzelfde leger. Dat is niet heelemaal waar, dacht Berger, want hij is een vrij-

williger, die er buiten had kunnen blijven, maar ik ben een dienstplichtige, die geen andere keus had. Hij handelt uit overtuiging en met mij wordt gehandeld. Prachtige kerels, deze jongen en die vuilnisman met zijn kapot getrapte knieschijf, moedige eenvoudige menschen, die weinig praatten, maar die intuïtief begrepen, waarom het in deze verlogen maatschappij ging en die de consequenties van hun inzichten aandurfden, beter dan zooveel spitsvondige intellectueelen, die zich van hun menschelijke verantwoordelijkheid en hun plicht tot verweer met hypocritische uitvluchten trachtten te ontdoen. Was hij vroeger, toen het hem goed ging en hij onbezorgd leven kon, zelf ook niet zoo'n hypocriet geweest, zoo'n verheven betweter, die meende dat het niet noodig was aandacht te schenken aan hetgeen zich afspeelde op de bodem van de maatschappij?

Zijn gepeins werd onderbroken door het kreunen van Peter, die behoedzaam verschoof, om een harde spiraalveer te ontwijken.

'Je been moet voorloopig rust hebben,' zei Berger. 'Overmorgen kom ik weer naar je kijken.'

Toen hij buiten kwam, was het donker geworden. Voor de geopende vensters, tegen de zwarte achtergrond der duister gehouden woningen, schemerden vaag de gezichten en de lichte onderkleeding der bewoners. De lucht tusschen de huizen was dik en warm, de straat scheen een met lauwe olie gevulde goot. Ergens in de hoogte schetterde een radio, sprak een arrogante Duitsche stem van een nieuwe overwinning aan het Russische front. Aan de overkant passeerde iemand op zware, met ijzer beslagen laarzen, misschien een soldaat of een W.A.-man. Zullen wij ooit nog verlost worden uit deze put vol ellende? vroeg Berger zich af. Vermoeid ging hij op zijn fiets zitten, reed naar huis door verlaten straten, door duistere drukkende stilte, waarin geen ander geluid klonk dan het dunne gieren van zijn rijwieldynamo.

[XXII]

In het groote café was het voor een Zondagmiddag ongewoon stil. Een paar mannen bij de biljarten, waarboven, ofschoon het nog vroeg was, de lampen reeds brandden en enkele bezoekers in de boxen voor de ramen, waartegen de regen onafgebroken kletterde. Twee kellners hingen verveeld tegen de toog bij de glanzende koffiemachine, die het reeds maanden lang met cichorei en gebrande eikels moest doen en luisterden met weinig aandacht naar den barkeeper, die na zijn mislukte voorspelling dat de oorlog voor het najaar afgeloopen zou zijn, nu maar weer eens van zijn goede wil en hoop op de toekomst blijk gaf, door het einde tegen het voorjaar te bepalen. Hij baseerde zijn optimistische voorspelling niet alleen op de uit betrouwbare bron afkomstige berichten over de toestand in Duitschland, waar een revolutie om zoo te zeggen elk oogenblik kon losbarsten of op de Oranjezender, die duidelijk genoeg te verstaan gegeven had, dat in de lente de invasie zou plaats vinden, maar in de eerste plaats op de gespannen politieke toestand tusschen de U.S.A. en Japan. Een oorlog tusschen deze twee landen zou Amerika aan de zijde van Engeland brengen en dan zou het gaan als in 1917, toen de oorlog, nadat de Yankee's zich er mede bemoeid hadden, in tijd van een paar maanden gepiept was. De oudste kellner, die den barman een politiek warhoofd vond, zonder eigen meening, peuterde geeuwend met een tandenstoker tusschen zijn kiezen en zei, dat hij honger had. Hij had voor zijn Zondag rapen met waterige melksaus en een stukje vleesch zoo groot als een lucifersdoosje gehad, een kostje waarop hij het leven niet rekken kon tot Mei, als de bevrijdingslegers van den barkeeper Nederland zouden binnenvallen. Of zijn collega's begrepen, vroeg hij, waarom de baas, die niet alleen bijna geen klanten meer zag, maar die behalve een paar dure clandestiene borrels, niets anders meer schenken kon dan een beetje naar bietenwater smakende likeur en alcoholvrij spoelwater uit de brouwerij, de zaak nog open hield. Vroeger zat het hier op dit uur vol Joden, die wel geen zware drinkers waren, maar die toch een paar centen lieten rollen, waren de vier biljarten de heele dag in gebruik, kwam je plaats te kort voor al die scharrelaars en gokkers en schoot er nog wel eens een dikke fooi op over, als zij wat verdiend hadden. Nu was het hier uitgestorven, verdiende je het zout in

de soep niet, hokte je uren lang bij de tapkast en werd je slaperig van het droge tikken der biljartballen en het zachte drenzen van de radio-gramophoon, die niet hard mocht spelen, omdat dit te hol in de leegte klonk. De jongste kellner had twee klanten gekregen: een soldaat en een meisje, een ding van een jaar of zestien, schonkig proletenkind in Zondagsche jurk en met opgestoken kapsel, dat haar wat ouder moest doen schijnen. Hij nam de bestelling op en gaf haar door aan het buffet: een dun biertje voor den vijand en een glaasje bietennat voor de puinhoer.

Tom zat in een der boxen voor het raam en keek naar het van regen glimmende asphalt, waarover van tijd tot tijd een paar menschen, op hun brokkelig spiegelbeeld trappend, voorbij gingen. Voor hem, naast de leege koffiekop, welks bodem bedekt was met een drabbig laagje bezonken melkpoeder, lagen een paar met cijfers en aanteekeningen bedekte vellen papier. Zooeven had hij de kas opgemaakt, uitgerekend wat de firma aan grondstoffen bezat en was tot de conclusie gekomen dat hij, althans naar vooroorlogsche begrippen, een rijk man was. En niet alleen naar vooroorlogsche, maar ook naar de thans in weerwil van alle prijsstijgingen nog geldende maatstaven, mocht hij zich een gezeten man noemen. Hij bezat voldoende om een paar huizen zonder hypotheek te koopen en dan nog genoeg over te houden om voorloopig te kunnen leven. Een goed jaar geleden had hij zijn huisbaas niet kunnen betalen en nu was hij kapitalist, liep hij met een van bankbiljetten uitpuilende portefeuille in zijn zak, was hij een van die benijdenswaardige, weerzinwekkende kerels geworden, die niet precies weten wat zij rijk zijn en handen vol geld kunnen wegsmijten, zonder er erg in te hebben, dat zij een cent armer geworden zijn. Dat hij dit niet deed en te weinig van zijn geld profiteerde, kwam niet voort uit de moreele tegenzin van den man, die zich beter dan die geldpatsers zou voelen, maar vond zijn oorzaak in de omstandigheden, waaronder hij gedwongen was te leven. Anders dan Lex, die zich van de tijd niets scheen aan te trekken of die wellicht, juist om de beroerdigheid te vergeten met zijn geld smeet en met vrouwen en vrienden fuifde, leidde hij ongeveer het bestaan van een monnik en ontzegde zich de genoegens, welke hij zich met zijn geld zou hebben kunnen verschaffen. Het waren niet alleen overwegingen van tactische aard, die hem sedert de dag van de capitulatie er toe gebracht hadden zich op de achtergrond te houden en zoo weinig mogelijk in het publiek te komen, maar hij had ook een intense afkeer van deze door zijn vijanden beheerschte en onbewoonbaar gemaakte wereld, waar niet alleen voor den man, die genot van

een beter gehalte zocht dan een kale drankroes of betaalde liefde van door Duitschers bezoedelde vrouwen, niets te genieten was, maar waarin het zelfs onmogelijk was de stille bescheiden vreugde van een met een goeden vriend in een koffiehuis doorgebracht uur te smaken. De rust en het gevoel van veiligheid, onmisbare voorwaarden voor een dergelijk subtiel genoegen, hadden hem sedert de vijand dit land in zijn macht had, verlaten; de sfeer van vertrouwelijkheid van het goede oude Amsterdam, waarin hij vroeger, als hij daaraan behoefte gevoelde, had kunnen wegkruipen, als een kuiken onder de vleugels van de hen, was verloren gegaan, toen de eerste nazi-liederen der mechanisch marcheerende Robots het zilveren twinkelen der carillons hadden overstemd, toen in de bezonken romantiek dezer door werkelijkheidszin groot geworden stad, het realistisch geweld van een door machtswaan bezeten soldatenvolk als vliegtuigbommen was neergesmakt. Nog altijd stonden daar de voorname patriciërshuizen aan de stille lommerrijke grachten, de slanke edele torens, boog zich het eerlijke metselwerk der bruggen over het bronskleurige water en leunden de oude gevels met trap- en klokspitsen, klein en krom tegen elkander, onder van wolken doordreven, telkens wisselende luchten, maar Amsterdam was Amsterdam niet meer. Sedert de indringer en zijn rotgezellen hier ademden, scheen de lucht verpest te zijn, sinds de vuist van den overweldiger op dit land drukte, de terreur rondsloop door straten en stegen, boden paleis noch krot een toevlucht meer, scheen alles aangevreten en ondermijnd door vrees, besmet met leugen, vergiftigd door verraad, overwoekerd door het onzichtbare onkruid van de haat, die indringers hadden gezaaid. In deze wereld viel, voor wie haar vreemd waren en verfoeiden, niets meer te genieten, was het zelfs vaak moeilijk om in afzondering de kracht op te brengen, die noodig was om staande te kunnen blijven. En zelfs deze afzondering in de stille huiskamer bood geen beschutting meer, sedert de Gestapo-agenten begonnen waren de menschen uit hun woningen weg te halen.

En door deze stad met leeggekochte winkels en dichtgespijkerde ramen, door dit op rantsoen gestelde wereldje, waar het wemelde van geuniformeerden en rechercheurs, waar alles bij verordeningen en decreten geregeld was en niemand een stap doen kon zonder een half dozijn overtredingen te begaan, waar iedereen, die het recht had zijn mond open te doen, een landverrader en waar iedereen die zweeg verdacht was, wandelde hij rond met een zak vol bankbiljetten en voelde zich armer dan in de dagen, toen een tientje een kapitaal voor hem beteekende. Een voordeel echter had het geld: hij kon er, tot op zekere hoogte, veiligheid

voor zichzelf en voor anderen mee koopen. Iedere dag werd het net, dat de vijanden der nazi's omsloot, nauwer toegehaald, bijna elk avondblad bracht nieuwe verordeningen, die de bewegings-vrijheid en bestaansmogelijkheden meer beperkten, de terreur nieuwe wegen openden en die het illegale bestaan zonder geld op den duur onmogelijk moesten maken. Alleen wie betalen, veel betalen kon, zou straks nog in staat zijn zich langs sluikwegen van het noodige voedsel te voorzien of onderdak te vinden. Hij zag dit oogenblik snel naderen en alleen door zijn geld was hij in staat geweest eenige voorzorgsmaatregelen te treffen. Op drie verschillende punten van de stad had hij huizen gehuurd, een zolder in het centrum en twee gunstig gelegen oude panden in straten zonder overburen. Het grootste perceel, een onbewoonbaar verklaard gebouw, stond leeg, was bestemd voor het opbergen van Joodsche vrienden en zou pas in gebruik genomen worden, als de omstandigheden dit noodzakelijk zouden maken. Op de zolder had hij voor zichzelf een bed neergezet, eenige op een veiling gekochte meubelen en wat levensmiddelen. De derde wijkplaats, een smal winkelhuisje aan een gracht, had hij met Teel zorg en moeite ingericht tot een woning, waarin niets ontbrak. Op de wit beschilderde winkelruit, die het nieuwsgierigen onmogelijk maakte naar binnen te kijken, stond in blauwe letters: ‘Edison. In- en verkoop van gebruikte technische artikelen’ Zelfs een Himmler, die hier binnen trad, zou niet hebben kunnen zien, dat dit met glaswerk, electrische apparaten en oude projectietoestellen gevulde winkeltje een ander dan het op de ruit vermelde doel diende. De van grendels en een luik voorziene deur was altijd op slot, zelfs als hij van tijd tot tijd de rammelende theaterbioscoop liet draaien en met een hamer op een stuk ijzer sloeg, teneinde den omwonenden de indruk te geven, dat er in het zaakje gewerkt werd en Edison niet zoo dood was als hij scheen. Wat hij precies met zijn schuilplaatsen beginnen moest, wist hij nog niet en het bleef te betwijfelen of hij er op het juiste oogenblik gebruik van zou kunnen maken, maar het was een rustgevend gevoel, dat hij ergens in deze benauwde onveilige wereld een hoekje had, waarvan alleen Truus het bestaan kende en waar niemand hem zou zoeken.

Soms kwam het hem overdreven voor, dat hij voor deze schuilplaatsen gezorgd had, dan kon hij voor zichzelf niet uitmaken of hij het slachtoffer was van de nimmer geheel verdwenen romantiek uit zijn schooljaren, die hem dwong een beetje roovertje te spelen, of dat hij een nuchtere realist was met een vooruitziende blik. Tot nu toe had de ontwikkeling der gebeurtenissen bewezen, dat de maatregelen, welke hij voor zijn

veiligheid getroffen had, juist waren geweest. Hij bezat nu, dank zij zijn bedrog, een persoonsbewijs waarop de verraderlijke J ontbrak, hij was nu een half-Jood, een G 1, behoorde tot de groep, die nog juist buiten de meeste tegen de Joden getroffen maatregelen viel. De valbijl was rakelings langs hem heen gegaan. Hij mocht echter niet inslapen, niet vergeten, dat hij als een geteekende, een individu met besmet bloed te boek stond en dat de heeren nog altijd een oude rekening met hem te vereffenen hadden. Voorloopig was zijn positie niet onrustbarend, maar dit beteekende weinig voor de toekomst, omdat elk oogenblik een verandering kon intreden. Ook de gevaarlijkste dingen zien er in het begin meestal onschuldig uit.

Een vrouwtje met kranten bleef bij zijn tafel staan en vroeg of hij een Zondagavondblad hebben moest. Hij kende het verschrompelde versufte menschje, moeder van een paar flinke jongens, die lid waren geweest van de Liga en bij de razzia's in Februari waren weggehaald. Op zijn vraag, of zij nog iets van haar jongens had gehoord, kwam zij dichter bij hem staan, keek even schichtig om zich heen en fluisterde heesch, dat haar jongens dood waren.

‘En ze hebben niks gedaan, waarachtig als God. Zulke beste jongens, meneer.’

Tom knikte stom, drukte haar wat geld in de hand en hoorde zichzelf toen iets van moed houden zeggen. Krankzinnig, waarom zou deze afgebeulde, door ellende afgestompte stakker moed moeten houden? Alsof het nog zin had dit vernielde, kapot geslagen leven te rekken. Hier stond hij weer machteloos tegenover de verschrikkelijke werkelijkheid, kwam hij weer heel even in aanraking met het verborgen leed der ongenoemden, der onschuldige slachtoffers van de misdadigers, die thans de wereld regeerden. Verlaten en weerloos waren zij, al die beste jongens, die nooit iets misdreven hadden, die ongelukkige moeders, die het niet begrepen, arme verraden menschen, hulpeloos overgeleverd aan een vijand zonder genade. Niets kon gedaan worden om deze stakkers te helpen, dit vervloekte onrecht te bestrijden. Als je daaraan dacht, erkennen moest dat je laf en onmachtig was, dan kwam je er toe je af te vragen, of het nog zin had te probeeren jezelf veilig te stellen en te trachten door listigheidjes je leven te redden.

Of hij maar even zijn persoonsbewijs wilde laten zien. De rechercheur, die het vroeg, stond op dezelfde plaats waar zich enkele minuten geleden het Joodsche vrouwtje bevonden had. Tom schrok, maar wist zich te beheerschen en haalde kalm zijn portefeuille uit zijn zak. Een korte blik op zijn kaart zonder J

was voldoende om den rechercheur ervan te overtuigen, dat hij op deze caféstoel zitten en een kop eikeldrab drinken mocht, zonder daarvoor de marteldood in het concentratiekamp Mauthausen te moeten sterven. Opgelucht stak hij de kaart weer in zijn zak en nam de papieren van het tafeltje. Hij had de proef doorstaan, zijn entréebiljet was in orde en hij behoefde voorloopig geen angst te hebben, dat hij de maatschappij uitgesmeten zou worden. Twee boxen verder hadden de menschenjagers beet, betrapten zij een Jood, die verwezen glimlachend, meer beschaamd dan ontsteld, opstond en zijn jas van de kapstok nam. Het was stil in het café en zelfs de biljartballen tikten niet meer, toen de twee Gestapo-mannen met hun arrestant vertrokken, de glazen schoepen van de draaideur weer een Jood uit het leven wegmaalden. De consternatie was nog niet geweken, toen Lex binnen stapte. Hij had zich zoo gojsch mogelijk gemaakt, maar ondanks zijn gecoupeerd snorretje en zijn kortgeknipte haren zag hij er uit, alsof hij zooeven van de frontpagina van een antisemietisch hitsblad was afgestapt. Als nieuwste aanwinst voor zijn vermomming droeg hij het gevleugelde K.L.M.-speldje, een insigne dat, na het crucifix, dat hij echter niet kon dragen zonder op te vallen en zich verdacht te maken, het duidelijkst het on-Joodsche karakter aan het licht bracht van den drager, die er zulke gevaarlijke liefhebberijen als de luchtvaart op na hield. Aan de stevige, mannelijke handdruk, welke hij van hem kreeg, voelde Tom, dat Lex zich al aardig moest hebben ingeleefd in de geestesgesteldheid van den vliegtuigbestuurder, van wien hij, naar hij zei, het speldje gekregen had.

‘Je boft,’ zei Tom. ‘Een paar minuten vroeger en je zou er leelijk bij geweest zijn, met of zonder speldje. Er was hier juist contrôle.’

‘Dacht je?’ vroeg Lex, overmoedig lachend. ‘Zij zullen Marten Vermeulen wel met rust laten.’

Hij liet een persoonsbewijs zien, waarop zijn portret geplakt was en dat de naam Vermeulen droeg.

‘Goed gedaan, nietwaar?’ vroeg hij met een trots, alsof hij zelf de knappe vervalsching had verricht. ‘De handteekening kan ik al bijna precies namaken,’ vervolgde hij, ‘de vingerafdrukken kloppen natuurlijk niet, maar als je er zoo diep in zit, dat ze dat gaan onderzoeken, ben je toch naar de haaien.’

‘Uitstekend gedaan,’ erkende Tom, na het op de foto aangebrachte stempel nauwkeurig bekeken te hebben. ‘Toch zou ik maar voorzichtig blijven en niet in café's komen nu je weet, dat daar gecontroleerd wordt.’

‘Ik ga gewoon mijn gang. Hoe voorzichtiger je doet, hoe meer

kans je hebt tegen de lamp te loopen. Van nu af ben ik Marten Vermeulen met een krul onder zijn handteekening en daarmee uit.'

'En je uiterlijk?'

'Zegt niks. Rassenkitsch! Ik ken Joden, die er gojscher uitzien dan Calvijn en je ziet hier Duitsche soldaten loopen met ponems waar de koegel een duim dik op ligt.'

'Toch maar zooveel mogelijk uit de café's wegblijven, zooals ik het doe. De kroeg is voor menschen zooals wij, die boter op hun hoofd hebben, gevaarlijker dan de vuurlinie voor den soldaat.'

'Komt best in orde, ik ben ook geen kind. Ik heb gezorgd voor een privékroeg, waar geen spion of mof inkomt en waar nog een ouderwetsche borrel geschonken wordt.'

Lex' eigen kroeg bevond zich op de zolder van een oud huisje aan de Prinsengracht, dat geheel opnieuw geschilderd en behangen en in overeenstemming met zijn behoeften en eischen van het oogenblik was ingericht. Hij had het laten huren door een Christen-vriend en de benedenverdieping afgestaan aan een half-Joodschen literator, die er een zaakje in tweede handsch boeken en platen in ondergebracht had. Er stonden antieke meubelen en er hingen een paar goede schilderijen van zeventiende-eeuwsche schilders, er lag een mooi Perzisch tapijt, waarop een crème gelakte salontafel stond met een glazen blad, waarin de electrische kaarsen van een zesarmige imitatie-Renaissance luster weerspiegelden. Modern en antiek, oud en nieuw, mooi en leelijk, was hier bijeen gebracht, zonder dat het geheel rommelig of wansmakelijk geworden was. Lex, die zich op zijn kennis van antiek en schilderijen beroemde, mocht zich dan een paar prullen in zijn handen hebben laten stoppen, voorwerpen die gevaarlijk dicht bij bazar-artikelen gestaan moesten hebben, het viel niet te ontkennen, dat de inrichting van het huisje, zoo niet van een verfijnde smaak dan toch van begrip voor het aangename en zin voor gezelligheid getuigde. Een huisje als zijn bewoner, dacht Tom, een beetje rommelig en druk, hier en daar op het kantje van het banale, maar vriendelijk en gemoedelijk.

'Dit is nog maar het begin en het beste krijg je nog te zien,' zei Lex met een glans van genoegen op zijn dikke kop, omdat Tom hem zijn lof niet onthouden had.

Voordat zij naar boven gingen, moest hij eerst nog even naar beneden, om open te doen voor van Tuin, die zonder Hans verschenen was.

'Meteen maar door naar de kombof,' zei de Jong, na even de vertrekken te hebben laten zien aan Ger, dien hij een deskundige

achtte op het gebied van kroegen en sterke drank, maar wiens artisticiteit en schoonheidszin hij niet hoog aansloeg.

Hij leidde zijn bezoekers naar boven langs een krom trapje, dat opeens ophield voor een met papier beplakte deur, waarop een op een champagneflesch zittende naakte juffrouw geschilderd was.

‘Wat ben je met ons van plan?’ vroeg Ger.

Lex lachte geheimzinnig en gelukkig, als een kind dat op het punt staat zijn speelgenootjes zijn mooiste speelgoed te laten zien. Hij tastte in een donkere spleet, draaide een paar schakelaars om en wierp toen het papieren deurtje wijd open.

‘Een compleet bordeel!’ riep Ger bewonderend toen zij de door een dozijn rose overkapte lampjes beschenen zolder betreden hadden. ‘Wellust en drankzucht onder de hanebalken. Alleen de snollen ontbreken nog.’

‘Die komen ook,’ lachte de gelukkige bordeelhouder, nog een paar lampjes meer aandraaiend.

Langs het naar binnen hellende dakbeschot, dat versierd was met wandschilderingen in het genre van de vrouw op de flesch, waren banken getimmerd, die vol kussens met overtrekken van bont goedkoop katoen lagen en daarvoor stonden afgezaagde chemicaliënvaatjes, netjes gebeitst met fel rood geschilderde hoepels. In de hoek was een kleine bar met een matglazen blad, waaronder licht brandde en daarachter stond Lex, een kruik jenever in zijn hand, als een dik Chineesch afgodsbeeldje op een huisaltaar.

‘Als de Joden niet meer in de kroegen mogen komen, dan komen de kroegen bij de Joden,’ lachte hij. ‘Die heele inrichting hier heeft mij nog geen honderd gulden gekost.’

‘Geen wonder,’ antwoordde Tom, ‘als je stellingen in het magazijn laat afbreken, alle bicarbonasvaatjes gapt en Joop in onze tijd voor je laat werken.’

‘Dat is het aandeel van de firma en daarvoor krijgen mijn oompagnons de consumptie gratis. Wat zal het zijn, heeren: jenever, port, cognac, sherry, whisky of roode wijn?’

‘Bliksems, zwijn van een Lex, ik heb nooit geweten, dat je zoo'n door en door edel mensch was,’ zei Ger ontroerd, terwijl hij het zich op een van de banken gemakkelijk maakte. ‘Geef mij maar een eenvoudig glas jenever, want ik ben nog te veel onder de indruk om meteen aan de whisky te beginnen.’

Lex had zijn jas uitgetrokken, zijn hemdsmouwen opgestroopt en bracht, met een servet over zijn arm, glazen en kruiken aan. Met de zwier van een ervaren kellner schonk hij in, vlug en zonder

een droppel te morsen, ging toen tegenover zijn vrienden op een krukje zitten.

‘De volgende borrels schenken de heeren zelf in, regel van het huis,’ zei hij. ‘Is het hier een ideale schuilplaats of niet?’

‘Hemelsch,’ prees Ger, die niet begreep wat hij bedoelde. ‘Je kunt hier minstens met een stuk of tien Grieten heerlijk schuilen. Mij krijg je dadelijk, met of zonder luchtalarm.’

Tom zei niets, wist niet of Lex zijn vraag ernstig meende. Het zou anders wel iets voor hem zijn, om van een gelegenheid, die als schuilplaats bedoeld was, een nachtkroeg te maken en te veronderstellen dat hij daar, als de nood aan den man kwam, zou kunnen onderduiken.

‘Ik heb hier van alles,’ zei de Jong, ‘ik zou hier weken, zelfs maanden binnen kunnen blijven, zonder mij te vervelen. Volop drank, beneden boeken, gramophoon en radio en zes huizen verder woont een prima kok. Ik geef mijn adres aan een paar vertrouwde vrienden, die hier altijd welkom zijn en dan heb ik nog een paar Arische vriendinnetjes, die dol zijn op apricot-brandy en rassenvermenging.’

Hij is gek genoeg om het te meenen, dacht Tom en toen ging de bel. Even later kwamen een paar slanke, goed gekleede blondines boven, wier vrijmoedig optreden bewees, dat zij deze bar op zolder, die nog maar zoo kort bestond, niet voor de eerste keer bezochten.

De gastheer verwelkomde de meisjes met een kus, stelde voor, noemde de dames bij voornamen ontleend aan Le Rire en zette een flesch likeur op het tonnetje. Ger grinnikte achter zijn voor de zooveelste keer gevuld glas en kon zijn oogen niet afhouden van de twee slanke nimfen, die zoomaar cadeau en gratis binnen waren gevallen. Die Lex was een reuzenkerel, een prachtmensch, maar Loulou - of hoe heette dat ding ook weer? - was mooier en liever.

‘Binnenkort geef ik hier met de heeren een groot intiem feest,’ zei Lex, alsof men dit, juist voordat de dames kwamen, besloten had. ‘Plechtige herdenking van de overtreding der Neurenberger Jodenwetten. De dames zijn hierbij uitgenoodigd, nietwaar, Armand?’

Dat ben ik, dacht Ger, en hij knikte ijverig.

‘Voordat het zoover is, houden wij eerst een paar repetities,’ zei hij. ‘Dit wordt de eerste.’

‘Jammer, maar dat kan nu net niet,’ pruilde de kleinste, die Lex zooeven met een mooie, moeilijk te onthouden filmnaam had aangesproken. ‘Wij zijn maar even komen aanwippen, om te zien hoe je het maakte.’

‘Die schatten,’ zei de aangewipte aangedaan. ‘Vergeten mij nooit. Hoe lang kennen wij elkaar nu al?’

‘Laat eens kijken... al wel veertien dagen.’

‘Drie weken,’ meende Loulou.

‘Lieve hemel ja, waar blijft de tijd,’ zuchtte Lex, beide meisjes tegelijk omarmend. ‘Zij hebben mij allebei nog in mijn goeie dagen gekend.’

Ger zette zijn glas neer, sloeg op zijn dij, trok zijn colbert recht en stond resoluut op, als iemand die een aanvang zal gaan maken met de uitvoering van een na lang aarzelen genomen besluit. Die kleine met de gouden krulletjes, de brutale spitse borstjes en die onuitsprekelijke filmnaam zou het moeten zijn. Zij en geen ander. Het lastigste van dit heele geval was de naam; de rest kwam allemaal wel in orde. Hoe had Lex haar zooeven ook weer genoemd?

Melba, heette zij.

Dat klonk anders dan zooeven, dat was een naam voor een zeilboot. Ook goed! Bespaarde hem een hoop last. Sannie was een fregatschip, een rumrunner op Jamaïca, maar deze Mary was een luxe jacht, deze kleine Mary Pickford.

‘Eindelijk,’ zei hij, zich tot het meisje overbuigend, ‘jaren geleden heb ik je gezien in Marketstreet in San Francisco, op de film. Toen ben ik smoor op je geworden, toen was ik nog een eerlijk zeeman en geen zwendelaar in surrogaten, kleine Mary Pickford.’

Hij liet zijn vingers door haar krulletjes glijden en terwijl hij dit deed, viel zijn oog op Tom, die Loulou op zijn knie genomen had en kuste. Die deed het beter dan hij, kletste minder. Het goede voorbeeld van zijn vriend volgend, nam hij Mary in zijn armen, maar ofschoon zij hem niet afweerde, beantwoordde zij zijn teederheden slechts met een vluchtige kus, zooals een moeder haar kind zoent, dat zich haasten moet om op school te komen.

‘Het kan nu echt niet, lieverd,’ zei ze. ‘Een andere keer. Loulou!’

Loulou maakte zich langzaam en met tegenzin vut Tom's omarming los en stond op.

‘Vervelend, het begon juist zoo gezellig te worden. Ik heb het je vooruit gezegd, als wij naar George gaan, komen wij er niet vandaan.’

Zij maakten een afspraak voor de volgende keer, gaven nog een klein zoentje en even onverwacht en vlug als zij gekomen waren, verdwenen zij weer.

‘Een aardig slag van vriendinnen hou jij er op na,’ zei Ger.

‘Dacht eerst dat het gewone hippies waren, maar ze zijn beslist buitengewoon.’

‘Dood fatsoenlijke kinderen,’ lachte Lex, ‘streng opgevoed, kort gehouden. Het zijn zusters, er is nog een derde ook, een schatje, en haar moeder ken ik al jaren. Ik heb haar eens een groote dienst bewezen en als belooning vertrouwt zij mij van tijd tot tijd haar dochters toe. Ik ben zooveel als die kinderen hun tweede vader.’

‘Daarom noemen zij je zeker George,’ zei Tom, ‘dat klinkt vertrouwelijker. Maar zonder gekheid...’

‘Die meisjes,’ legde Lex uit, ‘de hemel mag weten hoe zij heeten, maar die kinderen zijn in zekere zin oorlogsslachtoffers. Ze zijn jong, levenslustig en willen graag uitgaan en een beetje van het leven genieten. Om twaalf uur gaan de zaken dicht, na zevenen is er geen borrel meer te krijgen en met Duitschers uitgaan doen die meisjes niet, daarvoor was hun vader een te goed vaderlander. Wat schiet er voor een fatsoenlijk en vaderlandslievend meisje, dat zich een beetje amuseeren wil, anders over, dan bij Lex apricot brandy te drinken en bij hem te blijven ontbijten?’

‘Je hebt ze dus gewoon van de straat opgepikt?’

‘Bijna. Het was in een portiek, tijdens luchtalarm. Ik ben voldoende socialist om zooiets te kunnen doen, zonder er bij op m'n borst te slaan.’

‘Dat socialisme van jou heeft nooit iemand in twijfel getrokken. Maar meen je, dat je je zooiets als Jood kunt permitteeren?’

‘Voorloopig nog wel. De rassenwetten zijn hier nog niet van kracht verklaard.’

‘Dat niet, maar ik zou toch maar een beetje voorzichtig zijn met die toevallige vriendinnen.’

‘Kwestie van een beetje menschenkennis, nationaal instinct, erotische intuïtie. Als jij daarop voor jezelf niet vertrouwt, zal niemand het je kwalijk nemen, als je van de fuif wegblijft.’

‘Tenzij jij zeker weet, dat die kinderen safe zijn,’ antwoordde Tom inconsequent.

‘Honderd procent. Zij zijn alle drie dol op matzes met pekelvleesch. Je behoeft ze trouwens niet te vertellen dat je Jood bent, want als ze een borreltje op hebben, vragen ze niet naar je persoonsbewijs.’

‘Hoe dan ook, die fuif gaat door,’ besloot Ger. ‘Als Tom niet komt, zal ik mij wel opofferen en op twee tegelijk verliefd worden.’

‘Een mannelijk besluit,’ prees Lex. ‘Tom is te somber en te voorzichtig en ik waag misschien een beetje te veel, maar dat

kan mij geen bliksem verdommen. Als ik niet eens wat pret kan maken en altijd maar moet denken aan die rotzooi waarin we zitten, dan word ik gek. Een leven zooals dat van Tom zou ik niet kunnen uithouden. Een beetje genieten, zoolang we de kans nog hebben.'

'Ik heb geen critiek op dat standpunt, al ben ik het er niet mee eens,' antwoordde Tom. 'Ik ben nooit een boemelaar geweest en toch heb ik juist in de laatste tijd wel eens zin om uit de band te springen. Het gaat mij alleen niet erg goed af, niet omdat ik het innerlijk niet wil, maar omdat ik het niet kan, omdat ik niet onder die ellendige druk vandaan kom.'

'De ooievaar heeft ons verkeerd bezorgd,' zei van Tuin. 'Jij had de calvinist moeten zijn en ik de Jood. Maar, om tot een eind te komen, want de jenever gaat niet beter smaken van dat zwaarmoedige gezanik: zullen wij het eenjarig bestaan van de fabriek herdenken met een fuif voor het personeel en natuurlijk ook voor de bazen of niet?'

'De opdracht is aangenomen,' antwoordde de Jong, 'ik zal er een moorddadig feest van maken en jullie eens laten zien, hoe aardig sommige van onze fabrieksmeisjes er uitzien, als zij goed in de kleeren zitten en een beetje rouge op hebben. Jullie hebben daar geen oog voor, kijken er alle drie te weinig naar, zelfs Ger, die toch geen hekel aan de vrouwen heeft.'

'Ik kijk er niet meer naar,' verbeterde van Tuin. 'Vroeger, toen jij nog niet in de zaak zat, heb ik er meer werk van gemaakt, totdat Hans mij op de vingers tikte en zei, dat ik ons prestige ondermijnde. Omdat ik hem gelijk moest geven, heb ik daarna maar zooveel mogelijk de andere kant op gekeken.'

'Prestige,' riep Lex lachend, 'wat is dat voor een waanvoorstelling, prestige in deze tijd van collectief slavendom en dan tegenover zulke lieve kinderen. Enfin, misschien begrijp je dat als Jood beter. Is het jullie wel eens opgevallen, dat het personeel mij minder beleefd zou behandelen dan jullie?'

'Omdat je Jood bent?'

'Neen, daarom niet, maar omdat ik nooit de andere, de verkeerde kant van Ger, maar altijd de goeie kant opgekeken heb. Dat heeft mij, noch jullie, noch de zaak eenig kwaad gedaan. Dat kan Loulou, die zich zooeven zoo lekker door Tom liet knuffelen, bevestigen. Zij werkt namelijk bij Purax op de pakafdeeling.'

Tom keek zijn vriend verbluft aan en zei niets, maar Ger, die minder gecompromitteerd was en zich niet gemakkelijk uit het veld liet slaan, zei, dat dus opnieuw weer eens gebleken was, dat de firma haar reputatie van goede werkgeefster verdiende.

‘Wij maken dames van die arbeiderskinderen. Die Mary Pickford was dan zeker een van die werksters, die 's morgens voor dag en dauw onze kantoren schoonmaken?’ vroeg hij.

‘Neen, die is geloof ik, winkeljuffrouw in een modezaak. Voor Tom, die altijd zoo voorzichtig is, blijft het toch maar een bedenkelijk voorval,’ plaagde Lex.

Hij ging naar de gramophoon, zette een plaat op en even later daverde de internationale onder de lage balkenzolder.

‘Nooit bang zijn, ontwaakt, verworpenen der aarde,’ zong hij. ‘Mijn buren zijn trouwens goed: die aan de linkerkant zit in de zwarte handel en de rechtsche, die een beetje doof is, heeft de Oranjezender soms zoo hard aanstaan, dat ik watjes in mijn ooren moet stoppen om het geklets niet te verstaan.’

Het een-jarig bestaan van de Purax fabriek werd onder gunstige omstandigheden herdacht. Het Japansche bombardement van Pearl Harbour had de Vereenigde Staten van Amerika in de oorlog gesleept en er Duitschland een nieuwen machtigen vijand bij bezorgd. De herinnering aan hetgeen in 1918 was geschied, toen de Yankee's Duitschland de genadeslag hadden gegeven, was er de oorzaak van, dat men in de bezette gebieden Amerika's deelneming aan de oorlog met nog meer geestdrift begroette dan Hitler's fatale aanval op Rusland. Zelfs de grootste pessimisten begonnen thans een beetje licht te zien en vertrouwden, dat het land van de Duitschers zou worden verlost, al zou de bevrijding dan ook nog wel eenige jaren op zich kunnen laten wachten.

Lex behoorde tot de geestdriftigste optimisten en was zoo vast van Duitschland's spoedige ondergang overtuigd, dat hij in een café een paar officieren onomwonden te verstaan gaf, dat zij, met het oog op de lang niet rooskleurige toestand van hun vaderland, er goed aan zouden doen een beetje minder aanmatigend op te treden. Alleen aan de omstandigheid dat de heeren dronken waren en een paar bezoekers er in slaagden hem door een achteruitgang weg te werken, had hij het te danken, dat hij niet bij de Sicherheitspolizei terecht kwam. In deze zonnige stemming en vervuld van de hoop dat het feest van Purax zou samenvallen met de inval van het Engelsche leger, begon hij zijn voorbereidingen. Daar hij niet op geld behoefde te zien en de kronkelwegen in de doolhof van de zwarte handel uitstekend kende, gelukte het hem in enkele dagen een hoeveelheid drank en versnaperingen bijeen te brengen, die voldoende was om een personeel, twee maal zoo groot als dat van Purax, dronken te maken en een indigestie te bezorgen. Hij legde een activiteit aan de dag

die iedereen versteld deed staan en deed gewichtig en geheimzinnig als het Duitsche propaganda-ministerie aan de vooravond van een offensief. Herhaaldelijk kreeg hij bezoek van opzichtige, eenigszins fletse en naar goedkoope parfums geurende beauty's en van zorgvuldig gekapte en opvallend chic gekleede heeren. Deze bezoekers, variété-artisten, geurden naar tooneel en kleedkamer zooals een grondwerker naar modder of een slager naar bloed en vet ruikt. Lex, die zich zonder moeite inleefde in elke rol, welke de omstandigheden hem te spelen gaven, was thans een volmaakte impresario naar Amerikaansch model. Ofschoon hij anders zelfs zelden een sigaret rookte, liep hij thans de geheele dag met een natte stomp sigaar tusschen zijn lippen, ontving zijn bezoekers in hemdsmouwen, gezeten achter zijn schrijfbureau, dat bezaaid was met artistenfoto's, en gebruikte, ook in zijn conversatie met grossiers en kruideniers die waschmiddelen kwamen koopen, tooneeluitdrukkingen en artisten-jargon. Als zijn compagnons hem vroegen hoe het met de voorbereidingen stond, lachte hij geheimzinnig en antwoordde alleen maar dat het grootsch zou worden.

Op de dag van het feest, dat pas diep in de namiddag beginnen zou, werd niet gewerkt en verschenen alleen een paar knechten, die onder Lex' toezicht twee pakzalen zouden ontruimen en versieren. Er waren stoelen en tafels gehuurd en nadat deze op hun plaats waren gezet en papieren guirlandes met vlaggetjes en lampions van wand tot wand gespannen waren, was er niet veel meer dat herinnerde aan de oorspronkelijke bestemming van deze, als op de intocht van een burgerbruiloft wachtende, lokalen. Men was juist bezig met de oplossing van het moeilijke probleem van een geïmproviseerd tooneel, waaraan Lex medewerkte door met een hamer en een duimstok in zijn hand heen en weer te loopen en aanwijzingen te geven welke niemand begreep, toen Joop binnen kwam met de mededeeling, dat er een veldwachter was, die iemand van de directie wilde spreken. ‘Laat maar hier komen,’ zei de eenig aanwezige directeur, die het niet ongewenscht vond om iemand, die ambtshalve verplicht was te denken dat zij knoeiers en bedriegers waren, eens te laten zien dat de firma het, in ieder geval voor zoover het haar personeel betrof, ernstig nam met haar sociale taak. Het zaakje waarover de man, in zijn onkunde en dienstijver, alleen maar met de directie meende te kunnen spreken, was overigens van weinig beteekenis. Een of andere vlijtige vooroorlogsche keurmeester, ergens in de provincie, had een partijtje ondeugdelijk waschmiddel in beslag genomen en een aanklacht bij den officier van justitie

ingediend. Lex trachtte den veldwachter aan het verstand te brengen, dat hij een buitengewoon ongunstig oogenblik had uitgezocht om de directie, die in feeststemming verkeerde, een verhoor af te nemen. Hij was procuratiehouder en wist niet beter of zijn firma leverde alleen maar prima waar en wat de heeren betrof, die zouden, als zij tegen de avond kwamen opzetten, zeker niet bekwaam zijn tot het verstrekken van inlichtingen. Meneer kon een glaasje bier en een sigaartje krijgen en mocht, als hij daar aardigheid in had, gerust een beetje blijven kijken naar hetgeen de directie liet doen om haar personeel in deze beroerde tijd eens een gezellige dag te bezorgen. Zoowel dit loffelijk streven als het biertje wist de agent, die een goed Nederlander bleek te zijn, te waardeeren en na nog een scheutje oude klare geproefd te hebben, verklaarde hij eigener beweging, dat hij nog wel eens terug zou komen, als het den heeren beter gelegen kwam. De veldwachter was nog maar nauwelijks vertrokken, toen Poortemaker van het zeepbureau in gezelschap van een collega verscheen. Geen gevoel voor verhoudingen, vond Lex, toen hij gehoord had, dat Poortemaker's metgezel kwam voor boekencontrôle, omdat de heeren in Den Haag de zaak niet vertrouwden, uit de mutatiestaten van de firma niet wijs konden worden en veronderstelden, dat er vele tonnen chemicaliën spoorloos verdwenen moesten zijn. Lex zou het buitengewoon prettig vinden, als de heeren, hoewel het feest nog niet begonnen was, iets gebruiken wilden, maar op een dag als deze stond zijn hoofd niet naar chemicaliën. Poortemaker begreep het en stelde hem gerust: zijn collega was een man met wien te praten viel en was door hem voldoende over de firma ingelicht, om die verdachtmakingen uit Den Haag niet al te ernstig te nemen. Als de zaak er zoo voorstond en meneer Coster met goede bedoelingen kwam, dan veranderde alles opeens en zou het hem een bizonder genoegen zijn de heeren te mogen zien op het feest, dat weliswaar alleen voor het personeel gegeven werd, maar waar menschen, die zooveel begrip toonden voor de belangen van de firma, van harte welkom waren. Poortemaker had bezwaren, kon zijn kostjuffrouw niet met het eten laten zitten, maar Coster, die al tien jaar huwelijksleven zonder een enkel fabrieksfeestje achter de rug had, meende dat zij best een groote fraude op het spoor gekomen konden zijn en het volste recht hadden om naar huis te telegrafeeren, dat zij pas met de laatste trein terug konden komen. Lex vond het fijn dat zij de uitnoodiging aannamen; het feest zou door hun aanwezigheid een eenigszins officieel karakter krijgen. ‘Alleen,’ waarschuwde hij, ‘geen redevoeringen of on-

derscheidingen, want alle leden van de directie zijn rotsvaste democraten.’

Het geleek wel een studentenjool, toen de eerste Jan Plezier, een harmonicaspeler op de bok en volgeladen met paksters en arbeiders, voor de fabriek aankwam. Lex had kans gezien het aangename aan het nuttige te paren, door spandoeken aan weerszijden van de rijtuigen te laten aanbrengen, waarop te lezen stond:

> Wij zitten niet in zak en asch,
> Gebruiken Purax voor de wasch!

Het geheele personeel, de vertegenwoordigers en Eigen Geschmack schon tot inbegrepen, werd op deze manier van huis gehaald en alleen een paar kantoormeisjes, die zoo'n ordinaire Jan Plezier geen gezicht voor de buren vonden, hadden er de voorkeur aan gegeven op eigen gelegenheid te komen. De gasten werden ontvangen door Kees, een expeditieknecht met artistieke neigingen en liefde voor het tooneel, die, na herhaald aandringen, van Lex verlof gekregen had als ceremoniemeester te fungeeren. Welke Kees' opvattingen van deze functie waren, zou wellicht later op de avond blijken, daar hij zich er voorloopig alleen toe bepaalde, de gasten op een dreigende commandotoon, alsof hun een ongeluk boven het hoofd hing, dat hij tot elke prijs moest trachten te voorkomen, overbodige aanwijzingen te geven. Toen Lex de verbeten ijver van den schilderachtigen jongen, die boven een kastanjebruine pantalon een smokingjasje droeg en die zich, waarschijnlijk om artistieke redenen, had uitgedost met een rose overhemd en een grasgroen strikje, een oogenblik had gadegeslagen, kreeg hij spijt van zijn toegevendheid en gaf den meesterknecht opdracht om er voor te zorgen, dat Kees' ceremonieele ambitie niet in een gelegenheidsdictatuur ontaarden zou. Nu de pret begonnen was, kreeg hij het pas echt druk en kwam oogen en handen te kort om overal op te letten en alles te regelen. Niets mocht hem ontgaan, geen woord van lof over de inrichting van de zalen, al kwam het ook van den jongsten loopjongen, wilde hij missen en het liefst zou hij met de monden van zijn gasten geproefd hebben, hoe de naar zijn aanwijzingen bereide cocktail smaakte. Zweetend ijlde hij door de zalen, gaf wenken, drukte handen, luisterde met evenveel graagte als ongeduld naar complimentjes, klonk met zijn compagnons en met iedereen die hem een glas voorhield en had onderhand nog gelegenheid met voldoening op te merken, dat verschillende meisjes er schattig uitzagen.

Toen de cocktail geserveerd was, gaf Lex een teeken aan den boekhouder, die nu al hoofdpijn had, omdat hij, belast met de leiding van het buffet, de onuitvoerbare opdracht had er voor te

zorgen, dat het feest niet te vlug in een dronkemansboel doodliep. De ceremoniemeester beklom een stoel, om het geachte publiek te verzoeken plaats te nemen, maar slaagde er pas in zich verstaanbaar te maken, nadat ieder die iets over zijn kostuum meende te moeten zeggen, aan dit verlangen voldaan had. Inplaats van gevolg te geven aan zijn herhaald gedaan verzoek om te gaan zitten, zong men gemeenschappelijk een populair liedje, dat een der fabrieksknechten had ingezet.

'Let eens op, Tom,' zei Ger, 'het wordt een prachtige bende en ik moet mij al heel erg vergissen, als die verfdoos van een ceremoniemeester niet met minstens één blauw oog naar huis gaat.'

Er werden gecyclostyleerde papiertjes uitgedeeld en een van de meisjes, die dit deed, was de kleine Mary Pickford. Lachend kwam zij naar haar patroons toe en overhandigde het briefje met een knipoogje.

'Nu heb je toch zeker wel een beetje meer tijd?' vroeg Ger.

'Straks,' beloofde zij met een ondeugend lachje.

Ger oogde haar na en toen hij het lichtblauwe japonnetje achter de dwergpalmen in de hoek waar het strijkje zat had zien verdwijnen, richtte hij zich tot Hans.

'Zou jij een jaar geleden vermoed hebben, dat dit allemaal in dat waschmiddel van ons zat?'

'Een knappe meid,' vond Hans. 'Maar kijk dit eens!' Hij hield Ger het gecyclostyleerde briefje voor. 'Purax-marsch. Muziek en woorden van Alex de Jong.'

De dichter-componist was inmiddels voor de piano gaan zitten en sloeg een paar accoorden aan. Op het podium verscheen een humoristen-paar, dat de Purax-marsch ten gehoore zou brengen. Reeds bij het tweede refrein zong alles mee, daverde het door de zaal: 'Wij zitten niet in zak en asch, gebruiken Purax voor de wasch.' Het lied werd herhaald, voor de tweede en derde keer gezongen, iedereen brulde mee en zelfs Eigen Geschmack schon tot getuigde met schorre stem, dat hij niet in zak en asch zat. Toen er geapplaudisseerd word stond Lex op, gooide een haarlok met een ruk van zijn hoofd naar achteren, veegde met een zakdoek zijn verhit gezicht af, boog en gedroeg zich als een piano-virtuoos na een recital of een componist, die de première van zijn nieuwe opera had geleid. Maar het applaus was nog niet verstomd, of hij vertoonde zich alweer in een andere rol en was arrangeur van feesten, bruiloften en partijen. Hij klapte in zijn handen en verzocht den dames en heeren aan tafel te willen gaan. Men kon gaan zitten waar men wilde, er waren voor niemand

plaatsen gereserveerd, zelfs niet voor de directie. ‘Zeer democratisch,’ prees Löw en Lex glimlachte gestreeld. De ceremoniemeester bleek er echter anders over te denken en kreeg een kleine woordenwisseling met een magazijnbediende, omdat deze niet naast het meisje mocht zitten, op wie hij al lang een oogje had.

‘Orde moet er zijn,’ riep Kees, die genoeg demagoog was om zijn jaloezie niet te laten blijken, en, voor zichzelf zorgend, voorgaf het algemeen belang te dienen.

Het strijkje, dat de Puraxmarsch inzette, overstemde den ceremoniemeester, en het kleine blondje, blij dat die suffert van een magazijnbediende nu eens eindelijk kleur bekende, maakte een eind aan de woordenwisseling, door te zeggen dat Kees kon barsten en trok den ander op de stoel naast de hare.

Mary Pickford was van Tuin's tafeldame. Tom zat tusschen twee Jordaanmeisjes in goedkoope katoenen jurkjes, van wie de een herhaaldelijk riep dat het, eerlijk, een moordfuif was en de ander niet ophield te zingen, dat zij niet meer in zak en asch zat. Hans werd belegerd door een omvangrijke, zwaar geboezemde kantoorjuffrouw, een typiste, die altijd zijn brieven opnam en met wie de huichelaar, naar Ger thans aan haar meer dan vrijmoedig gedrag meende te kunnen zien, in het geheim reeds menig vertrouwelijk woordje gewisseld moest hebben.

De deur van de gang zwaaide open en twee in de sluikhandel ervaren Joodsche slagers, leveranciers van alle verboden artikelen, vanaf koffieroom tot en met rijwielbanden, traden binnen met dienbakken, waarop heuvels van broodjes met worst en pekelvleesch lagen. De heeren werden op de voet gevolgd door hun zoontjes en buurjongens, die schalen met eieren, zalmsalade, broodjes met kip, appelen en andere, reeds lang uit de winkels verdwenen lekkernijen, droegen. Er zat iets opzettelijks, een element van verrassing en overrompeling in deze manier van opdienen, waarbij alles tegelijk ter tafel kwam, een waarschijnlijk goed bedoelde, maar ongepaste bluf, tegenover menschen, die genoodzaakt waren op een minimum te leven. Regie van Lex, die verzot is op verbluffende effecten, dacht Tom. Toen hij echter zag hoe de gasten reageerden, met welk een geestdrift deze karavaan des overvloeds ontvangen werd, hoe de stapels broodjes wegslonken, alsof zij met spaden van de dienbakken werden geschept en toen opeens het stemmenrumoer overging in een op het klotsen van water gelijkend geluid, veroorzaakt door honderd etende en smakkende monden, begreep hij dat hij verkeerd geoordeeld had en dat fijngevoeligheid zelden een kans krijgt, als de maag niet

voldoende gevuld is. Poortemaker, op een kippenboutje kluivend, gaf zijn collega een duw met zijn arm en vroeg of hij nu niet met zijn eigen oogen zag, dat die knoeiers van Purax een stel fijne jongens waren. Coster knikte alleen maar nadrukkelijk, had mond en aandacht te veel noodig voor de zalm met mayonnaise, waarvan hij de smaak al bijna vergeten was. Zoodra de eetlust een weinig gestild was, werden de bier- door wijnglazen vervangen, tikte Redens tegen zijn bord, stond op en kuchte. Het vervelendste karweitje van de avond, het afsteken van een speech, was aan hem toevertrouwd. Hij had getracht er aan te ontkomen en het op Tom te schuiven, maar was tenslotte gezwicht voor het argument van zijn compagnons dat hij, als oudste directeur, die bovendien de zaak op zijn naam had, de aangewezen man was om het woord te voeren. Nu had hij heelemaal niets tegen spreken in het openbaar en vaak genoeg in die jaren van politieke werkeloosheid had hij er naar verlangd om weer eens voor een volle zaal te staan, in goed gebouwde volzinnen zijn meening te zeggen en het middelpunt te zijn, de man aan wiens lippen honderden hingen. Maar dit spreken voor menschen, wien je iets verklaren, die je voor een denkbeeld winnen of desnoods bestrijden moest, dit vechten voor de verwezenlijking van een politiek doel, was heel iets anders dan het praten voor een gehoor, waaraan je eigenlijk niets te zeggen had, dat afhankelijk van je was en dat alles wat je vertelde even mooi vond, omdat het glad maling aan je had. Tegenover deze menschen, zij mochten er dan zelf op het oogenblik niet aan denken, stond hij als de uitbuiter, weliswaar een geschikte uitbuiter die het laatste er niet uithaalde, maar toch als de man, die profiteerde van de meerwaarde uit hun arbeid. Zijn positie was valsch, zoo scheef als die van een tot kapitalist gebombardeerden socialist maar zijn kan en ofschoon hij een nuchter man was, die nooit last had van hallucinaties en hij ook niet te veel gedronken had, was het hem, toen hij opgestaan was om het woord te nemen, alsof daar aan de overkant van de tafel de andere, de oude Hans van de arbeidersvergaderingen stond, die hem smalend aankeek.

‘Kameraden!’ begon hij en dit was al dadelijk mis, omdat het een uitdrukking was van Hans aan de overkant, die hier alleen maar zijn mond had te houden. Gelukkig was er nog wel iets overgebleven van zijn oude sprekersroutine en gelukte het hem de verspreking om te goochelen in een hartelijke tirade over de innige samenwerking tusschen directie en arbeiders in hun bedrijf, over de toewijding die het personeel voor de zaak had - waarbij hij het ongeluk had even oog in oog te staan met Joop,

die als een raaf gapte - en over de zorgen, welke de bedrijfs-leiding aan de werknemers besteedde. Het was hem gelukt van zijn vergissing iets moois te maken - zoo hol en voos als een rotte meloen, zei Hans aan de overkant -, iets dat indruk maakte en waarmee hij een pakster, die niet van de wijnflesch kon afblijven, al tot tranen toe bewogen had. Na dit kunstig vervormde begin begon hij er zelfs een beetje aardigheid in te krijgen, toen hij het ongeluk had de blik te ontmoeten van dien hond van een Tom, die hem met een gemeen glimlachje te verstaan gaf, dat hij hem door had. Even, heel even maar, was hij de kluts kwijt, was hij het slachtoffer van een onzekerheid, die hij alleen in het begin van zijn politieke loopbaan wel eens had ondervonden, als tegenstanders onder zijn gehoor hem door interrupties of andere trucjes van de wijs trachtten te brengen. Met dergelijke grappen moest je echter niet aankomen bij een doorgewinterden knaap, die alle knepen van het spreken voor volksmassa's kende. Wij zullen hem scheren, dacht hij en vanaf dit oogenblik bestond niet alleen Tom niet meer voor hem, maar zag hij ook de anderen niet meer. Alle tegenzin was overwonnen, het spreken ging glad en gemakkelijk en het was hem een genoegen naar zichzelf te luisteren. Eenmaal nog zei de oude Hans iets van charlatan, maar hij gaf hem een knock-out, door het aanbieden van een extra week salaris, welke mededeeling met een daverend applaus werd begroet. Tegen het eind van zijn toespraak zag hij zelfs nog kans een mondje vol politiek ten beste te geven, een steek onder water op de nazi's, uiterst voorzichtig, omdat hij rekening moest houden met een paar van die lellen, die met moffen omgingen. Het slot van zijn rede, toen hij met dezelfde gulheid en zekerheid, waarmee hij zooeven een week loon had weggegeven, een betere toekomst op korte termijn beloofde, veroorzaakte een geestdrift die zich, op het sein van een gil van een door een knecht in haar bil geknepen meisje, in een uit volle borst gezongen ‘Lang zal hij leven!’ ontlaadde. De dikke kantoorjuffrouw, meer ontroerd dan berekenend, sloeg spontaan de armen om haar directeur heen, liet hem even onderduiken in haar machtige boezem en kuste hem toen, pardoes op zijn mond.

‘Typisch democratisch,’ zei Eigen Geschmack schon tot, de arm van een pakstertje streelend.

Lex was alweer in actie, klom op een stoel en kondigde een wereld-variété program aan. Onder de tonen van de Puraxmarsch, die door allen werd meegezongen, begaven de gasten zich naar de andere zaal, met uitzondering van enkele achterblijvers, die de restjes wijn opmaakten en de weinige overgebleven broodjes

in hun zak staken. Het wereld-variété programma van Lex bestond uit een goochelaar, het humoristenpaar en drie vrouwelijke parterre-acrobaten. De goochelaar, een vluchteling, die gedurende een paar jaar zijn vak niet had kunnen uitoefenen, was zenuwachtig en had herhaaldelijk te kampen met mislukkingen, welke hem echter door de bewonderende en tevreden toeschouwers graag werden vergeven; de humoristen oogstten een geweldig succes met een populair liedje, waarin sprake was van een ondeugenden jongen, die, door zijn pa herhaaldelijk op zijn kop geslagen, toch telkens weer opstaat, waarbij een deel van het auditorium, het refrein meezingend, pa in mof veranderde. De acrobaten, wier prestaties niet hoog werden aangeslagen, kregen toch rijkelijk haar deel van het succes, omdat de drie gespierde, door tricots strak omsloten vrouwenlichamen het mannelijk deel van het publiek genoeg te bewonderen gaven.

Lex' zwarte bende had, terwijl de variété-voorstelling liep, niet stil gezeten en de zaal, waarin men zooeven gegeten had, weer in orde gebracht. Den feestvierenden wachtten hier nu eenige monumentale roomtaarten met koffie en likeur. Lex, als een goed gastheer en met een huisvaderlijkheid, die zelfs nieuw voor zijn vrienden was, sneed zelf de eerste taart aan en bracht een punt aan de werkster, de oudste vrouwelijke gast.

‘Zeer democratisch,’ prees doctor Löw.

Kees, die zich de heele avond al verongelijkt had gevoeld, kreeg opnieuw woorden met den magazijnbediende, die, na de wijn en zijn succes bij het blondje, minder schuchter was dan zooeven en den hinderlijken ceremoniemeester het aanbod deed hem de deur uit te trappen. Poortemaker, in een stemming om het heele ambtenarendom met de menschheid te verbroederen, geleidde Coster, die een kantoormeisje aan zijn arm had, naar Tom, stelde zijn collega voor aan den man, die de ziel van dit modelbedrijf was en nam Tom daarna even apart, om hem toe te fluisteren, dat hij hem iets zeer belangrijks over die zeepkorreltjes te zeggen had.

Gedurende het bal dat, typisch democratisch, geopend werd door de twee werksters, die met Löw en Redens dansten, begon Lex met het treffen van de voorbereidselen tot wat hij het intieme deel van het feest noemde. Met zijn compagnons had hij al afgesproken, dat de fuif zou worden voortgezet op zijn hok, maar dat daar alleen de meerderjarigen van de partij zouden zijn.

‘Volgens de nazi's zijn wij Joden nu eenmaal onverbeterlijke kinderverkrachters,’ verklaarde hij Tom, ‘en daarom wil ik

mezelf deze verleiding besparen. Je ziet, dat ik toch niet zoo onvoorzichtig ben als jij denkt.'

Voordat de laatste dans beginnen zou, kondigde hij aan, dat zij die nog lust hadden door te gaan en na vieren thuis mochten komen, konden blijven, maar dat de pret voor de minderjarigen was afgeloopen. Na deze kennisgeving werd hij dadelijk bestormd door jongens en meisjes, die vertelden, dat zij zoo lang van huis konden wegblijven als zij wilden, dat niemand er een woord van zeggen zou als zij nooit meer terug kwamen en dat zij vaak heele nachten onder water bleven. Lex bleek echter onvermurwbaar en herhaalde telkens weer, zoodat iedereen het kon hooren, dat alleen meerderjarigen met toestemming van hun ouders of voogden - dat voogden klonk zoo goed - mee mochten. In twee gevallen, voor een paar knappe, brutale vriendinnetjes, maakte hij op voorspraak van Poortemaker, die zijn laatste trein verzuimd had en als beëedigd ambtenaar bereid was te verklaren, dat de meisjes de leeftijd hadden, een uitzondering. Zij mochten blijven, op voorwaarde dat de anderen, die naar huis moesten, het niet te weten kwamen.

Toen de stoet, na een luidruchtige wandeling door de donkere straten, in Lex's schuilplaats aankwam, bleken er heel wat overtreedsters meegeglipt te zijn. De jongens, als altijd, waren gehoorzamer geweest, met uitzondering van dooven Gijs, die huilend en stotterend beweerde, dat hij meer recht had om te blijven dan al die meiden, omdat hij, op meneer Joop na, het langst in dienst was.

'Voor eenmaal zal dan het recht over de wellust zegevieren,' zei Lex, 'en wat die meisjes betreft,' vervolgde hij tot van Tuin, 'men moet de jeugd, die van initiatief blijk geeft, een kans geven.'

Nu de boekhouder naar huis was, had Joop het beheer over de spiritualiën gekregen en al spoedig bleek, dat het door hem ingevoerde systeem van drankverdeeling doeltreffender was dan dat van zijn voorganger. Het rumoer nam hand over hand toe, de door enkele hardnekkigen gezongen Puraxmarsch streed een ongelijke strijd tegen de Militaire marsch van Schubert, die op verzoek van Coster, die onderofficier geweest was, met de versterker op volle kracht gedraaid werd en men was nog geen half uur binnen, toen de eerste slachtoffers van Joop's gulhartigheid reeds naar beneden gedragen en in het koude boekenwinkeltje, met Rabelais en Flaubert onder hun hoofd, ter ruste moesten worden gelegd. Iedereen, de heeren van de directie niet uitgezonderd, was het er over eens, dat 't feest nu pas goed begonnen was.

Nu men de fabriek verlaten had, schenen baas en knecht elkaar dichter genaderd te zijn, het onbekende tot lichtzinnigheid uitnoodigende milieu oefende een nivelleerende invloed uit, waarbij nog kwam dat Joop, met milde hand schenkend, er zijn best voor deed, dat de laatste resten standsverschil aan beide kanten werden weggewasschen. Hans, onder voortdurende contrôle van zijn dikke typiste, zat in zijn overhemd, met de armen om haar schouders, tusschen twee paksters en hield, meer om zich een houding te geven en dikke Henny wijs te maken dat hij dronken was, dan met de verwachting dat zij er haar voordeel mee zouden doen, tot de beide meisjes een betoog over de noodzakelijkheid en onafwendbaarheid der proletarische revolutie. Hij citeerde Marx en Lenin en met wijd-open oogen starend naar Henny's solide kuiten, die op maat van de gramophoonmuziek langs de ton waarop zij zat heen en weer slingerden, bewees hij, dat het kapitalisme op zijn laatste beenen liep. Zijn comedie kreeg een ernstige inslag, toen hij zich zijn toestand bewust werd en hij zichzelf zag zitten tegenover de kuiten van de bourgeoisie met de borstjes van het proletariaat in zijn handen. Iets was hij, de kapitalist, toch nog altijd verschuldigd aan zijn revolutionnair verleden, hij kon zich toch waarachtig niet laten verleiden door zoo'n paar dikke bourgeoisbillen en zijn kameraden, al waren haar borstjes dan niet meer dan halve citroenen, vergeleken bij Henny's uiers, in de steek laten? Vaag, maar daarom niet minder hinderlijk, wist hij zich schuldig aan een uitermate gecompliceerd verraad, voelde hij dat er iets scheef was in zijn positie, dat hij zich aanstelde, maar tegelijk wist hij dat hij het uit de grond van zijn hart meende, als hij deze twee lieve proletariërs-kinderen aanspoorde om tegen hem en vooral tegen dien verdomden Tom, die elk oogenblik naar hem keek, in verzet te komen. Drank en vrouwen maakten hem week, waren er de oorzaak van, dat hij medelijden kreeg met den stakker, die zijn ideaal verkwanseld had en gedwongen was als kapitalist te leven en proletenmeisjes in zijn netten van gouddraad te vangen.

‘Jullie baas,’ zei hij huilerig, ‘jullie baas is ook maar een gewone proleet.’ Hij drukte de knapste van de twee meisjes tegen zich aan, voelde zich vader en kameraad toen hij haar kuste en onderging het als een heerlijke welverdiende straf, toen dat kleine loeder hem in zijn lip beet.

Joop was, zonder een woord van Redens' toespraak gehoord te hebben, al lang tot het besef van de maatschappelijke gelijkheid aller stervelingen gekomen. Alle directeuren waren zijn vrienden, die hij met jij en jou aansprak, alle menschen die onder hem

stonden, waren zijn zusters en broeders, wat niet wegnam, dat hij het als chef niet kon goedkeuren, dat die rotzak van een Redens die kleine Annie Wessels zat op te vrijen. Even kreeg hij het verlangen een leege drankflesch op Redens' kop stuk te slaan, maar zich bezinnend legde hij zijn hand op diens schouder, schudde hem krachtig heen en weer en noemde hem hartelijk een ouwe zak. Garf, ook niet meer brandschoon, maar toch nog helder genoeg om het dreigende gevaar te begrijpen, leidde Joop af, door hem voor te stellen broederschap te drinken. Eerst was de meesterknecht van meening, dat alle bazen naar de hel konden loopen, maar bij nadere overweging had hij toch wel ooren naar het voorstel van den man, wiens naaste medewerker hij een jaar lang geweest was.

‘Je hebt gelijk, Tom,’ lalde hij, ‘wij samen hebben die zaak groot gemaakt, jij en ik, en dat andere zootje heeft er alleen maar de centen van opgestreken. Proost, ouwe kerel!’

Toen Tom broederschap gedronken had, kreeg hij een plens bier over zijn arm, afkomstig uit het glas dat Poortemaker had losgelaten om zijn hand te grijpen en hem te bedanken voor het feest. De firma, stotterde hij, met de arm om de hals van de chef-pakster, wier blouse in een toestand verkeerde, die onder andere omstandigheden haar prestige geschaad zou kunnen hebben, de firma had hem zijn verloren geluk en vertrouwen in de toekomst terug gegeven. Schatten van vrouwen en zeepkorreltjes, tien keer sterker dan gewone zeeppoeder.

Zijn lofrede werd onderbroken door Lex, die schreeuwde dat hij een Indische naaktdans, volgens de regels van de Kamasoetra, ten beste zou geven.

‘Walgelijk,’ fluisterde Ger in Mary Pickford's oortje, ‘niet om aan te zien voor een fatsoenlijk meisje. Hij is behaard als een aap.’

‘Vertel mij wat! Hij heeft een borst als een cocosmat.’

Het doordringende rinkelen van de electrische bel verijdelde Lex' plannen en veroorzaakte een doodsche stilte, waarin alleen het ronken hoorbaar was van den ceremoniemeester, die op het closet in slaap gevallen was.

‘Politie!’ riep iemand beneden.

Iedereen, die nog voldoende benul had, schrok even, behalve Lex, die antwoordde, dat de politie maar boven komen moest. De stilte hield aan, totdat het papieren deurtje open zwaaide en twee politieagenten binnen traden. Zij groetten vriendelijk glimlachend, namen hun petten af en gedroegen zich buitengewoon toeschietelijk voor ordebewaarders, die, om van ernstiger over-

tredingen niet te spreken, proces-verbaal wegens het veroorzaken van burengerucht kwamen opmaken. Zij waren nog maar nauwelijks binnen, of zij hadden een glas jenever in hun hand, een sigaret in hun mond en een meisje op hun schoot. Joop had de tuniek van een hunner aangetrokken en liep langs de vrijende paartjes, bekeuringen gevend wegens overspel en beleediging van de Duitsche weermacht. Redens kwam er niet af met een bekeuring, maar moest dadelijk de cel in, liefst levenslang.

‘Niet gek getroffen,’ zei de oudste agent met een Friesch accent. ‘Wij hoorden buiten nogal een beetje gerucht en toen begrepen we, dat er hier nog wel het een en ander onder de kurk zou zijn.’

‘Nou, wat heb ik je gezegd?’ vroeg Lex stralend, terwijl hij Tom een por in zijn rug gaf. ‘Alle agenten van het bureau van de wijk kennen me. Waar of niet, Spieksma?’

‘Allemaal meneer, behalve Dokheer, maar dat is een natte, die fout is. Neen pop,’ vervolgde de Fries tot een meisje, dat zijn koppelriem had opgeraapt, ‘niet met mijn revolver spelen.’

‘Nog een borreltje?’

‘Al waren het twee. Een mensch krijgt tegenwoordig niet te veel van dat kostelijke goed en het is buiten knap koud. Nog nieuws van onze vrienden?’

‘Wij waren vanavond te laat, te druk aan het feesten. Weet je,’ legde Lex Tom uit, ‘de heeren komen hier nog wel eens een keertje naar Engeland luisteren.’

De komst van de politieagenten had in het begin gewerkt als een domper op de uitbundigheid van sommige gasten, bij wie het respect voor of de afkeer van de uniform nog niet geheel door alcoholdamp was verjaagd, maar deze depressie was snel voorbij gegaan en toen de twee uren straatdienst van de mannen verstreken waren en zij weer naar het bureau terug moesten, was er geen meisje dat niet met spijt afscheid nam. Maar de agenten beloofden, dat zij, als zij straks weer de straat op moesten, terug zouden komen. Inmiddels behoefde men het niet zonder politie te stellen, want de aflossers, ook een paar toffe jongens, zouden met genoegen hun wachtje hier komen kloppen.

‘En,’ besloot Spieksma, terwijl hij zich door een meisje een paar rougevlekjes van zijn wang liet vegen, ‘die straks komen zijn een paar jonkies, daar hebben jullie nog meer aan.’

De opvolgers, reeds door hun collega's ingelicht, verschenen na enkele minuten en een hunner, een jonge blondharige reus, begon zich, zonder daartoe uitgenoodigd te zijn, maar dadelijk

uit te kleeden, liet riem met sabel en revolver op de grond vallen en gooide zijn pet in een hoek. Dat moffenpak hing hem als lood aan zijn lijf, zei hij, maar zoo heel erg lang zou het nu gelukkig niet meer duren. Terwijl hij zich liet vertroetelen door twee meisjes, die op zijn knieën zaten, zijn haar kamden en in jenever gedrenkte suikerklontjes in zijn mond staken, vertelde hij, hoe hij, een zeeman, bij de politie verzeild was geraakt. Men moest vooral niet denken, dat hij een echte smeris was, al liep hij dan ook met zoo'n apenpakje aan. Vijf jaar bij de marine geweest, in Rotterdam tegen de moffen geknokt en na de wapenstilstand hadden ze hem bij de opbouwdienst gestopt. Te bouwen viel er natuurlijk geen lor, maar de mannen stonden onder contrôle en dat was de hoofdzaak voor de moffen. Zij hadden de kans gekregen om bij de marechaussee te gaan dienen, maar toen hij in dat kamp in de buurt van Deventer kwam, bleek het dat al de vrijwiligers er waren ingetippeld, dat zij opgeleid zouden worden voor een speciaal, door de Duitschers opgericht politiecorps, dat in de toekomst de vuilste karweitjes voor die bandieten zou moeten opknappen. Een beste betrekking daar in Schalkhaar, marcheeren totdat je er bij neerviel, Duitsche groet met handje omhoog en stram staan totdat je er het spit in de lenden van kreeg. En al die pret voor nog geen vier gulden per week, plus uniform en elke dag een warme kliek. Na de opleiding moesten de jongens naar de groote steden, waar zij wel gebruikt zouden worden om Joden in te rekenen en ander vuil werk voor de Germaansche broeders op te knappen.

‘Maar Jantje is er tusschenuit geknepen,’ besloot hij, ‘ben er nog precies uitgeglipt en kon hier een baan bij de gemeentepolitie krijgen. Beter dan bij de zwarte, maar zoodra die brulboeien hun hielen hebben gelicht, ga ik toch weer bij de marine. Een heel mooi vak, “menschengrijper”,’ vervolgde hij na zijn glas geledigd te hebben, ‘goed voor inbrekers, die hun leven willen beteren. Uitkijken voor de moffen en de Hollanders van honger laten verrekken. Daar zal ik jullie iets van vertellen, maar eerst even dat lekkertje knuffelen, want dat kind bibbert van de hunker. Zoo,’ vervolgde hij, ‘dat was exercitie nummer een. Als ik weer admiraal ben, trouwen we, nietwaar likkebekkie? Maar nu iets over onze plicht als politieman in de nieuwe staat. Verleden week riep de plicht mij naar de Rietlanden, waar wo op een trein vol boter voor de moffen moesten passen. Die middag had ik jus van waterverf met vitaminen bij mijn aardappelen gehad, een recept uit de krant. Mijn maag rammelde van de honger; komt er van als je de krant niet goed leest. We stonden

nog geen kwartier bij die botertrein, of daar kwam dat grut van Wittenburg en Kattenburg al op de lucht af, als ratten op het spek. Ze zaten in de wagons, voordat je ze in het vizier had. “We gaan maar een hoekie om,” zei ik tegen m'n maat, die bang was voor sabotage en die niet wilde dat die kooters hun vingers vet zouden maken. Op slag had dat kleine geboefte door, dat wij geen oogen in onze nek hadden en maakte er een compleet cargadoorsbedrijf van. “Boter zonder bon,” riepen ze, “V is vet en wat wij opvreten, krijgt de mof niet.” Zij kwamen opzetten met bakfietsen, kinderwagens en handkarren, heel Oostenburg deed in zuivel. Toen moesten wij wel met onze plicht op de proppen komen en hebben we een paar schoten in de lucht gelost, zoodat de heele zwerm op tijd de beenen kon nemen. Het water kwam in mijn bek, toen ik aan al die kostelijke boter dacht. Maar ja, je moet altijd rekening houden met een onderzoek en als dan uitkomt dat je je niet aan je recept gehouden maar van de buit meegebikt hebt, maak je je laatste reis voor rekening van onze beschermers. En ik lig heel wat liever op jou, dan op het kerkhof, kleine lippenkluifster. Nu surveilleeren wij samen met de Groenen ein nu is de koek op. Dat moffentuig schiet meteen, maakt de menschen koud voor de grap.’

‘Er wordt tegenwoordig anders wat afgestolen, meneer,’ richtte hij zich tot Ger. ‘Wij worden er slecht van en als die moffen nog een jaartje hier zijn, zit heel Nederland in de pernose. Gisteravond laat heb ik straatdienst, gaat er een kerel voorbij met een baaltje op z'n nek. Afijn, plicht is plicht en ik hou dien knaap aan. Aardappelen. “Makker,” zeg ik, “daar kom je niet eerlijk aan, dat is jatwerk.” Hij speelt stommetje, kijkt mij alleen maar aan met een paar groote hongeroogen. “Ontken maar niet,” zeg ik, “die piepers zijn van diefstal afkomstig. Ik zal het ditmaal door de vingers zien, omdat je zoo eerlijk bekend hebt, maar als ik je weer snap, breng je de helft bij mij thuis.” Zoo, en nu van Jan z'n knie af, dan gaan we samen dansen.’

Corruptie adelt, dacht Tom, naar den dansenden politieman kijkend. Dat zijn dezelfde menschen, die kort geleden nog toonbeelden van plichtsbetrachting, eerlijke, onomkoopbare Nederlandsche ambtenaren waren. Dat hooggeroemde pantser der maatschappelijke moraal bleek niet veel weerstand te bieden, als het in de knel kwam. Hij schonk zich nog een whisky in, klonk met Poortemaker en zong hem een lied toe uit de Drie-Stuivers-Opera.

Toen de spertijd verstreken was, begonnen de gasten aanstalten te maken om op te breken. Lex, die op onderzoek uit

geweest was en overal slapenden en zieken getvonden had, zag het er van komen, dat hij alleen met de rommel zou blijven zitten en requireerde een paar meisjes, die er nog frisch genoeg uitzagen om hem bij het opredderen te kunnen helpen. Alles wat hij aan emmers, bezems en dweilen vinden kon, had hij op een hoop gegooid en het goede voorbeeld gevend door zelf een stoffer te nemen, waarmee hij als met een dirigeerstok zwaaide, bracht hij zijn helpsters naar de zwaarst geteisterde punten.

‘Dat is de ellende van al die feesten,’ zei hij zuchtend tot Ger, ‘een ander heeft de lol en ik heb de rotzooi.’

‘Je bent te goed,’ beklaagde van Tuin hem.

Lex gaf geen antwoord, maar keek belangstellend naar Coster, die bij een op de grond liggend meisje knielde, wier gelaat hij met een natte handdoek afveegde.

‘Die ambtenaren hebben het tegenwoordig ook niet gemakkelijk,’ zei hij.

Poortemaker zat naast Garf, op het hoekje van de bank, waarop Joop lag te snorken. Fluisterend vertrouwde hij hem toe, dat hij een prachtige reclamecampagne voor de zeepkorreltjes tot in de puntjes had uitgewerkt. Hij knikkebolde na iedere zin, verviel in herhalingen, begon te stotteren, gleed toen langzaam op de grond en sliep. Tom stond op en ging naar Hans, die met Löw in een hoek zat en met glazige onbeweeglijke oogen voor zich heen staarde.

‘Wat heb je?’

‘Niks, alleen koppijn.’

‘Dat is het beroerde van de democratie,’ zei Löw verdrietig, ‘die haar begrijpen, krijgen er koppijn van en de anderen gaan er van kotsen. En toch is de wereld alleen door de democratie te redden.’

Tom trok een raam open en een ijskoude luchtstroom streek door de bedompte rookerige zolder. Beneden, in de donkere straat, zong iemand met schorre stem de Puraxmarsch. In de verte gromde het afweergeschut.

[XXIII]

Door het straatje blies een scherpe Noord-Oostenwind, die de poederfijne droge sneeuw in wervelende wolken voortjoeg. Het was bitter koud, de wind drong door naden en kieren heen en zoog zooveel warmte weg, dat het alleen maar behaaglijk was in de onmiddellijke nabijheid van de kachel, welke Ies Gompertz, zonder acht te slaan op de waarschuwingen van zijn vrouw dat hij zuinig met de brandstoffen moest zijn, rood gloeiend had gestookt. Het was al erg genoeg, dat de kolenschaarschte hem dwong in de winkel te wonen, een tochtig hol, waarvan de deur elk oogenblik geopend werd. Als Mirjam, die geen last van rheumatiek had, nu ook nog verlangde dat hij niet stoken zou, dan kon hij even goed buiten in de sneeuw gaan zitten.

Hij legde zijn handen op het gehavende geëmailleerde keteltje, waarin het water aarzelend begon te zingen, voelde de door de kersroode kachelbuik uitgestraalde hitte door zijn broekspijpen heen dringen en scheukte genietend zijn schouders. Als 'n mensch in deze afschuwelijke tijd nog niet eens dat kleine beetje warmte had! Op een stoel naast de kachel lag het avondblad van de vorige dag. Over zijn arm heen zag hij de reeds honderd keer gelezen slagzin ‘Duitschland strijd voor Europa op alle fronten’ en daaronder een plaatje, waarop soldaten met nachthemden over hun uniform in de sneeuw lagen. Heelemaal geen wonder was het, dat dergelijke mesjokkene honden, die aan alle fronten over de grond kropen, de pest aan de Joden hadden. Je kon beter een overwonnen Jood zijn, die lekker bij de warme kachel stond en straks een kop surrogaat-koffie van zijn vrouw kreeg, dan als overwinnaar in je hanssop door de sneeuw te kruipen. Als het straks weer voorjaar werd, liep het heele Duitsche leger krom van de rheumatiek. Hij glimlachte tevreden bij de gedachte aan al die hinkende en krom-getrokken soldaten en voelde nog duidelijker dan zooeven, hoe behagelijk en veilig het in zijn stoffig winkeltje was. Zoolang als het duurt, mompelde hij en opeens was zijn goede stemming weer naar de maan. Wat hielp het of hij zichzelf voorhield, dat ieder ding zijn tijd had en dat hij tevreden moest zijn, zoolang hij met rust gelaten werd en in zijn huis bij de warme kachel kon zitten? Ieder oogenblik kon daaraan immers een eind worden gemaakt, nu de Joden vogelvrij

waren verklaard? Mirjam kon hij over zijn sores niet praten, die begreep nog altijd niet wat er in de wereld gebeurde en wilde niet inzien, dat vandaag of morgen die Jodenmoordenaars ook bij hen konden aankloppen. En niet alleen Mirjam, maar zooveel anderen waren stekeblind, wilden niet toegeven dat hun lot bezegeld was. Alle Joden, die verleden jaar waren weggehaald, waren nu dood, iedereen wist het en toch wilde bijna niemand het gelooven. Er zouden brieven van de jongens gekomen zijn, uit Zwitserland en Polen, maar hij had nog nooit iemand gesproken, die zelf zoo'n brief had gezien. En nu ging het in het groot, werden de Joden bij honderden tegelijk opgevangen als zij van de werkverschaffing kwamen, kregen menschen, die een betrekking hadden bericht, dat zij te werk zouden worden gesteld en naar kampen moesten, waar zij slecht te eten kregen en te weinig verdienden om hun familie te kunnen onderhouden. Dat noemden de ploerten werkverschaffing. De hemel mocht de sjlemielen bijstaan, die in deze kampen waren opgesloten. ‘Een kamp is een ramp,’ mompelde Gompertz en weer een weinig tevreden gesteld door deze vondst, wilde hij het kokende water van de kachel nemen om koffie te zetten, toen de deur geopend werd en mevrouw Beekman met behuilde oogen binnen kwam.

‘Is er iets met uw man?’ vroeg hij, een postzegel voor haar uit een beduimeld schrift nemend. ‘Wel? Toch niet opgeroepen?’

‘Neen, niet opgeroepen, maar ontslagen. Alle Joden worden uit het Concertgebouworkest verwijderd. Achttien jaar is mijn man er geweest,’ vervolgde zij, ‘en nu zoo maar de straat op.’

Hij schudde deelnemend het hoofd, maar zei niets, 'n Kunst dat ze op alle fronten winnen, als ze een paar muzikanten het brood uit de mond stooten, dacht hij. Hoe verzonnen die gatteisem het!

‘Ze gaan gilden maken, waarvan alle kunstenaars lid moeten zijn, maar Joden mogen er niet in,’ hernam zijn buurvrouw.

‘Wat een koppen, hoe bedenken ze het! Straks vinden ze het kaarslicht ook nog uit. Het schavot hebben we al en dwangarbeid en nog meer van die middeleeuwsche dingen. Maar waarom gilden?’

‘Weet ik het? Iedereen moet zich aanmelden, de Joden ook, maar die worden als lid geweigerd.’

‘Dan moet niemand zich opgeven, kunnen ze alleen van dat stuk gazzer van een Mengelberg, die zoo gek op de moffen is, een gilde maken. Als alle muzikanten weigeren, kunnen ze wel inpakken met hun gilden.’

‘Maar dat doen ze juist niet, de menschen zijn te bang.’

‘Het is verschrikkelijk,’ zei Gompertz, ‘kampen en gilden en

fronten, diefstal, moord en doodslag en de menschen vreten het maar. Een mooie wereld. Daar gaat de post weer,' viel hij zichzelf in de rede, 'een extra bestelling, zeker weer oproepingen.'

In weerwil van de koude stonden in het straatje groepjes Joden, die den postbode met angstige, nieuwsgierige blikken volgden.

'Goddank, bij ons niet,' fluisterde mevrouw Beekman.

'Als zoo'n man het nou ook verdomde,' zei Ies huiverend.

De postbode stak de straat over en Gompertz voelde het bloed uit zijn gezicht wegtrekken, toen de man recht op hem af kwam. Wat hebben ze aan zoo'n oud wrak? flitste het door zijn hoofd. Maar zijn hart, dat even stil gestaan scheen te hebben, begon weer heftig te kloppen, toen hij zag dat de oproeping niet voor hem, maar voor buurman Degen bestemd was. Dolf kwam naar beneden, nam de kaart aan en moest teekenen voor ontvangst van de aangeteekende zending. Na even te hebben gekeken naar het potlood, dat de postbode hem voorhield, weigerde hij en gaf de kaart terug.

'Ik ben Daniël Degen niet. Ik teeken niet en er is niemand anders thuis.'

De postman meende dat hij wel kon teekenen, wilde zoo vlug mogelijk van zijn onaangename taak ontslagen zijn en hield aan.

'Sloof je niet zoo uit,' zei Dolf, 'doe niet meer dan je gevraagd wordt, dan is het al erg genoeg.' Hij ging weer naar binnen en gooide de deur met een slag dicht.

De postbode bleef als een afgestrafte jongen in het portiek staan en mompelde dat hij er toch ook niets aan doen kon.

'Flinke jongen, die Dolf, kun je een lesje aan nemen,' zei Ies. Het voorbeeld van zijn buurjongen volgend, trok hij de winkeldeur met een slag achter zich dicht. Heel goed, maar wat hielp het? Degen dus ook. Het gevaar kwam al angstig dicht bij.

Het gevaar was echter al dichter genaderd dan zelfs Gompertz, die meende op alles voorbereid te zijn, vermoeden kon en nog diezelfde middag zou de strop, welke hij in oogenblikken van vrees reeds om zijn hals voelde, nog wat nauwer toegehaald worden. Het begon al donker te worden en hij was juist bezig met het ophangen van de gescheurde vellen papier, waarmede hij zijn winkeltje verduisterde, toen de deur open ging en zijn in Zaandam wonende dochter met kleinen Ies op haar arm voor hem stond.

'Een reuze verrassing,' riep hij, zoo haastig van het trapje afkomend, dat hij bijna viel. Maar hoe haalde iemand het in zijn hoofd, om met het kind door dit hondenweer te komen? Hij hield zijn handen al op, om den kleine van haar over te nemen, toen hij het gezicht van zijn dochter zag en een stap achteruit ging.

Dikke tranen welden uit haar ooghoeken, rolden langs haar wangen, die rood van de kou waren en vielen op de besneeuwde doek, waarin de jongen gewikkeld was.

‘In godsnaam,’ zei hij heesch. ‘Ze hebben Moos toch niet weggehaald?’

In de keuken waar het warm was, omdat Mirjam op de gastoestellen kookte, kleedden zij kleinen Ies uit en vertelde Roos wat er gebeurd was. Alle Joden, die in Zaandam woonden, hadden die middag bevel gekregen, de stad binnen vier en twintig uur te verlaten. Zij moesten naar Amsterdam gaan en mochten niet meer van hun bezittingen meenemen dan zij konden dragen.

‘Maar dat kan toch zoo maar niet,’ zei Mirjam. ‘Je huis, de meubelen, jullie zaak...’

‘Het kan niet,’ zei Ies dof, ‘maar het gebeurt. Met ons kan alles.’

Hij had de sleutels te voorschijn gehaald, waarmee hij het kind altijd liet spelen en terwijl hij naar zijn dochter keek, die zat te huilen, bewoog hij de rinkelende sleutelbos werktuiglijk op en neer.

‘Zoo maar, zonder iets, middenin de winter,’ snikte Mirjam.

Zonder iets, tinkelden de sleutels en de kleine Ies kraaide. Wist het kind veel!

Een Duitscher en een Hollander waren het geweest, vertelde Roos, een paar brutale kerels, die haar heele huis hadden doorzocht en levensmiddelen hadden meegenomen. Stinkende Jodin, hadden zij gezegd.

Stinkende Jodin, zeiden de sleutels, stinkende Joden kunnen verrekken, krepeeren van de honger, dood vriezen in de sneeuw. Kleine Ies, gebensjt ponempie, lachte maar, wist nog niet dat alle Joden naar de asmodee gingen.

‘Tingeling,’ zei Ies met zijn sleutels rammelend, ‘kijk eens wat opa doet.’ En opeens biggelden de tranen over zijn wangen, zat hij te huilen zooals de vrouwen en keek hij door een nevel van verdriet heen naar zijn dochter, die een stinkende Jodin was.

‘Jullie blijven maar hier, we zullen niet van honger omkomen. En nou niet meer huilen, narrente,’ deed hij flink. ‘Kleine Ies is de eenige die zijn verstand gebruikt.’

De volgende middag kwam Moos, maar hij was niet alleen. Twee buren, die pakken kleeren en linnengoed droegen, waren met hem meegekomen en toen zij nog maar nauwelijks binnen waren, verscheen nog een derde, die de weg door de open polder, waar een sneeuwstorm woedde, op een zwaar bepakte transport-fiets had afgelegd. Zwijgend drukte Ies de harde handen van de drie kerels, die zijn kinderen geholpen hadden.

‘Het beste is er nu uit, Roos,’ zei een van de mannen. ‘We zijn de halve nacht aan de gang geweest, alles achterom, geen sterveling die iets gezien heeft.’

‘Als het aan mij gelegen had, was er geen stuk achter gebleven,’ zei de man met de fiets.

‘Die Nelis,’ lachte Moos dankbaar, ‘het huis zou hij desnoods ook nog afgebroken hebben.’

‘Als ze maar niet zien dat er zooveel uit is,’ zei Roos bezorgd. ‘Ze hebben gezegd, dat de heele boel hun eigendom is en dat wij naar een concentratiekamp gaan als er iets ontbreekt.’

‘Nooit bang zijn,’ vond Nelis, ‘laat ze maar kletsen.’

Mirjam wilde dat de mannen bleven eten, maar dat ging niet, omdat zij zoo vlug mogelijk terug moesten naar Zaandam, waar nog andere Joodsche buren geholpen moesten worden.

Het gebeurde te Zaandam bleek de inzet geweest te zijn van een verscherpte terreur, die zich spoedig over het geheele land zou uitstrekken. Meer steden in Noord- en Zuidholland volgden en daarna kwamen andere provincies aan de beurt om ‘Jodenvrij’ gemaakt te worden. Voorloopig schenen de Duitschers van plan te zijn, alle Joden in Amsterdam samen te brengen, waar zij, naar het gerucht ging, in een ghetto zouden moeten wonen. Ofschoon het vooruitzicht om op een hoop te worden gejaagd in een bepaalde buurt, waar men voortdurend aan gevaren zou blootstaan, allerminst aanlokkelijk was, beschouwden velen, die bang waren geweest voor deportatie of een nog erger lot, deze oplossing als een uitkomst. Alles was toch maar tijdelijk en het ging er om het eind van de oorlog te halen. Maar als de Joden dan naar Amsterdam moesten, waarom werden van daar dan duizenden naar werkkampen in Drenthe gestuurd? Er klopte iets niet, er bleek geen vaste lijn te zijn in de maatregelen van de Duitschers, die zelf niet schenen te weten wat zij wilden of die misschien opzettelijk hun slachtoffers voortdurend in een toestand van spanning en onrust wilden houden. De willekeur waarmede de vijand optrad, deed zich het sterkst ten aanzien van de Joden gelden. Iedere dag werden nieuwe verordeningen afgekondigd, werden uitzonderingsbepalingen gemaakt of weder ingetrokken; elke stad en elk dorp had zijn eigen potentaat, die handelde naar eigen inzichten. Iedere ambtenaar bij de Duitsche politie of de Sicherheitsdienst kon met de Joden doen wat hij wilde, mits zijn werk bijdroeg tot hun maatschappelijke vernietiging. Op de menschen kwam het niet in de eerste plaats aan; men kon ze uit hun woningen zetten en opjagen, in een ghetto opsluiten of naar een concentratiekamp sturen, om dan later te beslissen wat verder met hen zou gebeuren of hen eenvoudig aan hun lot

overlaten, maar voorloopig ging het voor alles om hun bezit. Voor het registreeren en binnen halen van de buit had men een omvangrijk administratie-apparaat in het leven geroepen, dat niet alleen de Joden onder scherpe contrôle hield, maar dat bovendien dienst deed als Tarnkappe, waaronder het tragische schouwspel der opruiming van honderd en twintig duizend menschen verborgen moest blijven. Ook hier bleken de krijgshaftige Germanen liever gebruik te maken van de vulpen dan van het zwaard, droegen zij de klerkenmuts inplaats van beulskleeding en trachtten zij een rooftocht, die zijn voorbeeld nauwelijks in de geschiedenis vond, aan het oog der wereld te onttrekken door een papieren muur van officieele, onschuldig schijnende verordeningen. Hetgeen voor het publiek zichtbaar was van de machinerie, die een weerlooze volksgroep vermalen moest, waren de aan de buitenkant draaiende, door de Duitsche motor gedreven radertjes van de Raad der Joden. Het was deze door Joden geleide en met Joodsch geld betaalde Raad, die de lijsten der slachtoffers samenstellen en de oproepingen verzenden moest, die tot taak had de Joden murw en gedwee te maken, er voor te zorgen, dat het proces hunner vernietiging vlot en geluidloos verliep en den heeren achter de schermen niet te veel last veroorzaakte. Het was een harde en afschuwelijke taak waarvoor dit college van handlangers tegen wil en dank zich geplaatst zag. Als belooning voor hun werk, verleenden de Duitschers leden en medewerkers van de Raad uitstel van executie, deden zij voorloopig een oogje dicht, als er met de oproepingen geknoeid werd om familieleden en vrienden veilig te stellen. De voorraad Joden was groot genoeg en die paar duizend veilig gestelden kwamen straks, bij het opruimen van de restjes, wel aan de beurt. Om hem het karakter van Gestapo-instrument zooveel mogelijk te ontnemen, veroorloofden de Duitschers de Raad hun slachtoffers te helpen met kleeding, voedsel en onderdak. Ook deze wellicht goed bedoelde, maar als afbetaling op een ondelgbare schuld onbeteekenende hulp, werkte als Tarnkappe, die de ellende, waarin de Joden gestort waren, grootendeels onzichtbaar maakte voor de niet-Joodsche bevolking.

De geruischlooze pogrom, begonnen met de registratie van ‘personen van Joodschen bloede’, was na de ‘inschrijving van Joodsche vermogens’ thans in het stadium van de ‘Joodsche arbeidsinzet’ gekomen.

Peter Verheul zat in de woonkamer bij zijn vrienden, toen de brievenbesteller een oproeping voor Albert bracht. Louis legde de kaart zwijgend voor hem neer en na er even een blik op

geworpen te hebben, zei Albert, dat hij het ding in de kachel gooien moest.

‘En als zij je nu eens komen halen?’ vroeg zijn zuster.

‘Als ik hoor dat ze daarmee beginnen, dan zal ik zonder geld probeeren te doen, wat die rijke heeren van de Raad der Joden dadelijk hadden moeten doen: onderduiken, er voor zorgen, dat ze mij niet kunnen vinden.’

Zoover was het echter nog niet, er werd alleen nog maar gedreigd en voorloopig zou er van een systematische opsporing van weggebleven Joden wel niet veel komen.

Na het avondeten, dat bestond uit gestampte pot van koolrapen en zwarte aardappelen zonder vet of vleesch, ging Albert, zooals hij zei, naar een vriend om een partij schaak te spelen. Even later verlieten ook Peter en Louis het huis. Zij ontmoetten elkaar weder in een kelder van een meubelmaker in de Jordaan, een kleine met werkbanken en stoelrompen gevulde werkplaats, waarvan het achtergedeelte door middel van een triplex wand van de voorkant was afgescheiden. Het deurtje, dat toegang verleende tot deze ruimte, ging schuil achter een oud gordijn, zoodat bij het binnentreden geen licht naar buiten kon vallen. Willem van Laar, de eigenaar van de werkplaats, een oudere man met lange grijze haren, die er meer als een geleerde dan als een arbeider uitzag, zat toen zij binnen kwamen met Carla aan tafel. Albert leunde tegen een in de hoek staande stapel kisten en was in gesprek met iemand, wiens gelaat in de schaduw bleef van de emaille reflector der boven de tafel hangende lamp. Zoodra de twee vrienden binnen waren, ging Willem naar de voordeur om deze met een balkje te sluiten en namen allen op een naast de tafel staande bank plaats. De man, die met Albert in de hoek had staan praten, legde een enveloppe voor zich neer, waaruit hij een paar met potloodaanteekeningen bedekte blaadjes papier en een persoonsbewijs te voorschijn haalde, keek de anderen even aan en vroeg toen op gedempte toon of iemand iets bizonders te melden had. Nadat hij de vraag gedaan had, schoof hij zijn bril over zijn voorhoofd, wreef met zijn vingertoppen over zijn oogleden en begon, toen niemand antwoordde, zijn aanteekeningen in te zien.

Dirk Dijkstra was vakvereenigingsbestuurder geweest, tot op de dag waarop zijn organisatie was gelijkgeschakeld. Hij had niet zonder meer bedankt en was niet geruischloos verdwenen, maar was tot op het laatste oogenblik tegen de nazi's blijven ageeren en had, alvorens voor goed uit het vakvereenigingskantoor te verdwijnen, de ledenadministratie vernietigd en zich in het bezit gesteld van het kasgeld zijner afdeeling, dat hij thans gebruikte voor de ondergrondsche bestrijding zijner vijanden. Het gevolg

van zijn optreden was een bevel tot aanhouding geweest, maar toen de rechercheurs bij hem kwamen, bleek de vogel gevlogen te zijn. Men had zijn vrouw gevangen genomen en zijn woning verzegeld, in de verwachting hem hierdoor tot overgaaf te kunnen dwingen. Dijkstra liep echter niet in de val. Hoe ellendig deze onverdiende gevangenschap voor zijn vrouw ook zijn mocht, zijn lot zou, als de moffen hem in handen kregen, heel wat zwaarder zijn en hem waarschijnlijk zijn leven kosten. Hij had heel wat meer op zijn kerfstok dan zijn verzet tegen de gelijkschakeling der vakvereenigingen en alleen de stapels illegale blaadjes en de wapenen, welke men in zijn woning gevonden had, waren voldoende om hem voor het vuurpeloton te brengen. Het was niet waarschijnlijk, dat men zijn vrouw aansprakelijk stellen zou voor hetgeen hij gedaan had, maar zelfs als dit gebeuren mocht, dan moest hij haar nog aan haar lot overlaten, omdat zij nadrukkelijk hadden afgesproken, dat nimmer de ander zich zou aangeven, als een van beiden gepakt mocht worden. Als een van beiden er aan moest, dan was het het beste dat zij ging, had Ella gezegd, zijn leven was belangrijker dan het hare, omdat hij zooveel waardevoller werk kon doen. De gedachte dat hij doorging, zou haar rust geven en haar in staat stellen alles, als het moest ook het allerergste, te dragen. En hij was doorgegaan, niet alleen omdat hij wist naar haar geest te handelen en om zijn kameraden in de concentratiekampen te wreken, maar omdat hij de nazi's haatte en verachtte met alle kracht en overtuiging, welke zijn fanatiek karakter kon opbrengen. Hij was verbindingsman voor twee groepen, hij stond in contact met een paar communistische Duitsche soldaten, verzorgde vervalschte persoonsbewijzen, hielp bij het verspreiden van illegale lectuur en vond geen enkele taak te onbelangrijk of te gevaarlijk. Eens, daarvan was hij overtuigd, zou hij ondanks alle voorzorgsmaatregelen tegen de lamp loopen en daarom was het zaak zijn tijd zoo nuttig mogelijk te besteden.

‘Ik heb wel het een en ander,’ zei Dijkstra, toen de anderen bleven zwijgen. ‘De Neurenbergerwetten zijn op komst en er gaan geruchten, dat de Joden binnenkort met een gele lap zullen moeten loopen. Wij zullen er op moeten rekenen, dat duizenden Joden gaan onderduiken en dat er een enorme vraag naar valsche persoonsbewijzen zal komen. Er bestaat een kans, dat er valsche persoonsbewijzen komen, geen veranderde, maar kaarten die heelemaal nagemaakt zijn.’

‘Geweldig,’ vond Louis, ‘het is geen kleinigheid om die dingen na te maken.’

‘Om de bliksem niet. Alleen al dat watermerk en de achter-

grond, om van de stempels en zegels nog niet eens te spreken. Het schijnt de grootste moeilijkheid te zijn, om aan het goede papier te komen. En hier,' vervolgde Dijkstra, den meubelmaker een persoonsbewijs over de tafel toeschuivend, 'is de veranderde kaart. Zorg er voor, dat je de oude inneemt. En nu wij.'

'Met het aluminiumpoeder is het in orde,' antwoordde Peter, 'Carla heeft ons een paar kilo bezorgd.'

'En kunnen jullie daarmee voort?' vroeg Dijkstra Louis.

'Voorloopig kunnen we thermietbommen maken. Het andere is klaar.'

'Nu al klaar?' Dijkstra keek Louis verrast aan. Zijn oogen schitterden achter zijn brilleglazen en hij glimlachte tevreden. 'Waar heb je 'm?'

'Daar, in de onderste kist.'

'Zou hij sterk genoeg zijn om dat heele ding in de lucht te laten vliegen?'

Louis trok zijn schouders op. Het was een eerste experiment, hij had nog geen ervaring in het maken van springstoffen en bommen. Theoretisch klopte de zaak in ieder geval en moest de bom krachtig genoeg zijn om het heele transformatorstation op te blazen.

'Dan stel ik voor, dat wij de proef maar zoo gauw mogelijk nemen,' vond Dijkstra. 'Wij moesten het nu meteen maar doen. Het weer is uitgezocht, volop sneeuw, er komt geen hond de deur uit.'

'Mij best,' antwoordde Louis, 'ik geloof alleen, dat wij niet meer op tijd binnen kunnen zijn.'

'Als wij voortmaken, kunnen we het wel halen en anders moeten wij maar tot vier uur in zoo'n huisje van de volkstuintjes blijven zitten.'

'Vooruit dan maar.'

Zij keken allen zwijgend toe, hoe Louis de kisten in de hoek verschoof en uit de onderste een kleine koffer te voorschijn haalde. Dit onschuldig schijnende koffertje bevatte dus hun eerste bom, de geheimzinnige machine, waaraan Louis zoo lang gewerkt had en die het treinverkeer over een der belangrijkste lijnen in de war zou moeten sturen. Nu de koffer geopend op tafel stond, zij de blikken trommel zag die drie kwart van de ruimte vulde en daarnaast de met electrische draden verbonden wekker, die even vertrouwd en huiselijk tikte, alsof hij op de schoorsteen stond, kwam het Carla ongeloofelijk voor, dat dit ding een heel huis in een puinhoop zou kunnen veranderen. En toch wist zij dat zij Louis, die geen opschepper was, gelooven kon als hij zei, dat in dit onnoozele kistje misschien meer energie was

opgehoopt dan in de ketel van een locomotief. Van bange bewondering vervuld keek zij er naar, hoe Peter, die de ontstekingsinrichting gemaakt had, de wekker stelde en de draadjes verbond. Om half vijf, dus een half uur nadat zij eventueel hun schuilplaats verlaten konden hebben, zou de bom moeten explodeeren. Als de wekker de volgende keer afging, zou het niet zijn zooals vroeger om menschen te wekken, maar dan zou hij de verbinding tot stand brengen met de gloeipatroon, waardoor de springstof zou ontploffen. Als er iets hapert, dacht zij, als dat ding onderweg of hier op tafel eens afging...

Ergens klonk een doffe slag. Carla schrok, maar Peter legde rustig zijn tang neer en keek naar het gordijn dat voor de deur hing. Wanneer er nu een inval gedaan en dat ding gevonden werd, waren zij allen verloren. Er gebeurde echter niets, het bleef stil en van Laar meende, dat zijn vrouw boven iets moest hebben laten vallen.

‘Louis en ik, twee man zijn voldoende,’ zei Dijkstra, een spade met korte steel tusschen het riempje van zijn bretel stekend.

‘Geef 'm van katoen, jongens,’ zei Albert, toen Louis met de kruk van het deurtje in zijn hand stond.

Allen waren zij opgewonden en zelfs Dijkstra was zoo in spanning, dat hij even schrok, toen Willem in de stilte hoestte. Het was verdomme ook geen kleinigheid, zoo'n eerste zelfgemaakte bom. Wat zij tot nu toe gedaan hadden was kinderwerk, vergeleken bij dit karwei. Alleen Louis, die het ding zelf gemaakt had, die beter dan de anderen wist hoe gevaarlijk het was, scheen volkomen kalm te zijn. Aan een mislukking dacht hij niet, wat niet beteekende, dat hij de mogelijkheid van een voortijdig detoneeren van de bom geheel uitgesloten achtte. Maar wat kon hem gebeuren? Den Joden wachtte een heel wat wreede lot dan bliksemsnel door een explosie in stukken te worden gescheurd.

Op straat liepen zij gescheiden, er zorg voor dragend, dat zij elkander in de duisternis niet uit het oog verloren. Het was niet noodig dat er twee gegrepen werden, als zij met de koffer mochten worden aangehouden. Het sneeuwde opnieuw, groote losse vlokken, die langzaam in de windstille lucht omlaag dwarrelden en zich in een dikke laag op hun kleeren hechtten. Het was geen wandeling, deze tocht door de duistere straten, vol verraderlijke sneeuwbuiten, die meestal pas in het blauwe lichtvlekje van hun lantaarn opdoemden, als zij er vlak voor stonden. Het loopen in de versch gevallen sneeuwlaag was vermoeiend, zij schoten veel langzamer op dan zij verwacht hadden, geraakten snel buiten adem en moesten de zware koffer telkens weer van elkaar overnemen.

‘Ik geloof dat ik nog harder van ongeduld en opwinding dan van afmatting hijg,’ zei Dijkstra, bij het overgeven van de bom. ‘Als het sneeuwen nu tenminste maar aanhoudt totdat wij klaar zijn, dan blijven er geen voetsporen achter.’

Het terrein rondom de plaats van de aanslag was goed verkend, zoodat zij hoopten hier zonder het gebruik van hun lantarens, dat hen verraden kon, de weg te kunnen vinden. Tot aan de palissade van dwarsleggers, die het spoorwegemplacement omgaf, was alles goed gegaan, maar binnen de omheining, waar elk punt van oriëntatie ontbrak en de sneeuw het hun zelfs onmogelijk maakte de zwak gloeiende seinlichten der semaphoren te zien, begonnen de moeilijkheden. Het transformatorgebouwtje lag bij een splitsing van de spoorweg en vanaf de plaats waar zij zich bevonden, was dit punt alleen over door slooten doorsneden weilanden te bereiken. Hadden zij de spoordijk eenmaal gevonden, dan behoefden zij deze slechts te volgen om bij de splitsing te komen. Nu zij geen ontmoeting meer behoefden te vreezen, droegen zij samen de koffer, maar niettemin vorderden zij langzaam. Louis, die drie maal het terrein verkend had, kende het beter dan Dijkstra, die hier maar één keer geweest was en wist dat zij, op nog geen honderd meter afstand van de weg, voor de eerste sloot moesten komen te staan. Het scheen uitgesloten, dat zij dit punt passeeren konden, zonder te constateeren, dat het terrein opeens omlaag ging, omdat het ijs zeker een halve meter beneden de oevers lag en het niet waarschijnlijk was, dat de uitholling volgesneeuwd zou zijn. Maar al kwamen zij dan ook langzaam vooruit, deze sloot hadden zij toch al bereikt moeten hebben. Toen zij bleven staan om van plaats te verwisselen en hun van kou verstijfde handen een weinig beweging te geven, stelde Louis voor de lantaarns aan te steken. Men zou het zwakke licht vanaf de weg nu toch niet meer kunnen zien. Dijkstra vond het goed, maar toen de lantaarn brandde, bleken de blauwe lichtvlekjes, die niet meer dan een paar meter vooruit vielen en waarin alleen maar het egaal witte vlak van de grond zichtbaar was, hun van geen nut te zijn. Zij sukkelden verder, totdat Dirk zei, dat hij niet verder kon en even moest rusten. Zijn handen waren verkleumd, maar hij zweette over heel zijn lichaam.

‘Ik snap niet waar die sloot blijft,’ zei hij. ‘Als ik niet beter wist, zou ik denken dat wij dwalen.’ Op zijn polshorloge stond het kwart voor elf. ‘Dat halen we nooit,’ hernam hij, ‘wij zijn nu al langer dan een uur onderweg.’

Toen zij weer wilden opstappen, kregen zij verschil van meening over de richting waarin zij verder moesten gaan. Louis was er zeker van, dat zij de koffer hadden neergezet in de richting

waarin zij liepen, maar Dijkstra twijfelde, totdat de voetsporen, die moeilijk te vinden waren, omdat zij intusschen al weer half waren ondergesneeuwd, hem bewezen dat zijn vriend gelijk had.

‘Dit lapje grond van misschien nog geen kilometer breedte lijkt wel een Russische steppe,’ zuchtte hij. ‘Erg gezellig zullen die vrijwilligers van meneer Seyffardt het daar in Rusland ook niet hebben.’

Eindelijk bereikten zij de sloot, althans een geul met zacht glooiende randen vol losse sneeuw, waarin zij tot aan hun knieën wegzakten.

‘Ik begrijp er niets van,’ mopperde Louis, ‘als dit werkelijk de eerste sloot is, dan hebben wij nog uren werk voordat wij aan de spoordijk zijn.’

In de verte klonk een dof, snel in kracht toenemend gerommel. Violet licht, fel als de bliksem, waarin zij elkaars met sneeuw bedekte gestalten heel even konden zien, flitste door de duisternis.

‘Een trein!’ riepen zij gelijktijdig.

Toen de trein in de hoogte langs hen heen daverde, kwamen zij niet alleen tot de ontdekking, dat zij zich vlak bij de spoorlijn bevonden, maar begrepen zij ook dat zij zich, de hemel mocht weten hoe lang, parallel met de spoordijk moesten hebben voortbewogen.

‘Zoo hadden wij de heele nacht nog kunnen voortsukkelen,’ zei Louis, blij dat zij eindelijk wisten waar zij zich bevonden.

Boven op de dijk, vlak bij de spoorrails, die hun nu verder de weg zouden wijzen, rustten zij een oogenblik uit. Langs de dijkkruin, waar minder sneeuw lag en het grove grint tusschen de dwarsleggers soms zichtbaar was, kwamen zij gemakkelijker vooruit, maar nog altijd bereikten zij de splitsing niet. Opeens bleef Louis staan, bescheen met zijn zaklamp een mast van het electrische net en herhaalde dit bij de volgende paal.

‘Wij zijn stommelingen, kijk maar,’ riep hij, met zijn vinger onder het cijfer dat op de paal geschilderd was. ‘Oploopende nummers, wij verwijderen ons van de stad, loopen de verkeerde kant uit en waren, toen wij op de dijk kwamen, de splitsing al voorbij. Laten we de overkant maar nemen en terug gaan. Het kan nu niet meer missen.’

‘Ik ben bekaf,’ zei Dirk. ‘Als dat ding nou nog te vroeg ontploft, is het spul compleet. Terrorist is ook een verrekt harde broodwinning, jongen.’

Louis zei niets, hij was koud en verlangde naar het eind van deze dwaalpartij. Het transformatorstation hadden zij nu spoedig bereikt. Het was een laag gebouwtje van gele baksteen, zooals er ver in de omtrek geen tweede te vinden was, maar

Dijkstra was pas zeker van zijn zaak, toen hij een ijzeren deur met het opschrift ‘Hoogspanning’ ontdekt had. Aan het ingraven van de bom, zooals zij zich dat hadden voorgesteld, viel in de hard bevroren grond niet te denken. Zij moesten zich er mede tevreden stellen, een inspringende hoek sneeuwvrij te maken, de koffer zoo neer te zetten, dat twee kanten de muur raakten en er toen een hoop sneeuw op te gooien. Toen zij gereed waren, zag Dirk dat het kwart over twaalf was. Aan naar huis gaan viel dus niet meer te denken. Louis drukte de sneeuw nog met zijn handen aan, streek de oppervlakte glad en werkte het bergje netjes af. Alsof het ding onder een slordige hoop zijn werk niet zou doen, merkte Dijkstra op.

‘Dat niet,’ antwoordde Louis, ‘maar hoe grooter de weerstand, hoe krachtiger de uitwerking is. Daarom is het jammer, dat wij hem niet hebben kunnen ingraven.’

De volkstuintjes, die aan de andere kant van de spoordijk lagen, vonden zij zonder veel moeite. Het was bijna één uur, toen zij voor een primitief, uit oude planken opgetrokken huisje bleven staan en overlegden of zij zouden inbreken, om hier de uren, waarin niemand op straat mocht komen, door te brengen, of dat zij het er maar op zouden wagen naar huis te gaan. De overtreding was niet zoo ernstig, meer dan een paar uur arrest op een politiebureau en een kleine boete zat er niet op, als zij gesnapt werden. Maar als het transformatorhuis in de lucht gevlogen was, zou men het wel eens in zijn hoofd kunnen krijgen om na te gaan wie op straat waren aangehouden. Beter geen noodeloos risico te nemen en maar een paar uur geduld te oefenen.

‘Wij zullen in die kist geen last van de warmte hebben,’ zei Dirk, terwijl hij, door Louis bijgelicht, zijn spade tusschen de stijl en het dunne deurtje stak. Dat beetje inbraak kon er nog best bij. Het deurtje boog krakend mee, maar het slot hield het, totdat zij, na een stuk hout in de gleuf gestoken te hebben, de bewerking met de spade aan de onderkant herhaalden.

De weinige, maar goed onderhouden meubelen in het hokje schenen er, evenals het glimmend gepotloode potkacheltje op te wijzen, dat de eigenaar hier ook in de winter wel eens verblijf hield. Zij sloegen de sneeuw van hun kleeren, trokken hun natte overjassen uit, gingen zitten en staken een sigaret aan. Nu het moeilijkste achter de rug was en de urenlange spanning geweken, voelden zij pas goed hoe vermoeid ze waren. Het sigaretje was een weldaad, het zitten bij een tafel, waarop zij steunen konden, een genot en zoo veilig en tevreden voelden zij zich, dat zij zonder bedenken aan hun verlangen om te slapen zouden

hebben toegegeven, als het niet zoo bitter koud in het huisje geweest zou zijn. Louis had zijn sigaret nog niet eens op, toen hij er al last van kreeg en, om een beetje beweging te hebben, maar eens een onderzoek ging instellen. Zijn eerste ontdekking was een kist vol gehakt hout en toen hij daarna een keteltje en koffiesurrogaat vond, bleek zijn respect voor andermans eigendom, na anderhalf jaar nazi-opvoeding, toch nog niet ver genoeg ontwikkeld te zijn, om hem er van te weerhouden de kachel aan te maken en koffie te zetten voor rekening van hun onbekenden gastheer.

'Heeft onze intuïtie ons hierheen geleid of hebben we maar stomweg ingebroken in het eerste huisje waar we tegenop liepen?' vroeg Dijkstra vergenoegd, toen zij met een kop heete koffie tusschen hun handen bij het knetterend snorrende kacheltje zaten. Nooit kunnen vermoeden, dat hij nog eens bij een proleet zou inbreken. Zij moesten maar een gulden op tafel leggen, als schadevergoeding. De student en de vakvereenigingsbons, terroristen in de kou, patriotten tegen wil en dank. De pacifist op het oorlogspad.

'Ik ook,' bekende Louis, 'twee jaar geleden zou ik mezelf nooit tot zooiets in staat geacht hebben. En nog Dirk, het is nu een beetje minder, maar ik durf je nu wel te zeggen, dat ik al die tijd doodsbang geweest ben.'

'Ik had geen tijd om over zooiets na te denken, door dat gesappel in de sneeuw. Neen, eigenlijk ben ik geen oogenblik bang geweest. Als ik die schoeljes iets kan doen, dan denk ik nergens anders aan. Ik heb nooit geweten, dat haat zooiets heerlijks kan zijn, iets dat je heelemaal in beslag neemt, geen moment loslaat, net zooiets als liefde. Toen ik als jongen op mijn vrouw verliefd was, droomde ik van heldendaden, die ik voor haar verrichtte, redde ik haar met levensgevaar uit een brandend huis of deed iets anders geweldigs. Nu ik haat, droom ik niet alleen van heldendaden, maar volbreng ik ze ook. Waarachtig, wij zijn helden. Om je rot te lachen!'

En opeens lachten zij beiden, was het kleine donkere kamertje een oogenblik vol van hun vroolijkheid.

'Zullen wij dan maar concludeeren, dat haat sterker is dan liefde en dat hij de menschen nog blinder maakt? Neen,' gaf hij zichzelf antwoord, 'dat is niet waar. Ik heb lang gevochten tegen die haat, mezelf voorgehouden, dat er twee soorten Duitschers zijn: behoorlijken en nazi's. Theoretisch vind ik het nog, maar in mijn hart geloof ik er niet meer aan.'

'Ik wel,' antwoordde Louis, 'maar dat maakt geen verschil. Wij moeten de nazi's bestrijden en kunnen daarbij geen onder-

scheid maken tusschen goede en slechte Duitschers. Als je niet onrechtvaardig wilt zijn, als je er bang voor bent onschuldigen te treffen, dan kom je tot niets en dan profiteeren die schoften van je rechtschapenheid. Als ik generaliseer, doe ik het bewust, niet omdat ik er, zooals jij, van overtuigd ben dat ik alle Duit schers over één kam moet scheren.'

'En toch zijn ze anders, Loe, zijn de moffen, een heel kleine minderheid misschien daargelaten, onze consideratie niet waard. De Duitscher heeft geen savoir-vivre, daarom is hij zoo vertrouwd met de dood en doet een moord voor een kleinigheid. Zij zijn in staat de heele wereld te veroveren, om er een groot Toteninsel met een paar kazernes en tuchtscholen van te maken. Sentimenteele, zich eeuwig verongelijkt voelende doodgravers zijn het, die even hard snakken naar een schop, als zij verlangen anderen te trappen. Hitler is als geknipt voor dit treurwilgenvolk, dat doodskoppen op zijn uniformen draagt, de geweldtheorie van het nationaal-socialisme behoort bij den Pruis, zooals een paar ouwe schoenen bij voeten met likdoorns.'

'En Italië met zijn fascisme dan?'

'Het fascisme is gematigder, minder grof, ik zou, als ik het woord gebruiken mag, haast zeggen, fatsoenlijker dan het Hitlerisme, bovendien zijn Mussolini en zijn fascisme in Italië heel wat minder populair dan Hitler met zijn nazisme in Duitschland. En zegt het jou dan niets, dat hier in Nederland, waar toch ook werkloosheid en ellende was, het nationaal-socialisme nooit een voet aan de grond heeft kunnen krijgen en dat men er, na bijna twee jaar intensieve eenzijdige propaganda, niet in geslaagd is de geest van ons volk te veranderen? Neen jongen, wij lusten den Hun en zijn methodes niet.'

En het antisemitisme dat toch, ondanks de afkeer van Hitler, veld gewonnen heeft? wilde Louis vragen. Doch hij zweeg maar, omdat hij er zeker van was dat Dirk, die in dit opzicht minder scherp zag en ook minder gevoelig was dan een Jood, dit zou ontkennen. Hij had al zoo vaak tevergeefs geprobeerd, anderen hiervan te overtuigen. Toch de anderen, de niet-Joden, dacht hij verdrietig, dus toch erkenning van die ellendige gespletenheid, toegeven dat er een Jodenprobleem was? Volkomen mis: er was een Joodsch probleem, dat alleen den Joden, dengenen die zich bekenden tot het Jodendom, aanging en daarvan hadden de antisemieten een Jodenprobleem gemaakt.

Hij opende het kacheldeurtje, gooide een paar nieuwe stukken hout in de gloed en zag het rood beschenen gelaat van zijn vriend, die hem glimlachend aankeek.

'Van methodes gesproken,' zei Dijkstra, 'er schiet mij een

prachtig voorval te binnen. Je weet, dat het met het gelijkgeschakelde Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen niet boteren wil. Kameraad Woudenberg houdt massavergaderingen, waar geen kip komt, of verplichte personeelsbijeenkomsten, waar zoo lang en hard geapplaudisseerd wordt, dat hij niet aan het woord kan komen. Als het hem eens een keer gelukt zich verstaanbaar te maken en zijn uit het Duitsch vertaalde rede in slecht Nederlandsen af te draaien, zit het publiek te gapen en krijgt hij geen handje op elkaar. Gisteren was er weer zoo'n bijeenkomst, voor personeel in openbare dienst. De vergadering werd gehouden gedurende de werktijd, dus wegblijven beteekende zooveel als dienstweigering of sabotage. De Katholieken, die de steun van de kerk hebben, trekken zich daarvan niets aan en laten het meestal afweten, maar goed, hier scheen de gewone bangmakerij geholpen te hebben en de zaal was vol. Er was - in het belang van de volksopvoeding - ook een goochelaar. Die man had een succes, waarop Woudenberg jaloersch had kunnen zijn, wat hem er niet van weerhield, zich voor een verdomd smerig kunstje te laten gebruiken. Hij zou een bizonder staaltje van massahypnose laten zien en verzocht allen toeschouwers een cent te willen leggen op de rug van hun uitgestrekte en even omhoog gehouden hand. Al die centen nu, zou hij gelijktijdig laten verdwijnen of den menschen althans suggereeren, dat zij verdwenen waren. Toen allen dan netjes met uitgestoken handen stonden, flitste het bliksemlicht op en kwam de heele vergadering op een plaatje. Deze foto van geestdriftige Nederlandsche arbeiders, die spontaan de Duitsche groet brengen, zal nu wel in de binnenen buitenlandsche pers met een toepasselijk onderschrift verschijnen.'

'Wat een patjakkers!' riep Louis lachend. 'Maar het is knap verzonnen.'

'Knap verzonnen ja, zooals zooveel van hun demagogische trucjes. Maar met dergelijke hansworsterij win je het volk niet voor je politiek.'

'Dat probeeren zij al lang niet meer. Zij doen nu alleen nog maar alsof, leggen ons hun wil op en daarmee uit. Wat wij denken en willen interesseert hun niet, als er maar gehoorzaamd wordt.'

'En dat is het ellendige,' zuchtte Dirk, 'er gehoorzamen zoo bedroefd veel. De houding van de overgroote meerderheid van ons volk is om van te kotsen. Als je daaraan denkt, weet je niet wat erger is: de Duitscher, die meent uit overtuiging te handelen, of de Nederlander die anti is, maar braaf gehoorzaamt. De een om zijn baantje, de ander om zijn plicht, de derde om zijn

kinderen en de vierde om zijn hond of zijn poes. Nu spreek ik nog niet eens van de lui, die het doen uit eigenbelang, om er voordeel uit te slaan, maar alleen van de bangen en voorzichtigen, die een klein beetje banger, een snippertje minder held zijn dan de menschen die het rondweg verdommen. Straks, als de oorlog voorbij is, zal de loftrompet wel gestoken worden over het dappere volk, dat voor zijn vrijheid streed, maar die mooie phrases moeten ze maar bewaren voor het nageslacht, dat het zelf niet meegemaakt heeft.'

Toen zij om half vijf buiten kwamen, had het opgehouden met sneeuwen, maar de kou was toegenomen en er stond een scherpe noord-oosten wind, die de pas gevallen sneeuw opjoeg.

Het resultaat van de bomaanslag was nog geringer dan Louis het zich in zijn meest pessimistische oogenblikken had voorgesteld. Toen hij des middags op onderzoek uitging, zag hij al dadelijk dat het mis was, omdat de treinen nog reden op het baanvak, dat stroomloos had moeten zijn. Reeds vanaf de straatweg kon hij zien, dat het gebouwtje nog overeind stond, maar het was onmogelijk het zoo dicht te naderen, dat hij nagaan kon, of het beschadigd was, daar hij zich daarvoor op de spoorbaan zou moeten hebben begeven. Het had echter geen zin het onderzoek verder voort te zetten en nog meer risico voor deze verknoeide zaak te loopen. Het was ook nutteloos zich het hoofd te breken over de oorzaak van de mislukking. Hij gaf zichzelf, zijn gebrek aan ervaring de schuld en beloofde zijn kameraden het de volgende keer beter te zullen doen. Peter meende, dat de aanslag op een meer eenvoudige manier en met minder kans op mislukking herhaald kon worden en samen met Louis werkte hij een nieuw plan uit.

Het was een heidere maannacht, toen de beide vrienden zich opnieuw naar de spoorbaan begaven. Even over vieren was het, toen zij elkander op de afgesproken straathoek ontmoetten en hun lange wandeling over de gladde hard bevroren sneeuw aanvingen. Peter droeg een bundel bamboe hengels onder zijn arm en in de binnenzak van zijn overjas had hij een zware S-vormige haak van smeedijzer. Zelfs de spitsvondigste speurhond zou niet licht op de gedachte gekomen zijn, dat deze onschuldige voorwerpen voor het plegen van een aanslag moesten dienen en daarom vonden zij het niet noodig, hun weg gescheiden te gaan. Om noodeloos risico te vermijden - het was best mogelijk dat er wachtposten bij de plaats waar de bom gelegen had waren uitgezet - hadden zij besloten dat de nieuwe poging ondernomen zou worden op een punt, dat een paar kilometer van het transformatorhuis verwijderd was.

Peter's nieuwe methode was van een verbluffende eenvoud. Toen zij ter plaatse waren aangekomen, schoof hij de bamboestokken in de bussen, waardoor hij een stok kreeg, lang genoeg om het bovennet te bereiken. Aan het dunne uiteinde van de hengel was een opengebogen schroefoog bevestigd, waaraan hij de S-vormige haak hing.

'Wij hebben nog precies een kwartier voordat de eerste trein voorbij gaat,' zei hij, de haak bevestigend aan de geleiddraad, op een punt waar deze een steundraad kruiste. In een oogwenk was het gebeurd, hing de zware haak aan het net. De beugel van de trein die hier passeerde, moest onvermijdelijk door het onderste, open oog gegrepen worden. Een mislukking scheen buitengesloten, tenzij het schier onmogelijke gebeurde en de haak nog werd ontdekt.

Zij hadden besloten ditmaal niet terug te gaan, maar op de straatweg, aan de overkant van de dichtgevroren vaart, de komst van de trein af te wachten. Nauwelijks waren zij hier aangekomen, toen uit de richting van de stad een motorlorrie over de spoorbaan naderde. Duidelijk konden zij de met geweren gewapende Duitschers, die achter den bestuurder zaten, onderscheiden en met ingehouden adem oogden zij het wagentje na, toen dit onder de haak doorgleed. Pas toen het puffen van de motor bijna niet meer te hooren was, durfden zij weer vrij ademen en keken elkander glimlachend aan.

'We hebben liederlijk geboft,' zei Peter. 'Stel je voor, dat die kerels even eerder gekomen waren. Wij moeten nog maar een paar honderd meter terug gaan, staan er hier te dicht bij.'

De rest van de tijd kroop om, de minuten schenen zich tot uren te rekken, maar eindelijk kondigde een dof rommelen in de verte de nadering van de trein aan.

'Prachtig op tijd vertrokken,' zei Peter, 'maar ik wil om een pakje sigaretten wedden, dat ie te laat aankomt.'

In de wazige diepte trilden de lichtpuntjes der afgeschermde lantaarns en even later werd ook de dierlijke kop van de trein in het maanlicht zichtbaar. Pas nu de snel en onweerstaanbaar aanrollende kolos in aantocht was, begon Louis te twijfelen, zich af te vragen of het nietige onzichtbare haakje, dat daar ergens in de hoogte hing, niet door de beugel zou worden weggeslagen. Hij greep Peter's pols, trok deze naar zich toe en duwde hem weer weg, alsof het een handel was, waarmede hij de beweging van de trein dirigeerde. Nu daverde het donkere gladde monster voorbij, kon het gebeuren.... gebeurde het! Een scherpe hooge knal, alsof een pistool werd afgeschoten, een droog knetterend ratelen, veroorzaakt door het afknappen van gespannen

draden, een geluid als van galmende klokken, dat zich snel golvend scheen voort te planten langs het net en hooge celesta-tonen van vallende spandraden, die tegen rails en masten sloegen. En dwars door deze loodrecht op de spoorbaan staande wand van geluiden heen drong, hard en scherp als een blinkende stalen pijl, de kortsluitingsknal van de hoogspanning, die gepaard ging met een korte schittering van verblindend groen-violet bliksemlicht. Een eind verder kwam de stroomloos geworden trein tot stilstand.

Het werk was geslaagd. Zij hadden voldoende gezien, waren niet nieuwsgierig meer naar hetgeen thans nog zou volgen, maar stonden zwijgend op en keerden zoo vlug mogelijk naar de stad terug.

De eerste melding van de spoorwegaanslag kwam op het Centraalstation binnen. Daarna werd het bericht over telefoon-, telegraaf- en telexlijnen doorgegeven naar het hoofdkantoor van de spoorwegen, naar de dienstdoende ingenieurs, naar het hoofdbureau van politie en kwam het terecht bij de Sicherheitspolizei, waar Donnerwetter geroepen en met de vuist op tafel geslagen werd. Dat was in één week de tweede spoorwegaanslag te Amsterdam: eerst dat geval met de bom, die de muur van een transformatorhuisje vernield had en nu een haak aan de stroomdraad, die een paar honderd meter van het bovennet had afgerukt. In Haarlem en Arnhem hadden zich soortgelijke gevallen voorgedaan. Er zat systeem in die aanslagen, dat moest het werk van een organisatie zijn. Quatsch! zeiden de officieren, die in Rusland en in de Balkan guerilla gevoerd hadden met Partisanen, dat kleingoed moest het werk zijn van een paar weerspannige elementen, van kleine groepjes, die niet centraal georganiseerd waren en geen contact met de bevolking hadden. Hier, in het beschaafde westen, in dit broederland, dat de Führer de parel aan de Germaansche kroon genoemd had, was de groote meerderheid van de bevolking rustig en ordelievend en zocht geen moeilijkheden met de bezettende macht. Toegegeven, maar bizonder broederlijk was de houding hier nog niet. Zeker, de gezindheid bleef vijandig, men was koppig en onvriendelijk en daarom kon het geen kwaad de bevolking een lesje te geven door haar mede aansprakelijk te stellen, ofschoon zij met deze sabotage niets te maken had.

De Duitsche persafdeeling zette een campagne op en liet de Nederlandsche journalisten schrijven, dat de aanslagen op rekening gesteld moesten worden van onverantwoordelijke, door communisten en Joden opgehitste misdadige elementen, die steun in bepaalde kringen der bevolking vonden. De Nederlanders moes-

ten begrijpen, dat gewelddaden en samenspanningen door de bezettende macht niet geduld konden worden. De kranten hadden reeds vroeger haar waarschuwende stem laten hooren, maar toen had Berlijn nog niet voorgeschreven, dat er verband gelegd moest worden tusschen de daders en de bevolking. Er waren doodvonnissen uitgesproken en ten uitvoer gebracht en de Nederlandsche journalisten, die het goed met hun landgenooten meenden, hadden de publicatie van de eerste doodenlijsten vergezeld doen gaan van vermanende artikelen, waarin zij onverantwoordelijke heethoofden wezen op de gevaren waaraan zij zich blootstelden. De bezetter wenschte niet met zich te laten spelen en kon niet dulden dat aan het thuisfront - wat de Nederlandsche journalisten met dit woord bedoelden, begreep alleen de Duitsche perschef die het dicteerde - dat dus aan het thuisfront wanorde en onrust zouden heerschen, nu de Duitsche soldaat aan het oostfront de hoogste offers bracht.

Maar zoomin als de door communisten opgestookte on-evenwichtigen en de door Joden opgehitste misdadigen rechtsomkeert maakten toen de schaduwen der executiepelotons op hun pad vielen, zoomin lieten zij zich door de tractaatjes dezer door Herr Janke geringeloorde moralisten van de wijs brengen en gingen met hun aanslagen voort. Zelfs toen onschuldige burgers in de stroom der Duitsche strafmaatregelen dreigden te worden meegezogen, staakten zij hun gevaarlijk werk niet. Fatsoenlijk Nederland werd bedreigd en kreeg het benauwd. Wat hebben ze er aan, wat denken ze er mee te bereiken? vroegen de spaarbankboekjes en coupons. Zij stichten alleen maar onrust en brengen anderen in moeilijkheden, zeiden de theelichten en trijpen pantoffels. Alleen kwajongens konden het in hun hoofd krijgen om het machtige Duitschland met zakmessen en benzineblikken te willen bestrijden, om 's avonds als het donker was stiekum een illegaal blaadje in iemands brievenbus te laten vallen, een pamflet vol ophitsende taal, dat je het best zoo vlug mogelijk in de kachel kunt smijten, als je niet in het concentratiekamp wilde komen. Dachten deze onzichtbare raddraaiers soms, dat Duitschland er ook maar een minuut eerder de oorlog door zou verliezen als zij treinen lieten ontsporen, kabels doorsneden, met distributiebonnen knoeiden of machines beschadigden? De klappen voor deze misdaden kwamen alleen op de hoofden van onschuldigen neer. Bekende burgers werden als gijzelaars gevangen gezet, anderen moesten 's nachts op wacht staan bij kabels, seinhuisjes en voor woningen van N.S.B.-ers, heele steden werden gestraft, moesten boete betalen en niemand mocht 's avonds de deur uit.

De iets minder onschuldigen, waarschijnlijk de onbekenden, van wie de journalisten hadden geschreven dat zij de misdadige elementen door hun houding steunden, waren niet zoo verstoord als de vreedzame burgers, die de parel aan de Germaansche kroon glanzend moesten houden. In deze kringen koesterde men een verholen sympathie voor de sloopers, die vernielden wat zij konden en den moffen extra last en moeilijkheden bezorgden. Deze stille bewonderaars van de misdaad, die grinnikten als er een bom in een Duitsch lokaal ontplofte, zich de handen wreven als een trein uit de rails liep of een pakhuis in vlammen opging, die zich verkneuterden als de hakenkruisvlag halfstok hing, en die de Duitschers barbaren hadden genoemd toen dezen, door oorlogsnoodzaak gedwongen, Rotterdam hadden gebombardeerd, ondergingen met onbezwaard geweten en in de beste stemming de straffen welke zij zich, als gevolg van het optreden der saboteurs, zagen toebedeeld. Zij beschouwden het als een eerezaak een wachtje te kloppen bij een stuk Germaansch koperdraad of een bloedverbonden schakelkast, zij kweten zich met nauwgezetheid van hun taak en gaven een even duidelijk als hinderlijk blijk van hun plichtsbesef, als zij, op wacht voor de woning van een N.S.B.'er, waar een paar keer de ruiten waren ingeworpen, de geheele nacht door om het half uur aanbelden, om te informeeren of binnen alles in orde was. Zonder het woord held te gebruiken, dat beter past in gedicteerde krantenartikelen dan in de mond van menschen voor wie het levensgevaarlijke overtreden van verordeningen een gewoonte geworden is, koesterden deze, tot bepaalde kringen der bevolking behoorende, Nederlanders respect en sympathie voor de kerels, die den door zoovelen in slaafsche gehoorzaamheid gedienden vijand onverdroten bestreden en de fakkel der hoop brandend hielden in de duisternis der verdrukking. Men behoorde tot dezelfde familie als deze ongenoemden, was lid van hetzelfde, door een ontaarden stiefvader getyranniseerd gezin en verheugde zich als iemand van de familie den despoot durfde weerstaan. Wie deze weerspannigen waren, welke overtuiging zij hadden, door welke idealen zij bezield of door welke motieven zij gedreven werden, vroeg niemand zich af. Zij mochten communisten zijn, anti-revolutionnairen, socialisten of Joodsche misdadigers, zooals de kranten schreven, zij mochten gedreven worden door vrijheidsverlangen, door haat of verontwaardiging, handelen uit ijdelheid, drang naar avontuur of welke andere aanleiding ook, zij behoorden tot dezelfde zwaarbezochte familie, waren de beste zonen van het gezin.

Hoeveel aan moed, offervaardigheid en taaie volharding door deze ongenoemden werd opgebracht, zal wellicht pas later blij-

ken, als in rustiger en gelukkiger tijden de eindelooze rekening dezer van bloed en tranen doordrenkte jaren kan worden opgemaakt. Maar deze rekening zal nimmer volledig kunnen zijn, veel zal verborgen blijven en vergeten worden, omdat velen niet meer zullen kunnen getuigen, als het oogenblik van spreken is aangebroken, omdat talloozen het leven lieten in de folterkamers van den vijand, vergeten wegteerden in de kerker, gevonnist werden in het geheim en naar executieplaatsen werden geleid, zonder afscheid te hebben genomen. Omdat deze ongenoemden, alle phrases ten spijt, vergeten zullen worden en omdat de mensch die leven wil, de dood de rug toekeert en verlost wil zijn van de nachtmerrie, zullen latere geslachten, waarvoor de doodenlijsten van het Obergericht en het boevenkleed der concentratiekampen museumstukken zullen zijn geworden, zich nimmer een denkbeeld kunnen vormen van de Titanenstrijd dezer kleine saboteurs.

[XXIV]

Begin Maart lag er nog sneeuw en waren de grachten nog met een dikke laag ijs bedekt. Zoodra de duisternis inviel, werd het stil in de onherbergzame straten en zelfs in de omgeving van het Leidsche- en Rembrandtplein, waar in de meeste café's nog volop jenever en echte cognac tegen een rijksdaalder per glas te krijgen waren, was het leeg en verlaten, als in een uitgestorven stad. Ook hier ging alles om zeven uur dicht en werden de oorlogswinstmakers met hun dikke portefeuilles buiten de deur gezet, omdat de stad straf had en iedereen om acht uur binnen moest zijn.

Tom Garf haastte zich om thuis te komen, ofschoon hij nog meer dan een half uur tijd had. Het was geen verlangen naar zijn kale onverwarmde kamer, dat hem tot spoed aanzette en hij gevoelde zelfs een drukkende tegenzin bij zich opkomen, als hij zichzelf zag zitten in het licht van zijn werklamp, wachtend totdat het laat genoeg geworden was om naar bed te gaan, niet in staat tot lezen en te lusteloos om andere afleiding te zoeken. Een uitkomst was het, als hij gedurende deze lange leege avonden iets voor de zaak kon doen, werk dat weinig inspanning vroeg, maar dat hem voldoende in beslag nam, om hem te weerhouden van doelloos en deprimeerend gemijmer. Overdag eischte de fabriek hem op, leefde hij in een roes van bedwelmende bedrijvigheid, gebruikte hij zijn energie voor onbelangrijk werk. Zoodra echter de machines stil stonden en het personeel naar huis ging, ontwaakte hij uit de narcose, zag hij zich geplaatst voor de afgrond van zijn innerlijke leegte en greep hem de vrees voor de lange avond, welk hij alleen met zichzelf zou moeten doorbrengen. Al maanden geleden was hij tot de ontdekking gekomen, dat hij niet meer opgewassen was tegen deze verschrikkelijke tijd, dat de druk, waaronder hij onafgebroken leven moest, te groot was om weerstand aan te blijven bieden en dat hij gevaar liep geestelijk te stikken, onder te gaan in de stroom van modder, die bij het uur steeg. Hij was nooit een idealist geweest, een fanatiek strijder met een vast doel voor oogen, zijn levensbeschouwing was nimmer scherp omlijnd geweest, al had hij zichzelf dan wel eens socialist of humanist genoemd, maar desondanks was hij een strijdbare kerel geweest, die nooit bang geweest was zijn meening te zeggen en die zich had durven geven voor een zaak, die zijn belangstelling had. Thans begreep hij, dat zijn kracht te

kort schoot, dat hij er niet kwam zonder een ideaal, dat hij het, omdat hij geen geloof had dat hem innerlijk sterken kon, moest afleggen tegen deze door moraliseerende pooiers, door brullende avonturiers die een zending meenden te hebben, geregeerde wereld. Nu hij niet meer spreken kon, was zijn strijdkracht verlamd, het zwijgend toekijken had hem afgestompt en gebeurtenissen waartegen kortgeleden nog alles in hem in verzet zou zijn gekomen, liet hij thans met een gevoel van doffe geslagenheid, meer onverschillig dan berustend, passeeren. Hij was vermoeid, uitgeput, wist zich in zijn beste oogenblikken alleen maar bezeten door een gevoel van haat, dat hij nergens op richten kon en was niet bij machte voor iets anders belangstelling op te brengen dan voor het verloop van den oorlog. Uren lang kon hij over de krijgskansen praten, de gebeurtenissen van de dag bespreken en daaruit conclusies trekken, om zich aan het eind van elk gesprek altijd weer even onbevredigd te voelen als bij het begin. Zijn interesse had iets ziekelijks, al was het dan redelijk, dat hij hunkerde naar het eind van de oorlog. Maar de grens van het redelijke werd ver overschreden, als hij 's avonds uren lang met de atlas voor zich zat en berekende hoe lang de Engelschen noodig konden hebben om Duitschland plat te bombardeeren of als hij, om rustig te kunnen inslapen, zich voorstelde achter een mitrailleur te zitten, waarmede hij de moffen bij honderden neermaaide. De tijd knaagde aan zijn geest en als hij eens een enkele keer rustig en objectief genoeg was om te kunnen inzien, dat de oorlog nog jaren kon duren, vroeg hij zichzelf af, hoe lang hij het nog zou kunnen verdragen.

Op zijn kamer gekomen, trok hij niet dadelijk het zwart-papieren verduisteringsgordijn neer, maar bleef even naar buiten kijken, waar tegen de donkere hemel alleen maar de zwarte massa der huizen zichtbaar was met hier en daar een dunne lichtspleet. Trieste, ellendige wereld, een kerkhof met levend begravenen. Hij trok de zware overgordijnen met een ruk dicht en maakte de kachel aan, waarin de meid reeds hout en papier gedaan had. Kwart voor acht; veel kans dat Truus nu nog komen zou, had hij niet meer. Als zij er niet was, voelde hij zich eenzaam en verlangde naar haar en als zij bij hem was, maakte het hem onrustig, was hij bang dat de andere kamerbewoners nieuwsgierig zouden worden en een ongewenschte belangstelling zouden opvatten voor hun getrouwden buurman, die gescheiden was, maar zoo nu en dan zijn vrouw bij zich liet slapen. Een vrouw trok de aandacht en hij wilde zooveel mogelijk onopgemerkt blijven. Haverkamp, de pensionhouder, was goed, naar de algemeen geldende en weinig zeggende beteekenis van het woord,

hij was echter een scharrelaar, die er een heele stoet cafévrienden op na hield, waarbij gemakkelijk een onbetrouwbare broeder kon schuilen, die bij een borrel meer kon hooren dan hij weten mocht. Hij scheen te vermoeden, dat hij niet alleen de bedrijfsleider was waarvoor hij zich uitgaf, te begrijpen dat hij hier zoo'n beetje was ondergedoken. Haverkamp peilde wel eens en maakte voorzichtige toespelingen, maar meer nog uit de eenigszins medelijdend nieuwsgierige houding van zijn vrouw en zijn schoonzuster meende Tom te kunnen afleiden, dat zij de oorzaak van zijn verblijf in hun huis begrepen. De kamer beneden, van de zijne slechts gescheiden door een dunne houten vloer, die alle geluiden doorliet, was bewoond door een tooneelspelerspaar, dat vergunning had om 's avonds op straat te zijn en meestal laat thuis kwam. Tusschen de vrouw, die nogal veeleischend scheen te zijn op het gebied van de liefde, en haar veel jongeren vriend kwam het dikwijls tot heftige scènes, die soms niet onvermakelijk waren. De politiek was de voornaamste aanleiding tot hun twisten en Tom was voldoende vaderlander om het billijke in het standpunt van zijn buurman te kunnen erkennen, als deze bewogen en met verheffing van stem, alsof het een dramatisch hoogtepunt in een rol gold, riep dat hij het verdomde om nog langer met zoo'n rotlel van een N.S.B.-ster naar bed te gaan. De conflicten waren vooral heftig en er werd met stoelen en andere zware voorwerpen gesmeten, als Emmy na een voorstelling voor een afdeeling van de Beweging, als belooning voor haar landverraderlijke kunst, bloemen had gekregen en deze thuis bracht. Hoewel het al eens tot een vechtpartij gekomen was, waarbij de vrouw om hulp had moeten roepen, scheen Emmy er niet toe te kunnen komen van haar tropeeën afstand te doen, voordat George deze gezien en zich er aan geërgerd had. Pas na lange en aandachtige waarneming had Tom bemerkt, dat na heftige scènes het bed langer en harder dan na een kleine ruzie kraakte en had hij begrepen waarom zijn buurvrouw, ondanks de klappen die haar te wachten stonden, het niet kon nalaten haar nazi-bouquetten mee naar huis te nemen.

Toen het over achten was en Truus niet meer komen kon, ging hij achter zijn schrijftafel zitten, bladerde een beetje in een deel van zijn encyclopaedie, probeerde een stuk van het artikel over Grieksche kunst te lezen en constateerde na vier bladzijden dat alles hem ontgaan was en hij aan de inval van de Japanners op Java had zitten denken. Nederlandsch-Indië had hem nooit geïnteresseerd, het land had geen aantrekkingskracht voor hem en politiek gezien vond hij de overheersching van het kleine Nederland over het zeventig maal grootere Indonesië, waar vol-

ken met een hooge en oude cultuur woonden, een imperialistisch monstrum. Nu echter de Japanners op Java geland waren, welke gebeurtenis hem onverschillig had behooren te laten, vereenzelvigde hij Indië met Nederland en onderging hij, al was het dan minder hevig, dezelfde gewaarwording van gekrenkt rechtsgevoel, die hij bij de inval van de Duitschers ondervonden had. Hij was geen belanghebbende, geen Javaan, die zich er overigens niet zoo veel van zou aantrekken, dat hij nu door Japansche Coenen en Daendels, inplaats van door Nederlandsche zou worden onderdrukt, maar desondanks trof het hem onaangenaam, dat nu Japanners in Indië de lakens zouden gaan uitdeelen. Gekrenkte nationale trots of was hij alleen maar uit zijn humeur, omdat de bezetting van de Indische eilanden een verlenging van de oorlog beteekende? Op zijn schrijfblok teekende hij sterretjes en bloemen, stylogrammen, verscheurde het vel papier en probeerde toen zijn indrukken op te schrijven van zijn ontmoeting met een troep uit de provincie verjaagde Joden. Het gelukte niet en hij gaf zijn pogingen spoedig op. Een paar spelletjes patience hielpen hem een eindje verder door de avond heen en daarna zat hij weer stil bij de kachel, leeg en verveeld. Om half twaalf gaf hij het op en besloot naar beneden te gaan, om bij Haverkamp naar de Nederlandsche uitzending uit Londen te luisteren.

Het was hem alsof hij, na urenlang in de kou gezeten te hebben, in een warm bad kwam, toen hij de kamer van zijn hospes betrad. Op andere oogenblikken, in het bizonder overdag als er volop licht was en het getemperde schijnsel ontbrak der schemerlampjes, dat nu de stugge fabriekstapijten iets donzigs gaf, de harde lijnen der nieuwe meubelen verdoezelde en het poep-bruin van gebeitst eikenhout een beetje diepere glans verleende, had dit weinig gebruikte vertrek de kille verschheid en het karakterloos neutrale van de toonkamer eener meubelzaak. Haverkamp, die zijn pension nog niet lang dreef, had het huis volgestopt met nieuwe meubelen, een belegging die binnenkort, als het geld niets meer waard zou zijn, haar vruchten wel zou afwerpen. Trotsch op zijn handigheid en inzicht, maar innerlijk toch onzeker van de juistheid van zijn commercieel beleid, had hij Tom, in wien hij een gewiekst zakenman scheen te zien, herhaaldelijk met zooveel overtuigende nadrukkelijkheid in vertrouwen genomen, dat deze hem zijn waardeering moeilijk had kunnen onthouden.

Toen Tom binnen kwam, stond de radio reeds aan, heel zacht, omdat Haverkamp's mooie kamer door een even dunne plankenvloer van die van de verliefde nationaal-socialisten gescheiden was als Garf's vertrek en golfden Italiaansche zinnen, omspoeld door de

rioolgeluiden van de stoorzender, door het oranje-geel verlichte vertrek. Hij kreeg een kop echte koffie, het eerste zetsel van een kilo boonen, dat Haverkamp, zooals hij vertrouwelijk mededeelde, had weten af te zonderen van een partij, waaraan hij ook nog een aardige duit verdiend had. Van zijn winst had hij vet gekocht en de helft van dit vet had hij alweer zoo voordeelig van de hand weten te doen, dat hij de rest ongeveer voor niets had. In zijn huis zou geen honger geleden worden, al duurde de oorlog ook nog tien jaar, verzekerde hij Tom, die niet bij hem in de kost was, maar die voldoende wist van de moeilijkheden op het gebied van de voedselvoorziening, om zoowel zijn handigheid als de wijze waarop hij voor zijn gasten zorgde, te kunnen waardeeren. Om kwart voor twaalf onderbraken de vier noodlotsklopjes uit Londen Haverkamp's relaas van voordeelige ketting-transacties in levensmiddelen en textiel en daarna kwam, als het belangrijkste nieuws, dat Batavia door de Japanners ingenomen was. Zooals het met elke stad, die men tot nu toe had moeten prijsgeven, gegaan was, bleek ook weer de verovering van Batavia den vijand een harde strijd en zware offers gekost te hebben. Deze zelfde troostprijs was echter al te vaak aangeboden geworden, om nog gewaardeerd te kunnen worden door de Nederlanders die familieleden op Java hadden.

Na Singapore Batavia, na Malakka Nederlandsch-Indië, dacht Tom, toen hij naar boven ging. Japan had thans het leeuwenaandeel in de wereldproductie van tin en rubber, twee grondstoffen voor de oorlogsindustrie van buitengewoon groote beteekenis. Hij was moedeloos en zelfs het hoorspel van zijn beneden-buren, dat die nacht spannend van dialoog en rijk aan klankeffecten was, bracht hem geen afleiding.

De val van Batavia en het verlies van Java maakten geen diepe indruk op de bevolking en werden snel vergeten, ondanks de luidruchtigheid der nationaal-socialisten, die niet schenen te weten, dat de Japanners al jaren lang naar Indië hadden gelikkebaard en nu beweerden, dat de rijke gebieden door een verkeerde politiek der vroegere regeering verloren waren gegaan. De nazi's, vastgebonden in de mallemolen van de as, waarin zij met bondgenoot Japan moesten meedraaien in een richting tegengesteld aan die waarin zich de N.S.B., de meest vaderlandsche van alle bewegingen, steeds had bewogen, waren draaierig en duizelig geworden, sloegen wartaal uit, beweerden dat de verkeerde richting de goede was, dat alles draaien moest zooals Japan draaide, omdat Japan's draai Duitschland's draai was en gaven er de draai aan, dat Anton Mussert al voorspeld had, dat het met Indië zoo en niet anders zou moeten gaan, omdat de democraten niet vol-

doende oorlogsschepen hadden willen bouwen. De N.S.B.'ers plakten nog ijverig biljetten, waarop aangekondigd werd dat Mussert over Indië zou spreken, toen Nederland al lang niet meer aan het verlies van de koloniën dacht. De Nederlandsche vloot was ondergegaan in de Indische wateren, na een korte ongelijke strijd, men had gindsch verwanten over wier lot men in het onzekere verkeerde, zeelieden in dienst bij marine en koopvaardij, soldaten in het Indische leger, burger-employé's en ambtenaren, die in de oorlog waren omgekomen of zich in Japansche krijgsgevangenschap bevonden. Hun lot was het, dat de achtergeblevenen in het moederland verontrustte, dat de herinnering aan de ramp wakker hield, maar voor de rest dacht na verloop van enkele dagen niemand meer aan de verloren koloniën, met uitzondering van de zeer vaderlandslieven de N.S.B.'ers en degenen die financieel bij Indië waren geïnteresseerd.

Toen de dagen langer werden, de sneeuw gesmolten was, de Duitsche officieren in open auto's begonnen te rijden en andere teekenen de nadering van de lente aankondigden, zagen ook de menschen de wereld weer een beetje vroolijker en herleefde hun hoop op groote voorjaarsoffensieven, die een eind aan de oorlog konden maken. In de bezette gebieden verbreidde men met stijgend ongeduld de reeds zoo vaak in het vooruitzicht gestelde invasie en onderwijl versterkten de Duitschers de kust, bouwden bunkers en braken steden en dorpen af en zetten hun jacht op arbeiders en Joden met toenemende hevigheid voort.

Na het twee maal te hebben uitgesteld en geen gevolg te hebben gegeven aan een oproeping om zich voor een werkkamp aan te melden, zag Daniël Degen zich thans genoodzaakt zijn betrekking als reiziger neer te leggen en van het tooneel te verdwijnen. Velen waren hem op de weg van de illegaliteit reeds voorgegaan, want in weerwil van de geruststellende verzekeringen, welke de Raad der Joden gaf, vertrouwde men de zaak niet en doken talloozen liever onder, dan zich aan den doodsvijand over te leveren. Er werd verteld, dat de Joden zouden worden gedeporteerd en dat de kampen niets anders waren dan fuiken, waarin men de menschen ving en bij elkaar hield, om ze straks gemakkelijker te kunnen wegvoeren. De ongeloofwaardigste geruchten werden aannemelijk, als men rekening hield met hetgeen tot nu toe gebeurd was en de maatregelen naging welke de Duitschers, die beloofd hadden zich niet in Nederlandsche aangelegenheden te zullen mengen, tegen de Joden getroffen hadden. Stap na stap, met arglistig beleid, waren zij verder gegaan, hadden hun in de aanvang niet diep ingrijpende maatregelen steeds weer verscherpt en de

kunstmatige kloof, die de Joden van de bevolking scheiden moest, verbreed en verdiept. Als laatste maatregel hadden zij de Neurenberger wetten afgekondigd, die Joden verbood met niet-Joden in het huwelijk te treden.

Degen zou zijn intrek nemen bij een Christen vriend en daar de directie van Purax zich bereid verklaard had zijn salaris door te betalen, hoopte hij het te kunnen klaarspelen om uit handen van de Duitschers te blijven. Men was het hierover juist eens geworden, toen Redens door de huistelefoon de mededeeling kreeg, dat de moeder van Brandon, den jongsten vertegenwoordiger, op het kantoor was en de heeren dringend moest spreken. Haar zoon was die ochtend vroeg van zijn bed gelicht en door de Duitsche politie meegenomen. Men gaf de oude vrouw, die huilend binnen kwam, een stoel, liet haar een glas water brengen en pas na eenige tijd was zij in staat uit haar woorden te komen en haar triest verhaal te doen. Om zes uur, het was nog donker, had men haar wakker gebeld, waren drie kerels haar woning binnengedrongen en hadden haar toegesnauwd dat zij haar zoon, den Jood Salomon Brandon, moesten hebben. Toen zij gevraagd had waarom men haar jongen, die niets misdreven had, kwam halen, had zij alleen ten antwoord gekregen, dat zij haar smoel te houden had. Zij hadden Sal, die nog te slapen lag, uit zijn bed gesleurd en hem, waar zij bij stond, de tanden uit zijn mond geslagen.

De oude vrouw begon opnieuw te snikken en het duurde even voordat zij haar mededeelingen vervolgen kon. In de Euterpe-straat, bij de S.S., had men haar niet eens te woord gestaan en de deur uit gejaagd. Andere Joden, wier zonen ook weggehaald waren, waren precies zoo behandeld geworden en van hen had zij gehoord, dat hun kinderen waarschijnlijk gevangen genomen waren, omdat zij in ondertrouw stonden met Christenen. Dit veronderstelde men, omdat men ook Joodsche meisjes, die met Christen jongens zouden trouwen, gevangen genomen had. Nu was zij hier gekomen, om hulp bij de heeren te zoeken, te vragen wat zij doen moest.

De heeren keken elkander zwijgend aan en trokken hulpeloos hun schouders op. Niemand kon hier iets doen; waar de Duitschers de hand in het spel hadden, was iedereen machteloos.

‘Maar de Nederlandsche politie dan?’ vroeg Degen.

Daar was zij al geweest. Op het hoofdbureau had men gezegd, dat men niets, totaal niets kon doen. Het was zelfs onmogelijk te weten te komen, waar haar kind gebleven was.

‘Sal was immers ondertrouwd, voordat de Neurenberger wetten waren afgekondigd?’ vroeg Lex.

‘Heilige onschuld,’ zei van Tuin. ‘Een wet van terugwerkende kracht is iets heel normaals voor de nazi's.’

‘Als ik tenminste nog maar wist waar hij zit,’ zuchtte de vrouw.

‘Gaat u maar eens met onzen advocaat praten,’ zei Redens. ‘Ik zal hem opbellen dat u komt. Zoolang uw zoon er niet is, kunt u hier natuurlijk zijn salaris komen halen. Meer kunnen wij ook niet doen.’

Hij stond op en bracht de vrouw, die niets meer zei en zich liet leiden als een blinde, naar beneden.

‘Alsof een advocaat hier iets zou kunnen doen,’ zei Ger, toen Hans weer terug was.

‘Natuurlijk niet,’ antwoordde Tom, ‘hier kan niemand helpen. Zelfs de Nederlandsche politie staat machteloos. Die jongen is verloren, zal wel in een concentratiekamp terecht komen. Maar je moet zoo'n mensch toch iets geven om zich aan vast te klampen?’

Na afscheid te hebben genomen, verliet Degen onopgemerkt de fabriek en liep in zichzelf gekeerd, zonder iemand te groeten, langs de arbeiders, die beneden een wagen aan het laden waren. Opnieuw, na nog geen half jaar, was hij zonder werk, stond hij voor een onzekere toekomst, was zijn positie weer als op het oogenblik toen Brand, bang voor de maatregelen welke de Duitschers nog konden nemen, hem ontslagen had. Zijn laatste werkgevers hadden zich behoorlijker gedragen dan de man, voor wien hij jaren gewerkt had, hadden beloofd hem niet in de steek te laten en zijn salaris door te betalen. Het stond echter te bezien of zij, als de oorlog lang duurde, in staat zouden zijn hun belofte na te komen. De Jong was zelf een Jood en met Garf was het ook niet in de haak; dat zou dus wel eens moeilijkheden kunnen geven. En dan zouden er, behalve mevrouw Brandon en hij, zeker nog wel meer menschen om hulp bij de firma aankloppen. Vandaag al twee gevallen en de ellende was nog maar nauwelijks begonnen. Een half uur geleden, toen hij gezegd had dat hij van het tooneel verdwijnen moest, was iedereen met zijn lot begaan geweest, had men overlegd hoe hij geholpen kon worden en nagegaan of hij niet iets anders doen kon, dan zich voor de duur van de oorlog te verstoppen. Zoodra mevrouw Brandon echter binnen gekomen was, scheen men hem - heel begrijpelijk - vergeten te hebben en had men zich alleen nog maar bezig gehouden met het lot dat haar en haar zoon getroffen had. Zoo ging het in deze afschuwelijke tijd: men viel van de eene beroerde gebeurtenis in de andere, kon nergens bij stil blijven staan en werd gedwongen zoo vlug mogelijk te vergeten. Verder leven, niets zien, niets hooren en vooral nergens over

nadenken en niets onthouden; deed je dit niet, dan werd het bestaan ondraaglijk, liep je kans krankzinnig te worden. Iedereen stompte af, trachtte zichzelf te beschermen door het leed van anderen te ontvluchten. Dat kon moeilijk anders in een tijd, waarin iedereen meer dan voldoende aan zijn eigen zorgen had. Het zou daarom zoo vreemd niet zijn, als binnenkort de menschen genoeg zouden krijgen van de misère der Joden en hen aan hun lot zouden overlaten. Niets is afmattender en verveelt vlugger, dan voortdurend blijk van medelijden te moeten geven.

Stil betrad hij de voorkamer, waar op tafel een stapeltje ondergoed lag, dat Bertha versteld had. Hij stopte het in een koffertje, deed er nog wat toiletartikelen en een paar overhemden bij. Alsof hij op reis ging. Een jaren lang gekoesterde, nooit vervulde wensch was het van hem geweest, om nog eens een flinke reis naar het buitenland te maken, andere talen te hooren spreken. Een keer een paar dagen naar Antwerpen en Brussel, verder had hij het nooit kunnen brengen, langer dan vier dagen was hij nooit van huis geweest. Dat kon niet en nu was opeens alles mogelijk, ging hij onderduiken, zou hij, de hemel mocht weten voor hoe lang, uit zijn woning weg moeten blijven. Alleen als het ongeluk hem er toe dwingt, durft de mensch het onmogelijk gewaande te ondernemen. Hij voelde zich neerslachtig en verlaten, als op de dag toen zijn moeder begraven werd en het huishouden opgebroken.

Toen Dolf thuis kwam, riep hij hem bij zich.

‘Ik moet ernstig met je praten,’ begon hij, zonder vooraf te hebben besloten, dat hij het den jongen nu toch eindelijk zeggen moest. En zonder zich rust te gunnen, bang dat hem de moed weer ontzinken zou als hij aarzelde, begon hij Dolf te vertellen dat hij gelogen, hem iets wijs gemaakt had, toen hij hem gevraagd had waarom hij de naam van zijn moeder droeg. Maar na deze eerste aanloop, toen de bekentenis er uit was, durfde hij opeens niet verder, bleef hij den jongen onderzoekend aankijken, alsof het van diens houding zou afhangen of hij hem de volle waarheid vertellen zou. Onderwijl begreep hij, dat het er nu toch uit moest, dat hij, hoe Dolf het ook opnam, het hierbij niet laten kon en hij met alles voor de dag moest komen. Een volle Duitscher, ging het door zijn hoofd, misschien de zoon van een antisemiet. In godsnaam, voor beiden was het beter dat er nu eindelijk klaarheid kwam.

‘Maar wat is er dan,’ hoorde hij Dolf vragen, ‘is het zoo vreeselijk?’

Het was heelemaal niet vreeselijk, integendeel, hij was een heel wat betere vader voor den jongen geweest, dan die onbe-

kende mof, die hem aan zijn lot overgelaten had. Maar een Jood, dacht hij, en het was hem alsof hij deze woorden hardop had uitgesproken. Kende hij den jongen dan zoo slecht, dat hij bang moest zijn voor zijn bekentenis, alleen omdat hij Jood was?

‘Neen, vreeselijk is het niet, maar moeilijk. Neem een stoel en ga rustig bij mij zitten,’ vervolgde hij, om tijd te winnen en na te denken.

‘Zoo, en kom er nu maar eens mee voor de dag,’ moedigde Dolf hem aan, de hand op zijn knie leggend.

Hij glimlachte verlegen en plotseling, toen hij in die grijze argelooze oogen keek, voelde hij zich weer vertrouwd met hem, waren zij weer de vrienden van vroeger, keerde zijn zekerheid terug en begon hij rustig te vertellen.

‘En is dat nu alles?’ vroeg Dolf, toen het er uit was. ‘Ik heb al vaak gedacht, dat er zooiets moest zijn. Wat kan mij die vader van mij verdommen, die mof, dien ik nooit gezien heb? Jij bent m'n vader!’

Hij greep beide handen van den jongen en drukte ze dankbaar.

‘Maar jij,’ zei hij bezorgd, ‘jij bent ook een Duitscher.’

‘Nooit!’ riep Dolf. ‘Dat andere heeft niks te beteekenen, maar dit neem ik niet.’

‘Jij niet, goddank niet, maar de Duitschers, die hier de baas zijn. Men kan je oproepen om soldaat te worden.’

‘Men heeft jou ook opgeroepen en je bent ook niet gegaan. Wat jij doet, kan ik ook. Als het zoover mocht komen, dan duik ik ook onder, dan kom ik bij je of ik ga er vandoor, maar soldaat word ik nooit.’

Zij zaten nog met elkaar te praten, toen Bertha thuis kwam. De zorgen waren al lang vergeten en Dolf zat opgewekt te vertellen van zijn plannen voor de toekomst, als de Duitschers uit het land verjaagd waren en de oorlog voorbij was. Degen had met belangstelling geluisterd, geen enkele opmerking gemaakt, zelfs niet toen Dolf gezegd had, dat hij geen zin had om verder te studeeren. Hij was alleen maar blij en dankbaar omdat, nu deze zaak eindelijk na zooveel jaren van kwellende onzekerheid in het reine gebracht was, de jongen zich er niets van bleek aan te trekken en zij dezelfden voor elkaar gebleven waren. Heel wat opgewekter dan hij thuis gekomen was, nam hij 's avonds afscheid, om zich in vrijwillige gevangenschap te begeven. Hij voelde zich opgewassen tegen alle moeilijkheden, nu hij wist, dat zijn jongen hem nooit in de steek zou laten.

‘Degen en Brandon zijn er niet meer,’ zei Redens op de eerstvolgende bijeenkomst met de vertegenwoordigers. ‘Ik denk, dat het met mij ook niet lang meer zal duren,’ zei van den Heuvel,

een reiziger die altijd illegale lectuur bij zich had. En dit is nog maar het begin, dacht Tom. Er zal een oogenblik komen, waarop de eene helft van de Nederlandsche bevolking zich bij de andere helft schuil zal moeten houden.

'Wij komen allen aan de beurt,' zei hij.

Misschien was deze veronderstelling een beetje overdreven, maar het kon geen kwaad deze meening te verbreiden. Nog altijd sliepen de menschen, waren er te veel die dachten, dat het met hen zoo'n vaart niet loopen zou. Men had medelijden met de slachtoffers, hielp hen zooveel mogelijk en er waren talloozen die de tegen de Joden gerichte bepalingen opzettelijk overtraden en tegenwerkten. Desondanks was de vijand er in geslaagd een wig in de bevolking te drijven, het volk te; scheiden in twee kampen, menschen van elkander te verwijderen die, totdat de nazi zijn klauw naar de Joden uitstrekte, in vrede en vriendschap hadden geleefd. Een echt gevoel van afkeer, wezenlijke haat, bestond alleen maar bij een minderheid, die reeds voor de komst van de nazi's antisemiet was geweest, de anderen geraakten echter van de Joden verwijderd door de schijnbaar bevoorrechte positie waarin zij zich opeens geplaatst zagen. Zooals de voetganger, zoodra hij achter het stuurwiel heeft plaats genomen, verandert in een automobilist, die de weg anders ziet en andere opvattingen van het verkeer heeft dan toen hij nog wandelaar was, zoo werd de niet door de Jodenvervolgingen getroffen Nederlander, ondanks zichzelf, een niet-bedreigde, die andere belangen had en de wereld met andere oogen bekeek dan de vervolgde, die gisteren nog zijn gelijke geweest was.

In het vroege voorjaar publiceerden de Duitschers een nieuwe verordening, waarbij alle Joden, die de leeftijd van zes jaar bereikt hadden, binnen drie dagen verplicht werden gesteld een gele ster op hun borst te dragen. De grenslijn was door deze maatregel duidelijk getrokken, de veroordeelden werden goed zichtbaar gemerkt en de openbare jacht op menschen kon thans worden geopend, zonder kans op vergissingen of gevaar voor moeilijkheden.

Het was op een lentemorgen tegen het eind van April, dat de zoemer op de schakeltafel in het administratiegebouw van de Raad der Joden een telefonische oproep annonceerde. Net een meikever, dacht de man, die de centrale bediende en zijn vingers lieten het oor van de zooeven gebrachte kop koffie los, om de schakelaar te grijpen. Als de zoemer bromde, hetgeen eenige honderden keeren per dag gebeurde, had hij nog nooit aan meikevers gedacht, maar vandaag was het bepaald de prikkelende, door het geopende raam naar binnen waaiende lentelucht, die

hem dergelijke poëtische vergelijkingen ingaf. Er bleef in deze trechter, waarin zorg en leed van meer dan honderd duizend verontruste en opgejaagde Joden samenvloeiden, niet veel ruimte voor poëzie; wie hier werkte, was alleen maar ingesteld op het luisteren naar klachten, naar de vertwijfelde stemmen van menschen, die ten einde raad waren. Moeders en vaders belden op om naar het lot van hun kinderen te vragen, vrouwen vroegen waar haar weggevoerde mannen zich bevonden, uit hun woningen verjaagden verlangden onderdak, beroofden bedelden om eten, kleeding en beddegoed. De man in de centrale luisterde geduldig, was zakelijk, zooals het voor iemand aan de telefoonlijn van een groot bedrijf past, verbond door als er iets aan het geval gedaan kon worden en scheepte de menschen af, als zij niet geholpen konden worden. ‘Het spijt me, het gaat niet.’ Het contact werd verbroken en aan de andere kant van de lijn stond een wanhopig mensch, alleen met zijn ellende. De man aan de schakeltafel kon den menschen toch niet zeggen dat hij even machteloos was als zij, dat de Raad als een erfhond aan de Duitsche ketting lag en dat zijn taak niet verder ging dan die van een verpleegster, die de zieken zoo goed mogelijk verzorgt, maar die de oorzaak van een lijden niet wegnemen of hen, als zij ten doode zijn opgeschreven, in het leven houden kan? Een ernstige kankerlijder had altijd nog een kleine kans er boven op te komen, maar een Jood in de klauwen van de Duitschers was reddeloos verloren.

De man van de telefoon zette de schakelaar over, luisterde en schrok. Hij zei: ‘Bitte sehr,’ maakte een korte buiging voor zijn kast met contacten en lampjes, duwde een paar stekers in gaten en gaf de verbinding door aan den voorzitter, zonder het contact met zijn eigen telefoon te verbreken. Helfrich, de machtige de groote geweldenaar, was aan de lijn en zei, dat hij Godschalk en Kanis onmiddellijk op zijn bureau verwachtte. ‘Jawohl, bitte sehr’, hoorde hij den voorzitter, dien hij bleek kon hooren worden, met een dunne stem zeggen. Een spoedbespreking; ze hadden daar in de Euterpestraat weer het een en ander voor de Joden in het vet. Opnieuw gonsde de zoemer, maar de man van de centrale hoorde den meikever niet meer.

Doctor Godschalk, die het beter vond zich niet alleen in het hol van den leeuw te begeven, voerde het bevel stipt uit, belde Kanis en zei dat hij dadelijk mee moest naar de Sicherheitsdienst. Ernstig? Blijkbaar! Hij legde de telefoon neer en zuchtte. Twintig minuten later stonden zij op de mat bij de Duitschers, werden zij aangehoord door een snotjongen van de Waffen-S.S., die de twee Joden, ofschoon zij hier herhaaldelijk kwamen en met de hoogste officieren confereerden, uit de hoogte behandelde. Wat

had ook een Jood, al was hij een partijfunctionaris of zelfs een Führer, tegenover een Ariër en nog wel een Sturmmann van de S.S. te beteekenen? Terwijl hij naar boven telefoneerde, stonden de Joden op de mat, klein onder het hooge plafond van de ruime gang, twee door zorgen en angst verschrompelde menschen, nog onaanzienlijker en grauwer door de aanwezigheid der blonde mannelijke Germanen, die met dreunende stappen en gekraak van leder in en uit gingen. Voetvegen zijn we, dacht doctor Godschalk, loopjongens die draven moeten zooals zij het willen. Waar waren de tijden gebleven, dat men hem, den leider van het Nederlandsche Jodendom, buigend en met de hoed in de hand, op de ministeries ontving?

Ditmaal kregen zij zelfs geen stoel, moesten zij op een paar meter afstand van het groote glanzende wortelnotenhouten, waarschijnlijk van een Jood gestolen, schrijfbureau blijven staan. Pas nadat Helfrich voldoende gebladerd had in een stapeltje papieren en een sigaar aangestoken had, wees hij met een nonchalant gebaar dat zij konden gaan zitten. Donnerwetter, hij was de kwaadste niet; een Duitsch officier, die Joden toestond in zijn tegenwoordigheid te zitten! Maar dit zaakje moest rustig en met de noodige aandacht worden behandeld, hij moest kalm kunnen genieten van het spartelen van die twee mannetjes, als straks het net weer een beetje nauwer werd toegehaald en daarom was het goed dat zij een stoel kregen en hij hun eerst wat op hun gemak stelde. Bitte, meine Herrschaften, had hij gezegd. Welke slager aaide het zwijn, dat hij ging slachten, welke beul behandelde zijn veroordeelden met zooveel voorkomendheid? En dan werd er nog beweerd, dat Duitschers geen gevoel voor humor hadden. Geen humor! Als hij alleen maar aan vannacht dacht! Kapot hadden zij zich gelachen om die dronken meiden, die zij bovenop de kast zittend, Duitsche liedjes hadden laten zingen. Die cognac was anders koppig genoeg geweest, zat hem nog in zijn beenen. Maar ter zake. Helfrich trok een lade van zijn bureau open, zag het ding waarom het ging, bovenop de voor Wally bestemde doos met zijden kousen liggen, maar nam het er nog niet uit en keek de bezoekers aan. Niet te haastig, zij zouden er nog lang genoeg naar kunnen kijken, meer dan hun lief was.

Walter Helfrich, officier bij de S.S., was nog maar nauwelijks dertig jaar en jong genoeg om de zoon te kunnen zijn van de mannen, die tegenover hem zaten, in gespannen afwachting van hetgeen hij zou gaan zeggen. Walter, zoon van een schoenenwinkelier in Keulen, was altijd een gelukskind geweest. Na een jeugd zonder zorg of ziekte, had hij een militaire opleiding gekregen en was bij de S.S. gekomen, waar hij snel carrière gemaakt

had. Een paar jaar voor het uitbreken van de oorlog was hij met toestemming van den Führer getrouwd met Erna, een slanke Rijnlandsche, blond en hoog van boezem, die niet alleen alle kenmerken van superieur ras bezat, maar bovendien nog een aardige duit meebracht. Na Vlaanderen en Frankrijk was hij overgeplaatst geworden naar Holland, eerst in een klein nest in het zuiden, maar daarna in Amsterdam, waar hij belast geworden was met de uitvoering van de maatregelen tegen de Joden. Van nu af bestond de oorlog voor hem alleen nog maar in krant en film, had hij er nog minder mee te maken dan de burgers van dit welvarende landje, werkte hij precies zoo veel en zoo weinig als hij verkoos en klom, om Erna in het krijgsgewoel niet heelemaal te vergeten, van tijd tot tijd in zijn wagen en reed naar Keulen. Wat hem betrof, kon deze oorlog nog tien jaar duren. Hij zat hier heerlijk, ging rustig zijn gang, was alleen verantwoording aan Den Haag schuldig en verder onbeperkt heerscher over de Nederlandsche Joden, die langzaam, vooral niet overhaast, geliquideerd moesten worden. Een enkele keer zette Den Haag hem wel eens tot spoed aan of liet Berlijn een waarschuwing hooren, maar daarvan trok Walter zich niet al te veel aan. Zoolang en hier Joden waren, was het vrijwel zeker dat men hem in Amsterdam liet en bestond er weinig kans dat hij weer naar het front gezonden zou worden. Je kon hier beter zitten en in Joodsche brandkasten grabbelen, dan in Rusland het vaderland in de modder dienen. De meubelen, schilderijen en tapijten in de huizen, welke straks leeggehaald zouden worden, waren hem heel wat sympathieker dan de wandluizen en de muggen van de Oekraine. Een beetje cultuur was toch ook in oorlogstijd geen overbodige weelde. Tusschen hem en de Joden bestond in zekere zin een belangengemeenschap, humoristisch bekeken zelfs een lotsverbondenheid en daarom, al vergat hij nimmer dat Juda de oorzaak van Duitschland's ongeluk was, liquideerde hij het Jodendom niet te onstuimig en bewaarde hij de hardste klappen tot het laatst. Het was niet waarschijnlijk, dat zij zijn goede zorgen waardeerden. Joden waren nu eenmaal ondankbare honden.

Zijn de kousen voor Wally of krijgt de kleine Gretel ze? vroeg hij zich af, terwijl hij zijn hand naar de lade uitstrekte. Gretel was gewilliger, maar die deugniet van een Wally was pikanter, al had zij hem Zondag dan ook een blauwtje laten loopen.

‘Juist,’ zei hij luid en nam het besluit de kousen maar mee te nemen voor Erna, als hij de volgende keer naar huis ging. Het was prettig voor 't vrouwtje als zij zag, dat manlief haar ook in het strijdgewoel niet vergat.

‘En hier is het dan,’ vervolgde hij op een toon, alsof het hem genoegen deed een wensch te kunnen vervullen, welke de twee Joden lang hadden gekoesterd. Hij legde op de sousmain een oranjegeel lapje, waarop een zwarte Davidsster was gedrukt met in het midden, in quasi Hebreeuwsche letters, het woord JOOD. De glimlach, waarmede de amateur-goochelaar, nadat hij de moeilijkste trick van zijn program er goed afgebracht heeft, zijn toeschouwers aankijkt, kon niet meer zelfvoldaanheid en verwachting weerspiegelen dan die welke thans op Helfrich's gelaat zichtbaar werd. De bezoekers keken hem echter niet aan, maar hielden hun starre blikken met een uitdrukking van afkeer op het lapje gevestigd, alsof het een vergiftig insect was. Het succes was boven verwachting, vooral als hij in aanmerking nam, dat er iets over de Jodenlappen was uigelekt en de kerels dus eenigszins voorbereid moesten zijn geweest. Nog nooit had hij menschen, die met een onderscheiding begiftigd werden, zoo onthutst en ontevreden zien kijken. Zijn typiste had het ook in de gaten, hij kon haar achter een zakdoek gesmoord gegichel hooren en het was beter haar niet aan te kijken, om zelf niet in lachen uit te barsten. En dan durfden hun vijanden nog beweren, dat zij geen gevoel voor humor hadden!

‘Ziet het er niet keurig uit? Geen Jood behoeft zich te schamen, om met zooiets te loopen.’

Godschalk zei niets en bleef onafgebroken naar het lapje staren. Kanis, zijn tot vuisten gebalde handen in zijn zakken, voelde het bloed tegen zijn slapen hameren. Het kostte hem moeite zich te beheerschen, niet te laten merken dat hij hijgde en naar adem snakte. Waarom had hij de moed niet dien ellendeling tegen de grond te slaan, zijn vuisten midden in dat effen, vriendelijk glimlachend huichelaarssmoel te stooten?

‘Ik vroeg den heeren, of het er niet goed uitziet.’

Godschalk bevestigde het fluisterend.

‘Wij hadden het ook met een gewone gele lap kunnen doen, maar zoo is het netter, ordelijker. Over drie dagen zien wij geen Jood meer zonder de ster op straat. Vanavond wordt de verordening in de bladen gepubliceerd. U zorgt er dus voor, dat iedere Jood op tijd zijn ster heeft.’

‘Drie dagen,’ stamelde Godschalk, ‘meer dan honderd duizend menschen, behalve de Duitschers.’

‘U kunt de sterren hier laten afhalen,’ vervolgde Helfrich, zonder acht te slaan op Godschalk's bedenkingen. ‘Een half millioen tegen vier cent per stuk, dat is twintigduizend gulden.’

De zwijnen laten ons voor dat abattoirmerk ook nog betalen, dacht Kanis.

Helfrich stak opnieuw zijn sigaar aan, drukte op de schelknop, stond op en wandelde in de richting van zijn typiste, die vrijuit lachte, nu hij haar aankeek. Had toch ook geen onaardig toetje!

Met verdubbeld personeel werkte de Raad der Joden gedurende drie dagen en drie nachten, om het bevel uit te voeren en allen die tot het dragen van dit merkteeken veroordeeld waren, van een gele ster te voorzien. Een paar duizend stakkers, die door dit vertoon van dienstbaarheid hun huid hoopten te redden, werkten zich in het zweet, om in enkele uren het resultaat van eenige eeuwen strijd en humanistische wereldbeschouwing te vernietigen.

Het biervolk, dat op grove soldatenlaarzen Neerland's rustige tuin was binnengestormd, vertrapte grinnikend de met zorg gekweekte bloemen der verdraagzaamheid; Nietzsche's blonde beesten brulden en likten zich de lippen; het crapule uit het Münchener Brauhaus, dat zijn bloedige weg door de geschiedenis begonnen was met veem- en sluipmoorden, maakte zich gereed voor de groote jacht, de Pruisische soldeniers zegevierden en op de eerste Mei van het jaar 1942 verscheen de Jood in het openbaar met een gele ster op zijn borst.

Voor allen even gevaarlijk, omdat zij allen in gelijke mate kwetsbaar maakte en blootstelde aan molestatie, was het dragen van de Jodenster een straf die, zooals alle straffen, verschillend werd ondergaan. Er waren er, die zich diep vernederd voelden en die, vooral in de eerste weken, niet op straat durfden komen. Anderen gedroegen zich onverschillig, dachten er reeds na enkele uren niet meer aan of vonden dat ze zich niet voor hun landgenooten behoefden te schamen met een door den vijand voorgeschreven merkteeken op hun borst; sommigen schenen zelfs trotsch te zijn op de gele lap, die zij met opgeheven hoofd en vooruitgestoken borst droegen, als een insigne van de orde der uitverkorenen, waarbij zij blijk gaven van een fierheid, die zoowel een bewijs van domme hoogmoed als van aanstellerij of gebrek aan inzicht kon zijn. Het wreedst werden de kinderen getroffen, die pas na herhaaldelijk gekwetst te zijn begrepen, dat het mooie kleurige ding op hun kleeren erger was dan de smerigste vlek, een schandelap, welke hun vriendjes niet behoefden te dragen. De bevolking gaf deze duivelsche maskerade een welkome gelegenheid te toonen, dat de Germaansche bloedverbondenheid het moest afleggen tegen haar solidariteit met de volksvreemde Joden. Met uitzondering van sommige agressieven, die demonstratief hun hoed voor Joden afnamen, scheen de ster door niemand te worden gezien.

Alsof het oranje-geel, dat de nazi's op straat gebracht hadden,

door andere kleuren gecompenseerd moest worden, verschenen opeens weer de uniformen, die na de botsingen en de daarop gevolgde stakingen, voor een goed deel verdwenen waren. Misschien ook was het de lentezon, die de zwermen in lichtblauwe blouses gekleede en nog altijd met oranje mutsjes getooide jeugdstormers naar buiten lokte, die Mussert's zwarten soldaten nieuwe levenslust en hoop op de overwinning gaf en hen er toe bracht parades en marschen met muziek te houden. Wellicht omdat een nieuw offensief aan het oostfront verwacht werd, meenden de Duitschers in de etappe op hun manier van hun strijdlust blijk te moeten geven, door hun groene politie met rinkelbom en glanzende tuba de straat op te sturen en haar voor afwisseling en als voorschot op aanstaande overwinningen het publiek met knuppelmarschen te laten terroriseeren. Ook de jongens van Wehrmacht en Marine zorgden weer voor scherp afgebeten, terdege platgetrapt gezang. Er waren dagen, dat Amsterdam een alleen door geuniformeerden bewoonde stad scheen, momenten waarop, vooral in de binnenstad, de fletse burger bedolven dreigde te worden onder een lawine van soldaten en matrozen, officieren en onderofficieren, groene politiemannen, leden der S.S. en S.A., van de Hitlerjugend, Bund Deutscher Mädel, Wach- und Wartedienst, ordepolitie, hulppolitie, W.A., nationale jeugdstorm en arbeidsdienst. Vooral de Nederlandsche nationaalsocialisten, die nog maar zoo kort de vreugde van het dragen hunner dure uniformen hadden gesmaakt, lieten geen gelegenheid voorbijgaan om hun bewonderenden landgenooten te toonen hoe keurig zij er uit zagen, het plaveisel te behameren met hun huzarenlaarzen en de lucht te vervullen van naar Duitsch voorbeeld gemaakte en gekraakte liederen. De Mussert-familie liet het breed hangen, nam bezit van de straat, voor zoover de Duitsche vrienden haar daar ruimte lieten en genoot volop van een, zij het niet bevredigend, dan toch luidruchtig exhibitionisme. Deze pioniers van de Nieuwe Orde moesten woekeren met de geneugten en vrijheden, welke nog overbleven na aftrek van de volkshaat en de beperkingen die oorlog, bezetting en het wantrouwen der vrienden hun oplegden. Nog altijd hielden de Duitschers de teugels stevig in handen, werd de N.S.B., ofschoon een aantal van haar leden zich vette baantjes zag toegewezen, buiten het bestuur van het land gehouden en was deze beweging, die bewezen had rijp te zijn voor een eervolle plaats in de Nieuwe Orde, niet veel anders dan een padvindersorganisatie voor volwassenen, een op politioneele leest geschoeide wandelclub, een politiek marionettentheater, waar de Duitschers aan de touwtjes trokken. Als belooning voor hun hoorigheid mochten de Nederlandsche nazi's

politieke spiegelgevechten houden, schooltje spelen met hun onwillige volksgenooten en, als voorproefje van hetgeen later komen zou, toekomstdroomen op papier zetten en bepraten, zooals een jong architect, die nog eens een paleis hoopt te bouwen, maar vast een gipsen maquette van zijn schepping maakt. Op één gebied slechts was het hun toegestaan iets reëels te doen: in Duitsche krijgsdienst naar het oostfront te gaan en daar te sneuvelen. Tot teleurstelling van niet meespelend Nederland bleek echter de liefhebberij voor perfecte Duitsche kunstledematen (D.R.P.) of een plaatsje onder een geraniumbed op een heldenkerkhof in Rusland niet groot te zijn en gaven de meesten dezer hopmannen, kompanen, hoofdstormheeren en opperbanleiders de voorkeur aan politieke blokkendoos en tinnen soldaatjes. Het was dan ook wel verleidelijk om in het eindelijk bevrijde en naar volksche begrippen geregeerde vaderland te blijven en daar in een aardig costuum een rol te spelen. Daarbij kwam, dat ook aan het thuisfront (zie woordenboek Duitsche persdienst) nog een massa nuttig werk verzet kon worden. Allereerst moest de bevolking nog altijd voor de volksche idealen gewonnen worden. Een schoone taak, waarbij de geuniformeerde opvoeders echter van zooveel hardnekkige kortzichtigheid, brutale opdringerigheid, gebrek aan inzicht en gevoel voor verhoudingen blijk gaven, dat zelfs dengenen, die niet geheel afwijzend tegenover het nationaal-socialisme stonden, de schrik om het hart sloeg en zij er voor altijd genoeg van kregen. Met tuitende ooren verdroeg Nederland het gebrul der zware jongens en het duldde de mokerslagen hunner propaganda, zooals de alleenstaande kinderjuffrouw in een parvenu's-familie zich de onhebbelijkheden van het verwende zoontje moet laten welgevallen. Iedereen, die niet tot de familie behoorde, had het land aan het onhebbelijke onbeschofte kind, overal vond het gesloten deuren, nergens een vriendelijk onthaal. Maar de N.S.B.'ers zagen niet of veinsden niet te zien, dat Nederland hun Duitsche bloedworst niet lustte en overstroomden met onverdroten geestdrift het land met hun propaganda, vulden de magere kranten met nieuws van hun Beweging en spraken voor de radio over familieaangelegenheden, alsof hun armzalig, zooveelste rangs landverraderlijk geknoei een zaak was waarvoor het geheele volk zich met sympathie interesseerde. Iedere overnacht bekend geworden scharrelaar, die iets voor de Beweging gedaan had, kreeg een portret in de krant, alle vergaderingen, die het nooit minder deden dan met volle zalen en een geestdriftig publiek, kregen een uitvoerig verslag op de voorpagina. De politiek ongeschoolde Nederlander kon uit deze verslagen leeren, hoe weinig hersenen een mensch maar noodig heeft om

politiek leiding te geven. Meestal begonnen de sprekers met het tot puin slaan en opruimen van al hetgeen de menschheid had tot stand gebracht in het tijdvak tusschen de intocht van den laatsten hoorndrager in het Walhalla en Anton Mussert's vlucht in de hooiberg, daarna werd het publiek uiteengezet, hoe het een enkelen man gelukt was heel Europa in een slachthuis te veranderen, vervolgens kregen de Joden de schuld en werden geliquideerd, ging het Britsche imperium roemloos onder in Germaansche oceanen, zonder zelfs een olievlek op de golven achter te laten en werden de Sovjets voor de zooveelste maal tot den laatsten man verslagen, waarna men, via de Nieuwe Europeesche orde, waarin Nederland, als het naar den spreker wilde luisteren, een best plaatsje zou krijgen, tot een knieval voor Adolf Hitler, den Führer aller Germanen, kwam. Behalve deze leerzame verslagen en plaatjes van ‘onze jongens aan het oostfront’, die door Finsche Lotta's vertroeteld werden, een echte sigaret rookten, hun voeten waschten of soep kookten in een olieblik of het op een andere manier gezellig hadden en goed verzorgd werden, waren de kolommen gevuld met verordeningen, legerberichten en doodenlijsten van terechtgestelde Nederlanders. Verder gebeurde er in die dagen in de wereld niets, dat waard was ter kennis van het publiek gebracht te worden.

[XXV]

‘Een juweel van een huis. Ik ben langer dan dertig jaar in het vak, meneer, maar zoo'n oersolide kast als deze heb ik nog nooit verkocht.’

De makelaar belde nog niet aan, maar nam Tom eerst mee naar het midden van de rijweg om hem, alsof het een schilderij was, dat op eenige afstand bewonderd moest worden, de gevel te laten bekijken.

‘Al het houtwerk aan de buitenkant is teakhout, daar zijn geen kosten aan gespaard. Een millionnair heeft destijds het huis laten bouwen.’

De gevel, in de bibelotstijl der tachtiger jaren, was versierd met banden en blokjes van zandsteen, een beetje beeldhouwwerk en tegels boven de ramen van de derde verdieping. Een weinig oorspronkelijk en onbenullig, maar toch een vriendelijk en niet uitgesproken leelijk bouwwerk. Met een langgerekte galm, die ruimte beloofde, luidde de bel achter een breede gelakte deur met bloemstengelhekjes voor de smalle matglazen ruitjes, een paar brieschende leeuwenkoppen en een koperen plaat met het opschrift: Oscar Greiner. Het slot klikte, de deur draaide langzaam open en op de mat, tegen een achtergrond van koel marmeren traptreden, stond Gretchen, de eeuwige, rond en vlasblond, met een dikke haarworst rondom het over de schedel gladde kapsel. Zij ging de bezoekers voor naar een ruime donkere voorkamer en zei, in bijna onberispelijk Nederlandsch, dat meneer dadelijk zou komen. Op de tafel lag geopend een geïllustreerd blad met plaatjes van Gretchen's tweelingzusters, allen even rond, blond en glad, op dezelfde manier gekapt en gekleed, die met stevige bloote beenen dansten op het gras van een Germaansche Wiese. Toekomstige moeders van de volgende soldatengeneratie.

‘U moet eens op de afwerking letten,’ zei de makelaar, ‘alles even degelijk en zwaar.’

Heel erg solide, dacht Tom en las het onderschrift van het plaatje: Ook in oorlogstijd volop levensvreugde voor Duitschland's jeugd.

‘Zit nog prachtig in de verf,’ vervolgde de makelaar, zijn blik uitnoodigend richtend op het overdadig geornamenteerde en bont beschilderde plafond.

Hij zat in een halfduistere hoek, naast een van de dikke velours

gordijnen, die het, toch reeds door het geboomte aan de wallekant onderschepte, licht temperden. De donker gehouden kamer met de zware, voor een geslacht van reuzen gemaakte stoelen, welker gebeeldhouwde ruggen als rechtop staande grafzerken waren, maakte een sombere museumachtige indruk. Tegenover de zwart marmeren schoorsteen stond een breed eikenhouten buffet met in lood gevatte ruitjes, waarachter, als doode visschen in een groen en troebel aquarium, Rijnwijn- en andere glazen schenen te drijven. Een altaar, gewijd aan de zwartgalligheid, waarboven een levensgroot ikoon van den opperhypochonder Adolf hing.

Oscar Greiner, een mager bedeesd mannetje met een zilverig grijs sikje, die zacht, bijna fluisterend sprak, scheen meer Franschman dan Duitscher en als hij niet het emaille partijinsigne der N.S.D.A.P. zou hebben gedragen, zou men hem voor een dier vele door de nazi's verjaagde intellectueelen hebben kunnen houden. Hij maakte een neerslachtige indruk en scheen met tegenzin te spreken over de verkoop van zijn huis, waarin hij bijna twintig jaar gewoond had. Maar de woning was veel te groot voor hem geworden, zei hij, nu al zijn kinderen, op één na, getrouwd waren. Tom geloofde hem niet, vond het aannemelijker dat Greiner zijn bezit in een vijandelijk land van de hand wilde doen, nu zelfs Duitschers begonnen te begrijpen, dat zij de oorlog zouden verliezen. Tijdens de rondgang door het huis, waarbij Greiner alle kasten ontsloot en zelfs de deuren der drie W.C.'s gedienstig voor hem openmaakte, zag hij maar weinig van hetgeen hij moest zien, omdat hij werd afgeleid door de portretten van nazi-vorsten, die hem uit alle hoeken aankeken. Het werd tijd, dat die misdadigersgalerij opgeruimd werd en dat tusschen deze muren, waar de hemel mocht weten hoeveel smeerlapperij was uitgebroed, eindelijk weer eens eerlijke taal gesproken zou worden. Hij moest het pand maar koopen en niet luisteren naar Hans, die een etagehuis gekocht had en beweerde, dat een heerenhuis een slecht beleggingsobject was, omdat het te weinig rente opbracht.

'Ik moest het maar nemen,' zei hij, toen zij weer bij den grooten Hitler en de kleine Gretchens zaten. Het kwam er uit op een toon, alsof hij van kindsaf in huizen gedaan had en het ging om het aanschaffen van een paar sokken of een hoed, inplaats van om een transactie van meer dan dertig mille.

Bij het afscheid legde meneer Greiner zijn kleine welverzorgde Arische hand in die van den Jood, zonder door een rilling van afschuw overvallen te worden, maakte een buiging en klakte met de hakken van zijn keurig gepoetste schoenen, alsof hij een hoogen partijfunctionaris uitliet.

Zondags moest Truus mee om het huis te gaan zien, netjes gekapt en als dame vermomd. Mijn vrouw heeft de eindbeslissing, had Tom gezegd, den gehoorzamen echtgenoot spelend voor Greiner, die blijkbaar onder de pantoffel zat en die op deze wijze gelegenheid kreeg sympathie voor een lotgenoot op te vatten. Zij werden ontvangen in de tuin en kregen thee met koekjes, harde hondenbroodachtige oorlogskoekjes en wrange anilinethee. Mevrouw, voortdurend aan het woord, wist gezellig te vertellen van de gelukkige tijd, welke zij in het huis had doorgebracht. Zij bleek de laatste twintig jaar van haar leven nuttig te hebben besteed met schrobben en boenen, het verzorgen van de tuin, het schilderen van de keuken en het witten van kasten en gangen. Zonder het onomwonden te eischen, scheen zij van de nieuwe eigenares te verwachten, dat deze haar voorbeeld zou volgen en het heiligdom met evenveel toewijding en naarstigheid zou onderhouden. Greiner rookte dapper mee van Tom's dure, op de volksvijandige zwarte markt gekochte sigaretten. ‘Eigenlijk een schande, sigaretten van een halve gulden per stuk,’ verontschuldigde hij zich, bang dat de Duitscher, die tot nu toe zijn degelijkheid en gemeenschapszin niet in twijfel getrokken scheen te hebben, hem zou kunnen houden voor een van die menschen die, naar Hitler gezegd had, aan de oorlog zouden moeten sterven, omdat zij er aan verdienden. Meneer ging er niet op in en rookte maar, doch mevrouw vond het verschrikkelijk duur, kreeg het over prijsopdrijving, over de rol van de Joden in de zwarte handel en zoo waren zij opeens de afgrond van de politiek gevaarlijk dicht genaderd. Mevrouw Greiner sondeerde en peuterde, was nieuwsgierig naar de politieke inzichten van haar bezoekers, maar durfde, omdat de dertig mille nog altijd in de portefeuille van den vijand zaten, geen rechtstreeksche vragen doen, ofschoon het schildje op de jas van haar man en de portretten in haar kamers deze voorzichtigheid eenigszins overbodig maakten. Na eenige tijd scheen zij dit ook in te zien, werd zij openlijker en begon op de Joden te schelden. Tom zat op naalden, zag dat het op een botsing zou moeten uitloopen, als hij niet kalm bleef en zijn verstand gebruikte. Voorloopig bleef hij haar ontwijken, ofschoon hij er niet aan dacht om ook maar een stap verder te gaan dan de uiterste grens eener koel afwijzende neutraliteit, die even weinig pro-Engelsch als anti-Duitsch scheen. Maar deze houding bevredigde mevrouw niet, in haar nationaal-socialistische gedachtenwereld was voor kleurlooze onverschilligen geen plaats en ongetwijfeld zou zij tot een persoonlijke aanval zijn overgegaan, als die dertig mille haar dit niet zouden hebben belet. Nu beheerschte zij zich, bluschte het oplaaiend vuur van haar strijdlust

met een paar slokjes anilinewater en beperkte zich tot een nieuwe aanval op de Joden. Greiner, beschaafder en ondanks zijn insigne minder agressief dan zijn vrouw, begreep dat dit onderwerp bij zijn gasten niet in de smaak viel en trachtte het gesprek een zakelijker wending te geven. Hij had hier geen propagandabijeenkomst belegd, maar wilde alleen maar zoo vlug mogelijk van zijn huis af. Mevrouw gaf het echter zoo gemakkelijk niet op en zuchtte, opnieuw inschenkend, dat de Joden Europa's ongeluk waren. Deze woestijn-nomaden moesten er uit, zoo vlug mogelijk, voor deze ondermenschen was in een behoorlijke samenleving geen plaats.

Nu alleen maar rustig langs mijn neus weg zeggen, dat ik zoo'n half-nomade ben, dacht Tom. Maar Truus, die zag hoe ver het met hem stond, trapte op zijn voet en zorgde er voor dat hij zweeg. Zij had gelijk: zooiets kon hij zich met zijn vervalschte staat van afkomst niet veroorloven.

'Ik begrijp niet, dat zooveel Hollanders met Joden als met hun gelijken kunnen omgaan,' zei de gastvrouw. 'Geen rasseninstinct, geen gezonde drang tot zelfbehoud. Ik voel het, ik ruik het gewoon, als een Jood in mijn nabijheid komt. Neemt u nog een koekje, meneer Garf.'

Tom vroeg zich af of hij het wagen zou zijn hand uit te steken naar het schaaltje met koekjes, door welke beweging hij misschien juist binnen de actieradius van haar gevoelig reukorgaan komen zou. Maar hij had er genoeg van naar dit geklets te luisteren en maakte er een eind aan door te zeggen, dat hij besloten had het huis te koopen en dat zij nu maar zoo vlug mogelijk naar den notaris moesten gaan voor een voorloopige koopacte. Hij was bereid Greiner's voorwaarden te accepteeren en vond het zelfs goed dat deze nog een paar maanden in het huis zou blijven wonen, zonder huur te betalen. Als later nog eens aan het licht mocht komen dat hij een Jood was, zou die mof in ieder geval moeten erkennen, dat hij hem het vel niet over de ooren had gehaald.

Tom had de oorlogssfeer nog niet zoo ver verwijderd gevoeld als op het oogenblik, dat hij plaats nam tegenover den notaris, die de overdracht van het huis zou behandelen. De inrichting van het groote vertrek was afkomstig uit de vorige eeuw en alles ging hier nog even kalm en bezadigd als vijftig jaar geleden. De notaris met zijn vierkante kop tusschen de wollige witte kussentjes der bakkebaarden, was een massief brok Hollandsche degelijkheid, onaantastbaar voor het gebeuren van deze tijd en alleen overmacht en grof geweld zouden misschien zijn rust en evenwicht hebben kunnen verstoren. Deze zelfverzekerde kalmte

in een opgejaagde gekwelde wereld had iets antipathieks, deze geestelijke gepantserdheid moest samengaan met een keihard egoïsme, dat ongevoelig maakt voor anderer ellende. Niettemin moest Tom erkennen, dat er een weldadig kalmeerende invloed van dezen man uitging. Hij en de notaris: twee uitersten, tegengestelde polen. Alles in hem verkeerde in onrust, hij voelde zich geladen met een bijna ondraaglijke spanning en hij moest zijn handen verbergen om zich niet te verraden, de anderen niet te laten zien dat zij trilden. Als het niet zoo gevaarlijk geweest was, zou hij om deze comedie, waarin hij de hoofdrol speelde, hebben kunnen lachen, maar nu moest hij er voor zorgen niet op te vallen en zich even bescheiden op de achtergrond te houden als de beide bloedarme klerken, die als getuigen fungeerden. Vooral straks, als het dramatisch hoogtepunt kwam moest hij er voor oppassen niet uit zijn rol te vallen en den niet-geïnteresseerde blijven spelen, den rasechten Ariër, die er geen benul van heeft, dat er vogelvrijverklaarde Joden bestaan.

Greiner, ditmaal zonder partij-insigne, had aan zijn linkerkant plaats genomen, rechts van hem zat de makelaar, aan de overkant, naast de notaris, de beide klerken en links van den Duitscher de twee heeren van de hypotheekbank, die er uit zagen als rechercheurs voor betere zaken. De notaris rangschikte de eigendomspapieren, streelde zacht zijn bakkebaarden, alsof het jonge poesjes waren, en zei dat de koopacte zou worden gepasseerd. Opeens wist Tom hem thuis te brengen en zag hij dat de man sprekend geleek op den ouden heer Hulstkamp van de jeneverkruiken. Hij wist niet waarom, maar het constateeren van deze gelijkenis stemde hem een weinig rustiger. Als straks de operatie achter de rug was, zou hij een borrel, een Hulstkamp, gaan drinken.

Er bleek nog heel wat aan het koopen van zoo'n huis vast te zitten. Hij hoorde dat hij voor de eerste maal getrouwd was en wel met Geertruida Hofman en niet op huwelijksche voorwaarden. Ook Greiner bleek tot nu toe voldoende aan één wettige vrouw te hebben gehad. Toen vernam hij iets over aren en servituten, vroeg zich af hoe vaak de oude Hulstkamp dit lesje al opgezegd had, en moest er aan denken dat hij, die nooit een cent bezeten had, nu bezig was een stukje Nederland met een huis er op te koopen, op een oogenblik dat den Joden alles werd afgenomen.

‘U bent geen van beiden van Joodschen bloede?’ hoorde hij den notaris vragen.

Men was dus tot de gevreesde bloedproef gevorderd. Hij nam zijn portefeuille uit zijn zak en legde, Greiner's voorbeeld volgend, zijn persoonsbewijs op tafel. De notaris wierp er knikkend een

vluchtige blik op en glimlachte even alsof hij zich verontschuldigde voor zijn onbescheiden vraag.

‘t Is nu eenmaal voorschrift,’ zei hij, de persoonsbewijzen terugschuivend.

Tom voelde dat zijn inferieur bloed weer begon te stroomen en zuchtte bevrijd. Het was heel eenvoudig gegaan, veel gemakkelijker dan hij verwacht had. Voor de zooveelste maal was weer eens gebleken, dat je je geen angst moest laten aanjagen, dat de moffen gemakkelijk verordeningen konden afkondigen, maar dat het moeilijker was deze nageleefd te krijgen. Hij onderteekende de acte, betaalde en kreeg een hand, ook van den Duitscher, die den Jood geluk met zijn nieuw bezit wenschte.

In een café, waar hij zichzelf met de beloofde borrel beloonde, hoorde hij dat de groene politie weder bezig was razzia's op Joden te houden, hoofdzakelijk in oost en zuid. Het is nu veel erger dan de vorige keeren, zei de man, die hem het nieuws vertelde, zij zetten heele straten en wijken af, halen de menschen uit hun huizen en nemen ook de vrouwen en kinderen mee.

Als zij in oost zoo te keer gingen, zat zijn moeder, die haar huis nog altijd niet had willen verlaten, er waarschijnlijk dus weer middenin. Hij telefoneerde naar de fabriek dat hij nog niet terug kwam en ging dadelijk op onderzoek uit. Al spoedig zag hij dat het mis was, passeerden hem met Joden volgeladen overvalwagens en motorfietsen met gewapende agenten, die allen in de richting van de Euterpestraat reden. Het gelukte hem door de afzetting heen te komen en de woning van zijn moeder te bereiken, waar echter op zijn herhaald bellen niet werd opengedaan. Reeds dacht hij er over om zich langs de veranda van de buren toegang tot de woning te verschaffen, toen de bewoonster van de derde etage naar beneden kwam en hem vertelde, dat zijn moeder dadelijk bij het begin van de razzia haar huis verlaten had. Kranig oudje, dacht hij dankbaar, geeft zich niet gewonnen, blijft niet zitten wachten totdat ze haar komen halen.

Een half uur later zat hij tegenover haar, in de kleine zindelijke en propvolle woonkamer van tante Clara. Hier in west, waar maar weinig Joden woonden, bemerkte men niets van de paniek, die aan de andere kant van de stad heerschte. Door de openstaande deuren heen, keek hij in het van zon overstraalde tuintje met de landelijke kippenren en den gedrochtelijken gipsen kabouter, die een bak met viooltjes op zijn hoofd droeg. Daarachter veranda's met spelende kinderen, in de wind wapperend waschgoed en vrouwen die aan het werk waren of een buurpraatje hielden. Een radio speelde ‘Just a kiss, darling’ en in de groene ren kakelde een kip. Wie dacht hier aan Jodenvervolging en menschen-

jacht? In oost en zuid zagen de huizen er precies zoo uit, daar hadden een paar uur geleden ook kinderen op de veranda's gespeeld en vrouwen het waschgoed opgehangen, dat zij nooit meer zouden gebruiken; daar was het leven vredig en gemoedelijk geweest, daar had dezelfde sfeer van knusse kleine leventjes gehangen, totdat opeens de deuren der propere portaaltjes waren opengeworpen en geweldenaars op leeren pooten waren binnen gestapt. Hij behoefde maar naar het witte, nog altijd van angst vertrokken gezicht van zijn moeder te kijken, om te begrijpen hoe ontzettend het daar geweest moest zijn. Nog altijd had zij de beheersching over haar oude handen niet geheel terug gekregen en toen zij wilde drinken, sloeg de kop rinkelend tegen het schoteltje en morste zij thee over haar japon. Zwak en hulpeloos als een kind, en dergelijke stakkers sleepten de ellendelingen naar Polen of God mocht weten waarheen.

‘Mij krijgen die smeerlappen niet!’ De stelligheid waarmede zij het zei, trof hem nog meer dan haar zwijgend verbeten vrees, omdat zij duidelijker haar onmacht verried.

‘Natuurlijk krijgen ze jou niet,’ antwoordde hij met een beslistheid, alsof hij haar toekomst in handen hield. ‘Maar je moet nu verstandig zijn en niet meer naar huis terug gaan. Ditmaal heb je nog geluk gehad. Zooiets mogen wij niet meer riskeeren.’

‘Maar oude menschen hebben zij toch weer laten gaan,’ zei tante Clara. ‘Zij moeten jonge hebben.’

‘Er blijft geen Jood hier.’

‘Wat denk je?’ vroeg zijn moeder.

Hij zweeg. Hier zat hij nu met zijn mooie plannen, zijn tehuis voor vluchtelingen, waarvan hij al maanden lang de huur betaald had, maar dat nog altijd leeg stond. Hij had alles vooraf tot in kleinigheden overdacht, alle maatregelen die noodig waren getroffen, maar nu het op handelen aankwam, durfde hij de verantwoordelijkheid niet aan. Als zij niet vrijwillig gingen, de kans die hun geboden werd niet met beide handen aangrepen, vond hij de moed niet de menschen over te halen tot het nemen van een besluit, waarvan zij misschien later spijt zouden hebben. Het was heel goed mogelijk dat zij, althans voorloopig, nog veiliger zaten in hun eigen woningen, dan op een plaats waar zij zich niet thuis gevoelden, waar zij zich niet mochten ophouden en verraden konden worden. Het sluwe optreden van de Duitschers was er de oorzaak van, dat velen in de val liepen. Als een razzia voorbij was, kwam er steeds een periode van rust, waarin degenen die de dans ontsprongen waren insluimerden en het nemen van maatregelen voor hun veiligheid uitstelden, waardoor zij bij een

volgende plotselinge overval in handen van hun vijanden vielen. Omdat de Duitschers bovendien oproepingen stuurden, meenden velen dat het niet noodig was onder te duiken en zich de moeilijkheden van het leven in de illegaliteit op de hals te halen, voordat zij een waarschuwing ontvangen hadden. De menschenjagers zorgden er voor deze fatale misvatting levendig te houden, door zoo nu en dan een paar menschen, die zonder dat zij een oproeping gekregen hadden waren opgepakt, in vrijheid te stellen. Het gevolg van deze tactiek was, dat velen gingen vertrouwen op een gang van zaken, die in werkelijkheid niet bestond en het slachtoffer van hun goedgeloovigheid en gebrek aan inzicht werden. De meer voorzichtigen, die zich niet door de Duitsche schijnmaatregelen lieten misleiden, zorgden er voor buiten het bereik van hun vijanden te komen en verdwenen liever maanden te vroeg uit de samenleving, dan het een minuut te lang uit te stellen.

'Waarom kom je voorloopig niet bij ons?' vroeg tante Clara. 'Hier in west hebben ze nog nooit een razzia gehouden.'

Maar morgen, over een uur kunnen zij hier zijn, wilde Tom zeggen, doch hij zweeg. Hoe ouder de menschen waren, hoe krampachtiger zij zich vastklampten aan hun verleden en hoe moeilijker zij zich los konden maken van hun omgeving. Oude boomen schieten geen wortel meer, als zij in nieuwe aarde worden overgeplant. En toch, al was dan de kans op een mislukking groot, moest hij trachten die oudjes weg te krijgen uit hun huizen, waar zij een zekere ondergang tegemoet gingen. Alleen geen pressie uitoefenen, maar alles zoo aanlokkelijk mogelijk voorstellen en hen zelf laten beslissen. En hij vertelde van het huis, dat hij voor haar ingericht had, somde de voordeelen op, alsof hij haar een riante villa, inplaats van een onbewoonbaar verklaard krot had aan te bieden. Krankzinnige toestand! In het kasteel met veertien kamers, dat hij een uur geleden gekocht had, kon hij niemand onderdak brengen, niet alleen omdat het samenwonen het gevaar voor allen vergrootte, maar ook omdat hij, de half-Jood, in het belang van zijn eigen veiligheid geen menschen bij zich in huis kon hebben, die als Jood waren ingeschreven. Maar er waren nog andere, grootere bezwaren. De oorlog kon nog maanden, misschien nog jaren duren en dan kon het niet anders of het moest een hel worden in zoo'n huis met opgesloten ontwortelde menschen, die zich nooit buiten konden wagen en als mollen onder de grond moesten leven, om hun aanwezigheid niet te verraden. Uitstel van executie, vroeger of later zouden zij allen gegrepen worden, dacht hij, terwijl hij er op bleef aandringen, dat zij een beslissing zouden nemen.

'En mijn meubelen dan?' vroeg tante Clara.

Och ja, die armzalige versleten meubelen, die zorg voor dat beetje zielige armeluisweelde, dat de Duitschers toch roofden, nadat zij de eigenaren hadden weggesleept. Het ging niet, nu nog niet, zij konden nog geen afstand doen van hun verleden, omdat zij nog altijd niet begrepen hadden waarom het ging, nog eerst de confrontatie met het gevaar noodig hadden om tot het inzicht te komen, dat zij alles zouden moeten prijsgeven om het naakte leven te redden.

Verstoord en ontevreden met alles, in de eerste plaats met zichzelf, ging hij weg. Hij was geen stap verder gekomen, niets was er bereikt, geen besluit genomen en onderwijl werd de toestand steeds dreigender. Wat was hij voor een stumper als hij, met al zijn geld, het leven van zijn moeder nog niet eens zou kunnen redden? Doch het was niet in de eerste plaats een kwestie van geld, maar van mogelijkheden, het individu stond hier hulpeloos tegenover een overmacht, het zag zich geplaatst voor afschuwelijke, onoplosbare problemen, waarvan het vroeger zelfs nimmer het bestaan had kunnen vermoeden. De menschen stonden hun eigen redding in de weg, zij waren als passagiers op een langzaam zinkend schip, dat een zekere ondergang tegemoet gaat, maar dat zij niet verlaten durfden, omdat het hun veiliger voorkwam dan de wankele, op de golven dobberende reddingboot. Inplaats van een kleine kans op redding te wagen, lieten zij alles zooals het was en konden er niet toe komen hun vertrouwde omgeving, waarin zij zich veilig waanden, te verlaten. Het schip zonk weg onder hun voeten, maar zij wilden, konden het niet zien en bleven aan boord. En wie kon met zekerheid zeggen, dat zij ongelijk hadden? Ook hij had het niet aangedurfd een besluit te nemen en, ondanks zijn beter inzicht in de toestand, had hij het gelaten bij een halfslachtig voorstel, dat niemand overtuigen kon.

Het sloeg elf uur, toen Tom die avond thuis kwam. Ongeveer op hetzelfde oogenblik verlieten twee overvalwagens met gewapende politiemannen de S.S.-kazerne aan de Mauritskade en schakelde mijnheer Barend Bakelmans, bewoner van de tweede etage van perceel nummer vierentwintig in het nieuwe straatje, zijn radio-ontvanger in. Zijn echtgenoote vroeg wat haar man mankeerde, om zoo laat op de avond de radio nog aan te zetten. Geen wonder dat hij op de bank voor duivelstoejager gebruikt werd, geen promotie maakte en nooit verder kwam dan het snert-salaris, waarvan zij moest zien rond te komen, als hij alleen maar voor zijn plezier leefde. Andere mannen met een klein inkomen zorgden er tenminste nog voor dat hun vrouw behoorlijk voor de dag komen kon, probeerden er 's avonds iets bij te verdienen

met boekhouden of ander schrijfwerk. Haar kerel verklungelde zijn tijd bij de radio en trok zich er zelfs niets van aan, dat zijn kind niet eens fatsoenlijk gekleed was. ‘Fatsoenlijk ja,’ mompelde Barend, ‘wacht je beurt nu maar af,’ en hij vroeg zich af, of de politieauto's al zouden zijn uitgereden. Vanavond wordt het geval nog behandeld, had de officier gezegd kom morgen maar terug en als het een zaak van belang blijkt te zijn, kunt u uw belooning in ontvangst nemen. Maar dat kon hij Josina niet vertellen; vrouwen begrepen zooiets niet, die dachten alleen maar aan mooie jurken en aardige hoedjes. Nu zat hij warempel toch te zweeten en hij had het niet eens warm. Verrader! klonk het door de muziek heen uit de luidspreker en hij draaide de knop om, niet omdat hij last zou hebben van dat geschetter, maar om van Josina's gezeur af te zijn. Te gek om los te loopen, alsof het verraad zou zijn, als hij de Duitsche autoriteiten opmerkzaam maakte op een groote zwendel in levensmiddelenbonnen en persoonsbewijzen en op deze manier behoorlijke menschen, die geen geld hadden om op de zwarte markt te koopen, tegen dit geknoei beschermde. Er ging bijna geen dag voorbij, of er werd in de krant tegen deze schurken gewaarschuwd. Het kon trouwens ook geen kwaad als deze vent, die een wit voetje bij den chef had, eens gedwongen werd een toontje lager te zingen. Het was voor ondergedoken Joden, had Bommer gezegd. Mooi smoesje! Wat gingen hem bovendien die verdomde Joden aan, die niets anders deden dan parasiteeren, fatsoenlijke Christenen uitzuigen en bedriegen? Hoe meer Joden er weggehaald werden, hoe meer betrekkingen er vrij kwamen en hoe grooter ook op de bank de kans op promotie werd. Toch verraad! kraakte zijn stoel. Goed, dan maar verraad, daarvan leefde ongeveer de heele wereld en het kwam er alleen maar op aan er voor te zorgen, dat je het goed deed en niet ontdekt werd. Als de belooning meeviel, schoten er misschien wel een paar aardige haardfauteuiltjes op over en dan kon hij die krakende rotstoelen wegdoen. Hij had aardige dingen in de Vijzelstraat gezien. Als Bommer morgenochtend niet op de bank verscheen, dan wist hij... Of hij nu eindelijk eens in bed kwam, vroeg zijn vrouw. Toch een lekker wijf, hij had toch maar geboft, zij was oppassend, niet veeleischend en nooit onwillig. ‘Wees maar zoet,’ zei hij, haar borsten in zijn handen nemend, ‘misschien heeft mannetje heel gauw een verrassing voor je, komt het met dat mantelcostuum toch in orde. Barendje is heusch niet zoo'n sufferd als jij denkt.’

Rheinstrasse, zei de officier, die naast den chauffeur van de eerste overvalwagen zat. Rheinstrasse, hadden ook de twee gebroeders Cohn destijds gezegd, toen zij, na uit de Berlijnsche

hel ontkomen te zijn, het winkelhuis in de Rijnstraat hadden gehuurd. In ‘Napoli’ gingen de zaken thans niet schitterend meer, men draaide nog maar met een van de drie ijsmachines, de kittige dienstertjes waren verdwenen en sedert zij niet meer aan Christenen mochten verkoopen en het den Joden verboden was na acht uur op straat te komen, was de kassarol 's avonds het aankijken niet meer waard. De concurrent aan de overkant, wiens Coupe Nationaal vroeger geen aftrek gevonden had, moest nu erkennen dat zijn neef, die lid van de N.S.B. was, weer eens gelijk had en dat een Ariër er alleen maar beter van worden kon, als het den Joden slecht ging. Hij kocht nu iedere week Volk en Vaderland, had minder last van zijn maag en dacht er hard over begunstiger van de Beweging te worden. Ook als ijskoopman had je de plicht om aan de vestiging van het Nieuwe Europa mee te werken. Al een paar keer had hij voor ‘Napoli’ gestaan, naar binnen gekeken en berekend wat hij voor de mooie inventaris zou moeten geven, als deze straks vrij kwam. Hij staat er weer, had de jongste Cohn dan tot zijn broeder gezegd en beiden waren zij naar het keukentje gegaan, waar men hen van de straat af niet kon zien. Kopzorg, had Hans geantwoord, wij zijn toch verloren, het wordt hier nog erger dan in Duitschland. Izak, de oudste, had zwijgend zijn schouders opgehaald. Hij had nog hoop, hielp ondergedokenen en gaf verboden blaadjes door. In het begin had Hans nog de kracht kunnen opbrengen om te protesteeren tegen de waaghalzerij van zijn broer, die 's avonds, als de zaak gesloten was, bijeenkomsten hield, maar toen zijn waarschuwing niets bleek uit te werken en Izak zich niets van hem aantrok, had hij zijn pogingen al gauw opgegeven. Wat deed het er ook toe! Hun lot was toch bezegeld.

Albert Montijn verdeelde de buit, welke Dirk Dijkstra hem die middag gegeven had. Het was deze keer weer prachtig gegaan; op dertig geblokkeerde stamkaarten was het gelukt langs een omweg vijfentwintig bonkaarten te bemachtigen. Deze menschen hadden tenminste weer voor een maand te eten en voor de overigen moest men probeeren kaarten te koopen. Ook persoonsbewijzen had hij meegebracht, geen veranderde, die tegen een meer dan oppervlakkig onderzoek niet bestand waren, maar valsche, die door vakmenschen meesterlijk nagemaakt en niet van de echte te onderscheiden waren. De kaarten waren duur, maar wie niets betalen kon, werd niet in de steek gelaten. Izak Cohn, die nu Johannes Schmidt heette, moest vijf honderd gulden voor zijn kaart betalen, die van den voddenkoopman Levie Content, alias Egbertus Baarda, kostte maar een tientje.

‘Dieven zijn jullie,’ zei Cohn lachend, ‘alsof mij het geld op de rug groeit.’

‘Wees blij dat je voor anderen betalen kunt,’ antwoordde Albert.

Bij het licht van een kaars bekeken zij de kostbare reddende documenten, bewonderden de nauwkeurige afwerking en vergeleken stempels en watermerk met die van een echte kaart.

‘Alles is prachtig,’ zei een der mannen, ‘alleen dat portret verpest de boel. Dat is gewoonweg geen ponem voor iemand die Johannes Schmidt heet.’

‘Weten die rotmoffen veel!’

‘Mazzel en brooge en dat je het ding nooit noodig zult hebben. Tracteer maar een portie ijs voor de feestelijke gelegenheid.’

Het koud blauwe licht van schijnwerpers slaat als blinkende messen door de zacht violette duisternis van de zomernacht, het glijdt langs gevels waarin vensters even opglanzen als platen gepolijst metaal, het zwaait hoeken van straten om en grijpt uithangborden, waarvan de opschriften phosphoresceerend schijnen te gloeien. Achterop de wagens branden robijnroode lampen boven een verlicht nummerbord met drie letters: POL. Voorbijgangers kijken de voertuigen na en huiveren...

‘Ik wil het nog niet vast beloven, maar het is best mogelijk dat er gauw een mantelcostuumpje komt,’ zegt Barend Bakelmans en drukt zijn buik vaster tegen de weeke billen van zijn vrouw.

De overvalwagens stoppen voor ‘Napoli’, de zijwaarts gedraaide bermlamp beschijnt een bordje met het opschrift: Toegang alleen voor Joden. Twintig mannen springen op het trottoir, geweer en machinepistool in de aanslag, zetten de straat af, omsingelen het blok huizen. Het gaat alles bliksemsnel, met korte, nauwelijks uitgesproken commando's. De mannen verstaan dit werk, dat zij reeds ontelbare keeren in alle hoeken van Europa hebben verricht. Duitschland strijdt voor Europa! Een geweerkolf valt midden in het lachend gelaat van een Amerikaansch Coca Cola meisje en verbrijzelt de ruit van de deur. De uitvinder van de Coupe Nationaal staat met zijn vrouw achter het gordijn van zijn etalage en tracht iets te zien van hetgeen zich aan de overkant van de straat afspeelt. Die ellendige auto staat in de weg, maar het staat wel vast, dat het om die Joden te doen is. Nu moet hij er als de kippen bij zijn om die inventaris op de kop te tikken. Prachtig werk doen die Duitschers toch!

Zware laarzen vertrappen knarsend de glassplinters, waarop stukken van het Coca Cola transfer kleven en stappen over het lage deurpaneel heen. Ook vanaf de achterkant, vanuit de tuin, wordt de Joodsche vesting door de S.S.-mannen bestormd. Wie

binnen is zit in de val en komt er niet meer uit. Lichtbundels van zaklantaarns zwaaien door de duisternis, grijpen de witte gezichten van verschrikte menschen, groteske maskers tegen het fluweelen gordijn van de nacht. Handen omhoog! Izak's hand omklemt de rubberslang van de ammoniakleiding der ijsmachine en de ijzeren spiraal, welke rondom de slang gewonden is, drukt koud en hard in het vleesch van zijn hand. Ammoniak, scherp als bijtend zuur, venijnig als vitriool, stikgas... Een greep, één ruk is voldoende... Hier komt niemand levend meer uit, dit is een land zonder uitgang, hier zijn zij opgesloten tusschen het concentratiekamp en de zee, Israël wordt doodgeslagen, vermoord, zooals eens in Egypte, in Polen, Rusland, Roemenië, Duitschland. Duizenden jaren vervolging, altijd de Joden, de Joden, de dooden... Zijn hand wil niet loslaten, schijnt vergroeid met de stalen spiraal, hij draait mee op het kleurenwiel van de ijsmachine, de kolk, waarin alle Joden worden weggezogen...

Ammoniakdamp, scherp als glassplinters, vult de ruimte. Verdomde zwijnhond, kreunt de man, die de koude straal tegen zijn borst krijgt. Machinepistolen knallen, de maskers vallen omlaag, als getroffen poppen in een schiettent. Izak spuit in de richting van de lichtstralen; zijn keel wordt dichtgeknepen, duizend naalden doorboren zijn hoofd, dringen dwars door zijn hersenen heen. Hij kan niet meer hooren, niet meer zien, niet meer denken, weet alleen maar dat het een sof gaat en dat hij voor het laatst spuit...

Pas tegen de ochtend zijn de ammoniakdampen voldoende weggetrokken en kunnen de S.S.-mannen de ijssalon opnieuw binnengaan. Op de grond liggen bewusteloozen en dooden, misschien alleen maar dooden. Over een omgevallen stoel heen hangt het roerlooze lichaam van den man die gespoten heeft, zijn hand omklemt nog de slang. ‘Zoo'n ellendeling van een Jood,’ zegt de officier en geeft met zijn glanzende laars een schop tegen de witte kop, alsof het een voetbal is. Alsof het bouten vleesch zijn van versch geslachte koeien, worden de lichamen naar buiten gesleept en in de wagens gegooid. Men is reeds bijna in de Euterpestraat, als Albert Montijn zijn oogen opent en langzaam de hand naar zijn voorhoofd brengt. Vlak naast zich ziet hij de zwarte zuilen van twee laarzen en de zware kolf van een geweer. Langzaam dringt het tot hem door waar hij zich bevindt, vaag herinnert hij zich iets van een bijeenkomst bij kaarslicht, dat veranderde in verblindend felle lichtplekken. Het laatste was bij Izak, denkt hij, de overval, dan ben ik dus toch... Een slag op zijn hoofd maakt een eind aan zijn overpeinzing en hult het tooneel van verschrikking, dat voor hem opdoemde, in duisternis.

Duitschland strijdt voor Europa op alle fronten... en dus was het niet meer dan billijk, dat de Europeanen iets voor Duitschland deden. Door in Duitschland te gaan werken, dient gij het Nederlandsche volk, zeiden de nieuwe aanplakbiljetten. Het Derde Rijk sloofde zich uit voor een ondankbare wereld, zijn S.S.-mannen beschermden drie kwart van het Europeesche continent, zijn agenten bevolkten alle politiebureau's, zijn Gestapo-beambten waren in het kleinste gehucht te vinden, zijn zonen sneuvelden aan alle fronten, ofschoon de pers zei, dat er eigenlijk maar één front was, omdat Engeland de moed niet had Europa binnen te vallen en een tweede front te vormen. Hoe dan ook, Duitschland had mannen noodig, arbeiders voor zijn oorlogsindustrie, werkkrachten om de in krijgsdienst opgeroepen mannen te vervangen. Nederland was overvallen en bezet, het land werd geplunderd, het volk van zijn rechten beroofd en geterroriseerd. Duitschland maakte wapenen waarmede Neerland's bondgenooten bestreden moesten worden, bommen die Londen moesten verwoesten, kanonnen die de Russische steden beschoten, torpedo's om Nederlandsche koopvaarders tot zinken te brengen, kettingen waarmede Nederlandsche patriotten werden geboeid, knuppels waarmede zij werden neergeslagen, machinegeweren waarmee zij werden neergemaaid en dus diende de Nederlander zijn volk door in Duitschland te gaan werken. Het is gemakkelijk genoeg, zeiden de kranten, ga naar een van de arbeidsbureaux en laat u inlichten over de te werk stelling in het buitenland, verbeter uw positie door in Duitschland te gaan werken, leer gratis een nieuw beroep. De ambtenaren op de arbeidsbureaux kwamen tijd te kort om kaart, schaak en dam te spelen, de Deutsche Zeitung in den Niederlanden en de Wehrmachtsberichten te lezen en op een van Joden gestolen radiotoestel naar Goebbels en Fritsche te luisteren. De Nederlanders, voor wie in de Heimat de mooiste baantjes werden opengehouden, die zonder een cent te betalen konden worden opgeleid tot tramconducteur, puinruimer, revolverdraaier, sjouwerman, grondwerker, vuilnisman, gatenboorder, wegwerker en andere hoog geclassificeerde ambachten, lieten zich niet zien. De huisbezoekers van het Germaansche weldadigheids-instituut, de Hauptdienstführers, Goebbel's geuniformeerde en gewapende broeders van Barmhartigheid, werden ongeduldig, richtten zich over de groetend opgeheven handen der bezoekers van N.S.B.-vergaderingen heen met een laatste en allerlaatste vermaning tot de luilakken en ondankbaren, tot de Jan Salie's en moederszoontjes, die het den Duitschen soldaat alleen wilden laten opknappen, die te lamlendig waren om naar het door de R.A.F. gebombardeerde buitenland te gaan en iets van deze mooie wereld te

zien, te dom om een nieuw en interessant handwerk te leeren. Hauptdienstführer Schmidt was een plooibaar man, die het goed met zijn bloedbroeders meende, maar ook aan zijn lankmoedigheid dreigde een eind te komen en als de Nederlanders niet vrijwillig naar Duitschland gingen, zou hij, terwille van de goede verstandhouding en van de toekomst der menschheid, genoodzaakt zijn hen daartoe te dwingen. Men begon te spreken van verplichte arbeidsinzet en ofschoon het zoover nog niet was, braken velen zich het hoofd met het probleem, hoe zij daaraan zouden kunnen ontkomen. Als de Engelschen nu maar eens eindelijk met hun invasie kwamen. Het was nu volop zomer en ideaal weer voor een landing. Vol verwachting werden elke dag opnieuw weer de radiotoestellen ingeschakeld in de hoop dat het verlossende teeken, waarover men voor de Londensche microfoon reeds zoo dikwijls gesproken had, nu eens eindelijk gegeven zou worden. Maar het bevrijdingssignaal bleef uit, de benauwenis nam toe en zelfs de mededeeling van radio Oranje, dat de Koningin in Canada een villa gekocht had en dat de kindertjes van Prinses Juliana dol waren op een ijsje, kon de menschen niet opbeuren. Men streepte de dagen op de kalender af, zag bezorgd weken en maanden voorbij gaan, dat de herfst naderde en dat het voor een invasie geschikte seizoen verstreek. De Joden, wier tijd nog korter bemeten en bij wie de nood hooger dan bij de anderen gestegen was, keken niet meer naar de kalender, maar volgden het verloop van de oorlog op hun horloge. Het stond thans vast, dat zij gedeporteerd zouden worden naar Polen, het land welks aarde reeds zooveel Jodenbloed gedronken had en dat de Duitschers thans tot slachtplaats van het Europeesche Jodendom schenen te hebben bestemd. In het Warschausche ghetto stierven duizenden van honger, ontbering en aan besmettelijke ziekten en in de Poolsche steppe liquideerden de mitrailleurs het Joden-probleem. Men telde de uren, de minuten en wachtte... op de invasie, de bevrijding, die niet kwam. Intusschen zorgde Herr Helfrich er voor, dat de opruiming van de Nederlandsche Joden snel genoeg ging om Berlijn geen aanleiding meer tot klachten te geven en langzaam genoeg om hem voorloopig buiten het bereik der Russische en Engelsche kogels te houden. Zijn volksgenooten en kameraden hadden Kertsj en Tobroek veroverd, twee wapenfeiten om trotsch op te zijn en waaraan hij graag deel zou hebben gehad. Het regende ridderkruisen na dergelijke successen, onbereikbare onderscheidingen voor den man, die zijn vaderland met het vieze en ondankbare werkje der Jodenvervolging diende. Een troost was het, dat hij zichzelf volop de briljanten bezorgen kon, al was het dan zonder eikenloof, waarmede de Führer zijn

dapperen vereerde. Herr Helfrich vierde Tobroek en Kertsj, door de Joodsche groentewinkels en slagerijen op een paar na te sluiten, de eigenaren gevangen en hun bezit in beslag te laten nemen. Waarom zou hij de bloeddorstige Joden in het bezit van messen en bijlen laten, als al het vee naar Duitschland ging en wat viel er voor Joodsche groentehandelaren anders te doen dan in de zwarte handel te knoeien, als er middenin de zomer bijna geen groente en fruit was en de bevolking per hoofd en per week een kilo slechte aardappelen kreeg toegewezen?

De nood steeg, de levensmiddelen verminderden, de terreur nam toe, maar de invasie bleef uit. Londen stelde overwinningen in het vooruitzicht, beloofde nog meer bombardementseskaders naar Duitschland te zullen sturen, gaf interessante analyses van de oorlogstoestand en geheimzinnige seintjes, die soms aan de kinderkamer en Jantje's eerste ABC-boek deden denken. Nederland luisterde, wachtte en hoopte, de Gestapo oogstte... De invasie bleef uit.

[XXVI]

Vrijheid.

In kloeke strakke letters staat het woord aan de kop van de krant, een echt gedrukt blad van vier pagina's. Heel wat moeite heeft het gekost, voordat het eerste nummer kon verschijnen, het papier moest clandestien worden gekocht en er moesten betrouwbare zetters en drukkers gevonden worden, die zich met het gevaarlijke werk wilden belasten. Bij den eersten drukker liep het al dadelijk mis en deden de Groenen, die gewaarschuwd moesten zijn, een inval, geen uur nadat de laatste nog natte exemplaren de drukkerij verlaten hadden. Er werd niets gevonden omdat de chef, een oude anarchist, die het klappen van de zweep kende, alle proefdrukken reeds verbrand en het zetsel gedistribueerd had, maar niettemin had men het geheele personeel gevangen genomen en ondervraagd en daarna den bedrijfsleider en den chef naar het concentratiekamp bij Amersfoort gestuurd. Een maand later was de chef dood, stond de verbeurd verklaarde drukkerij onder leiding van een bewindvoerder en moest werken voor de S.S. en andere Duitsche instanties.

Het was weer druk in Gerrit van Laar's keldertje, van waar uit het deel van de kranten, dat de groep voor haar rekening genomen had, werd geëxpedieerd. Ook Dolf, die nooit op deze geheime vergaderplaats kwam, hielp ijverig met het verspreiden mee en was Carla's beste medewerker.

Hij had getoond wat hij waard was, niet alleen door het verspreiden van krantjes, maar ook door het verrichten van allerlei andere werkjes, waarvoor durf en zelfbeheersching noodig was. Toen men weer behoefte kreeg aan persoonsbewijzen, omdat door Albert's arrestatie de verbinding verbroken was en men zich voorloopig geen vervalschte verschaffen kon, was Dolf een ware jacht op deze kostbare papiertjes begonnen en had binnen enkele weken niet minder dan vijf exemplaren buit gemaakt. Geen damestasch was meer veilig voor hem, hij ging bij vrienden op bezoek om strooptochten in de woningen van hun ouders te kunnen houden en drong op school in de leerarenkamer binnen. Toen hij bij Carla kwam met een plan om samen met een vriend in te breken in het gemeentehuis van een Noordhollandsch dorp, waar de blanco kaarten en zegels voor het grijpen moesten liggen, had zij hem, bang dat hij te driest werd en gesnapt zou worden,

moeten remmen en hem verboden zijn gevaarlijk bedrijf voort te zetten. Hij had haar gehoorzaamd, maar maakte zich thans op een niet minder riskante manier nuttig door in te breken in verzegelde woningen van ondergedoken Joden en daaruit voorwerpen weg te halen, die de vroegere bewoners noodig hadden.

Carla moest herhaaldelijk aan Dolf denken, toen zij er die avond op uit ging om te trachten hetzelfde te doen, wat zij haar medewerker nadrukkelijk verboden had: persoonsbewijzen te stelen. Een van haar kennissen, een Jood. had dringend een kaart noodig voor zijn moeder, een vijf en zestigjarige vrouw, die, nadat haar beide zoons waren ondergedoken, gevaar liep weggehaald te worden. Deze vrouw moest zoo vlug mogelijk aan een kaart zonder de verraderlijke J geholpen worden.

Tante Kee is dood, had moeder gezegd, toen zij die middag van kantoor thuis kwam. Nooit geweten dat zij een tante Kee bezat, maar toen haar was uitgelegd dat het eigenlijk een tante van haar vader geweest was, een oude vrouw die in de Jordaan woonde, had zij zich herinnerd, dat zij daar als kind wel eens op visite geweest was. Na vader's dood hadden zij met zijn familie niet veel omgang meer gehad en haar talrijke ooms en tantes, neefjes en nichten kende zij nauwelijks bij naam. Toen zij hoorde dat tante Kee overleden en, hetgeen belangrijker was, nog niet begraven was, had zij het plan opgevat zich van haar persoonsbewijs meester te maken. Zij zou op rouwbezoek gaan en van de verwarring, die als regel in een sterfhuis heerscht, gebruik trachten te maken om haar slag te slaan.

Ger schoot in een lach, toen zij hem na het eten haar plan vertelde en hem verzocht haar te helpen. Graag, had hij geantwoord, hij was altijd een liefhebber van lijkenschennis geweest en hij zou haar dus met genoegen geholpen hebben, maar zoowel de juffrouw, die na haar dood bestolen moest worden, als haar familie, had hij nooit ontmoet en die menschen wisten waarschijnlijk niet eens dat hij bestond. Maar in ieder geval zou hij met haar meegaan om haar te helpen bij het zoeken naar het adres, dat haar moeder maar half wist. Zoo waren zij er dan samen op uit getrokken naar de Jordaan en daar was het Ger al gauw gelukt uit te zoeken waar zij zijn moesten. Omdat hij nieuwsgierig was naar de afloop van het avontuur, spraken zij af, dat hij op haar wachten zou in de kroeg van Sannie, die maar een minuut of tien van het punt waar zij elkaar verlieten verwijderd was.

‘Carla Krans, de dochter van Herman en Corrie,’ lichtte zij de juffrouw in, die boven aan de trap, op een donker portaaltje stond. Zij condoleerde haar met de dood van tante, ook namens

moeder. De vrouw drukte haar hand met een warmte, die haar bewees, dat haar deelneming aan een rechthebbende besteed was.

‘Lief van je, om nog eens naar moeder te komen kijken.’

Dit is dus alvast een tante, dacht zij, de vrouw naar het met menschen gevulde kamertje volgend. Iedereen keek haar met verwondering en belangstelling aan, toen tante vertelde, dat zij Carla, de dochter van Herman en Corrie, was. Nu werd het spits-roeden loopen, moest zij de heele rij langs, handjes geven en condoleeren. Een oude vrouw, die men tante Lies noemde, uitgezonderd, herkende zij niemand en een begrafenisgezelschap in China had haar moeilijk vreemder kunnen zijn dan deze verzameling familieleden. De oudsten sprak zij maar aan met oom en tante, bij de jongeren mompelde zij iets onverstaanbaars en degenen die zaten te huilen en die dus waarschijnlijk de doode het naast gestaan hadden, condoleerde zij, ook namens haar moeder. Gelukkig ving zij gedurende haar rondgang een paar woorden op, die het haar mogelijk maakten zich een weinig te oriënteeren. Een dikke man met een landkaart van paarse adertjes op zijn drankneus gaf haar een hand, week als rolpens, en vroeg of zij zich oome Piet nog herinnerde. Een oud vrouwtje met rood geweende oogen vertrouwde haar snikkend toe, dat zij, toen die goeie oome Kees nog leefde, met haar vader zoo vaak naar de konijntjes was komen kijken. Dan kreeg zij altijd een dikke wortel van oome Kees. Ja, dat wist zij nog; ook namens moeder gecondoleerd. Een juffrouw, die haar over een naar drups geurende zakdoek met eau de cologne aankeek, noemde haar mijn kind en stak haar een beenige hand toe, maar maakte, toen zij twee tantes verder was, de stekelige opmerking, dat zij nooit geweten had dat Corrie zoo groot met de familie was en dat bij de dood van Hannes, een bloed-eigen zwager, geen sterveling van die kant was komen kijken.

Het was om te stikken in de kleine kamer en Carla had het benauwd toen zij eindelijk, na het beëindigen van de rondgang, tusschen de tante van de konijntjes, die weer zat te huilen, en de zwart gelakte houten schoorsteenmantel kon gaan zitten.

‘Je arme tante Kee was zóó weg, geen minuut ziek geweest, hartverlamming,’ zei iemand aan de andere kant van de schoorsteen.

Carla knikte deelnemend in de richting waar het geluid vandaan kwam, liet haar blik speurend langs een paar vazen met pauwenveeren en een Westminster pendule glijden en stelde vast, dat aan de voorkant van de schoorsteen in ieder geval niets lag dat op een persoonsbewijs geleek. Het zou een heele toer zijn dat

ding te vinden in deze kamer vol menschen, die haar allen in het oog schenen te houden, alsof zij wisten wat zij hier kwam zoeken. Aan de zijkant van de schoorsteenmantel lagen wat paperassen, waar de kaart misschien tusschen zitten kon, maar er was op het oogenblik geen schijn van kans om dit te onderzoeken.

‘Dat had tante Kee nog eens moeten beleven,’ zei de huilende konijntjestante, de hand op haar arm leggend. Det gedachte aan hetgeen tante Kee door haar onverwacht snelle dood gemist had, deed haar opnieuw in tranen losbarsten.

‘Huil toch niet zoo, tante, dat is zoo slecht voor het lijk,’ waarschuwde de vrouw, die haar op het portaal ontvangen had. ‘Je wilt je tante zeker nog wel even zien,’ vervolgde zij tot Carla.

Een nieuwe kans; misschien had zij in het vertrek, waar de doode lag, meer geluk. Maar in deze kamer, die geheel met zwart laken behangen was, bevond zich niets anders dan een tusschen hooge kandelaars geplaatste doodkist, waarin het lijk lag van een verschrompelde, onbekende oude vrouw.

‘Niks veranderd, hè?’ vroeg haar begeleidster. ‘Je zou zweren dat zij alleen maar slaapt.’

Carla knikte; geen spoortje van een persoonsbewijs. Gevoelloos was zij, een afschuwelijke huichelaarster, om in tegenwoordigheid van de dood alleen aan zooiets te denken. En toch zou Ger zich slap lachen, als hij straks het verhaal te hooren kreeg. Had ook niets te beteekenen, deze diefstal, die niemand schade zou berokkenen, deze doode, die in een wereld waarin millioenen werden afgeslacht, op een natuurlijke manier aan haar eind gekomen was. Twee kamers en een alkoof, rekende zij uit. Waar, in 's hemelsnaam, bewaarden deze menschen, die zoo klein behuisd waren, hun papieren? Die oude vrouw zou er waarschijnlijk wel zooiets als een handtaschje op na gehouden hebben.

‘Kom maar,’ zei de tante, haar zacht bij de hand nemend. Zij volgde gedwee, zich afvragend hoe het mogelijk was, dat iemand geen argwaan koesterde bij zooveel vertoon van belangstelling voor het lijk van iemand, naar wie zij tijdens haar leven nooit had omgezien.

Teruggekeerd in de kamer, legde zij haar taschje op de schoorsteen, waarbij het haar gelukte de daar liggende papieren even op te tillen. Niets, alleen een paar contributiekaarten van een ziekenfonds. Toch had het persoonsbewijs, dat tot dezelfde klasse van voor arme menschen gewichtige papieren behoorde, hier moeten liggen.

Er gingen bezoekers weg en de kamer werd minder vol. Nu zou zij haar visite ook niet veel langer meer kunnen rekken, zonder

de kans te loopen, dat zelfs deze onnoozele menschen er iets achter zouden gaan zoeken. Toch nog maar even blijven zitten, nog eens goed rondkijken, nu het hier een beetje overzichtelijker geworden was. Zij was alleen om dat ding hier gekomen en wat die menschen dachten kon haar koud laten. De courantenhanger, die tusschen de ramen boven het opgeblazen hoofd van oom Piet hing, bevatte wellicht het gezochte en zij verzon een stumperig leugentje, vroeg het avondblad, om de nummers na te kijken van levensmiddelenbonnen, waarop zij nog boodschappen moest halen. Stommer kon het niet, want de winkels waren al lang gesloten.

'Welke bonnen moet je hebben, kind?' vroeg tante Lies hulpvaardig. Maar zij deed alsof zij het niet hoorde en stond op om in de courantenhanger te gaan kijken. Oom Piet was met een ruk opgestaan, zijn purperen hoofd schoot omhoog, versperde haar de weg tot het reeds zoo dicht genaderde doel, als een plotseling opgloeiend signaallicht, dat de trein vlak voor het station tot stilstand brengt.

'In de hanger zijn alleen maar ouwe kranten,' zei de bemoeial, 'het avondblad ligt in de keuken.'

Achter de krant verborgen trachtte zij na te denken. Het geval scheen hopeloos en zij gedroeg zich als een idioot, door hier, bij al die vreemde menschen, die op haar vertrek zaten te wachten, de krant te gaan lezen. Zij had geen geluk gehad, was op het verkeerde moment gekomen, midden in de visite. Toen er weer iemand opstond, maakte zij er ook maar een eind aan, nam afscheid, maar zorgde er voor haar taschje op de schoorsteen te laten liggen. Straks, als ook de laatste bezoekers vertrokken zouden zijn, zou zij terug keeren om het ding te halen en het dan nog eens probeeren.

'En kom je nu weer eens gauw terug, kind?' vroeg tante Lies.

Zij stond al met de kruk van de deur in haar hand, toen die afschuwelijke, aan de drank verslaafde oom opnieuw een streep door haar rekening haalde, door haar glimlachend het taschje te geven, dat zij vergeten wilde. Zij bedankte hem en wenschte hem daar waar tante Kee was.

Vervelen deed Ger zich niet bij Sannie die, al was er dan bijna geen sterke drank meer te krijgen, voor haar vrienden altijd nog wel een extra borreltje onder de kurk had en waarschijnlijk zou hij voor het sluitingsuur niet naar de klok gekeken hebben, als Tom niet bij dokter Berger op hem zou hebben zitten wachten. Omdat Carla's visite langer duurde dan hij verwacht had, had hij geprobeerd Berger op te bellen, maar het was hem niet gelukt aansluiting te krijgen. De telefoon scheen defect te zijn, want

ook toen hij het na een half uur voor de tweede keer probeerde bleef de lijn dood. Toen hij uit de telefooncel in de kroeg terugkeerde, hadden een paar nieuwe bezoekers aan zijn tafeltje plaats genomen en in een van deze keurig, maar een beetje opzichtig in lichte zomercostuums gekleede mannen herkende hij Stevens, den man die de even zijde van het nieuwe straatje gebouwd had en bij wien hij een paar maanden als opzichter in dienst geweest was. De aannemer begroette hem luidruchtig, stelde hem voor aan zijn metgezel en bood hem een borrel aan. Dat werd een dure tractatie, want alleen Sannie's oude en vaste klanten kregen een tweede borrel voor de gewone prijs en dan nog alleen gedurende de tijd dat sterke drank geschonken mocht worden. Wie 's avonds na zeven uur wilde drinken, moest niet alleen de zwarte prijs betalen, maar ook nog een toeslag voor het risico dat de kastelein liep. Aan deze regel hield men zich in de meeste kroegen en Stevens, die altijd een stevig borreltje gedronken had, moest daarvan ongetwijfeld op de hoogte zijn. Ger, die wist dat de aannemer nooit een van de scheutigsten geweest was, maakte een opmerking over diens vrijgevigheid en vroeg of het hem zoo goed gegaan was, dat hij zoo vlot dure borreltjes tracteeren kon. Het ging hem goed, uitstekend zelfs. Nietwaar? vroeg de bouwer zijn vriend met een knipoogje. De ander knikte alleen maar en liet zijn tong in zijn mond klakken, om te laten hooren hoe goed het wel ging en hoe verdraaid lekker die dure borrels smaakten. Zeker in de handel, nu er niet meer gebouwd mocht worden, informeerde van Tuin. Niks geen handel, veel te gevaarlijk met al die prijzencommissies en economische rechters. Dat gepruts liet Stevens aan de amateurs en liefhebbers over. Er viel trouwens nog zat, nog volop te bouwen en vooral af te breken, als je de weg maar wist. Vooral afbreken was een prachtig werk. Nooit had hij geweten, dat daaraan zoo'n smak geld te verdienen was, altijd dom geweest, huizen gebouwd waarin anderen konden wonen en kopzorg gehad. Maar nu had hij eindelijk begrepen, dat je niet bouwen maar breken moest en als je het dan toch niet laten kon en met alle geweld een keertje wilde bouwen, moest je het voor de moffen doen. Dat waren jongens met wie te praten viel. Waar of niet, Harm? Harm gaf weer een klap met zijn tong, die klonk als het ontkurken van een flesch champagne. Eerst, ging Stevens vertrouwelijk verder, had hij gebouwd, bunkers en kazematten in de duinen, voor de Wehrmacht gewerkt en vliegvelden aangelegd, maar nu brak hij af, niet zoo maar, hier of daar een armzalige oude kast, maar splinternieuwe huizen, villa's en kerken, dorpen en steden, die de moffen in de weg stonden en

hun het vrije uitzicht op Engeland belemmerden. Nog een borreltje!

‘Op wat drinken we?’ vroeg hij zijn vriend. ‘Op Castricum, Katwijk of Den Haag, wat is nu aan de beurt?’

‘Je kunt doodvallen met je borreltjes,’ zei Ger en stond op. ‘Jij moet noodig nog eens iets van N.S.B.-ers en landverraders zeggen!’

‘Verdomd goed,’ lalde Stevens, ‘en dat voor zoo'n giftmenger, zoo'n surrogatenknoeier.’

Harm lachte genoeglijk mee, liet tweemaal zijn tong knallen en klopte met zijn leeg jeneverglas op het tafeltje.

‘Als ik nog eens een opzichter noodig heb,’ riep Stevens, ‘een rooie patriot.’

Zij stonden op, rekenden af en vertrokken zonder te groeten.

‘Mooie kerel ben je, mijn beste klanten jaag je de deur uit,’ verweet Sannie, toen hij voor de toog stond. ‘Je leert het nooit.’

‘Ik ben er ook bang voor,’ antwoordde hij zacht.

Koud critisch bekeek hij haar, zag even haar volle, strak omsloten borsten, de dikke naakte armen, de mooie bek met tanden, die tegen iedereen even gul lachte. Zoo'n rothoer!

Hij liep de deur uit, bleef buiten wachten op Carla, die al gauw verscheen en hem met haar prachtige verhaal weer in de goede stemming bracht. Wat een meid! En al die bereddering om een oude onbekende Jodin. Laat ze maar afbreken en jajum aan de moffen verkoopen, geld verdienen aan dat tuig en gap jij maar persoonsbewijzen. Je kunt het, of je kunt het niet. Sannie heeft gelijk: er zijn menschen die het nooit leeren.

‘Hier heb je nog wat geld voor jullie krant,’ zei hij bij het afscheid. ‘Laat ze er eens een scherp stuk in schrijven, tegen al die goeie vaderlanders, die voor de moffen werken en er rijk van worden, een stuk tegen de hoeren en souteneurs, die zich aan den vijand verkoopen.’

Op weg naar Berger werd hij ingehaald door een paar overvalwagens; de vrienden van Sannie en Stevens waren weer op het pad.

Het begon reeds te schemeren, toen hij voor de dokterswoning aankwam.

‘Zij zijn in de straat hierachter bezig, ik geloof, dat ze huis aan huis gaan,’ zei Berger, toen hij de deur geopend en weer vlug achter hem gesloten had.

‘Je bent laat,’ zei Tom, ‘wij waren al bang dat je er niet door kon, dat de straat zou zijn afgezet.’

Van Tuin antwoordde, dat hij twee maal getracht had op te bellen, maar geen verbinding had kunnen krijgen.

‘Mijn telefoon is afgesneden,’ zei Berger, ‘Joden mogen geen telefoon meer hebben.’

‘De Joodsche artsen ook niet?’

‘Zelfs de Joodsche ziekenhuizen niet. Waarschijnlijk worden ons de fietsen ook nog afgenomen en van de tram mogen wij geen gebruik maken. Wij moeten maar zien hoe wij bij onze patiënten komen.’

In de stilte klonk een diepe zucht van Rebecca, die voorover gebogen, met haar handen in haar schoot, wezenloos voor zich uit zat te staren. Sedert de laatste maal dat Ger haar gezien had, scheen zij twintig jaar ouder geworden te zijn. Toen hij het woord tot haar richtte, gaf zij geen antwoord, maar begon plotseling hevig te snikken.

‘In godsnaam,’ zei Jacques, ‘hou je goed. Er zal hier niets gebeuren. Ik heb immers nog geen oproeping gehad?’ Hij deed een paar druppels uit een bruin fleschje in een glas water en liet haar drinken. Zij dronk mechanisch, scheen nauwelijks naar hem te luisteren en pas toen hij haar aanraadde naar bed te gaan, reageerde zij, door hem met groote verschrikte oogen aan te kijken en ontkennend het hoofd te schudden.

‘Niets mee te beginnen,’ fluisterde Jacques tot Tom, die naast haar was komen staan. ‘Laat haar maar zitten.’

Buiten, op het trottoir, klonken voetstappen van zware, met ijzer beslagen schoenen. Jacques was aschgrauw geworden, maakte een korte beweging met zijn duim in de richting van de ramen en bleef luisteren, met zijn vuist tegen zijn mond gedrukt. De voetstappen hielden op in de nabijheid van het huis en daarna was het weer stil. Ook Rebecca scheen het geluid te hebben gehoord. Zij snikte niet meer, maar zat roerloos rechtop, haar magere vingers om de armleuningen van de stoel geklemd.

‘Het is niet voor jou,’ trachtte Tom zijn vriend gerust te stellen. ‘Er zijn trouwens nog geen artsen weggehaald.’

‘Je kunt nooit weten,’ antwoordde Berger, ‘wij hebben geen enkele zekerheid. Vandaag doen ze het zus en morgen zoo. Als ze mochten komen, zal ik mij er wel doorheen slaan, mij er uit zien te redden, maar dat wachten maakt je zenuwen kapot. En dan Rebecca,’ vervolgde hij fluisterend, ‘wat moet ik met haar beginnen?’

Op straat werd gesproken, een paar woorden en daarna klonk een doffe dreunende slag. Rebecca sprong overeind met een gil, viel in haar stoel terug en begon weer te huilen.

‘Het is hiernaast, bij Polak,’ zei Jacques, ‘die jongen heeft al twee oproepingen gehad.’

Opnieuw klonken slagen.

Jacques glimlachte, zijn gelaat had weer wat kleur gekregen.

‘Hebben jullie die deur hiernaast wel eens gezien?’ vroeg hij met een stem, die bijna opgewekt klonk. ‘Zwaar eikenhout, wel zes, zeven centimeter dik. Dat kost werk en als zij binnen zijn, vinden zij den vogel gevlogen. Tenminste een kleine verrassing.’

Arme Jacques, ongelukkige Joden, dacht Tom, dat is ònze verdediging tegen de Teutoonsche horden.

Het beuken op de deur had opgehouden en in de stilte klonk het gerinkel van brekend en vallend glas. Toen ging de electrische bel over, twee maal, lang, brutaal en doordringend. Rebecca kreunde en drukte de handen tegen haar oogen.

‘Wil ik gaan kijken?’ vroeg Tom.

‘Ik ga zelf. Blijf jij bij Rebecca.’ Jacques zei het kalm en zelfverzekerd; de toon van iemand die bereid en in staat is alles het hoofd te bieden.

Met over de borst gekruiste armen keek van Tuin Berger na. Om zijn gesloten mond lag de trek van grimmige gelatenheid van den man, die besloten is te vechten, een kanslooze strijd te aanvaarden. Geen ouwe kasten maken we kapot, dacht hij, maar splinternieuwe villa's en vooral menschen, die zich niet verweren kunnen.

‘Mijn kinderen,’ snikte Rebecca en zij greep Tom's pols, welke zij nog vasthield toen Jacques, door twee politieagenten gevolgd, binnen kwam.

Het waren geen Duitschers en ook geen brutale kwajongens van de Zwarte Brigade, maar Amsterdamsche politieagenten, gemoedelijke mannen, van hetzelfde type als de boemelaars met wie zij op Lex' zolder hadden gefuifd. Zij gedroegen zich correct, verontschuldigden zich voor de last welke zij veroorzaakten, zeiden dat het hun speet mevrouw van streek gebracht te hebben, maar zij hadden nu eenmaal hun opdrachten en moesten Nathan Wijnman meenemen. Des te beter als hier, zooals de dokter zei, niemand van die naam bekend was en zelfs nooit in dit huis gewoond had. Maar de man stond op de lijst en zij moesten zich, zooals de heeren zeker wel konden begrijpen, ervan overtuigen, dat de gezochte hier niet aanwezig was. Alleen maar even de persoonsbewijzen zien en dan was de zaak in orde.

Jan te Slaa keek van Tuin even aan, nadat hij diens persoonsbewijs gecontroleerd had.

‘Buren?’

‘Goed gezien,’ antwoordde Ger. ‘Een mooi baantje; ik zou het niet achter je gezocht hebben.’

Te Slaa kreeg een kleur, mompelde iets van dwang en overmacht.

‘Ze doen het allemaal,’ zei hij, ‘een paar die geweigerd hebben zijn ontslagen en gaan het concentratiekamp in.’

‘Ik ben vader van vier kinderen,’ viel zijn collega hem bij. ‘Wie geeft je te eten als je het niet doet?’

Voordat zij vertrokken deden zij Berger, in ruil voor een sigaar, de als geruststelling bedoelde mededeeling, dat hij voorloopig wel geen last meer zou hebben.

‘Menschenroof en nog een sigaar ook,’ zei Ger verwijtend.

‘Het is mij wel een kistje vol waard, dat zij hier niet moesten zijn,’ antwoordde Jacques en ging met een zucht van verlichting zitten.

‘Als je dien kerels een ton voor een eerlijke moord bood, zouden zij het zeer waarschijnlijk niet doen,’ zei Tom, ‘maar voor een baantje van een paar tientjes maken zij zich medeplichtig aan massaslachting. Probeer nu maar eens niet aan de toekomst van deze wereld te wanhopen.’

Buiten loeide een claxon, een volgeladen slavenhaler ging zijn last afleveren.

Na twee en een half jaar bezetting begon ook de voorzichtigste en fortuinlijkste Ariër, die nog nooit met de Sicherheitspolizei of zelfs met een Duitscher in aanraking geweest was in te zien, dat het niet alleen om de Joden te doen was, maar dat iedereen zou moeten offeren op het bloedige altaar van Hitler's Nieuwe Orde. Duitschland scheen Europa nu eenmaal niet te kunnen redden, zonder de Europeanen te vernietigen. De oorlog duurde te lang, Rusland bleek grooter en zijn leger sterker te zijn, dan Hitler zichzelf en den Duitschers beloofd had, Europa toonde zich koppig en weigerde, als een dronkaard, die met een list op het podium van het Leger des Heils gelokt is, aan zijn redding mede te werken. De Blitzkrieg had geen effect meer op het pantserstaal van de nieuwe wapenen der geallieerden en was veranderd in een vertraagde film. Nadat Duitschland hun vloot vernietigd had en van de tot zinken gebrachte tonnage rekening en verantwoording op de voorpagina's van alle Europeesche kranten had afgelegd, waren de Engelschen en Amerikanen met meer dan acht honderd schepen de Atlantische oceaan overgestoken en in Noord-Afrika geland, waar zij aanstalten maakten om generaal Rommel's leger vanuit het westen aan te vallen. In Rusland wachtten het Duitsche leger de verschrikkingen van een nieuwe winter. Er moest dus een beetje haast gemaakt worden met de eindoverwinning. Menschen, commandeerde Berlijn, de bezette gebieden moesten meer arbeidskrachten leveren. Tot nu toe was het niet vlot gegaan met de tewerkstelling van vreemde arbei-

ders, maar daarin zou nu verandering komen. Het werken in Duitschland werd verplicht gesteld, er verschenen oproepingen in de bladen en er werd met straffen gedreigd. Het nationaal-socialistische Derde Rijk, dat er een socialistische sport van gemaakt had de werkloosheid te liquideeren en ongebruikt arbeidsvermogen in krijgspotentie om te zetten, greep het eerst de sociaal meest kwetsbaren, de steuntrekkers. Toen de eerste treinen met werkloozen, die een nieuwe en betere toekomst tegemoet gingen, in oostelijke richting vertrokken, begonnen de voortvarendsten van de werkende arbeiders naar een geschikte schuilplaats uit te kijken. Dat deze voorzorgsmaatregel niet te voorbarig was, bleek al spoedig, toen de bladen bekend maakten, dat jonge arbeiders naar Duitschland moesten, om plaats te maken voor ouderen. Alweer een stuk socialisme van de daad, schreven de N.S.B.-organen. Werkgevers moesten opgaaf doen van het mannelijk personeel, dat zij in dienst hadden, waarna met lijsten gewapende ‘uitkammers’ de bedrijven controleerden en aanwezen wie naar Duitschland vertrekken moest. De uitkammers deden geen half werk, pikten alle jonge krachten er uit en veranderden menig bedrijf in een tehuis voor ouden van dagen. Alleen werknemers in dienst van voor de Duitschers werkende firma's, personen die sleutelposities bezetten en onmisbaar waren of menschen met een slechte gezondheid, kwamen in aanmerking voor vrijstelling. Ook thans echter, zooals bij het begin van de Jodenvervolging, bleken velen nog te kunnen ontglippen. Zoolang de menschenvoorraad groot genoeg was, het net maar behoefde te worden uitgeworpen om vol te worden opgehaald, zoolang elke dag de treinen met het vastgestelde aantal arbeiders naar Duitschland vertrokken, keek men niet zoo nauw. Mocht dit noodzakelijk blijken, dan zou men ook hier scherper weten op te treden en doeltreffender maatregelen nemen. De eerste formulieren van vrijstelling waren nauwelijks uitgereikt, de eerste stamkaarten voorzien van stempels, waaruit bleek dat de rechthebbende zich had aangemeld en dus niet van de uitreiking van distributiekaarten behoefde te worden uitgesloten, of de onbekende saboteur zorgde voor valsche vrijstellingen en voor stempels en handteekeningen, die niet van de echte te onderscheiden waren. Omdat het Nederlandsche personeel van de arbeidsbureaux niet tegen zijn nieuwe taak opgewassen bleek en slordig was, omdat er door brandjes in de kantoren van inschrijving nogal eens wat gegevens verloren gingen, omdat velen zich niet aanmeldden of hun oproepingskaart als onbestelbaar terug zonden, geraakte de administratie al gauw in de war en was men, in het bezit van valsche bescheiden, waaruit bleek dat men zich

aangemeld had of vrijgesteld was, voorloopig veilig. Al spoedig werd de stroom van candidaten voor een betere toekomst dunner en vertrokken de extra treinen met minder dan het vereischte aantal passagiers.

De oorlog aan de fronten was vastgeloopen, de Amerikaansche bewapeningsmachine begon op toeren te komen, de overwinning was nog lang geen voldongen feit, maar dit vormde voor de Duitschers geen beletsel om in de bezette gebieden de opbouw van het nieuwe Europa met man en macht voort te zetten. Iedere dag deelden de rechters een paar eeuwen gevangenisstraf uit, nieuwe concentratiekampen werden geopend, bestaande uitgebreid, de gevangenissen waren te klein en één-persoonscellen waren volgepropt met drie of meer gevangenen. Ter bespoediging van de naderende bevrijding en als Ersatz voor de verkalkte bliksemoorlog, voerde men het bliksemrecht in. Vond ergens een aanslag op een Duitscher of een ernstig geval van sabotage plaats, dan stelde men een aantal uit de betreffende streek afkomstige gijzelaars daarvoor aansprakelijk en schoot hen dood. Moord? De nazirechters glimlachten medelijdend om de domheid van een volk, dat deze rechtspleging moord noemde en dat blijkbaar niet wist, dat het recht altijd aan de kant is van hen die het eerst schieten.

Ofschoon hun kameraden in Stalingrad, het meest vooruitgeschoven punt van de opmarsch in de richting van Wladiwostok, geen stap meer vorderden en dagen lang met de Russen om een straat of een huis moesten vechten, begonnen ook de soldaten in de bezette gebieden haast te krijgen. Van de zoo vaak bezongen tocht naar Engeland zou voorloopig niets komen, daarentegen scheen de kans groot, dat de Engelschen op de Noordzeekust zouden landen. Daarom werd de bouw van verdedigingswerken bespoedigd en kregen tienduizenden kustbewoners bevel hun huizen te verlaten. Dorpen en steden werden ontruimd en velen moesten hun woningen verlaten, zonder meer van hun bezittingen te mogen meenemen dan zij konden dragen.

De chaos gaat de orde vooraf. Dit was blijkbaar de regel, waarnaar ook Duitschland bij zijn opbouw van het nieuwe Europa te werk ging, echter in die zin, dat het de bestaande orde eerst in een chaos veranderde. Niet alleen de militaire maatregelen, die niet anders dan destructief konden zijn, maar ook de inmenging der Duitschers op maatschappelijk en cultureel gebied had tot resultaat, dat alles uit zijn voegen werd gerukt, ontwricht, vernield. De Nieuwe Orde scheen de chaos als fundament voor de opbouw der nationaal-socialistische maatschappij noodig te hebben. Wat geen gedaanteverwisseling onderging, verdween, doch hetgeen daarvoor in de plaats kwam, was geheel dienstig

gemaakt aan Duitsche belangen en voor zoover dit niet het geval was, bestond het nieuwe meestal alleen in naam, kreeg het heel even en vluchtig gestalte als redevoering of dagbladartikel, om na korte tijd weer spoorloos te verdwijnen. De vakbonden bestonden niet meer, alle vereenigingen waren ontbonden, ondernemingen van Joodsche eigenaren werden geliquideerd of onder leiding van door de Duitschers aangewezen beheerders gesteld, tallooze bedrijven, die nutteloos voor Duitschland waren, gesloten, gemeenteraden ontbonden, burgemeesters ontslagen en vervangen door zetbazen van den Rijkscommissaris, de belangrijkste posten in de staat door handlangers bezet, goud-, zilvergeld en bronzen pasmunt waren verdwenen in buurmans zakken en vervangen door munten van dakgootmateriaal, die volksche symbolen droegen, week- en maandbladen mochten op een paar uitzonderingen na niet meer uitkomen, boeken van auteurs, die op gespannen voet met de Nieuwe Orde leefden, waren verboden en het weinige dat nog verschijnen kon, moest de censuur passeeren, de Leidsche universiteit was gesloten, de overige hoogescholen liepen gevaar hetzelfde lot te ondergaan, philantropische instellingen hadden haar deuren moeten sluiten, arbeiders werden gedeporteerd, terwijl hun gezinnen niet of onvoldoende verzorgd achterbleven, het productie-apparaat was ten deele onbruikbaar geworden, omdat machines en werktuigen waren weggehaald.

Industrie en handel, voor zoover zij geen surrogaten maakten of voor den vijand werkten, kwijnden. Goederenschaarschte, stijgende prijzen en een verbod van loonsverhooging hadden het bestaanspeil beneden het minimum omlaag gedrukt. Materieele nood en geestelijk verval gingen samen, de criminaliteit nam snel toe, kinderen werden te vondeling gelegd, de jeugd in de volksbuurten was slecht gekleed, ondervoed en demoraliseerde, arbeiders vielen op hun werk van honger flauw, de tuberculose nam schrikbarend toe, de prostitutie bloeide, de bevolking vervuilde omdat er te weinig reinigingsmiddelen waren, soldaten van het oostfront brachten luizen, typhus en syphilis mee. Het welvarende Nederland was in enkele jaren tijd een armenhuis geworden, een strafkolonie, een verbanningsoord....

In deze toestand ging men het jaar 1943 in.

[XXVII]

Het was een bijzondere dag voor de familie Stampfer, een mijlpaal, zoowel in het leven van den grooten als van den kleinen Heinrich. De vader had, gevolg gevend aan de oproep, welke in de dagbladen was verschenen, zich aangemeld voor de Wehrmacht, de zoon deed vandaag zijn intrede in de Hitlerjugend. Stampfer had, na de snelle verovering van Europa, niet verwacht dat hij nog als soldaat zou moeten dienen, gehoopt dat de overwinning bezegeld zou zijn, voordat hij aan de beurt kwam. Nu het anders gegaan was en hij onder de wapenen geroepen werd, deed hij wat van een nationaal-socialist verwacht mocht worden en stelde zich zonder mopperen ter beschikking van Führer en volk. Was er voor een Duitschen man een schoonere taak denkbaar dan als soldaat van Adolf Hitler voor de toekomst van het duizendjarig Rijk te strijden en Europa te behoeden voor een inval der Bolsjewistische horden? Neen, schooner en edeler taak kon hij zich niet voorstellen. Desondanks was hij, nu het vaststond dat hij binnenkort het veldgrijs zou dragen, minder verheugd en misschien ook minder trotsch dan hij had verwacht, was zijn stemming heel wat minder opgewekt dan die van zijn jongen, die uitgelaten was met zijn nieuwe uniform en van ongeduld stond te trappelen, terwijl zijn moeder een knoop aan zijn blouse naaide. Begrijpelijk dat de kleine Heinrich, die voorloopig nog geen kans had aan het front terecht te komen, geestdriftiger was en meer haast had dan zijn vader. Niet dat hij bang was - er zou trouwens gedurende zijn opleiding nog heel wat kunnen gebeuren en veranderen - maar hij voelde zich ontevreden, zag er een miskenning van zijn verdiensten in, dat hij, die hier in Holland jaren lang hard voor de partij gewerkt had, in het leger moest, terwijl anderen, die nooit iets uitgevoerd hadden, rustig hier konden blijven. Natuurlijk ging hij - Führer befehl, wir folgen! - maar die verdomde Mayer had er zich uit weten te draaien en was zelfs nog niet bereid geweest iets te doen om hem hier te houden. Dergelijke Drückeberger konden aan de stamtafel mooi praten over de moed van den Duitschen soldaat, maar als het op daden aankwam... ‘Prachtig,’ prees hij, toen Heinrich aangekleed voor hem stond en hem zijn nieuwe bloedroode armband liet zien, ‘nu moet je er maar voor zorgen een kranige Hitlerjongen te worden.’ Daar in Sta-

lingrad, Donnerwetter, daar moest de sneeuw rood gekleurd zijn van armbanden en Duitsch bloed.

'Schattig, niet?' vroeg Ilse, toen Heinrich parmantig de deur uit stapte.

In de stoep stond een mannetje met een bril op de knop van zijn paars-roode neus en een potlood tusschen de verkleumde vingers, waarmede hij aanteekeningen op een lijst met namen trachtte te maken. Contrôle voor de personeele belastingen: of het huis nog dezelfde en hetzelfde aantal bewoners had als verleden jaar. Heinrich bevestigde het, er aan denkend dat er hier binnenkort een bewoner minder zou zijn.

Het belastingapparaat was een van de weinige instellingen, welke de Duitschers in stand gelaten hadden en die nog als vroeger functionneerden. Geld moest er zijn, ook onder de Nieuwe Orde. Niemand begreep dit beter dan de belastingambtenaren die, enkelen uitgezonderd, met onverminderde ijver hun werk deden, alsof er niets veranderd was. Voor hen was het eenige verschil met vroeger, dat zij thans niet meer 'In naam der Koningin', maar 'In naam van het Recht' dwangbevelen uitreikten en executeerden. In naam van het Recht en ten nutte van den vijand, joegen zij achter hun veelgeteisterde landgenooten aan en vorderden zij hun tiende penning met grootere hardnekkigheid dan eens de hertog van Alva het gedaan had. Zij vonden zichzelf even goede vaderlanders als de ambtenaren van politie, justitie en spoorwegen, die met niet minder ijver dan zij den vijand hielpen en misschien waren zij, in eigen oogen, zelfs nog wel betere patriotten, omdat zij, zooals zij zelf beweerden, er zorg voor droegen, dat ieder zijn deel in de lasten, welke de bezetting het volk oplegde, te dragen kreeg. Wie geld uitgaf voor illegale doeleinden, moest dit maar voor eigen geweten en de Sicherheitspolizei verantwoorden, maar de belastingambtenaren eischten zuivere opgaven en nauwkeurig bijgehouden boeken, wie onderdook en er in slaagde uit de registers van de bevolkingsbureaux te verdwijnen, was nog niet klaar met de belastingcontroleurs, die ieder jaar een huis aan huis inspectie hielden, waarbij geen krot, waarin menschen zich verbergen konden, werd overgeslagen.

In het nieuwe straatje, althans in de perceelen twintig tot en met vier en twintig, waren geen onderduikers en de knopneuzige controleur, die overigens als mensch de kwaadste niet was en geen Nederlander in een Duitsche gevangenis zou brengen, kon hier als lastenverdeelend ambtenaar geen onheil stichten.

Beekman Gustaaf, twee stookplaatsen, meubilair onbelast, piano voor uitoefening van beroep. Alles nog zooals verleden jaar?

Mevrouw Beekman van nummer twintig, eerste étage, knikte en de belastingambtenaar zette een kruisje op zijn lijst. Zooals verleden jaar, dacht zij, was het maar waar. Toen, nadat haar man bij het Concertgebouworkest ontslagen was, omdat hij een Jood was, hadden zij nog wachtgeld gehad, maar nu ontvingen zij niets meer en aten zij hun spaarcenten op. Lang zouden zij het, bij deze ontzettende duurte, niet meer kunnen rekken. Maar welke Jood maakte zich nog zorgen voor de toekomst? Morgen, over een uur, kon het afgeloopen zijn, kon de politie komen om hen weg te brengen naar het kamp Westerbork. En daarna? Uit de courant, die op de stoel lag, keek haar het stomme portierssmoel aan van Schmidt, den man die pas weer eens op een N.S.B.-vergadering gezegd had, dat de Joden uit de samenleving verdwijnen moesten.

Bij de buren van mevrouw Beekman, de bewoners van de tweede étage, klopte iets niet. De controleur zette zijn bril recht, wierp een blik op zijn lijst en keek mevrouw Govers ernstig aan. Zooiets mocht niet, zei hij, en vooral tegenwoordig werd er streng de hand aan gehouden, dat de menschen opgaaf van verhuizing deden. Zij woonde dus al een maand of drie hier, zonder aangifte te hebben gedaan. Mevrouw Govers begreep, dat zij in overtreding was, maar meneer kon misschien wel begrijpen, dat haar hoofd nu niet naar dergelijke dingen stond. Haar man had daar altijd voor gezorgd, maar die was kort nadat zij verhuisd waren naar Duitschland gestuurd en werkte als monteur in Hamburg. Al in langer dan een maand had zij geen bericht van hem gehad en er werd daar zooveel gebombardeerd. Zeker, de controleur begreep het, hij had zelf ook een zoon in Duitschland en hij was ook niet een van die.... enfin, mevrouw begreep hem wel. Hopelijk kwam er gauw een eind aan die oorlog, maar in ieder geval toch aangifte bij het Bevolkingsregister doen; meubilair onbelast, twee stookplaatsen, geen dienstboden, rijpaarden of automobielen.

Op de derde verdieping trof hij Jan te Slaa, nog landerig omdat hij nachtdienst had gehad en pas vroeg in de ochtend was thuis gekomen. Onrustig geslapen, gedroomd van al die Jodenhuizen, waar zij als inbrekers waren binnen gedrongen, van huilende vrouwen met kleine kinderen op haar arm, die hem verslagen aanstaarden. Alsof hij er iets aan had kunnen veranderen en die menschen niet liever met rust gelaten zou hebben. Tenslotte waren de Joden toch ook menschen. Sinds moeder was gaan malen over den Antichrist die gekomen was en over Beëlzebub, in wiens dienst haar zoon zich gesteld had, vertelde hij thuis niets meer van zijn nachtelijke ervaringen, slikte hij alles

maar in en zweeg. Maar moeder at er geen appel of eitje minder om, al was alles dan ook gekocht van het geld, dat haar zoon in dienst van den duivel verdiende. Gemakkelijk praten, maar als zij er zelf maar eens voor kwamen te staan. En verdomd, waarom waren er dan eigenlijk ook Joden?

'We zijn er nu eenmaal, en dat is onze sof,' zei Ies Gompertz. 'U bent er en ik ben er en die hond, die daar loopt, is er. Wij zijn er alle drie en wij hebben er geen van allen om gevraagd. Waar of niet?'

De controleur knikte - alles bij het oude - en zette een kruisje op zijn lijst.

'Maar als ik het voor het zeggen had gehad, was ik liever als hond dan als jood op de wereld gekomen. Dit is immers geen leven?'

De belastingman begreep het, had zelf een zoon in Duitschland en hij was ook niet van die.... enfin, meneer snapte het wel. Er moest maar gauw een eind aan die oorlog komen.

'Voor heel veel van de onzen komt het eind al te laat,' antwoordde Ies.

'Hij vroeg of we een dienstmeid hebben,' zei Gompertz later tot zijn dochter, die met den kleinen jongen in het keukentje zat. 'Wat een kop! Weten ze veel van onze sof!'

Ook bij Degen was alles nog bij het oude. Dolf bevestigde het met een hoofdknikje. Bewoner alleen ondergedoken, dacht hij, maar dat zei hij niet, omdat hiervoor waarschijnlijk toch geen vrijstelling van personeele belasting zou worden verleend.

Bij Beumer - twee stookplaatsen en meubilair onbelast - was het een trieste geschiedenis. Neen, niet zooals verleden jaar, zei de vrouw, die hem verkeerd begreep en toen kreeg hij het verhaal te hooren van den zoon, een kind nog, die tegen de wil van zijn ouders naar het oostfront gegaan was. En nu gesneuveld, zoo maar een bericht dat de jongen dood en op een heldenkerkhof begraven was. In z'n hart was het toch een goeie jongen, snikte de vrouw, maar verkeerde vrienden en nu op een heldenkerkhof. Zij begreep het niet en keek hem vragend aan, alsof hij gekomen was om de raadselen van deze wreede tijd te verklaren. Een mensch kon wat meemaken, zei hij, mevrouw behoefde hem niets te vertellen, hij had zelf een jongen in Duitschland. Het kruisje op zijn lijst kwam rechtop te staan, als het houten kruis op een soldatenkerkhof.

Op de trap naar boven bleef hij staan en snoof de heerlijke lucht van versch gebakken visch genietend op. En visch en olie, echte bakolie, zooiets weelderigs had hij al in maanden niet geproefd, zelfs niet geroken. Weduwe Krans, geboren van Tuin,

meubilair onbelast, geen dienstboden, las hij op de lijst. Hoe kwam zoo'n arme weduwe in deze tijd dan aan gebakken visch? De zware olielucht maakte hem wee, hij werd er bijna misselijk van.

Corrie schrok, toen de belastingambtenaar opeens voor haar stond, zag graagte en afgunst in die groote hongerige oogen en dacht er aan, dat haar dit bakluchtje wel eens duur zou kunnen komen te staan. Maar Ger, die gelukkig juist thuis was, stelde haar gerust en zei, dat zwarte in zwarte olie gebakken bot, al was zij nog zwarter dan Goebbels' ziel, buiten de personeele belasting viel. Om toch maar zoo weinig mogelijk risico te loopen - zoo'n kerel kon kletsen op het belastingkantoor - noodigde hij den snuivenden controleur in de kamer en vroeg hem of hij misschien zin had in zoo'n versch gebakken vischje. Nou, als het niet te vrijpostig was! De hongerige oogen achter de half beslagen brilleglazen kregen een uitdrukking van verlangen, als die van een kind voor een Sint Nicolaas-étalage. Zoo'n botje smaakte wel in de kou, dat kreeg een mensch tegenwoordig niet elke dag.

Toen de controleur het laatste graatje afgekloven en bedankt had, schonk Ger hem nog een sigaret en maakte de maat zijner weldaden vol, door een borrel te presenteeren.... De man, die niets aan te bieden had en zijn gastheer met geen enkel knoeierijtje van dienst kon zijn, werd verlegen onder deze stortvloed van weldaden. In ruil voor al die vriendelijkheden wist hij niets anders te doen, dan een beetje over de toestand te praten, te vertellen dat men ook bij de belastingen in deze tijd met heel wat beroerdigheid in aanraking kwam. Hij had ook een zoon in Duitschland: een mensch kon wat meemaken. Ook verschrikkelijk van zoo'n vrouw twee hoog. Wist meneer het nog niet? Haar jongste zoon aan het oostfront gesneuveld, begraven op een heldenkerkhof. Wat? Ger schoot in een lach, gaf een klap op zijn knie en riep Corrie bij haar pan met sputterende botjes weg. Dat stuk ongeluk, die Frits van twee hoog was gesneuveld.

‘We hebben een held op de trap, gelukkig een dooie!’ riep hij.

Hij gunde den jongen de eer, volop, begraven op een heldenkerkhof. Dat was nog een nieuw borreltje waard.

‘Die kwajongens,’ vervolgde hij, ‘zij worden er ingeluisd, laten zich opwarmen door de mooie verhalen en plaatjes in de krant, worden gek gemaakt door Goebbels' standwerkers. In normale tijden zou je zoo'n snotaap een draai om z'n ooren geven, maar nu moet je je hoed afnemen en beleefd zijn als je zoon zoo'n apenpakje aan heeft, anders loop je nog gevaar wegens beleediging van de Wehrmacht in de gevangenis te komen. De schoften troggelen de kinderen van hun ouders af en als zij geteekend

hebben, kan niemand er meer iets aan veranderen. Misleide, maar daarom niet minder gevaarlijke knapen en het is maar goed, dat zij zooveel mogelijk de heldendood sterven! Voor Europa gevallen op het veld van eer! Wie het ongeluk heeft daar te vallen, is een verloren man, want zwaar gewonden tellen niet meer mee, zijn het dappere leger tot last geworden en worden afgemaakt. Met een tank er overheen, uit! Heldenkerkhof! Als het mooi is, een massagraf, een kuil vol slachtafval en dan een bloemetje en een kruis er bovenop: een burgermanstuintje om de kindermoord te verbergen. Enfin,' besloot hij, 'die kameraad van beneden is er mee klaar, die behoort nu tot de millioenen, waarvan Hitler zegt, dat zij tòch gewonnen hebben.'

Die weet er het een en ander van, dacht de controleur, toen hij naar beneden ging, een anti die niks tekort komt.

Alweer visch, constateerde hij hoopvol, toen de deur bij Redens open ging. Hij zou hier echter niet over de drempel gekomen zijn, als hij, nadat Gien zijn vragen beantwoord had, niet verlangd had het meubilair te zien. Alles zooals het vorige jaar, mompelde hij, terwijl hij snuivend om zich heen keek. Of mevrouw dat wel zeker wist, vroeg hij en wees met zijn potlood naar een paar schilderijen, welke Hans voor geldbelegging had gekocht.

'Voor dergelijke kostbare stukken moet weeldebelasting betaald worden, maar voor gebakken bot gelukkig nog niet, ofschoon die tegenwoordig ook een handvol geld kost,' zei hij lachend.

Gien antwoordde, dat zij van schilderijen geen verstand had, dat was een liefhebberij die haar man aanging.

'Ik kan mij de tijd niet herinneren, dat ik gebakken visch gegeten heb,' zei de controleur droomerig. 'En wat die schilderijen betreft...'

Hij kreeg er ook een sneetje brood en een kop echte thee bij, zat gezellig bij haar te keuvelen in het kleine keukentje, waar een vette walm hing, die hem loom en doezelig maakte, als een warm bed. Een mensch maakte tegenwoordig wat mee.... hemel nog aan toe, of er dan nooit een eind aan die oorlog kwam.... als je niet zoo een was, dan hield je het haast niet uit, mevrouw begreep hem wel.... zijn jongen zat ook in Duitschland.

Met tegenzin stond hij eindelijk op, om weer naar buiten te gaan in de kou. Omdat de bewoner van één hoog na herhaald bellen geen gehoor gaf, drukte hij maar op de middelste van de drie schelknoppen. Mevrouw Bakelmans, die juist met haar nieuw mantelpak aan klaar stond om weg te gaan - Barend was

toch maar een kerel die woord hield - schrok van het felle rinkelen vlak boven haar hoofd.

‘Is één hoog niemand thuis?’ vroeg de controleur, toen hij, na de gebruikelijke vragen gedaan te hebben, een kruisje achter haar naam zette.

‘Dat mensch!’ Mevrouw Bakelmans sprak de twee woorden uit op een toon van minachting en verontwaardiging, alsof zij een bordeelhoudster of leidster van een rooversbende tot buurvrouw had. Neen, dat mensch was zoowat nooit thuis, die zag zij soms in weken niet. De heele trap was trouwens uitgestorven, het leek wel een onbewoond huis. Drie hoog zat de boel op slot, verzegeld door de politie. Of ze bij de belasting niets gehoord hadden van die dubbele moord? Die vent van drie hoog, een staker en ophitser, was op klaarlichte dag door de politie doodgeschoten, zijn zoon, ook zoo'n raddraaier, had toen een rechercheur vermoord en werd nu door de Duitschers gezocht. Maanden en maanden zat de woning al potdicht, gewoonweg griezelig.

De controleur knikte, gaf toe dat het een nare geschiedenis was, maar waagde zich niet aan verdere opmerkingen. Er was iets in dit koude gladde balatumgangetje, iets in het gezicht van deze nijdige juffrouw, dat hem niet aanstond. Waarschijnlijk had hij hier te doen met een van die belastingplichtigen, die het heelemaal niet erg vonden, dat andermans kinderen gedwongen werden te werken in Duitsche steden, die gebombardeerd werden.

Toen hij wilde weggaan, ontmoette hij op de trap de bewoonster van de eerste étage, die juist thuis kwam. Mevrouw woonde hier toch nog altijd, had toch geen andere vaste verblijfplaats? vroeg hij.

Truus stelde den man gerust, maar 's avonds, toen zij bij de haard zaten in een der vele groote vertrekken van het huis dat Tom gekocht had, vertelde zij van haar ontmoeting met den belastingambtenaar.

‘Die klungels verpesten alles,’ zuchtte Tom. ‘Natuurlijk krijgen we hier ook contrôle, daaraan ontkomen wij niet door voor niemand open te maken, want die kerels zijn zoo hardnekkig als buldoggen, komen net zoo lang terug tot zij je te grazen hebben. En we zitten hier nu juist zoo lekker.’

Hij strekte zijn beenen uit naar de gloeiende haard, zette het radiotoestel wat harder om aanstonds de Engelsche berichten te kunnen hooren en deed een lange trek aan zijn slechte sigaret. Twee maanden zaten zij nu in dit paleis, genoten zij van een weldoende rust, welke zij sedert uit uitbreken van de oorlog hadden moeten ontberen. Het huis was listig gecamoufleerd met

naamplaten van een handelsonderneming in chemicaliën en matglazen ruiten met stijlvolle fabrieksmerken voor de ramen van de benedenverdieping, alsof het een kantoorgebouw was. Dat er geen zaken in dit huis werden gedaan, dat er nooit personeel te zien was en dat de zeldzame bezoeker, die hier toevallig eens aanbelde, nooit gehoor kreeg, viel niemand op deze breede stille gracht op. De verduistering, zoowel aan de voor- als de achterkant, was prima in orde en geen straaltje licht trad s avonds uit de volop en gezellig verlichte vertrekken naar buiten. Zij waakten er angstvallig voor de aandacht van buren of andere pottekijkers te trekken. Truus deed zelf alle boodschappen, geen leverancier kwam aan de deur en met uitzondering van Bertha en Herbert kwam er nooit iemand bij hen op bezoek. Een klein ongelukje of nalatigheid, een buiten vergeten vuilnisbak of een niet goed gesloten gordijn kon een eind maken aan hun rust, de aandacht trekken van een bemoeizuchtigen ambtenaar, die inzage van hun persoonsbewijs verlangen en dan constateeren zou, dat zij hier niet mochten wonen. In het begin waren zij het meest bevreesd geweest voor de omwonenden, hoofdzakelijk pensionhouders, die Duitschers in huis hadden en vooral voor hun naasten buurman, die een W.A.-uniform droeg, waren zij op hun hoede geweest. Elk oogenblik stonden er auto's van de Wehrmacht of groene politie langs de waterkant, keken officieren die een adres zochten naar boven en soms werden zij 's nachts opgeschrikt door het gestamp van zware laarzen op het trottoir of door het gelal en gelach van dronken soldaten. Een paar keer was er 's nachts aangebeld door iemand, die bij de buren moest zijn, hadden zij met kloppende harten liggen wachten totdat het stil werd en bleef, zij de zekerheid hadden, dat het niet om hen te doen was geweest. Langzamerhand waren zij aan de situatie gewend geraakt en hadden zij begrepen, dat het wonen in de nabijheid van zooveel Duitschers bepaalde voordeelen bood, omdat de vijand zich hier min of meer op eigen terrein waande en zijn gevaarlijke belangstelling bewaarde voor de buurten waar hij zich het minst thuis gevoelde. Razzia's of huiszoekingen waren hier nog niet voorgekomen en men was op de gracht nog nooit voor contrôle van persoonsbewijzen aangehouden. Op dit verduitschte stukje gracht, een oase in de opgejaagde onrustige stad, zou Tom zich nog veiliger gevoeld hebben, als sommigen van de buren er geen honden op na gehouden zouden hebben, die 's avonds, voordat het uur aanbrak waarop niemand meer op straat mocht komen, voor de nacht nog eens even uitgelaten moesten worden. Dan werden deze stumpers, die waaksch werden als er nergens onraad te bespeuren viel en begonnen te blaffen als zij

hun bek moesten houden, aan de ketting naar buiten geleid door bazen die zich verveelden, overal belang in stelden en voorzien waren van zaklantaarns, die zij telkens aanknipten om te zien of de verwachte hoop of plas al gearriveerd was. Het stukje straat voor zijn huis scheen het ontmoetingspunt dezer stofwisselings-controleurs te zijn en reeds herhaaldelijk was het hem overkomen dat hij, op het nippertje met Truus thuis komend, zijn onbewoond kantoorgebouw niet binnen had kunnen gaan, omdat er vlak voor zijn deur werd uitgelaten. Maar gekend gevaar beteekent halve veiligheid en als zij een beetje voorzichtig bleven, behoefden zij zich om een paar honden, die te dom waren om van de katten te leeren, geen zorgen te maken. Doch met de belasting was het iets anders, die kerels konden werkelijk gevaarlijk worden. Maatregelen vielen er niet te treffen - hetgeen je vandaag deed, kon morgen blijken verkeerd te zijn - en afwachten was het eenige. Het ging dien belastingvent geen spat aan dat zij weinig thuis waren, zei Tom, en hij dacht er ook niet aan de woning in het nieuwe straatje op te geven, niet alleen omdat hij daar stond ingeschreven, maar ook omdat het noodig was over zooveel mogelijk adressen te blijven beschikken. Hij had er nu vijf en dat dit niet te veel was voor een eerzaam burger van een onder Duitsche bescherming staande stad, bleek hem een paar dagen later, toen het Hunnendom zich wederom op de weerlooze bevolking stortte en een nieuwe golf van razzia's door het land ging.

Nadat het een paar keer gelukt was de Joodsche bevolking te overrompelen en onverwacht toe te slaan, was men bekend geworden met de voorteekenen die aan een razzia vooraf gingen en had men geleerd acht te slaan op zekere verschijnselen, waarop vroeger niemand had gelet. Bij alle gemeentediensten, die bij de ontvoeringen behulpzaam moesten zijn, was wel een lek, waardoor bizonderheden, die geheim hadden moesten blijven, tot de bedreigden doordrongen. Was voor een bepaalde nacht een aantal politiemannen opgeroepen of een deel van het rijdend personeel van de tram aangezegd dat het dienst moest doen, dan wist men, dat er iets te gebeuren stond. Ook kon het personeel van afdeelingen van de Raad der Joden, die bijstand aan de gevangenen verleenen moesten, soms waardevolle inlichtingen verstrekken. Zoo kwam het, dat men soms dagen van te voren reeds op de hoogte was van een op komst zijnde razzia en velen zich bij Christenvrienden of buiten de stad in veiligheid konden stellen, om zoo, althans voorloopig, aan deportatie te ontkomen. Wie echter in het bezit was van een op zijn persoonsbewijs aangebracht uitzonderingsstempel, waaruit bleek dat hij voor de

Wehrmacht werkte, in dienst van de Raad der Joden was of met een niet-Jood was gehuwd, werd niet weggevoerd, terwijl ook de Portugeesche Joden, die zich om een of andere onnaspeurlijke reden in een bizondere positie zagen geplaatst, met rust werden gelaten. Een redelijke, zij het lang niet zekere, kans om te ontkomen hadden ook degenen die in het bezit waren van een medisch attest, waaruit bleek dat zij een kwaal hadden en niet zonder gevaar voor hun leven konden worden weggevoerd. Vaak was een dergelijke verklaring voldoende om de menschenhalers er toe te bewegen onverrichterzake heen te gaan, dikwijls echter waren er steekpenningen of andere geschenken noodig om het attest kracht bij te zetten en soms bleek alles nutteloos. Zoolang men echter de grens nog niet gepasseerd was, kon een goed attest redding brengen en velen, die het geluk gehad hadden een flinken arts, die op zijn stuk bleef staan, te treffen, was het gelukt uit de Hollandsche Schouwburg, waar de gevangen Joden het eerst werden verzameld, of zelfs uit het kamp te Westerbork, de laatste verblijfplaats op Nederlandsch grondgebied, vrij te komen en naar huis terug te keeren. Personen die in relatie met Duitschers stonden verdienden in die dagen goud aan de rijke Joden, de onbemiddelden, die weinig of niets betalen konden, wendden zich tot hun huisartsen en het kleine aantal geneesheeren, dat de moed bezat attesten af te geven, zelfs aan kerngezonden of aan menschen, die wel tegen een stootje bestand waren, kwam handen te kort.

Dokter Berger, van wien al gauw bekend werd dat hij iederen Jood, die zich tot hem wendde, onderzocht en aan een attest hielp, had het drukker dan ooit. De door hem afgegeven verklaringen waren nooit tweeslachtig en zeiden duidelijk hoe het met den patiënt gesteld was, moeilijk te controleeren kwalen deelde hij met milde hand uit en vaak gebeurde het dat hij met collega's, minder brutaal dan hij, of behept met een dwaze opvatting van beroepseer, die hun niet toestond zijn blijkbaar soms al te gemakkelijk gestelde diagnose te onderschrijven, voor het leven van een patiënt moest vechten. Een paar keer was het hem zelfs gelukt Duitsche artsen er van te overtuigen dat hij gelijk had en het reeds op transport gestelde slachtoffer nog op het allerlaatste oogenblik in Nederland te houden.

Van het eerste moment af hadden Herr Helfrich en zijn medewerkers het kunstje met de attesten door gehad, maar zij hadden de Joden rustig laten knoeien, omdat het proces der algeheele opruiming daardoor werd vertraagd en zij minder kans liepen naar het front te worden gestuurd, zoolang hun aanwezigheid hier nog noodig was. Het duurde echter niet lang of de hoogere

S.S.-instanties stuurden, nadat er uit Berlijn bericht gekomen was dat er voortgemaakt moest worden, nieuwe en scherpere instructies. Geen gezanik meer met attesten, Berlijn verlangt iedere week de levering van minstens zooveel duizend Joden, gezond of ziek, oud of jong, mannen, vrouwen en kinderen; Nederland, Germanje's Westgouw, moet Jodenvrij gemaakt worden. Van nu af werd de medewerking van Nederlanders zooveel mogelijk uitgeschakeld, deed men geen moeite meer de deportaties voor het groote publiek geheim te houden en zou de groene politie, die ervaring had in dergelijk werk, zich meer met de zaak bemoeien. Het mes werd er meteen maar flink diep in gezet, de S.S. zou wel even laten zien, dat de meening van een overwonnen volk haar niet interesseerde en dat de Duitscher zijn wil onder alle omstandigheden weet door te zetten. Razzia's op groote schaal, onder vol vertoon van wapenen en uniform, openbare menschenjacht op jong en oud, hard meedoogenloos mannenwerk, zonder humanistisch gezwijmel. Tegelijk met de dagrazzia's op woonwijken, werd de aanval op ziekenhuizen, krankzinnigengestichten en tehuizen voor ouden van dagen geopend. Onder de Joodsche bevolking ontstond een paniek: thans was men letterlijk nergens meer veilig.

De eerste geruchten van de op handen zijnde ontruiming der Joodsche ziekenhuizen waren nauwelijks doorgesieperd, of het menschelijk wild, dat zelf niet wist waar het zich voor zijn achtervolgers verbergen moest, trok met handkarren en bakfietsen naar de hospitalen om zijn zieke verwanten daar weg te halen en ergens anders onder te brengen. Auto's en rijtuigen waren voor deze transporten vrijwel niet beschikbaar, omdat maar weinig chauffeurs of koetsiers het durfden wagen de verordening, die Joden verbood van deze voertuigen gebruik te maken, te overtreden. Zwaar zieken, die nauwelijks konden staan en ondersteund moesten worden, waren genoodzaakt naar huis te strompelen of werden in een deken gewikkeld op handkarren gelegd, om zoo naar een ander ziekbed, dat hun sterfbed worden zou, te worden gebracht. Enkelen doorstonden het transport niet en bliezen onderweg de laatste adem uit, anderen wier woningen geplunderd waren, moesten bij buren of kennissen worden ondergebracht of werden verstopt op zolders van pakhuizen of in kelders. In de ziekenhuizen heerschte een paniek, een grenzelooze verwarring, waartegen niemand iets vermocht te doen. Het verplegend personeel, door hetzelfde gevaar als de patiënten bedreigd, had zijn hoofd verloren, kon geen orde meer houden, liep doelloos door de zalen of trachtte zichzelf te redden. Vrouwen gilden dat zij naar huis wilden, moeders riepen huilend om hun

kinderen, kinderen om hun ouders, pas geopereerde patiënten kwamen uit hun bedden en stonden met knikkende knieën naast de ledikanten, anderen eischten hun kleeren of sloegen een deken om en liepen op bloote voeten het gebouw uit. Toen de artsen, bevreesd voor represailles, de menschen trachtten te kalmeeren, te overreden in bed te gaan en rustig de komende dingen af te wachten, werd de opwinding nog grooter. Men wilde niet meer luisteren, niet langer om de tuin geleid worden, vertrouwde niemand meer. Genoeg had men van de Duitschers ondervonden om te weten wat hun belofte, dat er niets gebeuren zou, waard was. Moesten zij soms hetzelfde lot ondergaan als de ongelukkige verpleegden van het Apeldoornsche krankzinnigengesticht, die samen met hun verzorgers in beestenwagens waren gestopt en over de grens gestuurd? Misschien was niemand van deze stakkers meer in leven, was het gerucht waar, dat zij in hun rijdende gevangenissen eenvoudig gegast waren. Zij dachten er niet aan in hun bedden terug te gaan en te blijven liggen wachten up de beulen, die zooveel Jodenbloed op hun geweten hadden. Wie den mof geloofde, werd het slachtoffer van zijn vertrouwen. Hier vandaan dus, zoo vlug mogelijk, naar huis of niet naar huis, maar in Godsnaam hier weg. Waarheen, uitgeputte Esther, stervende Rachel, door carcinoom vervreten Judith? Jullie hebben geen huis meer, je verwanten zijn weggevoerd en waar jullie kinderen zijn weet niemand. Buiten deze muren, Mozes, is de leegte, waar niemand je wacht. Je kunt hier niet vandaan, Levie, voordat je tien passen gedaan hebt, zullen je inwendige wonden opnieuw open gaan, zal je buikholte zich vullen met bloed en voordat je de deur bereikt hebt... Laat ons verbloeden, in Godsnaam, verrekken in de goot als een zieke hond, krepeeren in een kelder, maar laat ons heengaan, hier vandaan, voordat zij komen.

En zij kwamen, zoodra zij gehoord hadden dat de Joden de ziekenhuizen trachtten te verlaten, zij verschenen in de ziekenzalen met hun martiale stalen helmen op, stonden met revolvers in hun handen tusschen de ledikanten en bulderden het Jodentuig, dat sidderend onder de dekens lag toe, dat zij zich hadden gereed te maken voor de Abmarsch. Onderwijl haalden hun kameraden de tehuizen voor ouden van dagen leeg, joegen opgeschrikte mummelende vrouwtjes op een hoop en stompten bevende grijsaards in hun schavotkarren. En weer anderen, even moedig en vastberaden, zetten straten, heele buurten af, trapten deuren in en drongen woningen binnen. Zoo kwamen de Grünen ook in het nieuwe straatje, waar alle bewoners pas kort geleden door den onverstoorbaren, boven menschelijke kleinheid verheven fiscus waren gecontroleerd, bleven staan voor het miezerig boeken-

winkeltje op nummer twee en twintig en riepen: Juden heraus!

De ‘Inschrijving van personen van Joodschen bloede,’ die een paar jaar vroeger had plaats gevonden, wierp thans haar nut af en stelde de Duitschers in staat systematisch en grondig te werk te gaan. Men was overigens niet alleen aangewezen op dit adressenmateriaal, maar werd ook geholpen door Nederlandsche antisemieten, die ter plaatse goed bekend waren en zich verdienstelijk maakten met het verstrekken van inlichtingen. Zwarte soldaten van de W.A., die nu eindelijk eens gelegenheid kregen zich te wreken op de bolsjewistisch-Joodsche plutocratie, stonden schouder aan schouder met hun groene broeders in deze edele strijd en wisten den vijand uit zijn meest verborgen schuilhoeken te voorschijn te halen. Voor de vestiging van een Nieuw Europa was dezen idealisten geen offer te groot en een W.A.-man, die in Wit-Rusland een been op het veld van eer had moeten achterlaten en zich nu op krukken voortbewoog, volgde de overvalwagens, minder om te helpen bij de drijfjacht dan om te kunnen genieten van het opwindend schouwspel, dat de zuivering van deze door Joodsche misdadigers verpeste samenleving opleverde.

Spoedig nadat de eerste politiewagens waren aangekomen, was het in de geheele buurt bekend, dat een nieuwe razzia begonnen was en hadden de meesten, die niet zoo fortuinlijk geweest waren te kunnen vluchten, zich verstopt. Veel schuilgelegenheid boden deze nieuwe en kale, volgens dezelfde plannen gebouwde woningen niet en er waren dan ook maar weinigen, die er op deze manier in slaagden te ontkomen. Men hield zich niet thuis als er gebeld werd, verborg zich in privaten, kroop weg in aanrechtkastjes of dressoirs of vluchtte naar de platte daken, waar alleen de schoorsteenen een onvoldoende dekking boden. In de benedenhuizen kroop men onder de grond, trachtte zich te verschuilen in tuintjes of zocht een heenkomen bij buren, die echter vaak bang waren en weigerden een vluchteling op te nemen. Staande in nauwe benauwde kasten, samen met kinderen, die zich niet stil konden houden en begonnen te huilen, wachtte men de komst der indringers af, op zolders, tusschen de vloeren, verborgen onder leege zakken en vuil waschgoed, luisterde men met bonzend hart naar de schaarsche geluiden die van buiten kwamen, wachtte men uren lang, totdat eindelijk het kraken van de straatdeur of dreunende stappen op het dak de stilte verstoorden en de ondraaglijke spanning braken.

Ook Ies Gompertz had geweten dat zij op komst waren, maar hij had geen moeite gedaan zich te verbergen of zelfs maar de deur van zijn winkeltje op slot te doen. Het helpt toch niks, had hij gezegd tot de vrouwen, die huilend in de keuken zaten, als

zij komen, dan zijn we naar de rasjmedaai, dat sjlemielige deurtje kan die wilde beesten niet tegenhouden. Hij had den vrouwen gezegd het kind en zichzelf warm aan te kleeden, had toen wat levensmiddelen in een rugzak gestopt en een paar dekens opgerold. In Polen kon het 's winters bitter koud zijn. Hoofdschuddend had hij naar zijn gebensjd roodgloeiend kacheltje gekeken; God alleen wist hoe vaak zij nog naar een beetje warmte zouden snakken. Toen alles zoover klaar was, had hij het keukentje weer opgezocht en daar zaten zij nu elkander aan te kijken met leege, vermoeide oogen en hoofden vol wee, waarvoor zij geen woorden konden vinden. Roosje's vragende blikken deden hem pijn en toen hij probeerde te glimlachen om haar een beetje moed te geven, voelde hij, dat het niet ging en boog beschaamd het hoofd. Zoover was het dus al met hem gekomen, dat hij zelfs zijn eigen kind niet meer tot steun kon zijn. Met zijn kin zoo laag op zijn borst, dat de anderen het niet konden zien, liet hij zijn tranen rollen en drukte de zwarte nagels in zijn handpalmen, vruchteloos trachtend zich te beheerschen. Een man, een vader huilt niet, dacht hij. Oggenebbisj, een man! Niets was hij voor die anderen, die aanstonds zouden komen, geen man en geen vader, slachtvee, een nefiege! Tusschen zijn natte wimpers door zag hij de ronde handjes van kleine Ies, die op de grond zat te spelen en een duur boek met platen verscheurde. Speel jij maar, scheur maar, trek alles maar kapot, kleine sjlemiel, morgen zullen ze jou scheuren... Hij stond op, verliet met afgewend gelaat de keuken en ging in de winkel op de toonbank zitten, sloeg met zijn vuist op het harde koude hout, droogde met een roode zakdoek zijn tranen en zei hardop dat hij een stuk ongeluk van een vent was. Misschien liep alles toch nog beter af dan hij dacht, mochten zij bij elkaar blijven en zouden zij daar in Polen een huis, al was het maar een kamer, krijgen. Als hij nu de moed al liet zakken, was alles verloren. Zijn blik gleed langs de rijen oude gehavende bibliotheekboeken, een hoop rommel, bij elkaar nog geen duizend gulden waard. Dat was zijn bezit, meer had hij niet, maar daarvan kon je niemand omkoopen, laat staan een sperstempel koopen, waarvoor de rijke Joden tien en twintig mille betaalden. Wie dat niet kon opbrengen was een plutocraat en werd weggehaald. Wat een secretenzootje was het!

‘Speel jij maar fijn,’ zei hij glimlachend, toen hij weer in de keuken kwam en een heele stapel nieuwe prentenboeken bij Ies neerlegde.

Toen klingelde het winkelbelletje: zijn laatste klant. Juden heraus!

‘Roos,’ zei hij zacht, ‘neem het kind.’ Hij nam Mirjam's arm en bracht haar naar de deur. ‘Lang geleden dat wij zoo geloopen hebben,’ trachtte hij te schertsen, ‘Ies, gaan we samen rijden. Kom maar,’ vervolgde hij met half verstikte stem tot zijn vrouw, ‘er gebeurt toch niks om te huilen?’

Onder bewaking van twee met karabijnen gewapende mannen werden zij, tegelijk met een tiental buren, naar de auto gebracht. Een troepje zielige, gelaten, onderworpen menschen; het overwonnen Israël, weggevoerd door den zegevierenden Uebermensch.

Mevrouw Stampfer genoot, zij had de vitragegordijnen terzijde geschoven en liet haar kinderen kijken naar de uittocht van den boekenjood en andere smousen. ‘Die komen nooit meer terug,’ zei ze. ‘Als jullie groot bent, dan zullen er geen Joden meer zijn en dat hebben wij aan Adolf Hitler, onzen Führer, te danken.’

De laadbak van de overvalwagen lag hoog boven de wielen, de oudste gevangenen kwamen moeilijk het trapje op en konden met hun bagage niet vlug genoeg uit de voeten komen. Geërgerd had de invalide W.A.-man het getreuzel aangezien, de saboteurs tot spoed aangezet, maar nu had hij er eindelijk genoeg van en sloeg er op met zijn kruk. Zijn afgeschoten been kreeg hij nooit meer terug, maar hij had gelukkig nog een paar gezonde armen, waarmee hij deze ellendelingen er van langs geven kon.

‘Vooruit, Jodentuig!’

De Duitsche kameraden moedigden hem lachend aan.

Gompertz kreeg een stomp in zijn lenden. Stomp maar, dacht hij, wat moet een man, die niet meer trappen kan, anders doen?

‘Abfahrt!’ commandeerde de Wachtmeister.

Met je heele rotmisjpoge naar het kerkhof, mompelde Ies en kreeg een schok, die hem op de knieën van zijn buurman wierp.

Dezelfde zaal van de Hollandsche schouwburg, waarin vroeger Joodsche tooneelspelers de tragedie van het eeuwig vervolgde Jodendom hadden vertolkt, diende nu tot tijdelijke gevangenis. Het stalen brandscherm was neergelaten, het voetlicht brandde niet, want men had het tooneel niet meer noodig, nu het voorbij gewaande, hier eens verbeelde verleden teruggekeerd was en de vroegere toeschouwers medespelenden geworden waren.

Toen het transport met Ies Gompertz in de schouwburg aankwam, was de zaal reeds vol, voor het meerendeel met menschen die dezelfde dag gevangen genomen waren. Het stonk hier naar zweet en ellende, naar natte luiers en tranen. De meeste gevangenen zaten stil en voorovergebogen, hun gezichten gewend naar het tooneel, sommigen sliepen, anderen kauwden mechanisch het brood, dat zij zooeven gekregen hadden. Kinderen lagen op de grond op matrassen en hoopjes kleeren of speelden

met een stuk speelgoed, door een lotgenootje achtergelaten. Er hing een zware stilte in de zaal, een gedempt gezoem van fluisterend pratende menschen, zoo nu en dan onderbroken door het schreeuwen van een kind. Bij een van de ingangen stonden een paar jonge kerels en lachten onderdrukt om een mop, welke een hunner juist verteld had. De pest voor de moffen; waarom zouden zij niet lachen? Er was hoop, zoolang er leven was. Onder toezicht van de groene politie schreef men de nieuw aangekomenen in en nam hun levensmiddelenkaarten in ontvangst, welke dadelijk door de Duitschers in beslag genomen werden. De Raad der Joden, die de gevangenen van voedsel voorzag, moest maar zien hoe hij bonnen kreeg of zich het noodige op de zwarte markt verschafte. Boven, in de koffiekamer, lagen de zieken en daar werden ook, zoo goed en kwaad als het ging, door Joodsche artsen de gewonden geholpen, die pas een verhoor hadden ondergaan.

Onafgebroken reden de overvalwagens aan, leverden hun last af en keerden terug naar de woonwijken, waar zij op straathoeken werden opgewacht door groepjes als vee op een hoop gedreven menschen, die huiverden van koude en vrees...

Als hij niet te laat wilde komen, zou er onmiddellijk gehandeld moeten worden. Zijn moeder was, toen de nieuwe razzia begon, naar Bertha gevlucht en van zijn schoonzoon, die 's middags op onderzoek uitgegaan was, hoorde Tom, dat men blijkbaar reeds geweest was om haar te halen, daar hij de deur van haar woning verzegeld gevonden had. Toen hij binnen kwam, zat zij bij de kachel te breien, misschien wat bleeker dan gewoonlijk, maar minder van streek dan de vorige keer en er klonk zelfs een beetje trots en voldoening in haar stem, toen zij hem vertelde dat het haar gelukt was te ontkomen.

‘En daar zitten we nu,’ besloot zij, ‘alles ben ik kwijt en ik bezit zelfs geen andere kleeren dan die ik aan heb. Dit is alles wat ik heb kunnen redden.’ Zij liet hem, verontschuldigend om haar onnoozelheid glimlachend, het nieuwzilveren bonbonschaaltje zien, dat hij voor haar uit Amerika had meegebracht.

Voorloopig zou zij bij de kinderen blijven, dat was beter dan haar met haar zuster, die nu ook wel gauw onderdak gebracht zou moeten worden, in hetzelfde huis op te sluiten. Hij zou voor een valsch persoonsbewijs zorgen en sprak met Herbert af, dat deze probeeren zou nog wat kleeren uit het verzegelde huis te redden.

Voordat hij naar west ging, om te zien hoe het er met tante Clara voorstond, belde hij eerst de zaak nog op en hoorde, dat daar al langer dan een uur een paar menschen op hem zaten te

wachten. Ger was aan de telefoon, vertelde hem wie de bezoekers waren en zei, dat hij goed voor de patiënten gezorgd had. Manus Agsteribbe, zijn oude kleermaker, bleek dus onthouden te hebben wat hij hem maanden geleden reeds beloofd had en klopte nu om hulp bij hem aan. Toen hij op het kantoor kwam, bleken de Agsteribbes gezelschap gekregen te hebben van een ander echtpaar, waarvan de vrouw met Truus bevriend was. De vluchtelingen zaten in het privékantoor, rondom de rooktafel, waarop een bord met belegde broodjes en glazen dampende thee stonden. Ger, die voor alles gezorgd had, zat met een kistje ambtenaren-sigaren op zijn knieën tusschen hen in, maakte grapjes en trachtte vrouw Agsteribbe, die voortdurend huilde, aan het lachen te maken. Met uitzondering van Ada, die blond haar en blauwe oogen had, zagen de menschen er zoo uitgesproken Joodsch uit, dat valsche persoonsbewijzen hier geen uitkomst zouden kunnen brengen en het, althans voor drie van dit viertal, wel op vrijwillige gevangenschap zou uitdraaien. Tom zei het zonder omwegen en beloofde dat hij helpen zou, mits zij zich aan zijn voorschriften hielden. Voor onderdak was gezorgd, zij konden aanstonds hun intrek in hun nieuw tehuis nemen, maar van nu af zouden zij niet meer op straat mogen komen. Ada kon, natuurlijk voorzichtig en zonder dat de buren het mochten zien, de boodschappen doen, voor geld en bonnen zou worden gezorgd en verder zouden zij zichzelf er doorheen moeten trachten te slaan.

‘Het kan maanden, misschien jaren duren,’ zei hij, ‘en hoe langer het duurt, hoe moeilijker het blijken zal zoo'n leven in afzondering vol te houden. Maar als het erg zwaar wordt, moeten jullie er maar aan denken, dat een dergelijk leven nog altijd duizend maal beter is dan in een kamp in Polen te zitten.’

‘En als ze ons snappen, krijgen wij een S, dan worden wij als gestraften behandeld,’ zuchtte vrouw Agsteribbe. ‘God weet wat er dan met ons gebeurt.’

‘Dan zullen ze ons een paar maanden eerder afmaken dan in Polen,’ antwoordde het kleermakertje en begon met een schaartje de draden, waarmede de Jodenster op zijn jas genaaid was, door te knippen. ‘Wij moeten volhouden, ik wil het overleven.’

‘En kleeren dan?’ vroeg zijn vrouw. ‘Niets hebben we kunnen meenemen.’

‘Dan overleven wij het naakt! Ons hebben ze niet, dat is hoofdzaak.’

Nog niet gered, maar toch voorloopig in veiligheid, dacht Tom, toen hij de onderduikers verliet. Vier menschen, een handvol Joden, het was niet veel in vergelijking met de vele duizenden die werden weggehaald, met de ontelbaren die elke dag aan de

fronten en in de gebombardeerde steden vielen, in de gevangenissen omkwamen en in de concentratiekampen werden vermoord, maar het waren vier menschen, vier levens, die misschien behouden bleven. Hij hoorde weer hun woorden van dank, fluisterend gesproken, omdat zij bang waren dat de buren het konden hooren, zag weer de schichtige onrustige oogen, die verstarden als geluiden tot hun schuilplaats doordrongen en toen hij de monumentale deur van zijn woning achter zich gesloten en het licht in de marmeren vestibule aangedraaid had, moest hij denken aan de nieuwste propagandaslagzin, die zei, dat Duitschland voor het behoud der beschaving streed. Een beschaving van Kruppsche patenten op de nieuwste modellen kanonnen en schokbuizen, een cultuur van betonnen kazematten en prikkeldraadomheiningen, een door geweld onderdrukte wereld, waarin de mensch, ook de Duitsche, niet meer mee telde. Ergens in deze keiharde, in pantserstaal geklonken wereld, zaten thans vier Joden rondom een potkacheltje, in een oud bouwvallig kamertje, dat geleek op het vooronder van een trekschuit, vier onschuldig ter dood veroordeelden, die hun adem inhielden en bijna niet durfden spreken, omdat zij bang waren dat het geluid van hun stemmen tot Goebbel's beschaafde wereld zou doordringen.

In de groote zaal, waar zijn schrijftafel en boekenkasten stonden, liep hij in het zachte, getemperde licht der electrische lusters over de gladde parketvloer met Perzische kleedjes en ging in een breede lederen fauteuil zitten. Zeer geciviliseerd, dit paleis, maar even onveilig als dat oude krot met vluchtelingen. Hier zoowel als daar waren dood en ondergang nabij, konden plotseling de deuren opengaan en de verdedigers der Europeesche beschaving binnenkomen. Hij stond weer op, begon de muren te bekijken, opende kasten, beklopte de eikenhouten lambrizeering en onderzocht de mogelijkheid om hier een schuilplaats te laten maken, waar hij zich voor de beschaving zou kunnen verbergen.

[XXVIII]

Ger van Tuin stond voor het venster van het privékantoor en keek naar een kleine motorsleepboot die, de dunne ijslaag krakend, een met chemicaliën geladen dekschuit voor de wal bracht. Zijn adem sloeg een doffe vlek op het vensterglas en daarin trok hij met zijn vingertop een letter S, de s van Stalingrad. Zooeven had de Engelsche radio het bericht gegeven, dat generaal Paulus zich met zijn ingesloten troepen aan de Russen overgegeven had. Nog niet lang geleden had Hitler met de vuist op tafel zijn volk bezworen, de geheele wereld toegebulderd, dat deze verst vooruitgeschoven post van het Duitsche leger, waar de Wolga, de hartader van de Russische binnenscheepvaart, afgesneden kon worden, nimmer zou worden prijsgegeven en nu had het Roode leger, na een wekenlange harde en bloedige strijd niet alleen de tot puin geschoten stad heroverd, maar bovendien een groote Duitsche troepenmacht afgesneden en tot overgaaf gedwongen.

‘De moffen op de terugtocht,’ zei van Tuin, zijn letter wegvegend, ‘dat zou wel eens het begin van het einde kunnen zijn.’

‘Niet te optimistisch,’ waarschuwde Redens. ‘De Russen hebben ook al een stuk of wat van dergelijke harde klappen gehad, maar beslissend waren ze niet. De moffen zijn nog sterk.’

Na deze opmerking verdiepte hij zich weer in de proefbalans, nam zijn potlood en begon te rekenen. Het stond er met de zaak niet gunstig voor. Sedert Den Haag, in weerwil van Poortemaker's hulp en Goster's medewerking, hun het fabriceeren van waschmiddelen definitief verboden had, was de omzet snel achteruit gegaan en dreef alles nog op de winst welke de zoetstof opleverde, maar desondanks voelde hij er niets voor om, zooals Tom had voorgesteld, de voorraden te verkoopen en de kast dicht te gooien. Zijn compagnons hadden gemakkelijk praten, vooral Tom, die officieel niets met de zaak te maken had en wiens naam niet eens in het Handelsregister genoemd werd. Maar hij bedankte voor de pret, voelde er niets voor de kastanjes uit het vuur te halen en later voor alles op te draaien. De belastingaccountant, die het geknoei in de boeken had ontdekt, dreigde met boete en een navordering die niet mis was, bij het zeepbureau stond ook het een en ander voor hen in het vet, terwijl de behandeling in hooger beroep op komst was van een proces, dat zij in eerste

instantie verloren hadden en waarmede ettelijke duizendjes gemoeid waren.

‘Gooi die beroerde balans nu eens weg en drink een glas op Stalingrad,’ hoorde hij Garf zeggen.

Redens stond op, schoof de papieren terzijde en nam een borrel van de rooktafel. Terwijl hij langzaam dronk, keek hij, nog steeds met zijn gedachten bij de zaak, naar van Tuin, die het kantoor opbelde en informeerde of Lex er nog niet was. Toen Ger de telefoon had neergelegd, was het even stil en drong het gezang van de meisjes uit de kleine pakkamer tot hen door.

‘Weer zoo'n verdomde Duitsche mop,’ zei van Tuin. ‘Ik snap die meiden niet. Allemaal anti-Duitsch, maar de helft gaat met moffen op stap. Wij moeten maar een zangverbod uitvaardigen.’

De verklikker van de gemeentetelefoon zoemde. Tom luisterde, verbleekte en zei toen, na vloekend de telefoon neergelegd te hebben, dat Lex gevangen genomen was. Veel bizonderheden wist de boodschapper aan het andere eind van de lijn niet, alleen dat de Jong, ongeveer een uur geleden, door twee rechercheurs uit een café weggehaald was.

‘Dat kon ook niet uitblijven,’ zei Redens, ‘de kerel was zoo onvoorzichtig.’

‘Maar wat nu?’

Zij keken elkander aan en zwegen. Er viel hier niets te doen, niemand kon helpen. Als het uitkwam dat Lex een Jood was met een valsch persoonsbewijs, dan was het uitgesloten dat er ook maar het geringste voor hem gedaan zou kunnen worden. Stalingrad was vergeten, de borrel, als tractatie bedoeld, was medicijn geworden, een hartversterking om de moed er in te houden en dat ellendige gevoel van onmacht een beetje kwijt te raken. Redens was zelfs zijn balans en de zaak vergeten.

‘Die zien wij nooit terug,’ zei hij.

De anderen wisten dat hij gelijk had, maar beaamden zijn opmerking niet. Welk nut kon deze erkenning van onmacht hebben? Een Jood, die in handen van de moffen viel, was verloren.

‘Die rotzakken,’ zei van Tuin. ‘Juist op dit moment, nu het goed gaat en zij op hun donder krijgen.’

‘Wij zijn er nog lang niet. De terreur zal pas goed beginnen, als zij inzien dat hun spel verloren is.’

In de pakkamer gingen de meisjes door met het zingen van soldatenliedjes. Ger, die aan het inschenken was, zette de kruik hard neer, greep de huistelefoon en riep Joop toe, dat het hier geen Duitsche kazerne was en dat het uit moest zijn met dat gekerm. ‘Zeg er maar niet bij, dat het om die moffenliedjes gaat,’

voegde hij er voorzichtiger aan toe, ‘alleen maar dat men op het kantoor last van dat gebler heeft.’

De borrel smaakte niet meer; Stalingrad was zoo ver en voordat de Russen in Berlijn stonden, kon er nog heel wat gebeuren. Zij besloten op te breken en Hans had juist zijn papieren verzameld, toen de deur open zwaaide en Lex binnen kwam, lachend en stralend, alsof hij van een feestmaaltijd kwam.

‘Geef als de bliksem een borrel,’ zei hij. ‘Jullie raden nooit waar ik vandaan kom.’

‘Het was dus loos alarm?’ vroeg Ger. ‘Dat telefoontje, dat ze je gegrepen hadden...’

‘Neen, dat klopt. Het heeft maar een haar gescheeld.’

Lex ging zitten, veegde de zweetparels van zijn voorhoofd en ademde snel en kort, alsof hij ademnood had.

‘Waarachtig,’ bracht hij zwak glimlachend uit, ‘willen jullie wel gelooven, dat ik het nu pas, nu het weer achter de rug is, benauwd krijg?’

Na gedronken te hebben, herstelde hij vlug en deed het verhaal van zijn wedervaren, dat merkwaardig genoeg was. Twee schoften van de S.D., Nederlanders, waren naar hem toe gekomen in een café en hadden zijn persoonsbewijs gevraagd. Na er even een blik op geworpen te hebben, had een hunner het in zijn zak gestoken en lachend gezegd, dat meneer Marten Vermeulen maar eens even mee naar de Euterpestraat moest gaan, waar men wel weg wist met Joden, die er zoo'n Arische naam op na hielden.

‘Verdomme, jongens,’ zei Lex en hij begon opnieuw te transpireeren, ‘ik wil jullie wel bekennen, dat ik het beestachtig benauwd had, toen ik tusschen die twee ellendelingen op het voorbalcon van de tram stond. Ik dacht, daar ga je Lex, zoo maar, stom weg, als een kind dat naar school gebracht wordt, laat je je door zoo'n paar slampampers weghalen uit je ouwe Mokum. Wat koop ik voor de landing in Afrika en die klap in Stalingrad, als ik straks ergens in Polen lig te krepeeren? Ik keek de kerels eens aan, vroeg me af of ik ze niet zou kunnen omkoopen, maar gaf dit plan meteen weer op. Van een Jood némen ze eenvoudig wat ze hebben willen, die krijgt alleen een kans als hij rijke relaties heeft, die de dure ploerten, die zelf het vuile werk niet doen, willen omkoopen. Een van die kerels, met een smoel waarop iedere rechter van vóór de Nieuwe Orde dadelijk levenslang zou geven, herkende ik als een taxichauffeur, die mij dikwijls gereden heeft. Merkwaardig, zoo vlug als sommige menschen tegenwoordig promotie kunnen maken; pas nog achter het stuur en nu opeens Sherlock Holmes in Duitsche staatsdienst. Maar ditmaal grijp je er toch leelijk naast, vriend, zei ik lachend. God mag

weten waar ik het lef op dat oogenblik vandaan haalde, want terwijl ik dien souteneur stond uit te lachen, moest ik knijpen om niet in mijn broek te schijten. Hij trok zijn schouders op, maar aan zijn manier van kijken zag ik, dat hij onzeker werd en opeens begreep ik, dat alleen brutaliteit mij nog redden kon. In de Euterpestraat kreeg ik met een jong onderofficiertje te doen en nog voor hij het woord Jood in zijn bek kon nemen, begon ik op mijn poot te spelen en riep, dat er nu eindelijk eens een eind aan dat gedonder komen moest. Men had mij nu al een paar maal voor een Jood gehouden, gegrepen en weer losgelaten, zonder dat men een behoorlijk onderzoek naar mijn afstamming gedaan had. De bewijzen dat ik een Christen vader had, droeg ik bij mij en als meneer nu even bij de bevolking wilde nagaan of alles klopte en mij dan een briefje gaf, dat hier alles onderzocht en in orde bevonden was, dan zou ik wellicht niet voor de vierde maal door een of anderen ezel van een beambte worden ingerekend. Na alle last welke ik al ondervonden had, had ik het recht een dergelijke verklaring te eischen. Er wordt hier niets geëischt en zeker niet door bastaarden, antwoordde de jeugdige Himmler, terwijl hij mijn papieren inkeek. Man, dacht ik, je moest eens weten hoeveel plezier je mij met dien bastaard doet. Als hij nu maar in 's hemelsnaam niet de telefoon greep en het bevolkingsregister opbelde. Wat ik in die paar minuten heb doorstaan, kan ik jullie onmogelijk vertellen, daarbij vergeleken moet een aanval aan het front kinderwerk zijn. Als ik het overleef, zal ik probeeren ridderorden te krijgen, voor menschen die zooiets hebben doorgemaakt. Kort en goed, hij greep niet de telefoon, die doodelijk dicht bij zijn hand stond, maar gaf mij alle papieren terug met het bevel, waarachtig een koosjer echt Duitsch bevel, om dadelijk de kamer te verlaten en niet meer onder zijn oogen te komen.'

Lex onderbrak zijn verhaal en dronk.

'Verder,' drong Ger aan.

'Toen heb ik, die twee souteneurs en een knappe blonde Griet zijn mijn getuigen, het bevel niet opgevolgd, maar ben op glazen beenen, die zoo dun schenen dat ze bijna afknapten, blijven staan en heb opnieuw een schriftelijke verklaring gevraagd. Als er ooit nog eens een monument voor mij wordt opgericht, moeten jullie dit oogenblik door den beeldhouwer laten vastleggen. Het was werkelijk grootsch. Nou, en toen ben ik er eenvoudig uit getrapt, zoo maar, met een paar stompen in mijn rug het hiernamaals uitgegooid.'

Na dit succes voelde Lex zich zekerder en werd hij brutaler dan ooit. In kroegen, waar hij bekend was, tracteerde hij op de overwinning bij Stalingrad en speelde de Internationale, het

Wilhelmus en God save the King op de piano, hij knoopte gesprekken aan met Duitsche soldaten en begon, als hij de indruk had geen nazi voor te hebben, propaganda voor het communisme te maken. Hij zocht het gevaar, onderzocht hoe ver hij gaan kon en scheen zichzelf door gewaagde experimenten te willen bewijzen, dat brutaliteit een even goede bescherming bood als een vervalscht persoonsbewijs. Misschien zou hij op den duur zelf in zijn Ariërschap zijn gaan gelooven, als de arrestatie van zijn broeder, de vlucht van zijn vader en de daarop gevolgde verzegeling van de ouderlijke woning hem er niet aan zou hebben herinnerd, dat alles schijn was, hij met handen en voeten was vastgeklonken aan zijn afkomst en hij elk oogenblik het lot van duizenden geloofsgenooten, die hem op de weg naar ondergang waren voorgegaan, zou kunnen deelen.

Ook overwinningsberichten stompen een volk af, vooral als de op korte termijn beloofde eindzege op zich laat wachten en de oorlog te lang duurt. Stalingrad gaf Goebbels gelegenheid zijn jubelprogram te varieeren met wat Zweckspessimismus, den Duitschen held op een andere manier te belichten en het volk eens den martelaar, den tot de laatste kogel op de verloren post strijdenden soldaat, inplaats van den zegevierenden overwinnaar te laten zien. Duitschland moest drie dagen rouwen met treurmuziek en laatste-kogel-toespraken op alle golflengten en Nederland, tot deelname gedwongen, rouwde verholen lachend mee. Café's, theaters en bioscopen waren gedurende drie dagen gesloten, hakenkruis- en N.S.B.-vlaggen woeien halfstok, maar binnenshuis wenschte men elkander geluk met deze eerste groote nederlaag van den gehaten vijand en werd gedanst, op een zacht gespeeld Engelsch gramophoonplaatje. Meer dan drie honderd duizend man, die allen hun laatste kogel hadden afgeschoten, hadden zich aan de Russen overgegeven. Het Duitsche leger had een zware klap gehad, het onderdrukte Europa herademde en glimlachte. De menschen op straat zagen er opgeruimder uit dan in maanden het geval geweest was, passagiers in tram en trein knipoogden en zeiden dat het goed ging. Bij de N.S.B. kwamen de eerste brieven binnen van leden, die bij nader inzien tot de ontdekking waren gekomen, dat zij eigenlijk geen nationaalsocialisten waren.

Toen, de vlaggen hingen nog halfstok, werd generaal Seyffardt, de stichter en leider van het Nederlandsche vrijwilligerslegioen, vermoord. Een onbekende patriot schoot hem 's avonds neer in de hall van zijn woning en reeds de volgende dag werd er verteld dat de dader of daders uit studentenkringen afkomstig moesten zijn. Het was lang niet pluis bij de studeerende jeugd, sedert

de uitschakeling der Joodsche hoogleeraren was het rumoerig in het huishouden van de Alma Mater geweest, maar nu de jongens gevaarlijk werden, begonnen te schieten en verdienstelijke Germanen op de vloermat van hun woning neerlegden, achtte de Polizei het oogenblik aangebroken om in te grijpen en ging men tot massa-arrestaties van studenten over. Men was hiermede nog druk bezig, toen Berlijn, dat na Stalingrad tot het inzicht was gekomen, dat de totale oorlog nog altijd niet totaal genoeg was, nieuwe maatregelen afkondigde, die de reeds zwaar belaste politie nog meer werk zouden geven. Meer arbeiders moesten er komen, vooral jonge flinke kerels en omdat de tewerkstelling met behulp van de arbeidsbureaux een mislukking geworden was, kreeg de Grüne opdracht dit zaakje op te knappen. De jacht werd opnieuw geopend en ditmaal ging het niet in de eerste plaats om Joodsch, maar om Arisch wild. Jongemannen waren nergens meer veilig, werden op straat aangehouden en weggevoerd, uit tramwagens en autobussen gehaald, gevangen genomen als zij fabrieken en werkplaatsen verlieten. Nadat men hun identiteitsbewijzen had ingehouden en zij waren ingeschreven, mochten zij in de meeste gevallen weer voor vierentwintig uur naar huis om hun bagage te pakken en zich voor vertrek gereed te maken. Het gebeurde echter ook dikwijls, dat zij niet meer vrij gelaten en dadelijk op transport gesteld werden. De onder hooge druk werkende Duitsche politie, belast met de gelijktijdige uitvoering van verschillende opdrachten, die alle met massa-arrestaties gepaard gingen, nam het zoo nauw niet en maakte wel eens een vergissing. Maar wat had het leven van een stuk of wat nuttelooze lastige Hollanders te beteekenen, waar iedere dag duizenden van Duitschland's beste zonen vielen? Wie niet voor het Nieuwe Europa zijn leven wilde geven, diens leven moest maar genomen worden. Alle Nederlanders, die niets van de Nieuwe Orde wilden weten, al deze saboteurs, samenzweerders, Joden, bandieten, communisten, arbeidsontduikers en spionnen, waren gevangenen die alleen nog niet gearresteerd waren, maar die vroeger of later allen aan de beurt zouden komen.

Goebbel's aankondiging van de totale oorlog was voor de machthebbers in het bezette Nederlandsche gebied het sein tot de totale terreur. Er brak een tijd aan, waarin niemand zich meer op straat kon begeven, zonder gevaar dat hij niet meer naar huis zou terugkeeren. Herhaaldelijk werden razzia's gehouden op de drukste verkeerspunten, werden straten aan één kant afgesloten, zoodat men wel er in maar er niet meer uit kon en talloozen in de fuik zaten, voordat zij het wisten. In de eerste plaats ging het om jonge kerels, die zelfs uit scholen en universiteiten werden

weggehaald; iedereen kon men gebruiken, arbeiders zoo goed als burgerzonen, de studenten zoowel als hun leeraren. Amsterdam en een paar andere steden kregen opnieuw straf, de bevolking moest weer om acht uur binnen zijn en werd op straat op wapens en illegale lectuur gefouilleerd, waarschijnlijk omdat ergens weer een bom ontploft of een paar telefoondraden doorgesneden waren. De overkapte groene vrachtauto's, die kortgeleden hoofdzakelijk Jodenbuurten in opschudding hadden gebracht, verschenen thans in alle hoeken van de stad en nooit keerden ze zonder lading naar hun punt van vertrek terug. De gevangenissen waren te klein geworden, nieuwe concentratiekampen werden in gebruik genomen en nog steeds werd de stroom van gevangenen grooter. Buiten, op de heide, in bosch en duin, ratelde het machinegeweer, knetterden de salvo's der executie-pelotons de lijsten met de namen van terdoodveroordeelden werden langer, maar iedereen wist, dat het aantal slachtoffers veel grooter was dan bekend gemaakt werd, dat velen in de kampen werden doodgemarteld en anderen werden neergeschoten, zonder voor een rechter verschenen te zijn. Duitschland nam wraak voor zijn nederlaag, zwaarder dan ooit rustte de vuist van den tyran in die trieste wintermaanden van 1943 op het land, duur moest het volk zijn kortstondige vreugde betalen.

Het zal nog erger worden, zeiden de ondergrondsche werkers voor de vrijheid, in wier rijen de meeste slachtoffers vielen. Uit Peter Verheul's kleine groep waren nu twee kameraden verdwenen: Albert Montijn, die in een kamp bij Amersfoort opgesloten was en dien de Nederlandsche nazi's zoo zwaar mishandeld hadden, dat hij waarschijnlijk al overleden was, en Dirk Dijkstra die, beschuldigd van spionnage en sabotage, in de Scheveningsche gevangenis op het doodvonnis van het Kriegsgericht zat te wachten. Dadelijk nadat de eerste arrestatie had plaatsgevonden, hadden zij het kamertje achter van Laar's werkplaats ontruimd, alle compromitteerende zaken overgebracht naar de zolder van een pakhuis op het Prinseneiland en gedurende de eerste weken had geen hunner het raadzaam gevonden op zijn legaal adres te slapen. Niemand verwachtte dat Albert of Dirk iets zouden verraden, maar er mocht niet worden nagelaten voorzorgsmaatregelen te treffen, omdat men wist dat de Duitschers zich soms van wreedere dan middeleeuwsche methodes bedienden om hun slachtoffers bekentenissen te ontwringen en kerels van ijzer en staal, na wekenlang voortgezette martelingen, tenslotte murw eln aan het praten hadden weten te krijgen. Maar de twee kameraden hadden gezwegen, althans was er, nadat zij gegrepen waren, niets verontrustends gebeurd en zoo waren, na

een korte periode van voorzichtig afwachten, allen weer naar de meubelmakerswerkplaats teruggekeerd en met nieuwe ijver aan het werk gegaan. Louis, vroeger een der besten van de groep, scheen echter de oude niet meer te zijn. Allen was het opgevallen, dat hij veranderd was. Kort nadat zijn oom gearresteerd was, waren zijn moeder en zijn broertje Henri weggehaald, zoodat van zijn geheele familie thans alleen nog zijn zuster, die had kunnen vluchten, over was. Peter had begrepen, dat iemand onder deze omstandigheden de moed verliezen kon en had er zijn vriend geen verwijt van gemaakt, dat hij zijn taak verwaarloosde en het werk aan zijn kameraden overliet. Pas toen Louis tijdens een bijeenkomst een opmerking gemaakt had, waaruit hij meende te kunnen afleiden, dat de lustelooze houding van zijn vriend een andere oorzaak hebben moest, had hij hem zonder omwegen gevraagd wat er aan scheelde. Later, nu niet, had Louis ontwijkend geantwoord.

Na eenige tijd was hij uit zichzelf op de aangelegenheid terug gekomen, had hij Peter, op een avond toen zij het nieuwe nummer van Vrijheid gedistribueerd hadden, terzijde genomen en gezegd, dat hij met hem wilde praten. Van dat spreken was in het begin niet veel gekomen en zij hadden al geruime tijd naast elkaar in de scherpe Februariwind geloopen, toen Louis plotseling was blijven staan, de hand op Peter's schouder gelegd en gezegd had dat hij, hoe graag hij hem ook in vertrouwen nam, toch niet alles kon zeggen wat hij op het hart had. Er waren nu eenmaal dingen, waarover ook vrienden niet met elkaar mochten praten, omdat de veiligheid en het leven van anderen er mede gemoeid waren. Maar hij was Peter een verklaring schuldig, had het recht niet de anderen voor alles te laten opdraaien, zander zijn besten vriend en voorman in te lichten waarom hij dit deed.

‘Ik hoop, dat je mijn voorzichtigheid niet voor wantrouwen zult houden,’ had hij gezegd.

‘Geen sprake van,’ had Peter geantwoord, ‘en als ik het je daardoor gemakkelijker maken kan, wil ik je wel zeggen, wat ik denk. Ik veronderstel, dat je met iets anders bezig bent.’

En zoo was het en die zaak was van groote beteekenis, zoodat hij daarvoor het werk van hun groep verwaarloozen moest. Peter moest niet denken, dat hij hen in de steek liet, maar dat andere ging op het oogenblik voor, het was niet alleen een heel belangrijke, maar ook een buitengewoon riskante onderneming, waarbij zooveel op het spel stond en waaraan zooveel gevaar verbonden was, dat hij zich afgevraagd had of het niet beter was het contact met de groep te verbreken, totdat alles achter de rug zou zijn.

‘Misschien had onze groep dit ook kunnen doen,’ was hij verder gegaan, ‘als wij op de gedachte gekomen waren en over de noodige menschen hadden beschikt. Maar wellicht is het toch beter zoo. Ik zou jou zeker gevraagd hebben mee te doen, Peter, niet alleen omdat wij vrienden zijn, maar omdat ik weet, dat ik geen beteren kerel zou kunnen vinden. Maar, jammer genoeg, moest ik het nalaten, omdat ik er zelf ben bijgehaald en beloofd heb er met niemand over te spreken. Onze verhouding was in de laatste tijd een beetje scheef geworden, maar ik hoop, dat alles nu weer in orde is.’

Peter had hem zwijgend de hand gedrukt en verder was er over deze zaak tusschen hen geen woord meer gewisseld. Nog een paar weken, dan was alles achter de rug en dan zou hij, als hij niet gegrepen werd, zijn vriend alles kunnen vertellen. En als de zaak mislukte en hij er niet doorheen kwam? Dan was het met hem gedaan, dan zou hij de weg moeten volgen, die moeder en zooveel anderen vóór hem gegaan waren, maar dan tenminste niet als een onschuldige. Veel waarde had dit ellendige leven voor hem toch niet meer. Zijn socialistische kameraden, die in de groote onderneming betrokken waren, dachten er anders over, verwachtten nog iets van de toekomst, koesterden idealen en wilden vechten voor een betere wereld, waarin hij niet gelooven kon. Hij had geen vertrouwen, geen hoop meer, hij walgde van deze verrotte, verworden wereld, die hij niet begrijpen en alleen maar verafschuwen en haten kon.

Een nevelige avond was, na korte schemering, op een grauwe kille dag gevolgd. Door de uitgestorven straten joeg een scherpe vochtige wind, die door zijn katoenen regenjas en dunne onderkleeren heen, tot op zijn huid doordrong. Hij was onvoldoende voor de winter gekleed, maar hij bezat gelen andere kleeren, omdat de moffen alles gestolen hadden. Louis bleef huiverend staan, stampte, blies op zijn vingertoppen en ging toen weder verder met de onzekere slentergang van den man zonder doel. Reeds vanaf het invallen van de duisternis zwierf hij door deze doodsche verlaten buurt, straat in straat uit, herhaaldelijk op zijn schreden terugkeerend, alsof hij hier iets zocht. Als een slaapwandelaar bewoog hij zich in de schaduw der huizen, over welker daken een sluier van dampbleek maanlicht lag. De buurt deed hem denken aan een vervallen, buiten gebruik gesteld kerkhof, de verlaten huizen aan grafkelders, waaruit de dooden verdwenen waren. Deze gevels hadden hun beschermende functie verloren, het waren alleen nog maar muren in de ruimte, afscheidingen tusschen de leege straten en de even open en leege spelonkachtige woningen. Toch was de verlatenheid dezer huizen, die

geen bewoners meer herbergden, onvolkomen, schenen degenen die hier tot voor enkele dagen hadden gewoond, bij hun onverwacht en plotseling vertrek een deel van hun leven te hebben achtergelaten. De tijd was hier stil blijven staan op het oogenblik van de interruptie, dat verankerd lag in de kille verlatenheid als een levend ingevroren visch. Het gordijn, dat door een gebroken raam naar buiten tochtte, de kat, die in een ontredderde étalage sliep, de gevulde vuilnisbak op de stoep waren geen resten van een voleindigd verleden, maar herinnerden aan leven welks continuïteit onderbroken was. Deze buurt, eeuwen lang de kleurigste en levendigste van de handelsstad Amsterdam, was beroofd van haar bevolking, systematisch leeggehaald en doelbewust veranderd in een bebouwde leegte, een stadsdeel zonder menschen, dat in zijn betrekkelijke ongeschondenheid triester en huiveringwekkender was dan de puinhoopen van een gebombardeerde stad. Hier ontbrak het beeld eener snel en volledig aangerichte verwoesting, had geen alles verterend vuur zijn erbarmingloos maar bevrijdend werk gedaan, maar waren de resten van een vermoorde samenleving blijven staan, alsof deze niet opzettelijk van binnen uit verwoest, maar slechts toevallig onderbroken was en aanstonds zou worden voortgezet. De geadministreerde terreur, de georganiseerde massamoord hadden haar stempel van leugen en onwaarachtigheid op deze ongelukkige wijk gedrukt en zoo kwam het dat elk leeggeplunderd winkeltje nutteloos herinnerde aan het verleden en uit iedere verlaten woning de ijdele belofte sprak aan een toekomst, die nooit komen zou. Alles hier geurde nog zwak naar het onderbroken gisteren, dat geen heden en geen morgen worden kon.

Een hond liep achter hem aan, een magere terrier die, toen hij hem op zijn schonkige ribbenkast klopte, met zijn staartstompje kwispelde en tegen zijn been opsprong. Een hond van een Jood, een Jodenhond, dacht hij en opeens werd hij gegrepen door woede, kwam een machtelooze haat in hem op, vervloekte hij de liederlijke laagheid van dit menschenwerk. Feller en duidelijker dan het lot van zijn moeder, van die duizenden gedeporteerden, waaraan hij zooeven had moeten denken, deed dit verlaten zwervertje hem het onrecht begrijpen, dat men den Joden had aangedaan. O God, o Godverdomme, bad hij in bittere onmacht en hij sloeg zijn hand voor zijn mond en beet op zijn koude vingers, om niet te gaan huilen, het niet uit te schreeuwen.

Dit hier was geen kerkhof, maar een groote folterplaats, waar duizenden en duizenden de wreedste martelingen hadden ondergaan. Vergeleken bij het leed, dat menschen anderen menschen hier hadden berokkend, was de onontkoombare rechtvaardige

dood een zegen. Wie onder een grafzerk lag, had rust, die was de eindstreep gepasseerd, maar Samuel Baruch, die in dit gekneusde winkeltje boter onder rabbinaal toezicht verkocht had, bevond zich in de macht van beestmenschen en sleepte zich voort langs een lijdensweg zonder eind....

Als ratten uit een riool gleden zij geluidloos uit het donkere trapgat het maanlicht in, zwervertjes, waarschijnlijk kinderen van de eilanden, en zetten het op een loopen toen zij hem zagen. Hun buit, een paar pannen, een spiegel en een waschkom, lieten ze niet in de steek. Zwart op het grijze asphalt, in hun midden de spiegel, waarin het maanlicht flikkerde als een felle signaal-lamp, waren de kinderen als gedrochten uit een nachtmerrie. Even kwam de gedachte bij hem op de roovers achterna te gaan, hen te dwingen het geroofde terug te brengen. Maar wat hinderde het eigenlijk dat die zwervertjes gapten in een wereld, die van roof en plundering bestond? Beter dat deze hongerlijdertjes het hadden dan die volgevreten moffen. Straks, als de avond verder gevorderd was, zouden de ouderen komen om hun deel, de kerels van Wittenburg en Kattenburg, die eens op het Waterlooplein hadden meegevochten en die nu hun handen uitstaken naar de achtergelaten bezittingen van hun weggevoerde kameraden. Hyena's, aasgieren en misschien ook niet. Het leven was moeilijk en duur, er werd weinig verdiend en deze plunderaars hadden een goede verontschuldiging: beter zij dan die anderen....

Hij schrok toen bij de brug van de Hortus uit de blauwe schaduw van de huizenrij een politieagent te voorschijn trad en hem aanhield. Terwijl de man bij het licht van een zaklantaarn zijn persoonsbewijs nakeek, hield Louis in zijn zak de vinger aan de trekker van zijn revolver. Als het verkeerd mocht gaan, als die lammeling ontdekte dat zijn kaart vervalscht was, dan ging hij er aan.

‘Dank u,’ zei de agent en gaf het persoonsbewijs terug. Je hebt geluk gehad en ik ook, dacht Louis. Hij liep de Plantage Middenlaan in en bleef staan op het trottoir tegenover de Hollandsche Schouwburg, de Jodengevangenis, waarvoor een paar Duitschers in uniform heen en weer liepen. Recht tegenover hem, aan de andere kant van de straat, zag hij de lage door een hek omgeven gebouwen van het Bevolkingsregister, welke bewaakt werden door met karabijnen gewapende politieagenten. Twee slechts: één binnen en één buiten het hek. De rest van de wacht moest zich binnen in het gebouw bevinden, misschien nog twee of drie menschen. Niet veel voor zoo'n belangrijke instelling, slecht bewaakt was deze spil, waar omheen het op de stedelijke administratie steunende terreurapparaat van de moffen

draaide. Als deze kostbare kartotheken en registers verloren gingen, zouden die kerels met de handen in het haar zitten, dan was de heele contrôle naar de bliksem, geen verificatie van vervalschte persoonsbewijzen meer mogelijk, dan zouden zij niet meer weten waar zij de jeugdige arbeiders, die zich niet aangemeld hadden, zouden moeten zoeken. Als dit zaakje in vlammen opging, dan zou een flink stuk van de hersenen van die vervloekte Gestapo mee verbranden. Misschien konden op deze manier ook nog de identiteitsbewijzen van een paar duizend ondergedoken Joden vernietigd worden. Hoe langer hij er over nadacht, hoe grooter hij de kans achtte dat de aanslag gelukken zou. De jongens overhaastten zich niet, bereidden alles rustig voor en waren vastberaden en de vijand rook geen lont, liet de bewaking over aan een paar sloome sukkels. Dat kon goed worden! Heel die vervloekte noodlottige administratie één laaiende vlammenzee, een vrijheidsvuur, vlak bij de schouwburg, waarin de Joden waren opgesloten. En als deze aanslag gelukt was, dan kwam misschien het Koloniaal Instituut aan de beurt, ging die met groene politie volgepropte kazerne de lucht in. Maar daarvoor was meer noodig dan eenige brandbommen en een paar blikken benzine. Als er eerst maar een begin was, er iets gebeurde, de zelfverzekerde rust van deze ellendelingen eens een duw kreeg.

Voor het eerst sedert het begin van de avond had Louis geen hinder meer van de kou, voelde hij zich van binnen uit warmer worden, stroomde zijn bloed weer vlugger. Binnenkort zou hij terugkeeren, dacht hij glimlachend, en dan niet meer als werkeloos toeschouwer.

Toen hij weg ging, zag hij, dat het hondje hem nog altijd volgde. Waar moet ik met je naar toe? dacht hij, wij zijn beiden zwervers zonder woning. Naar zijn laatste verblijfplaats kon hij niet terugkeeren, omdat zijn gastheer en diens zoon die ochtend vroeg waren weggehaald. Alleen aan de onachtzaamheid van de rechercheurs, die het zolderkamertje waar hij sliep vergeten hadden te onderzoeken, had hij het te danken dat hij nog vrij was. Maar hij had nu geen onderdak meer en er zou wel niets anders opzitten, dan het bij Ton thuis te probeeren. Als je niet weet waar je heen moet, kom dan gerust bij ons, had Anton Born herhaaldelijk gezegd. Toen zij elkander de laatste keer ontmoet hadden en hij verteld had dat zijn moeder was weggehaald, had Anton er op aangedrongen, dat hij meteen met hem mee zou gaan. Hij had de hartelijke uitnoodiging van de hand gewezen, deels omdat hij de familie Born, die waarschijnlijk niet begreep welke gevolgen het huisvesten van een ondergedokene, die boven-

dien nog illegaal werk deed, hebben kon, niet aan gevaar wilde blootstellen, deels omdat hij, paria, die zelfs geen behoorlijke kleeren bezat, zich in de deftige dokterswoning niet op zijn plaats voelde. Maar vanavond zou het er toch van moeten komen, als hij tenminste de nacht niet wilde doorbrengen op de koude en harde divan in Willem van Laar's werkplaats, die niemand meer in zijn woning kon opnemen, sedert hij gemerkt had dat zijn bovenburen, die verkeerd waren, op hem letten. Hij moest het er dus maar op wagen en naar Born toe gaan. Als hij maar een paar dagen bleef, was het ook niet noodig zijn gastheer, die trouwens wist dat hij Jood was, te waarschuwen. Hij zou wel gauw iets anders vinden en de kans was klein dat men hem, zelfs als er nu naar hem gezocht werd, op dit adres zou ontdekken.

De meid, die de deur opende, aarzelde even om den verkleumden bezoeker binnen te laten, zei dat het geen spreekuur was en werd er niet toeschietelijker op toen zij hoorde, dat hij geen patiënt was, maar dat hij den dokter of diens zoon persoonlijk moest spreken. Toen zij hem alleen gelaten had op de mat, om haar boodschap over te brengen, kreeg hij al spijt dat hij hierheen gegaan was. Zooeven had hij naar dit warme comfortabele huis verlangd, maar nu hij, na dit weinig bemoedigende begin, zijn blik liet gaan over de antieke meubelen en oostersche tapijtjes en er aan dacht dat men anderen zelfs geen stroomatras had gelaten, dat alleen de inrichting van deze hall meer moest hebben gekost dan alles wat zijn moeder haar eigendom had kunnen noemen, voelde hij zich eenzamer dan zooeven, toen hij door de uitgestorven straten liep. Bij de anderen, die niets meer bezaten, was hij, de uitgeplunderde, op zijn plaats; dit rustige huis was geen schuilplaats voor een opgejaagde met onrust in zijn bloed, hier was hij een indringer, iemand uit een andere, vreemde wereld. Toen dokter Born, die hem eerst niet herkende, hem hartelijk de hand geschud en een stoel in zijn spreekkamer aangeboden had, was hij het nog niet met zichzelf eens of hij blijven zou. Hij trachtte een beslissing uit te stellen en tijd te winnen, door te zeggen dat hij voor Anton gekomen was, maar terwijl hij een sigaret rookend zich liet opnemen in de warmte, hoorde hij den dokter reeds vragen of hij gekomen was om te logeeren. Dat kon best geregeld worden zonder Anton, die trouwens alles verteld had. Hij moest nu maar doen alsof hij thuis was.

‘En waarschijnlijk ook nog niet gegeten,’ vervolgde de dokter, die, zonder zijn antwoord af te wachten, de huistelefoon nam en opdracht gaf iets warms klaar te maken.

Tegen zooveel gulle toeschietelijkheid was zijn tegenzin niet

bestand en zonder iets te zeggen liet hij den dokter, die alles zoo goed begreep, voor hem beslissen. Zooals een drager, die uren lang gesjouwd heeft, opeens zijn lichaam voelt als de last van zijn schouders wordt genomen, zoo kreeg hij, nu er na het verlies van zijn familie voor het eerst iemand was die zich met hem bezig hield en voor hem zorgde, behoefte aan vertrouwelijkheid, voelde hij opeens zijn verlatenheid. Nog nooit had hij zich beklaagd en hij zou het ook nu niet doen, hij verlangde er niet naar zijn hart uit te storten en nutteloos medelijden op te wekken, maar hij was er dankbaar voor dat iemand hem begreep zonder dat hij iets gezegd had, dat hij geholpen werd zonder er om te hebben gevraagd. En onverwacht, hij bemerkte het met evenveel schrik als schaamte, zat hij te huilen, voelde hij warme tranen langs zijn wangen rollen.

'Geneer je maar niet,' zei Born, toen hij zijn hoofd afwendde, 'ik heb als arts heel wat menschen om minder zien huilen.' Hij zette een glas water voor hem neer en liet hem alleen.

Na een paar minuten was het voorbij, huilde het kind niet meer en was hij weer de man, beheerscht en zonder zelfmedelijden, zooals zijn lot en de omstandigheden het van hem eischten. Toen hij, na te hebben gegeten, met de familie in de huiskamer bij de haard zat, en zich voelde opgenomen in deze kleine, van de wereld afgezonderde gemeenschap, begon hij zich weer af te vragen, of hij wel recht had op deze veilige plaats, zoolang hij zijn gastheer niet gewezen had op het gevaar, waaraan deze zich blootstelde. Anton scheen weliswaar iets verteld te hebben, maar het kwam hem onwaarschijnlijk voor dat deze menschen, als zij alles wisten, hun geheele bestaan voor een opgejaagden zwerver in de waagschaal zouden hebben gesteld. Het was dokter Born, die zelf dit onderwerp aanroerde, toen hij het, nadat Anton thuisgekomen was, over het verzet kreeg van de artsen, die weigerden zich door de nazi's voor hun politieke doeleinden te laten gebruiken. Iedere arts, die aan deze actie deelnam en zich niet onderwierp, liep gevaar in het concentratiekamp terecht te komen.

'Als je dus de illusie gehad zoudt hebben dat je in mijn huis volkomen veilig bent, moet ik je die ontnemen,' zei Born. 'Alle artsen hebben persoonlijk een brief aan Seyss Inquart geschreven, waarin zij verklaren geen lid van de artsenkamer te zullen worden en weigeren naar Duitschland te gaan. Meer dan tachtig procent van de Nederlandsche medici heeft deze verklaring afgelegd, waarmede de Duitschers waarschijnlijk niet buitengewoon in hun schik zullen zijn, allereerst omdat hun plannen tot nazi-ficeering van ons volk er door worden gedwarsboomd en ver-

volgens omdat zij er, terecht, een poging tot georganiseerd verzet tegen hun gezag in zien. Ze hebben er in Den Haag vermoeden van, dat onze actie geleid wordt door een comité, dat zich Medisch Contact zou noemen, maar omdat zij niet weten waar zij dit comité zoeken moeten of wie er deel van uitmaken, achten zij allen die geweigerd hebben in dezelfde mate schuldig en dus houden alle onderteekenaren er rekening mee, dat zij gearresteerd kunnen worden.'

'Ook mijn koffertje met ondergoed en wat toiletartikelen staat klaar,' vervolgde de dokter, na zijn sigaar opnieuw te hebben aangestoken, 'en hoewel ik de kans op een bezoek van de Gestapo in de eerstvolgende dagen niet zoo groot acht, meende ik er toch goed aan te doen je op dit gevaar attent te maken.'

'Ik heb vader de raad gegeven onder te duiken, zooals zoovelen het al gedaan hebben,' zei Tom, 'maar daarvan wil hij niet hooren.'

'Waarom eigenlijk niet?' vroeg Louis. 'Dat is toch altijd nog beter dan te worden gevangen genomen of naar Duitschland te worden gestuurd.'

Born maakte een afwerend gebaar.

'Stel je eens voor, dat meer dan drie kwart van de Nederlandsche artsen zou onderduiken. Het volk zonder medische hulp laten, dat gaat niet. Dat zien de Duitschers ook wel in en daarom is onze positie zoo sterk, ofschoon het gevaar natuurlijk blijft bestaan, dat een aantal zondebokken het zal moeten ontgelden. Niemand van ons weet, wie het lot zal treffen, maar ieder houdt er voor zichzelf rekening mee, dat het hem kan overkomen.'

'En de zwakke broeders?' vroeg Louis.

'Er zijn geen zwakke broeders,' lachte Born. 'Behalve de paar honderd artsen die niet teekenden, heeft iedere briefschrijver zich gecompromitteerd. Niemand kan terug, daar heeft dat geheimzinnige Medisch Contact keurig voor gezorgd.'

'Het is prachtig.'

'Maar er zullen er niet veel verlangen, zich aan de verdere actie te onttrekken, nu de zaak gevaarlijk begint te worden. Wij weten allen waarom het gaat, dat er geen andere mogelijkheid is. Hetgeen hier gebeurt was onvermijdelijk, een noodzakelijkheid voor iederen arts, die zichzelf en zijn werk respecteert, even vanzelfsprekend en onontbeerlijk als de ademhaling voor het leven is. Ieder onzer moet zijn steentje bijdragen, al is het voor de een wel eens wat zwaarder dan voor de ander. Maar wij komen er wel, jongens, het zal ons tenslotte wel gelukken een deukje in die harde Germanenschedels te maken.'

[XXIX]

Ongelooflijk, dat deze kranige soldaat, deze kerel uit één stuk, deze Draufgänger, dezelfde naar gist en hop stinkende kerel was, die vroeger in een slobberige onderbroek en afgezakte sokken, vaak tot vervelens toe, om haar heen drentelde. Dit was weer de jonge knappe Heinrich uit München, de blonde Bursche van kegelclub en zangvereeniging, de kampioen bierdrinker, die twee en twintig potten Pilsner voor zijn rekening nam, de duivelskerel, op wien al haar vriendinnen verliefd waren.

'Een ander mensch ben je geworden,' zei Ilse bewonderend en streelde de grove stof van zijn tuniek, die naar aarde, leder en zweet geurde.

Heinrich Stampfer glimlachte gestreeld, maar geheel tevreden was hij toch nog niet met deze zuurverdiende lofzang op zijn uiterlijk. Hij wist, dat zijn uniform hem kranig stond, dat hij er tien jaar jonger uitzag, maar hij had het soldatenpak, ofschoon hij er geen cent voor betaald had, niet geschonken gekregen. Ilse had gemakkelijk praten, wist niet wat het soldatenleven was, wat hij in het oefenkamp op de Utrechtsche heide aan afmattende en pijnlijke exercities had moeten doorstaan om zijn stramheid te verliezen, de naderende ouderdom onder de knie te krijgen en zich een soldateske houding eigen te maken. Geen benul had zij ervan, hoeveel onhebbelijkheden hij had moeten verdragen, wat hij aan beleedigingen en uitbranders van jonge officiertjes over zich heen had moeten laten gaan, om de paar dagen verlof, welke hij nu thuis kwam doorbrengen, niet te verspelen. Niettemin deed haar bewondering hem goed, voelde hij zich door haar lof beloond voor zijn moeilijkheden en zag hij weer in, dat de mannen die hem gedrild en hard aangepakt hadden, het voor zijn bestwil hadden gedaan. Duitsche vrouwen waren soldatenvrouwen en Ilse vormde op deze regel, gelukkig, geen uitzondering. Wijdbeens stond hij voor haar, de handen achter zijn harde koppelriem, die op de buik gesloten was met een metalen gesp met het opschrift 'Gott mit uns', en keek haar glimlachend aan. Het kwam hem voor, alsof hij grooter en zij kleiner geworden was, zoo klein, dat hij haar als een kind in zijn armen nemen kon. Hier in huis, terug bij zijn vrouw en kinderen, genoot hij pas de volle heerlijkheid van het soldaat-zijn, begreep

hij duidelijker dan ooit wat hij te verdedigen had, voelde hij de grootschheid van zijn taak.

‘Zoo'n kleintje,’ zei hij warm en zij keek hem blozend aan, zooals vroeger, op de divan in de mooie kamer bij haar ouders.

‘Ilse doen, Ilse Bube uitkleeden,’ bedelde zij met een dun stemmetje, toen hij aanstalten maakte om zich van zijn uniform te ontdoen. Zij wilde hem uitkleeden, de tuniek knoop na knoop losmaken, met de sluiting van zijn riem en zijn broek spelen, alsof hij een pop was. Als een poes besnuffelde zij hem en drukte haar neus in de grove, met zijn stamboeknummer gemerkte onderkleeding. Alles rook even mannelijk, naar kazerne en slagveld.

Toen het voorbij was, werd alles weer gewoon, zooals vóór zijn soldatentijd, zat hij voor het raam in zijn overhemd en dronken zij echte thee, welke hij uit de cantine had meegebracht. Veel te vertellen had hij niet, alleen maar kazerne-ervaringen, onbelangrijke verhalen zonder kruitdamp, laatste kogels en eereteekenen.

‘Is die Jood nu nog niet weggehaald?’ vroeg hij, naar een man met een ster wijzend, die de sigarenwinkel aan de overkant, op de hoek van de straat, binnenging. ‘Dat is immers die vent van hiernaast, die met die Duitsche vrouw getrouwd is?’

Degen, die weer in zijn woning teruggekeerd was, sedert gebleken was dat de met Christenen gehuwde Joden niet gedeporteerd werden, liep na te denken over een geschikte schuilplaats voor Dolf en vermoedde niets van de gevaarlijke belangstelling zijner Duitsche buren.

‘Daar bij dien sigarenman is het niet pluis,’ antwoordde Ilse, ‘die vent is een vijand van de Duitschers, een Jodenvriend, die elke middag op hetzelfde uur Joden op visite krijgt. Kijk, daar gaat er weer een.’

Heinrich floot tusschen zijn tanden en keek naar de klok.

‘Engelsche radio. Een beetje opletten, vrouwtje,’ voegde hij er vermanend aan toe. ‘Vechten zullen wij mannen wel doen, maar achter het front moeten de vrouwen haar plicht doen. Meteen rapporteeren.’

Op dezelfde plaats waar Heinrich Stampfer in zijn overhemd had gezeten, zat eenige dagen later Janus de Bikker en hield, verborgen achter het vitragegordijn, het sigarenwinkeltje in het oog. Bij de tafel zat een tweede rechercheur, terwijl om de hoek, in de zijstraat, nog een paar collega's wachtten. Dit stille straatje stond bij Janus in een kwade reuk: twee huizen verder was Grimmerik vermoord en hij had van dat bezoek een litteeken boven zijn oog overgehouden, dat nog rood was.

Geen halve maatregelen dus voor deze buurt, waar het miegelde van communisten en sluipmoordenaars.

‘Ik heb hiernaast nog eens zoo'n patser neergelegd, die een collega van mij had vermoord,’ zei hij. ‘Gevaarlijke knaap was dat.’

Frau Stampfer knikte, zij wist het zich te herinneren, zoo'n lange communist.

‘Herr Kriminalschutzmann kan zich niet voorstellen hoeveel volksvijanden in dit straatje wonen. Daar gaat weer een Jood bij den sigarenwinkelier binnen, de derde.’

De Bikker keek op zijn horloge, zei dat het voldoende was en stond op. Toen zijn helpers in de naastgelegen huizen verdwenen waren, opende hij de deur van de sigarenwinkel en liep recht door naar achteren.

‘Handen omhoog!’ commandeerde hij, toen hij met de revolver in de vuist de kleine achterkamer betrad. De ezels staarden hem stom en verschrikt aan, alsof hij magere Hein in eigen persoon was. Geduld maar, die kwam ook wel. Anders geen slechte slag! Vijf kerels, waarvan drie Joden. Het radiotoestel was nog op Engeland afgestemd.

‘Zeker weer puike berichten, jongens?’ informeerde hij glimlachend. ‘Meteen maar bij de heeren op visite voor huiszoeking,’ vervolgde hij tot zijn collega's, nadat zij den arrestanten de persoonsbewijzen hadden afgenomen.

In de eerste woning, welke zij doorzochten, wachtte hun nog een buitenkansje, daar liep een deserteur, een jongen die zich niet had aangemeld na ontvangst van de oproeping, welke de stommelingen nota bene bewaard hadden, pardoes in zijn armen.

‘Kom jij maar eens met ons mee, Rudolf Eichner,’ zei hij, ‘wij zullen je wel brengen waar je zijn moet en jij ook, Jodenhoer! Ho, ho, knaap, die kunsten kennen we, niet zoo wild.’

Dolf, die met gebalde vuisten voor hem stond, werd bij zijn polsen gegrepen en geboeid voordat hij iets had kunnen doen.

‘Laten we hem dat polshorloge afdoen, Janus,’ waarschuwde zijn collega. ‘Hij zou er zich aan kunnen bezeeren en mijn Rinus is de volgende week jarig.’

‘Dieventuig!’ schreeuwde Dolf, maar daarna zei hij niets meer, kon hij alleen nog maar kreunen, omdat hij niet wilde gillen, den ellendelingen, die zijn arm uit het lid hadden gedraaid, deze voldoening niet gunde.

Hans Redens was niet bijgeloovig, maar toch begon hij zich af te vragen, of het niet waar was, dat de dertiende van de maand een ongeluksdag was. Vandaag ging het tenminste al erg

beroerd. De ochtendpost bracht bericht uit Den Haag, dat twee wagons waschmiddelen in beslag genomen waren, daarna was Ger gekomen met het bericht van Degen's arrestatie en nu vertelde van den Heuvel, hun beste vertegenwoordiger, dat hij niet langer voor de firma kon werken, omdat de Gestapo hem op de hielen zat en hij voorloopig van het tooneel moest verdwijnen. De reeks onaangename verrassingen was hiermede zeker nog niet vol en er zou die dag nog wel meer beroerdigheid loskomen. Nauwelijks had hij dit gezegd, of zij kregen door de telefoon de mededeeling, dat dokter Löw die nacht van zijn bed gelicht en gearresteerd was. Weer een, zuchtte Redens, er kan nog meer bij. En er kwam nog meer bij. Laat in de middag, toen de machines al stil stonden, verscheen Lex en legde zwijgend het avondblad voor hem neer. Hans' oog viel op een in vette letters gedrukt bericht, een verordening van den Rijks-commissaris, waarbij bankbiljetten van vijf honderd en duizend gulden aan de circulatie werden onttrokken. De biljetten, die door de aankondiging reeds hun geldigheid als betaalmiddel hadden verloren, konden op de belastingkantoren worden ingeleverd, waarna de inspectie zou uitmaken of de bezitter, nadat al diens bestaande en toekomstige belastingschulden waren vereffend, nog iets terug kreeg. Wie niet zou kunnen aantoonen, dat het geld oud bezit was of op een normale wijze verdiend, was alles kwijt. Deze maatregel, zoo voegde de krant aan het bericht toe, was in de eerste plaats bedoeld om de zwarte handel te fnuiken.

Redens, bleek en ontdaan, alsof hij zooeven zijn doodvonnis gelezen had, schoof Garf en van Tuin zwijgend het blad toe. Lex scheen niet zeer onder de indruk te zijn, hoewel ook hij zijn geld niet op de bank maar thuis bewaarde en door deze maatregel net zoo hard getroffen moest zijn als zijn compagnons.

‘Verdomd fraai, hè?’ vroeg Hans, toen ook de anderen het stukje gelezen hadden. ‘Dit beteekent dat wij aan de grond zitten.’

‘Voorloopig tenminste,’ antwoordde Tom. ‘De firma heeft toch nog wel een beetje geld op de bank?’

‘Dat mag in ieder geval niet uitgegeven worden. Wij moeten alle betalingen onmiddellijk stop zetten en alleen contant leveren. Met de zaak zullen wij het wel redden, maar persoonlijk zal het ons heel wat veeren kosten.’

‘In ieder geval zijn wij van onze belastingschuld af,’ meende Ger. ‘Toch een prettig gevoel als je met de staat - en wat voor een staat! - in het reine bent. Voor de onderduikers is het beroerder, die hebben niet meer te eten.’

‘Een brutale maar handige zet van die schurken,’ zuchtte Hans. ‘Het mes snijdt van drie kanten: de koopkracht met één klap een stuk naar beneden, een flinke poet geld cadeau en de onderduikers op zwart zaad.’

‘Je kunt niet beweren, dat die dictators er geen vlotte manier van regeeren op na houden,’ zei Ger. ‘Zoo eenvoudig flikt een struikroover het zelfs niet. Zou het niet beter zijn de biljetten te bewaren totdat die zakkenrollers weer naar huis zijn en er een nieuwe regeering is?’

‘Dat zullen sommigen zeker wel doen,’ antwoordde Lex, ‘maar de meesten hebben er geen vertrouwen in. Op het Rembrandtplein en de Nieuwendijk wordt al druk in de biljetten gehandeld, daar kun je je duizendjes voor vier honderd pop kwijt.’

‘Niet gek,’ vond Tom, ‘beter zestig procent verlies dan heelemaal niets. Wij zullen toch voor een beetje contanten moeten zorgen.’

Ook van den Heuvel had biljetten van duizend gulden, moest zich, alvorens onder te duiken, van wat geld voorzien en dus trokken zij gezamenlijk naar het Rembrandtplein, waar zij al gauw een zwerver vonden, die de zakken van zijn afgedragen jas vol bankpapier had en prompt kocht.

‘Voor mij twee stuks, meneer Rotschild,’ zei Ger, den man een paar lappen van duizend voorhoudend.

‘Voorzichtig een beetje,’ waarschuwde de bankier, ‘wapper niet met die dingen alsof het vuile zakdoeken zijn. Als een smeris ons snapt, gaan we allemaal naar Ommen.’

Terwijl de anderen wisselden, nam van den Heuvel Garf terzijde en vertelde hem, dat hij hem de groeten van een vriend moest doen. Van Santen, de advocaat, dien hij het laatst in Amerika gezien had zat opgeborgen op een kamer in het Museumkwartier en zou hem graag eens willen spreken.

‘Hij heeft veel voor ons gedaan, handig geknoeid,’ vervolgde van den Heuvel, ‘maar sedert ze met de Joden begonnen zijn, heeft hij de angst gekregen, doet niets meer en durft geen deur meer uit. Die arme kerel zit daar zoo eenzaam als Robinson op zijn eiland en ziet zelden iemand.’

De eenige die geen geld gewisseld had, was Lex en toen Tom alleen met hem was en hem vroeg of hij geen geld noodig had, antwoordde Lex, dat hij geen duizendjes meer had, omdat hij alles belegd had, kroegen gekocht had op naam van een Arische vriendin. Hij had een volkskroeg in de Jordaan, een zaakje dat best liep en binnenkort opende hij nog een café in de Leidsche-

straat, een chique gelegenheid, die volgens zijn aanwijzingen was verbouwd en ingericht.

‘Geen betere belegging dan kroegen,’ onderwees hij, ‘zuipen doen de menschen altijd en als straks de Engelschen en Amerikanen komen, verdien ik goud.’

‘En als dat vriendinnetje van je nu eens’....

‘Geen sprake van, dat kind is aan mij gehecht als een hond.’

Spoedig daarop was de hond losgebroken, had het vriendinnetje, met medewerking van een advocaat, Lex aan het verstand gebracht, dat het beter voor hem zou zijn zich niet meer met haar zaken te bemoeien en haar niet te dwingen hem bij de Duitschers aan te geven. Toen de chique gelegenheid, waarvan de nieuwe vriend van het hondje, een N.S.B.-er, gérant was, geopend was, nam Lex Tom tegen het vallen van de duisternis mee naar de Leidschestraat en liet hem vanaf de overkant zijn zaak zien, waar tegen de fluweelen gordijnen een bordje hing met het opschrift ‘Voor Joden verboden’.

‘Fantastisch, hè?’ vroeg de Jong. ‘Een modern sprookje, maar een pestverhaaltje. Komt na de oorlog allemaal wel in orde. Voor het oogenblik zou je mij een groote dienst kunnen bewijzen door mij een paar honderd pop te leenen. Ik ben er heusch goed voor, al beschik ik op het oogenblik niet over contanten. Als ik alles hier zou verliezen, heb ik nog wel wat in Amerika.’

‘Waarachtig? Dat heb ik nooit geweten.’

Lex lachte.

‘De financiering is bij mij in orde, al denken jullie soms dat ik van Lotje getikt ben. Ondanks mijn bokkesprongen ken ik de waarde van geld, het eenige dat, ondanks alle mooie theorieën, het leven waarde geeft.’

‘Nou, het eenige?’

‘Geld en de rest is larie. Niet alleen nu, maar ook na de oorlog, juist in vredestijd. Ik wil veel meer verdienen, dat met die fabriek is heel aardig, maar levert te weinig op. Na de oorlog wil ik rijk zijn, juist dan, verdomme, ik wil geen voetveeg, geen arme Jood zijn, maar zelf mijn voeten vegen, het liefst op de antisemieten. Veel geld, harde rijksdaalders, die ik in hun stomme smoelen kan gooien. Daarom en om duizend andere redenen. Hoe ik het verdien zal me een zorg zijn, kroegen, speelhuizen of bordeelen. Alles is even goed, omdat de heele bende, de centjes uitgezonderd, even rot is.’

Tom bleef verwonderd staan; Lex' ontboezeming verbaasde hem.

‘Ik heb in het algemeen niets tegen bordeelen en kroegen,’

zei hij, ‘maar als broodwinning prefereer ik deze instellingen niet. Als het even mogelijk is, eet ik liever met niet al te vieze handen.’

‘Voor mij is hetgeen op het bord ligt de hoofdzaak. En zijn kroeghouders en souteneurs dan zooveel minder dan fabrikanten van rommel?’

‘Als het om geld gaat, zijn er maar weinigen die geen schurken zijn. Daarmee is alles gezegd. Begrijp me goed: ik veroordeel den souteneur niet, maar ik oefen deze bezigheid zelf liever niet uit. Als ik het voor het zeggen had, zou ik ook geen knoeifabrikant zijn, niet uit moreele overwegingen, maar eenvoudig omdat ik graag zelf kies, een leven leid dat eenigszins in overeenstemming met mijn aanleg is en een hekel heb aan alles wat mij wordt opgedrongen. Maar tegenwoordig kom je niet meer aan jezelf toe, leef je maar zooals het uitkomt, alleen om in leven te blijven.’

‘Voor mij komt het zoo uit, dat ik geld, veel geld verdienen moet en wil. Dat stemt overeen met mijn aanleg.’

‘En toch, onder ons gezegd, toch stinkt geld en zal het een ellendige boel in de wereld blijven, als wij dit niet erkennen en er naar probeeren te leven.’

‘Ik erken het, maar wil niettemin probeeren, of ik het tot kapitalist kan brengen. Over tien of twintig duizend jaar, als de menschen afgeleerd hebben elkander de strot door te bijten, bankbiljetten en aandeelen als WC-papier zijn opgebruikt, zal mijn kapitalistisch hoofd geen pijn meer doen.’

Welk nut heeft eigenlijk al dat gepraat? dacht Tom op weg naar huis, al die theorieën, waarnaar wij toch niet kunnen leven? Waarom een schaap te willen zijn in dit tijdperk van wolven? Lex was in ieder geval consequent.

Truus, die in de laatste tijd illegaal werk deed, waarvan Tom de aard wel vermoedde, moest dadelijk na het eten de deur uit. Tom had geen lust alleen thuis te blijven en zich de mededeeling van van den Heuvel herinnerend, besloot hij naar van Santen te gaan.

Nadat men twee maal gevraagd had wie hij was en wat hij kwam doen, werd hij toegelaten in de sjofel gemeubelde kamer, die van Santen tot woon- en slaapvertrek diende. De overgang tusschen de zonnige comfortabele suite in het Sint Moritzhotel en dit bedompte naar stof en menschen ruikende vertrek was wel groot, maar nog opvallender was het onderscheid tusschen den levenslustigen, zorgvuldig gekleeden gentleman, dien hij het laatst in New York gezien had en den gebogen, sterk verouderden man, die in een versleten huisjasje met uitgestoken

hand voor hem stond. Deze man had de vader van den vroegeren van Santen kunnen zijn. Hij sprak zacht, bijna fluisterend, waarbij hij voortdurend met zijn vingertoppen over zijn ongeschoren wangen wreef en telkens een blik wierp naar de met gordijnen bedekte schuifdeuren, die hem scheidden van zijn medebewoners. Van zijn zelfverzekerdheid, waaraan Tom zich vaak geërgerd, en van zijn vlotheid, welke hij hem soms benijd had, scheen niets te zijn overgebleven; hij was onrustig en gejaagd, kon niet in zijn stoel blijven zitten, maar liep heen en weer door het kleine vertrek, als een roofdier tegen het tijdstip der voeding door zijn kooi, met bewegingen die deden denken aan het schrikachtige sluipen van een kat die vaak geslagen is. Dit hebben ze dan toch maar klaargespeeld, mompelde hij, meer tot zichzelf dan tot zijn bezoeker en knikte bevestigend het hoofd, alsof het een door een ander gemaakte opmerking was, welke hij beaamde. Tom trachtte den vroegeren van Santen terug te vinden, den charmanten gewieksten advocaat, het slobberige huisjasje en de ingevallen wangen weg te denken, hem te kleeden in het lichte flanellen sportkostuum, de Panamahoed en de kleurige das, maar dat gelukte hem niet, de vrije wereldburger was teruggevallen tot de staat van ghetto-Jood.

‘Jij leeft dus nog,’ zei van Santen heesch, ‘jij komt van buiten. Ik ben dood, bijna. Mijn heele familie is weg, niemand heb ik kunnen redden, zelfs mijn moeder niet. Vier en tachtig was ze, in geen twaalf jaar op straat geweest. Toen de politie haar kwam halen, trachtte zij nog een grapje te maken, zei ze, dat het vriendelijk was dat men haar na twaalf jaar nog eens voor een rijtoertje kwam halen. Maar toen ze haar beet grepen, was het opeens afgeloopen, viel ze voorover met een snik...’

Hij stond weer op, bleef zijn wangen wrijvend staan, alsof hij over iets nadacht en sloop toen naar de gordijnen, waar hij bleef luisteren.

‘Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn,’ fluisterde hij, ‘allemaal aasgieren, die op onze centen loeren. Een vroegere Pro Deo cliënt van me, vrijspraak uit een leelijk zaakje, inbraak met geweldpleging. Heb z'n aanbod voor onderdak aangenomen en zit nu in de val, ik word uitgekleed en gevild. Maar wat moet je doen? Wij zijn naar de bliksem, hadden destijds in Amerika moeten blijven.’

Tom probeerde hem moed in te spreken, zei dat het nu goed ging met de oorlog en dat een aantal van hen, die naar Polen gestuurd waren, het waarschijnlijk wel overleven zou. Geduld hebben, de moed niet verliezen.

‘Als ik hier maar niet bij zulke hyena's zat. Als zij er hun

voordeel mee kunnen doen, zullen zij mij verraden en verkoopen, misschien van kant maken. Wie weet!'

'Trek je niet te veel van die menschen hier aan. Zoolang zij geld aan je verdienen, zullen zij geen gekke dingen doen.'

'Hangt er vanaf. De moffen hebben bekend laten maken, dat degenen, die Joden verborgen houden, daarvan nu nog straffeloos aangifte kunnen doen. Mijn hospes bracht mij de krant waar het bericht in stond, met de mededeeling, dat er binnenkort waarschijnlijk wel een belooning op het aanbrengen gesteld zou worden. Dezelfde avond vroeg hij mij vijf honderd gulden te leen. Weiger jij nu maar eens.'

'Je moet zoo vlug mogelijk iets anders trachten te vinden.'

'Van den Heuvel is al voor mij bezig, maar ik moet voorzichtig zijn, want als zij in de gaten krijgen dat ik hier vandaan wil, ben ik verloren. Ik sta voortdurend onder contrôle, geheel mijn doen en laten wordt bespied. Het is om er gek van te worden. Het oerwoud met wilde dieren, moeraskoorts, insecten, honger en dorst, moet een paradijs zijn, vergeleken met dit leven. Dit kan geen mensch volhouden.'

Hij brak plotseling af, sloop naar de deur en bleef staan luisteren.

'Ik dacht dat er weer iemand op de gang stond. Een vergissing, maar vaak is het zoo. Moet oppassen voor hallucinaties, er voor zorgen geen vervolgingswaanzin te krijgen. Kreeg ik het maar,' viel hij zichzelf in de rede, 'misschien is alles draaglijker als je echt, volslagen krankzinnig bent. Geloof jij ook niet dat zelfs een normaal mensch, zonder geërfde ziekelijke aanleg, op deze manier gek kan worden?'

Stellig, dacht Tom, maar hij zei, dat hij het betwijfelde.

'Een kerel met een sterke geest zooals jij, kan tegen een stootje. Zoo gemakkelijk wordt een gezond mensch niet gek.'

En toch is hij waarschijnlijk op weg zijn verstand te verliezen, dacht hij, zenuwpatiënt is hij in ieder geval reeds. Voortdurende vrees had hem gesloopt, zijn weerstandsvermogen gebroken, misschien leed hij reeds aan dwangvoorstellingen en stelde hij zich alleen maar voor, dat zijn gastheer hem belaagde. Veel verschil maakte dit echter niet, want als het lang duurde, zou van Santen verloren zijn, door welke oorzaak dan ook. In ieder geval moest getracht worden hem te helpen, hem uit deze omgeving weg te halen. In het asyl, waar nu zes menschen zaten, sedert tante Clara en oom Jozef er bij gekomen waren, was wellicht nog wel plaats voor een zevende. Maar in dit milieu van overspannen menschen was deze neurotiker niet op zijn plaats, hij zou waarschijnlijk de anderen aansteken, die ook niet zoo veel

meer noodig hadden. Hij had afleiding, gezelschap noodig, moest menschen om zich heen hebben die hij vertrouwde en die zelf niet in gevaar verkeerden.

‘Ik zal mijn best voor je doen,’ beloofde hij, ‘waarschijnlijk weet ik wel iets voor je. En ga jij 's avonds als het donker is, eens een beetje de frissche lucht in.’

‘Ik mag niet alleen weg. Peek moet altijd mee, dat is veiliger,’ zegt hij. ‘Als ik weg ben, doorzoekt zijn vrouw mijn kamer. Zij willen weten waar ik mijn geld verstopt heb, goed geld, ponden en dollars. Dat van die duizend gulden biljetten heb ik verwacht; heb er rekening mee gehouden.’

‘Heel handig!’

‘Ik ben handig genoeg en aan hersenen ontbreekt het mij ook niet, maar ik heb geen moed, geen constitutie die bestand is tegen de eischen van deze tijd. Kan ik het helpen? Die mij hebben opgevoed, dachten dat de wereld veilig was, dat het op kennis en verstand aankwam, maar zij hadden zich moeite en zorg kunnen besparen; met een beetje spieren en brutaliteit zou ik beter geholpen zijn geweest. Dat is hun schuld niet, zoomin als ik er iets aan doen kan dat ik geen held ben en toch leven wil. Groote God, leven! Wegkruipen, je klein maken, jezelf narcotiseeren en afwachten. Maar dat gaat niet, want altijd denk je meer, ben je banger, kijk je verder dan goed voor jezelf is. Vaak, als ik 's nachts wakker lig, denk ik er aan, dat die schavuiten hier mij kunnen vermoorden, zonder dat er een haan naar kraait. Alleen mijn lijk moeten ze zien kwijt te raken, dat is de eenige moeilijkheid. Boven, in stukken gehakt in de badkuip en vitriool er op of in een zak het water in. Lijk van een onbekenden Jood gevonden, een van zoovelen, geen enkele aanwijzing, geen spoor van de daders. Ook niet noodig, niemand verlangt er naar.’

‘Je moet jezelf niet kwellen met dergelijke voorstellingen. Zoo gemakkelijk gaat het trouwens niet.’

‘Zoo gemakkelijk gaat het wèl, is het al herhaaldelijk gebeurd. En dat is niet eens altijd het werk van dieven of van vijanden; zelfs hun vrienden zijn de Joden tot last geworden. De in ziekelijke Duitsche hersenen uitgebroede Seuche is naar buiten gebroken, heeft de atmosfeer doortrokken en velen zijn bacillendrager geworden en aangetast. Of de epidemie verder om zich heen zal grijpen, hangt alleen van de omstandigheden af.’

Tom was nog geen honderd meter van van Santen's woning verwijderd, toen de alarmsirenes gingen loeien, de kanonnen begonnen te bulderen en hij een schuilplaats in een portiek zoeken moest. Er kwam iemand bij hem staan, een man, wiens gestalte hij alleen even onderscheiden kon, als de lichtbanden der zoek-

lichten over de daken gleden en in de diepe duisternis van de straat een grijze schemer viel.

‘Of er nooit een eind aan komt,’ mompelde de man.

Zooiets kon iedereen zeggen, zoowel een nazi als een anti en Tom gaf geen antwoord. Pro of contra, in ieder geval iemand die er genoeg van scheen te hebben. Wachtende menschen in portieken en schuilkelders, onder een hemel, verontreinigd door de zwaveldamp van ontploffende granaten en door gloeiende metaalscherven. Twintigste-eeuwers, dolle honden der civilisatie, uitwerpselen van het heelal, nazaten van veroveraars, ketterbranders, slavenjagers en zeeroovers, onvolmaakte, onevenwichtige stumpers, geschapen naar het beeld van een even onvolmaakten God, een charlatan, een wraakzuchtig spook, een boosaardige baby, die zijn speelgoed kapot trok, een gewetenlooze, maniacale experimentator, die stakkers van hersenen voorzien had om hun verwarring te vergrooten. En toch was het dezen stumpers gelukt met diezelfde onvolmaakte hersenen te denken, toch had hun verknoeide geest scheppingen tot stand gebracht, waarover de groote charlatan zich moest hebben verbaasd en waarover hij in zijn beste oogenblikken misschien medelijdend had geglimlacht. Toch hadden ook zij geleefd, gewerkt en geleden, de groote denkers, de scheppers, de zachtmoedigen en wijzen, de dulders en martelaren. En zij bestonden nog, tot op dit uur en wachtten, zooals geheel deze weerbaar weerlooze wereld op zichzelf wachtte.

Suizend kwamen scherven van granaten naar beneden en sloegen met een scherpe tik tegen het plaveisel.

‘Het is weer raak,’ zei de man naast hem. ‘Houdt het dan nooit op?’

Misschien, misschien niet, dacht Tom. Wij beiden, twee man in een portiek, verlangen het. Maar als de derde komt, wat wil hij, wat wil de vierde en wat de millioenste? Wij zijn maar menschen.

[XXX]

In het oorlogsgebeuren was het als een schuimspatje in de groote maalstroom, niet meer dan een atoom, een onzichtbaar splintertje van een der ontelbare scherven, welke ieder uur bij scheepsladingen vielen. Voor de eindbeslissing van de oorlog legde een enkele buiten gevecht gestelde soldaat wellicht meer gewicht in de schaal dan dit voorval, dat zich 's nachts, toen de bevolking van biefstuk en nieuwe schoenen lag te droomen, had afgespeeld. Er waren andere dingen die de aandacht vroegen. Daar was Noord-Afrika, waar de Duitschers en Italianen uit Egypte en Cyrenaïca waren verdreven en thans in Tunis de nederlaag tegemoet gingen. De Russen, na de herovering van Stalingrad, stonden nu honderden kilometers verder naar het Westen en hergroepeerden hun millioenenlegers voor een nieuw offensief. De geallieerde luchtmacht werd bij de dag sterker, de bommenregen op Duitsche steden heviger. Er vond nog veel meer plaats op militair en politiek gebied en de minst belangrijke van deze gebeurtenissen was voor het verloop van de oorlog toch altijd nog van meer beteekenis dan het brandje, dat die nacht een deel van het Amsterdamsche Bevolkingsregister had verwoest. Op de Amsterdammers, lijdelijke toeschouwers, die maar zelden met het krijgsgeweld in nauwe aanraking kwamen, maakte dit voorval echter meer indruk dan de verwoesting van een Duitsche stad of de torpedeering van een aantal schepen. Wat er precies aan waardevolle documenten verloren gegaan was, wist men niet en waarschijnlijk zou men dat ook nimmer te weten komen, omdat de Duitscher het geheim hield, maar het scheen wel vast te staan, dat de vlammen een groot gedeelte van de kartotheek en registers hadden verteerd. De gevolgen van dit verlies waren nog niet te overzien, doch contrôle op de tewerkstelling en deportatie zou in ieder geval voorloopig wel niet meer mogelijk zijn. De moffen moesten nu maar trachten wijs te worden uit hetgeen aan gegevens overgebleven was na het blusschen van deze brand, die, naar men wist te vertellen, door als politieagent verkleede mannen gesticht was, zij moesten maar uitzoeken wat nog bruikbaar was van de verkoolde, verschroeide en natgespoten kaarten, zien hoever zij kwamen met de verificatie der verraderlijke persoonsbewijzen, trachten vast te stellen wie Jood en wie Christen was,

probeeren aan gegevens voor nieuwe lichtingen van arbeidskrachten te komen. Amsterdam gnuifde en herademde.

Kort na de brand hoorde Peter, dat Louis een der brandstichters moest zijn en een dag nadat de Duitsche politie een belooning voor het aanwijzen van de daders had uitgeloofd, vernam hij van een kant waarvan hij zooiets nooit zou hebben verwacht, bizondenheden over de manier waarop men te werk gegaan was. Als hij zelf meegedaan had, zou hij niet tevredener geweest kunnen zijn dan hij nu was met het knappe nuttige werk, waaraan zijn vriend had deelgenomen, maar het verontrustte hem, dat de halve stad meer van dit zaakje scheen te weten dan de verraders zoekende Gestapo en herhaaldelijk ergerde hij zich aan de stommelingen, die, voor anderer rekening een goede beurt makend, namen van daders en medeplichtigen noemden. Dit moest verkeerd gaan. Bezorgd om het lot van zijn vriend, zocht hij naar een weg om hem te waarschuwen, te vertellen dat men zijn naam in verband met de brand genoemd had. Zijn bezorgdheid week slechts gedeeltelijk, toen Carla hem een bij haar bezorgd briefje bracht, waarin Louis hem mededeelde, dat hij voorloopig niets zou kunnen doen, omdat zijn slechte gezondheid hem noodzaakte voor een poosje naar buiten te gaan. Spoedig daarop vroegen andere gebeurtenissen zijn aandacht en vergat hij Louis.

Een besluit van de Duitschers, waarbij allen leden van de vroegere Nederlandsche weermacht werd bevolen zich aan te melden om zich krijgsgevangen te geven, was de oorzaak van een beroering, zoo hevig en algemeen, als deze zich sedert de eerste oorlogsdagen niet meer had voorgedaan. Zooals steeds, als zij zulks voor de verwezenlijking van politieke of militaire oogmerken noodig achtten, motiveerden de nazi's ook deze maatregel met drogredenen, die hun werkelijke bedoeling moesten verbergen. Wie generaal Christiansen's kennisgeving aandachtig las, kon niet anders dan sympathie gevoelen voor dezen ijzervreter, die blijkbaar met bloedend hart genoodzaakt was deze harde maatregel te treffen, omdat de Nederlandsche soldaten, grootmoedig door den Führer in vrijheid gelaten, het in hen gestelde vertrouwen hadden beschaamd en van hun vrijheid misbruik hadden gemaakt, door tegen Duitschland te stoken en aan ondergrondsche acties tegen hun weldoeners deel te nemen. De vijand van gisteren, die de vriend van vandaag had moeten worden, had het trouwe Germanenhart voor de zooveelste maal teleurgesteld en bleek, zooals de Gestapo-officier Rauter het gezegd had, liever te heulen met onrust stokende en terreuracties ontketenende misdadigers, dan de Germaansche broederhand te grijpen.

Heel Nederland, dat vier honderd duizend van zijn zonen voor de krijgsdienst had geleverd, werd door deze maatregel getroffen, in iedere familie was minstens wel één man, die de zijnen zou moeten verlaten om zich in krijgsgevangenschap en in de macht van den overweldiger te begeven. Een boodschap om te komen, zooals je turf of aardappelen bestelt, zei het volk, levering aan huis en op tijd, zooals de klant het verlangt. De moffen willen alle weerbare mannen hier weghalen, het land weerloos maken, zoodat zij de vrije hand hebben bij een inval van de geallieerden.

De eerste, voorloopige, aankondiging werd reeds dadelijk gevolgd door het gerucht, dat er een algemeene werkstaking zou uitbreken, als de zaak werd doorgezet. Er ontstond een wilde vraag naar valsche persoonsbewijzen, een dringende behoefte aan schuilplaatsen. De bedrijven gaan plat, zei men in fabrieken en werkplaatsen, de voedselvoorziening wordt stop gezet, werd op het platteland verteld, geen liter melk meer naar de fabrieken, het land blijft onbewerkt, de schippers varen niet meer, het transportwezen wordt lam gelegd. Men zou thans toonen wie men was, den brutalen Pruis laten zien, dat er grenzen waren aan zijn macht. In de groote steden en vooral in Amsterdam was de stemming minder vast besloten dan in de provincie, men herinnerde zich daar nog te duidelijk de ellendige gevolgen van de staking in 1941.

Paschen werd gevierd in een stemming van gespannen, koortsachtig wachten. Waar bleven de oproepingen? Durfde de mof niet, aarzelde hij omdat hij wist wat er broeide, had hij zijn voornemen laten varen? Maar de Duitscher, zich van zijn macht bewust, volbracht wat hij zich had voorgenomen. Na een bezetting van drie jaar onderschatten de Nederlanders nog altijd hun doodsvijand.

De eerste oproep verscheen en werd onmiddellijk gevolgd door een reeks van groote en kleine stakingen. Van Maastricht tot Delfzijl werden bedrijven stil gelegd, in het Zuiden rustten houweel en moker van den mijnwerker, in het Noorden stortten de boeren de kostelijke melk van hun koeien in de slooten, graanschuren en hooimijten gingen in vlammen op, fabrieken, die voor de oorlogvoering van belang waren, staakten de productie. De volgende dag, de eerste Mei, door de nazi's aangekondigd als ‘dag van eerherstel van de arbeid’, werd het standrecht afgekondigd. De pioniers van het nieuwe socialisme, Himmler's groene politieagenten, laadden machinegeweren en handgranaten op auto's en trokken het land in, om de arbeidseer te herstellen.

Ofschoon de kans op een algemeene werkstaking niet groot scheen, nu het personeel van de spoorwegen het werk niet had

neergelegd en zelfs de arbeiders in de hoofdstad het voorbeeld der stakers in de provincie niet hadden gevolgd, deden ondergrondsche werkers en illegale organisaties alles om het conflict zooveel mogelijk uit te breiden. Pamfletten, waarin tot staking werd aangezet, werden verspreid en in weerwil der verscherpte maatregelen gelukte het zelfs hier en daar een biljet aan te plakken of haastig het woord s t a a k t in groote krijtletters op een muur te schrijven. De toestand was verward, men kreeg oncontroleerbare berichten over groote stakingen in Twenthe, over massaal verzet van de boeren in Friesland, werd verontrust door geruchten over executies op het platteland waar de geheele mannelijke bevolking van dorpen zou zijn afgeslacht. Nog duidelijker dan bij de eerste staking deed zich het gemis aan centrale leiding voelen en nog vlugger dan de eerste maal leidde de door het ontbreken van betrouwbare inlichtingen ontstane onzekerheid tot ineenstorting van de actie. Slechts één tijding, van welker juistheid men verzekerd kon zijn, bereikte het volk na drie dagen, toen het verzet reeds gebroken en de beweging verloopen was: de doodenlijst van het Polizeistandgericht, waarop de namen van een dertigtal gefusilleerden voorkwamen.

Voor het Duitsche politieapparaat was het neerslaan van de stakingen slechts een kleinigheid geweest, een karweitje dat in de uitvoering van andere bizondere politiemaatregelen zelfs geen vertraging gebracht had. De zuivering der provincies van Joodsche elementen was ononderbroken doorgegaan en de laatste Joden waren thans afgevloeid naar de Amsterdamsche vergaarbak, zoodat, buiten de hoofdstad, officieel geen Joden zich meer in het land ophielden. Ook de uitvoering der maatregelen tegen de studenten, die geweigerd hadden een verklaring te onderteekenen, waarin zij beloofden gehoorzaam en loyaal te zullen zijn, had geen hinder van de stakingen ondervonden. Wie niet geteekend had, moest zich thans bij de Gestapo aanmelden. De weg daarheen bleek echter moeilijk te zijn. Het meerendeel der ongehoorzamen geraakte onderweg zoek, om niet meer te voorschijn te komen. Het aantal Nederlanders, dat zich voor de Duitschers verborgen hield, werd op dit tijdstip op meer dan twee honderd duizend getaxeerd. Al deze menschen hadden levensmiddelen noodig, voor het grootste deel moest voor valsche identiteitsbewijzen worden gezorgd, velen bezaten geen cent en kwamen ten laste van hun gastheeren of moesten geholpen worden door organisaties, die onder de moeilijkste omstandigheden haar taak moesten vervullen. Het leger van medewerkers was echter groot, de solidariteit voorbeeldig, verschil in levensbeschouwing of politieke overtuiging vormde slechts zelden een hindernis, die samenwerking of hulp-

verleening onmogelijk maakte, de communist hielp den Katholiek, de oranjeklant werkte samen met den anti-royalistischen revolutionnair, elk distributiekantoor had ambtenaren, die bereid waren hun vrijheid op het spel te zetten door levensmiddelenkaarten aan onderduikers te verstrekken, elk bevolkingsregister employé's, die behulpzaam waren met het knoeien met persoonsbewijzen. Op stamkaarten van gedeporteerde Joden, die waarschijnlijk al lang in een massagraf lagen, werden levensmiddelenbonnen verstrekt, Joodsche kinderen kregen nieuwe ouders, kinderloos gebleven echtelieden werden onverwacht vader en moeder, er werden geboorteaangiften geboekt van menschen, die tientallen jaren geleden reeds het levenslicht hadden aanschouwd, men verhuisde zonder van zijn plaats te komen, werd begraven zonder er nadeelige gevolgen van te ondervinden, dooden stonden op en wandelden door de straten, met in hun zak een verklaring, dat zij niet in Duitschland behoefden te werken, een leger van administratieve schepselen trok door de bevolkingsregisters van het land, fantomen die nergens verblijf hielden woonden op papier in plaatsen van welker bestaan zij zelfs nooit gehoord hadden. Overal werd geknoeid, werden kaarten verwijderd of binnengesmokkeld, in het kleinste gehucht werd gekrabd, geradeerd, doorgehaald, bijgewerkt, hulpschrijvertjes moffelden documenten weg, stalen stempels en formulieren, hooge politieambtenaren vervalschten, overplakten portretjes en bootsten handteekeningen na. Er ontstond een chaos, een wirwar van mystificaties, verschrijvingen, van fouten, verdwenen gegevens en gefingeerde opgaven, een nevel van vervalsching en bedrog, waarachter de duizenden ont- en onderduikers zich zoo goed en kwaad als het ging trachtten te verbergen.

Sedert Truus illegaal werk deed en zich belast had met het helpen van onderduikers, was zij vaak heele dagen van huis. Het werk was tijdroovend, alles moest langs sluipwegen gebeuren, herhaaldelijk mislukte iets, werd een ambtenaar of tusschenpersoon die een zaak in behandeling had gevangen genomen of was genoodzaakt zelf van het tooneel te verdwijnen en moest alles opnieuw begonnen worden. Zij had zich ook over Tom's gasten ontfermd, zorgde voor hun kaarten en deed de boodschappen die voor Ada te riskant waren. Truus haastte zich op haar fiets van de eene hoek van de stad naar de andere, vaak om boodschappen te doen, welke haar overbodig voorkwamen, maar die zij niet wilde weigeren, om de opgeslotenen, die van de wereld afgezonderd waren en er geen begrip van hadden hoeveel tijd en moeite alles kostte, niet teleur te stellen. Tante Clara, wier verzegelde woning wachtte op de onvermijdelijke ontruiming,

stuurde haar iedere week naar West om huur te betalen en te controleeren of haar meubels er nog stonden. Dat dit betalen van huur, voor een woning waarin zij nooit terug zou keeren, niet alleen doelloos, maar bovendien gevaarlijk was, omdat men maar moest afwachten of die opzichter, als hij door de Sicherheitsdienst aan de tand zou worden gevoeld niets zeggen zou, wilde zij niet inzien. Ook mevrouw Agsteribbe verzon allerlei boodschappen, minder omdat deze noodzakelijk waren, dan om eenig contact met de buitenwereld te onderhouden. Truus, medelijdend en toeschietelijk, deed zooveel mogelijk wat haar werd verzocht. Zij was blij er op deze en andere manieren aan mede te kunnen werken, dat de labiele stemming in het asyl niet al te vaak beneden de kritieke lijn zonk. Herhaaldelijk was zij reeds als vredestichtster opgetreden, had zij, tactvol laveerend en met begrip voor de bizondere gevoeligheid dezer uit hun evenwicht geslagen menschen, die hun leed op elkander zochten te wreken en hun ongebruikte energie aanwendden om elkaar het leven zuur te maken, getracht ruzies bij te leggen. Tante Clara, de oudste van het gezelschap, een kinderlooze vrouw met geringe levenservaring, die haar man behandelde als een schooljongen, en met vaststaande geborneerde opvattingen over de huishouding, vrijwel het eenige gebied waartoe haar belangstelling zich uitstrekte, veroorzaakte dikwijls moeilijkheden. Vooral met Ada, die voor het eten zorgde en die min of meer de leiding over de kleine kolonie had, omdat zij, dank zij haar Arisch uiterlijk, de straat op kon om inkoopen te doen, lag zij herhaaldelijk overhoop. Jonger, minder conservatief en peuterig, deed zij alles anders en met ruimere hand dan tante Clara die, zooals zij niet moe werd te vertellen, in de dagen dat haar man werkloos was, letterlijk van niets had weten rond te komen. Truus kon de lage, schemerdonkere kamer niet betreden of zij werd aangeklampt door de oude vrouw, die zich beklaagde bij haar nicht en haar verontwaardiging uitte over de wijze waarop hier met andermans geld werd omgesprongen. Als zij niet geweten had hoeveel geld Tom gaf en dat het met die verkwisting zoo'n vaart niet loopen kon en als zij zoowel Ada als tante Clara niet gekend had, zou zij er misschien nog toe gekomen zijn eenig geloof aan deze klachten te slaan. Niet alleen tante Clara, ook de overigen, in het bizonder de vrouw van den kleermaker, gaven telkens weer blijk van gebrek aan begrip voor de toestand waarin zij zich bevonden en met een verwondering die meer haar medelijden dan haar ergernis opwekte, moest zij constateeren, dat deze menschen niets hadden geleerd, dat zij, uit hun woningen verjaagd en uit de samenleving verbannen, hun gewoonten niet hadden losgelaten, hun inzichten niet hadden

veranderd en niet bij machte waren het wagenspoor van hun vroeger sleurbestaan te verlaten. En dan te denken, dat het meerendeel van de stakkers die weggesleept waren, niet anders moest zijn dan deze menschen, dat honderdduizenden van deze in binnenkamers oud geworden kinderen zich in de macht bevonden van erbarminglooze, tot helden en menschenhaters opgevoede bruten.

Omdat Tom gezegd had, dat men elk oogenblik nieuwe gasten verwachten kon, had zij samen met Ada het geheele huisje nog eens goed bekeken. Veel ruimte was er niet en men moest zich nu reeds behelpen, maar misschien, had Ada gezegd, kon men op zolder iets inrichten. Langs het nauwe wrakke trapje waren zij naar boven geklommen, waar Truus in één oogopslag gezien had, dat deze met dakpannen beschoten zolder, waar het hevig tochtte, geen bruikbare verblijfplaats was. Alsof zij afgesproken hadden hierheen te gaan om eens rustig met elkander te kunnen praten, waren zij gelijktijdig op een leege kist gaan zitten en hadden elkander even aangekeken. Toen was Ada meteen begonnen en had gesproken van haar zorgen en moeilijkheden. Zij had niet geklaagd, niet gemord tegen een lot waarin toch niemand verandering kon brengen, maar in haar broze stem had Truus een klank gehoord van lang onderdrukt verdriet, dat eindelijk, heel even, een uitweg vond. Behalve haar man was er niemand in haar omgeving met wie zij eens praten kon, die in staat was te begrijpen hoe zwaar het haar soms viel voortdurend samen te moeten zijn met menschen, die bijna in elk opzicht lager stonden dan de kinderen van het lyceum, wien zij Grieksch en Latijn onderwezen had. Zij zou het volhouden, al duurde het ook nog jaren, had het leven ondanks alles te lief om zich gewonnen te geven, maar soms scheen de last haar wel eens te zwaar, was zij bang dat haar kracht te kort zou schieten. Aan alles kwam een eind, ook hieraan, maar menigmaal kon je dat zelfs niet meer gelooven.

Truus had de arm om haar hals geslagen en zoo, met haar hoofd tegen de borst van haar vriendin, had Ada even stil gehuild. Dappere meid. Niet alleen had zij de ondankbare taak vrede te bewaren, maar ook het zwaarste werk, het halen van levensmiddelen voor zes menschen, kwam geheel voor haar rekening. Zij moest marchandeeren met groentehandelaren, bij wie zij niet was ingeschreven, inkoopen doen bij vreemde winkeliers, die onwillig waren en in deze tijd van schaarschte geen behoefte hadden aan nieuwe klanten, uren lang in de rij staan en als zij dan eindelijk met haar moeilijk verworven buit het huisje, waarin naar de buren dachten een pakhuis gevestigd

was, was binnengeslopen, werd zij met critiek ontvangen door de oude vrouwen, die meenden het zooveel beter te kunnen doen.

‘Die verschrikkelijke oude menschen,’ had zij gezegd, na haar tranen te hebben weggeveegd. ‘Zij kunnen er niets aan doen, maar ze maken je soms dol. Overal hebben ze aanmerkingen op, voor alles zijn ze bang en tegelijk doen ze de domste dingen, kloppen tafellakens buiten het raam uit of laten midden in de nacht de kraan loopen. Het zou een wonder zijn, als de buren de zaak niet doorkregen, als zij niet gaan twijfelen aan mijn rol van pakhuisjuffrouw. Ik haal groente en aardappelen in cartonnen doozen, stop de schillen in de vuilnisemmer onder oud papier, maar ik kan niet verhinderen dat een zwerver in de vuilnisbak wroet en de schillen naar boven haalt of voorkomen dat de buren het hier een geheimzinnig zaakje vinden. 's Avonds, als wij in bed liggen, bespreek ik deze dingen wel eens met Jo en hij is het met mij eens, dat het vroeg of laat spaak moet loopen. Maar iedere dag is winst, zoolang het duurt, duurt het. Den anderen zeggen wij niets van deze vermoedens, wij zouden hen daarmee nog maar meer van streek brengen.’

‘Als je eens een paar schoenen voor mij kunt koopen,’ had zij gezegd, toen zij bij het trapgat stonden. ‘Ik moet op mijn pantoffels loopen, omdat de man die de electriciteitsmeter geleegd heeft, waarschijnlijk het eenige paar dat ik bezat gestolen heeft. Als die man geweten had dat ik geen andere bezat, dat het leven van zes menschen gevaar liep door zijn diefstal... Hij zal ze wel noodig hebben gehad. Na dergelijke voorvallen, als je tot aan je lippen in de narigheid zit, kom je er wel eens toe aan God te denken, dan herinner ik mij wat Epicurus gezegd heeft: òf God wil het kwaad beletten en daartoe is hij niet in staat, òf hij kan het en wil het niet, òf hij kan het niet en wil het niet òf hij wil het en kan het. Als hij het wil en niet kan, is hij machteloos, kan hij het echter en wil niet, dan is hij verdorven; wanneer hij niet kan en niet wil, is hij machteloos en verdorven. En tenslotte, wanneer hij het wil en het kan, waarom doet hij het dan niet?’

Na dit onderzoek stond het vast, dat de kolonie niet uitgebreid zou worden en dat men dus uitkijken moest naar andere schuilplaatsen voor de nieuwe onderduikers.

‘Ik moet voor van Santen iets vinden,’ zei Tom. ‘En dan Jacques. Er bestaat kans, dat hij onderdak kan krijgen bij een van zijn vroegere patiënten, maar dat is nog niet zeker. Vanmiddag zijn wij er mede begonnen zijn huis zooveel mogelijk leeg te halen, hebben tapijten, kleeren en een deel van zijn instrumenten in een pakhuis opgeborgen.’

Hij schakelde zijn radiotoestel in en keek de kamer rond, een

plaats zoekend waar hij het ding zou kunnen verstoppen. Haast had het nog niet, daar de bevolen inlevering van radiotoestellen nog een aantal weken in beslag zou nemen en er zeker niet gecontroleerd zou worden, voordat deze termijn verstreken was. Hij dacht er echter niet aan zijn apparaat af te geven en het laatste contact te verliezen met de bevriende buitenwereld, waar weliswaar niet veel minder gelogen werd dan in het kamp van den vijand, maar waar vandaan hem niettemin mededeelingen bereikten, die de hoop op bevrijding levendig hielden. Het toestel kon op de tweede verdieping tusschen vloer en plafond worden gestopt en met een verbinding door de kast heen op het uitgeschakelde stopcontact van het licht worden aangesloten. Geen controleur zou op de gedachte komen, dat over de lichtleiding naar Engeland werd geluisterd. Men werd steeds slimmer. Nog een paar jaar bezetting en iedereen was een volleerd misdadiger.

‘En toch komen wij er met onze slimheid niet,’ zei Truus. ‘Het duurt te lang. Ada is ook bang dat de buren te weten zullen komen, dat het huis bewoond is.’

‘Op de duur krijgen ze ons allemaal te pakken; iedere dag wordt het moeilijker, komen er nieuwe politiemaatregelen. Vandaag, met het overbrengen van Jacques' bullen, heb ik mijn hart vastgehouden. Het is gelukkig goed gegaan, alles is overgekomen en met uitzondering van Joop weet niemand dat het op de zolder van het pakhuis staat. Wij moeten oppassen voor een van de knechten, wiens zwager bij de Sicherheitsdienst schijnt te werken.’

Hij zweeg, zag weer het tooneel van die middag, eerst in Berger's woning, daarna bij het pakhuis. Op straat een sleeperswagen, gehuurd van een vertrouwd expediteur, twee kruiers en Joop, die haastig het onvoldoend verpakte huisraad het huis uit droegen. Verdacht genoeg zoo'n verhuizing bij een dokter, die in de heele buurt bekend was. Geen spijker mochten de nog overgebleven Joden uit hun huizen verwijderen; de Duitschers beschouwden alles als hun eigendom. Oorlogsbuit, Jacques' op crediet gekocht instrumentarium, waarvoor hij jarenlang zuinig had moeten leven, Kriegsbeute, de poppen van kleine Esther en Herman's blikken spoortrein. In de kamers lag alles overhoop, ontreddering als na een aardbeving, liepen de kruiers, die begrepen wat er aan de hand was en op een flinke fooi rekenden, gehaast over tafellakens en boeken heen. En middenin de rommel, reeds geheel gekleed en klaar om weg te gaan, zat Rebecca en huilde. Een begrafenis was minder triest dan deze vlucht in het onzekere. Op de fiets had hij de verhuiswagen gevolgd en

hij was niet weggegaan, voordat het laatste stuk in het pakhuis geborgen was. Er had zich niets bizonders voorgedaan, alleen had de smid aan de overkant, die volgens Joop niet zuiver op de graat was, een paar keer voor de deur van zijn werkplaats naar het ophijschen staan kijken. De verhuizers hadden een dikke fooi gekregen en ook Joop had hij voor alle zekerheid maar een tientje in zijn hand gestopt. Personeel, men kon nooit weten...

‘Als Jacques niet bij dien patiënt terecht kan, moeten wij hem helpen.’

De telefoon rinkelde: Herbert moest hem spreken. Of er iets ernstigs aan de hand was. Niets ernstigs, maar belangrijk. Tot over een kwartier.

Zij vroegen zich af wat het zijn kon, wachtten vol ongeduld totdat het afgesproken belletje klonk. Herbert legde een briefkaart op tafel, ging zitten en keek zijn schoonvader aan.

‘Dit is het. Wat denk je ervan?’

Beiden, Truus en Tom, lazen de kaart, een voor Bertha bestemde oproep, waarin zij werd uitgenoodigd op het Bevolkingsregister te verschijnen, teneinde inlichtingen te verschaffen. Tom, bleek geworden, keek zijn vrouw en daarna zijn schoonzoon aan.

‘Heel leelijk,’ zei hij. ‘Waarschijnlijk zijn ze er achter gekomen, dat ik een valsche opgaaf van mijn afstamming gedaan heb.’

‘Precies wat ik dacht.’

‘Als zij het weten, dan beteekent dit dat Bertha beschouwd wordt als een half-jodin, dan is zij daarvoor opgeroepen. Maar dan moet er op mijn adres ook een kaart gekomen zijn.’

‘Ik ben vandaag nog in de woning geweest, maar er was niets.’

‘Misschien met de avondpost gekomen.’

‘En Bertha?’ vroeg Herbert. ‘In ieder geval niet gaan, heb ik gezegd.’

‘Natuurlijk niet, nóóit gaan.’

De volgende dag was er ook een oproep voor Tom, een kaart met dezelfde gedrukte tekst. Nu was er geen twijfel meer mogelijk: de zaak was ontdekt. Truus had reeds een plan klaar, nog voordat zij haar man de kaart had overhandigd. Een van haar illegale relaties stond in verbinding met een Nederlandschen ambtenaar van de Sicherheitsdienst. Deze man zou, minder uit overtuiging, dan om zich voor de toekomst te dekken, nu het er naar uit begon te zien dat de Duitschers de oorlog zouden verliezen, reeds verschillende menschen geholpen hebben. Dezen rechercheur moest men in de arm nemen, hem bewegen een

onderzoek in te stellen op het Bevolkingsregister en, als hun vermoeden juist bleek, de op deze zaak betrekking hebbende bescheiden laten verdwijnen. Het bleef een hachelijk avontuur, waarmee wel een flink bedrag gemoeid zou zijn, maar er moest iets gewaagd worden en geld speelde geen rol.

Binnen vier en twintig uur had Truus de zaak in orde. De rechercheur was bereid zich met het geval te bemoeien, maar stond er beslist op eerst met Tom te spreken. Een val was deze ontmoeting niet, de man scheen betrouwbaar te zijn en de bijeenkomst zou plaats vinden ten huize van een vroeger lid van de Liga, bij wien hij wel eens op bezoek kwam. Vooral dit laatste stelde Tom gerust, daar hij Kleerekooper, die dadelijk bereid geweest was zijn woning voor de bijeenkomst beschikbaar te stellen, als een pienteren en betrouwbaren kerel kende.

De man noemde zich Egbrink, was ongeveer veertig jaar en had donkere oogen van een doordringende helderheid, die op Tom een indruk van scherpte maakte en hem onaangenaam aandeed. Misschien was het verbeelding en zou hij deze oogen, als zij niet aan een Gestapoman zouden hebben toebehoord, sympathiek hebben gevonden, maar nu maakte hun blik, ondanks Egbrink's joviaal optreden en zijn houding van ‘kameraad Jood, laat mij dat varkentje maar eens netjes voor je wasschen’ hem onrustig. Bovendien schaamde hij zich, onderging hij een gevoel van afkeer, dat hij zooeven, toen zij elkaar ter kennismaking een hand gaven, maar nauwelijks had kunnen onderdrukken. Daar zat - een beetje meer of minder schoft - toch maar een van zijn doodsvijanden tegenover hem. Een werktuig van de Duitschers, een kerel die jacht op Nederlanders maakte. Hij mocht dan menschen geholpen hebben en, volgens Kleerekooper, een juweel van een vent zijn, het stond als een paal boven water, dat dit juweel heel wat lotgenooten in het ongeluk had gestort. De Gestapo hield geen beambten in dienst, die niet de bewijzen leverden dat zij hun judasloon waard waren en het scheen hem ondenkbaar, dat iemand die volkomen zuiver was, om welke reden dan ook, de Duitschers bij hun werk behulpzaam kon zijn. Zijn wantrouwen groeide en zijn tegenzin in den man nam toe, naarmate deze zich harder uitsloofde om zich te rehabiliteeren en meer staaltjes vertelde van de manier, waarop hij Joden en andere gezochten er door gehaald had. Tom kon niet nalaten zijn vrouw met een voorzichtige blik van verstandhouding aan te kijken toen Egbrink het verhaal deed van het oude Joodsche vrouwtje, dat niet rustig kon slapen, als hij haar op Vrijdagavond geen Goed-Sjabbes gewenscht en zij niet met een zoen afscheid van haar beschermer genomen had. Maar Truus,

voorzichtiger en verstandiger dan hij, negeerde zijn blik, ging op de verhalen in, en schonk den naar erkenning hunkerenden rechercheur tactvol, beetje na beetje, haar bewonderend vertrouwen. Na het verhaal van de twee kleine kindertjes, wier deportatie hij had kunnen voorkomen en die hem nu oompje noemden, gaf Truus zich gewonnen, deed zij alsof, en Egbrink glimlachte tevreden met een beetje weemoed en een ‘ja, ja,’ dat een oneindigheid van kommer en bezorgdheid om het lot der vervolgden verraden moest.

In een zijkamer, buiten tegenwoordigheid der anderen, werd Tom's geval besproken. Hij had de gewaarwording zichzelf aan de galg te helpen, toen hij precies vertelde hoe hij met zijn opgaaf had geknoeid. Egbrink, na de oproeping te hebben bekeken, bevestigde dat het mis was: de ambtenaar, bij wien Tom zich moest vervoegen, behandelde alleen Joodsche zaken.

‘Mijn letter is dus blijkbaar niet verbrand,’ zei Tom.

‘Dat weet ik niet, maar het zou u trouwens niets geholpen hebben, omdat er een afzonderlijke administratie van de Joodsche bevolking gemaakt is. Een van uw familieleden moet een onderzoek naar zijn afstamming hebben laten doen, anders had men dit zaakje nooit in de gaten gekregen. Als u aan de oproep gevolg gegeven had, zou u niet meer terug zijn gekeerd.... Maar ik zal de zaak in orde zien te brengen, probeeren of ik uw informatieformulier kan laten verdwijnen.’

Nu restte nog de moeilijkheid van de belooning. Purax was een goede leerschool geweest, waar Tom ervaring in het omkoopen van ambtenaren had opgedaan. De mannen echter met wie hij daar te doen had gehad, waren anders geweest, bedacht op een voordeeltje, waarvoor zij ook rond waren uitgekomen als men het eens geworden was, maar deze menschengrijper had een ethische inslag, was sentimenteel en hing den idealist uit. Hier stond hij tegenover iemand, die er een overtuiging op na scheen te houden, een martelaar, tot een offer bereid, die waarschijnlijk geen geld zou aannemen, maar wien je het netjes verpakt in een envelop in zijn zak moest steken. Het was een pijnlijk geval en hij stond voor een uiterst moeilijke keus: bood hij een belooning aan, dan beleedigde hij den man misschien, liet hij het na, dan liep hij kans dat er geen hand voor hem uitgestoken werd. Toen - de stilte na Egbrink's toezegging had eigenlijk al te lang geduurd - kreeg Tom een reddende inval: de groote onbekende, medeplichtige bij alle misdaden, kon ook in dit geval zijn medewerking verleenen.

‘Bent u zeker van de medewerking der ambtenaren op het Bevolkingsregister, die bij deze zaak betrokken zijn?’ vroeg hij.

‘Als die menschen iets voor hun moeite moeten hebben..... Graag natuurlijk!’

‘Er is daar maar één man met wien ik te maken heb,’ antwoordde Egbrink lachend. ‘Dat is een verwoed rooker. Wat sigaren en sigaretten is dus voldoende.’

Tom keek naar Egbrink's vingertoppen, die geel waren van de nicotine.

‘U rookt ook wel een sigaretje,’ kon hij niet nalaten te zeggen.

‘Nou ja, er is tegenwoordig moeilijk aan te komen, maar noodig is het niet. Alleen voor den man op het kantoor. Wat mij betreft, meneer Garf, er komen straks andere tijden. En ik wil niets beter worden op deze zaakjes’...

‘Ik zal het niet vergeten.’

Zij gaven elkaar een hand. Toch een betere kerel dan ik veronderstelde, dacht Tom.

De volgende ontmoeting zou plaats vinden in een café, in de buurt van de Plantage Middenlaan. Truus was meegegaan, niet alleen omdat zij brandde van nieuwsgierigheid en zoo vlug mogelijk wilde weten of het gelukt was, maar ook omdat zij misschien nog iets zou kunnen doen, als het onverhoopt mis liep. De hoeveelheid sigaren en sigaretten, welke Tom had meegebracht, was grooter dan het weekrantsoen van menig sigarenwinkeltje. Egbrink zat op hen te wachten en begon te lachen, toen hij de pakken sigaretten zag.

‘Het was niet noodig geweest,’ zei hij lachend, ‘maar nu je toch sigaretten meegenomen hebt, mag ik misschien wel een pakje op voorschot, ik heb de heele dag nog niet gerookt.’

Hij ging weg met het voor zijn helper bestemde deel en na te hebben afgesproken, dat hij na een half uur met de documenten zou terugkeeren. Als hij nu eens met een paar van zijn collega's terugkeert om ons in te pikken, dacht Tom, toen hij den man om de hoek zag verdwijnen.

‘De helft van de buit heeft hij in ieder geval binnen,’ liet hij zich ontvallen.

‘Ik geloof niet dat hij ons een poets wil bakken,’ antwoordde Truus.

Tom trok zijn schouders op. Hij was niet gerust voordat alles achter de rug zou zijn. Alles kon nog mislukken, zonder Egbrink's schuld. Weggaan en Truus, zooals zij voorstelde, alleen op hem laten wachten? Dat was geen oplossing.

‘Ik geloof wel dat het in orde is,’ besloot hij.

‘Ik ook.’

Zij drukten elkaar de hand, glimlachten gelaten als twee kameraden op het slagveld, voor het begin van de aanval.

Het duurde lang, meer dan een uur van koortsachtig gespannen wachten ging voorbij, voordat Egbrink terugkeerde. Reeds op straat, voordat hij binnen kwam, maakte hij een geruststellend gebaar. Alles scheen in orde te zijn.

‘Heelemaal mis,’ zei hij, zijn actentasch openend.

‘Mis?’

‘Neen, schrik maar niet, alles klopt. Je afstamming bedoel ik. Je zou zeker hebben gehangen.’

Hij nam een met machineschrift ingevuld formulier uit zijn tasch en legde het voor Tom neer.

‘Alleen je grootvader van vaderskant,’ wees hij, ‘die was Nederduitsch Hervormd, maar de rest is koosjer, van het midden van de achttiende eeuw af, allemaal Joden.’

Langzaam, met een gebaar dat iets plechtigs had, alsof hij zich er van bewust was dat hij niets minder dan een doodvonnis vernietigde, verscheurde hij het compromitteerende stuk.

‘Als je binnen drie maanden geen nieuwe oproeping krijgt, dan kraait er geen haan meer naar, dan is de zaak vergeten. Waarschijnlijk zul je er niets meer van hooren; het is daar een warboel, zooals overal.’

Hij glimlachte met zooveel oprechte voldoening in zijn blik, dat de laatste resten van Tom's wantrouwen er door werden weggevaagd. Nu pas drong het niet alleen tot hem door dat Egbrink volkomen betrouwbaar was, maar kon hij ook tot erkenning komen dat deze man zijn leven gered had.

‘Ik dank je,’ zei hij toen ze elkander de hand drukten, ‘ik zal dit niet vergeten.’

[XXXI]

Als de telefoon hem niet had gewekt, zou hij nog langer zijn blijven slapen. Tom draaide zich om, strekte zich behaaglijk in het groote warme bed uit en keek, zijn handen achter zijn hoofd gevouwen, in de kamer die vol zon stond, warm overvloedig licht, dat weerkaatste in spiegels, gloeide op het nikkel en porcelein van de waschtafel en dat een snoer van vonkjes legde op het ronde frame van de electrische klok, welker wijzers op elf uur stonden. Aan de schaduwkant in de voorkamer, achter de poort der geopende schuifdeuren, was het licht diffuus, zacht groen getint door het jonge, reeds volle gebladerte der boomen op de gracht. Hij moest vast geslapen hebben, had niets gehoord van Truus die, na alle verduisteringsgordijnen opgetrokken en zijn ontbijt klaar gezet te hebben, de deur uitgegaan was. Voor het eerst sedert vele dagen voelde hij zich weer frisch, van rust verzadigd, bespeurde hij niets meer van de beklemming, die hem lusteloos gemaakt en zijn energie gefnuikt had. Nu het onderzoek naar zijn afstamming in de doofpot gestopt en zijn vrees verdwenen was, nu hij weer ademen en zich bewegen kon, zonder de angst dat de Gestapo hem op de hielen zat, zag hij weer de zon schijnen en hoorde hij weer het tjilpen van de vogels in de boomen.

Hij bleef staan voor de ingang van de serre, waarvan de ramen wijd open stonden, keek naar de veranda's van de om de hoek in de zijstraat gelegen huizen, waarop kinderen speelden en pratende vrouwen stonden. Er werd gelachen, Duitsch gesproken, hij hoorde een radio die marschen uitschetterde, zag een jongen kerel in Wehrmachtsuniform, die over een balustrade gebogen met een dienstmeisje uit het benedenhuis flirtte. Moloch als Amor, lief tafereeltje, bijna menschelijk en ongevaarlijk, op het foudraal met de revolver na. Waarom zou hij niet glimlachen om dien levenslustigen jongen kerel, die even zijn heldenbestaan onderbrak, om stuntelig een vreedzame verovering te wagen? Buiten de massa en bevrijd van haar machtsroes, waren deze kerels niet gevaarlijker dan andere menschen, althans niet voor hen die niet het ongeluk hadden met een Davidsster geteekend te zijn. Straks, als zij hun uniform hadden afgelegd, zouden zij weer vreedzame burgers worden, brave huisvaders en sentimenteele minnaars, vriendelijke bloemetjeskweekers, gemoedelijke bier-

tjesdrinkers. Maar hoe lang kon de bloedige vacantie van het Duitsche burgerdom nog duren? Misschien wordt er spoedig een eind aan gemaakt, dacht hij, toen hij het water klaterend in de waschbak liet stroomen, hopelijk komen ze nu gauw, de Engelschen en Amerikanen, uitgezocht weer voor een landing. Als zij komen, zullen nieuwe steden verwoest worden, gaat Amsterdam er misschien ook aan. Niet aanlokkelijk, dit vooruitzicht, maar minder beangstigend dan die Amors in uniform, die elk oogenblik hun revolver kunnen trekken, minder beklemmend ook dan de mogelijkheid dat dit bestaan, dat geen leven genoemd mag worden, nog jaren lang zou moeten voortduren. Er moet een eind aan komen, hoe en ten koste van welke offers dan ook.

Vandaag - de helft van de dag was toch al voorbij - ging hij niet meer naar de zaak, moest Hans, die een noodkreet door de telefoon gegeven had, omdat er een lastige ambtenaar op het kantoor zat, zich maar van andere hulp voorzien. In de Leidschestraat was het druk, daar werd nog gewinkeld door vrouwen, die van haar gewoonten geen afstand konden doen en die nu voor de armetierige etalages stonden, begeerig kijkend naar prullen, welke zij vroeger geen blik waard zouden hebben geacht. Een banketbakker presenteerde taartjes, stijfselklodders op droge koekjes, gemeen van kleur als het halve-centsche snoepgoed uit Tom's kinderjaren; de etalages van een groot magazijn, dat vroeger alleen maar dure buitenlandsche modesnufjes verkocht had, waren gevuld met grove, van planken en touw vervaardigde onbruikbare gebruiksvoorwerpen. Voor het venster van het officieele Italiaansche reisbureau, een zaak zonder clientèle, hingen de nieuwste foto's van de Duitsche propagandacentrale. In de dagbladen had hij reeds het plaatje gezien met de geretoucheerde verpleegster, die een kindje op haar arm hield, welks vingertjes waren verbrijzeld door een van de, door Engelsche vliegers uitgeworpen, ontplofbare vulpotlooden, waarvan eveneens een afbeelding in de krant had gestaan. Iedereen, de nationaal-socialisten uitgezonderd, had zijn schouders opgehaald voor deze, Goebbel's nieuwste reclametruc. Misschien zou geen enkele voorbijganger op deze overbekende foto's gelet hebben, als een magere man, die het potlood met een vergrootglas stond te bekijken, niet de aandacht getrokken had. Een tiental omstanders, nieuwsgierig gemaakt, wilde weten wat er voor bizonders aan het potlood te zien was.

‘Interessant genoeg, kijkt u zelf maar,’ zei de man. ‘Op dat potlood staat DRP, nog duidelijk te zien.’

Men lachte, vroeg het vergrootglas te leen, om de nieuwste stommiteit van de Duitschers goed te kunnen bekijken. Tom, die

achteraan stond, voelde een tikje op zijn arm, draaide zich om en zag Citroen achter zich staan.

‘Jij hier?’ vroeg hij verbaasd.

‘Waarom jij wel en ik niet? Je bent toch zeker nog geen eere-Ariër? Hoe gaat het?’

Zij liepen een stille gracht op, wandelden rustig in de zon, als vrije, tevreden menschen, alsof er niets veranderd was, er tusschen deze en hun vorige ontmoeting geen drie verschrikkelijke jaren voorbij gegaan waren.

‘Wij mogen hier nu zelfs niet meer zijn,’ zei Tom. ‘Op een en twintig Mei moesten de laatste Joden Amsterdam verlaten hebben.’

Citroen keek hem over zijn brilleglazen heen aan en knikte.

‘Doen alsof het je niet aangaat, beslist weigeren je als een opgejaagd beest te gedragen, een houding aannemen, alsof het de natuurlijkste zaak van de wereld is dat je leeft. Niet gemakkelijk, maar als je een beetje geluk hebt, scharrel je er wel doorheen.’

De leeraar, dien hij sedert de laatste bijeenkomst van het bestuur van de Liga niet meer gezien had, was nog magerder geworden en had een snorretje laten staan, maar was overigens weinig veranderd. Hij miste echter het nerveus-beweeglijke, maakte niet meer de puntige plastische gebaartjes, die vroeger zoo karakteristiek voor hem waren. Citroen, die onopvallend zijn gang ging en zich niet wilde verraden, had een houding van bezadigdheid aangenomen, zijn beweeglijkheid, die den Jood verraden kon, onderdrukt. Hoeveel wilskracht deze voortdurende waakzaamheid moest kosten, hoeveel energie noodig was voor dit zelfbedwang, voor deze wezenssplitsing, waarbij de eene helft der persoonlijkheid de andere onafgebroken controleeren moest, bemerkte Tom als Citroen een enkele maal een gebaar, dat hem als het ware ontglipt was, afbrak en zijn handen in zijn zak stak.

‘Bepaald gevaar kunnen alleen mijn leerlingen en collega's opleveren,’ zei hij, ‘daarom kom ik het liefst alleen tijdens de lesuren op straat en blijf uit de buurt van de school.’

Dit was dus hetgeen de kleine Citroen, die geen opgejaagd beest wilde zijn, onder gewoon leven verstond.

In het Vondelpark - toegang voor Joden verboden - gingen zij op een bank zitten en vertelde Citroen wat hij in de laatste maanden gedaan had. Sedert zijn vrouw een half jaar geleden was weggehaald, woonde hij op een kamertje bij een machinist van de spoorwegen. ‘Niets meer van haar gehoord, natuurlijk niet,’ zei hij met zijn schoenzool het grint wegstrijkend. ‘Naar Polen heet het, omdat dit woord minder afschrikwekkend klinkt

dan slachtplaats of kerkhof. We weten niets met zekerheid, omdat wij, zoodra de menschen het land verlaten hebben, niets meer van hen hooren en zij aan de andere kant van de grens in het niet schijnen te verdwijnen, maar wij moeten ons voorbereid houden op het allerergste. Arbeiders, die nu in Duitschland zitten, gelukt het te vluchten als zij dit beslist willen, zelfs uit de concentratiekampen ontkomt nog wel eens iemand, maar van al die duizenden Joden is er niet een teruggekeerd. Het begint er naar uit te zien, dat het Hitler gelukken zal althans dit deel van zijn program, de liquidatie der Europeesche Joden, uit te voeren.'

Citroen zweeg, bleef naar de grond kijken en schoof de steentjes met zijn voet op een hoopje. Tom gaf geen antwoord, voelde geen behoefte iets te zeggen over dit onderwerp, waarover men niet van gedachten wisselen, doch alleen maar eindeloos praten en vragen stellen kon, zonder antwoord te krijgen. Op de rijweg, tegenover hen, speelden kinderen en een klein kereltje, zijn bewegingen nog niet voldoende meester, gooide een bal, die voor Citroen's voeten terecht kwam.

'Je begrijpt soms van jezelf niet, hoe je zoo dwaas kunt zijn nog hoop te koesteren. Die kinderen daar,' wees hij, 'die spelen, beseffen gelukkig nog niets. Maar neem nu eens de Joodsche kinderen. Mijn gastheer, die het van een anderen machinist heeft, vertelde mij, dat vannacht zestienhonderd kinderen in beestenwagens uit Vught zijn weggehaald. De oudsten waren vijftien jaar, het jongste wicht was een maand. Denk je zooiets eens in, zestienhonderd van die stumpers, weggesleurd van hun ouders, zonder hulp en zonder verzorging in beestenwagens naar die afgrond, aan de andere kant van de grens. Er waren diphterieen roodvonk-patiëntjes bij, zoo maar bij de anderen, in dezelfde wagens. Hitler houdt woord.'

Hij bleef naar de spelende kinderen kijken en trommelde met zijn magere vingers op zijn knie.

'Het is verschrikkelijk, Tom, maar het ergste van alles is onze innerlijke ontreddering. Wil je wel gelooven, dat het niet veel scheelt of ik haat de kindertjes die daar spelen, omdat zij bevoorrecht zijn en zoo maar leven mogen? Zoo ver is het al met ons gekomen.'

'Dergelijke oogenblikken heeft iedereen, maar het gaat wel weer voorbij.'

'Het gaat voorbij en het komt terug, steeds sterker, totdat eindelijk het beest in je het wint. Er zijn dingen die je niet vergeten kunt, die zich in je ophoopen en je langzaam vergiftigen.

Ik geloof niet dat er nog één Jood te vinden is die dit meegemaakt heeft en die nog in den mensch gelooft.'

'Geloof is een beetje vaag, te religieus. Er zijn er nog wel die vertrouwen dat het op den duur in orde zal komen, dat de mensch gedwongen zal worden in te zien, dat hij een redelijk wezen is en niet voortdurend op een abattoir kan leven.'

'Hij zal zijn abattoir niet verlaten, voordat de laatste Jood geslacht is.'

'Dat zou, hoe vreeselijk ook voor de Joden, een gemakkelijke oplossing zijn, doch het Jodenvraagstuk is maar een van de vele en nog niet eens een van de belangrijkste problemen, die uit de weg moeten worden geruimd om deze wereld bewoonbaar te maken.'

'Ben ik met je eens,' viel Citroen hem in de rede, 'ik heb mij, ondanks alles, nog niet zoo vastgebeten in het Jodenprobleem, dat ik het niet meer kan loslaten en geen aandacht meer zou hebben voor de andere vraagstukken, die om een oplossing schreeuwen. Het treurige is, dat wij al een paar duizend jaar aan het oplossen zijn, zonder iets te hebben bereikt. Integendeel: naarmate de mensch meer kennis krijgt en technisch knapper wordt, maakt hij het leven ellendiger. Wij vinden betere theorieën, verbeteren de wereld op papier, aan de schrijftafel en in vergaderzalen, maar onderwijl geraken wij steeds meer uit de koers en wordt het moeilijker een brug te slaan die theorie met werkelijkheid moet verbinden. Neem eens een enkel voorbeeld: het vliegtuig. Eeuwen lang hebben de menschen getracht het luchtruim te beheerschen en toen dit eindelijk gelukt was en het snelle vliegtuig onze antipoden even dichtbij gebracht had als onze naaste buren, begonnen de lofzangen op de vliegmachine die de volken nader tot elkaar zou brengen, de groote vredestichter, die de heele aardbevolking in een groote familie zou vereenigen. En welke rol speelt nu die vredesapostel? Heele steden worden tot puin gebombardeerd, phosphor op weerloozen, vernietiging van ongekende omvang, massamoord zonder voorbeeld in de geschiedenis.

Neen neen, laat mij nu eens even uitspreken. Ik weet wat je zeggen wilt: dat dit een voorbijgaand verschijnsel is, een tijdelijke terugval, maar dat, ondanks alles, de vooruitgang niet stil staat en dat het wegvallen der afstanden uiteindelijk toch tot toenadering en beter begrip zal moeten leiden. Maar dat weiger ik aan te nemen, deze opvatting erken ik niet als juist, omdat de geschiedenis herhaaldelijk bewezen heeft, dat nabuurschap en wederzijdsch contact zeker niet tot beter begrip en meer verdraagzaamheid behoeven te leiden. Zelfs in de kleinste en hechtst

met elkander verbonden levende gemeenschap, de familie, zijn de menschen elkaars vijanden en van onze allernaaste buren ondervinden wij de meeste ellende. De oorzaken hiervan liggen dieper of ergens anders dan wij in ons stumperig verlangen om van dit abattoir een lusthof te maken, graag zouden willen aannemen. Waarschijnlijk willen wij eigenlijk die betere wereld niet, misschien moeten wij toch onze mooie theorieën prijsgeven en tot de vernederende erkenning komen, dat wij nog niets meer dan technisch goed toegeruste barbaren zijn. Laat ieder van ons zichzelf tot voorbeeld nemen en zich eerlijk afvragen of hij het, ondanks zijn beter inzicht en de stellige zekerheid dat het walglijke smeerlapperij is, toch niet toejuicht of goedkeurt, als 's nachts de bommenwerpers hier overheen gaan op weg naar Duitsche steden, die de volgende morgen in asch zullen liggen. Waar blijft de Nederlander, ja waar blijft de Jood, die hiertegen zijn stem verheft?'

'Je verlangt het onmogelijke. Wij leven niet in een wereld van martelaren of van engelen, maar van gewone geplaagde menschen, slachtoffers, die snakken naar uitkomst en die in deze bombardementen, hoe afschuwelijk ook, een middel tot hun bevrijding zien.'

'Weet ik, ook dat ik het onmogelijke verlang. Maar als dit onmogelijk is, hetgeen ik erken, als wij onszelf niet kunnen verloochenen en offers brengen, dan blijft onze strijd voor een betere wereld een jammerlijke klucht, dan zullen wij nooit iets bereiken, dan blijven wij barbaren, hypocritische wildemannen, die met de bijbel of het communistisch manifest in onze eene hand naastenliefde en een betere orde prediken en in de andere hand de revolver gereed houden.'

'Maar wat dan? Zou je de nazi's door tractaatjes of radiotoespraken tot redelijkheid willen brengen, hen door zedelijke overreding er toe willen bewegen hun revolvers neer te leggen en hun machtspositie prijs te geven?'

'Ik weet het niet, zoomin als jij of iemand anders. Ik weet slechts dat phosphor en brisantbommen alleen maar een oplossing forceeren, maar ons niet verder brengen. Ons groote conflict is, dat wij hetgeen wij innerlijk verwerpen moeten aanvaarden, een tweeslachtigheid die ons machteloos maakt en ons tot nutteloosheid veroordeelt. Wij behooren tot een verloren generatie. Wij, die eens dachten het beter te kunnen dan degenen die voor ons hebben geleefd, vormen de laatste schakel in de waardelooze keten van geslachten. De volgende zal wel weer wat beter zijn. Maar wat helpt het?'

Citroen schudde het hoofd en stond op.

‘En het ontroerende is, dat wij het, zooals zoo nu en dan blijkt, niet eens zoo slecht met elkaar schijnen te meenen,’ zei hij. ‘Weet je dat alle kerken hebben geprotesteerd bij Seyss Inquart tegen de aangekondigde sterilisatie van met Christenen getrouwde Joden? Sympathiek, echt humaan, maar nutteloos. Zoo'n protest werkt niets uit, als achter de laatste zin niet de loop van een kanon als uitroepteeken staat. Val jij ook niet onder degenen, die op deze manier verminkt moeten worden?’

‘Ik ontkom nog juist aan het mes van den vilder. Heb mij destijds als half-jood opgegeven. Aardige uitvinding anders van deze cultuurzuiveraars. Misschien toch nog zoo gek niet van die Engelschen en Amerikanen om de Heimat, de kraamkamer van deze Nieuwe Orde, met de grond gelijk te maken.’

‘Misschien niet.’

‘Wij kunnen ons geen oordeel aanmatigen, nog niet, zitten er te veel midden in en wij zijn te oud, te zwaar geknauwd, hebben te veel meegemaakt. Zelfs met ons vertrouwen brengen wij de menschheid geen stap verder. Wellicht kunnen anderen het doen, jonge kerels die nog verwachtingen hebben of fanatici zooals Lewin, die alle Joden naar Palestina willen sturen. Je moet niet denken, maar gelooven, zonder geloof ben je overtollig geworden in deze kapot geslagen wereld, die op mannen van de daad, op puinruimers en bouwers wacht.’

Truus was er nog niet, was blijkbaar gedurende zijn afwezigheid ook niet thuis geweest, daar de ontbijttafel zich nog in de toestand bevond, waarin hij haar had achtergelaten. Een bezoek aan de keuken gaf hem de zekerheid, dat zij geen boodschappen gedaan en zelfs niet voor het middagmaal gezorgd had. Als er maar niets verkeerds gebeurd was. Onrustig dwaalde hij door het groote huis, probeerde tevergeefs te lezen, ging toen voor de zooveelste maal op onderzoek naar een plaatsje om zijn radio te verbergen en schakelde tenslotte het toestel maar in. De Engelschen hadden geen nieuws, de oorlog kwakkelde weer en de luisteraars moesten zich tevreden stellen met verhalen over de toegenomen productie van tanks en vliegmachines. Hij schakelde over op Keulen en hoorde nog het laatste gedeelte van de nieuwsuitzending, een uitvoerig verslag van een bioscoopbrand te Parijs, waar dappere Duitsche soldaten tien kinderen uit de vlammen hadden gered. De Fransche bladen vloeiden over van lof voor de redders, die de kinderen van den vijand met doodsverachting uit het vuur hadden gehaald. Niet onmogelijk, dat deze redding op hetzelfde oogenblik had plaats gevonden, waarop wapenbroeders van de redders zestien honderd van hun ouders

weggerukte kinderen in veewagens gestopt en naar het kerkhof gezonden hadden.

Hij had juist de telefoon opgenomen om naar haar te informeeren, toen hij de straatdeur dicht hoorde vallen en Truus thuis kwam. Zoodra zij binnen kwam zag hij, dat er iets niet in orde moest zijn.

'Jacques,' bracht zij met gesmoorde stem uit. 'Ontkomt er dan niemand?'

Zij moest even tot kalmte komen, voordat zij verder kon gaan. Tom wachtte en drong niet aan; ofschoon ontsteld door haar mededeeling, was hij niet nieuwsgierig naar bizonderheden. Al die verhalen van arrestaties kwamen op hetzelfde neer, de herhaling werkte vermoeiend en afstompend, de menschenjacht was een dagelijksch, bijna normaal gebeuren geworden, waaraan men weliswaar waarschijnlijk nimmer zou wennen, maar dat toch geen diepe indruk meer maakte. Men deed al het mogelijke, totdat, altijd onverwacht, de slag kwam en er niets anders meer te doen viel dan te aanvaarden en te berusten. De terreur was als een afschuwelijke stank, die eerst walging veroorzaakt, maar waarvoor het reukorgaan na eenige tijd ongevoelig wordt en die dan alleen nog maar door bewust ruiken kan worden waargenomen.

'Jacques ook,' zei hij dof, maar het drong niet tot hem door, dat zooeven een vriend gestorven was.

Berger, vertelde Truus, gezwicht voor Rebecca's aandringen, was naar hun woning terug gegaan, om nog een paar kleedingstukken voor de kinderen te halen. Bij het verlaten van het huis was hij aangehouden door rechercheurs van de Sicherheitsdienst en overgebracht naar de Euterpestraat. Daar had men hem mishandeld om uit hem te krijgen waar zijn familie zat en waar zijn bezittingen verborgen waren. Hij zat nu in de schouwburg en zou met het eerstvolgende transport wel meegaan naar Westerbork. Zij was de heele dag met het geval bezig geweest, eerst om te weten te komen waar Jacques zat, daarna om na te gaan of er iets voor hem gedaan kon worden. Op de Expositur had zij gesproken met menschen van de Raad der Joden en zij had het zelfs gewaagd bij de Duitschers, die alleen maar gevraagd hadden waarmee zij zich eigenlijk bemoeide. Jodenzaken gingen Ariërs niet aan.

'En toch moet er iets gebeuren,' besloot zij. 'Wij kunnen hem niet aan zijn lot overlaten.'

Gemakkelijk gezegd. Wat kón er gedaan worden? Al die verhalen van omkooperij, geknoei waarmee je meestal alleen maar je geld kwijtraakte.

'Misschien,' zei hij na lang nagedacht te hebben, 'is er een

klein kansje. Voor twintig duizend gulden, een kilo goud of twee karaat diamant, schijnt het mogelijk te zijn iemand op Westerbork te houden, te voorkomen dat hij doorgezonden wordt naar Polen. Zeker weet ik het niet, maar het komt mij niet onwaarschijnlijk voor. Na eerst de Joden geplunderd te hebben, probeert men op deze manier nog het een en ander van hun Christen relaties los te krijgen. Overigens ben ik er bang voor, dat de menschen voor wie dat losgeld betaald wordt, na eenige tijd toch worden doorgestuurd. Maar ja, als het gelukt, uitstel is ook iets...'

'Het is geen oplossing.'

'Niet meer dan een kans, een heel dure, maar een kans. Het is mogelijk uit Westerbork te ontvluchten, dat is al een paar keer gebeurd. Er zijn Duitsche Joden in en buiten het kamp, die meer hiervan weten en behulpzaam kunnen zijn. Wat dat kost, weet ik niet. Misschien valt er met geld bij de S.S. ook nog iets te doen, Lex schijnt een kanaaltje daarheen te kennen. Wij zullen zien.'

De Jong wist inderdaad een gaatje. Van Tuin, de meest Germaansche van de vier Purax-directeuren, zuiver Arisch en met een smetteloos politiek verleden, de aangewezen man dus voor dit werkje, was dadelijk bereid met de Duitschers contact te zoeken en zoo noodig als onderhandelaar op te treden. Zijn brutaliteit en het besef zijner bloedverbondenheid, verleenden hem de durf en volharding, waarzonder het onmogelijk geweest zou zijn zich vlug een doortocht te banen langs aanmatigende portiers en snibbige secretarissen en door te dringen tot een van de hoogere S.S.-functionarissen. De eerste stormloop bracht hem tot voor een monumentaal mahoniehouten schrijfbureau, waarachter een geuniformeerde zat met voldoende borduurwerk op zijn kraag om Ger redelijke aanleiding te geven tot het vermoeden, dat hij hier een man tegenover zich had met genoeg autoriteit om zich zelfstandig te laten omkoopen. Het kantoorvertrek, een vroeger schoollokaal, was ingericht met kostbare meubelen, Chineesche tapijten en eenige schilderijen van oude meesters en getuigde van meer smaak en zin voor schoonheid dan een half dozijn van deze met gouddraad bestikte scherpschutters zou hebben kunnen opbrengen. Een heerenkamer van een Jood: Germania pronkte met Juda's veeren.

Van Tuin legde uit waarvoor hij gekomen was en de borduurlap luisterde welwillend, totdat hij begreep dat het om een Jood ging. Zijn hand bewoog zich in de richting van de schelknop en het onderhoud dreigde een onverwacht en voortijdig einde te zullen nemen. Aan Jodenzaken viel niet te tornen, dat had meneer,

na eenige jaren bezetting, nu eindelijk wel mogen weten. Meneer verzekerde dat hij het wist en dat hij niet gekomen was om een Jood, maar om zichzelf van dienst te zijn. De zaak zat namelijk zoo, dat de gevangen genomen Jood arts en adviseur van de pharmaceutische afdeeling van zijn fabriek was. Hij kende eenige belangrijke recepten, welke niet geregistreerd waren en zijn plotseling vertrek beteekende voor de zaak niet minder dan een ramp. Ook dit had meneer kunnen voorkomen, door zich tijdig van een andere kracht te voorzien. Het was te gek, bijna een beleediging aan het Nordische ras, om te veronderstellen, dat een Jood onmisbaar zou zijn. Integendeel, beijverde Ger zich te zeggen, maar juist deze eene Jood had hij toevallig nog een week of wat noodig om zijn opvolger, die reeds aangesteld was, in te werken. Nu had hij gehoord dat het in bizondere gevallen mogelijk was om gevangen genomen Joden tegen een flinke borgstelling... Genoeg, viel de officier hem met een afwerend gebaar in de rede, meneer bleek de Joden slecht te kennen. Aangenomen dat je zoo'n man tijdelijk in vrijheid stelde, dacht je dan dat hij later rekening zou houden met zijn borg en zich eigener beweging weer zou aanmelden? Geen van drieën zijn wij zoo gek dat te veronderstellen, dacht Ger, jij niet, de Jood niet en ik niet. Geen borgstelling dus. Meneer moest maar eens laten hooren wat het hem waard was, als hij voorloopig weer over zijn Jood kon beschikken. Ger bood om te beginnen vijf mille. De officier stond op en glimlachte. Zoo eenvoudig was het niet: tien mille en als meneer dan kon aantoonen dat hij den Jood beslist noodig had en borg voor hem bleef, zou hij zien wat hij kon doen. Jacques' naam werd genoteerd en van Tuin kreeg een briefje met de naam van den officier en het nummer van diens telefoontoestel. Bij het weggaan kon hij het niet nalaten een opmerking over de inrichting van het vertrek te maken, te zeggen, dat het den Joden althans niet aan smaak ontbrak. Of meneer zich thuis voelde tusschen dat Joodsche meubilair? Quatsch! De Joden waren weg en die meubelen waren Arisch.

Bij de maaltijd deed hij Corrie en Carla het verhaal van zijn wedervaren en zei, dat hij verwachtte Berger binnen een paar dagen vrij te krijgen.

‘Het is gemakkelijk verdiend,’ zei hij, ‘en die kerels zijn er toch van overtuigd, dat Berger hun later weer in handen vallen zal.’

‘Zou er zooiets niet voor Louis Bos gedaan kunnen worden?’ vroeg Carla. De vorige avond had Peter haar verteld, dat zijn vriend gevangen genomen was.

‘Louis ook?’ vroeg Ger ontsteld.

Carla vertelde hem wat zij van de zaak wist.

‘Het staat er heel ernstig met hem voor. Peter is er kapot van en piekert aldoor over een mogelijkheid om hem uit de gevangenis te halen. Louis gaat er aan, vast en zeker. Toen ze hem kwamen halen, heeft hij ook nog een politieagent doodgeschoten.’

‘Die is niet te helpen, Carla, nog met geen tonnen. Een Jood, die zooiets op zijn kerfstok heeft... Die jongen is verloren.’

Zij moest denken aan die avond in de lente, toen zij samen op een bank aan de Amstel gezeten hadden en Louis haar verteld had van zijn plannen, van hetgeen hij doen wilde om den vijand te bestrijden. Lang had de strijd, die hij nu verloren had, niet geduurd.

‘Arme Louis,’ zei ze zacht, ‘hij is nog zoo jong.’

[XXXII]

Toen de lente voorbij was, en de temperatuur steeg, taande de hoop op de invasie die, naar men algemeen had verwacht, nu eindelijk dit voorjaar had zullen plaats vinden. Meer nog dan de bondgenooten, had de vijand er voor gezorgd deze hoop levendig te houden, door het treffen van verdedigingsmaatregelen, die er op wezen dat hij op een landing rekende en door het schilderen van de verschrikkingen, waarmede een invasie gepaard zou gaan. De kameelen van de dagbladpers herkauwden de door de Pressestelle gegeven phrases en bespuwden de lezers dag aan dag met hun slijmerig kauwsel. Nederland, dat door een snelle en van de kant der Germaansche vrienden met consideratie gevoerde oorlog voor groote rampen gespaard gebleven was, zou bij de inval der Engelschen en Amerikanen ernstig gevaar loopen grondig te worden verwoest, vuur, water en kruit zouden dit schoone, welvarende, maar bizonder kwetsbare land, deze tuin aan de westersche stranden, in een woestenij veranderen. Het volk huiverde, niet zoozeer uit vrees voor hetgeen gebeuren kon, maar van afschuw en walging van het braaksel, waarmede de perslama's het bekotsten en keek verlangend naar het Westen, waar de Tommie's en Yankee's vandaan moesten komen. De Goebbelsche molen draaide en bevloeide de bezette gebieden onafgebroken met een stroom van vreesaanjagende propaganda. Doode moeder met levend kind bij rookende puinhoop, stond op de affiches, welke de Berlijnsche vredescentrale op muren en schuttingen liet plakken. Moeder, vroeg het jongetje, moeder, is dit nu het tweede front, waarover vader zoo vaak gesproken heeft? Het kereltje vroeg tevergeefs, het zou, ook als de ongelukkige vrouw niet door een Angelsaksische bom gedood geworden was, niets te hooren hebben gekregen, omdat zelfs de gezamenlijke stemmen van alle moeders ter wereld niet krachtig genoeg geweest zouden zijn om boven het oorlogsrumoer uit te komen, en zich verstaanbaar te maken. Het levende, niet door de Duitschers geteekende Nederland, gaf zichzelf antwoord en zei: in 's hemelsnaam, liever een land vol puin en water, dan een land vol nazi's. Maar het tweede front kwam niet, de tuin bleef bezet door den hongerigen buurman, die de vruchten at, de bloemen weghaalde en de perken liet omspitten. Huizen, prieeltjes en broeikassen werden afgebroken, om plaats te maken

voor bunkers en batterijen, voor loopgraven en prikkeldraad-versperringen. De tuin kreeg heggen van beton, bloembedden van landmijnen en werd deel van de ‘Atlantic wal’. Laat ons dankbaar zijn dat de Germaansche soldaat onze kusten bewaakt, schreven de herkauwers, dat de Duitschers Europa tot een onneembare vesting hebben gemaakt. Duizenden Nederlandsche, Belgische en Fransche mannen werkten aan de Westwal, niet alleen als slaven, maar ook als vrije arbeiders in loondienst, zwoegden om de kerker, waarin hun volken waren opgesloten, op tijd gereed te krijgen en de uitgeloofde premies te verdienen. Gelukkig had deze vesting van beton en staal geen dak, waardoor het den vliegers van de overkant mogelijk bleef den commandanten van het fort Europa te bewijzen, dat Goering zich vergist had, toen hij beloofde er voor te zullen zorgen, dat geen Engelsche bommen op Duitsche grond zouden vallen en den slotvoogden duidelijk te maken, dat de binnenvesting Duitschland dichter bij Engeland lag dan de bezette randstaten in het Westen. Keulen en Hamburg werden zwaar gebombardeerd, tot geographische begrippen gemaakt, zooals de Duitschers het van Coventry en Sebastopol hadden gezegd. De Engelsche luchtpiraten gooien dynamiet en phosphor op weerlooze burgers, jammerden pers en radio. Verschrikkelijk, fluisterden de menschen achter de veilige Westwal, maar waren Rotterdam en Warschau dan uitsluitend bevolkt geweest met tot de tanden gewapende vechtjassen en beroepsboksers en hadden de Duitschers misschien verwacht dat de Engelschen, na de bombardementen op Londen, plumpudding en confectionery over Duitschland zouden uitstrooien?

Nu de groote bombardementen begonnen waren, de Duitschers uit Afrika waren verjaagd en Italië, het zuidelijk bolwerk van de vesting Europa, door de geallieerden bedreigd werd, luisterde men, in weerwil van het radioverbod, weer met meer interesse naar de Londensche uitzendingen. Na de koperinzameling dreigde thans ook de verplichte inlevering van ontvangtoestellen een mislukking te zullen worden, omdat allerwege getracht werd het bevel te ontduiken. In districten, waar de inlevering geëindigd was, had men moeten vaststellen, dat niet meer dan de helft van het getaxeerde aantal apparaten was ingeleverd en dat bovendien de vangst voor een groot gedeelte bestond uit toestellen die zoo oud waren, dat zij reeds gebruikt hadden kunnen zijn door de Romeinen, voor het luisteren naar een reportage van de verwoesting van Pompeï. De bedreiging der Duitschers, dat in de registers van de radio-belasting zou worden nagegaan wie onder de inleveringsplicht viel, had velen, die deze waarschuwing ernstig namen, maar die desondanks hun toestel niet kwijt wilden,

er toe gebracht, een oude kast te koopen en deze in te leveren. De vraag naar tweedehandsch apparaten joeg de prijzen op en al gauw werd voor verouderde en versleten toestellen, waar zelfs de klanken van de Hilversumsche zender nog maar nauwelijks konden worden uitgeperst, evenveel en vaak nog meer betaald dan men vroeger voor een nieuw apparaat had moeten neerleggen. De onverschilligen, die zich niet bang lieten maken, en de berekenenden, die van meening waren dat het met het toezicht op het naleven van de verordening zoo'n vaart niet loopen zou, omdat een huis aan huis contrôle op verborgen radio's onuitvoerbaar was, hielden hun geld in hun zak en kwamen hun inleveringsplicht eenvoudig niet na. Anderen knoeiden met medewerking der met de inname belaste ambtenaren en voorzagen zich van vervalschte ontvangbewijzen, welke zij later zouden kunnen toonen. De apparaten werden verborgen onder vloeren en in schoorsteenen, onder brandstoffen en in vuilnisvaten, in schuren en kelders, op zolders, in kachels en verwarmingsketels, in boekenkasten en fauteuils, door knutselaars gedemonteerd en veranderd in kleine één lamps toestelletjes, nog juist sterk genoeg om er met een telefoon Engeland mee te kunnen hooren en verstopt in uitgeholde adresboeken, in naaikistjes en schemerlampen. Tegen de uren waarop Londen nieuws uitzond, verdween een half millioen Nederlanders onder de grond, onder bedden, in kelders en privaten, en na een korte periode, waarin men een weinig voorzichtiger was, verspreidde het nieuws zich weer even snel als in de dagen, toen het alleen nog maar verboden was naar andere dan onder Duitsche contrôle staande zenders te luisteren.

Het leger van ondergedokenen groeide nog steeds. Waren het in het begin hoofdzakelijk Joden geweest die zich door te verdwijnen in veiligheid trachtten te stellen, thans kwamen de onderduikers uit alle lagen en kringen der bevolking, zonder onderscheid van godsdienst, politieke overtuiging, rang of stand. Voor het meerendeel waren het menschen die niets misdreven hadden, maar die, omdat zij zich niet wilden onderwerpen aan dwangmaatregelen gericht tegen een bepaalde bevolkingsgroep waartoe zij toevallig behoorden, als saboteurs werden beschouwd. Het Duitschland van Hitler, dat de laatste paragraphen zijner verouderde wetten al lang door dolken en handboeien vervangen had en dat het Volkenrecht Joodsche smeerlapperij noemde, kende zoowel zijn onderdanen als de bevolking van het bezette Nederland geen ander recht toe, dan blinde en stipte gehoorzaamheid. Wie opkwam voor zijn belangen, wie, zooals de arbeiders die in de Duitsche oorlogsindustrie moesten werken, naliet gevolg

te geven aan de oproep of zooals de leden der vroegere Nederlandsche weermacht weigerde zich in krijgsgevangenschap te begeven, was een weerspannige die moest worden gestraft. Het waren deze arbeiders en militairen, die zich bij duizenden en duizenden aan deportatie onttrokken hadden door onder te duiken. Bij dit leger kwamen nog de talloozen, die naar aanleiding van allerlei misdrijven en overtredingen, pogingen tot verzet, verboden politieke werkzaamheid, opruiing en sabotage persoonlijk door de Duitsche politie werden gezocht. De geheele samenleving, van hoog tot laag, was in de wereld der onderduikers vertegenwoordigd, men vond hier zoowel professoren als studenten, generaals en putjesscheppers, kunstenaars, artsen, arbeiders, ingenieurs, boeren, zeelieden, ambtenaren, werkloozen, bankiers, winkeliers, advocaten, volksvertegenwoordigers, priesters, scholieren, renteniers, kooplieden, politieagenten, dienstboden, jonkvrouwen, leeraressen, kostschoolmeisjes, actrices en huismoeders. Degenen die tot een bedreigde groep behoorden en onderduiken wilden, konden meestal volstaan met het betrekken van een andere verblijfplaats, zoodat zij door de politie op hun legaal adres niet gevonden konden worden. Zij waren dan betrekkelijk veilig, konden zich zonder veel risico overal bewegen en vaak zelfs hun werkzaamheden blijven uitoefenen, mits zij er voor zorgden buiten het bereik te blijven van de administratieve poliep, welker vangarmen zich vrijwel over alle gebieden van het maatschappelijk leven uitstrekten. Wie echter persoonlijk gezocht werd, in het Politieblad of op de staten van gezochten gesignaleerd was of door zijn uiterlijk verraden kon worden, kon niet volstaan met deze simpele maatregelen, moest zijn heil in andere middelen zoeken en zijn veiligheid tegen een veel hoogere prijs koopen. Valsche identiteitspapieren en een verblijfplaats met een geheime schuilgelegenheid waren voor hem een eerste vereischte, terwijl hij zich - en dan nog alleen met veel risico - alleen des avonds, als het duister was, op straat kon wagen. Het bestaan dezer fantomen, weinig verschillend van dat van een gevangene, was alleen draaglijk voor degenen die een goede kamer en voldoende geld hadden om extra voedsel te kunnen koopen op de zwarte markt. Voor de overigen, die vaak bij arme menschen in enge woningen waren gehuisvest, die nimmer alleen konden zijn en zich dikwijls moesten voeden met minder dan het weinige dat op de distributiebonnen te krijgen was, werd dit leven al spoedig een kwelling. Alleen de sterksten en meest bewusten konden dit ondergrondsch bestaan volhouden. Wie niet taai genoeg was, gaf het na kortere of langere tijd op, wie het aan inzicht ontbrak beging onvoorzichtigheden waardoor hij verraden

werd en wie meer verlangde dan te leven om niet dood te gaan, te veel aandacht schonk aan zichzelf en de toestand waarin hij verkeerde, werd zenuwpatiënt. Naast de samenleving geschoven, onzichtbaar voor de wereld en onderling van elkander gescheiden, alsof zij op ver uiteenliggende eilandjes in een onmetelijke oceaan zaten, wachtten deze tienduizenden op de dag der verlossing, op het oogenblik dat de deuren hunner vrijwillig betrokken kerkers zouden opengaan en zij de tijding zouden krijgen dat de vijand verdwenen was.

Maar de deuren bleven gesloten, het bevrijdende woord werd niet gesproken, de oorlog schoot niet op en scheen eeuwig te zullen duren. De dagen, met nieuwe hoop en verwachting begonnen, eindigden steeds met teleurstelling en de nacht bracht niets anders dan het vage, allengs zwakker wordende gevoel van voldoening, dat deze dag tenminste weer beleefd en volbracht was. Nu pas, voor velen na een lang leven vol zorg en strijd, leerde men wat echte, verterende zorg was, wat dulden beteekende en dat hetgeen men vroeger geduld genoemd had, niets meer dan een voorbijgaande en snel overwonnen gewaarwording van ongeduld geweest was. Dit nimmer eindigende wachten, het nooit ophoudende langzaam worgende dulden, was grauw en strak, hard en beklemmend, als een oneindige rechte en smalle weg tusschen loodrechte rotsen, welke men zijn leven lang reeds volgde, waarop men, steeds doorloopend, 's avonds insliep en 's morgens ontwaakte, de weg waarop heden, gisteren en morgen in elkander vervloeiden, een spleet vol vrees en verschrikking, waaruit het onmogelijk was te ontkomen. Door de voortdurende spanning was men langzamerhand als een roofdier in een kooi geworden, had deze waakzaamheid zich ontwikkeld tot een instinct, dat bij het geringste vreemde voorval de geest een schok gaf. Iedere onderduiker had zijn bizondere zorgen, kende zwakke plekken in het pantser van maatregelen, die hij ter beveiliging van leven en vrijheid getroffen had. De naaste buurman, wiens stem men soms door de dunne muren heen hooren kon, was een nazi, het persoonsbewijs was niet zoo goed vervalscht dat het een nauwkeurig onderzoek zou kunnen doorstaan, men wist geen aannemelijke verklaring te bedenken voor het geval men eens zou moeten aantoonen gerechtigd te zijn verblijf te houden in het huis waar men werd aangetroffen, er was bezoek geweest dat men niet geheel vertrouwde of het jongste zoontje van den gastheer hield niet zijn mond en vertelde zijn vriendjes dat bij hem thuis onderduikers waren. Ging men een enkele maal de straat op dan bleef, zelfs 's avonds, altijd de kans bestaan op een ontmoeting die noodlottig worden kon. De Jood kon zich verraden

door zijn uiterlijk, de politicus wiens portret vroeger vaak gepubliceerd geworden was kon herkend worden, de communist liep gevaar aangebracht te worden door een renegaat, de officier door een gewezen krijgsmakker, de arbeider door den man met wien hij jarenlang samengewerkt had en die nu in dienst van de Sicherheitspolizei stond. Altijd waren er redenen voor zorg, slechts zelden week de spanning en vergat men een vervolgde te zijn. Allen, de sterksten en moedigsten niet uitgezonderd, kregen oogenblikken te doorstaan van verbijsterende schrik, waarin zij dachten dat alles afgeloopen en het spel verloren was. Iedere dag werden onderduikers gearresteerd, liet de boom enkele rijpe vruchten los, die op de grond vielen en slechts opgeraapt behoefden te worden. De Gestapo, versterkt met eenige honderden Nederlandsche handlangers en geholpen door duizenden verraders, haastte zich niet...

Naarmate het aantal onderduikers grooter werd, groeide het leger van helpers en werd het werk beter georganiseerd. Ambtenaren op distributiekantoren, arbeidsbeurzen en bevolkingsregisters verschaften de identiteitspapieren en levensmiddelenkaarten, die door een groot aantal organisaties werden verdeeld. Overal in het land werd ingebroken in distributiekantoren en gemeentehuizen, overvielen jonge kerels, die zich in verbijsterend korte tijd van ordelijke burgers tot volleerde gangsters hadden ontwikkeld, goed bewaakte transporten, plunderden postkantoren met de revolver in de hand, schoten handlangers van de Duitschers op straat of in hun woningen neer en zetten Köpenickiades op touw, waarbij vergeleken die van den Duitschen schoenlapper maar gebrekkig amateurswerk geweest was. Behalve van wapenen, waren deze partisanen voorzien van valsche papieren, die het hun mogelijk maakten elke voor hun gewaagde ondernemingen gewenschte rol te spelen. Zij traden op als Gestapoagenten of nazi-functionarissen, deden hun werk vermomd als politieagenten of verplegers van de geneeskundige dienst, gaven zich uit als koeriers of voor Duitschland werkende spionnen, wisten door te dringen in dienstgebouwen en gevangenissen en slaagden er een enkele maal zelfs in kameraden uit handen van den vijand te bevrijden. De Wild West tierde welig, er werd gestolen en geroofd, vervalscht en verduisterd, gemoord en geplunderd op een schaal en met een moed en een brutaliteit, waarvoor zelfs een Al Capone respect gehad zou hebben. Van het geroofde kwam nog wel eens het een of ander in verkeerde handen terecht, het risico was groot, de kans verleidelijk, de grens tusschen patriot en misdadiger niet scherp getrokken en dus was het begrijpelijk dat deze nogal eens overschreden werd.

In de meeste gevallen gebeurde dit onbewust, meende men het recht te hebben op een bescheiden aandeel in de buit, maar het kwam ook voor dat alleen met persoonlijke oogmerken gehandeld werd en de geheele voorraad van een distributiekantoor in de zwarte handel verdween of dat met levensgevaar verkregen of vervalschte persoonsbewijzen door derden voor grof geld werden verhandeld. De contrôle in en door de organisatie was vaak gebrekkig, het ontbrak den leiders - communisten die beter geschoold en op illegaal werk berekend waren soms uitgezonderd - aan ervaring, er was wel eens te weinig verantwoordelijkheidsgevoel bij deze jeugdige patriotten, van wie sommigen alleen uit lust tot avontuur handelden. Er ontstond een clandestiene handel in distributiepapieren, iedere stad van beteekenis had bepaalde punten waar men de mannen vinden kon, die tegen grof geld alles konden leveren. Voor het meerendeel waren deze handelaren jonge kerels, arbeiders, soms zelf ondergedoken, die liever rijk werden in de bonnenhandel dan voor een korst brood en een kom dunne soep in Duitschland onder een bommenregen te gaan werken. Zij waren goed, vaak te goed gekleed, droegen kostbare schoenen, lieten het vlug verdiende geld even gemakkelijk weer rollen, aten in dure restaurants en dronken zich een roes aan dure borrels. Wat hen betrof, kon de oorlog gerust nog een menschenleven duren.

Goering's bedreiging, dat bij een toename van de voedselschaarschte niet de Duitschers, maar de bevolking in de bezette gebieden honger zou moeten lijden, bleek juister te zijn dan zijn belofte, dat op Duitsch gebied nooit een Engelsche bom zou vallen. Het grootste deel van de landbouwproducten werd uitgevoerd, het vee ging de grens over, de pluimveestapel was grootendeels afgeslacht, ingeblikt en naar Duitschland verstuurd. Van hetgeen overbleef kreeg eerst het bezettingsleger zijn deel, terwijl de bevolking maar moest trachten in het leven te blijven van het restant en van de minderwaardige producten, die voor Duitsche magen te slecht werden geacht. Van hetgeen de visscherij nog opleverde kreeg de bevolking niets anders te zien dan de walglijke, voor consumptie vrijwel ongeschikte zeeslakken en stinkende pos, die vroeger alleen in de vischmeelfabrieken verwerkt werd. Eenmaal werd in de groote steden een partij gerookte bokking, een bizondere tractatie, dagen van tevoren door de kranten in vette letters aangekondigd, gedistribueerd. De vischjes, afgekeurd voor export, waren droog en hard als kachelhoutjes en zelfs de al lang niet meer verwende katten draaiden hun koppen om voor deze ritselende versnapering. Het sappige fruit van de Betuwe, voor zoover het niet in de jampotten van de Wehrmacht terecht

kwam, diende om de dorst te lesschen van de bewoners der steden in het Rijnland, waar de waterleiding niet meer functionneerde. Nederland moest het doen met rotte appels en betaalde op de zwarte markt vijftig cent voor een pruim en drie maal zooveel voor een pondje kersen. Eetbare aardappelen scheen de bodem, sedert deze door de Duitsche laars betreden was, niet meer op te leveren: wat op tafel verscheen was grauw en vlekkig en stonk naar de mestkuil. De gezondheidstoestand van het volk, voor het grootste deel ondervoed, ging zienderoogen achteruit, zijn weerstandsvermogen nam af, het aantal lijders aan tuberculose steeg schrikbarend. De artsen, die dagelijks de gevolgen van de ondervoeding te zien kregen, stuurden een brief aan den Rijkscommissaris, waarin zij protesteerden tegen de uithongering van het volk en beter voedsel vroegen. In een tweede brief spraken zij hun afkeuring uit over de deportatie van arbeiders en maakten den bezetter in ronde woorden duidelijk dat er, voorzoover het aan hen zou liggen, niets zou komen van zijn plan om Nederlandsche doktoren naar Duitschland te sturen. Het was een kranige brief, wellicht het openhartigste schrijven, dat Seyss Inquart gedurende zijn bewind ontvangen had. Brutale vlerken, dacht de landvoogd, meenen dat zij zich in hun bizondere positie dergelijke grappen kunnen veroorloven. Maar als de Duitscher één ding haat, dan is het machtsmisbruik en daarom zou hij deze heeren, die reeds eerder blijken van onwil en weerspannigheid gegeven hadden, eens tot de orde roepen. De Rijkscommissaris beantwoordde de brutale brieven niet, maar zond zijn politieagenten, die een paar honderd artsen gevangen namen en naar het Amersfoortsche concentratiekamp overbrachten. Echt gemeend was deze maatregel niet. Hij kon heel die weerspannige troep niet nog meer tegen zich in het harnas jagen, maar moest de kerels zijn vuist laten voelen, toonen dat hij de baas was. Na enkele dagen liet hij bekend maken, dat de inhoud van de hem gezonden brieven beleedigend geacht werd en dat de afzenders, als zij niet allen in het concentratiekamp wilden blijven, een schriftelijke verklaring moesten afleggen, dat het niet in hun bedoeling gelegen had den landvoogd te beleedigen. Niemand had bezwaar deze verklaring te geven. Men had immers niet het oogmerk gehad iemand te beleedigen, doch slechts willen protesteeren tegen de verkrachting van het volkenrecht, waaraan de bezetters zich schuldig maakten, tegen het weghalen van arbeiders en de uithongering van de bevolking. Zij waren alleen maar opgekomen voor hun vertrapte rechten en bedreigde vrijheid. Maar deze kleinigheden ontgingen den Rijkscommissaris, hij ging althans niet op het protest in en achtte aan alle eischen

van eer en hoogheid welke een staatshoofd stellen kan voldaan toen de artsen verklaard hadden, dat zij hem niet hadden willen beleedigen. De gevangenen werden, op een drietal na, weder in vrijheid gesteld, de spreekkamers ontzegeld en voor de rest bleef alles zooals het geweest was. Wellicht was de ondervoeding van het volk een van die interne Nederlandsche aangelegenheden, waarin de Rijkscommissaris beloofd had zich nimmer te zullen mengen.

De brand in het Amsterdamsche Bevolkingsregister, die alleen schade had toegebracht aan Nederlandsch bezit - voor zoover daarvan nog kon worden gesproken -, bleek echter niet tot dit soort aangelegenheden te behooren en werd, snel en grondig, door Duitsche instanties afgedaan. Louis Bos stond voor een venster van de villa, waar hij zich verborgen hield, toen hij een groote gesloten Mercedes, welks dikke banden een krakend geluid in het losse grint maakten, de voortuin in zag draaien. De wagen verliet het pad dat naar de garage voerde, reed dwars door een bloembed heen en stopte voor de huisdeur. Behalve een officier, sprongen er vijf groene agenten uit, van wie twee of drie gewapend waren met automatische pistolen. Te laat realiseerde zich Louis, die op deze afgelegen plek geen overval verwacht had, wat er gebeuren ging, tusschen de aankomst van de wagen en het oogenblik dat het tot hem doordrong dat hij iets doen moest, ging te veel tijd verloren, kostbare seconden, waarin hij gelegenheid zou hebben gehad naar zijn slaapkamer te snellen en zijn revolver te grijpen. De vorige maal was het niet gelukt hem te arresteeren, omdat hij een wapen bij de hand had, waarmee hij zich een doortocht had kunnen banen. Nu had hij de deur nog niet bereikt of deze werd opengeworpen en hij stond tegenover den officier, die hem dadelijk een hevige kaakslag gaf. Louis wankelde, greep zich vast aan een stoel en misschien zou het hem gelukt zijn staande te blijven en zich te verweren, als hij niet onmiddellijk een tweede vuistslag op zijn oog gekregen had, waardoor hij buiten gevecht werd gesteld. Hij rolde op de grond, voelde zich duizelig en misselijk en zag, door een nevel heen, hoe een der Grünen zijn gastvrouw bij haar schouders greep en hevig heen en weer schudde, terwijl de twee anderen met de kolven van hun pistolen een paar vazen en porceleinen wandborden stuksloegen. Hij had weinig last van pijn, was alleen maar misselijk en ergerde zich, omdat hij niets doen kon en alle energie, welke hem gebleven was, noodig had om te zorgen dat hij niet ging braken. Zich een weinig oprichtend, keek hij om zich heen en zocht een mogelijkheid om te vluchten. In de kamer, die scheen te slingeren alsof hij zich aan boord van een schip

bevond, waren nog twee Grünen, die bezig waren de inhoud van het dressoir op de grond te gooien. De anderen en den officier zag hij niet meer. Toen hij verder overeind wilde komen, hield hij het niet langer, begon hevig te braken en bevuilde zich als een dronkaard, die geen macht meer; over zichzelf heeft. Van ontkomen was nu geen sprake meer; hij voelde zich ellendig, hulpeloos en vernederd. Een nieuwe slag op zijn achterhoofd deed hem het bewustzijn verliezen. Toen hij weer bij kwam, stond de man die de bak water over hem uitgestort had nog over hem heen gebogen en zag hij over de rand van de bak heen het blonde hoofd van den officier.

'Vuile Jood, je bekotst alles,' zei hij. 'Denk je dat ik zoo'n zwijn meeneem in mijn wagen?'

Hij kreeg handboeien aan, werd tusschen mannen ingenomen, die hem tot aan het trapje in de gang brachten en hem toen naar beneden schopten. Dit is het eind, dacht hij toen hij viel, ze slaan me dood. En daarna dacht hij niet meer, was er geen plaats meer voor gedachten in zijn gehavend, hamerend hoofd, voelde hij alleen nog maar pijn over zijn geheele lichaam, niet hevig en ondraaglijk, maar zacht en ver weg, alsof hij een tweede lichaam had, dat naast hem lag. Als in een roes, op de drempel van het bewustzijn, voelde hij dat men hem opnam, dat hij het huis uit zweefde en weer buiten werd neergesmeten. De val deed geen pijn meer, alleen het andere lichaam leed nog en als zij op deze manier doorgingen, hem niet meer tot vol bewustzijn lieten komen, zou hij droomend het leven uit zweven. Zijn moeder en Albert stonden bij hem, vroegen of het erg was, maar hij knikte ontkennend, heel voorzichtig, om het stuk been, dat binnen zijn hoofd losgeraakt was, niet in beweging te brengen. Achter zijn moeder stond Pieter met de koperen straalpijp van de tuinslang in zijn hand, waarmede hij de Duitschers te lijf wilde gaan. Er kwam water uit de pijp, een metaalharde koude straal, die tegen zijn wang en zijn voorhoofd sloeg en zijn kleeren doorweekte. Spuitwater, dacht hij, en bij een wit tafeltje zag hij Louise, die roode limonade door een koperen pijpje zoog. Nooit meer, nooit zou hij een van allen terug zien.

Toen hij afgespoten was, werd hij op de grond in de auto gelegd. Hij hoorde het ronken van de motor, het dichtslaan van de portieren en voelde dat de wagen zich in beweging zette. Daarna bereikte hem geen enkel teeken uit de buitenwereld meer, was hij bij zijn kameraden, die blij en verbaasd waren dat het hem voor de tweede keer gelukt was te ontsnappen, maar die niet wilden dat hij naar de villa terugkeerde.

Hij werd wakker in een cementen cel, tusschen vier grauwe

wanden met een gele deur en een hoog matglazen venster, waardoor grijs, waterig licht naar binnen viel. Thans had hij pijn, zijn hoofd brandde, zijn tong was verdroogd als een stuk leer en hij rilde van de koorts. Als ze in godsnaam maar voortmaken, dacht hij en verloor opnieuw het bewustzijn.

Na een paar dagen kon hij weer staan, slaagde hij er, voorzichtig loopend en met zijn handen tegen de muur steunend, in zich door zijn cel te bewegen. Zijn lichaam was stijf, iedere spier deed hem pijn, zijn hoofd was vreemd licht, schuimig en broos, alsof hij er zijn vingertoppen in wegdrukken kon en het grijze licht uit het matglazen venster viel zwaar op zijn oogen en veroorzaakte een brandend gevoel, alsof het heete vloeistof was. Zijn kleeren stonken zuur, hij walgde van zichzelf en trachtte, op de grond zittend, met zijn nagels de opgedroogde plekken braaksel van de stof te verwijderen. Op een avond, toen het donker was, werd hij weggehaald, liep onzeker en waggelend tusschen twee mannen in door lange gangen, langs gele celdeuren, onder rood gloeiende lampjes, die omgeven waren door een aureool, als lantaarns in de mist. Nu gaat het gebeuren, dacht hij en hij drukte zijn vingertoppen tegen zijn tanden, om het klapperen te doen ophouden. Men bracht hem in een kleine kamer, waar de officier die hem gearresteerd had aan een tafel zat, waarop eenige papieren en een revolver lagen. Achter hem stonden twee even lange Grünen, roerloos en in dezelfde houding, met de duim van hun rechterhand achter hun riem. Nu gaat het gebeuren, herhaalde hij en voorzichtig om zich heen kijkend, trachtte hij na te gaan in welke richting hij straks, als hij geslagen werd, zou moeten vallen om niet met zijn hoofd tegen iets hards of scherps te stooten. De officier bladerde in zijn papieren, liet hem wachten en snauwde toen plotseling:

‘In de houding, Jood!’

Hij stond rechtop met zijn handen langs zijn lijf en voelde dat hij van binnen trilde, als een overeind gehouden spiraalveer. Met het achtereind van een zakpotlood tegen zijn breede blanke tanden tikkend, keek de officier hem aan, nam toen een vel papier van de tafel, waarop hij even een blik wierp en ging gemakkelijk achterover in zijn stoel zitten.

‘Zeg je les maar eens netjes op. Ik heb hier de namen van al je medeplichtigen. Noem ze maar op.’

Louis zweeg, geen geluid kwam over zijn lippen. Hij kon nu weer denken, zijn hoofd was geen schuimmassa meer, maar een harde stalen cylinder, waarin hij de namen van zijn kameraden veilig bewaarde. Als hij niet sprak, zijn mond niet opende, zouden de namen er niet uit komen en als zij zijn schedel kapot sloegen,

zouden ze niets vinden. De gedachte dat hij een geheim bewaarde gaf hem kracht; hij was dus niet volkomen weerloos, maar iemand die iets doen, die zwijgen kon.

‘Domme jongen,’ zei de officier en ging vlak voor hem staan. Louis keek in een glad, rimpelloos, bijna week gelaat, zag een paar koude, uitdrukkinglooze visschenoogen, herinnerde zich het slappe wreede gezicht van Himmler en huiverde.

‘Praten jullie dan maar eens met hem, jongens.’ De officier nam een sigaret uit zijn koker, zoog deze met holle wangen aan en blies met gespitste lippen de lucifer uit. ‘Voorzichtig aan,’ vervolgde hij, ‘anders blijft hij misschien dood onder jullie handen, wij moeten voorzichtig zijn met die paar Joden die wij nog hebben.’

Hij ontwaakte op de brits in zijn cel, kon niet meer inslapen van de pijn en staarde met brandende oogen naar de grauwe lichthoek van het venster. Niemand verraden, dacht hij en opeens begon hij te snikken en voelde warme tranen langs zijn wangen rollen.

Men liet hem niet met rust, haalde hem nog diezelfde nacht opnieuw en ondervroeg hem weer. Nu werd hij niet geslagen, maar onderworpen aan een scherp, afmattend verhoor, waaraan geen eind scheen te komen.

Toen de dag aanbrak, scheen zijn kwelgeest er genoeg van te hebben en werd hij naar zijn cel getrapt.

's Avonds kwamen andere politiemannen hem halen, werd hij naar een binnenplaats gebracht en in een vrachtauto geduwd. De deuren vielen met een doffe slag dicht en in de stilte hoorde hij zichzelf vloeken. Vlak bij hem vroeg een schorre stem: ‘Jij Louis, ben jij het?’ Het was de stem van Otto, een van de kameraden, die geboeid in een hoek lag.

‘Jou hebben ze dus ook!’

Otto steunde tusschen zijn woorden door: de tanden waren uit zijn mond geslagen. Zoo'n kerel, dacht Louis, wat moesten de schurken hebben uitgevoerd om hem zoover te krijgen. Hij durfde niet vragen of Otto bekend, namen genoemd had. Zooiets was beleedigend. Nooit doorslaan, nooit en nooit bekennen, had Otto zijn makkers steeds geleerd, met praten help je jezelf niet, hang je alleen maar kameraden op en help je den vijand. Ga niet op hun beloften in, geloof niets, ook niet als je de indruk hebt dat zij de waarheid spreken, beken nooit, ook niet als je denkt dat zij alles weten. Otto was communist, een spijkerharde kerel, moedig als een tijger en slimmer dan tien moffen. En nu was hij toch gegrepen; maar aan het praten kreeg je zoo'n kerel niet.

Zij reden al een poosje, toen hij Otto's stem vlak bij zijn oor hoorde.

‘Hebben die boeven je plat gekregen?’

‘Mij niet. Jou?’

De lach van zijn makker kraakte in zijn oor.

‘Geen van ons, Louis. Tien of nog meer hebben ze te pakken, maar niemand heeft namen genoemd. De anderen behoeven niet bang te zijn.’

Hij betastte de ketting om Otto's polsen, vond een harde hand, die de zijne greep en krachtig omklemd hield, totdat de wagen vaart verminderde en met een schok stopte.

‘Hou je goed, jongen,’ zei Otto bij het afscheid, ‘het valt wel mee.’

Veertien dagen later, na een rechtszitting, die slechts een paar uur geduurd had, werd het doodvonnis over alle twaalf gevangenen uitgesproken. Jood Louis Bos werd ter dood veroordeeld wegens moord, brandstichting, het verboden bezit van wapenen, sabotage, samenzwering, opruiïng en begunstiging van den vijand. Zijn vermogen, drie gulden en tachtig cent, werd verbeurd verklaard. In afwachting der voltrekking van het vonnis werden de veroordeelden opgesloten in het Huis van Bewaring. Nu hun lot vast stond en het einde naderde, werden hun enkele gunsten toegestaan; zij zaten bij elkaar in twee cellen, mochten bezoek en brieven ontvangen en de magere gevangeniskost aanvullen met levensmiddelen, hun door vrienden gezonden. De Jood bleef verstoken van deze gunsten. Geen bezoek te mogen ontvangen beteekende niet veel voor iemand, wiens geheele familie was opgeruimd, maar het deed Louis verdriet dat hij niet bij zijn kameraden kon zijn. Een enkele maal, als een geschikte cipier dienst had, kreeg hij wel eens een boodschap van hen, lieten zij hem groeten en stuurden iets uit hun pakjes, een appel of een stuk kaas. Voor de rest was hij alleen, voelde hij zich verlaten en zoo eenzaam als een jonge kerel van nauwelijks twintig zijn kan, die in afzondering op zijn dood zit te wachten. De dagen, die 's morgens eindeloos schenen, vloegen niettemin om; wat hem nog aan tijd restte, slonk verbijsterend snel. Aan een invasie, de eenige kans op redding, geloofde hij niet. Zijn lot was bezegeld. Ofschoon hij de dood niet vreesde en eerder een vreemde, beklemmende nieuwsgierigheid ondervond als hij dacht aan hetgeen er gebeuren zou, als hij straks voor de geweerloopen zou staan, voelde hij zich soms, vooral 's avonds als het begon te schemeren, door een intens gevoel van melancholie overvallen, een verlangen om nog wat te leven, van welks nuttelоosheid hij zich maar al te goed bewust was. Hij was nog zoo

jong, had vroeger, toen de mensch nog toekomst en het leven niet alle samenhang verloren had, zooveel verwachtingen gekoesterd. Thans wist hij, dat er voor hem niets meer te verwachten viel, dat hij het volledige bezit was van degenen die hem gingen vernietigen, dat hij nog alleen maar een keer als schietschijf dienst zou moeten doen en dat daarmee alles afgeloopen was. Desondanks kon hij niet verhinderen, dat oude verlangens terugkeerden en een ijdele hunkering, een verterende honger om nog wat te leven hem soms aangreep. Een paar maal, toen hij de kameraden in hun cel hoorde zingen, voelde hij zich weer met de anderen verbonden, wist hij zich één met de talloozen, die dezelfde strijd gestreden en door hetzelfde lot getroffen waren en neuriede mee, de eene keer blij en bevrijd van alle droefenis en de andere keer diep moedeloos en met tranen in zijn oogen.

Toen de nacht kwam, de laatste nacht, men hem mededeelde dat het de volgende ochtend vroeg zou gebeuren, hoorde hij de tijding rustig aan, vroeg alleen om papier en potlood om een brief te schrijven. Hij wilde van iemand afscheid nemen, niet weggaan zonder een laatste woord gezegd te hebben, een groet te hebben gezonden aan Peter en de anderen, die doorgingen. Maar zijn verzoek werd geweigerd door een geestigen wachtmeester, die lachend opmerkte, dat hij zoo maar naar de Jodenhemel moest vertrekken.

In de overvalwagen trof hij zijn kameraden, die hem hartelijk begroetten en hem hun geboeide handen toestaken. De Grünen verboden het niet, keken recht voor zich heen en lieten hen zelfs hun gang gaan, toen zij luidkeels zongen. Pas toen zij op de executieplaats waren aangekomen en de gereedstaande mitrailleurs zagen, werden zij stil.

[XXXIII]

Van Tuin's poging tot omkooping werd met succes bekroond en dokter Berger kwam vrij. Van het hervatten van zijn praktijk kon niets meer komen, niet alleen omdat van zijn patiënten ongeveer niemand meer over was en omdat de S.D. zijn woning gedurende zijn afwezigheid leeg had laten halen, maar ook omdat het niet raadzaam was op zijn vroeger adres terug te keeren en zijn moeilijk herwonnen vrijheid aan nieuwe gevaren bloot te stellen. Dokter Berger had voorloopig opgehouden te bestaan en moest voor de duur van de oorlog verdwijnen. Truus, wier geheime relaties zich steeds meer uitbreidden, had in afwachting van zijn vrijlating reeds alles voor hem in orde gemaakt, zoodat Jacques, toen het eenmaal zoover was, in het bezit van een volledig stel valsche papieren dadelijk met zijn familie naar het platteland kon vertrekken. Er werd in de treinen druk gecontroleerd en een groot aantal onderduikers was in de laatste tijd gesnapt, verraden door het valsche persoonsbewijs, dat, hoe knap ook nagemaakt, kleine afwijkingen bleek te vertoonen. Het was dus een opluchting, toen men na eenige dagen langs een omweg vernam, dat de reizigers veilig waren aangekomen. Nauwelijks van deze zorg bevrijd, zag men zich voor nieuwe moeilijkheden geplaatst, toen Herbert bij Tom kwam en hem een oproep om op het arbeidsbureau te verschijnen liet zien. Dit beteekende uitzending naar Duitschland, tenminste voor hen, die gevolg aan de oproep gaven. Herbert had besloten geen gebruik van de vriendelijke uitnoodiging te maken, maar het gevolg hiervan zou zijn, dat zijn woning geen veilige verblijfplaats meer was voor oma en dat zij verhuizen moest. Nu was het er niet gemakkelijker op geworden vluchtelingen onder te brengen, de menschen waren bang geworden, omdat in de laatste tijd herhaaldelijk huiszoekingen werden gedaan en degenen bij wie Joden werden aangetroffen, in het concentratiekamp terecht kwamen. Als bejaarde menschen ontdekt werden, haalden zij het er zelden door, niet alleen omdat de bij het klimmen der jaren duidelijker zichtbaar geworden typisch joodsche kenmerken hen verrieden, maar ook omdat zij meestal minder paraat waren dan de jongeren en zich te weinig konden beheerschen. Daarbij kwam nog dat zij vaak ziekelijk en hulpbehoevend waren, zich moeilijk aan hun nieuwe omgeving aanpasten en hun gastheeren bizondere lasten veroorzaak-

ten. Men had reeds besloten oma voorloopig maar naar het asyl te brengen, toen Truus door een relatie van een kennis van een connectie toch nog een adres in de Indische buurt kreeg. Het was lang niet ideaal, dit verblijf bij een metselaarsfamilie met vier kinderen, waar oma met de oudste twee op een zolderkamertje zou moeten slapen, maar het was beter dan in het asyl bij de lastige tante Clara. Later, als men meer tijd had, zou men kunnen uitkijken naar een beter adres. Oma verhuisde, klom met haar stijve beenen 's avonds laat de vier trappen naar het zolderkamertje op, voorzichtig, opdat niemand van de buren haar hooren zou. Herbert deponeerde zijn oproeping in de vuilnisbak.

En toen, nadat ook deze beslommeringen, die bijna tot de dagelijksche bezigheden waren gaan behooren, uit de weg waren geruimd, kwamen de groote moeilijkheden. De oorlog scheen juist een gunstige wending te zullen nemen, de geallieerden waren met succes op Sicilië geland en Hamburg was zoo zwaar gebombardeerd geworden, dat men weer hoop begon te krijgen op een Duitsche ineenstorting en eem einde van de oorlog vóór de winter, toen het noodlot zijn knokige klauwen uitstrekte naar de directeuren van de Puraxfabrieken en, na even te hebben geaarzeld, plotseling toegreep. Maanden lang, eigenlijk reeds vanaf de dag waarop men begonnen was, had men dit verwacht maar er, zooals altijd, te weinig rekening mede kunnen houden en zoo kwam het, dat men te weinig voorbereid was, toen de slag viel. Tom was de eenige voor wien de débâcle niet geheel onverwacht kwam, maar ook hij had, deels door de geruststellende zorgeloosheid van zijn compagnons, deels omdat hij een zoo goede bron van inkomsten niet durfde prijsgeven, te lang getalmd met het nemen van maatregelen. Anders echter dan Hans, die nog altijd grootsche toekomstplannen koesterde en wazige voorstellingen had van een modelfabriek, waarin na de oorlog een of ander eerlijk en min of meer bruikbaar product gemaakt zou worden, had hij geweten dat hun onderneming ten doode opgeschreven was en dat de Nederlandsche vlag met andere waschmiddelen dan met Purax Edelschuim gewasschen zou worden, als zij straks, na de aftocht van den overweldiger, van de in de oorlogsjaren opgeloopen smetten gereinigd zou moeten worden. Zelfs als het noodlot, dat hen zoo lang met rust gelaten en dat zoo nu en dan alleen maar eens bescheiden aangeklopt had om ndet vergeten te worden, hun niet naar de keel zou zijn gevlogen, dan zou toch hun onderneming, door gebrek aan grondstoffen of door de steeds lastiger wordende inmenging van de overheid, een zekere dood tegemoet zijn gegaan. Toen de

aan alles een eind makende catastrophe plaats vond, had de zaak juist haar zooveelste verjongingskuur ondergaan, was men begonnen met de fabricatie van cosmetische artikelen, waren de perspectieven gunstig en begonnen bij Hans, na een paar maanden van depressie, de schoone toekomstvisioenen terug te keeren. Het begon met de arrestatie van Lex, die, toen hij tengevolge van een onvoorzichtigheid gevangen genomen werd, reeds eenige tijd was ondergedoken. Pas een paar weken later, toen hij al overgebracht was naar Westerbork, vernamen zij het gebeurde. Ger zocht onmiddellijk contact met zijn vriend in de Euterpestraat, maar toen hij hoorde dat de officier vertrokken was, bleef er niets anders over dan langs de officieele weg te probeeren of zij nog iets voor Lex konden doen. Een kilo fijngoud kostte het om hem afgevoerd te krijgen van de lijst der gestraften, en, althans voorloopig, zijn doorzending naar Polen te voorkomen, maar verder konden zij hem niet helpen, niet alleen omdat hun arm niet verder reikte, maar omdat zij spoedig daarop zoozeer door de zorgen voor eigen veiligheid in beslag genomen werden, dat zij niet meer aan Lex dachten en hem vergaten. Er werd in die benauwde verschrikkelijke tijd veel en gemakkelijk vergeten.

Nooit is het duidelijk geworden hoe de zaak aan het rollen kwam en wat er de oorzaak van was, dat de Gestapo zich plotseling en met verbijsterende ijver met hen ging bemoeien. Zelfs later, toen men voldoende tijd en gelegenheid had om over alles na te denken, zich in constructies en veronderstellingen verdiepen kon en bijzonderheden en feitjes aan het licht kwamen die eenig houvast boden, bleef alles onzeker en troebel. Het kon zijn dat Lex, die zwaar mishandeld en met een kaakfractuur naar het kamp was overgebracht, zich versproken en gezegd had dat er Joodsch kapitaal in de zaak stak, het was ook mogelijk dat zij waren aangebracht door een broer van een der meesterknechten, die bij de Sicherheitspolizei werkte, er was verder reden te veronderstellen dat Tom op straat herkend was door den rechercheur die de inval deed, een vroegere metaalbewerker, die zoowel hem als Hans persoonlijk bleek te kennen en tenslotte was het denkbaar dat men hen op het spoor was gekomen door de arrestatie van Michel Blok, een met een Christenvrouw gehuwden Jood, die de leiding had van de nieuwe cosmetische afdeeling en gegrepen was toen hij juweelen voor ondergedoken vrienden trachtte te verkoopen. In ieder geval stond het vast, dat de Gestapo precies wist met wie ze te doen had en dat zij er nooit in geslaagd zouden zijn te ontkomen, als Blok niet de tegenwoordigheid van geest zou hebben gehad hen onmiddel-

lijk te waarschuwen. Waren de Gestapo-agenten rechtstreeks naar het kantoor gegaan, inplaats van naar de in een ander stadsdeel gelegen cosmetische fabriek, dan zouden zij overrompeld en allen gegrepen zijn.

De eerste partijen nagellak waren gereed gekomen en omdat de aanvraag de productie ver overtrof, zou de beschikbare hoeveelheid verdeeld worden. Ook voor een partij shampoo, die al maanden lang was opgeslagen en waarin ettelijke duizenden guldens waren geïnvesteerd, kwamen thans liefhebbers opdagen. Hans, die alweer rookende Purax-schoorsteenen en een chauffeur in livrei voor den directeur-generaal zag, was geladen met frissche energie en had het zaakje keurig geregeld. Na lange tijd niets dan steen gedolven te hebben, scheen men op een nieuwe goudader gestooten te zijn.

‘Alle klanten krijgen mondjesmaat van onze nieuwe artikelen, juist voldoende om ze de smaak beet te laten krijgen.’

Dit moest hij ongeveer op hetzelfde oogenblik gezegd hebben, waarop de rechercheurs de geheele partij met inbegrip van verpakking, grondstoffen en fabriek in beslag namen en overdeden aan het Derde Rijk.

Een uur later, toen de anderen al weg waren, kreeg Tom van Joop een telefonische mededeeling, die hem besluiten deed ijlings het kantoor te verlaten. Hij trof den meesterknecht, rood en opgewonden, aan het smerige tafeltje van een melksalon met een onaangeroerde kop koud geworden koffie-surrogaat voor zich. In enkele seconden was het verteld, wist hij dat hij een kapitaal verloren had en dat zijn vrijheid op het punt stond dezelfde weg te gaan. Op het oogenblik dat Blok weggevoerd werd, had hij Joop kunnen toefluisteren, dat hij de bazen waarschuwen moest: de namen Garf en Redens waren door een der rechercheurs genoemd. Voorloopig had men Joop met het toezicht belast en voor de goede gang van zaken verantwoordelijk gesteld. Na dit verteld te hebben, stond de meesterknecht op en maakte aanstalten om weg te gaan. Bang door iemand van het personeel gezien en verraden te worden, durfde hij niet langer te blijven.

Toen Tom's opwelling van woede om deze brutale diefstal voorbij was, ondervond hij - merkwaardig genoeg - een gevoel van bevrijding. Hij had nu zekerheid, kon tegen het thans acuut geworden gevaar maatregelen treffen en liep minder kans de dupe te zullen worden van een, uit een tweeslachtige positie voortgekomen, gewaande veiligheid. Nu hij wist hoe het er met hem voor stond, hij geen bezigheden meer had, die hem dwongen zich in het publiek te vertoonen, kon hij doen wat hij eigenlijk al te lang nagelaten had en van het tooneel verdwijnen. Beroerd was

het, dat de klap kwam op een oogenblik dat hij er financieel niet al te best voor stond, de kans om in de toekomst nog iets te verdienen verloren ging, op een moment dat vrijwel al zijn geld in de zaak zat en hij over niet meer dan een paar duizend gulden aan contanten te beschikken had. Met een half dozijn onderduikers, die geheel of ten deele op zijn hulp waren aangewezen tot zijn last, zou dit kapitaaltje gauw genoeg opgebruikt zijn. Misschien kon hij echter nog wat redden, had hij nog gelegenheid zijn huis te verkoopen en kon de partij shampoo, die in een pakhuis lag waarvan het bestaan slechts aan enkele leden van het personeel bekend was, in veiligheid gebracht worden. Die lui van de Sicherheitsdienst waren over het algemeen niet bizonder snugger en werkten niet al te snel. Om te beginnen belde hij Ger en Hans op, die echter niet thuis waren. Hij verzocht van Tuin's zuster beiden te waarschuwen en gaf daarna zijn makelaar opdracht zijn huis zoo vlug mogelijk te verkoopen. Jammer van zoo'n prachtig, degelijk huis, zeurde de nieuwsgierige bemoeial, waarop Tom alleen maar herhaalde, dat hij er zoo vlug mogelijk af wilde en dubbele provisie zou betalen, als de zaak binnen een week in orde kwam. Het was niet zeker dat de Gestapo ontdekken zou dat hij een huis bezat, maar er was kans op, omdat de telefoonkwitanties door de zaak betaald werden. Nadat dit geregeld was begaf hij zich naar huis, om Truus op de hoogte te stellen en met haar te beraadslagen. Wat hem persoonlijk betrof, viel er niet veel te regelen, hij behoefde alleen maar zijn koffertje te pakken en te vertrekken naar magazijn Edison, het altijd gesloten winkeltje in tweede handsch technische artikelen, dat al langer dan een jaar op den eigenaar wachtte. Hier had hij alles wat hij noodig had: een bed, kleeren, voedsel, boeken en zelfs een radiotoestel. Truus besloot het nog een paar dagen aan te zien, wilde afwachten en het huis niet verlaten, om onderwijl uit te kijken naar een plaats waar de meubelen opgeborgen konden worden. Redden wat gered kon worden, meende zij. En de shampoo ging er ook uit, zij dacht er niet aan om deze partij, die vele duizenden waard was, in handen van de moffen te laten. Als Tom haar de sleutels van het pakhuis gaf, zou zij wel zorgen dat alles in orde kwam. Niet te veel wagen, waarschuwde hij, maar zij glimlachte geruststellend met dat trekje van zelfverzekerdheid, dat zich altijd om haar mond vertoonde, als zij voor een gewaagde onderneming stond. Een jaar illegaal werk had haar natuurlijke intelligentie gescherpt, haar voorzichtigheid toegespitst, haar doortastendheid en zelfvertrouwen gesterkt en hij wist haar opgewassen tegen de halfbakken, uit de onderwereld gerecruteerde rechercheurs,

die de Gestapo, bij gebrek aan betere medewerkers, gebruiken moest.

Anders dan hij verwacht had, bleek de vrouw van Blok, toen hij haar opbelde, belangrijk nieuws te hebben. Het is heel belangrijk, zei ze, voor jou en voor Redens. Omdat het beter was niet bij haar thuis te komen, spraken zij een punt in de stad af, waar zij elkaar zouden ontmoeten. Aangekleed om te vertrekken, liep hij heel het groote huis nog eens door, bleef even staan in de ruime betimmerde zaal met de pompeuze eiken schouw en vertoefde nog even op de plaats, waar hij, temidden van alle onrust en onzekerheid, vaak uren van betrekkelijke tevredenheid gesleten had. Toen hij zichzelf zag in de spiegel boven de haard, groette hij glimlachend den man die gewoond had in dit paleis waar hij niet hoorde, nam hij afscheid van den kapitalist, den pseudo-Croesus, die nimmer zou terugkeeren, noch hier, noch in zijn verder leven. Vooruit maar, mompelde hij, greep een natte post-zegelspons van het schrijfbureau en smeet deze tegen zijn spiegelbeeld. De monumentale huisdeur viel achter hem dicht en Tom Garf stond buiten, deed zijn eerste voetstap in de illegaliteit.

Het nieuws, dat Gerda Blok had, was interessant genoeg. Haar twaalfjarig dochtertje, dat zij met eten naar de Hollandsche Schouwburg gestuurd had, was het gelukt tot haar vader door te dringen en even met hem te praten. Opnieuw had Blok met nadruk gewaarschuwd, dat Redens en Garf zich niet meer moesten vertoonen. Een van de rechercheurs, een vroeger links georiënteerde arbeider, die beiden scheen te kennen, had gezegd dat hij Tom en Hans wel te pakken zou krijgen. Zij waren communisten, Jodenvrienden, die tegen Duitschland stookten, Joodsch bezit hadden verduisterd en onderduikers hielpen. Het bericht klonk alarmeerend genoeg, maar desondanks stelde het Tom op één punt gerust: deze verrader, die hem zoo goed bleek te kennen, scheen niet te weten dat hij een Jood was. Alvorens naar zijn schuilplaats te gaan, belde hij zijn compagnons nog eens op. Hij kreeg alleen Hans te pakken en vertelde hem wat hij zooeven gehoord had. Redens bleek reeds door Ger's zuster te zijn ingelicht en antwoordde, dat hij het er niet bij liet zitten en onmiddellijk een advocaat in de arm had genomen. Dat ingrijpen van de Gestapo nam hij niet, hun zaak was niet Joodsch en hij dacht er niet aan zich zoo maar eens even te laten plunderen. Hij zou wel eens zien wat ze tegen hem begonnen, als hij op zijn stuk bleef staan. ‘Sta jij maar op je stuk,’ antwoordde Tom, ‘als je maar niet zoo stom bent om te blijven zitten waar je nu bent.’ ‘Niet te bang zijn, mannetje,’ zei Redens vaderlijk. Of Tom niet naar hem toe kon komen, dan konden zij met Ger samen over-

leggen wat er gebeuren moest. Er viel niets te bespreken, zij konden maar één ding doen: verdwijnen, trachten hun huid te redden. Hans grinnikte grommend, wilde blijkbaar niet zeggen maar hem toch te verstaan geven, dat hij hem een lafaard vond. Tom's voorstel om te verdwijnen vond hij minstens voorbarig. Op de vraag waarheen hij dacht te gaan, antwoordde Tom, dat hij dit nog niet wist. Truus zou hem, verder wel op de hoogte houden. ‘Nou, dan wensch ik je het beste,’ zei Hans en met deze woorden werd de firma Purax, fabriek van Chemische en Synthetische Producten, ontbonden.

De nieuwe woning was heel wat minder ruim en comfortabel dan die, welke Tom zooeven verlaten had. Zij bestond uit een klein winkeltje met daarachter een vertrekje, dat geen daglicht kreeg, een keukentje en een tweede kamertje, dat de afmetingen had van een gevangeniscel en dat daarop, door een hoog in de muur aangebracht venster met tralies, geleek. Deze cel was onbewoonbaar, kon alleen als berghok dienst doen, omdat er een muffe stank van grondwater hing en de schimmel een vinger dik op de muren stond. Onder de winkel was een keldertje, dat bereikt kon worden door een in een kast aangebracht luik. Behalve de straatdeur was er geen andere verbinding met de buitenwereld dan een tuimelraam boven het aanrecht in de keuken. Hierdoor kon men, als het raam geheel omlaag geklapt werd, op een plat komen, dat een naast het huis gelegen naar een werkplaats leidende gang overdekte. Als Tom zijn hoofd door het raam stak kon hij, behalve een stuk van een uitbouw, een verweerde grauwe schutting en daarachter het dak van een loods zien. Omdat hij het bij een eventueele inval niet raadzaam achtte langs deze weg te vluchten, daar hij de omgeving niet kende, in de val kon loopen of verraden kon worden door een buurman aan de andere kant, een N.S.B.-er die de vlag uitstak als Hitler of Mussert jarig waren, had hij besloten het raam alleen voor afleidingsdoeleinden te gebruiken en zich bij onraad in de kelder te verstoppen. Het kelderluik, gecamoufleerd met een stuk linoleum, waarop een leege doos was vastgelijmd, viel niet op en een in de keuken bij het geheel geopende raampje geplaatst trapje zou achtervolgers zeer waarschijnlijk wel op een dwaalspoor brengen en er toe verleiden de weg over het plat te volgen. De met twee grendels gesloten straatdeur was aan de binnenkant voorzien van een luik, zoodat het forceeren van de toegang wel zooveel tijd zou kosten, dat hij gelegenheid kreeg alles in orde te brengen en in de kelder te verdwijnen. Bevredigend was de oplossing niet, maar zij liet hem een redelijke kans om te ontkomen en hij had geen andere keus.

Hij was zich er van bewust, dat hij niet erg veel van een held had, maar toch kon hij, toen hij de grendels voor de deur schoof, zich voorstellen wat revolutionnairen moesten voelen, als zij bij nadering van den vijand achter een barricade kropen. Voorloopig was hij hier veilig, met uitzondering van Truus en Herbert kende niemand dit adres en men zou hem hier dus niet zoeken. Als er niets bizonders gebeurde, de Duitschers het niet in hun hoofd haalden dit huis te vorderen en er geen bom in de naaste omgeving viel, zou hij het hier jaren kunnen uithouden. Alleen voor de buren, die zoo langzamerhand de zekerheid gekregen moesten hebben dat hier niemand woonde, moest hij oppassen. Vooral 's nachts was het noodig doodstil te zijn, er voor te zorgen dat nergens licht uitstraalde, daar men anders wel eens zou kunnen denken dat er inbrekers waren en de politie werd gewaarschuwd.

Na in het keukentje koffie te hebben gezet, nam hij een boek en trachtte te lezen, maar al spoedig bemerkte hij dat zijn aandacht er niet bij was en hij aan iets anders zat te denken. Hij hoorde voetstappen en het sluiten van een deur boven zijn hoofd en vroeg zich af wie zijn nieuwe buren waren. Als zij veel met Adolf op hadden, zat hij hier niet gezellig, wat overigens nog niet beteekende dat hij meteen complicaties behoefde te vreezen. Ben ik bang of alleen maar voorzichtig? vroeg hij zich af, deed een paar stappen door de kleine kamer, herinnerde zich toen dat hij zoo min mogelijk geluid moest maken en bleef met zijn rug tegen de muur staan. Het behang voelde klam aan, het huis moest bizonder vochtig zijn. Niet best voor zijn ischias, een ongezond hol, maar toch altijd nog heel wat beter dan het beste concentratiekamp. Ja, hij was bang en al beheerschte hij zich dan ook en geleek zijn vrees niet op de hysterische, alles schuwende en overal gevaar ontdekkende angst van den echten lafaard, een held was hij toch allerminst. Zijn toestand geleek op die van de eerste weken der bezetting, hij voelde zich als in de dagen dat hij bij Redens woonde en met hem onder de grond kroop als er 's avonds gebeld werd. Hans was toen banger geweest dan hij, had blijk gegeven van minder inzicht en werkelijkheidszin en het gevaar dikwijls overschat. En nu was het juist omgekeerd, nu ruimde hij het veld en dook onder, terwijl Hans bleef waar hij was en afwachtte. En toch was het gevaar nu grooter dan destijds, toen zij niet werden gezocht. Nu het gevaar acuut geworden was, scheen Hans het niet meer te zien; eenige jaren terreur hadden hem afgestompt, hem onachtzaam gemaakt, als iemand die voortdurend in de nabijheid van hoogspanningsleidingen werkt en zich niet meer realiseert dat de

spanning, waarmee zij geladen zijn, doodelijk is. Wat kon hem er anders toe bewogen hebben geen acht te slaan op zijn waarschuwing en hem zelfs nog door zijn gegrinnik te bespotten? Hij hoopte de zaak nog te kunnen redden. Een dubbele dwaasheid! Uit handen van de moffen werd nooit iets gered, als die maar ergens naar wezen, dan was het voor den bezitter al verloren. Onrechtvaardig, vond de ezel het, alsof men nog in de dagen van vóór veertig leefde. De hebzucht scheen hem te pakken te hebben, hij kon niet meer loslaten wat hij stevig vast meende te hebben en hield de buit omklemd, zelfs nu deze op het punt stond te vallen en hem mee te sleuren in de afgrond. De vroegere revolutionnair bleek een burgerman te zijn geworden, een kapitalistje, dat niet alleen geen afstand kon doen van zijn bezit, maar dat zoo geboeid was door het beeld van een verzekerde toekomst, dat hij zichzelf had voorgehouden, dat hij niets anders meer zag en zelfs geen oog meer had voor de gevaren, die tusschen hem en zijn illusie opgerezen waren.

Boven zijn hoofd kraakte een bed en Tom moest denken aan de pensionkamer, waar hij, nadat hij bij Redens vandaan gekomen was, een paar maanden had gewoond. Overal kraakten de bedden, dat ging altijd door, ondanks oorlog en terreur, ook bij de Joden, die buiten dit vervloekte, door Duitschers bezette gebied woonden. Maar de stomme nazi's, wier leider een man was die nooit in krakende bedden sliep, begrepen dit niet en meenden dat zij alleen geroepen en uitverkoren waren om de soort, hun soort, in stand te houden.

De volgende avond, toen hij zijn eerste vierentwintig uur had uitgezeten, kwam Truus. Zij was doodmoe, liet zich op het bed vallen en moest eerst even rusten voordat zij spreken kon. De geheele dag, van 's morgens zes uur af, was zij onafgebroken in touw geweest. Het weghalen van de shampoo was mislukt door een stommiteit van den expediteur die, zonder acht te slaan op haar dringend verzoek om een wagen te sturen zonder opschrift, voorgekomen was met een tractor, waar de naam van zijn firma met koeien van letters opstond. Natuurlijk was de Gestapo, die reeds een buurman het toezicht over het pakhuis had opgedragen en hem gezegd had dat er niets uit mocht, het adres van den vervoerder te weten gekomen en even vanzelfsprekend had deze, toen geïnformeerd werd, dadelijk verteld, waar de partij was opgeborgen. Nu was de veemhouder aansprakelijk gesteld en kon er geen zakje meer uit. Weg halve ton! Ger had haar geholpen, had de politie nog weten te bepraten, toen deze door den ijverigen buurman gewaarschuwd was. Hoe het hem gelukt was begreep zij nog niet, maar het had hem zelfs geen cent gekost.

‘Een handige bliksem,’ prees zij, ‘verstandiger dan Hans, die nog altijd thuis zit. Ik ben even bij hem geweest. Hij is aan het scharrelen met advocaten, die hem een hand vol geld kosten en beklaagt zich er over, dat jullie hem alleen voor alles laat opdraaien. Ger zegt dat hij gek is, dat hij zich waarschijnlijk zelfs nog zoo'n beetje martelaar voelt.’

‘Purax-heilige! Zijn ze al op kantoor geweest?’

‘Vanochtend nog niet. Vanmiddag had ik geen tijd meer om er nog naar te informeeren, ben verder de heele dag bezig geweest met het versleepen van de meubelen. Alles is al weg, opgeborgen op een paar gestoffeerde kamers, die ik gehuurd heb. Wat daar niet inging, staat op zolder bij Bertha. Morgen de stoffeering, lampen, haarden en de rest. Daarvoor bel ik een anderen kruier op, want als ik denzelfden neem en hij wordt gesnapt, ben ik alles wat er vandaag uitgehaald is, ook kwijt. Ger en Herbert zullen mij helpen. Morgen krijg ik een valsche verhuisvergunning.’

‘Wedloop met de Gestapo. Als je in 's hemelsnaam maar oppast.’

‘Ik kan het niet laten, nog niet eens om de waarde van het goed, maar ik heb geen rust voordat alles er uit is. Er is trouwens niet veel kans dat zij in het huis komen, zoolang zij niet op het kantoor geweest zijn. En dan nog staat het te bezien...’

Zij zweeg en keek naar het plafond.

‘Gehoorig hier. Weet je al iets van de buren?’

‘Hoe zou ik? Ik heb mijn neus niet buiten de deur gehad.’

‘Natuurlijk niet, maar even volhouden, als straks de dagen korter worden, kun je 's avonds op straat.’

Zij keek hem aan met andere oogen dan zooeven, toen zij aan het vertellen was. De energie, de wil tot verzet was uit haar blik verdwenen, opeens zag zij er afgemat en oud uit en toen zij haar hand op zijn arm legde, voelde hij dat zij beefde.

‘Wat een bende,’ zei ze zacht, ‘wat een wereld. In het asyl is weer ruzie geweest en Citroen is verraden en gepakt.’

Zij zuchtte.

Buiten loeiden de alarmsirenes.

De volgende avond werd Hans in zijn woning overvallen en gearresteerd. Het ging zoo overrompelend snel, dat hij zelfs geen tijd kreeg in zijn ondergrondsche schuilplaats te verdwijnen en nog bij het geopende luik stond, toen de rechercheurs in de keuken verschenen. Behalve een radiotoestel, dat nog op Londen stond afgestemd, vond men onder de grond nog een heele verza-

meling illegale geschriften. In een kast werd een deel van hun geheime boekhouding ontdekt.

‘Knappe jongen ben jij, een echte ouwe rot van een revolutionnair,’ grinnikte de rechercheur. ‘Bedankt voor de medewerking.’

Men had nu voldoende materiaal om te bewijzen, dat de zwendelfirma Purax een centrum van ondergrondsche knoeierijen was. Hans werd in de Euterpestraat onderhanden genomen, kreeg het hard te verantwoorden, omdat men veronderstelde dat hij wist waar Garf verborgen was. Maar hij kon niets zeggen, omdat hij niets wist en het angstzweet brak hem uit, toen hij zag dat de ondervragers hem niet geloofden en, bij wijze van amusant voorspel, iets gingen vertellen over de manier waarop zij onwilligen aan het praten wisten te krijgen. Hij kon alleen maar zeggen waar Tom's laatste verblijfplaats geweest was, maar dat was geen nieuws voor de heeren, daar zij dit zelf al hadden ontdekt. Tot zijn geluk onderbrak men het verhoor en werd hij nog diezelfde avond, tengevolge van een misverstand, overgebracht naar de gevangenis aan de Amstelveensche weg, waar hij, toen de liquidatie van de Puraxfabrieken overgedragen was aan het Omnia Treuhand Gesellschaft en het onderzoek over het eerste stadium heen was, vergeten werd.

Toen Truus, vergezeld van Ger, de rest van haar huisraad wilde weghalen, kon zij het huis niet in, omdat er een sleeperswagen voor de deur stond, waar reeds een deel van haar bezittingen op lag. Juist toen zij aankwamen, werd de groote haard uit de woonkamer door twee kruiers naar buiten gedragen. Was dit het werk van de S.D. of sloegen gewone dieven hun slag? Het zag er uit naar een gewoon inbraakje, maar er is niet veel verschil tusschen de officieele en niet-officieele dieven en als zij naar binnen ging, zou zij best in de armen van een rechercheur kunnen loopen.

‘Als de Sicherheitspolizei inbreekt, staat er meestal zoo'n opzichter-dief met een lichte regenjas aan en een actentasch onder zijn arm bij,’ zei Ger. ‘Maar je kunt niet weten en die gordijnen van jullie waren nu ook weer niet zóó schitterend, dat ze een jaartje Vught waard zijn. Laten we ergens een kop van die rotkoffie gaan drinken en doen alsof we niets gezien hebben.’

Maar Truus wilde het zoo gemakkelijk niet opgeven. Zij kookte van woede bij de gedachte dat zij bandieten, die in troebel water vischten en profiteerden van het roofregiem, dat de vijand hier voerde, rustig hun gang zou moeten laten gaan. Dat de Duitschers alles gapten was al erg genoeg, maar zij vond het toch wel een beetje al te sneu om zich nu ook nog door Nederlandsche dieven te laten plunderen.

‘Zooiets is nu echt vrouwelijk,’ vond Ger. ‘Als het er op aan komt, gun ik het dezen landgenooten nog liever dan Seyss Inquart. Je begrijpt je tijd niet, hebt geen volksch bewustzijn. Purax brengt den heeren minstens een paar ton op, dit beetje kan er dus nog wel bij. Ga met mij lunchen, voordat het te laat is en ik het niet meer betalen kan.’

‘Ik wil weten waar die boel naar toe gaat,’ antwoordde Truus. ‘Ga jij maar gerust weg, ik kan het alleen wel opknappen.’

Daaraan dacht hij niet; hij had nog nooit een vrouw in levensgevaar aan haar lot overgelaten.

Zij bleven dus samen wachten en toen alles het huis uitgedragen was en Truus de naam van den expediteur had opgeschreven, volgden ze de langzaam rijdende wagen.

‘Alsof ik in een begrafenisstoet meeloop,’ zei Ger, toen zij over de eindelooze Overtoom gingen.

In West werd alles afgeladen in een onderstuk, dat reeds vol huisraad stond. Truus kreeg hoe langer hoe meer de indruk, dat zij met gewone inbrekers te doen hadden. Dit vermoeden deelde zij later mede aan den inspecteur van politie, met wien zij reeds eerder voor illegale zaken in aanraking geweest was. Zij moest vermijden de aandacht op zich te vestigen, meende de inspecteur, en daarom zou alleen dan een officieele aangifte gedaan kunnen worden, als men de zekerheid had met gewone inbrekers te doen te hebben. Hij beloofde haar, de zaak voorzichtig te zullen laten onderzoeken, zonder dat Duitsche instanties er in gemoeid werden. Dit onderzoek bracht al spoedig aan het licht, dat noch de Duitschers, noch gewone Nederlandsche inbrekers de hand in het spel hadden, maar dat het goed was weggehaald door kruiers in opdracht van Gestapo-agenten, die een eigen onderneming exploiteerden. Men kon beter van dit zaakje afblijven, vond de inspecteur, alles blauw blauw laten, geen wraakgevoelens bij die kerels wakker roepen door het indienen van een officieele aanklacht, die toch tot niets leiden zou, omdat zij haar goed nimmer terug zou krijgen. Alles laten zooals het was, de dieven in het bezit laten van hun buit en hun de gelegenheid niet ontnemen een zaak af te wikkelen, waarin zij hadden geknoeid en die zij dus zoo vlug mogelijk van de baan wilden hebben. Op deze manier maakte haar man misschien nog een goede kans om zijn huis te redden.

Het gebeurde zooals de inspecteur verwacht had: de Purax-fabrieken werden spoedig gesloten en leeggehaald. Ook Tom's reserve schuilplaats, de zolder waarop Berger's meubelen stonden, werd ontdekt en ontruimd. De vetste kluif echter, het groote huis, lieten de heeren onaangeroerd. De makelaar, een fatsoenlijk,

rustig man, die al een menschenleven in het vak was en die nooit iets verbodens had gedaan, was zich van geen kwaad en gevaar bewust, wist niet dat zijn eene, keurig gepoetste, schoen reeds in de gevangenis stond, toen hij de gegadigden rondleidde door het pand, dat elk oogenblik door de Gestapo betreden kon worden. Nog nimmer in zijn lange loopbaan had hij zoo'n oer-sclide wèl-doortimmerde kast verkocht, verzekerde hij den kijkers. Een juweel van een huis.

Voordat de koop gesloten werd, moest de prijs nog worden goedgekeurd door de prijzencommissie, een instelling, die wel eens onder contrôle van de Duitschers en de Gestapo zou kunnen staan. Alles verliep echter vlot, de goedkeuring werd verkregen, de koopacte gepasseerd en Tom verliet met een dikke portefeuille het notariskantoor. Een stille weg nemend, fietste hij zoo vlug mogelijk terug naar ‘Edison’, waar Truus vol ongeduld op hem wachtte. Voorloopig konden zij weer voort, behoefden zij geen vrees te hebben voor geldzorgen.

[XXXIV]

Na een afwezigheid van enkele weken, waarin niets veront-rustends gebeurd was, had van Tuin het gewaagd terug te keeren naar zijn woning. Na de fabrieken en de eigendommen van zijn compagnons te hebben ingepalmd, scheen de Gestapo hem, wellicht omdat hij geen politiek verleden had en niet als vijand van het nationaal-socialisme bekend stond, met rust te zullen laten. Omdat hij genoeg had van het slapen in kale hotelkamers, moe was van het omzwerven en zich slap begon te voelen van het slechte, onsmakelijke en daarbij dure voedsel, dat hij in de restaurants kreeg, was hij weer naar zijn zuster terug gegaan. Hier vond hij de kleine behaaglijke zolderkamer met zijn boeken, kreeg hij behoorlijk eten en werd door de beide vrouwen goed verzorgd. Dagenlang reeds had hij zich met moeite voortgesleept, een gevoel gehad of zijn bloed vergiftigd was en 's avonds was hij soms klappertandend in bed gekropen. Onmiskenbare teekenen van een naderende bronchitisaanval. Nauwelijks thuis of het kwam los, werd hij door koorts en hevige hoestbuien overvallen en was genoodzaakt het bed te houden. De aanval was heviger, duurde langer dan vroegere, de koorts was hardnekkig en toen hij een paar weken gelegen had en geen verlichting constateerde, begon hij zich af te vragen of hij ditmaal niet voor de laatste ronde was aangetreden. Jammer, hij zou graag het einde van de oorlog hebben beleefd, deze wereld een kans gegeven hebben om op Ger van Tuin een betere indruk voor zijn vertrek naar de eeuwigheid te maken. Maar de groote reis bleek nog niet op het program te staan, het viel ook ditmaal weer mee, zooals het reeds zoo vaak was meegevallen. Eindelijk begon de koorts te dalen, de hoestbuien werden minder, hij voelde zijn oude veerkracht terugkeeren en de ‘zwarte’ melk en de eitjes, welke Corrie voor hem kocht, deden de rest.

Hij had zich ontdaan van een baard van drie weken, zijn haar gekamd en zat alweer in bed te lezen, toen Corrie met een bezoeker binnenkwam. Even schrok hij, toen hij de Duitsche soldatenuniform zag - iedere mof had iets van een S.S. kerel - maar toen zijn bezoeker zijn kwartiermuts had afgezet en hem glimlachend aankeek, was hij gerustgesteld. Dolf was soldaat geworden, een infanterist met blonde, kortgeknipte haren, en droeg van die baby kaplaarzen, welker hatelijk geklak op het

Amsterdamsch plaveisel hem reeds zoo vaak gehinderd had.

‘Arme kerel,’ zei Ger. ‘Wat hebben ze met jou uitgevoerd?’

Dolf verontschuldigde zich; hij kon er niets aan doen.

‘Dat begrijp ik! Het valt me nog mee, dat je er zoo afgekomen bent. Ik dacht dat ze je als deserteur gegrepen hadden.’

Dat was ook zoo, maar omdat hij minderjarig was, had men zijn moeder aansprakelijk gesteld en haar naar Duitschland gestuurd. Van haar noch van zijn vader, die wel naar Polen gezonden zou zijn, had hij iets gehoord.

‘Ik zal ze wel geen van beiden terug zien,’ zei hij, ‘en nu moet ik voor dat zoodje in Rusland gaan vechten. Ik ben afgericht en zal binnenkort wel naar het oostfront moeten vertrekken. Maar ik doe het niet, ik denk er niet aan.’

‘Je denkt er niet aan?’

Dolf schudde energiek het hoofd en bleef door het raam naar buiten kijken.

‘Ik ga nu echt deserteeren,’ hernam hij na eenige tijd.

‘Ik heb altijd wel geweten dat je een verstandige jongen was,’ antwoordde Ger. ‘Maar hoe wil je dat aanleggen in ons kleine landje, dat stikt van de moffen, waar op elke straathoek een verrader staat en je om de honderd meter een stille smeris passeert?’

‘Niemand kan aan mij hooren of zien dat ik een Duitscher ben; ik heb het zelf nooit geweten. Als ik maar eerst burgerkleeding en valsche papieren heb.’

‘Je hebt gelijk, je maakt hier met de oudste vodden aan allicht een betere kans dan naar het oostfront in het mooiste soldatenpak. De Russen geven 'm daar flink van katoen en nu is het winteroffensief nog niet eens begonnen. Je moet maar eens praten met Carla en Peter, die zullen je wel weten weg te werken. En dan zul je ook wel wat geld noodig hebben of is het je misschien ook nog gelukt de regimentskas mee te pikken? Maak de lade van die tafel maar eens open en geef mij de portefeuille die daar in ligt.’

Dolf kreeg een kleur en protesteerde hakkelend, toen hij de bankbiljetten zag, welke van Tuin hem toestak.

‘Veel te veel. Dat heb ik heusch niet noodig.’

Ger begon te lachen.

‘Vertrammen doe je 't in geen jaar,’ zei hij, ‘en aan den schoenmaker zul je het ook niet uitgeven, want zelfs op je bonnen krijg je nog geen paar zolen en hakken, maar als je van de zwarte markt leven moet, dan is het niet veel. Het geld heeft geen waarde meer, met een rijksdaalder deed je vroeger in de meeste gevallen meer dan nu met honderd gulden. Steek die vodden nu maar in

je zak, ik zal later mijn rekening wel indienen als Duitschland represaille-betalingen gedaan heeft.'

Omdat Dolf zich de volgende dag weder bij zijn troependeel moest melden en dus haast zou moeten maken als hij er van door wilde gaan, bracht Carla hem, zonder er vooraf over te hebben gesproken, die avond meteen maar bij Peter. Toen zij bij haar vriend aankwam, stond deze op het punt uit te gaan, maar zoodra hij hoorde dat de kleine H.B.S.-er zijn hulp noodig had, was hij bereid mee te gaan naar het café, waar Dolf zat te wachten. Peter gaf haar een arm, hield haar hand vast in zijn stevige knuist en liep zwijgend naast haar. Als hij zoo weinig spraakzaam was, dan kon zij ervan verzekerd zijn, dat er weer iets op til was, dat hij volkomen in beslag genomen werd door een onderneming waarbij alles op het spel gezet zou moeten worden. Na de arrestatie van de meeste medewerkers was hun groep ontbonden, werkte Peter met anderen samen en kwam zij niet veel van zijn doen en laten te weten. Niettemin begreep zij wel wat hij deed, wist zij, dat hij na Louis' terechtstelling geen voldoening meer vond in het verspreiden van krantjes en ander klein werk, maar dat hij, toegevend aan zijn begeerte naar wraak, den vijand rechtstreeks aanviel en weer zooals vroeger op leven en dood bestreed. Anders echter dan na de moord op zijn vader, toen hij verteerd door woede en blinde wraaklust door de straten had gedwaald en in het wildeweg geschoten had op iederen man die een officiersuniform droeg, ging hij thans rustig en met overleg te werk. Hij was lid van een goed georganiseerde terreurgroep, die zich op de eerste plaats bezig hield met voor den vijand werkende verraders en haar slachtoffers met overleg koos. Zijn activiteit was voor haar een bron van voortdurende onrust, steeds wist zij hem in gevaar en bij ieder afscheid opnieuw weer, was zij er bang voor dat zij elkaar voor het laatst zouden hebben gezien. Menigmaal reeds, als zij 's nachts in bed aan hem dacht en vermoedde dat hij weer op pad was, had zij het besluit genomen hem te vragen met zijn gevaarlijk werk op te houden, maar het was haar nooit gelukt dit voornemen uit te voeren. Zoodra zij weer bij hem was, zijn sterke mannelijke hand op de hare voelde, gelukte het haar bijna zelfs niet meer de woorden, welke zij toen zij alleen was bedacht had, voor zichzelf te herhalen, klonk haar dat zinnetje 'laat het dan tenminste om mij' theatraal en belachelijk, als woorden uit een slechte roman. Hij kon het niet laten, niet om haar of om wat ter wereld ook, hij zou een andere Peter met minder kracht, minder moed en onbuigzaamheid geweest moeten zijn, als hij zijn werk terwille van een vrouw zou hebben opgegeven. Zij hield van hem zooals

hij was, in den man had zij ook den gevaarlijken terrorist, den bewonderden wreker lief en zijn sterke handen waren haar dierbaar ondanks of misschien wel om het afschuwelijke werk dat zij deden. Zij wilde hem niet veranderen, niet afhouden van zijn taak en als haar desondanks soms de verleiding besloop om hem over te halen zijn gevaarlijk werk te staken, dan kwam dit door de vrees hein te zullen verliezen, door haar verlangen om hem geheel te bezitten en niet door het besef, dat hetgeen hij deed verkeerd was. Haar Peter was een der weinigen die nog iets deed tegen de verdrukkers, hij was de wreker van zijn vader, van Albert, van Dijkstra en Louis, van ontelbaren, die waren neergemaaid en doodgeslagen.

Dolf werd geholpen, kreeg van Peter een briefje, waarmee hij zich naar een kameraad moest begeven, die verder voor hem zorgen zou.

‘Ik herinner mij nog iets van een gesprek in het begin van de oorlog,’ zei Peter, toen hij Dolf het papiertje had overhandigd. ‘Wij zaten toen op het dak met van Tuin. Herinner je je dat nog?’

‘Ik wel.

Jij was toen anti-Duitsch en meende dat alle moffen uitgeroeid moesten worden. Als dat nog je meening is, zou je nu met jezelf moeten beginnen.’

‘Ik voel mij Nederlander, dat pakje alleen maakt geen Duitscher van mij.’

‘Dat verdomde pakje maakt van velen, die het niet zijn, Duitschers. Die uniform zit millioenen in de weg en niet alleen Duitschers. Zijn alle jongens uit jouw regiment nazi's?’

‘Vast niet, er zijn heel wat anti's.’

‘Laat ze maar komen, hoe meer hoe liever. Wij weten wel weg met deserteurs.’

Peter nam gelijktijdig afscheid van Carla en Dolf, haalde zijn rijwiel uit een stalling en begaf zich naar een groot restaurant aan het Damrak. Het was reeds donker toen hij hier aankwam en zijn fiets afgaf aan iemand, die in een inspringende hoek bij een steeg op hem stond te wachten.

‘Jaap er al?’

‘Alles in orde,’ antwoordde de man in het duister.

In het restaurant moesten Peter's oogen zich even op het licht instellen, maar al gauw ontdekte hij zijn man bij een tafeltje tegen de muur. Hij kreeg een voor anderen onwaarneembaar hoofdknikje, keek even naar twee mannen, die op enkele passen afstand van zijn kameraad zaten te dineeren en nam toen plaats bij de leestafel. Langs zijn courant heen, keek hij door zijn bril van vensterglas naar de twee Gestapo-spionnen, die hun wijnglas

ophieven en met elkander klonken. Hoogstwaarschijnlijk deden zij dit vanavond voor de laatste maal. Peter ontgrendelde met een druk je van zijn duim de zware Browning, welke hij in de zijzak van zijn colbert droeg en trachtte het Duitsche legerbericht te lezen waarin, voor de zooveelste maal, sprake was van een elastische distancieeringsbeweging aan het oostfront. De vijand had weer eens zware, bloedige verliezen geleden. Die in het bruine kostuum, die zoo smakelijk zat te pimpelen, was zijn man, die ging straks ook bloed verliezen. De andere, die een vischgraatje tusschen zijn tanden uitpeuterde, was voor Jaap. Op zijn minst de dood van een dozijn kameraden had dit tweetal op zijn geweten en het aantal Joden dat die twee schurken hadden weggesleept moest in de honderden loopen. Vooral goed raken, de hond is het dubbel en dwars waard. Nog maar een flesch wijn en de heeren namen flensjes toe. Toe maar, het kan niet op. Jaap knikte, scheen ook te vinden dat het galgenmaal lang duurde. Al minstens zes keer had hij die stomme oproep voor vrijwilligers gelezen, toen de kerels eindelijk koffie bestelden. ‘Ober, afrekenen,’ zei Peter. Keek die bruine hierheen of was het alleen maar verbeelding? Geen poppenkast, die vent kende hem niet en hij zag er in zijn net pak en met zijn bril op door en door onschuldig uit. Die van Jaap stond op, geeuwde, rekte zich behaaglijk uit en doofde zijn nog maar half opgerookte sigaret in de aschbak. Wat een smoel! En sigaretten kwamen de heeren blijkbaar ook niet tekort. Nog even - Jaap stond al op, liep kalm naar de ingang - dan was het zoover. ‘Zeker heeren,’ zei de ober. Zeker, u hebt nu nog enkele minuten te leven. Jaap ging voor, de twee agenten volgden en vlak achter hen aan kwam Peter. Het kon niet mooier; alsof zij het er om deden en de dood zochten, gingen die kerels dadelijk het nauwe, donkere steegje in. Op kogellagers, hoorde Peter een van de twee zeggen. Alleen maar kogels, dacht hij en haalde de trekker over. Bijna gelijktijdig klonken de twee schoten, bijna gelijktijdig, van dichtbij in hun ruggen getroffen, slaakten de mannen een gil en vielen neer. In het duistere steegje ontstond tumult, klonk geschreeuw en het geluid van snelle voetstappen. Peter botste tegen iemand aan en rende weg, vlug en onhoorbaar, als op kogellagers.

‘In orde,’ zei hij tot den man bij de fietsen.

‘Ik ga eerst even naar huis,’ zei Jaap, toen zij op het Rokin naast elkaar reden. ‘Ik heb honger gekregen.’

Nu Tom ondergedoken was, had zij er niet alleen nog een beschermeling bij gekregen, maar kwamen ook de zorgen voor alle anderen alleen op Truus neer. Ook de familie Berger, die

van schuilplaats veranderen moest, omdat Rebecca het niet met haar gastvrouw vinden kon, veroorzaakte veel last.

Nauwelijks van een nuttelooze reis in de provincie teruggekeerd, kreeg Truus de boodschap, dat zij dadelijk naar het asyl moest komen. Er was iets ernstigs gebeurd. Zonder zich tijd te gunnen te eten, nam zij de fiets en begaf zich op weg, vervuld van de somberste verwachtingen. Onderweg sprong een van de oude, tallooze keeren geplakte banden. Met de fiets aan de hand kwam zij, na een tocht van drie kwartier door regen en wind, met zware hoofdpijn en doorweekte kleeren bij het asyl aan. Jo Bolle maakte de deur open en fluisterde haar toe, dat Agsteribbe dood was. Die middag, na een korte, onbeteekenende ruzie, was hij zonder een kik te geven uit zijn stoel op de grond gevallen. Een sterfgeval, dat had nog juist aan de ellende van deze menschen ontbroken. Niet wetend wat zij doen moest, bleef zij even in het donkere gangetje staan. Hoe kon zij die ongelukkige, onzelfstandige vrouw troosten, wat moest zij den anderen zeggen? Zij vond geen woorden, was te uitgeput, te zat van al die misère om kalm te kunnen denken, kon alleen maar haar handen tot vuisten ballen, in verbitterde nuttelooze opstandigheid tegen iets dat geen naam had en ongrijpbaar was. Voordat zij de achterkamer betrad, was haar opstandigheid al weer voorbij, hadden haar woede en medelijden plaats moeten maken voor de alles overheerschende vraag waar men met het lijk zou moeten blijven. Aangifte van overlijden en een normale begrafenis waren onmogelijk, omdat daardoor alles ontdekt zou worden. Men moest tot elke prijs vermijden de autoriteiten in het geval te mengen en trachten zich in het geheim van het lijk te ontdoen.

Allen zaten stil bij de tafel en keken haar vragend aan. Zelfs tante Clara, die haar anders altijd dadelijk met klachten op het lijf viel, zei geen woord, schudde alleen maar even haar hoofd en toen hun blikken elkaar kruisten, zuchtte zij nadrukkelijk en beschuldigend. Vrouw Agsteribbe was boven, op haar kamer, waar zij niet vandaan wilde komen.

Truus wist het nu wel, had hier niets meer te zoeken en moest er zoo vlug mogelijk op uit, om te zorgen dat het lijk weggehaald werd. Het zou moeilijk genoeg zijn menschen te vinden, die zich met dit ellendige en gevaarlijke werk wilden belasten en het was beter eerst naar Tom te gaan en met hem te overleggen dan hier haar kostbare tijd te verknoeien. Maar haar voeten weigerden haar langer te dragen, zij was duizelig, voelde een neiging tot braken en moest gaan zitten om niet tegen de grond te slaan. Als zij nu ook nog ziek werd, dan was de maat vol, konden die stakkers hier hun testament wel maken. Ada bracht haar een glas

water en nadat zij even met de oogen dicht gezeten had, voelde zij zich iets beter. De ronde tafel met de vier menschen, die haar zwijgend aankeken, deed haar denken aan een kermistent, een draaimolen met malle houten poppen. Niemand sprak, allen schenen op haar te wachten. En zij kon niet helpen, wist even weinig, was even machteloos als deze zwijgende houten poppen. Gemakkelijk, dacht zij verbitterd, als je altijd maar op anderen rekent, je op je onmacht kunt beroepen om je overal aan te onttrekken en dan dengeen die het doet nog verwijten kunt, dat hij te kort schiet en fouten maakt. Tante Clara moest het haar maar niet kwalijk nemen, dat zij geen rekening gehouden had met de dood en niet voor een geheime begrafenisonderneming gezorgd had. Dwaasheid! Wat konden die stakkers er aan doen dat zij hier zaten opgesloten met een lijk, waarmee zij geen weg wisten en waarbij zij zelfs niet vandaan konden loopen. Begrijpelijk dat deze menschen al hun hoop op haar gevestigd hielden en zwijgend op haar beslissing wachtten.

‘Wij zullen het laten weghalen,’ zei ze, ‘zoo vlug mogelijk. Misschien morgenavond.’

Tante Clara knikte goedkeurend, maar Ada zei, dat er moeilijkheden zouden komen. Toen oom Jozef gezegd had, dat men het lijk in het geheim onder de grond moest stoppen, had vrouw Agsteribbe zich verzet en gezegd, dat haar man een fatsoenlijke Joodsche begrafenis moest hebben.

‘Ook dat nog!’

‘Daar is ze niet vanaf te brengen. Wij hebben allen al met haar gepraat maar het helpt niks.’

‘Jullie hadden haar niet moeten tegenspreken. Nu is ze wantrouwig geworden. Laat mij maar eens met haar gaan praten.’

Boven, in het kleine kamertje, waar alleen maar een zwak, met papier omhuld lampje brandde, omdat er geen verduisteringsgordijnen waren, zat vrouw Agsteribbe ineengedoken bij het lijk van haar man. Zij keek niet op toen de vrouwen binnen kwamen, reageerde niet toen zij werd aangesproken en pas nadat Truus de hand op haar schouder gelegd had hief zij het hoofd op en barstte in tranen uit. Wat moest zij zeggen? Zij was leeg, kon geen woorden van troost vinden voor dit kale, wrange leed. Zacht streelde zij het krullige droge grijze haar en terwijl haar tranen op het gebogen hoofd vielen, moest zij zichzelf er aan herinneren, dat zij hier niet gekomen was om te troosten, maar om te bedriegen, die oude vrouw het lijk van haar man te ontfutselen. Zij moest hard zijn, iedere traan was te veel voor dit leed, menschelijkheid was hier een misdaad, medelijden, een overtollig gevoel

waarop de mensch in deze tijd geen recht meer had, maakte week en besluiteloos. Een Joodsche begrafenis, waarvan overigens toch niets meer kon komen, omdat de laatst overgebleven leden van de Joodsche gemeente waren weggevoerd, beteekende niet een, maar zes lijken.

‘Ik zal mijn best doen,’ beloofde zij, ‘ik ken iemand van de Joodsche secretarie. U hebt gelijk; ieder mensch heeft recht op een behoorlijke begrafenis.’

Zij hoorde het zichzelf zeggen en zag met verbazing dat haar banale, zonder overtuiging uitgesproken woorden de vrouw eenigszins gerust stelden, inplaats van opnieuw haar wantrouwen te wekken.

Het sloeg half elf toen zij weer buiten in de regen stond en tot de ontdekking kwam, dat het te laat geworden was om nog naar Tom te gaan. De volgende dag ging voorbij, zonder dat zij iemand gevonden had, die het lijk kon weghalen. Tom zei dat er niets anders overbleef dan het lugubere werkje zelf op te knappen, het lijk in een doek te wikkelen en het 's avonds laat, niet te dicht in de buurt van het asyl, op straat te leggen. Truus wilde hieraan niet beginnen, vond de zaak te gevaarlijk en achtte het beter om eerst nog eens met haar politie-inspecteur te gaan praten. Ook dit onderhoud leverde geen resultaat op en na verschillende andere tevergeefsche pogingen waren zij 's avonds nog even ver.

‘Er zit niet anders op, dan het zelf te doen,’ herhaalde Tom. ‘Ger zal mij wel willen helpen.’

Van Tuin, die het kleermakertje gekend had en begrip toonde voor de moeilijke toestand waarin zij verkeerden, zou zeker hebben geholpen als hij daartoe in staat zou zijn geweest, maar zijn ziekte had hem uitgeput en hij kon nog maar nauwelijks op zijn beenen staan. Van Ger begaven zij zich naar Bertha, waar niemand thuis was, zoodat hun niets anders overbleef dan een briefje in de bus achter te laten. Opnieuw was een dag verloren gegaan, hadden zij niets bereikt. Intusschen zaten de menschen in het asyl, die niet begrepen waarom zij niets hoorden, vol ongeduld op haar terugkeer te wachten. Ook de volgende dag gebeurde er niets, sjouwde zij zonder iets te bereiken de stad door en pas toen het avond en te laat geworden was om nog iets te ondernemen, kwam Herbert bij Tom en sprak met hem af, dat hij helpen zou bij het weghalen van het lijk.

De schemering was nog maar nauwelijks ingetreden, toen zij zich de volgende avond naar het asyl begaven. Herbert had zijn fiets meegenomen, om daarop straks het lijk te kunnen vervoeren. De toestand in het sterfhuis was nog dezelfde als toen Truus er

de eerste keer geweest was: beneden in de woonkamer vier zwijgende menschen aan de ronde tafel en boven de vrouw bij het lijk van haar man. Het was verstikkend benauwd onder de lage balkenzolder en Tom kreeg toen hij binnenkwam de indruk, dat er reeds een zwakke lucht van ontbinding hing. Toen hij verteld had wat hij wilde doen, schudde Bolle het hoofd en zei, dat er op deze manier niets van terecht zou komen. De vrouw zou nooit toelaten dat het lijk zoo werd weggehaald, zij wilde dat haar man een Joodsche begrafenis kreeg, luisterde naar niemand, was koppig en wantrouwig. Al die tijd had zij niet gegeten en de kamer niet verlaten.

Truus en Tom keken elkaar met een blik van verstandhouding aan; zonder er verder over te hebben gesproken, hadden zij beiden gehoopt, dat vrouw Agsteribbe berusten en hun geen moeilijkheden meer veroorzaken zou. Eerst nog maar eens met haar praten, niets doen, toegeven en kijken hoe ver wij het brengen kunnen.

Naarmate men hooger op de trap kwam, werd het duidelijker, dat de weeë geur, welke men beneden reeds had waargenomen, lijkenlucht moest zijn geweest. In het kleine kamertje stonk het, maar omdat het aan de straatzijde lag, durfde men geen raam te openen. Met vrouw Agsteribbe viel niet te praten, zij antwoordde nergens op en bleef ineengedoken zitten, zonder zich te verroeren, zoodat men zelfs niet kon nagaan of zij luisterde. Pas toen Tom haar aanraakte, schrok zij en keek hem aan. Haar oogen hadden alle uitdrukking verloren, lagen bewegingloos in de diepe kassen en Tom kreeg de indruk, dat zij hem zelfs niet herkende. Waarschijnlijk zou hij met evenveel kans op begrip tegen de doode als tot deze uitgebluschte vrouw hebben kunnen praten. Zonder hoop dat zijn woorden verstaan of zelfs maar gehoord zouden worden, begon hij te vertellen van een onderhoud, dat hij met den secretaris van de Joodsche gemeente zou hebben gehad. Men had hem beloofd, dat haar man op de begraafplaats te Diemen zou worden begraven, dat hij een Joodsche begrafenis zou krijgen.

‘Verstaat u mij?’ vroeg hij, zijn blik in de glazen pupillen borend. ‘Een echte Joodsche begrafenis.’

Het verstarde masker bleef onbewogen, vertoonde geen verandering, waaruit hij zou hebben kunnen afleiden, hoe de vrouw zijn woorden opnam. Toch moest hij er voor oppassen niet uit zijn rol te vallen, zich niet te laten misleiden door deze geestelijke afwezigheid die, hoe onaannemelijk het ook scheen, een waakzaam wantrouwen kon verbergen. Men kon den doode niet komen halen, ging hij voorzichtig verder, want dat was te gevaarlijk, zooals

zij zeker wel begreep. Het lijk moest gebracht worden naar het lijkenhuis in de Nieuwe Kerkstraat, waar verder voor alles zou worden gezorgd.

‘Het heeft heel wat moeite gekost die menschen zoover te krijgen,’ besloot hij. ‘De weinige Joden, die er nog zijn, durven niet veel te wagen. Maar het is tenslotte toch gelukt. Bent u tevreden?’

Het was stil, een drukkende, geladen stilte, waarin allen met ingehouden adem naar het vrouwtje keken. Nog altijd wist Tom niet of zij naar hem geluisterd en hem verstaan had, was er geen teeken van leven of emotie waar te nemen op het grauwe, als in ontzetting verstarde gelaat.

‘Zegt u nu iets,’ zei hij op bijna smeekende toon. ‘Zonder uw toestemming kunnen wij immers niets doen?’

De vrouw bewoog zich, draaide haar hoofd om en keek de omstanders aan. Met een uitdrukking van pijn op haar gelaat sloot zij haar oogen en fluisterde iets onverstaanbaars. Zich tot haar overbuigend, verstond Tom de woorden talles en kist.

‘Daarvoor zal men in de Kerkstraat zorgen,’ beloofde hij. ‘Uw man krijgt alles wat noodig is. Zullen we hem dan nu maar wegbrengen?’

Herbert en Bolle, die zich op de achtergrond gehouden hadden, vatten zijn vraag op als een teeken dat zij hun gang konden gaan en kwamen naar voren met de oude deken, waar het lijk ingewikkeld moest worden. Te vroeg, dacht Truus, maar gebeuren moest het toch, en vrouw Agsteribbe's hand nemend, ging zij voor haar staan, om te voorkomen dat zij zien zou wat er met het lijk ging gebeuren. Zij kreeg echter geen tijd dit voornemen geheel uit te voeren, want nog voor de mannen bij de matras waren, was de vrouw opgesprongen en had zich, een scherpe doordringende kreet uitstootend, op het lijk geworpen. Grommend als een hond dien men een stuk vleesch ontrukken wil, bleef zij op den doode liggen, haakte haar kromme vingers in het laken dat het lijk bedekte en gilde opnieuw toen zij door Herbert werd aangeraakt. Allen, met uitzondering van Herbert, die zich de gevaarlijke positie waarin zij verkeerden te weinig bewust was, bleven zij als versteend staan, ademloos luisterend om na te gaan of de buren het gegil gehoord hadden. Na eenige minuten, die een eeuwigheid schenen te duren en waarin zij niets anders hoorden dan het doffe gegrom van de vrouw, herademden zij en durfden weer te fluisteren. Op deze manier ging het niet, zouden zij allen verraden worden. Zij is gek geworden, dacht Tom. Waarom zeven levenden op te offeren voor een lijk en een gek? Kon die vrouw dan niet onschadelijk gemaakt worden? Er was

maar één antwoord op deze vraag: moord. Hij rilde alsof hij het koud had en liep naar het raam om even alleen te zijn, zonder er aan te denken, dat het gevaarlijk was daar te staan. Kon men dan kalmweg een weerlooze stakker neerslaan, alleen omdat het moest, omdat men geen andere uitweg wist? Zou hij de moordenaar moeten worden van een vrouw, wier leven hij had willen redden? Satanische gril van het noodlot en bovendien sentimenteel gewauwel waarmee hij niet verder kwam. Gek of niet, die vrouw was gevaarlijk en moest onschadelijk worden gemaakt. Moord dus? Ja, een moord, antwoordde hij zichzelf. Hij zou evengoed biefstuk of regenboog of elk ander woord gezegd kunnen hebben, zoo weinig indruk maakte het op hem.

‘Luister eens,’ hoorde hij Truus fluisteren, ‘ik begrijp je, dacht waarschijnlijk hetzelfde. Maar dat gaat niet, dat kunnen wij geen van allen. Ga naar dokter Jonker, die kan ons misschien helpen. Probeer het nog eens.’

Jonker kon helpen, als hij wilde. Dit was de andere uitweg.

Twee minuten later zat hij op de fiets, was hij onderweg naar den arts, die den onderduikers reeds eenige keeren medische hulp had verleend en die wist dat zij hier met een lijk zaten opgescheept.

De dokter, verwonderd te hooren dat het lijk nog altijd niet was weggehaald, was na eenig aarzelen bereid hem uit de beroerde situatie te helpen, maar niet op de manier welke Tom verlangde. Men kon die vrouw kalmeeren en voorloopig gevaarloos maken door haar een verdoovend middel in te spuiten. Dat was te doen, al was het dan wel bezwaarlijk dat er zooveel menschen bij tegenwoordig waren, die later zouden kunnen praten. Maar daarmee was men niet klaar, want die vrouw zou na verloop van eenige uren weer bij kennis komen en dan opnieuw en waarschijnlijk nog meer te keer gaan, als zij zag dat het lijk verdwenen was. En wat dan?

‘Dan nog maar een injectie,’ zei Tom. ‘Haar voorloopig in een toestand van heele of halve bewusteloosheid houden. Er zit waarschijnlijk niets anders op.’

‘Dat is het nu juist,’ antwoordde Jonker, ‘en dat maakt de zaak voor mij te gevaarlijk. Ik wil je heel graag helpen, Garf, maar ik moet ook aan mezelf en mijn gezin denken. Hier, neem dit.’ Hij gaf Tom een injectiespuitje en opende een kastje, waaruit hij een met ampullen gevuld doosje nam. ‘Scopolamine,’ zei hij, ‘dat is betrouwbaar en werkt binnen enkele minuten. Gewoon onderhuids inspuiten, 't komt er niet op aan waar, een kind kan het. Als zij weer bij kennis komt, geef je haar voorloopig maar telkens een nieuwe dosis. Geluk er mee en laat mij morgen eens weten hoe het gegaan is.’

Het is niet eens zoo heel veel anders dan een gewone moord, dacht Tom, toen hij, nadat zij de vrouw gegrepen en haar een prop in de mond geduwd hadden, met bevende vingers de hals van de ampul brak en het spuitje vulde. Het slachtoffer, dat zich eerst heftig verweerd had, zat nu stil, liet alles met zich doen en gromde alleen maar diep in haar keel. Op het oogenblik dat de naald in de huid van de onderarm drong, kreeg zij een krampachtige schok, alsof zij door een electrische stroom getroffen was, sperde haar oogen wijd open en zoo onnatuurlijk ver weken de oogleden, zóó fel glinsterde het oogwit in het schijnsel van de zaklantaarn, dat het Tom was alsof zij met haar oogen gilde. Dit duurde slechts even, korter tijd dan hij noodig had om het zuigertje omlaag te drukken, toen sloot zij de oogen en viel haar hoofd slap terzijde. Vrouw Agsteribbe was bewusteloos, maar dit kon bijna niet het gevolg zijn van de injectie, daar het vergif, zooals Jonker gezegd had, pas na eenige minuten werkte. Waarschijnlijk had zij een flauwte, was de onverwachte prik, misschien verbonden met de gedachte dat men haar ging vermoorden, in haar toestand van overspanning voldoende geweest om haar het bewustzijn te doen verliezen. Zij wachtten nog even om zekerheid te hebben dat zij niet meer bij zou komen en wikkelden toen het lijk in de deken. Terwijl zij hiermee bezig waren, sloeg het van een toren in de buurt elf uur. Zij konden nu de straat niet meer op, zonder een grooter risico te loopen, dat zij door de politie zouden worden aangehouden. Het er toch maar op wagen, meende Herbert, als zij voor elf uur een agent zouden zijn tegengekomen, zou het waarschijnlijk ook mis zijn geweest en een voordeel was, dat er nu niet veel andere menschen meer op straat waren.

Het lijk werd naar buiten gedragen en op de fiets gelegd. Tom en Herbert brachten het weg, steunden ieder aan een kant de last, die niet op het zadel bleef liggen en bij elke schok weg gleed. Zij liepen de gracht af, sloegen de eerste zijstraat in en volgden toen een andere gracht, maar bij iedere hoek bleven zij even wachten, luisterend naar voetstappen. Eindelijk, na nog enkele honderdtallen meters, die even zooveel kilometers schenen, te hebben afgelegd, vonden zij, dat zij ver genoeg weg waren en legden het lijk bij een boom neer. Omdat het niet raadzaam was de lange weg naar huis te gaan, hadden zij besloten naar het asyl terug te keeren en daar tot vier uur te blijven. Truus wachtte hen in de gang, gaf beiden een zoen en begon te huilen. Ada en tante Clara hadden vrouw Agsteribbe naar de achterkamer gebracht waar zij nog steeds bewusteloos op een divan lag.

Tegen vieren liet Tom Ada zien hoe zij een injectie moest geven en ging toen nog even naar de patiënt kijken. Zij lag volkomen stil, zoo rustig dat het beangstigend was. De ademhaling scheen te hebben opgehouden en toen Tom de koude pols nam, voelde hij niets. Misschien is het normaal, dacht hij, maar deze veronderstelling verjoeg zijn somber vermoeden niet en hij besloot nog even te blijven. Toen de dag aanbrak, was in vrouw Agsteribbe's toestand nog geen verandering gekomen en toen tegen acht uur de vuilnisman ratelend langs de huizen ging en het zonlicht de heele achterkamer vulde, was het magere lichaam stijf en onbuigzaam als een plank.

‘Dood,’ fluisterde Tom, ‘zij ook.’

Dokter Jonker liet zich overhalen, kwam na het spreekuur en constateerde de dood. Waarschijnlijk had de vrouw een hartverlamming van schrik gekregen.

Nog diezelfde nacht kreeg ook vrouw Agsteribbe haar Joodsche begrafenis.

[XXXV]

Voor de vierde maal sedert het land bezet is, vallen de bladeren, bloeit de aster en gaat de bevolking de verschrikking van een oorlogswinter tegemoet. Nog donkerder dan vroeger zijn de vooruitzichten, schaarschte is in gebrek veranderd, het grootste deel van het volk komt tekort, is niet meer bestand tegen de lasten en beproevingen van een harde winter. Nederland, vroeger een der rijkste landen van de wereld, is arm geworden. De sprinkhanenzwermen uit het Oosten hebben het leeg- en kaal gevreten, de Teutoonsche Moloch heeft het, op wat armzalige resten na, opgeslokt. Maar nog altijd is het monster niet verzadigd en vreet het door.

Een half millioen mannen werken buitenslands in de wapenindustrie aan verdedigingswerken en wegen, binnenslands zwoegen minstens evenveel voor den vijand, honderdvijftigduizend Joden, van alles, zelfs van hun identiteitspapieren, beroofd, zijn gedeporteerd met onbekende bestemming, het land bloedt uit duizend wonden, maar de heeren in Berlijn staken de bloedtransfusie niet en tappen hun slachtoffer maandelijks tweehonderdmillioen gulden af, de industrie is lamgelegd en werkt alleen nog maar voor Duitschland, winkels, kantoren, werkplaatsen en magazijnen zijn bij duizenden gesloten, fabrieken en laboratoria van hun kostbaarste machines en werktuigen beroofd, nog altijd rollen lange karavanen vervoermiddelen, wagons, locomotieven, trams en autobussen naar het Oosten, worden kudden vee over de grenzen gedreven, het weinige dat de vitrines der geopende warenhuizen bevatten is niet meer dan afval, dat de overwinnaar zelfs geen blik waard acht. Vier jaar lang heeft het monster gevreten en zijn maaltijden doorgespoeld met stroomen bloed, maar het is er niet dikker, niet sterker en gezonder van geworden. Het Derde Rijk verbruikte meer dan het vreten kon, het heeft zijn krachten en een deel van die der onderdrukte volken in een vernietigende oorlog, de grootste en krankzinnigste van alle tijden, roekeloos verteerd, het begint teekenen van uitputting te vertoonen, die wijzen op het naderend einde.

Het najaar is nog maar nauwelijks begonnen of het onuitputtelijke Rusland, met vulpen en microfoon reeds eenige keeren totaal verslagen, zet een nieuw offensief in, dringt voorwaarts

en herovert Kiëf, de hoofdstad van de Oekraïne. De Duitsche legerleiding noemt de gedwongen terugtocht van de troepen een elastische verdediging en de wereld, die reeds kennis maakte met het elastische front, dat de Franschen en Engelschen in 1940 in Noord-Frankrijk gevormd hadden, kort voordat zij werden verslagen, glimlacht hoopvol. Na Kiëf vallen Schitomir en Berdichef; het Roode Leger nadert de westgrens van zijn rijk. In Italië is de geweldige Mussolini, schepper van een Imperium waarvan geen emmer vol zand meer over is, met een schop tegen de achterkant van zijn purperen maarschalkenpantalon naar huis gestuurd en kan aan het schrijven van zijn memoires beginnen. De oude Badoglio, die van de eerste dag af niet veel aardigheid in een met Duitschland gedeelde wereldheerschappij heeft gehad, heeft met een voor een bejaarden maarschalk verrassende voortvarendheid, gecapituleerd. De helft van het land is bezet door Engelsche en Amerikaansche troepen. De zendlampen der Duitsche radiostations gloeien en barsten van verontwaardiging over deze trouweloosheid en dit verraad, maar de wereld lacht. In Jougo-slavië en Rusland vallen partisanen de Duitschers in de rug aan, knauwen in een sloopende guerilla het moreel en de stootkracht van Hitler's keurtroepen. Dag en nacht kleurt de gloed van brandende steden de lucht boven Duitschland rood, regent het bommen en phosphor in het nazi-paradijs, wordt de wapenindustrie vernield, het leven gedesorganiseerd. Terreur, schreeuwen Goebbels' kranten, een verschrikkelijke vergelding wordt voorbereid. In Engeland staan millioenen gereed om de vesting Europa binnen te vallen en dwingen de Duitschers een machtig leger, dat goed in Rusland gebruikt zou kunnen worden, in het Westen te houden. Goebbels pocht op zijn Westwall, tart de Yankee's en de Tommies om een poging tot invasie te doen. Ondanks haar vrees voor hetgeen straks, als de oorlog zijn hoogtepunt bereikt, gebeuren kan, lacht de wereld, omdat zij begint te begrijpen, dat Duitschland's rol spoedig zal zijn uitgespeeld.

De winter, die iedereen met bezorgdheid had tegemoet gezien, bleek mee te vallen, de temperatuur daalde zelden meer dan enkele graden beneden het vriespunt en sneeuw viel er bijna niet. Het weer was zoo mild, dat de menschen begonnen te gelooven aan de mogelijkheid van een invasie vroeg in het jaar, zooals de Duitschers dit hadden voorspeld. In Januari werd algemeen verwacht dat deze groote gebeurtenis, waardoor een eind aan de oorlog kon komen, ieder oogenblik kon plaatsvinden. De dagbladen publiceerden bijna elke dag een bericht over de voorbereidende maatregelen in Engeland en er werden biljetten

aangeplakt, waarop de bevolking werd medegedeeld, wat zij in geval van een landing te doen en te laten had. Overal in het land werden maatregelen getroffen, die er op schenen te wijzen dat ook de vijand de beslissende actie op komst achtte. De telefoonverbindingen van tienduizenden aangeslotenen werd verbroken, in de nabijheid der groote steden werden tankgrachten gegraven, op alle punten van eenig strategisch belang maakte men kazematten en machinegeweerposten. Er was zooveel prikkeldraad noodig, dat de voorraden onvoldoende bleken en de boeren gedwongen moesten worden het draad van hun hekken en omheiningen te sloopen en in te leveren. Nieuwe gebieden moesten worden ontruimd en in de westelijke provincies werden polders onder water gezet. Midden in Amsterdam verrezen bunkers, door Duitschers gebruikte gebouwen werden in vestingen veranderd, bootenhuizen in de Amstel afgebroken. Als het zoo doorgaat wordt Amsterdam een tweede Stalingrad, zeiden de menschen bezorgd.

De negentig dagen, welke de Duitschers Churchill na zijn laatste redevoering gegeven hadden om Europa vanuit het Westen binnen te vallen, verstreken zonder dat er iets gebeurde. Wie nauwkeurig naar de berichten uit Engeland geluisterd had, wist dat daar nooit gesproken was van een bepaalde termijn, maar de Duitsche propaganda hield het hardnekkig op drie maanden, alsof zij te beslissen had. Het volk geloofde het en was teleurgesteld toen de tijd voorbij ging en de Engelschen niet kwamen. De zenuwoorlog werd intensief gevoerd: de Engelschen zorgden er voor dat de dreigende invasie geen oogenblik werd vergeten, de Duitschers matten de bewoners der Noordzeelanden af door telkens nieuwe termijnen vast te stellen en door er onophoudelijk op te wijzen, dat West-Europa een grondige verwoesting te wachten stond. Meester Prikkeldraad, een oubollig renteniertje met een lintje in zijn knoopsgat, verscheen op de aanplakzuilen en leuterde in ulevellenrijmen een beetje over de oorlog. Hij vertegenwoordigde den gemiddelden Nederlander, zooals de Hitlerjongens zich dien voorstelden, maar wat men verder precies beoogde met dit in verschillende gedaanten ten tooneele gevoerde onbeduidende figurantje in de zenuwoorlog, was geen oningewijde duidelijk.

In Maart begonnen de nazi's een ‘Slag om Amsterdam’, werden duizenden propagandisten en werkers van de N.S.B. gemobiliseerd, om te elfder ure te trachten de hoofdstad voor het nationaal-socialisme te winnen. De Jeugdstorm zwermde uit, vulde de doodsche straten met gezang en tromgeroffel, iedere

avond werden vergaderingen gehouden en huisbezoekers werkten de stad systematisch af, straat na straat, huis aan huis. De bevolking haalde haar schouders op voor dit vertoon van ijver, zoo kort voor het afscheid, zij begreep niets van deze werfcampagne voor een ten doode opgeschreven Beweiging, welker einde reeds in zicht scheen.

Met de mededeeling, dat hij wel even zou opbellen, als hij een nieuwe wereldbeschouwing noodig had, had van Tuin den nazi-propagandist, die reeds naar boven gekomen was, op het trapportaal laten staan en was naar zijn kamer gegaan. Je behoeft je niet met politiek in te laten; als de nazi's de baas zijn, bemoeit de politiek zich wel met jou. Toen hij voor zijn tafel zat en aan dien ridder van de driehoek dacht, die zooeven een aanslag op zijn politieke maagdelijkheid had willen doen, herinnerde Ger zich deze woorden, welke Redens lang geleden tot hem had gezegd. Arme Hans, zou hij ook in het concentratiekamp nog altijd wachten op het uitbreken van een proletarische revolutie in Duitschland?

Hij greep een boek, las eenige zinnen zonder aandacht, begon toen opnieuw, doch hield er na een paar minuten mee op. Het wilde vandaag niet, de oorlog waaraan geen eind scheen te komen, zat hem weer dwars. Toen Purax bestond had hij zijn werk gehad, was nij niet zoozeer zijn wisselenden stemmingen ten prooi geweest en had het oorlogsgebeuren niet voortdurend in het centrum van zijn belangstelling gestaan. Nu echter schoot er te veel tijd over om na te denken en boden zijn boeken hem niet voldoende afleiding meer. Zijn bestaan was kleurloos en eentonig geworden. Vroeger kon hij, als het hem thuis te benauwd werd, nog eens naar Sannie gaan, maar sedert een ander de hem eens toegedachte plaats bij de tapkast had ingenomen, bezocht hij de kroeg niet meer. Lex, een gezellige jongen om een glas bier mee te drinken, was van de aardbodem verdwenen; Carla scheen niet meer te weten dat hij bestond en alleen aan haar Peter te denken. De eenige, die hem trouw gebleven was, was Bert van de rijwielstalling, maar hij ging niet vaak meer met hem op stap omdat hij, zoowel lichamelijk als financieel, niet meer in staat was het tempo bij te houden waarin de oude olieman dronk. Hij werd oud en voelde zich eenzaam en vermoeid.

Tusschen een pak papieren, dat hij onder zijn ledikant vandaan gehaald had, vond hij de huurderslijsten, welke hij had ingevuld, toen hij als opzichter de juist gereed gekomen huizen voor Stevens had verhuurd. Dat was nu, op een paar maanden

na, vijf jaar geleden. Vijf jaar, waarin een wereld was ondergegaan, millioenen de dood waren ingejaagd, steden van de aardbodem weggevaagd en heele landen verwoest waren. Waarvoor? Hij was arm geweest toen de oorlog uitbrak, rijk geworden en zou straks, als het vrede was, weer even arm zijn. Maar hij leefde nog, ofschoon hij herhaaldelijk gedacht had, dat hij de houten overjas had moeten aantrekken. Om je rot te lachen, zoo grillig en onberekenbaar alles was. Verheul, las hij op een lijst. Dat was Peter's vader, de wagenbestuurder, dien ze na de staking hadden doodgeschoten. Gompertz, het boekenjoodje, weg en waarschijnlijk al lang dood. Stampfer, de mof, ook dood, gevallen op het veld van eer, zooals die jongen van Beumer. Die oude Beumer zou het ook wel niet lang meer maken. Degen, weg; Beekman, ook dood. De politieagent te Slaa was een der weinigen van de eerste bewoners in wiens gezin niets gebeurd was, en dan daar, Bakelmans, de miezerige bankbediende, die nu voor de Gestapo scheen te werken. Van de verder verwijderde bewoners kon hij niet veel nagaan, omdat hij alleen zijn naaste buren kende, maar in die andere huizen zou het zeker niet veel beter zijn. Overal, in elk huis, in ieder gezin, had de oorlog zijn sporen achtergelaten. Zoo was het in dit straatje, zoo was het in de heele stad en zoo was het bijna over de geheele wereld. En dan gingen er nog gekken langs de huizen om te informeeren of je soms lust had aan dit moord-en-brandspelletje mee te doen.

's Avonds kwam Tom bij hem aanloopen, een verrassing nu zij elkaar nog maar zoo weinig zagen. Zooals het meestal ging, volgdel echter ook op deze vreugde een teleurstelling, want Tom's bezoek was een afscheid. Hij ging er een poosje tusschenuit, omdat hij het niet langer kon uithouden in zijn donkere, vochtige schuilplaats. Voorloopig zou hij logeeren bij een arts op een klein dorp benoorden het IJ, niet ver van Amsterdam. De volgende avond zou hij op de fiets naar zijn nieuwe verblijfplaats vertrekken.

‘Jij ook,’ zei Ger, alsof hij Tom verweet, dat hij hem nu ook nog in de steek liet.

Zij spraken over de oorlog, over de kans op een spoedige vrede. In Duitschland broeide het, meende Garf, daar stegen de kansen voor het communisme. Toen zijn vriend vertrokken was, bleef van Tuin stil bij de kachel zitten, rookte een dure sigaret, die naar smeulende mest smaakte en schonk zich toen een kop surrogaatkoffie in, om de vieze smaak weg te spoelen. Nare boel, alles namaak, surrogaat, alleen de ellende was nog echt en zelfs

die niet eens meer, omdat zij een publieke aangelegenheid was geworden en door de machthebbers geëxploiteerd werd.

Met uitzondering van de voedselschaarschte en de door de bezetting veroorzaakte veranderingen in het openbare leven, waaraan men na vier jaar min of meer gewend geraakt was, bemerkte men niet veel in het dorp van de oorlog. Duitsche militairen of politiemannen zag men zelden in de stille straatjes, er was een nazi-burgemeester, die blijkbaar nog iets van zijn toekomst verwachtte en zich daarom toleranter gedroeg dan de democraat, die vroeger aan het hoofd van de kleine gemeente had gestaan, de politiemacht bestond uit twee slaperige veldwachters, gekleed in de nieuwe martiale uniform van de door de Duitschers ingestelde Staatspolitie, die hun indrukwekkendheid echter niet merkbaar verhoogde. 's Zondagsmorgens luidde de klok en wandelden de menschen naar het kerkje, zooals hun voorouders het eeuwenlang hadden gedaan, zoo nu en dan werd een huwelijk gesloten, kwamen kinderen ter wereld en ging iemand dood. Behalve een beetje geheimzinnig gewroet in duistere schuren, waar clandestien werd geslacht, de schurftig geworden verf op ramen en deuren, welke niet meer op tijd kon worden verfrischt en een paar verbleekte aanplakbiljetten, waarmee men avontuurlijke boerenjongens trachtte te bewegen een gewelddadige dood bij de Waffen-S.S. of de Kriegmarine te sterven, scheen alles in het dorp bij het oude gebleven te zijn.

In het gezin van dokter Heerema werd tweemaal per dag over de oorlog gesproken: een keer bij de lunch, als de dokter was thuis gekomen met de laatste van patiënten gehoorde radioberichten en een keer 's middags, als de krant kwam. 's Avonds, als de drukke dag achter de rug was en de dokter niet werd weggeroepen, zat men bijeen in de huiskamer bij een snorrende kachel, waarop een ketel heet water suisde. Als Heerema klaar was met het invullen van aanvraagformulieren voor extra voedsel voor zijn patiënten, sprak men over boeken, over de opvoeding der kinderen, over vacantiereisjes in het buitenland en meer van dergelijke onderwerpen, die belangrijk zijn voor menschen, wier verzekerd bestaan ongestoord verloopt. De schokken, die de wereld uit haar voegen rukte, schenen in deze rustige dokterswoning nauwelijks te worden gevoeld, de oorlog, die heele volken vermalen had, scheen deze menschen zelfs niet licht te hebben gekneusd. Het was alsof zij die vier verschrikkelijke jaren op een andere planeet hadden doorgebracht. En toch leefden zij op de rand van de krater, onder de rook van de stad,

welker bevolking werd gegeeseld door terreur en armoede. Maar wat wist zelfs de stadbewoner van hetgeen zich afspeelde in de kamer van zijn naaste buur? Wie gepasseerd werd, op wiens deur het noodlot niet klopte, kon zich geen voorstelling maken van hetgeen zich afspeelde in het huis van zijn buurman, die zijn deur had moeten openen. Wie niet door het gebeuren gegrepen werd, die liep vrij, die passeerden de ellende en ondergang rakelings, als de snel wentelende wielen van een machine, waarvan hij alleen de zuiging voelde. Het noodlot mat met de micrometer.

Later, toen de stadsmensen vertrouwder geworden was met het aangezicht van het dorp, begreep Tom, dat zijn eerste indrukken, zoowel van den dokter als van de dorpsbevolking, onjuist waren geweest. Ook hier, minder duidelijk waarneembaar dan in de stad, hadden oorlog en terreur de sporen van hun grove laarzen achtergelaten, ook hier woonden vrouwen, die op zekere avond tevergeefs wachtten op de terugkeer van haar man of zoon, ook achter deze lage deuren, waarvan enkele in haar verflaag nog de litteekens van geweerkolven droegen, werd gewacht op de brief die nimmer zou komen. Het dorp verborg, zooals de stad, zijn vervolgden en het huisvestte boeren, wier land onder water was gezet en die van huis en hof verjaagd waren. Dat de rustige Heerema nog vrij rondliep was, naar Tom pas begreep toen hij eenige maanden in huis van den dokter had vertoefd, weinig minder dan een wonder. Geen gelegenheid om de maatregelen van de Duitschers te saboteeren liet hij voorbijgaan, hij scheen in zijn district de vertrouwensman te zijn van het militante Medisch Contact, hij bezorgde mannen die naar Duitschland moesten tijdelijke kwalen, leerde hun simuleeren en schreef onjuiste attesten, hij gaf illegale pamfletten door, verleende onderduikers geneeskundige hulp en deed duizend andere dingen, die hem in de grootste moeilijkheden konden brengen. En zette hij zijn veiligheid niet reeds op het spel door hem, een voortvluchtige die gezocht werd, in zijn huis op te nemen? Ook het meeren-deel van deze schijnbaar rustig levende burgers stond vlak bij de wentelende wielen en kon bij de kleinste ondoordachte beweging gegrepen worden....

Het was vroeg in de lente, boomen en struiken waren nog kaal, maar een milde wind streek reeds over de grauwe aarde, waaruit zich het wit van vlinderfijne sneeuwklokjes, wiegend op ranke stengels, en het geel en paars der eerste crocussen hadden vrijgemaakt, als de voorklanken van enkele instrumenten uit het orkest, dat aanstonds de groote symphonie der kleuren zou inzetten. De velden, nog dor en doorplekt met donkere aarde-

vlekken als een versleten tapijt, zouden straks frisch en fluweelig worden, de zwarte skeletten der boomen zich hullen in ruischende, met bloesems geborduurde groene mantels waarin zich zingende vogels verborgen, de kalveren op stijve pooten dwaze sprongen maken op het malsche gras der weiden, de veulens hun manen schudden in de naar bloemen geurende wind. De aarde, haar baan volgend, verwijderde zich van de zon, de warmte nam toe en het zou lente en zomer worden. Dit lag in de aard der dingen, het was eigen aan de rhythmische golfbeweging van het leven, waarin diepte- en hoogtepunten elkander regelmatig opvolgen. Geen menschelijke macht vermocht deze beweging te wijzigen, deze gang te verstoren; de vele millioenen gewapenden, die elkaar op leven en dood bestreden, die steden in puin legden en landen verwoestten, zouden niet bij machte geweest zijn de afwisseling der getijden een seconde te verschuiven of het eind te vertragen van de oorlog, die zijn climax tegemoet ging. De strijd kan niet eindeloos voortgaan, vernietiging moet door opbouw, oorlog door vrede gevolgd worden, niet in de eerste plaats omdat de mensch dit verlangt, maar omdat hij gedwongen is de natuur te gehoorzamen, onderworpen is aan de wetten van het levensrhythme, dat verstoord evenwicht herstelt.

Tom wandelde door de tuin achter het doktershuis naar de kleine begroeide heuvel, waar hij, als de atmosfeer niet te nevelig was, de torens en hoogste gebouwen van Amsterdam kon zien. Aan de stad denkend, zag hij haar niet zooals zij thans was, zooals vier oorlogsjaren haar hadden gemaakt: een verbanningsoord, waar cipiers in uniform heerschten over veroordeelden, een doolhof van half verlaten straten met verzakt en versleten plaveisel, verwaarloosde huizen, gebroken ruiten en leeggeplunderde wijken, een stad zonder verkeer, zonder welvaart en vreugde, maar hij zag het Amsterdam van voor 1940, geen gevangenis, maar een wereld van vrije menschen, die hardop durfden spreken en lachen. Hij ging langs stille grachten, waar het goed en veilig was, dronk geurige, heerlijke koffie op zonnige terrassen, luisterde naar het vertrouwde klokkenspel der torens en zat in volle rookerige café's met vrienden, debatteerde en schold, prees en laakte, zonder ook maar een enkele maal angstig om te kijken. Beelden uit een oud verleden, gezichten van vrienden, die nimmer terug zouden keeren.

Achter de wolken klonk het geronk van vliegtuigmotoren, hoog boven zijn hoofd barstten de granaten, knetterden mitrailleurs. Achter het wolkendek werd gestreden, daar woedde, vanaf de aarde onzichtbaar, een luchtslag. Er vielen scherven en Tom ging

naar binnen, bleef in de huiskamer luisteren naar het motorgeronk, dat zich verwijderde, weer terugkeerde en soms geheel verstomde. In de verte gromde het geschut nog, toen zijn gastheer thuis kwam met het bericht, dat een Amerikaansche machine getroffen en in de polder neergestort was. Een deel der bemanning zou zich met behulp van parachutes hebben gered. Zij spraken nog over de aanval, toen de dienstbode opgewonden kwam vertellen, dat er twee boeren in de apotheek stonden met een gewonden vlieger. De burgemeester was al gewaarschuwd, zoodat de Duitschers wel spoedig zouden komen om den man te halen.

'Kom eens mee,' noodigde de dokter hem later, toen hij den man verbonden had, uit, 'die Amerikaan is een geschikte vent en die weet wel iets te vertellen. Hij is niet zwaar gewond, een granaatscherf je in zijn dij en hij heeft bij het neerkomen op de grond zijn voet verstuikt. Hij schijnt zich zijn nederlaag niet erg aan te trekken en maakt grappen met de meiden, die hem niet verstaan.'

Tom ging mee, hoorde op de gang reeds het heldere lachen van den vlieger. Bekend klonk hem deze uitbundige, ietwat geforceerde lach, die telkens abrupt afbrak. Waar kon hij dit lachen, dat hem, zonder dat hij het wist thuis te brengen, aan het verleden herinnerde en hem verwarrend ontroerde, eerder hebben gehoord? Het deed goed het weldadig leelijke Amerikaansch weer eens te hooren. Achter den dokter kwam hij binnen en nog voordat hij de drempel had overschreden, had hij den man in het omvangrijke lederen pak herkend: Harry Miller, den investigator, den drinkebroer, die naast hem had gewoond bij Mrs. West.

'Harry!'

'The hell, Tom, son of a gun!' De Amerikaan wilde opspringen, maar viel halverwege in zijn stoel terug. 'Het gaat niet, ik ben invalide,' zei hij, 'levenslang pensioen en een stijve poot. Dat heb ik aan dat mooie Denemarken van jou te danken. Wat een land, alles modder, met voor afwisseling een sloot er tusschen. En daarvoor vechten jullie?'

'En jullie dan?'

'Wij vechten niet, liquideeren alleen onze werkloozen. Dat moet toch eindelijk ook eens gebeuren!'

'En jij?'

'Ik tel niet meer mee. Twee jaar huwelijk met een gymnastiek-leerares hebben een wrak van mij gemaakt. Ik weet nu wat dictatuur is, daarom vecht ik voor de democratie. Vertel eens,

ben ik nu krijgsgevangen of in het huis van een vriend, die mij verbergen zal?'

'Ze zullen je straks wel komen halen; de Duitschers zijn al gewaarschuwd!'

'Gastvrij land! Geef mij tenminste iets te drinken, ik stik van de dorst en nu ik toch in Denemarken ben, wil ik jullie beroemde gin ook wel eens proeven. De groeten van miss McHenri. Zij is nu bij het Roode Kruis en zingt gewonde soldaten in slaap.'

Dokter Heerema had ingeschonken en hief zijn glas jenever op.

'Op de overwinning.'

'Amerika wint elke oorlog,' lachte Harry. 'Cheerio, op de volgende!'

'Op een langdurige vrede,' klonk dokter Heerema.

'Niet slecht,' vond Harry, even naproevend, 'maar jullie glazen zijn te klein.'

'Wat denk je,' vroeg Tom, 'zou de oorlog dit jaar afloopen?'

'Weet ik het? Dat zijn zaken, die een soldaat niet aangaan, waarmee eigenlijk niemand iets te maken heeft. Zooiets houdt vanzelf op als een cholera-epidemie of als een flesch gin, die je leegdrinkt. Schenk nog eens in.'

In de gang klonken voetstappen.

'Zijn ze dat al?'

Tom knikte.

'De vijand,' zei Harry. 'Het zal mij benieuwen; ik heb hem nog nooit gezien.'

Vier Duitschers, waarvan twee met een automatisch pistool gewapend waren, traden binnen en de Amerikaan schoot in een lach.

'Take it easy, boys!'

Tom wilde hem ondersteunen, maar een onderofficier trad in de weg en verhinderde het. Het contact met den vijand had al lang genoeg geduurd. Strompelend tusschen twee soldaten werd Harry weggeleid. Toen hij bij de auto gekomen was, bleef hij nog even staan en riep met scheefgehouden hoofd over zijn schouder heen:

'So long!'

Tot ziens, mompelde Tom en herhaalde werktuiglijk: So long! Hoe lang nog? Hoe lang nog zou het duren, voordat de mensch tot inzicht kwam, dat het op deze manier niet kon doorgaan, voordat hij den vijand in zichzelf ontdekte en leerde bestrijden, inplaats van anderen de hersenen in te slaan?

Achter het raampje van de auto ziet hij nog even Harry's hulpeloos glimlachend gelaat en hij herinnert zich dat hij deze

onverwachte uitdrukking van weerloosheid reeds twee maal bij een afscheid heeft waargenomen: een keer bij de Greyhound-bus en eenmaal op de natgeregende pier in Hoboken. Menschen in de regen, geboeide menschen in de macht van andere menschen. Harry, de eenzame, die het tumult zoekt om zich in te verbergen, een schreeuwer, dit zichzelf tracht te overstemmen, een kind, belast met de zware taak een mensch te zijn. Een van de twee milliard eenzamen, die elkander niet verstaan.

Als de grijze wagen om de hoek verdwenen is en Tom zich van het venster heeft afgewend, ziet hij de leege stoel en het glas, waaruit Harry zooeven heeft gedronken. Een gevoel van verlatenheid overvalt hem. Op het trage tikken van de klok, die de jaren, de eeuwen in seconden aftelt, deint in de stilte een lied, dat geen einde heeft en geen begin:.... so long.... so long... so long....